AMICITIA

Studia in honorem professoris Marinae Milićević Bradač

AMICITIA

Studia in honorem professoris Marinae Milićević Bradač
Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Marini Milićević Bradač

Izdavač
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press

Za izdavača
Domagoj Tončinić

Urednici
Helena Tomas
Dino Demicheli
Ana Pavlović
Josip Parat

Recenzenti
Jelka Vince Pallua
Vedran Barbarić

Grafičko oblikovanje naslovnice i računalni slog
Marko Maraković

Crtež na naslovnici
crteži profesorice Marine Milićević Bradač iz njezina dnevnika iskopavanja Vučedola 1986. godine, Muzej vučedolske kulture

Godina tiskanog izdanja
2025

Godina elektroničkog izdanja
2026

Naklada
150 primjeraka

Tisak
Studio Moderna d.o.o., Zagreb

https://doi.org/10.17234/9789533791128

ISBN
978-953-379-112-8 (PDF)
978-953-379-267-5

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001283987.

Objavljivanje knjige omogućeno je sredstvima Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

The work is released under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 International Public License (CC BY-NC-ND): This license allows reusers to copy and distribute the material in any medium or format in unadapted form only, for noncommercial purposes only, and only so long as attribution is given to the creator.

AMICITIA

Studia in honorem professoris Marinae Milićević Bradač
Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Marini Milićević Bradač

FF press
Zagreb

SADRŽAJ

Prof. dr. sc. Marina Milićević Bradač 9

Bibliografija radova prof. dr. sc. Marine Milićević Bradač..... 13

Luka BEKIĆ, Nalaz objekta s drvenim podom iz starijeg željeznog doba na Brezju VI kod Varaždina 17

Inge BELAMARIĆ, Okrutnost iz dokolice 37

Tomislav BILIĆ, Two-path eschatological doctrine between ancient India and ancient Greece: shared traditions of using models of annual solar movement in mapping the Otherworld 55

Stipe BOTICA, Kačićevi strani dokumenti kao izvori za *Razgovor ugodni* 83

Filip BUDIĆ, The islands of Artemis in the Cronian sea..... 89

Zrinka BULJEVIĆ, Salonitanska skulptura Prijapa..... 107

Božidar Domagoj BURIĆ, 300..... 119

Marcel BURIĆ, *Ne postoji apsolutna točnost, već samo prihvatljiva količina netočnosti* – crtice o sir Flindersu Petriju 121

Adnan BUSULADŽIĆ, A bronze statuette of a musician from Bosnia and Herzegovina..... 133

Nenad CAMBJ, Dvije neobjavljene nadgrobne stele iz okolice Delminija ...147

Mirna CVETKO, Domagoj BUŽANIĆ, The worship of water gods in Salona 157

Boris ČARGO, Kasno helenistički grob iz Mijurovca (Molo bonda) u gradu Visu..... 171

Dino DEMICHELI, *In hoc monumento aditus ambitus datur* – prilog za *ius sepulchri* u Saloni 207

Oliver DICKINSON, Was there really a Trojan war? 221

Alka DOMIĆ-KUNIĆ, Nasljedna križaljka cara Augusta – od Marcela do Tiberija 239

Filip FRANKOVIĆ, History into memories, memories into history… the role of funerary culture in the creation of postpalatial (LH IIIC) identities in the southeast Aegean and Cycladic islands 269

Dunja GLOGOVIĆ, Dvije bunje sa Zlarina 289

Sanja IVČEVIĆ, Nalazi fibula tipa Alesia II na području Dalmacije..... 297

Ivana JADRIĆ-KUČAN, Posuda sa zmijom iz Burnuma 311

Mirja JARAK, Arhitektura i liturgija u kompleksu trikonhalne crkve u Bilicama..... 327

Petra JERŠEK, Ranosrednjovjekovni lokaliteti u kontekstu antičko-srednjovjekovnih prometnica – primjer Ravnih kotara 339

Ivor KARAVANIĆ, Traganje za ranom duhovnošću 353

Tomislav KIŠ, Hramovi kao mjesta ozdravljenja – primjeri Jadera i Korinija 363

Karmen KRNČEVIĆ, Jela, pića i začini u *Rječniku* Fausta Vrančića 375

Smiljka MALINAR, O arheološkim bilješkama Alberta Fortisa s istočne obale Jadrana 387

Robert MATIJAŠIĆ, Rimska ruralna arhitektura: definicija, klasifikacija, terminologija 407

Vinka MATIJEVIĆ, Dio artikulirane lutke od kosti iz Siska 421

Željko MILETIĆ, Nestejski i Manijski zaljev 433

Aleksandra NIKOLOSKA, Statuary production in Styberra 445

Petra NIKŠIĆ, Nekoliko primjeraka ranijih rimskih posuda iz Lobora 467

Thomas PALAIMA, Of mentors and Muses and inspiration: Homeridae, Hesiod & Bob Dylan Ξυλωδεΐδης 489

Josip PARAT, *Spolia epigraphica Traguriensia*: Stela Numerije Nike 507

Mirjana POLIĆ BOBIĆ, Marini Milićević o njezinu ocu 521

Irena RADIĆ ROSSI, Neven CUKROV, Branko JALŽIĆ, Arheologija anhijalinih jama u Hrvatskoj 533

Daniel RAFAELIĆ, Drevnoegipatski horizont *Časoslova Farnese* Julija Klovića 551

Damir SALOPEK, Ljuti neprijatelji: murina, hobotnica i jastog 575

Mirjana SANADER, Iva KAIĆ, Stereotipi o i u antičkom društvu 581

Zrinka ŠIMIĆ KANAET, Ulomci glazirane keramike iz Siska 595

Pia ŠMALCELJ NOVAKOVIĆ, Ikonografija antike – „klasika" već u ranom srednjem vijeku 603

Helena TOMAS, Ana PAVLOVIĆ, U potrazi za Trojom i izgubljenim trojanskim blagom 617

Asja TONC, Slavica FILIPOVIĆ, Toiletry and other items for personal use from Osijek (Mursa) – Barracks site 641

Tin TURKOVIĆ, Nikolina MARAKOVIĆ, Kult božice Dijane kao manifestni oblik „rimskosti" na istočnoj obali Jadrana 653

Marina UGARKOVIĆ, Jelena MAROHNIĆ, Τίς ἐστιν ὁ Ὄρθων; Novi grčki grafit na ulomku keramike iz Fara 697

Andrew WILSON, Roman hydraulic gold mining in Central Europe 705

https://doi.org/10.17234/9789533791128.01

PROF. DR. SC. MARINA MILIĆEVIĆ BRADAČ

Marina Milićević Bradač rođena je 4. veljače 1957. godine u Zagrebu. Nakon mature u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji upisala je studij arheologije i klasične filologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirala je 1980., a magistrirala 1985. s radom „Rimski kalendar s posebnim obzirom na njegovu epigrafsku, izvornu građu". Akademski naslov doktora znanosti stekla je 1993. obranivši disertaciju „Prethistorijski korijeni nekih aspekata grčke religije". Naredne godine upisana je u registar istraživača pod matičnim brojem 128774.

Zaposlena je 1983. na Katedri za klasičnu arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, najprije kao poslijediplomand pripravnik za asistentske poslove, a potom kao stručni suradnik i znanstveni asistent. Godine 1996. izabrana je u znanstveno-nastavno zvanje docenta za područje humanističkih znanosti, polje arheologija, na Katedri za klasičnu arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora napredovala je 1999. g., u znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora 2004., a u znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora u trajnom izboru 2010.

Od akademske godine 1984/1985. redovito sudjeluje u nastavi na matičnom odsjeku. Niz godina držala je predavanja i seminare iz predmeta Klasična arheologija. Unaprijedila je sustav seminara obaveznim praćenjem znanstvene i stručne literature. Razvila je odgovarajući način ispitivanja svojeg predmeta s pomno razrađenim ispitnim pitanjima. Od uvođenja bolonjskih studijskih programa akad. g. 2005/2006. drži nastavu na novim kolegijima na prijediplomskom studiju arheologije. Jedan dio tih kolegija usredotočen je na temeljna znanja, a drugi uvodi studente u novija kretanja i istraživačke rezultate u klasičnoj arheologiji. Bila je nositeljica i izvođačica kolegija Civilizacija staroga vijeka, Osnove klasične arheologije 1, Osnove klasične arheologije 2 te Stereotipi, predrasude i tabui u i o antičkom društvu (potonji kolegij u sunositeljstvu s prof. dr. sc. Mirjanom Sanader). Na diplomskom studiju arheologije (smjer antička arheologija) bila je nositeljica i izvođačica kolegija Fenomeni materijalne i duhovne kulture grčkog svijeta, Rimska klasična arheologija i Umjetnički obrt klasičnog razdoblja. Uz te kolegije na prijediplomskom i diplomskom studiju bila je nositeljica kolegija Epigrafika, Numizmatika, Latinski jezik za arheologe I, Uporabna grčka i rimska keramika, Proseminar iz klasične arheologije, Proseminar iz antičke mitologije, Tipologija i kronologija pokretnog materijala klasične antike, Grčka uporabna keramika i Latinski jezik za arheologe II. Kao mentor vodila je više desetaka diplomskih radova, od kojih su neki nagrađeni Rektorovom nagradom. Držala je nastavu i konzultacije na Poslijediplomskom doktorskom studiju arheologije. Mentorirala je 5 doktorskih radova.

Tijekom studija i kao nastavnik na Odsjeku za arheologiju sudjelovala je na brojnim terenskim arheološkim istraživanjima (Vinkovci, Privlaka kod Vinkovaca, Đakovo, Stari Jankovci, Osijek, Vrgorac, Sisak, Zagreb Gornji Grad, Me-

dulin). Od 1984. do 1990. bila je među istraživačima eneolitičkog lokaliteta Vučedol. Sudjelovala je na novopokrenutim iskopavanjima na tom lokalitetu 2001. i 2002. godine. O materijalu i rezultatima istraživanja Vučedola objavila je više znanstvenih radova. Od 1999. redovito je sudjelovala na arheološkim istraživanjima rimskog vojnog logora u Gardunu kod Trilja. Dugogodišnjim terenskim iskustvom i pedagoškim radom dala je važan doprinos osposobljavanju naraštaja hrvatskih arheologa. Usporedno s time njezin je znanstveno-istraživački rad usmjeren na klasičnu arheologiju. Temeljit uvid u različita pitanja prapovijesne arheologije, napose religioznosti u prapovijesti, omogućio joj je bolje razumijevanje razvitka grčke religije. Uz ostale radove, toj je temi posvećena njezina doktorska disertacija. Pored prapovijesne i grčke religije svoje istraživačke interese usmjerila je i na opću povijest kulture, s posebnim naglaskom na odrazima antičkih motiva u suvremenoj popularnoj kulturi.

Kao istraživač sudjelovala je na dvama znanstveno-istraživačkim projektima pri Arheološkom zavodu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc. Nives Majnarić-Pandžić i prof. dr. sc. Petra Selema. Surađivala je na projektima „Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora" i „Signa et Litterae – Znakovi i riječi", u oba navrata pod vodstvom prof. dr. sc. Petra Selema. Za projekt *Signa et Litterae* uredila je istoimeni zbornik radova. Od 2007. vodila je znanstveno-istraživački projekt *Corpus inscriptionum Latinarum quae in Croatia repertae sunt* (MB: MZOS-130-0000000-0825).

Među desecima znanstvenih i stručnih radova objavljenih u domaćim i inozemnim publikacijama ističu se monografije *Rimski kalendar* (Zagreb: Latina et Graeca, 1989), *Klaudije Klaudijan, Otmica Prozerpine* (Zagreb: Latina et Graeca, 1997) te monumentalna edicija *Stara Grčka: Grci na Crnom moru* (Zagreb: Školska knjiga, 2004). Za netom spomenuti naslov 2005. godine primila je nagradu Filozofskog fakulteta i nagradu Josip Juraj Strossmayer Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća u Republici Hrvatskoj u kategoriji najboljeg znanstvenog djela iz područja društvenih znanosti.

Magistarski rad pisala je tijekom znanstvenog usavršavanja u prestižnoj ustanovi *American Academy at Rome*. Usmenim priopćenjima sudjelovala je na brojnim znanstvenim skupovima u Hrvatskoj i inozemstvu. Radovi proizašli iz sudjelovanja na simpozijima objavljeni su na engleskom i hrvatskom jeziku. Članica je Hrvatskog arheološkog društva, Hrvatskog društva klasičnih filologa i European Association of Archaeologists.

Dužnost predstojnice Katedre za klasičnu arheologiju obnašala je od 1998. do umirovljenja 2022. godine. Pročelnica Odsjeka za arheologiju bila je od 1996. do 2000. godine. Bila je prodekanica za znanost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2000. godine i voditeljica Poslijediplomskog doktorskog studija arheologije od 2003. do 2005. godine. Od 2004. bila je član Hrvatskog povjerenstva za UNESCO Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Konačno, bila je član Matičnog odbora za polja povijesti, povijesti umjetnosti, znanosti o umjetnosti, arheologije, etnologije i antropologije od 2006. godine te predsjednica tog odbora od 2009. godine.

U okviru stručne djelatnosti objavila je brojne prikaze radova i održala je niz javnih predavanja o temama svojeg znanstveno-istraživačkog interesa,

uvijek spremno promičući arheološku znanost u široj javnosti. Kao autorica, scenaristica i gošća sudjelovala je u više desetaka televizijskih i radijskih emisija. Na osobit su uspjeh naišla gostovanja na Hrvatskoj radioteleviziji u radijskoj emisiji *Povijest četvrtkom* i televizijskoj emisiji *Treća povijest*. Tim je prigodama na popularan način obradila više tema materijalne i duhovne kulture grčko-rimske antike.

Katedra za klasičnu arheologiju i Odsjek za arheologiju zahvalni su dragoj profesorici na višedesetljetnom nastavnom i istraživačkom radu. Predanošću i profesionalnim pristupom, rijetko viđenom erudicijom i akribijom, te susretljivošću i nesebičnim zalaganjem za svoje suradnike profesorica Marina Milićević Bradač sve nas je zadužila.

Članovi Katedre za klasičnu arheologiju
Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

https://doi.org/10.17234/9789533791128.02

BIBLIOGRAFIJA RADOVA PROF. DR. SC. MARINE MILIĆEVIĆ BRADAČ

1984. „Rekonstrukcija ženske odjeće u eneolitiku međuriječja Dunava, Drave i Save“, *Opuscula archaeologica* 9, 1984, 1–22.

1987. „Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras, Verg. Aen. 6. 252“, *Opuscula archaeologica* 11–12, 1987, 27–29.

1988. „Rekonstrukcija ženske odjeće u vučedolskoj kulturi“, u: A. Durman (ur.), *Vučedol, Treće tisućljeće p.n.e.*, Katalog izložbe, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1988, 27–29.

„Religija vučedolske kulture», u: A. Durman (ur.), *Vučedol, Treće tisućljeće p.n.e.*, Katalog izložbe, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1988, 30–31.

1989. „Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu“, *Opuscula archaeologica* 14, 1989, 33–42. *Rimski kalendar*, Zagreb: Latina & Graeca, 1989.

1992. „Jedna posuda vučedolske kulture s posebnim obzirom na cjevaste vaze“, *Opuscula archaeologica* 16, 1992, 133–164. „Sisak u antičkim izvorima“, *Opuscula archaeologica* 16, 1992, 133–163.

1993. „Vučedol-Streimov vinograd: magijski ritual i dvojni grob vučedolske kulture“, *Opuscula archaeologica* 17, 1993, 183–203.

1994. „A Girl picking flowers from Stabiae“, *Opuscula archaeologica* 18, 1994, 115–132.

1996. „The Culture of Vučedol and the Question of Prehistoric Roots of Some Traits of the Greek Religion“, u: I. Konev (ur.), *Sveti mesta na Balkanite, Zbornik Meždunarodnij univerzitetski seminar za balkanistični poručavanija,* Blagoevgrad: Lice, 1996, 288–296.

1997. „Corynthian style in relation to open and closed space“, *Histria antiqua* 1, 1997, 175–180. *Klaudije Klaudijan, Otmica Prozerpine*, Zagreb: Latina et Graeca, 1997.

1999. „Bromos ou Bromios – Bromo, a ne Bromije“, *Opuscula archaeologica* 23–24, 1999–2000, 65–76.

2001. „Treatment of the Dead at the Eneolithic Site of Vučedol, Croatia“, u: P. F. Biehl & F. Bertemes (ur.), *The Archaeology of Cult and Religion*, Budapest: Archaeolingua, 2001, 209–218.

2002. „The living, the dead and the graves“, *Histria antiqua* 8, 2002, 53–62.

„Vučedolska golubica kao posuda“, *Opuscula archaeologica* 26, 2002, 71–98.

„Of deer, antlers and shamans“, u: M. Milićević Bradač (ur.), *Znakovi i riječi – Signa et Litterae, Zbornik projekta «Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora»*, (voditelj projekta prof. dr. Petar Selem), Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 7–42.

Enciklopedijske natuknice Ahilej, Aka Larentija, Angerona, Anna Perenna, Antesterije, Ara Pacis, Ares, Arijadna, Aristej, Arvalska braća, Auguri, Auspicije, Bona Dea, Borej, Bufonije, Cerera, Dijana, Dionis, Disciplina Etrusca, Egerija, Eleuzina, Erinije, Etruščanski bogovi, Farmakos, Fasti, Faun, Fecijali, Feriae Latinae, Flamen, Floralije, Fonto, Fornakalije, Fortuna, Furije, Geja, Genij, Geniji, Haruspicina, Heos, Hermes, Hesper, Hidra, Himera, Hton, Ilitija, Indigitamenta, Infula, Jan, Juturna, Juventa, Kamene, Kapitolij, Kardea, Karmenta, Karna, Kirka, Kolumbarij, Kompitalije, Konkordija, Konzo, Kopija, Kvirin, Labirint, Lamija, Lari, Larve, Laverna, Lektisternij, Lemuri, Leukoteja, Liber, Libitina, Lukumon, Mani, Mars, Matuta Mater, Megaron, Mesor, Milihij, Minerva, Minotaur, Mundus, Nemeza, Neptun, Nereide, Nerej, Numen, Okean, Ops, Orfej, Oritija, Palemon, Pales, Parentalije, Penati, Pilumno, Plejade, Podzemlje, Pomona, Pontifeks, Portun, Posejdon, Puteal, Rex sacrorum, Roma Dea, Sagmina, Sakrarij, Salijci, Salus publica, Saturn, Semon, Sfinga, Silen, Silvan, Sirene, Skila, Suđenice, Suman, Suovetaurilije, Tacita, Telura, Termin, Vakuna, Vates, Veiovis, Venera, Vertumno, Vesta, Viktorija, Vinalije, Volturnalije, Volturno, Vulkan, Zemlja Mati, u: Adalbert Rebić (ur.), *Opći religijski leksikon,* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002.

2003. „Greek mythological horses and the world's boundary", *Opuscula Archaeologica* 27, 2003, 379–392.

2004. *Stara Grčka: Grci na Crnome moru*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.

2005. „The transfer of symbols and meanings: the case of the 'horns of consecration'", *Documenta praehistorica* 32, 2005, 187–196.

„Diana and the Fawn" u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić (ur.), *Akten des VIII. Internationales Kolloquiums* über *Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Zagreb 5–8. svibnja 2003*, Zagreb: Golden Marketing, 2005, 259–268.

2007. „Die Griechen in Kroatien", u: M. Sanader (ur.), *Kroatien in der Antike*, Mainz-am-Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2007, 37–60.

„Wine and Oil – Kykeon and Istrian *Supa*", *Histria Antiqua* 15, 2007, 117–124.

2008. „Dijana izvan grada", u: M. Glavičić (ur.), *Zbornik posvećen akademiku Nenadu Cambiju o 70. godini života* = *Archaeologia Adriatica* 2/1, 2008, 359–366.

2009. „Spomeni božice Dijane s područja kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*", *Opuscula Archaeologica* 33, 2009, 51–78.

„Horacije, Jadran i jugo", u: L. Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik, Zbornik radova posvećenih uspomeni na Marija Jurišića,* Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod i Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, 2009, 284–290.

2010. „Grčka kolonizacija na Sredozemlju", u: J. Poklečki Stošić (ur.), *Katalog izložbe Antički Grci u Hrvatskoj*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010, 41–52.

2011. „A i govore li štogod istinito…“, u: V. Lupis (ur.), *Zbornik radova Ivice Žile*, Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2011, 19–27.

2013. „Otok-kit od Aleksandra do Voyagera“, *Latina et Graeca* 23, 2013, 11–104.

„A poet in the military camp at Tilurium“ (suautori Mirjana Sanader i Dino Demicheli), u: M. Sanader, D. Rendić-Miočević, D. Tončinić et al. (ur.), *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference, Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, 2013, 483–491.

2014. „Pogani u kršćanskom svijetu – Carmen contra paganos“, *Latina et Graeca* 24, 2014, 93–104.

„Neolitička ‘koiné’ i minojska Kreta“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 46/1, 2014, 63–73.

2015. „Flegon iz Trala i fosili iz Dalmacije / Phlegon of Tralles and fossils from Dalmatia“ (suautor Ivor Karavanić), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, 2015, 109–118.

2018. M. Milićević Bradač & D. Demicheli (ur.), *The Century of the Brave / Stoljeće hrabrih*, Zagreb: FF Press, 2018.

„Ab excessu Divi Augusti – The Fortunes of Augustus on the Occasion of the 2000th Anniversary of his Death“, u: M. Milićević Bradač & D. Demicheli (ur.), *The Century of the Brave / Stoljeće hrabrih*, Zagreb: FF Press, 2018, 11–40.

„Ara Pacis Between Augustus and Josef von Sternberg“ (suautor Daniel Rafaelić), u: M. Milićević Bradač & D. Demicheli (ur.), *The Century of the Brave / Stoljeće hrabrih*, Zagreb: FF Press, 2018, 297–306.

„Kopita i papci: kako se stiže do drugoga svijeta“, u: D. Tončinić (ur.), *Znanstveni skup Arheologija na Dunavu,* Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, Vukovar: Gradski muzej Vukovar, 2018, 81–98.

„Passing through the Countryside: How to Recognize a Sacred Place?“ u: J. Belaj, M. Belaj, S. Krznar, T. Sekelj Ivančan & T. Tkalčec (ur.), *Sacralization of Landscape and Sacred Places: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Zagreb: Institut za arheologiju, 2018, 143–164.

„Oluja kod Girskih stijena i smrt Ajanta Malog / A Storm on the Gyraean Rocks and the Death of Ajax the Lesser“, *Archaeologia Adriatica* 12/1, 2018, 193–209.

2019. „Tam multa in tectis crepitans salit horrida grando (Vergilije, *Georgike*, 1. 449)“, u: R. Bužančić (ur.), *Cambijev zbornik I*, *Zbornik radova posvećenih osamdesetogodišnjici života Nenada Cambija = Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, Split: Konzervatorski odjel u Splitu, Književni krug, 2019, 133–152.

2020. „Desertum in pelago“, u: M. Sanader, D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević (ur.), *Zbornik I. Skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA),* Zagreb: FF Press, 2020, 125–144.

„Čisto vino škodi (Appendix Vergiliana, Catalepton XI)“, u: D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, M. Vukov (ur.), *Studia honoraria archaeologica*, *Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb: FF Press, 2020, 287–296.

„Etnobotaničke značajke lovora i njegova uporaba u etnomedicini“ (suautori S. Srečec i Dario Kremer), u: F. Tomić, I. Peklić (ur.), *Taksonomija, ekologija i uporaba rogača (Ceratonia siliqua L.) i lovora (Laurus nobilis L.) u Hrvatskoj*, Zagreb – Križevci: Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Koprivničko-križevačke županije, 2020, 125–131.

„Podrijetlo rogača, domestifikacija, širenje i fitogeografska rasprostranjenost“ (suautor Siniša Srečec), u: F. Tomić, I. Peklić (ur.), *Taksonomija, ekologija i uporaba rogača (Ceratonia siliqua L.) i lovora (Laurus nobilis L.) u Hrvatskoj*), Zagreb – Križevci: Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Koprivničko-križevačke županije, 2020, 5–22.

2021. „Trajan and the Senate. Iconographic messages of monuments and coins“ (suautorica Ana Pavlović), u: D. Tončinić & L. Zerbini (ur.), *Traian and the Danubian Provinces. The Political, Economic and Religious Life in the Danubian Provinces*, Zagreb: FF Press, 2021, 41–50.

2024. „Romul i Rem: blizanci, žrtva i osnutak Rima“, u: T. Karlović & E. Ivičević Karas (ur.), *Legatum pro anima, Zbornik radova u čast Marku Petraku*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2024, 5–28.

„Ursula K. Le Guin, *Earthsea*: arhipelag kao antropološki konstrukt“, u: I. Karavanić, N. Vukosavljević, H. Potrebica, M. Burić, R. Šošić-Klindžić & J. Mavrović-Mokos (ur.), *Pola stoljeća u hrvatskoj arheologiji. Zbornik posvećen profesorici Tihomili Težak-Gregl povodom 70. rođendana*, Zagreb: FF Press, 2024, 223–234.

U tisku „Duše, ptice i anđeli“, u: D. Tončinić, I. Kaić, V. Matijević, M. Cvetko (ur.), *Zbornik II. Skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*. Zagreb: FF Press.

„Preko vode do onoga svijeta: primjer epizode ‘Brod mrtvih’ iz serije Zvjezdane staze: Voyager“, *Arheologija i popularna kultura*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Arhipelag čuda. Tragovi grčke otočke mitologije u književnosti i umjetnosti od antike do danas, Zagreb: Školska knjiga.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.03

Luka Bekić

Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru

B. Petranovića 1

HR-23000 Zadar

lbekic@icua.hr

NALAZ OBJEKTA S DRVENIM PODOM IZ STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA NA BREZJU VI KOD VARAŽDINA

Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na području nalazišta Varaždin - Brezje VI kod Varaždina pronađeno je preko 150 arheoloških objekata iz raznih razdoblja. Mada većina objekata pripada eneolitičkom razdoblju, četrnaest objekata pripada starijem željeznom dobu. Posebice se izdvaja objekt SJ 14, u kojem su nađene dobro sačuvane drvene daske i utezi za tkalački stan. Može se pretpostaviti kako je riječ o objektu u kojem se nalazio tkalački stan.

Ključne riječi: Brezje, starije željezno doba, drveni pod, piramidalni utezi, pršljenovi, tkalački stan, restauriranje

Povijest istraživanja

U rano proljeće 2008. godine započelo je arheološko sondiranje nalazišta Brezje kod Varaždina, na prostoru predviđenom za tvornicu solarnih panela *Solvis*. Sondiranja su obavljena na položaju nazvanom Varaždin - Brezje VI. Brezje kod Varaždina je prostor blago uzvišenih pješčanih i šljunčanih sprudova uz rječicu Plitvicu, južno od centra grada Varaždina. Svaka od tih uzvisina koja je sadržavala neke površinske arheološke nalaze bila je imenovana zasebnim brojem. Za taj dio ovog prostranog nalazišta znalo se da sadrži arheološke nalaze, ali nije bilo poznato u kojoj mjeri.

Sondiranjem dugim, naizmjence postavljenim rovovima, pomoglo je otkriti na kojem dijelu Brezja VI se nalaze arheološki objekti. Ubrzo su započeta i zaštitna arheološka istraživanja. Prilikom istraživanja otkriveno je preko 150 objekata iz raznih razdoblja (Bekić & Čimin 2008).[1] Većina objekata i nalaza pripada razdoblju eneolitika, lasinjskoj kulturi (Bekić & Vujević 2020). Poneki objekti mogu se pripisati mlađem željeznom dobu, rimskom dobu i novovjekovnom razdoblju. Četrnaest objekata se prema pripadajućim nalazima može pripisati starijem željeznom dobu. Među njima se izdvaja objekt u kojem su pronađeni ostaci poda od drvenih dasaka, o čemu će se više govoriti u ovom tekstu.

1 Istraživanja je u ime Hrvatskog restauratorskog zavoda vodio Luka Bekić, a zamjenik voditelja bio je Robert Čimin.

Topografija

Blaga uzvisina Brezje VI, koja se nalazi sa zapadne strane glavne ceste koja s juga vodi prema Varaždinu, korištena je dugi niz godina kao oranica. Već prilikom prvih terenskih pregleda cijelog prostora koje se naziva Brezje, i na ovom mikropoložaju pronađeni su površinski arheološki nalazi. Sve te uzvisine na Brezju zapravo su nekadašnji pješčani sprudovi nastali meandriranjem rječice Plitvice, a možda i Drave u nekim starijim razdobljima. Na većoj dubini i nižim položajima tlo je vrlo šljunčano i natopljeno podzemnim vodama. Ovakvi položaji mogli su nekadašnjim stanovnicima biti povoljni za naseljavanje, jer je blizina vode osiguravala izvor hrane i pića, a zbog svojeg izoliranog i teško dostupnog položaja i dozu sigurnosti. Na otocima u močvarama Brezja nije bilo potrebno podizati bedeme. Tragovi bedema nisu pronađeni niti na jednom prapovijesnom naselju uz tok rječice Plitvice, južno od Varaždina.

Nepokretni nalazi

Razdoblje starijeg željeznog doba konkretnije je zastupljeno samo na položaju Brezje VI, dok su nalazi iz tog doba na ostalim položajima na Brezju samo sporadični. Na Brezju VI istraženo je sveukupno 14 objekata koji se mogu pripisati željeznom dobu. Na tlocrtu nalazišta vidljiv je veliki ukopani objekt SJ 3, vjerojatno poluzemunička kuća. SJ 143 i 145 tragovi su dva stupa, koji bi mogli imati veze s ovom kućom. Dimenzije ukopa kuće su oko 3 x 4,5 m, što iznosi oko 13 m^2 površine. Nekoliko jama različitih dimenzija i oblika, SJ 146, 150, 114, 117, vjerojatno su ostaci radnih ili otpadnih jama u blizini stambenog objekta. To je ujedno i najviši dio položaja, a time i najpodesniji za život. Jame SJ 9 i SJ 78 usamljene su i izdvojene od ostalih skupina. Gusta skupina jama SJ 6, 7, 137, 138 nalazi se na nešto nižem dijelu ovog položaja, te vjerojatno nije imala stambenu namjenu.

Objekt s daskama

Kružni ukop, jama SJ 14, o kojoj će se ovdje više govoriti, nalazi se desetak metara južno od ostataka vjerojatne stambene zgrade. Prilikom iskopavanja te jame, do dubine 35 cm, pronađeni su poneki ulomci keramike koji se mogu pripisati u starije željezno doba, a tu je bilo i ostataka drva u vidu crnih mrvica ugljena. Nakon iskopa te tamnosmeđe ispune došlo se do sloja žućkaste zemlje sa crno-sivim pijeskom. Kako je i u toj ispuni bilo djelića keramike iskop jame je nastavljen. Na dubini od 150 cm prvo se naišlo na jednu razbijenu, ali cjelovitu keramičku posudu te tri keramička piramidalna utega. Ovi predmeti nalazili su se na prilično dobro očuvanim drvenim daskama.

Drvene daske su se nalazile položene na dno jame, jedna do druge, čineći svojevrsni drveni pod (Sl. 2). Riječ je o četiri obostrano tesane daske, debljine od 2 do 6 cm, široke od 15 do 30 cm i dužine oko 160 cm. Ukupna površina samog drvenog poda je oko 2,5 m^2, mada je površina vrha jame iznad nje nešto šira, 4,5 m^2. Ispod dasaka nalazio se arheološki sterilan riječni pijesak i ilovača,

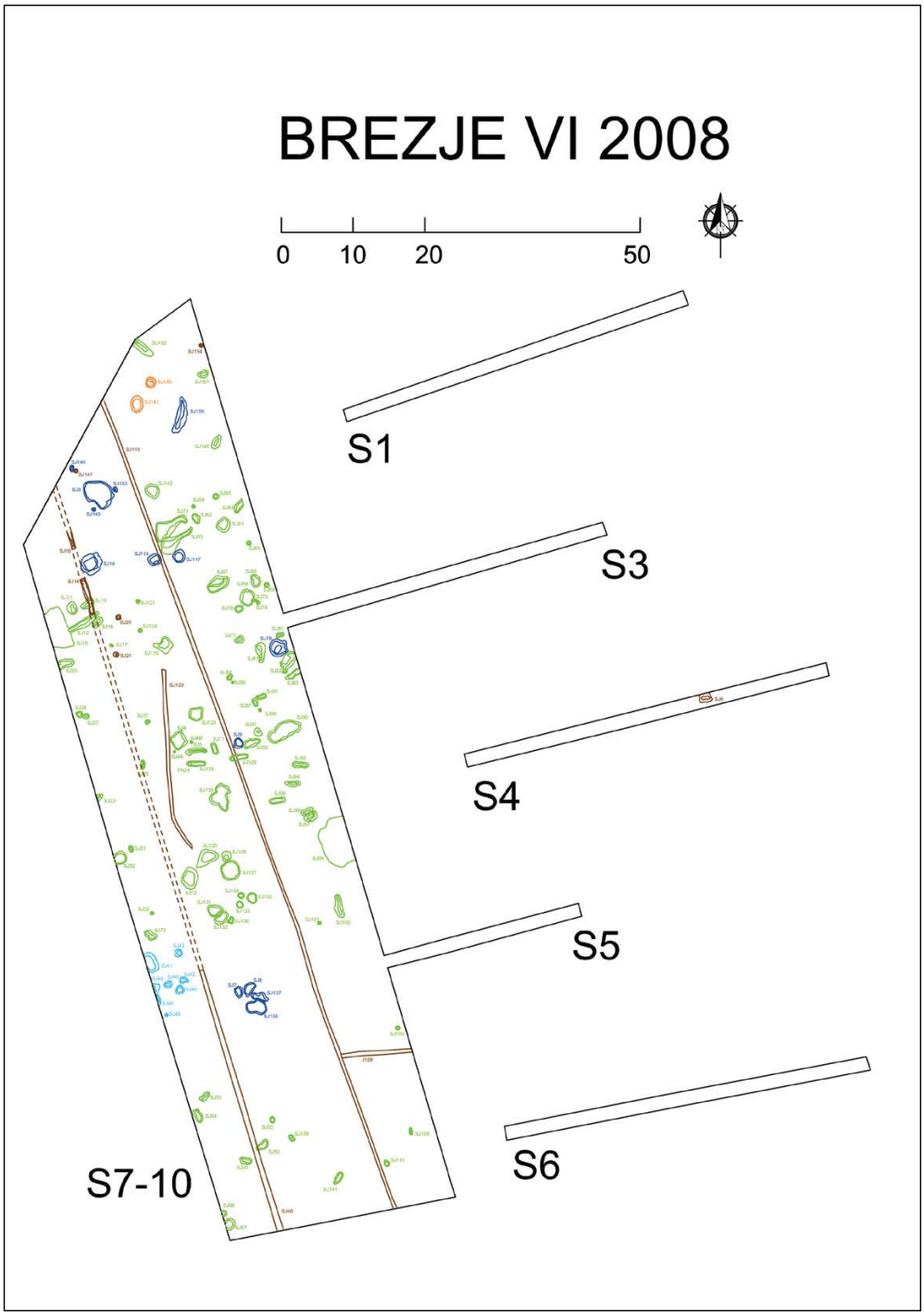

Slika 1. Tloris nalazišta Brezje VI s istraženim objektima. Tamnoplavom bojom označeni su objekti iz starijeg željeznog doba (L. Bekić, D. Oštrek).

Fig. 1. Plan of the excavated objects at Brezje VI site. Objects from the Early Iron Age are marked in dark blue (L. Bekić, D. Oštrek)

a nešto dublje i šljunak. Zahvaljujući podzemnim vodama zbog blizine rijeke, velikoj vlazi i dubini ukopa ove jame, drvene daske sačuvale su se tisućljećima.

Uvidjevši kako je riječ o neuobičajenom nalazu, pristupilo se spašavanju ovih dasaka. Nakon obavljene osnovne dokumentacije, građevinskim strojem proširio se arheološki iskop jame, kako bi arheolozi mogli bočno pristupiti drvenim daskama. S obzirom da je drvo bilo meko i spužvasto, za fiksiranje

Slika 2. Drvene daske na dnu jame (L. Bekić).

Fig. 2. Wooden planks at the bottom of the pit (L. Bekić)

Slika 3. Terenska operacija vađenja drvenih dasaka (L. Bekić).

Fig. 3. Field operation to remove wooden planks (L. Bekić)

su upotrijebljene OSB ploče. Ispod drvenih dasaka prvo je napravljen iskop, nakon čega su daske položene na OSB ploču (Sl. 3). Umotane su u geotekstil, koji se dodatno zalio vodom, kako se daske ne bi rasušile do dolaska u konzervatorsku radionicu. Potom su daske prevezene u tadašnju radionicu Centra za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zadru gdje se pristupilo njihovoj obradi.[2] Daske su u najvećoj mjeri uspješno konzervirane (Sl. 4).

Sačuvane drvene daske, kao arhitektonski elementi iz prapovijesti vrlo su rijetke. Vjerojatno najpoznatiji nalaz su svakako ostaci izvanredno sačuvanog drvenog stepeništa u rudniku u poznatom nalazištu Hallstatt, koje datira u kasno brončano doba (Gruber 2011: 262–263). Kod nas takvi dobro očuvani nalazi dosad nisu bili zabilježeni. Međutim, prilikom istraživanja grobnog tumula starijeg željeznog doba u Čemernici kod Kaptola otkriveni su arhitektonski detalji vrlo srodni ovima s Brezja VI. Ondje su otkriveni ostaci drvene grobne komore koja je na podu imala drvene tesane daske (Potrebica & Rakvin 2019: 38). Daske drvenog poda u Čemernici su, na žalost, bile vrlo slabo očuvane, pa ih se ne može pobliže uspoređivati (Potrebica & Rakvin 2019: Sl. 7). Ipak, ovaj primjer zorno ukazuje kako je takav način izgradnje objekata bio uvriježen u tom kulturnom krugu u to doba.

Pokretni nalazi u SJ 14

Sveukupno je u jami SJ 14 pronađeno samo 14 ulomaka keramike, od kojih se 19 može pripisati starijem željeznom dobu, a samo jedan lasinjskoj kulturi. Drugih nalaza nije bilo. Tipološki značajniji nalazi predstavljeni su na tablama 1 i 2.

2 Drvene daske su obradili restauratorica Anita Jelić i tadašnji voditelj restauratorske radionice Mladen Mustaček, uz savjete vanjskog suradnika restauratora Hrvoja Malinara. Nakon preliminarnog čišćenja i pranja, potapane su u polietilenglikolu (PEG), nakon čega su opet čišćene i konačno konsolidirane u svom prvotnom izgledu. Danas se restaurirane i konzervirane daske nalaze u Muzeju grada Varaždina.

Slika 4. Drveni pod od dasaka nakon dugog procesa konzerviranja (A. Jelić).

Fig. 4. Wooden plank floor after a long conservation process (A. Jelić)

Utezi

Najzanimljiviji su predmeti vezani uz tkanje i predenje vune. Tri međusobno slična piramidalna utega pronađena su na drvenom podu. Jedan od njih na sebi ima oznaku u vidu jedne šire okrugle udubine na sredini vrha. Oznake na vrhu piramidalnih utega česta su pojava. Ponekad su to crte, križevi, točkasta udubina ili više njih itd. Oznake u vidu jedne udubine na sredini utega pronađene su na nalazištu Győr–Ménfőcsanak i Nové Košarišská (Ďurkovič 2015: fig. 5, fig. 6: 3), a kod nas u Požeškoj kotlini na čak 11 primjeraka (Kramberger 2017: sl. 25, 50). Značenje tih oznaka nije razriješeno, a tumače se kao oznake proizvođača i težine, vlasnički znakovi, simbolične oznake ili praktične oznake za postavljanje u određen niz na tkalačkom stanu (Ďurkovič 2015: 94; Sekelj Ivančan & Karavidović 2016: 203).

Nalazi više piramidalnih utega u nizu u literaturi se obično tumače kao ostatci tkalačkih stanova. Važna usporedba za nalaz s Brezja VI nalazi se razmjerno blizu. Istočnije od Varaždina, u blizini rijeke Drave, na nalazištu Virje-Sušine, također je pronađen jamski objekt s tragovima tkalačkog stana (Sekelj Ivančan & Karavidović 2016). Pravokutni objekt dimenzija je 4 x 6,6 metara i dubine nešto manje od metar. U njemu je pronađeno 36 glinenih utega, od kojih dvadesetak jedan do drugoga, u nizu nešto duljem od metra (Sekelj Ivančan & Karavidović 2016: 174–175). Ovaj nalaz, interpretiran kao ostatak tkalačkog stana, datira se u mlađe željezno doba. Iz starijeg željeznog doba, na Turskoj kosi kod Topuskog, otkriveni su ostaci tkalačkog stana u vidu niza od desetak (?) piramidalnih utega (Čučković 2004: 190, Sl. 9, 194). S obzirom na dužinu niza od tri metra, to je otprilike i veličina tkalačkog stana. Pretpostavljene dimenzije mogu biti još i veće, pa je tako u ukopanom objektu na nalazištu Hafnerbach pronađeno preko 50 piramidalnih utega u nizu koji tvori čak četiri metra (Grömer 2013: fig. 3:16, 50). S obzirom da je u objektu SJ 14 na Brezju nađeno malo piramidalnih utega ne može se reći koliko je potencijalni tkalački stan bio velik, ali ukupna dimenzija objekta ukazuje da nije mogao biti duži od 160 cm, što znači da su se na njemu mogli izrađivati samo uži komadi tkanine.

Još su dva piramidalna utega pronađena na ovom nalazištu (T. 4: 20, 22). Oba su se nalazila u pretpostavljenom stambenom objektu SJ 3. S obzirom na sličnost s onim pronađenima u radionici, mogli su biti i dio nekadašnjeg seta, ili pak drugog tkalačkog stana u ovom malom naselju.

Pršljeni

Slika 5. Lonac s neobičnim drškama iz objekta SJ 14 (L. Bekić).

Fig. 5. Pot from object SU 14 (L. Bekić)

Što se tiče predenja vune, na nalazištu Brezje pronađena su tri glinena pršljena, različitih veličina, oblika i ukrasa. Sva tri su konični, u obliku krnjeg stošca, s time da jedan ima izvedenu rupu, tj. udubljenje unutar šireg dijela (T. 4: 24). Jedan nosi ukras kosih crta koje podsjećaju na zvjezdasti ukras (T. 4: 21), a druga dva imaju ukras s nizovima od po tri usporedne crtice (T. 2: 9; T. 4: 24). Pršljen sa sličnim zvjezdastim motivom pronađen je na obližnjem stariježelježnodobnom nalazištu Sigetec (Šimek 2004: 88, sl.7) te Zbelava-Pod lipom (Kovačević 2008: T.6: 4). U isto doba slični ukrasi na pršljenima (usporedne crtice i zvjezdasti ukrasi) korišteni su u Donjoj Austriji na nalazištu Statzendorf (Grömer 2013: fig. 3:10, 42) te nekropoli starijeg željeznog doba u Hallstattu (Belanová-Štolcová & Grömer 2015: fig. 3.4). Donekle sličan zvjezdasti uzorak primjećuje se na pršljenu iz halštatskodobnog nalazišta Lisičjih jama kod Požege (Kramberger 2017: sl. 13: 3).

Ostala keramika

U zasipu radionice SJ 14 pronađena je cjelovita posuda - lonac, sa polumjesečastim drškama (T. 1: 4). Drške su neobične, jer su postavljene ukoso, neravnomjerno, a na sebi imaju po četiri okrugla udubljenja (Sl. 5). Za to nema izravnih analogija, mada su polumjesečaste drške ravnomjernog oblika česte u ovom razdoblju. U jami se pronašao i ulomak većeg lonca koji na sebi također ima polumjesečastu dršku (T.1: 2). Ovakve drške pronalaze se i na brojnim drugim nalazištima starijeg željeznog doba kao Kaptol – Čemernica (Potrebica & Rakvin 2019: T. 9:4). Osim toga, pronađeni su i drugi ulomci keramičkih posuda. Tako se tu izdvaja ulomak ramena velikog lonca s većim bradavičastim ispupčenjem (T. 1: 1). Slični lonac, ali s bradavičastim ispupčenjem u paru, pronađen je u halštatskom grobu na nalazištu Statzendorf (Grömer 2013: fig. 3: 10, 42). Ulomak ramena manjeg lonca (T. 1: 3) na sebi ima ukras paralelnih uskih kanelura. Sličan je pronađen i na nalazištu Torčec - Međuriče (Kovačević 2009: T. 1: 8). Keramički nalazi iz jame SJ 14 istovremeni su s nalazima iz ostalih jama na nalazištu koje su pripisane halštatskom dobu.

U stambenom objektu SJ 3 zastupljeni su tipološki elementi poput polumjesečaste drške (T. 3: 15), reljefnog vodoravnog rebra sa zarezanim utorima (T. 3: 13) i vodoravne pločaste drške (T. 3: 14) što je zabilježeno i na nalazištu Kaptol - Čemernica iz starijeg željeznog doba (Potrebica & Rakvin 2019: T. 9: 4, 7, 10). U istom objektu su i posude ravnog oboda, s dvostrukim

bradavičastim drškama (T. 3: 10, 11). Duboka zdjela zaravnatog vrha oboda (T. 3: 12) pronalazi se i na drugim nalazištima iz starijeg željeznog doba, poput zdjele iz groba u nalazištu Statzendorfu (Grömer 2013: fig. 3: 10, 42). Najgrublje je izrade manja čaša (T. 4: 19), uspravnog tijela i oboda. Ovakve grube čaše, ali uglavnom nešto veće i ponekad s uspravnom ručkom na tijelu, često se nalaze u repertoaru stariježeljeznodobnih nalazišta u Podravini. Jedna takva cjelovita čaša nađena je na nalazištu Šemovec-Šarnjak (Bekić & Percan 2006: 144).

Osim tih posuda grublje fakture, u objektu SJ 3 zastupljeni su i fino izrađene posude, pročišćene gline i glačane površine (T. 3: 16–18). Zdjela tanjih stijenki, s blago zatvorenim obodom (T. 3: 15) nalikuje zdjeli iz tumula na Čemernici (Potrebica & Rakvin 2019: T. 9: 2), a slične su pronađene u većem broju i na nalazištima Zbelava-Pod lipom (Kovačević 2008: T. 2: 7, T. 4: 10, T. 8: 5, T. 10: 6). Ovakve široke i plitke zdjele sa zatvorenim obodom pronalaze se i na drugim istovremenim nalazištima poput Stične (Teržan 2014: sl. 25. 6: 9).

Manjoj zdjelici glačane površine nismo pronašli izravne paralele, ali način ukrašavanja nizom uboda nije nepoznat u kasnohalštatskom razdoblju, pa se može vidjeti na brojnim fino izrađenim posudama u grobovima Novog Mesta (Knez 1986: T. 11: 24, T. 25: 22; T. 26: 18 itd.).

U objektu SJ 114 pronađena je veća posuda ravnog oboda sa reljefnim rebrom ukrašenim kružnim otiscima prstiju, što je tradicija ukrašavanja još iz kasnog brončanog doba, ali se nastavlja i u starije željezno doba. Brojne takve ukrase nalazimo na najbližim nalazištima poput Zbelava-Pod lipom (Kovačević 2008: T. 2: 2; T. 3: 9; T. 8: 1), Škarnik-Gradec (Bekić 2006: 268, T. 1: 5), Gradišće-Matušini (Bekić 2006: 258, T. 1: 2) ili Torčec-Međuriče (Kovačević 2009: T. 6: 4).

Zanimljivi predmet je ostatak prijenosnog ognjišta (T. 5: 31) iz jame SJ 117. Prijenosna ognjišta koja su imala velike rupe na plohi za zagrijavanje poznata su s nalazišta stariježeljeznodobne skupine Martijanec-Kaptol. Pronalaze se na brojnim nalazištima tog doba u okolici Varaždina kao na primjer Matušini-Gradišće, Škarnik-Gradec (Bekić 2006: 258, T. 1: 7; 268, T. 1: 2, 3), a rekonstruirani primjerak s nalazišta Sveti Petar Ludbreški posebno je ilustrativan (Šimek 2004: sl. 15, 100).

Ni drška u obliku okruglog prstena (T. 6: 39) nije čest nalaz. Najbližu usporedbu može se pronaći na nalazištu Kučar u Sloveniji. Autori ovaj ukras pripisuju mlađehalštatskom (Ha D) izričaju (Grahek & Kovač 2020: 445, T. 6: 13; T. 7: 8).

Kao posebne nalaze, valja izdvojiti dvije staklene perle pronađene u poluzemunici SJ 3 (Sl. 6).[3] Veća je zelenkaste boje (PN 27), a manja je plave boje, s umetcima koje nalikuju očima (PN 28). Najbliži nalaz okaste perle je nalazište Zbelava-Pod lipom. Ondje je pronađeno nekoliko perli iz halštatskog doba, od kojih dvije okaste, i tri plave boje (Kovačević 2008: Sl. 10, T. 8: 6). Ove perle autor navodi među datacijskim elementima kasnohalštatskog doba (Kovačević 2008: 57, 61, 62). Velik broj neukrašenih ali i okastih stak-

3 Perle su sačuvane samo polovično te su im nedostajuće polovice restaurirane.

Slika 6. Restaurirane staklene perle (PN 28 i 27) iz objekta SJ 3 na Brezju 6 (L. Bekić).

Fig. 6. Restored glass beads (SF 28 and 27) from object SU 3 at Brezje VI (L. Bekić)

lenih perli pronađen je u nekropoli kasnohalštatskog doba na Kapiteljskoj njivi u Novom mestu u Sloveniji. Okastoj perli posebno je nalik najveća perla iz ogrlice pronađene u grobu II/19, koja je istog tona plave boje i s očima u dva niza (Knez 1986: 59). Takve perle s dva reda očiju uglavnom se datiraju najranije oko 500 g. pr. Kr., u doba Ha D3, a češće se javljaju kasnije, u doba Lt A (Kunter 1997: 44).

Za dataciju drvenih dasaka korištene su mrvice ugljena koje su izravno nađene na daskama. Bilo ih je malo, ali dovoljno za izradu AMS 14c analize. Analiza je provedena u laboratoriju u Erlangenu u Njemačkoj. Uzorku imenovanom ERL 12796 izmjerena je starost 2535 ± 55 BP. To bi kalibrirano predstavljalo 7. st. pr. Kr., odnosno točnije, 666 ± 102 CalBC. Za potvrdu starosti stariježeljeznodobnog horizonta na nalazištu napravljena je još jedna analiza ali u drugom laboratoriju. Uzorak drvenog ugljena iz objekta SJ 3 analiziran je u laboratoriju u Groeninegenu. Uzorku imenovanom GRA 40925 izmjerena je apsolutna starost 2470 ± 35 BP. To bi kalibrirano predstavljalo 7. st. pr. Kr., odnosno točnije, 617 ± 105 CalBC. Prema tome, ovo naselje pripada dobu Hallstatt C1 i C2. Međutim, pojedini pokretni nalazi, posebice perle, ukazuju i na nešto kasnije doba, odnosno razdoblje Hallstatt D.

Zaključak

Sve opisano upućuje na to da drvene daske u jami SJ 14 na Brezju VI predstavljaju ostatke tkalačke radionice. Nešto dublji ukop i drveni pod služili su za postavljanje drvene konstrukcije tkalačkog stana. Dodatan dokaz tome su i tri piramidalna utega na drvenom podu, uz značajan nedostatak bilo kakvih drugih nalaza na podu. Poznato je kako su u željeznom dobu u Skandinaviji poluzemunički objekti dimenzija oko 2 x 2 metra ponekad bili popločani drvenim daskama (Price 2015: 258). Oni se pripisuju radioničkim ili općenito pomoćnim objektima u naseljima. Zanimljivo je i da je jedna strana objekta SJ 14 na Brezju gotovo okomito ukopana, što je već primijećeno na nalazištu jame s piramidalnim utezima koja se određuje kao položaj tkalačkog stana na položaju Virje-Sušine (Sekelj Ivančan & Karavidović 2016: 197).

Dodatni uvid u tekstilnu djelatnost halštatskog naselja na Brezju VI čine i nalazi glinenih pršljenova. Oni su pronađeni i u zasipu "radionice" SJ 14 i u stambenom objektu SJ 3. S obzirom na njihove različite dimenzije i težine, očito su služili za izradu finijih i grubljih niti vune ili lana. Ovaj posao svakako je prethodio samom tkanju i ukazuje da se u naselju obavljao čitav proces izrade odjeće.

Ta radionica s tkalačkim stanom mogla je pripadati stanovnicima iz potencijalnog poluzemuničkog objekta SJ 3, koji se na osnovu c14 analiza i keramičkih nalaza može datirati u gotovo isto vrijeme. S obzirom na stratigrafsku situaciju koja je otkrivena, čini se da je tkalački stan iz nekog razloga bio oštećen, jer su na drvenom podu pronađena samo tri utega. Debeli sloj žute zemlje s pijeskom očito je u jednom događaju zatrpao veći dio jame SJ 14, a tom prilikom se tu našla i cjelovita posuda s polumjesečastim ručkama. Moguće je to bila poplava obližnje Plitvice ili jače nevrijeme koje je u ovu duboku jamu nanijelo značajnu i jednoličnu količinu pijeska i ilovače. Činjenica da na drvenom podu nema ostataka samog tkalačkog stana i ostalih utega može se opravdati time da su stanovnici naprosto izvukli drveni tkalački stan iz blata djelomično zatrpanog objekta i premjestili ga drugamo. Tri utega i cjelovita posuda ostali su ležati u zasipu. Nakon naglog zatrpavanja otprilike tri četvrtine objekta "radionice", preostala četvrtina zatrpavana je poput obične otpadne jame, što ukazuje tamnosmeđa boje zapune, mrvice ugljena i brojniji keramički ulomci.

Pitanje datacije ovih objekata nije do kraja razjašnjeno, jer obje C14 analize upućuju na otprilike 7. st. pr. Kr. (mada s velikim odstupanjem), dok jedan dio pokretnih nalaza ukazuje na nešto kasnije doba. U svakom slučaju riječ je o razdoblju Hallstat C2 ili D, jer velika većina pokretnih nalaza ne upućuje na ranolatensko razdoblje. Naselje na Brezju VI time se dovodi u vezu s istodobnim naseljima Zbelava-Pod lipom i Šemovec-Šarnjak, koji se nalaze u samoj blizini, koji kilometar nizvodnije niz tok rijeke Plitvice.

Prvotno naglo zatrpavanje drvenog poda uslijed neke poplave pridonijelo je očuvanju drvenog daščanog poda, postolja tkalačkog stana. Ovaj nalaz, mada nije jedinstven u svijetu, do sada nije bio zabilježen u hrvatskoj arheologiji. Njegovo uspješno restauriranje u zadarskom centru također predstavlja jedan od većih uspjeha na inače rijetkim prapovijesnim drvenim nalazima u našoj zemlji.

Summary

Discovery of a pit structure with wood plank floor from the Early Iron Age at Brezje VI near Varaždin

During the rescue archaeological excavations in the area of the Brezje VI site near Varaždin, over 150 archaeological pit structures from various periods were found. Although most of the pits belong to the Eneolithic period, fourteen pits belong to the Early Iron Age. Pit structure SU 14 stands out in particular, in which well-preserved wooden planks floor and pyramidal clay weights were found. Given the proximity of the river, a favourable environment at the bottom of this pit helped preserve the planks to this day. The planks were transferred to the restoration workshop of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar, where they were successfully preserved, and are now in the City Museum in Varaždin. Based on the analogies of the pit structures with wooden floors and those with rows of pyramidal weights, it can be assumed that this is a structure in which a loom was located.

The precise dating of these pits remains uncertain, as pottery finds from the site and C14 analyses of charcoal from the planks in pit SU 14 suggest a date around the 7th century BC, whereas other finds point to a slightly later period.

Numerous fragments of Early Iron Age pottery, clay spindle whorls, pyramidal loom weights and two glass beads were found in nearby objects. In any case, the settlement at Brezje IV existed in the Hallstatt C2 or D period, because the vast majority of finds do not indicate the early La Tène period. The settlement at Brezje VI is thus linked to the contemporaneous settlements of Zbelava - Pod lipom and Šemovec - Šarnjak, which are located in the immediate vicinity, a few kilometres downstream along the Plitvice River. The initial sudden burial of the structure SU 14, probably due to a flood, contributed to the preservation of the wooden plank floor, the base of the loom, which offered a rare discovery in our archaeology.

LITERATURA

Bekić 2006
L. Bekić, Zaštitna arheologija u okolici Varaždina/Rescue archaeology in the Varaždin environs, Zagreb, 2006.

Bekić & Čimin 2008
L. Bekić & R. Čimin, Varaždin – "Brezje VI.", *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008, Zagreb 2008 [2009], 199–201.

Bekić & Vujević 2020
L. Bekić & D. Vujević, "Lasinjska kultura na Brezju kod Varaždina/Lasinja culture at Brezje near Varaždin", in: M. Cifrak; N. Hohnjec (eds.), *Homo Universalis, zbornik radova posvećen Zorku Markoviću povodom 65. obljetnice života*, *Zbornik Insitituta za arheologiju*, Vol. 15, Zagreb, 2020, 195–226.

Bekić & Percan 2006
L. Bekić & T. Percan, "Šemovec–Šarnjak", *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, Zagreb, 2006, 143–144.

Čučković 2004
L. Čučković, "Kolapijani", in: D. Balen Letunić (ed.), *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatsko*j, Zagreb, 2004, 173–209.

Ďurkovič 2015
É. Ďurkovič, "Weaving-related finds from the Early Iron Age settlement at Győr–Ménfőcsanak (Hungary)", in: I. Szathmári, G. Ilon, G. (eds.), *An der Grenze der Bronze-und Eisenzeit. Festschrift für T. Kemenczei*. Budapest, 2015, 81–95.

Grahek & Kovač 2020
L. Grahek & O. Kovač, "Podzemelj – železnodobno središče v Beli krajini", *Arheološki vestnik* 71, Ljubljana, 2020, 435–467.

Grömer 2013
K. Grömer, "Discovering the People behind the Textiles: Iron Age Textile Producers and their Products in Austria", in: M. Gleba & J. Pásztókai-Szeöke (eds.), *Making Textiles in pre-Roman and Roman Times*, Oxford, 2013, 30–59.

Gruber 2011
H. Gruber, "Die mittlere und späte Bronzezeit (Stufen Bz B–D)", in: *Oberösterreich – Entwicklung und Fortschritte der Forschung 1990 – 2010*, Fines *Transire Jahrgang* 20, Rahden/Westf., 2011, 253–266.

Kovačević 2008
S. Kovačević, "Osvrt na strukturu i keramičku proizvodnju kasnohalštatskog naselja u Zbelavi kod Varaždina", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, Zagreb, 2008, 47–80.

Kovačević 2009
S. Kovačević, "Torčec-Međuriče – prilog poznavanju materijalne kulture halštatskih naselja u koprivničkoj Podravini", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26, Zagreb, 2009, 45–78.

Knez 1986
Z. Knez, *Novo mesto I, Halštatski grobovi*, Novo Mesto, 1986.

Kramberger 2017
J. K. Kramberger, *Pribor za izradu tekstila u starijem željeznom dobu na prostoru Požeške kotline*, (magistarski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.

Kunter 1997
K. Kunter, "Die frühlatenezeitllchen Schichtaugenperlen in der Schweiz? Uberlegungen zu einer Fundstucke im Westlichen Mitteleuropa", in: U. Freeden, A. Wieczorek (eds.), *Perlen, Archaeologie, Techmiken, Analysen*, Bonn, 1997, 43–53.

Potrebica & Rakvin 2019
H. Potrebica & M. Rakvin, "Tumul IV na groblju Kaptol-Čemernica–revizijsko istraživanje", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 52 No. 1, Zagreb, 2019, 31–81.

Price 2015
D. Price, *Ancient Scandinavia: An Archaeological History from the First Humans to the Vikings*, Oxford, 2015.

Sekelj Ivančan & Karavidović 2016
T. Sekelj Ivančan & T. Karavidović, "Tkalački stan iz Virja", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 33, Zagreb, 2016, 171–235.

Šimek 2004
M. Šimek, "Grupa Martijanec – Kaptol", in: D. Balen Letunić (ed.), *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2004, 160–172.

Belanová-Štolcová & Grömer 2015
T. Belanová-Štolcová & K. Gromer, "Loom-weights, Spindles and Textiles–*Textile Production in Central Europe from the Bronze Age to the Iron Age, North European Symposium for Archaeological Textiles X*, Oxford, 2015, 9–21.

Teržan 2014
B. Teržan, "Stična", in: B. Teržan, M. Črešnar (eds.), *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*, Ljubljana, 2014, 451–462.

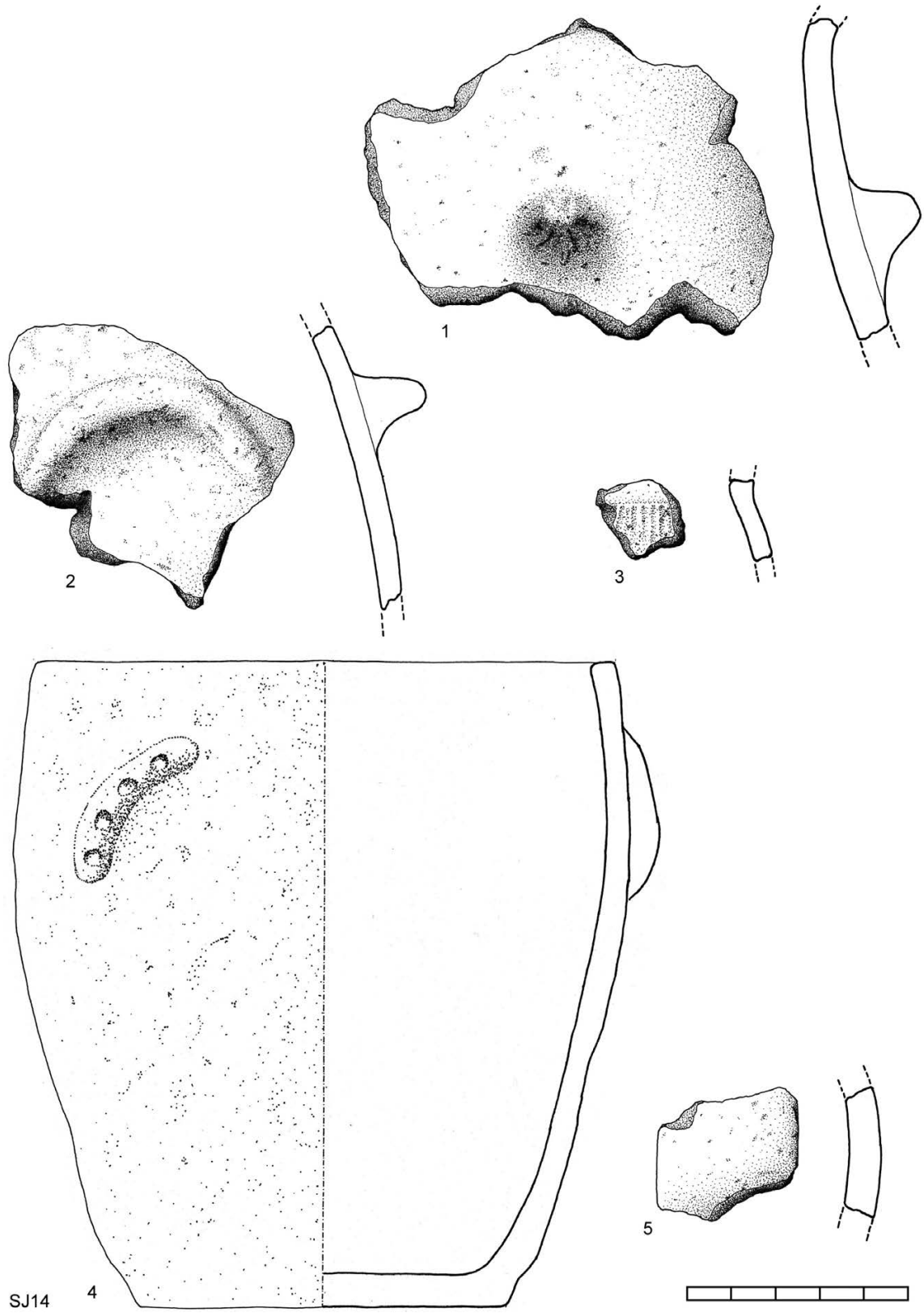

1. Nalazi iz SJ 14, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

1. Finds from SJ 14, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

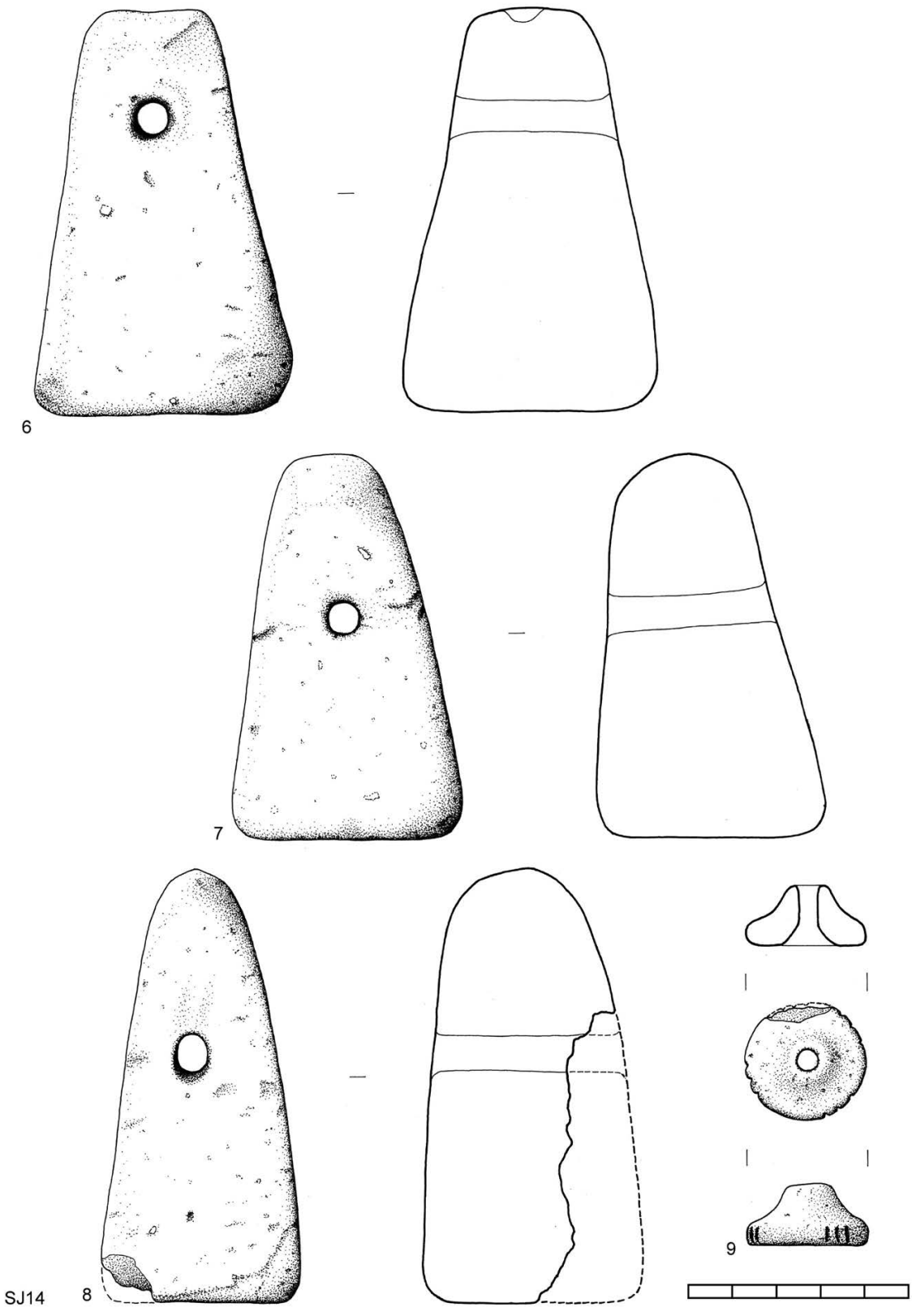

2. Nalazi iz SJ 14, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

2. Finds from SJ 14, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

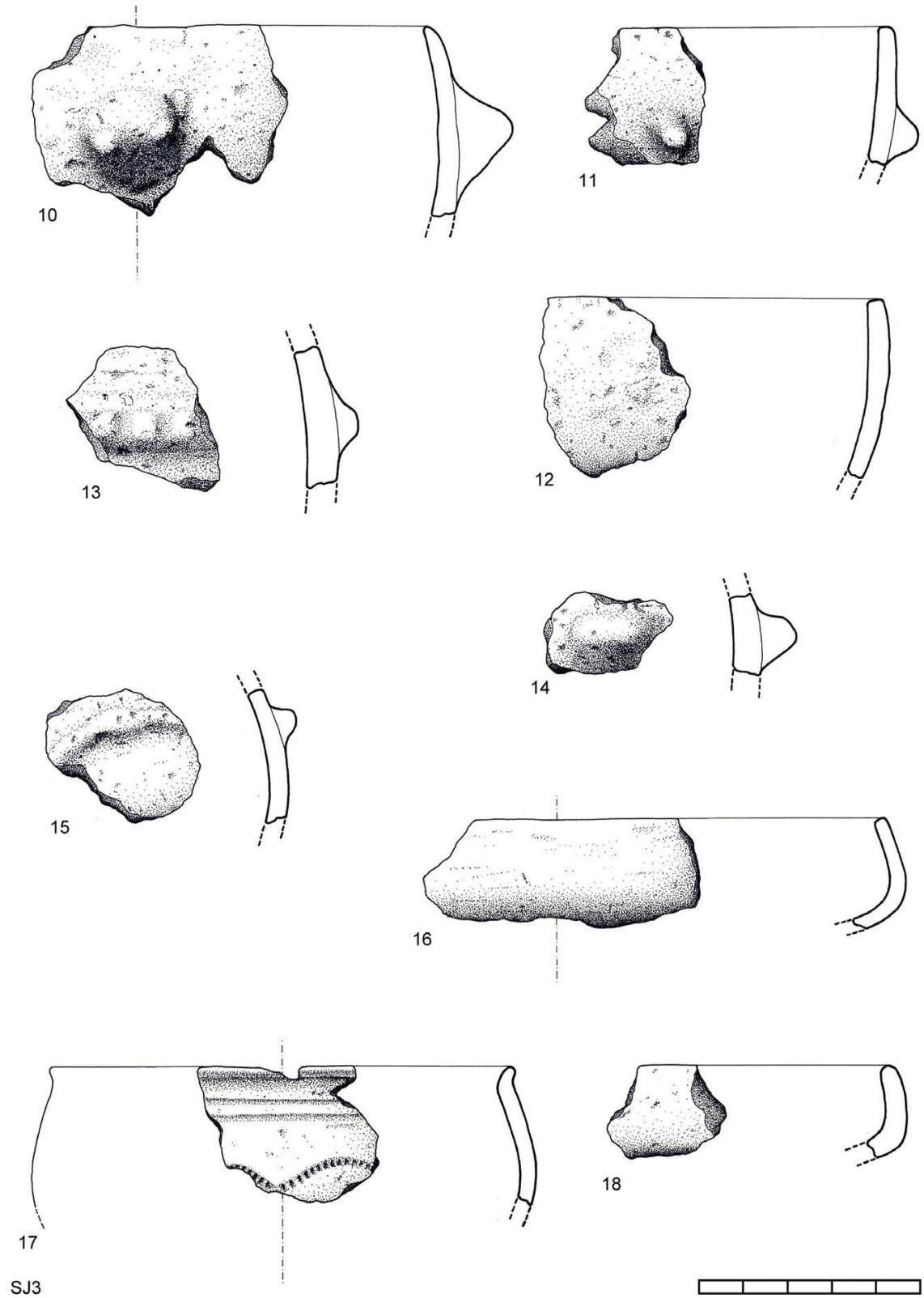

3. Nalazi iz SJ 3, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

3. Finds from SJ 3, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

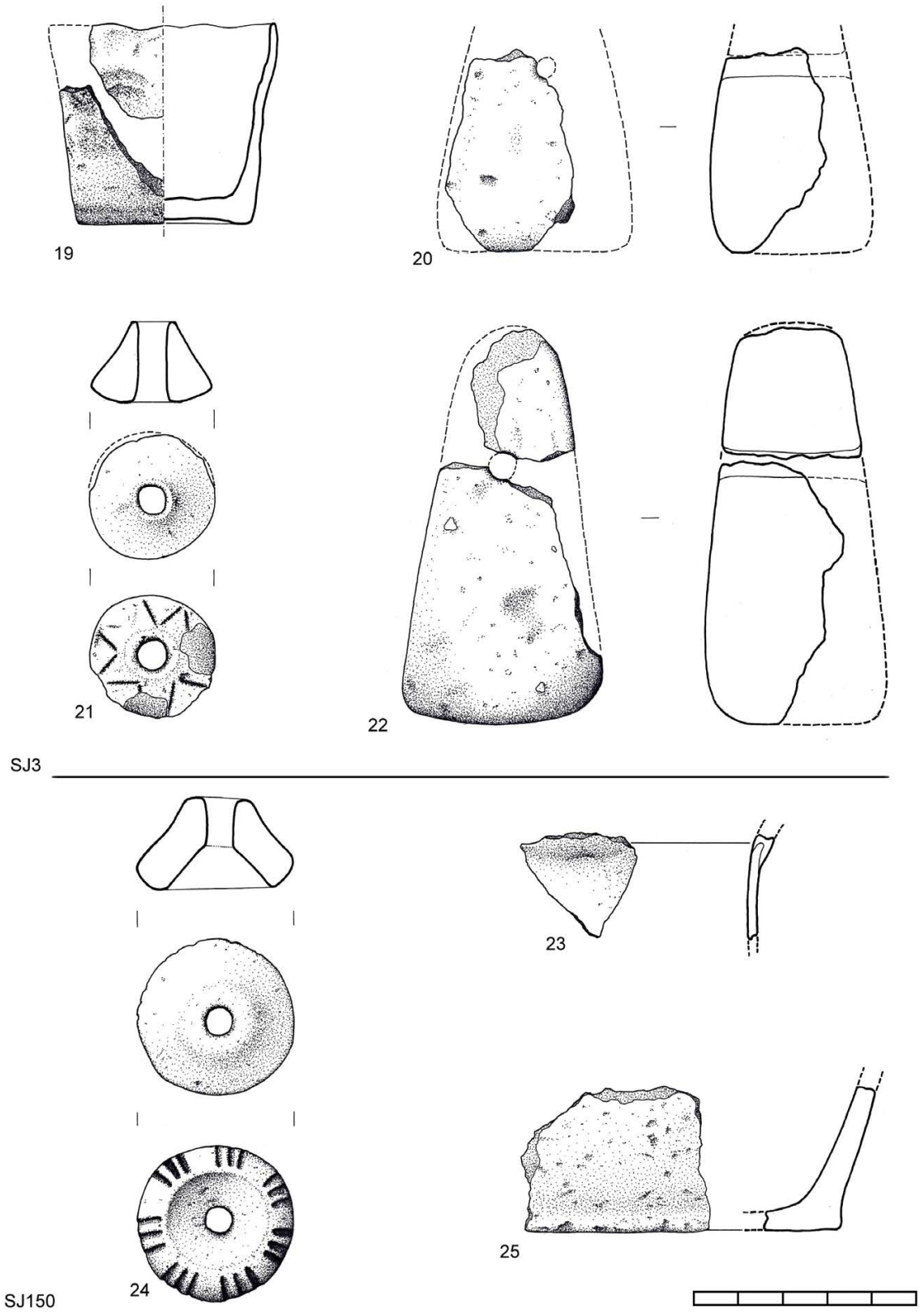

4. Nalazi iz SJ 3 / SJ 150, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

4. Finds from SJ 3 / SJ 150, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

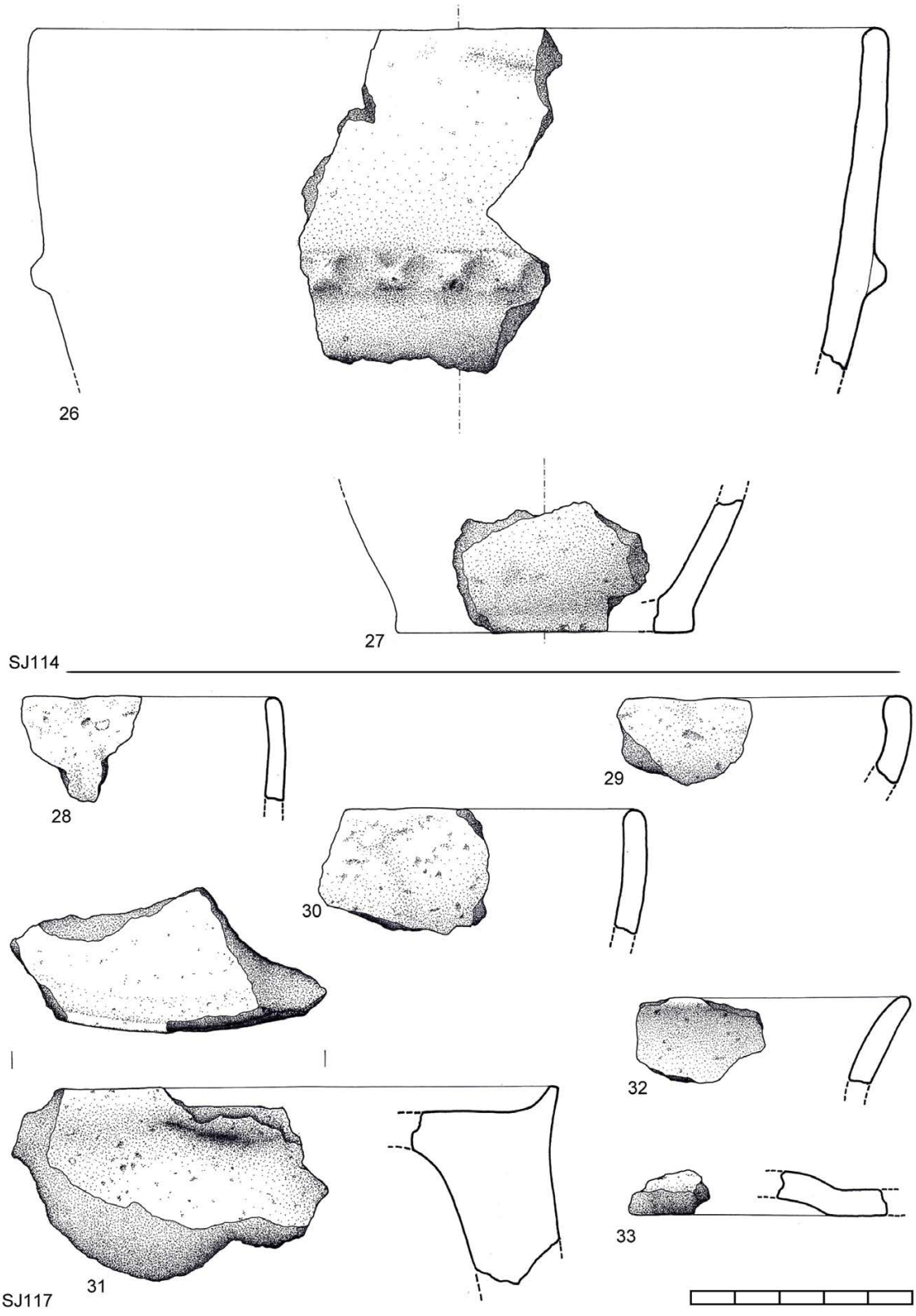

5. Nalazi iz SJ 114 / SJ 117, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

5. Finds from SJ 114 / SJ 117, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

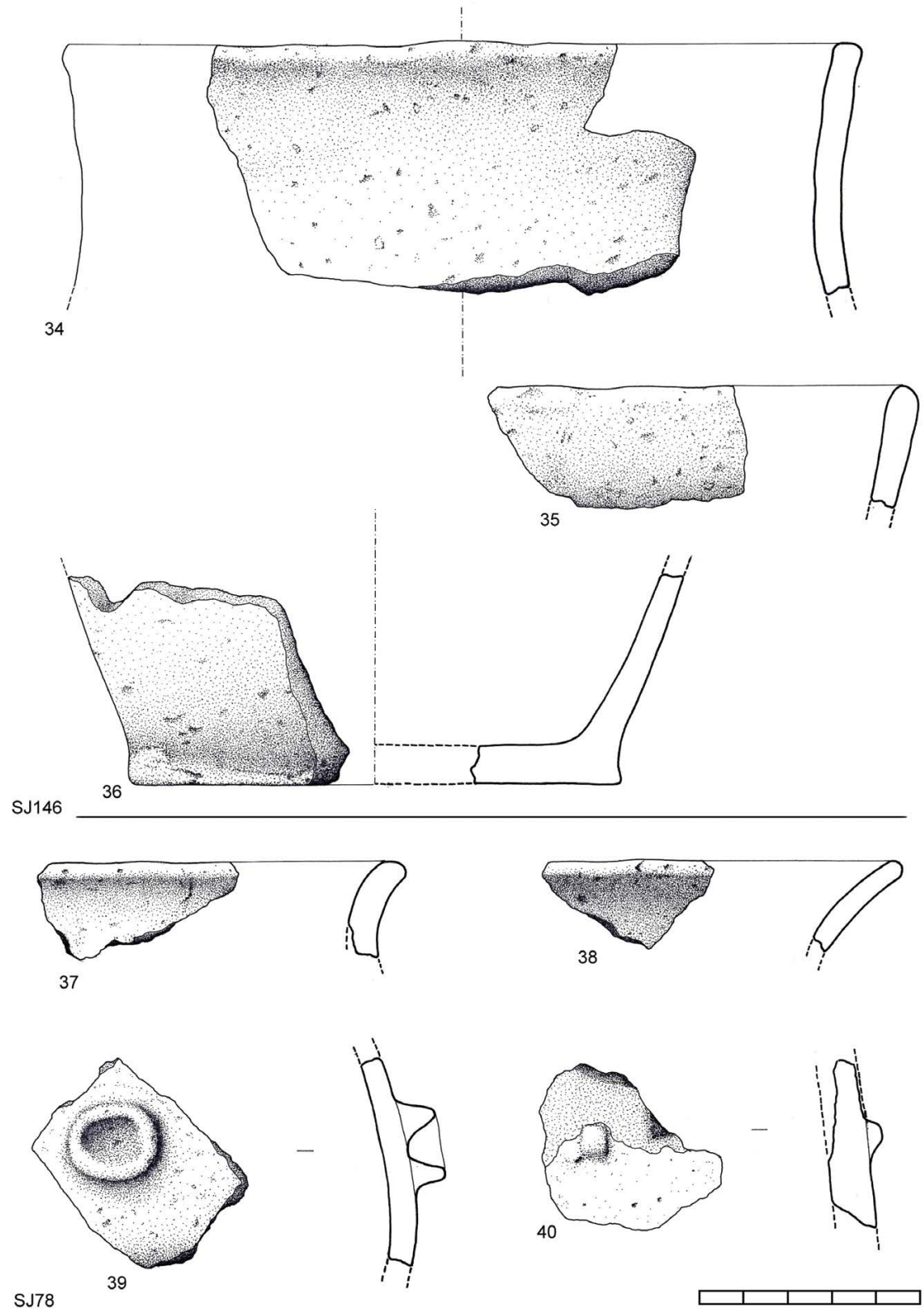

6. Nalazi iz SJ 146 / SJ 78, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

6. Finds from SJ 146 / SJ 78, Varaždin - Brezje VI (M. Martinec)

7. Izbor halštatskih nalaza s nalazišta Varaždin - Brezje VI (L. Bekić)

7. Selection of Hallstatt age finds from the Varaždin - Brezje VI site (L. Bekić)

https://doi.org/10.17234/9789533791128.04

Inge Belamarić

prof. latinskog jezika i povijesti umjetnosti

ingebelamaric@gmail.com

OKRUTNOST IZ DOKOLICE

Članak predstavlja dokolicu rimskih bogataških krugova okupljenih oko cara Augusta, njegovih prijatelja i/ili podanika, koji su u bogatim vilama na obalama Bajanskog zaljeva kratili svoje vrijeme u razgovorima, zabavama, ali i malim ''igrama okrutnosti" kroz analizu priče koju donosi Plinije Stariji, nadopunjuju Seneka i Dion Kasije, o okrutnosti Vedija Poliona, koji je svoje robove znao za svaku sitnicu osuditi na smrt i to tako da ih je bacao u bazene s murinama. No, u članku se razlaže kako je okrutnost iz dokolice, zorno predstavljena u Vedijevoj epizodi s murinama, koja je očito zarana bila propagirana u javnosti, imala manji utjecaj na Augustov politički i prijateljski krug nego luxuria njegovih zdanja, koja je mogla caru dati pretekst da sruši golemu kuću u Suburi na Eskvilinu, ne tako daleko od Mecenatovih vrtova, i sagradi Porticus Liviae.

Ključne riječi: *ad bestias,* murine, *Vedius Polio,* August, vila u Pozilipu.

Prije nekoliko godina svi su svjetski mediji prenijeli vijest da je sjevernokorejski diktator Kim Jong-Un dao smaknuti vlastitoga ujaka, tako što je naložio da ga svuku do gola i bace izgladnjelim psima: 120 pasa pojelo ga je učas, bez ostatka. U dodatku se spominje čak *terminus technicus* – naime, takav tip smaknuća zove se 'quan jue'. To bi sugeriralo da nije bila riječ o maštovitoj kazni, plodu diktatorova bijesa, nego o uvriježenu, gotovo ozakonjenu receptu.

Kolikogod ta kazna izazivala užas, onaj koji je tu vijest lansirao (a ubrzo se, naravno, pokazala fabrikatom nečije propagandne mašine) računao je s arhetipskom slikom koja neizostavno funkcionira u našoj podsvijesti. Nije slučajno da visoko na listi ''situacija" u kojima se zatječe James Bond stoje scene u gnijezdu nekog luđaka koji prijeti čitavom svijetu, s bazenima punima morskih pasa u koje Bond svaki čas može upasti, zajedno sa svojim jednako neizostavnim saveznicama.

U toj slici komprimira se više temeljnih ljudskih strahova, u prvom redu primordijalni strah da nas ne pojede neka zvijer, što je utemeljeno na nebrojenim iskustvima naših predaka. Dijelit će ih valjda i naši potomci, dok god bude divlje prirode oko nas. Dakako, i brojne bajke u fabuli imaju motiv bacanja ljudi zvijerima. No, jednako je važan sastojak jeze koju te slike izazivaju i ona vrsta straha koja je zajednička baš svima: gubitak podloge pod nogama.

U svim vremenima nalazimo varijante slike o bacanju žrtava *ad bestias*. Nimalo neočekivano, rimska antika nudi jednu od najsugestivnijih. Vezuje se uz samog Augusta, te uz Vedija Poliona, čovjeka koji zasigurno nije slučajno bio carev bliski prijatelj, kad ga već Tacit (*Ann*. 1.10.5 i 12.60.4) u opisu Augustova sprovoda spominje uz ime Livijino i Tiberijevo, ciljajući na uteg prijateljstva koji je August nosio držeći uza se ljude beskrupulozna morala.

Ovaj kratki esej, međutim, nije zamišljen kao katalogiziranje primjera rimskih okrutnosti, nego će u fokus staviti jednu od pikantnih priča koja nam slikovito govori o tom vremenu i njegovim protagonistima.

S kim si, takav si?

Može li o nečijem moralu govoriti izbor prijatelja kojima se okružio? Ako je tako, morali bismo Augustov karakter tražiti i u paralelnim biografijama njegovih prijatelja. O pitanju njegova moralna značaja utrošeno je jezero tinte, no bez jednoznačna suda. Imao je taj car, naime, toliko različitih lica. Vjerovao je u *omina*, sklone i nesklone dane, ovisio o čitanju snova – no, ni u jednome ni u drugome nema ničeg neobičnog za to doba. Liviju je oteo, ali je tijekom pola stoljeća života s njom taj neobični brak postao čak modelom svome vremenu. U njegovome svakodnevnom ponašanju ne nalazimo ekscesa. Bio je lišen taštine (tek su mu sandale bile ''malo više da bi izgledao vitkiji nego što je bio"). Umjerenost je bila prirođena njegovu odijevanju i jelovniku. Nije baš dao mnogo građe Svetonijevoj *chronique scandaleuse*. Opuštao se na gotovo dječji način – uz udicu i kocku. Mommsen ga opisuje sljedećim riječima: ''Volio je djecu, bio je dobar obiteljski čovjek i nosio je odjeću koju je tkala njegova obitelj. Svoje unuke podučavao je sam držeći ih uvijek uz sebe. Bio je dakle dobrodušan čovjek, prilično nesklon svemu što je mirisalo na raspuštenost (*untamed genius*)" (Mommsen 1996: 72). Tim čudnije, na tkanju takvih konstatacija, odskaču neke ukrivo izvezene šare, s likovima njemu posve oprečna karaktera, poput Mecenata i, osobito, Vedija Poliona, o kojemu će biti više riječi u ovom prilogu.

Kao što su se u sjeni sintagme *Pax Augusta* izgubile mnoge zlosretne sudbine onih slavnih poput Kornelija Gala, Tita Labijena ili Ovidija, i mnogih zaboravljenih, tako i opulentne *villae maritimae* na obodu Bajanskog zaljeva kriju ne jednu mračnu priču. ''Nema na svijetu sjajnijeg zaljeva od Bajanskog", kaže jedan Horacijev lik koji ondje gradi vilu (Hor. *Ep*. 1.1.83.). Opisuju ga epiteti: ''*liquidae Baiae*" – bezoblačne Baje, ''*blandisssima litora*" – slikovita obala… U neprekinutoj kolajni gusto nanizanih raskošnih vila rimskih optimata i careva, koja je po Strabonu (5.4.8) imala izgled golemog, neprekinutog grada, nalazi se i ona Vedija Poliona – bezočno obogaćena čovjeka. Sve su bogato opremljene sumpornim banjama, piscinama, triklinijima, bibliotekama, atrijima, trjemovima, vrtovima i svim ostalim zatvorenim i otvorenim prostorima. Kao što zaključuje Paul Zanker (Zanker 1990: 25–26): ''Stječe se dojam da je restriktivnost života u Rimu stvorila gotovo patološku potrebu za ekscesima užitka i egzibicionizma. (…) Prvotna ideja o odmoru i opuštanju na vlastitom dobru, u društvu bliskih prijatelja i dobrih knjiga, izrodila se u vulgarno razmetanje bogatstvom i postala, kao i sve drugo, sredstvom vlastita veličanja. Tijekom tog istog razdoblja u Rimu su uklonjena zadnja zakonska ograničenja privatnoj ekstravaganciji."

Na tom ''neutralnom teritoriju", daleko od gradske političke arene, gdje se *otium* mogao odvojiti od onoga što podrazumijeva *negotium* – vlasnici ovih vila mogli su se prepustiti (u svoj ekstravagantnosti tih sklopova, često velikih poput gradova) i samotnom umovanju nad nekim štivom: *otium sine litteris mors est* (Seneka); dijalozima koji su, po Ciceronu, najbolje mirodije sumptuoznim večerama; ili pak, reklo bi se nedužnim, malim ''igrama okrutnosti", poput onih gdje nalazimo matrone koje u rukama drže trilje (*mullo*), netom izvađene iz staklenih posuda, kako uživaju u prizoru koloristićkih metamorfoza riblje

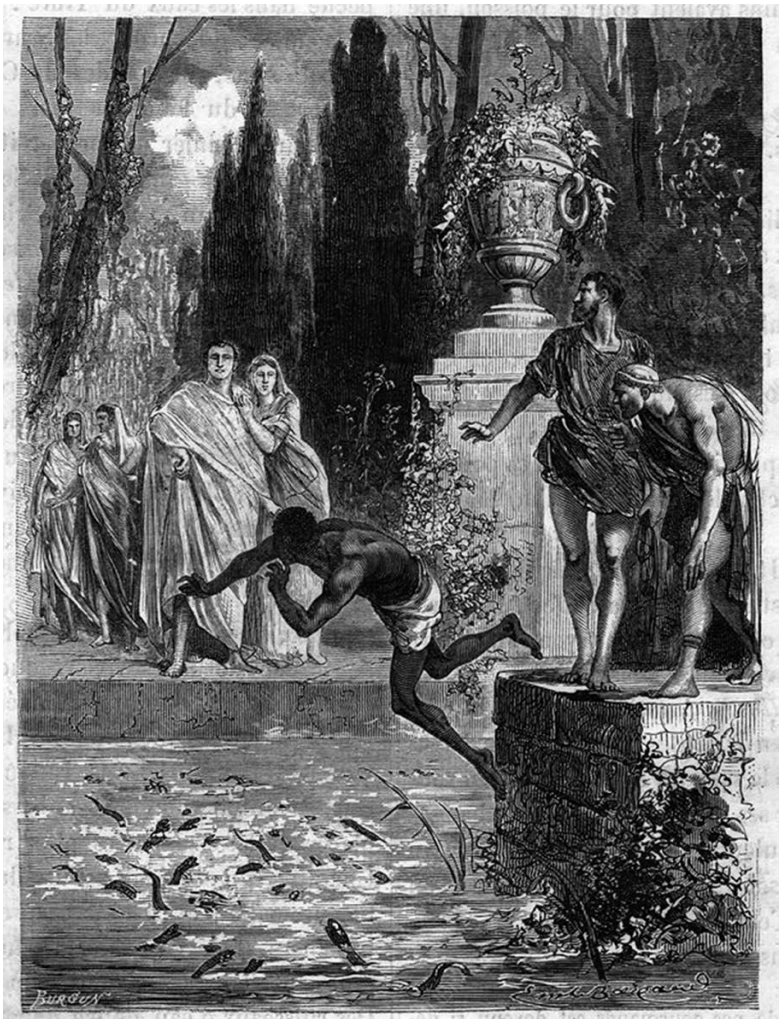

Slika 1. Rimski vitez Vedije Polion baca roba u bazen s murinama (preuzeto iz Louis Figuier, *Les Merveilles de la Science*, Paris 1869).

krljušti. Pročitajmo Senekin (*Nat. Quaest.* 3.18.1.4) opis: ''Nema ljepšeg prizora (*tam pulchro spectaculo*) od umirućih trilja. Braneći se od smrti, koja joj se približava, napinje se i to joj po tijelu širi najsjajnije grimizno rumenilo, koje kasnije sve više blijedi, te pri umiranju najdivnije prijelaze pokazuje".

Te vile nisu bile samo raskošni ljetnikovci, nego i središta ekonomije, pri čemu se dobar dio odnosio na uzgoj ribe, često na skali golemih dimenzija i prihoda, u rukama ljudi *quos Cicero piscinarios appellat* (Macr. *Sat*. 3.15.6.), makar ih ne spominje imenom.[1] Naravno, i ovdje nam je Plinije od pomoći kad raspreda o počecima uzgoja oštriga i riba – kad je, u vrijeme oratora Lucija Licinija Krasa (konzul 95. pr. Kr.), Licinije Murena ustanovio *vivaria*,[2] za čim je slijedila ''specijalizacija", pa će Gaj Lucilije Hir biti prvi poduzetnik koji je pokrenuo uzgoj murina (valjda i jegulja i sličnih vrsta) u ribnjacima (vjerojatno negdje između Sorenta i Minturna)[3]: ''Poseban ribnjak za murine iznašao je prije svih Gaj Hir koji je za trijumfalne gozbe diktatora Cezara priložio 6000 murina u zajam; nije ih, naime, htio zamijeniti ni za kakav novac i ni za kakvu drugu nagradu".[4]

Ta gozba uvodi nas sve bliže našoj temi. Ovdje se spominje banket koji je uslijedio iza službenog dijela trijumfa.[5] Plinije nas izvješćuje da su se uz *cenae*

1 Usp. Cic. *Att*. 3.18.6. i 2.9.1. Komentar u Syme 1939: 23.

2 Plin. *NH* 9.170 (cf. 169): *eadem aetate prior Licinius Murena reliquorum piscium vivaria invenit.* Za hrvatske prijevode Plinijevih navoda vidi: Plinije 2021.

3 Za zaokružen pregled povijesti rimskih piscina, s katalogom njihovih arheoloških ostataka u Italiji, vidi: Higginbotham 1997.

4 Plin. *NH* 9.171: *Murenarum vivarium privatim excogitavit ante alios C. Hirrus, qui cenis triumphalibus Caesaris dictatoris sex milia numero murenarum mutua appendit. Nam permutare quidem pretio noluit aliave merce. Huius villam infra quam modicam IXL I HS piscinae vendiderunt.*

5 Riječ je o četverostrukom trijumfu, glasovitom po ekstravaganciji, što ga je Julije Cezar proslavljao četiri dana, s intervalima, u travnju 46. pr. Kr., po svršetku rata u Galiji, rata u Egiptu, rata protiv Farnaka od Ponta i rata protiv kralja Jube od Numidije. Trijumfe opisuje Apijan (*BC* 2.101).

triumphales (dakle ne *prandium*) služile murine. Spominjući Cezarov trijumf te 46. godine, Plutarh pak veli da je diktator narod zabavio raznovrsnim događanjima i gozbama priređenim istodobno na 22.000 stolova za blagovanje. Toliku količinu jestvina teško je i zamisliti, pogotovo ako pretpostavimo da je uz svaki ležalo devet osoba. Po takvom računu u te je dane blagovalo najmanje 200.000 ljudi. Na svaku od spomenutih 6000 murina došlo bi dakle po 30 ljudi, koji bi se uspjeli omrsiti tom delicijom uz pretpostavku da je svaka mogla težiti po desetak kilograma (na cca dva metra duljine). Moramo pak pretpostaviti da su veći *bokuni* išli odabranima.[6]

Glasoviti Hirovi bazeni,[7] s prvotno ''više nego skromnom vilom" prodani su po njegovoj smrti za ''bagatelu" od 4.000.000 sestercija.[8]

Našu pozornost privlači ovdje priča o okrutnosti Vedija Poliona, čovjeka iz obitelji obogaćenog oslobođenika koji je stekao viteški status (*eques*). Taj je svoje robove znao za svaku sitnicu osuditi na smrt i to tako da ih je bacao u bazene sa murinama. Čak tri ili četiri izvora, *mutatis mutandis*, donose isto. Navedimo najprije Plinija: ''Rimski vitez Vedije Polion, prijatelj božanskog Augusta, pronašao je u toj životinji dokaz svoje mahnitosti potapajući osuđene robove u bazene s njima, ne toliko što kopnene zvijeri ne bi dostajale, nego zato što ni s jednom drugom vrstom nije mogao gledati kako se cijeli čovjek raskomada u jednom trenu".[9]

Plinije nam sâm, u detaljnom opisu anatomije i načina mriještenja murina, objašnjava kako je moguće da ''čovjeka raskomadaju u trenu".[10] Promotrimo

---

6 Opširnije: Kajava 1999: 254.

7 Varro, Rust. 3.17.3; Plin. *NH* 9.171. — Ciceron (*Fam*. 2.10.1.**)** ne propušta spomenuti govornu manu zbog koje je Hir (*Hirrus*) vlastito ime izgovarao 'Hillus', u čemu se traži igra riječi, jer *hillus* (i *hilla* < *hira*) znači tanko praseće crijevo koje se koristilo za izradu kobasica (posebno onih u Lukaniji = poznate *lucanicae*). Vidi: Kajava 1999: 256.

8 Plin. *NH* 9.81. — Za usporedbu, Ciceronova gradska rezidencija na Palatinu koštala je 3,500,000 sestercija (da bi, nakon rata 40-ih godina, pala u ruke Luciju Marciju Censorinu). Vidi: Syme 1939: 195, n. 8. — Spominjući Cicerona, odnosno murine, ne možemo odoljeti da ne navedemo zabavnu nezgodu koju je jednom doživio, on koji nije nikad imao apetit sladokusca. Nakon što je zbog *lex Iulia sumptuaria* (46. pr. Kr.) veći broj luksuznih namirnica uklonjen s rimske menze, neki su nepce nastojali draškati novopronađenim začinima kojima su pripremali gljive, bilje i trave svih vrsta. Na jednu takvu večeru (*cena auguralis* u kući mlađeg Lentula Spintera) bio je pozvan i Ciceron koji je ondje dobio užasnu dijareju. Kad se oporavio, napisao je: ‹Uvijek sam se lako ustezao od kamenica i murina, ali prevarile su me biljke. Od sada ću biti oprezniji.› *Ita ego, qui me ostreis et murenis facile abstinebam, a beta et a malva deceptus sum. Posthac igitur erimus cautiores.* Cic. *Fam*. 7.26.2 (46./45. stare ere, iz Tuskuluma). Više: Kajava 1999: 262.

9 *Invenit in hoc animali documenta saevitiae Vedius Pollio, eques Romanus ex amicis Divi Augusti, vivariis earum inmergens damnata mancipia, non tamquam adhoc feris terrarum non sufficientibus, sed quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. Ferunt aceti gustu praecipue eas in rabiem agi*. (Plin. *NH* 9.39). Hrvatski prijevod: Plinije 2021: 151. — Plinije nije bio među Augustovim adorantima, pa njegova obrada priče nesumnjivo nosi politički žalac. Više: Africa 1995: 71.

10 Murina se mrijesti u bilo kojem mjesecu, premda se ostale ribe mrijeste samo u određenome. Jajašca joj vrlo brzo rastu. Puk smatra da murine isplaze na suhe obale i oplođuju se pareći se sa zmijama. Aristotel plodnog mužjaka naziva *zmyrus*; kaže da je razlika u tome što je murina šarena i slaba, a *zmyrus* jednobojan, snažan i ima zube i izvan usta. U sjevernoj Galiji sve murine na desnoj čeljusti imaju po sedam pjega u obliku Velikog medvjeda, koje blistaju zlatnim sjajem dok ribe žive, a zgasnu kad uginu. (Plin. *NH* 9.39).

Slika 2. Murina (foto Gordana Dragojević).

Slika 3. Murina (foto Đani Iglić).

je izbliza: *Muraena helena*, iz reda *Anguilliformes*, porodica *Muraenidae*, rod *Muraena* (Linn. 1758) je riba zmijolika tijela, boje tamne čokolade prošarane žućkastim i bjelkastim pjegama, dužine do 1,3 m – katkad i do 2 m, težine do 8 kg. Strahotnost velikoj ružnoj glavi daju zubi nalik pili. Živi u rupama i pukotinama morskih hridina, obično na dubinama između 5 i 50 m. Lovi noću. Postaje vrlo agresivna tek ako se osjeti ugroženom. Tada bolno i opasno grize, trgajući meso svojom čeljusti, koje okreće poput kosilice. Zbog strašna izgleda i zle ćudi ona je *par excellence* legendarna riba. Sve je kod nje uvijek obavijeno misterijom – od priče da je *muraina* uvijek ženka i da izlazi na kopno da se pari sa zmijom koja riga otrov prije nego što će murinu oploditi.[11] Priče o murinama kolale su dugo kroz srednji vijek. U *Starofrancuskom opisu Pule i Dubrovnika* iz godine 1385. anonimni autor bilježi kako su murine opustošile obalu i otoke, a protiv njihove zle ćudi kršćanstvo je našlo lijeka u paljenju svijeća po crkvama, jedinom utočištu od moći zlokobnih životinja.[12]

Pa ipak, usprkos uvriježenu mišljenju kako se radi o vrlo agresivnoj ribi, mnogi susreti s murinom vrlo su ugodne naravi: ronioci svjedoče o prijateljskim susretima i gotovo nježnim igrama. Rimski bogatuni znali su biti očarani: ''Govornik Hortenzije imao je kod Baulija u Bajskom zaljevu ribnjak u kojem se nalazila murina koju je toliko volio da se vjeruje da je plakao kad je uginula. U istoj je vili Druzova žena Antonija naušnicama ukrasila murinu koju je voljela, pa su mnogi zbog njene glasovitosti žarko željeli posjetiti Baule".[13]

Naravno, nije neobična naklonost prema životinjama, u ovom slučaju ribama, pa ipak – čak i kad znamo da je riječ o toposu – ostajemo dirnuti činjenicom da murine prepoznaju glas svog vlasnika,[14] jedu iz njegove ruke, kao što se pričalo za jednu koju je već spomenuti Lucije Licinije Kras (Ciceronov

11 Detaljno o tome: Ael. *NA* 9, 66; vidi i Vinja 1986: 162.

12 Vidi opširnije u: Plinije 2021: 48–51.

13 Plinije 2021: 233. — Kvint Hortenzije Hortal poznat je kao suparnik Ciceronov, branitelj Vera u čuvenom procesu. Antonija Mlađa majka je vojskovođe Germanika i cara Klaudija, baka Kaligulina.

14 O ribama u piscinama carskih vila, sposobnima razlikovati glasove i reagirati na vlastita imena: Plin. *NH* 10.193; također: 32.16: *E manu vescuntur pisces in pluribus quidem Caesaris villis*.

učitelj) uresio poput lijepe djevojke naušnicama i ogrlicom od dragulja, te poslije – što mu se dakako spočitavalo – oplakivao kao vlastitu kćer.[15] Pogled na njihova klupka u piscinama morao je biti spektakularan.

Plinijev navod u značajnoj mjeri nadopunjuju Seneka i Dion Kasije. Prvi pripovijeda ovako, izvlačeći poantu priče, dakako, u skladu s intencijama svog traktata *O srdžbi* (*De ira* 3.40): ''Ali kažnjavati ljutita čovjeka i sam biti ljut znači još ga više razjariti. Prići ćeš mu drugačije i blago, osim ako nisi možda takva ličnost da možeš umanjiti njegov bijes, kao što je to napravio božanski August, kad je blagovao kod Vedija Poliona. Jedan od robova bijaše razbio njegov kristalni pehar. Vedije je naredio da ga zgrabe i da umre neobičnom smrću. Zapovjedio je da dječaka bace golemim murinama, koje je držao u ribnjaku. Tko ne bi pomislio da je ovo napravio iz ekstravagancije? Ali, bilo je to iz svireposti. Dječak uteče iz ruku onog koji ga je uhvatio, dotrči do Cezarovih nogu, moleći samo da umre drugačijom smrću, a ne da bude hrana ribama. Cezar je bio dirnut novim načinom okrutnosti, pa naredi da se rob pusti, a da se sve kristalno posuđe Vedijevo pred njim samim razbije i njime napuni ribnjak. Ovako je Cezar morao kazniti svoga prijatelja: dobro je iskoristio svoju moć. 'Naređuješ da se ljudi sa gozbe odvlače i budu rastrgnuti novim vrstama kazne? Zar da se rastrgne utroba jednog čovjeka, ako je tvoja čaša razbijena? Zar toliko laskaš sebi da naređuješ da se ljudi pogube u carevoj nazočnosti?'''[16]

Naravno, svaka stavka ovog opisa tražila bi komentar, što ovdje ne kanimo činiti, osim što valja podcrtati da u priči u prvi plan sad ulazi August. Recimo samo, u *De clementia*, 1, 18, 1–2, Seneka nalazi potrebu da pridoda još nešto: ''Makar je protiv roba sve dozvoljeno, postoji nešto što opće pravilo živih bića prije primijeniti na ljudsko biće. Tko nije Vedija Poliona više mrzio od njegovih robova jer je ljudskom krvlju hranio svoje murine i zapovijedao da se one koji su ga nečim bili uvrijedili baci u njegov ribnjak, u koji drugi nego u ribnjak zmija? O dostojna li čovjeka da tisuću puta umre, bilo da je murinama koje je sam kanio pojesti bacao robove da bi ih prožderale, bilo da ih je samo zbog toga uzgajao da bi ih na taj način hranio."[17]

Riječ je, dakle, u krajnjoj liniji, o kanibalizmu! O tome s užasavanjem piše Tertulijan u svom podrugljivom govoru o filozofskom plaštu (*De Pallio* 5, 6):

---

15 Ael. *Hist. An*. 8.4; Macr. *Sat*. 3.15.4: *Is tamen Crassus, vir censorius – nam cum Cn. Domitio censor fuit – cum supra ceteros disertus haberetur essetque inter clarissimos cives princeps, tamen murenam in piscina domus suae mortuam atratus, tamquam filiam luxit*.

16 Autoričin prijevod. U izvorniku (Sen. *Ira* 5.40.1–4): *Castigare uero irascentem et ultro obirasci incitare est: uarie adgredieris blandeque, nisi forte tanta persona eris ut possis iram comminuere, quemadmodum fecit diuus Augustus, cum cenaret apud Vedium Pollionem. / Fregerat unus ex seruis eius crustallinum; rapi eum Vedius iussit ne uulgari quidem more periturum: murenis obici iubebatur, quas ingentis in piscina continebat. Quis non hoc illum putaret luxuriae causa facere? saeuitia erat. / Euasit e manibus puer et confugit ad Caesaris pedes, nihil aliud petiturus quam ut aliter periret, ne esca fieret. Motus est nouitate crudelitatis Caesar et illum quidem mitti, crustallina autem omnia coram se frangi iussit conplerique piscinam. / Fuit Caesari sic castigandus amicus; bene usus est uiribus suis: 'e conuiuio rapi homines imperas et noui generis poenis lancinari? Si calix tuus fractus est, uiscera hominis distrahentur? Tantum tibi placebis ut ibi aliquem duci iubeas ubi Caesar est?'*.

17 Prema: Seneka 2018: 345. ''Jegulje" iz prijevoda ovdje su postale ''murine".

''Jednako tako bodežom probadam nečovječnost koja je navela Vedija Poliona da izloži robove kako bi napunili trbuhe murina. Ushićen, naprosto, novoiznađenim divljaštvom, držao je kopnena čudovišta, bez zuba, bez kandži, bez rogova: bilo mu je zadovoljstvo pretvarati silom svoje ribe u divlje zvijeri, koje je (naravno) trebalo smjesta skuhati, da bi u njihovoj utrobi i sam mogao okusiti miris tijela svojih robova."[18]

Convivium se morao održavati uz sam ribnjak, a murine su na stol morale doći izravno iz piscine.[19]

Obratimo međutim pažnju na dva Senekina izvješća o događaju. U *De ira* spominje da je ''Cezar bio šokiran ovim novim oblikom okrutnosti", dok u *De clementia* kaže da je Vedije ''svoje murine tovio ljudskom krvlju", i običavao one koji su ga uvrijedili bacati ''u svoj ribnjak, ili prije zmijnjak". To je pak u skladu s Plinijevim navodom da je Vedije u svojoj mahnitosti znao bacati robove murinama u svojim bazenima, da bi mogao gledati ''kako se cijeli čovjek raskomada u jednom trenu". Čini se, dakle, da nije bila riječ o jednokratnom izljevu bijesa, nego o višekratnom sadističkom načinu kažnjavanja!

Valja kazati da u rimskoj literaturi vjerojatno nema pisca toliko osjetljivog na primjere mrcvarenja ljudi, sakaćenja, jezivih egzekucija i sl., kao što je bio Seneka. Samo u njegovim tragedijama nabrojeno je više od dvjesto pedeset spominjanja ili aluzija na različite vidove tortura, pa kritika govori o pravoj ''estetici horora" (općenito karakterističnoj za post-augustovsku književnost), odnosno o Senekinoj predilekciji prema krvavim prizorima, opsesiji prema morbidnim slikama (Courtil 2014). Kad danas čitamo o Vedijevim murinama, ne smijemo zaboraviti da je rimski senzibilitet prema načinima mučenja bio drugačiji od našega danas. U skladu s onim što Lewis Mumford zove ''Rome's chronic contempt for life", grad je mogao svakodnevno vidjeti ljude osuđene na smrt – robove, lopove, najgore kriminalce, kršćane – bačene životinjama u areni (*damnatio ad bestias*).[20] Vedijevoj invenciji (*novitas crudelitatis*) najbliže odgovara *poena cullei* (namijenjena prvenstveno patricidima).[21] Krivce bi bacili u kožnatu vreću, premazanu smolom, i zašili zajedno sa životinjama, u početku samo sa zmijama, dok u Hadrijanovo vrijeme kazna uključuje kvartet: pijetla, psa, majmuna i zmiju.[22]

---

18 *Immergo æque scalpellum acerbitati ei, qua Vedius Pollio, servos murenis invadendos objectabat : nova scilicet sævitia delectatio terrenæ bestiæ, & edentulæ & exunguis, & excornis: de piscibus placuit feras cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum, aliquid de servorum suorum corporibus & ipse gustaret*. Tert. *De Pallio* 5, 6. — Ovo Tertulijanovo djelce, u mnogo čemu enigmatično i izdvojeno od glavnine njegova opusa, datira se u razdoblje između 193. i 223. godine. Barnes 1971: 35–36 i 55.

19 Roller ukazuje na Sen. *NH* 3.18.3–5 u vezi držanja žive ribe u ribnjaku uz trikliniju. Za neposredno uzimanje ribe koja će se pripremiti za gozbu, odnosno izravnu povezanost triklinija i piscina: Higginbotham 1997: 31–33, 241, n. 91).

20 Ali, ne jednom su ljudi bili osuđeni *ad bestias* bez jasne krivice. Ciceron je bio indigniran kad je jedan, za najmizerniju zabavu rulje, bačen zvijerima samo zato što su ga smatrali ružnim – Cic. *Fam*. 7, 1. (DCCCXCV, 3) & VII, 1. (CXXVII, 3).

21 Sen. *Ira* 1,16,5; Sen. *Clem*. 1, 15, 7; 23, 1. Bila je riječ, međutim, o mučno elaboriranom ritualu koji je uključivao niz stupnjeva mrcvarenja prije nego bi krivac bio ubačen u vreću s beštijama, a potom u rijeku ili more. Courtil 2014: 192.

Dion Kasije (*Rimska povijest* = Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, 54, 23) donosi pak istu pripovijest – temeljeći je na Seneki, zacijelo i Pliniju – ali uz nekoliko navoda koji šire ocrtavaju Vedijev socijalni i psihološki profil: „I u toj istoj godini Vedije Polion je umro, čovjek inače ništa spomena dostojno ne učinivši (i od oslobođenika je naime bio potekao i ubrajao se među vitezove, a sjajno ništa nije napravio), ali po bogatstvu i okrutnosti vrlo glasovit postavši, tako da je i u povijesno pripovijedanje ušao. Naime, bilo bi dosadno govoriti o ostalome što je radio, no bacaše na smrt osuđene robove murinama koje je hranio u bazenima i uvježbavao da jedu ljude. I jednom gosteći Augusta, kada je pak vinotoča razbio kristalnu čašu, zapovjedio je, pred gostom se ne zastidjevši, da bude bačen među murine. A kada je rob pao pred Augusta i ponizno ga zamolio, on prvo pokuša nagovoriti Poliona da ništa takvo ne učini, a kada ga ovaj ne posluša, reče: ''Donesi sve ostale istovrsne ili neke druge vrijedne čaše koje imaš, da se njima poslužim." Kad su onda takve čaše donesene, zapovjedi da se razbiju. A on, kada je to vidio, dakako bijaše zlovoljan, ali niti je pokazivao srdžbu zbog jedne čaše naspram mnoštva drugih uništenih, niti je mogao kazniti slugu za ono što je i August bio učinio, zadržao je mir i protiv svoje volje."[23]

Možda se u Polionovoj gesti može naslutiti karakterna crta čovjeka koji je od sina jednog oslobođenika u galopirajućem ritmu postao jedan od istinskih moćnika, opijenog bogatstvom koje je stekao na tri kontinenta, kapitalom koji je dolazio od posjeda u Grčkoj, Kampaniji, Lukaniji, iz njegovih tvornica opeka i crjepova i grnčarije (amfore s njegovim žigovima nađene su u Kartagi i Palestini), od vina sa Hiosa i Kosa (kojim je snabdijevao i Heroda Velikoga)... (Finkielsztejn 2006).

Tjelesno kažnjavanje robova nije naravno neobično za to vrijeme, no kazna na koju je Vedije osudio svog roba u potpunoj je disproporciji s njegovom krivnjom. Mogla bi ukazivati na želju da se gosta impresionira, između ostalog i pokazivanjem svijesti od kolike mu je važnosti bio *convivium* što ga je car počastio vlastitom nazočnošću, značajem pehara koji mu je očito rob trebao prinijeti, a morao je biti Vediju od neprocjenjive vrijednosti. M. B. Roller upozorava da se razbijanje pehara na takvoj gozbi držalo za loš *omen*, a mogao je izazvati i primisli na prijetnju.[24] Jednako dramatična demonstracija bila je spremnost Vedija Poliona da ubije tako vrijednog roba, jer su samo najprivlačnijim među robovima-tinejdžerima davali da služe vino, a cijene takvim robovima mogle su biti vrtoglave – barem ako je suditi po Marcijalu, koji dvaput spominje iznos od 100,000 sestercija (Roller 2001: 170, n. 64).

---

22 ''It is hard", razlaže Rodolfo Lanciani, ''to conceive the idea of a Roman carnarium, an assemblage of pits into which men and beasts, bodies and carcasses, and any kind of unmentionable refuse, were thrown in disorder" (Mumford 1961: 217).

23 Cass. Dio 54, 23. — Zahvalna sam nedavno preminulom kolegi Anti Podrugu, koji je svojedobno preveo ovaj Dionov odlomak.

24 Upućujemo na opširnu autorovu analizu svih navoda o događaju – u Seneke, Plinija i Diona. Roller 2001: 170, n. 63. Namjerno ispuštena čaša (*phiale*) bila je – napominje autor – ugovoreni znak na koji su zavjerenici ustali od stolova da ubiju Sertorija (Plut. *Sert*. 26.10).

Slika 4. Novac Vedija Poliona kovan u Tralesu u Lidiji.

No, je li August bio baš toliko dirnut okrutnošću Vedijevom? Svetonije pripovijeda kako je jednom zarobljeniku, koji ga je molio za pristojan pokop, odgovorio da će se za to pobrinuti ptice, a ocu i sinu koji su ga molili da im pokloni život naredio je da kockom odrede koji će biti pomilovan, nakon čega je gledao kako izdišu oba. Naime, pošto je umro otac koji se sâm dao krvniku, sin je počinio samoubojstvo (Svetonije 1978: 65). Ovo baš nisu primjeri ''meka srca" Augustova. No on je čovjek, rekosmo, s mnogo lica, pa i s priličnim razvojem ličnosti: istodobno ''tolerant and impacable, ruthless and forgiving, brazen and tactful" (Garrett G. Fagan). Njegovo promptno djelovanje u Vedijevoj vili u Pozilipu dokaz je njegove ljudske crte, ali zacijelo i povrijeđenosti neodmjerenim bahaćenjem čovjeka koji mu je bio, unatoč svemu, prijatelj – blizak toliko da je smatrao da u nazočnosti imperatora može dječaka-roba osuditi na smrt, k tome takve vrste. Augustovu reakciju na Vedijev način kažnjavanja, kojim ga je zapravo htio impresionirati, M. B. Roller zacijelo ispravno karakterizira kao *amicable reciprocity*.[25]

Vedije Polion – magnus nebulo

Tko je, dakle, Vedije Polion? Ciceron ga nije mogao podnijeti: ''*Numquam vidi hominem nequiorem*". Kaže za nj da je bio velika hulja (*magnus nebulo*) – … – i prijatelj Pompejev. Sreo ga je 50. pr. Kr. u Kilikiji, kamo se uputio iz Tarsa, da preuzme prokonzulsko mjesto. Vedije mu je izišao u susret, okružen svitom robova, s kolima, a u jednoj je paradirao babun, među divljim magarcima (čije meso je Mecenat, navodno, prvi uveo na rimske stolove).[26] Postoji golema

25 ''While we must imagine that Pollio was utterly humiliated, it remains true that Augustus had also done him the great honor of coming to dinner in the first place; and the fact that Seneca pointedly refers to Pollio as Augustus's amicus (likewise Dio 54.23 and Pliny *NH* 9.77) suggests that no destructive cycle of hostile reciprocity ensued." (Roller 2001).

26 Plin. *NH* 8, 170. — O Ciceronovim utiscima koje je stekao o Vediju pri tom susretu: Syme 1961. Dok je boravio u Laudiceji, posjedovao je Vedije pet minijaturnih portretnih bista (*imagunculae*) gospođa iz visokog društva, među kojima i jednu Brutove sestre, supruge Marka Emilija Lepida.

literatura koja pokušava minucioznom analizom svih dostupnih povijesnih signala razumjeti stvarnu narav i opseg misije Vedija Poliona u Aziji, odnosno funkcije koje je ondje obnašao u Augustovo ime, neposredno nakon Akcija. Čini se da je u prvih nekoliko godina djelovao kao prefekt (*procurator*, *praeses*) provincije, radeći na demobilizaciji Antonijeve vojske i složenim fiskalnim reformama, potom – u drugoj fazi (između 29. i 27. godine) – kao posebni, osobni Augustov izaslanik, upravljajući njegovim posjedima, postavljajući temelje zakladama igara u čast Augusta (npr. u Efezu), provodeći rekonsakraciju najvažnijih maloazijskih svetišta (poput Artemiziona u Efezu) i nizu drugih zadataka po kojima P. Vedije Polion ulazi među vodeće figure (možda ne predaleko od značaja jednog Marka Agripe), koje su radile na sveobuhvatnoj političkoj tranziciji između Republike i Carstva, u njegovom slučaju u provinciji Aziji (Kirbihler 2017; Kirbihler 2018).

Važnost misije i časti koje je ondje stekao nedvojbeno opravdavaju učestali spomeni činjenice da ga se držalo Augustovim prijateljem. Možemo pak pretpostaviti i da je Polionovo ludo bogatstvo barem dijelom bio i privatni refleks financijske konsolidacije Male Azije koju je proveo. Novci iz Trallesa donose mu ime i pokazuju portret; njegovom značaju govore i počasni natpisi u Miletu (pokraj Didimejona), u Troji/Iliju, dok jedan natpis iz Efeza spominje neku Vedijevu ''konstituciju", o kojoj se među povjesničarima dosta diskutiralo (Atkinson 1962; Millar 1996). Sve u svemu, već ovih nekoliko podataka ozbiljno proturječi zaključivanju Diona Kasija da je Polion bio ''*čovjek koji nije napravio ništa dostojno sjećanja*" (Newlands 2002: 232).

Ipak, ljudi poput Mecenata ili Poliona bili su – kad se zamašnjak nove vlasti stabilizirao – na sramotu vladaru zbog neumjerene raskoši. Mecenat je sačuvao spomen preko Horacija, Polion preko priče o murinama. Ronald Syme kaže da je August u toj epizodi našao povod da prekine *amicitiam* koja mu je bila na teret.[27] Čini se, međutim, da je za to čekao – posve prikladno – da Polion ode s ovoga svijeta. Vedije mu je zaviještao mnoga imanja, uključujući i spomenutu vilu u Napuljskom zaljevu, koja je poslije pripala Trajanu.

Testament je predviđao gradnju javnog spomenika u Vedijevu čast u rodnom Beneventu, gdje je ranije Augustu u čast bio podigao golemi *Caesareum*.[28] Jedan od njegovih oslobođenika na nadgrobnom spomeniku priopćuje da je u Cezareumu organizirao borbe za 500 gladijatora.

August pak nije smatrao uputnim da se drži stavke Polionova testamenta, gdje izriče želju da mu se ime sačuva javnim spomenikom. Dion Kasije začu-

27 ''Vedius Pollio'' – konstatira Ronald Syme – ''could not stand as a model and an ornament in the New State. The way of his life, like the fantastical conceits of his verse, must have been highly distasteful to Augustus as to Agrippa. Augustus bore with the vices of his minister for the memory of his services and the sake of his counsel". (Syme 1939: 341–343).

28 Spominjući prethodno rekonsakracije nekoliko centralnih maloazijskih svetišta, koje je Vedije poduzeo u Augustovo ime, dodajmo da je u vremenu između 27. i 15. godine (kada je umro) posvetio *Caesareum* u Beneventu, kao jedno od najranijih svjedočanstava uvođenje carskog kulta u Italiji: *P. Veidius P(ublii) F(ilius) Pollio Caesareum Imp(eratori) Caesari Augusto* i *coloniae Beneventanae (dedicavit?)* (CIL IX, 1556). Vidi: Syme 1939: 410; Weinstock 1971: 407, n. 4; Kirbihler 2018: 58, n. 142.

Slika 5. Pogled iz zraka na arheološki park Pozilip.

do, u Severovo doba početkom 3. stoljeća, zna ono što Ovidije, Seneka i Plinije ne spominju:''Takav je dakle Polion bio čovjek, koji je tada umro. Ostavio je velik dio nasljedstva mnogima, a Augustu mnoga imanja i Pozilip, mjesto koje se nalazi između Neapola i Puteola, zapovjedivši da se ondje izgradi neko vrlo lijepo javno djelo. August pak njegovu kuću do temelja razori, pod izlikom gradnje neke druge njegove zgrade, ali da ovaj ne bi imao nikakav spomenik u gradu, izgradi trijem sa stupovima, ali na njega upiše Livijino a ne Polionovo ime".[29]

Nisam uspjela naći da u golemoj literaturi koja komentira ovaj Dionov navod netko zapaža, čini mi se, neobičnu činjenicu da Vedije u oporuci caru određuje uvjet, ''upute da se ondje podigne neko javno djelo velike ljepote". Iz teksta bi se trebalo zaključiti da se Vedijeva želja odnosi na posjed u Pozilipu, no ne čini se logičnim da bi caru dao u zadatak da transformira jednu *villu maritimu* u lancu sličnih vila načičkanih na obalama Napuljskog zaljeva. Kakvo bi to ''javno djelo" u takvom ladanjskom kontekstu moglo biti? Prije bi se reklo da je Vedije mislio na golemi gradski sklop koji je uživao usred gustog tkiva metropole i koji je Ovidije opisao kao svojevrsni grad u gradu (*urbis opus domus una fuit, spatiumque tenebat, quo brevius muris oppida multa tenent*).

Možda ne toliko Vedijeva epizoda s murinama, koja je očito zarana bila propagirana u javnosti, koliko *luxuria* njegovih zdanja, mogla je caru dati pretekst da sruši golemu kuću u Suburi na Eskvilinu, ne tako daleko od Mecenatovih vrtova, i sagradi *porticus Liviae*, o čemu izravno izvješćuje Ovidije, u jednoj od rijetkih referenci na suvremene događaje (Ov. *Fasti* 6, 643), k tome

29 Cass. Dio 54, 23: *τοιοῦτος οὖν δή τις ὁ Πωλίων ὢν ἐτελεύτησεν ἄλλοις τε πολλοῖς πολλὰ καὶ τῷ Αὐγούστῳ τοῦ τε κλήρου συχνὸν μέρος καὶ τὸν Παυσίλυπον, τὸ χωρίον τὸ μεταξὺ τῆς τε Νέας πόλεως καὶ τῶν Πουτεόλων ὄν, καταλιπών, τῷ τε δήμῳ περικαλλὲς ἔργον οἰκοδομηθῆναι κελεύσας. ὁ οὖν Αὔγουστος τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἐς ἔδαφος προφάσει τῆς ἐκείνου κατασκευῆς, ὅπως μηδὲν μνημόσυνον ἐν τῇ πόλει ἔχῃ, καταβαλὼν περίστῳον ᾠκοδομήσατο, καὶ οὐ τὸ ὄνομα τὸ τοῦ Πωλίωνος ἀλλὰ τὸ τῆς Λιουίας ἐπέγραψεν.*

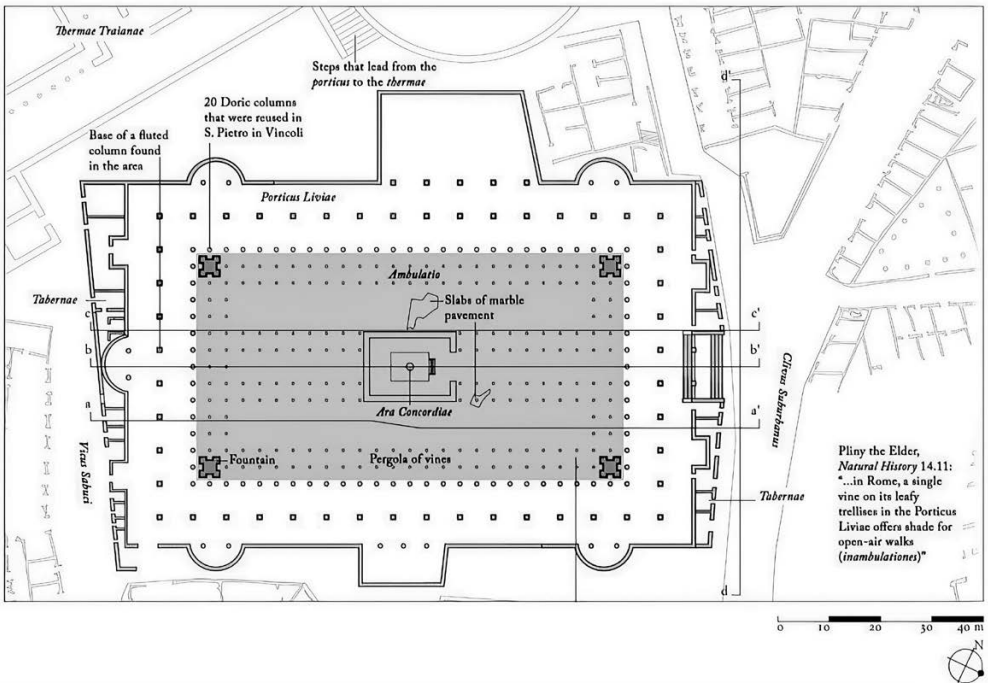

Slika 6. Rekonstrukcija tlorisa Livijinog portika (A. Carandini and P. Carafa (ur.), The Atlas of Ancient Rome: Biography and Portraits of the City, 2 vols., Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2017: tab. 109).

izrazito moralizatorsko-didaktičkog tona. Vedije je uz to jedini *eques* Augustova doba koji se spominje u Fastima (Syme 1961; Newlands 2002: 226–228): ''(…) gdje je sada Livijin portik stajala je golema palača; kuća velika kao grad, i bila je prostranija od zidina mnogih gradova. Sravnjena je sa zemljom, ali ne zbog ikakve krivice prema vlasti, nego zbog toga što se njezina raskoš smatrala štetnom. ''[30]

Polionova gradska rezidencija, *urbis opus domus*, nudila se sada Augustu kao savršena prilika da uspostavi, i to u najgušćem dijelu milijunskog Grada, spektakularni primjer konverzije privatne *luxuria* u prostor koji će biti ''vraćen narodu'':[31] tako se vrši služba cenzora, tako nastaju *exempla – sic agitur censura, et sic exempla parantur*, zaključuje Ovidije (usp. Green 2004). Bez obzira na to što nam kaže moralizatorski sadržaj Ovidijevih stihova, *Porticus Liviae* mogao je odgovarati Vedijevoj oporučnoj želji da na tom mjestu August (dakako da je pretpostavljao u njegovu vlastitu čast) podigne ''neku javnu građevinu velike ljepote''. Livijin portik, unutar kojega je Livija sama dala podići mali ali raskošni hram posvećen Konkordiji, postao je svojevrstan šarnir između republikanske prošlosti i sadašnjosti nove Augustove vlasti, te nadasve važan orijentir u tkivu starog Rima, nadvijajući se nad širokim raskrižjem gdje se *Clivus Suburbanus* razdvaja u dvije ulice koje su vodile na Forum (Favro 1996: 212).

30 (…) *ubi Liviae nunc est / porticus, immensae tecta fuere domus; / urbis opus domus una fuit spatiumque tenebat / quo brevius muris oppida multa tenent. / haec aequata solo est, nullo sub crimine regni, / sed quia luxuria visa nocere sua* (Ov. Fasti, 6, 639-644). Za komentar vidi: Littlewood 2006: 186–190.

31 Ovidije drugdje preporučuje *Porticus Liviae* kao ponajbolje mjesto gdje se može ''pokupiti'' djevojka (Ov. *Ars* 1,71–72 = Ovidije 2001: 89).

Seneka (*De Clem.* 1, 18, 3; Seneka 2018: 345) ocjenjuje: ''Kako se na okrutne gospodare pokazuje po čitavom gradu i mrski su i odvratni, tako je nepravda kraljeva nadaleko uočljiva te se njihova ozloglašenost i mrskost prenose pokoljenjima. A koliko bi bilo bolje ne roditi se nego ubrajati se među rođene na državnu štetu!". Konsekventno tome i u skladu s *leges Iuliae* (18.–17. pr. Kr.) kojim su se željela kodificirati nova pravila morala za više klase društva, August je morao nekadašnje nedvojbeno prijateljstvo prepustiti zaboravu i dati javnu poruku, pravu demonstraciju novih pogleda na prekomjernu ekstravaganciju mogućnika u gradnjama koje su morale iritirati socijalni *milieu* novoga društva koje je car želio obnoviti stalnim pozivanjem na *mores maiorum*. U skladu s vlastitim karakternim crtama koje pregnantno niže Paul Zanker (Zanker 1990: 159–160): ''Njegov javni stil osvajao je jednostavnošću i dostojanstvom, od njegovog hoda do načina govora, od prijateljskog odnosa s najskromnijim ljudima do njegovog poštovanja prema senatorima, a posebno disciplinom i samokontrolom. Posjetitelji su izvijestili o jednostavnosti i staromodnoj skromnosti njegovih odaja kod kuće. Pričalo se da je sam pretopio zadnji zlatni tanjur, a bilo je dobro poznato da nije koristio luksuzne vile (premda je zadržao cijeli Capri kao svoje privatno utočište). Također je dao do znanja da su njegovu togu, jednostavno skrojenu i s obilježjima visokog ranga, ručno istkale njegova žena i unuka (uz stotine carskih robova)."

Porticus Liviae – o kojemu izvješćuje, vidjesmo, već Dion Kasije, bio je predan narodu osam godina kasnije, 7. stare ere. Prikazan je na fragmentu *Forma Urbis*, plana Rima urezanog na mramornoj ploči iz vremena Septimija Severa.[32] August je poticao i druge da grade skromne i čvrste rezidencije. Nakon što je Pizon podigao kuću s velikom pažnjom, odgovorio je: ''Raduješ moje srce gradeći tako, kao da će Rim biti vječan" (Plut. *Mor.* 208; Favro 1992: 73).

****

Rimljani dugo nisu postavljali pitanje krivice za zločine koji su im se pred očima odigravali, na primjer za uživanja u strahotnim mučenjima u Koloseju, gdje se prema Senekinim riječima čovjek naslađivao čovjekovom krvlju, *iuvat humani sanguine frui*. Ali, rekosmo, ovaj esej nije zamišljen kao katalogiziranje primjera rimskih okrutnosti. Prešutjet ćemo žrtvovanja ljudi Publija Vatinija; načine eksterminacije ustanika u provincijama, shodno tome primjere kolektivnih samoubojstava kojima su čitavi gradovi nastojali izbjeći rimsku okrutnost. Ostavit ćemo po strani poroke i surovost legata Karizija koji su izazvali ustanak u Hispaniji, kao što se dogodilo i u Dalmaciji gdje je ustanički vođa pokušavao opravdati motive pobune ukazujući na grabežljivost rimskih fiskalnih metoda (Syme 1939: 477), konstatirajući rezignirano: ''niste nam poslali pastira, nego vuka". Strahotna dnevna mučenja, *damnatio ad bestias* (...) nisu dokinuti ni za Konstantina, ni njegovih neposrednih nasljednika (Potter

32 ''*Porticus Liviae* zauzima cijeli prostor Vedijeve palače, ali carski arhitekt nije zadirao u postojeću mrežu ulica. Četvrt je zadržala svoj stari karakter, a razmetanje *publica magnificentia* ovdje je ograničeno na samu zgradu." (Zanker 1990: 137).

2010). Naravno, *Ad bestias* je samo formula koju je ljudski um stvorio. Životinje su, pa tako i Polionove murine, samo instrumenti te formule. Zaključimo riječima čuvenog José Saramaga (Saramago 2013): ''Nismo spremni da priznamo da je upravo ljudsko biće izmislilo nešto tako strano ljudskoj prirodi kao što je svirepost. (…) Što smo i tko smo. I čemu? Vjerojatno ne postoji odgovor, a ako i postoji, ja sigurno nisam kadar da ga ponudim (…) no ako smo takvi kakvi jesmo, neka se svatko zapita zašto."

****

Ovaj članak objedinjuje dva izlaganja. Prvo, pod naslovom ''Otium and violence. Vedius' morays, Augustus' morals", održala sam na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Violence in the Ancient and Medieval World*, u Lisabonu 17.–19. veljače 2014. (na Centro de Estudos Clássicos OR Centro de História Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa Alameda da Universidade), a drugo, u varijantnom izdanju prethodnoga, na Međunarodnom znanstvenom kongresu *Stoljeće hrabrih – arheologija rimskih osvajanja i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Zagreb, 22.–26. rujna 2014. (u organizaciji Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). Iz raznih razloga tek ovdje publiciram rezultat tadašnjih istraživanja o temi koju su mnogi lateralno obrađivali, a uz koju je, vjerujem, moguće još uvijek dodati nešto nova. Kad je članak konačno zaokružen za tisak u ovom zborniku, otkrila sam da je u međuvremenu objavljen članak Piotra Berdowskog (Berdowski 2017/2018) u kojemu autor pokušava pod istim lukom okupiti sve dosad poznate činjenice o Vedijevoj biografiji, socio-političkoj ulozi i karakteru. To čini s nekoliko izvornih vlastitih zapažanja. Na primjer, u rušenju Polionove kuće vidi ideju κατασκαφὴ δόμων koja je u grčkom svijetu bila u suprotnosti s rimskom *damnatio memoriae* kao trajno upozorenje i demonstracija, u ovom slučaju – vidljiv znak kraja Republike (Bodel 1997: 8). Berdowski, međutim, čini se, sumnja u stvarno prijateljstvo Augusta i Vedija. Treba imati na umu, veli on, da je *amicitia* imala malo zajedničkog s onim što obično razumijevamo pod prijateljstvom: ''Inspiration for the institution of *amici Augusti / amici principis* is widely seen by scholars in two sources: on the one hand, the Hellenistic tradition (φίλοι in a ruler's entourage), on the other, in the Roman institution of *clientela* and patronage. No doubt the nucleus of an imperial court may be seen as early as in the time of Caesar. The entourage that followed the dictator around (as noted by Cicero [*Att.* 13.52] on the occasion of Caesar's famous visit at his villa in 45 BCE) counted some 2,000 people. Defining the circle of people who could be called *amici principis* at the time of Augustus is difficult, in that the list would be certain to be incomplete. (…) All this suggests that the term *amicus principis* should not usually be taken in the normal sense of the word: the emperor did not necessarily feel affection for his *amicus*. Was this the case with Vedius Pollio? There is no easy answer to this question. Pollio (in common with another equestrian, Maecenas) was linked to Augustus by a pragmatic need. His selection for the Asian mission was most likely the result of Augustus' trust, but also perhaps Pollio's qualificati-

Slika 7. Prikaz murine na freski s prikazom Dionizove procesije. Pompejansko slikarstvo 1. stoljeća pr. Kr.
Ova "megalografija" - friz figura u prirodnoj veličini - otkrivena je početkom 2025. u Regiji IX, središnjem dijelu grada. (https://edition.cnn.com/2025/02/28/style/pompeii-bacchanalia-frieze-scli-intl/index.html).

ons. The winner of Actium needed dedicated, loyal people at this truly transformative juncture. Augustus was embarking on a path of defining a new political system, both in terms of ideology and practice, on issues such as the legitimation of his power, relations with the senate, provincial management etc." (Berdowski 2017/2018).

U našem je tekstu, vjerujem, izneseno dovoljno argumenata iz kojih se vidi da je to prijateljstvo bilo – uz svu pragmatičnost Augustovih nazora – tijesno i trajno. O tome podosta svjedoči *convivium* u Pozilipu, jedna od iznimno rijetkih prilika u kojima cara vidimo u gostima, a ne kao domaćina. No, mnogo je provokativnije autorovo uvjerenje, da je događaj s murinama izmišljotina, nastala vjerojatno u Augustovoj propagandnoj mašineriji po Vedijevoj smrti, postupnim dijaboliziranjem njegovih notornih crta među kojima je *luxuria* postala trajni *trademark*.[33] Čini se da se Berdowski pritom previše oslanja na činjenicu što Ovidije, kao suvremenik, u Fastima ne donosi nikakvih aluzija na događaj u Pozilipu. Čini mi se, međutim, da bi iz gore već izrečenog, trebalo biti jasno da već sam žanr Ovidijeva djela ne bi trpio narativnu digresiju takvog tipa, makar je opis rušenja Vedijeva doma u Suburi (uz moralizatorsko-didaktički komentar) u *Fastima* gotovo iznimka u smislu pozivanja na suvremene događaje, kao što je iznimka i sam spomen Vedija, jedinoga rimskog viteza koji se u njima navodi.

33 ''The story of Pollio's macabre habit of feeding slaves to his fish fits squarely with this literary trope which presumably had little in common with the historical truth." (Berdowski 2017/2018).

LITERATURA

Africa 1995
Th. W. Africa,''Adam Smith, the wicked knight, and the use of anecdotes", *Greece & Rome* 42/1, Cambridge, 1995, 70–75.

Atkinson 1962
K. M. T. Atkinson, ''The Constitutio of Vedius Pollio at Ephesus and its analogies", *Revue internationale des droits de l'Antiquité* 9, Paris, 1962, 261–289.

Barnes 1971
T. D. Barnes, *Tertullian: a Historical and Literary Study*, Oxford, 1971.

Berdowski 2017/2018
P. Berdowski, ''Ex amicis divi Augusti: P. Vedius Pollio", *Palamedes* 12, Columbus, 2017/2018, 93–140.

Bodel 1997
J. Bodel, ''Monumental villas and villa monuments", *Journal of Roman Archaeology* 10, Cambridge, 1997, 5–35.

Courtil 2014
J.–Ch. Courtil, ''Torture in Seneca's philosophical works: between justification and condemnation", in: J. Wildberger & M. Colish (eds.), *Seneca Philosophus, ''Trends in Classics"*, Berlin, Boston, 2014, 189–207.

Favro 1992
D. Favro, '''Pater urbis': Augustus as City Father of Rome", *Journal of the Society of Architectural Historians* 51/1, Berkeley, 1992, 61–84.

Favro 1996
D. Favro, *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge, 1996.

Finkielsztejn 2006
G. Finkielsztejn, ''P. Vedius Pollio, producteur de vin à Chios et Cos et fournisseur d'Hérode le Grand", in: D. Długosz (ed.), *Juifs, Polonais. A la recherche des racines de la civilisation européenne*. Actes du colloque [International tenu à Paris Le 14 Novembre 2003, dédie à Joseph Mélèze-Modrzejewski], Varsovie, Paris, 2006, 123–139.

Green 2004
S. J. Green,''Playing with Marble: The Monuments of the Caesars in Ovid's 'Fasti'", *The Classical Quarterly* 54/1, Cambridge, 2004, 224–239.

Higginbotham 1997
J. Higginbotham, *Piscinae. Artificial Fishponds in Roman Italy*, Chapel Hill, 1997.

Kajava 1999
M. Kajava, ''Murenae, Oysters and Gilt-Heads. Fish for Name, Table, and Show in Ancient Rome", *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 34–35, Debrecen, 1999, 253–268.

Kirbihler 2017
F. Kirbihler, ''Les problèmes d'une mission publique entre République et Empire: P. Vedius Pollio en Asie", in: L. Cavalier, M.–Cl. Ferriès, F. Delrieux (éds.), *Auguste et l'Asie Mineure*, Bordeaux, 2017, 129–152.

Kirbihler 2018
F. Kirbihler, ''Les prêtresses d'Artémis à Éphèse (Ier siècle av. J.-C.–IIIe siècle apr. J.-C.) ou comment faire du neuf en prétendant restaurer un état ancien?", *Dialogues d'histoire ancienne,* Suppl. 18, Besançon, 2018, 21–79.

Littlewood 2006
R. J. Littlewood, *A Commentary on Ovid: Fasti Book VI*, Oxford, 2006.

Millar 1966
F. Millar, ''The emperor, the Senate and the Provinces", *The Journal for Roman Studies* 56, Cambridge, 1966, 156–166.

Mommsen 1996
Th. Mommsen, *A History of Rome Under the Emperors*, Routledge – London, 1996.

Mumford 1961
L. Mumford, *City in History*, New York, 1961.

Newlands 2002
C. E. Newlands, ''Contesting Time and Space: Fasti 6", in: G. Herbert-Brown (ed.), *Ovid's Fasti: Historical Readings at its Bimillennium*, Oxford, 2002, 221–250.

Ovidije 2001
Publije Ovidije Nazon, *Ljubavi, Umijeće ljubavi, Lijek od ljubavi* (prev. T. Ladan), Zagreb, 2001.

Plinije Stariji 2021
Plinije Stariji, *Prirodoslovlje IX, O vodenim bićima* (prev. I. Belamarić), Zagreb, 2021.

Potter 2010
D. Potter, ''Constantine and the Gladiators", *The Classical Quarterly* 60/2, Cambridge, 2010, 596–606.

Roller 2001
M. B. Roller, *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome*, Princeton, 2001.

Saramago 2013
J. Saramago, *Od kipa do kamena*, u: *U prvom licu*, Smederevska Palanka, 2013.

Seneka 2018
Lucije Anej Seneka, *Filozofski spisi* (prev. T. Milunović, prir. D. Savić), Zagreb, 2018.

Svetonije 1978
Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva* (prev. S. Hosu), Zagreb, 1978.

Syme 1939
R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939.

Syme 1961
R. Syme, ''Who Was Vedius Pollio?", *The Journal of Roman Studies* 51, Cambridge, 1961, 23–30.

Weinstock 1971
S. Weinstock, *Divus Iulius*, Oxford, 1971.

Zanker 1990
P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus* (transl. A. Shapiro), Ann Arbor, 1990.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.05

Tomislav Bilić

Archaeological Museum in Zagreb

Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

HR-10000 Zagreb

tbilic@amz.hr

TWO-PATH ESCHATOLOGICAL DOCTRINE BETWEEN ANCIENT INDIA AND ANCIENT GREECE: SHARED TRADITIONS OF USING MODELS OF ANNUAL SOLAR MOVEMENT IN MAPPING THE OTHERWORLD

Corresponding eschatological doctrines involving solar movement, zodiacal constellations, tropical signs and the Galaxy appear both in the ancient Indian and ancient Greek tradition. The shared concept is referred to as the two-path doctrine, reflecting the fact that its main feature is the recognition of two ways or paths, one for the ascent and another for descent of various entities, including gods and (im)mortal souls. In India its kernel is discernible already in the (late) Vedic period, while it was elaborated in the succeeding periods. In Greece, some elements of the doctrine are recognizable already in the 6th c. BC, but it reached its fullest form in the 2nd c. AD in the form of Neopythagorean and Neoplatonic exegeses of classical myths. Any connection between these two similar – but not identical – sets of doctrines cannot be demonstrated due to a number of obstacles preventing the creation of a model that would account for the doctrine's development and potential dissemination through a cross-cultural interaction.

Key-words: two-path doctrine, eschatology, ancient Greece, ancient India, solar movement, solstices, tropical signs, Galaxy, otherworld, Numenius

Cross-cultural interactions are among the most contentious subjects in modern scholarly discourse on the development and dissemination of ideas, belief systems, cultural production, myth, literature etc.[1] The appearance of comparable utilisation of models of annual solar movement in mapping of eschatological landscape in ancient India and ancient Greece is a case in point: an apparently related concept is arguably shared by these two traditions, but no straightforward connection between them is readily available.[2] Recently, a

1 I would like to dedicate this paper to Professor Marina Milićević Bradač, who inspired me, initially by her extraordinary lectures and later also in engaging conversations, to pursue the study of myth, cult and classical literature.

2 For an exploitation of the analogical relation between the annual solar movement and human life-cycle, with special emphasis on eschatology and solstices, in antiquity, see Gee 2020: 125, 168–170, 186, 248 (she refers to this phenomenon as the "tropic" notion of existence). Gee's book as a whole discusses the incorporation of contemporary scientific tenets, in the first place cosmological, in eschatological discourse (see especially Gee 2020: 4–5, 7, 11, 131, 137, 151, 155, 190, 235, 275–276). In this essay I use the term "eschatology" in the usual manner of classical scholars, i.e., to refer to the end of life of individuals, rather than in the meaning "the end of the world" (Ciampa 2021: 131); this was misunderstood in an otherwise positive review of my book (Bilić 2021) in Van der Sluijs 2022: 300.

comprehensive comparison of Greek and Indian philosophy focusing on the period ca. 600–326 BC appeared (Seaford 2020) – at one point touching specifically upon the subject treated in this essay[3] – which offers a convenient frame for discussing ideas shared by these two ancient traditions. However, the situation is complicated by, among various other difficulties, the uncertainties in the chronology of Indian texts, both absolute (more) and relative (less). In order to circumvent this obstacle, wherever possible, I will try to offer a standard scholarly estimate of the date of the Indian text being studied. Another significant difficulty is the late appearance of unambiguous references to the two-path eschatological doctrine readily comparable to its Indian counterpart in classical sources. Such references only appear in Neopythagorean and Neoplatonic allegoresis, which does not overlap chronologically with the attestations of the doctrine in India. However, an attempt can be made to recognize the presence of elements or variants of the two-path eschatological doctrine in earlier periods of Greek history, much closer in time to its Indian counterparts. At the same time, this recognition is hardly enough to establish any type of secure connection between the two attestations of similar doctrines, since the Indian iteration of the concept, as far as it is possible to broadly date it, still remains earlier, while there is no specific evidence for any kind of interaction between the two traditions on this particular subject other than the similarities between the content of the doctrine themselves.

In this essay I will offer an overview of certain Indian models of the annual solar movement, principally and specifically those relating to the notions also present in Neopythagorean and Neoplatonic allegoresis – namely, those involving solstitial gates characterised by certain eschatological resonances and/or paths or ways of mortals and immortals interpreted in terms of the annual solar movement. In general, a strong connection of eschatology and solar movement was current in Indian tradition. This is exemplified in the concepts surrounding the solar deity Pūṣan, who was involved in the journey of the deceased from sunset to sunrise following the nocturnal course of the sun, as well as in another solar deity, Savitṛ, who served as a psychopomp to Yama's realm; finally, Yama himself, the first person to experience death, followed the solar path, accompanied by other deceased.[4] Thus the specific elements of the two-path doctrine shared by the Indian and Neopythagorean/Neoplatonic traditions can be plausibly contextualised within the wider Indian tradition of eschatological speculation. At the same time, a similar claim can be easily advanced with respect to the Greco-Roman tradition, where solar eschatology is often indistinguishable from its wider astral context.[5]

---

3 Thus Seaford (2020: 180, n. 67, 226–227, 290, 292–293) associates the Indian two-path doctrine with that found in gold leaves. I will not pursue this particular correspondence, but will rather focus on the similarities of the Indian doctrine with the Neopythagorean and Neoplatonic allegoresis.

4 More detail in Bilić 2021: 121, with sources and earlier literature; on the solar eschatology in the *Upanishads* see Bilić 2020: 88 and in the continuation of the text.

5 See an overview in Bilić 2020.

Ancient Indian tradition

Two eschatological "paths" or "ways" are often encountered in ancient Indian speculations on the afterlife. Thus the Ṛg-*Veda* distinguishes between the Way of the Fathers (*pitṛyāna*) and the Way of the Gods (*devayāna*).[6] Their mutual relation is defined in *ṚV* 10.88.15, where, according to the Fathers themselves, the two Ways are that of the Gods and of the mortals (Geldner 1951; Jamison & Brereton 2014: 1534).[7] It seems that Yama discovered – and at the same time opened – the Way of the Fathers for men to follow after death (*ṚV* 10.14.1–2; cf. *AV* 18.1.50). The existence of two "Ways" is evocative of the Neopythagorean/Neoplatonic exegeses on the Homeric Cave of the Nymphs that will be examined in the next section (cf. Mander 1999: 94–95, 104). Moreover, just as in the latter, the Vedic Ways are associated with the solar movement. Thus in *ṚV* 9.113.7–10 the abode of the *pitṛ*, the realm of Yama, where the sun is placed and eternal light rules, is the highest point of the sun.[8] It is not easy to interpret what this phrase means in particular, but in terms of the diurnal solar movement it could only mean noon (indeed, Yama was said to have travelled on the diurnal solar path to the realm of the *pitṛ*, *ṚV* 10.14.1), and, in terms of the annual solar movement, the summer solstice.

According to a later – still Vedic – tradition, the World of the Fathers is situated in the south, while the World of the Gods is situated in the north (*Śatapatha Brāhmana* 12.7.3.7).[9] The gate of the World of the Fathers – thus probably the entrance to the corresponding Way – is to be found in the south-east (cf. *ŚB* 13.8.1.5), while the gate of the World of Heaven – probably to be equated with the World of the Gods and at the same time the entrance to the corresponding Way – is to be found in the north-east (*ŚB* 6.6.2.4; MacDonell 1897: 171). This

---

6 *Pitṛyāna*: *ṚV* 10.2.7, 14.7, 16.1–2; cf. *AV* 8.10.19, 12.2.10, 18.4.1; *devayāna*: *ṚV* 7.76.2, 10.2.3, 18.1, 98.11; cf. *AV* 12.2.10, 18.4.2; MacDonell 1897: 171; MacDonell & Keith 1912: i.529. The Ṛg-Veda, the earliest of the *Vedas*, was composed in its current form at the beginning of the 1st millennium BC, with the 10th book being the latest (Seaford 2020: 65). The reader will notice that almost all citations from the Ṛg-Veda in this paper are precisely from the 10th book, which perhaps indicates that the concepts studied here are probably of a somewhat later date than the bulk of the Ṛg-Veda and thus nearer in time to the earliest attestations of the corresponding Greek evidence.

7 According to Griffith 1897: ii.514, cf. MacDonell 1897: 171, the two ways are that of the Fathers and of the Gods and mortals. Wilson (1888: vi.244) is non-committal. Seaford 2020: 168 argues that the two paths are essentially indistinguishable in the ÌV, and that only in the *AV* they became distinct.

8 Thus Müller 1891: i.36; Geldner 1951; Kuiper 1983: 81–83; Nagy 1990: 96, 118 (for l. 10 cf. Wilson 1888: v.414: "the region of the sun"; Griffith 1897: ii.382: "the region of the radiant Moon" (but see his note on l. 10); Jamison & Brereton 2014: 1366: "the upper surface of the coppery one [=Sun and soma?]").

9 The Śatapatha Brāhmana is among the latest *Brahmanas* (ca. 800–600 BC) (Seaford 2020: 21); they in general date from the 10th to 7th c. BC (Seaford 2020: 20). The ruler of the world of Fathers is Yama (ṚV 10.14.7–9; *AV* 18.2.25, 46), and it is placed in the south (ṚV 10.15.6, 17.9). For Yama's realm in the south see further *Taittirīya Saṃhita* 1.8.7, *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad* 3.9.21 (the *Yājñavalkyakanda*, the section of the *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad* encompassing its chs. 3–4, is dated to the early 5th c. BC, Seaford 2020: 128, 130) and *Mahabharata* 3.42.16 (Lincoln 1981: 226), as well as *Bhāratīya Nāṭyaśāstra* 5.95ff (Kuiper 1983: 245).

could be a reference to the "solar" or seasonal nature of the entrance-points to the Ways.

Later tradition, as testified in the *Upanishads*, interpreted the Ways in its own manner, providing them with more overt solar and seasonal characteristics, explicitly introducing the notion of solstitial points into the two-path doctrine. Thus the *Chāndoyga Upaniṣad* (among the earliest *Upanishads*)[10] describes the parting of the Ways of the Fathers and Gods; the Way of the Gods leads through the six months of the northern path of the Sun (*uttarāyana*, from the winter to the summer solstice) to "the year", while the Way of the Fathers leads through the six months of the southern path of the Sun (*dakshiṇāyana*, from the summer to the winter solstice) to the World of the Fathers (Williams 1872: 150 col. i.77–80, 397 col. iii.3–6).[11] The first Way facilitates the escape from the cycle of metempsychosis, while the second Way leads to rebirth (*ChU* 5.3.2, 10.1–8, Hume 1921: 230, 232–233).[12] This is the reason why the hero Bhishma, mortally wounded at a time when the sun was on its southern course (*dakshiṇāyana* = *pitṛyāna*), waited for the winter solstice in order to pass away during the northern course of the Sun (*uttarāyana* = *devayāna*) (*Mahabharata* 6.120, 122, Ganguli 1883–1896: iii.304–305, 308).

The description suggests that the entrance to the *devayāna* is the same as the entrance to the *uttarāyana*, that is, the point of the winter solstice.[13] Also, the entrance to the *pitṛyāna* is the same as the entrance to the *dakshiṇāyana*, that is, the point of the summer solstice. According to the *Śatapatha Brāhmana*,

---

10 The earliest *Upanishads*, including the *Chāndoyga* and the previously mentioned *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad*, possibly date from the 7th–6th c. BC, but perhaps from the 5th c. BC or even later (Seaford 2020: 21). The latter is perhaps the earliest of all *Upanishads*, being the final section of the *Śatapatha Brāhmana* (Seaford 2020: 114).

11 *Dakshiṇāyana* is an equivalent of *Yāmyāyana* (Williams 1872: 816 col. i.69–71), and the *Taittirīya Brāhmana* (1.5.2.6–7) divides the nakshatras into the northern ones, those of the Gods (*Deva-nakṣatra*) and the southern ones, those of Yama (*Yama-nakṣatra*) (Oldenberg 1894: 631; Jacoby 1895: 220–221, 1910: 463; MacDonell & Keith 1912: i.375, 421, 530, who reverse the character of the two groups; compare also the much later *Sūrya Siddhānta* 12.45–46, 48, 51, 55–58, 61, 63–64, 66–69 (Burgess 1860: 248–250 = 1858–1860: 392–394), with its hemispheres of Devas and Asuras; but here the dividing points are the equinoxes, although in 51, 61 and 68–69 the author shows he is familiar with the solstice-to-solstice section of the Sun's path). For the six-months' southern and the six-months' northern course of the Sun see also *Taittirīya Saṃhita* 6.5.3 (an early text, Keith 1914: 540), *Kauṣītaki Brāhmana* 19.3, 25.1 (Keith 1920: 452, 486, also rather early), *Sūrya Siddhānta* 14.9 (Burgess 1860: 267 = 1858–1860: 411, a much later text) etc.

12 The report given in the *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad* 6.2.2, 15–16 (Hume 1921: 161, 163) is almost identical, except here the traveller reaches the World of the Gods after finishing his voyage on the *uttarāyana*, instead of *ChU*'s "year", repeated in *ChU* 4.15.5–6 (Hume 1921: 224) (on these passages see the discussion, with a different emphasis, in Seaford 2020: 172–178). An abridged version, mentioning explicitly only the *devayāna* and the realm of the *pitṛ* and without an account of the solar movement, is given in *Kauṣītāki Upaniṣad* 1.2–3 (Hume 1921: 303–304; West 1971: 63–64; the *Kauṣītāki Upaniṣad* belongs to the five earliest Upanishads, together with the already mentioned *BṛhU*, *ChU* and *Taittirīya* and *Aitareya Upaniṣad*, Seaford 2020: 151); another abridged account, mentioning *dakshiṇāyana* = *pitṛyāna* and *uttarāyana* is given in the *Praśna Upaniṣad* 1.9–10 (Hume 1921: 379); a brief account of *uttarāyana* and *dakshiṇāyana*, very similar to the one in *ChU*, is given in the *Bhagavad Gita* 23–26 (Swarupananda 1909: 191–195).

13 For the winter solstice as the beginning of *devayāna* see Kuiper 1983[1947]: 7.

these entrances are called "gates". This is another clear parallel to Neopythagorean/Neoplatonic concepts as will be adduced in the next section, and it connects nicely with the concept of "ways" in both respective traditions.

There are variants of this concept in other Indian texts. According to the *Praśna Upaniṣad* there are two Ways to "the year", *uttarāyana* and *dakshiṇāyana* (*PU* 1.9–10, Hume 1921: 379), which contradicts the *ChU*, but the rest of the description is the same, with *uttarāyana* leading to immortality and the *dakshiṇāyana* to regeneration through the Way of the Fathers, "which is matter". The *Maitri Upaniṣad* adds that the *uttarāyana* leads to "the opening of the door here in this world" – "the door of the Sun" – and "the farther shore of this darkness" (*MU* 6.30, Hume 1921: 443–444). Yet this solar door is a passage through the midst of the Sun into the extra-mundane Land of Bliss, not a solstitial gateway.[14] On the other hand, according to the *Jaiminīya Upanisad Brāhmana*, also among the earlier *Upanishads*, the heaven and earth embrace at the end of the sky (*JUB* 1.5.5, Oertel 1896: 85); there, beyond the earth-encircling ocean is an extremely narrow gap (*BṛU* 3.3.2, Hume 1921: 111); the sun is born every day in the East from "the boundary-line" (*sīman*) (*ŚB* 7.4.1.14, Eggeling 1894: iii.366, n. 1), and the *Aitareya Upaniṣad* – one of the five earliest *Upanishads* – knows of a door named "the cleft" created by cleaving asunder the *sīman* (*AU* 3.12, Hume 1921: 297). This seems to be a description of a point on the horizon between heaven and earth, associated with the rising sun, where the gates of the sun are located. This concept does not seem to be associated with solstitial gates as such. But in the *Śatapatha Brāhmana* he who "knows its doors" "gains the year", the doors being – perhaps somewhat unsymmetrically – spring and winter (*ŚB* 1.6.1.19).[15] Through the "door of the heavenly world" one can enter arriving at (either?) "end of the year" (*JUB* 4.15.2, 4, 14.7, Oertel 1896: 214), and some claim there are two doors of the sun (*JUB* 1.30.3, Oertel 1896: 107). This seems to be a description of the solstitial gates identified both with the year's ends and *its* two gates – on a spatial level, placed at the horizon – through which one can ascend to the heavenly world.[16]

---

14 Cf. *ChU* 8.6.5 (Hume 1921: 267); *BṛU* 5.10 (Hume 1921: 153); *Muṇḍaka Upaniṣad* 1.2.11 (Hume 1921: 369); *Jaiminīya Upanisad Brāhmana* 1.3.5–6, 3.21.3 (Oertel 1896: 83, 182). West (1971: 90, n. 3) adduces the parallels from the Manichaean *Kephalaia* (158.31), where the sun is described as the "gate of going-out of the soul", and the sun-doors in the *Mithras Liturgy* (PMag. iv.584, 625–626).

15 Cf. *JUB* 1.35.7 (Oertel 1896: 112–113), where spring and winter are the "ends of the year".

16 According to the *Taittirīya Saṃhita* (7.4.8, Keith 1914: 607) the "mouth (*mukham*) of the year" is identified with its beginning (Tilak 1893: 46–47; Sengupta 1947: 168), while the *Kauṣītaki Brāhmana* 5.1 (Keith 1920: 370–371, cf. 4.4, Keith 1920: 366) describes the "two ends of the year" merged at the beginning of the year (cf. *ŚB* 6.2.2.18 and the references in MacDonell & Keith 1912: i.424, n. 39). Cf. again *TS* 6.5.3 (Keith 1914: 540): "The season-vessel has mouths on both sides, for who knows where is the mouth of the seasons?" (I cannot determine whether this applies to two solstice points – if the season-vessel represents the year – or to twelve season-cups, representing months – it is said there were twelve of both – or to the beginning and end of a two-month season). Thus both the beginning and the end of the year converged at its mouth and this point (the winter solstice) could be called by any of these three terms (beginning, end, mouth). A similar concept is poorly attested in classical tradition; thus in Rome the door of the year (*anni janua*) is opened by Janus (*Myth. Vat.* 3.4.9, p. 170 Bode), who guards, together with Horae, the *fores caeli* (Ov. *Fas.* 1.125), being also the *caelestis ianitor aulae* (1.139); furthermore, it is said that the month of January opens "the doors of the solar year" (*Anth. Gr.* 9.384.1: ἐξ ἐμέθεν λυκάβαντος ὑπηελίοιο θὐρετρα).

As will presently become clear, this Indian concept is very similar to at least the Neopythagorean/Neoplatonic exegeses of Homer's description of the Cave of the Nymphs and some other passages (see the next section), if not the passages from the *Odyssey* themselves. However, as already noted, due to various important obstacles one cannot draw any definite inferences on either the development or dissemination of this particular doctrine from these similarities.[17] It is thus not possible to create a plausible model which would allow following the dispersion of these concepts both spatially and temporally. At the same time, the notions of the Way of the Gods and the Way of the Fathers (mortals?), corresponding to the northern and southern section of the sun's course, whose beginnings are defined as winter and summer solstice, respectively (the words *uttarāyana* and *dakshiṇāyana* also denote the solstices),[18] and identified as the entrance-gates of the Ways, that is, in terms of classical tradition, the tropical signs Cancer and Capricorn, represent a concept parallel to classical exegeses of the Homeric Cave of the Nymphs.[19]

The tradition of allegoresis

If any passage in Homeric poems begs for a hermeneutic elaboration, it is the verses in the *Odyssey* where the poet described the Ithacan Cave of the Nymphs. The Neopythagorean and Neoplatonic tradition of allegoresis was heavily focused, at least as far as textual evidence allows us to assume, precisely on this passage, and I will discuss it here as a significant parallel to the Indian tradition studied in the previous section. The exegetes of the Middle and Neoplatonic "schools" have utilised the concept of the sun's voyage, its

17 Mander 1999: 95, n. 7 comments on the cross-cultural transmission of specifically the concept of solstitial gates between India and Greece as "possible, but undocumentable" (presumably "incapable of being documented").

18 The localization of these gates in the *Śatapatha Brāhmana* contradicts this orderly concept in that it places the gate of the World of the Fathers in the south-east ("Capricorn") and the gate of the World of the Gods in the north-east ("Cancer"), when it should be the other way around. Cf. Mander 1999: 95 with n. 8, who attempts to solve the difficulty, at the same time claiming that the solstitial *gates* are called *devayāna* and *pitṛyāna*.

19 According to the later *Viṣṇu Purana* (2.8, Wilson 1840: 223, cf. 220) the northern course of the sun commences with it entering Capricorn, and its southern course when it enters Cancer (cf. Varāhamira's *Bṛhat Samhitā* 3.1–2, Iyer 1884: 12). The *Kauṣītaki Brāhmana* 19.3 claims that the Sun turns northwards in the month of Magha (Keith 1920: 452; perhaps also, implicitly, *Taittirīya Saṃhita* 7.4.8 (Keith 1914: 607 with n. 3), see the interpretation in Tilak 1893: 48–50, 53–54, cf. MacDonell and Keith 1912: i.426, Sengupta 1947: 169–170), while the astronomical work *Vedāṅga Jyotiṣa* (Ṛg-Veda-VJ 5–6, *Yajur-Veda-VJ* 6–7) also speaks of the commencement of the sun's northward course in the same month (Sastry 1984: 45; cf. the verses of astronomer Garga quoted in the much later commentary of Somakara on the *VJ* 9 ("wenn beim Beginn von des *mágha* weißer Hälfte den Gang nach Nord", Weber 1862: 34, and a passage in the *Baudāyana Śrauta Sūtra* cited in MacDonell & Keith 1912: i.422, n. 126; also *Artha-śāstra* 2.20.42, Kangle 1972: ii.140; Ôhashi 1993: 208, cf. 2.20.61–62, Kangle 1972: ii.141, Ôhashi 1993: 200; similarly, the Buddhist Sanskrit work *Śārdūlakarṇāvadāna*, Ôhashi 1993: 201). Since the month's epithet is *Pitrya* (Williams 1872: 574 col. iii.80; cf. Al Biruni, *India* 37, Sachau 1910: i.358), the "gate of Capricorn" must have been associated with the Way of the Fathers, as in the *ŚB*.

"gates" and "turnings", and its association with the *genesis* of souls in their cosmological and eschatological speculations. The most convenient way to present their ideas on these subjects, dictated by the preserved textual evidence, is through the analysis of their allegorical interpretations of the Homeric Cave of the Nymphs, since in their allegoreses of this passage they offered their ideas on the annual movement of the sun and its eschatological resonances.[20]

According to the poet of the *Odyssey*, the Cave of the Nymphs is located at the head of a harbour, next to an olive-tree; within it are stone vessels into which the bees store honey and stone looms on which the nymphs weave. Moreover, the water flows unceasingly through the cave. Finally, it has two θύραι: the northern one is used by men to descend, while the divine (θεώτεραι) southern one is a path (ὁδός) reserved for the immortals; men are explicitly forbidden to enter through them (*Od.* 13.102–112).[21] The passage raises many questions; it certainly appears enigmatic to the modern reader, and it seems reasonable to try to explain it in some way. For example, some of the questions raised by the nature of the cave's gates are if men descend (καταιβαταί) through the northern gate, which way do they ascend? And through which gate? They are explicitly forbidden to enter through the southern gate, but can they exit this way? Or, to put it in another way, can they exit unchanged? Moreover, are the ἀθάνατοι only gods, or any immortal being, such as, as understood by some, human soul? Here a somewhat reduced variant of the principle of charity should certainly be applied and allow the poet a reasonable level of coherency, rationality and common sense (Lloyd 1990: 18; Buxton 2009: 58–61, 250–251; Bilić 2016: 216). But no reasonable application of the principle of charity could result in the Neopythagorean/Neoplatonic exegeses as we have them.

On the contrary, precisely an extremely generous application of the principle of charity is recognizable in the tradition of allegoresis focused on this passage. The scholiast on the *Odyssey* thus read "cave" as world, "nymphs" and "bees" as souls, "men" as bodies, northern gate, "the exit of bodies, i.e. *genesis*", and southern gate "the entrance of [immortal] souls", forbidden for all of corporeal nature (Σ B *Od.* 13.103, Erbse ii.562; cited in Lamberton 1986: 321). In whichever way we chose to interpret this passage,[22] it is certain that the scholiast, whether influenced by Cronius and/or Numenius, Porphyry or someone else (see immediately below), accepted the concept of allegorical interpretation of the Cave of the Nymphs as a sublunar region into which the immortal souls descend at birth and from which they ascend towards their real home, the heavens, at the moment of death. The *Odyssey*'s two gates are taken as the entrance and exit points of this process.

A similar line of interpretation is discernible in Porphyry's essay specifically dedicated to the interpretation of the Homeric Cave of the Nymphs. Here

20 What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 85–86.

21 Mander (1999: 95) understands by "immortals" both the released souls of men and the "*avatāras*" of the gods visiting the world of humans.

22 See the discussion and earlier literature in Lamberton 1986: 322–324.

the Phoenician-born Platonist associated certain notions of the 6th-c. BC mythographer and cosmologist Pherecydes,[23] involving, among others, "caves" and "gates", with the descent and ascent of the souls (Pherecyd. fr. 88 Schibli with Porph. *De antro nymph.* 31.7–9). He further considered a cave as the symbol of the world, both this particular cave, on the authority of Numenius and Cronius, but also caves in general (*De antro nymph.* 5.1–8, 6.4, 20, 9.1–2, 4–7, 12.7–9; Numen. fr. 31.1–2 Des Places; Cron. in *De antro nymph.* 21.3–4 Arethusa ed.).[24] He further claimed that both the Pythagoreans and Plato made a cave the symbol of the world, as well as Empedocles,[25] and that the Naiads, honey and bees symbolise the souls and their descent and generation (*De antro nymph.* 12.1–2, 14.2–5, 17.2, 18.1–3, 9–11, 19.1–3, 8–10). Concerning the double entrance of the cave, Porphyry is more explicit than the scholiast, while his discussion is probably derived from the mid-2nd c. philosopher Numenius (Numen. frs. 31–32 Des Places = Porph. *De antro nymph.* 21.3–24.4, 28.1–10). First, he explains the concept of two tropics and tropical signs, Cancer and Capricorn; next, he claims that these signs are the two πύλαι, identical to Plato's στόμια of the *Republic*, which he probably equates with two χάσματα mentioned in the same work (*De antro nymph.* 21.4–7, 22.6–8; Pl. *Resp.* 10.614CD, 615DE).[26] Finally, he explains how through the northern gate, that of Cancer, the souls descend, while through the southern one, that of Capricorn, the souls ascend to heaven (*De antro nymph.* 22.8–10; cf. 24.8–9, 26.1–2).[27]

---

23 These are his professional designations in *BNP* s.v. *Pherecydes 1* (L. Käppel, K. Meister). Lately, Lamberton has raised the question of the separation of the material taken over by Porphyry from Cronius and/or Numenius from his own contributions and argued that the two Neopythagorean authors – especially Cronius – might have been the actual voice(s) behind much of Porphyry's discussion, including the references to earlier sources (Lamberton 2022: 391, 393, 399, 402, 404). Akçay 2019, a comprehensive study of Porphyry's essay, which includes an extensive (mostly philosophical) commentary on the text of the treatise, rather focuses on Porphyry as the dominant presence in the text of *De antro nympharum*.

24 Compare the 11th-century summary of Porphyry's work by Michael Psellus, *Opusc. Log. Phys. Alleg.* 45 (ed. Duffy).

25 The former: *De antro nymph.* 8.11–12, cf. Plot. *Enn.* 4.8.1 for Plato; the latter: *De antro nymph.* 8.12–14 = 31B120 D-K, cf. Plot. *Enn.* 4.8.1. Akçay 2019: 81 argues that here Porphyry understood Empedocles as a Pythagorean. With respect to the Presocratic philosopher, Porphyry's claim is in line with the contested interpretation according to which Empedocles' cave in the *Katharmoi* represents the above-ground Earth (Wright 1981: 280; Trépanier 2017: 148, 171, 174; Akçay 2019: 83), although this naturally does not mean that Empedocles had the Homeric cave in mind. For a thorough criticism of the idea that Empedocles' cave had anything to do with the sublunar but above-ground region of the world see Kingsley 1995: 36–40, who, however, had an axe to grind.

26 Cf. *De antro nymph.* 29.11–14 and 31.6, where Porphyry reports how Plato described two στόμια, one for the ascent of souls, the other for descent; he also reports how the theologians make the Sun and Moon "gates of the souls" (on which see Akçay 2019: 145−152), which corresponds to the testimony in Firm. Mat. *Math.* 1.5.9, where the descent through the sun and the ascent through the moon are described (cf. Gersh 1986: ii.733); for Plutarch's account see below.

27 See also [Bede] *De Mundi Coel. Terres.* PL 90.900B and William of Conches' commentary (Nauta 1996: 18). Cf. frs. 323−324 Smith, where Porphyry writes of the path(s) of the blessed (ὁδὸς or ὁδοί μακάρων, also ἀταρποί) entered through gates (πυλεῶνες), to which he also refers as a path to the gods (πρὸς θεοὺς ὁδὸς) (Johnson 2013: 106−107, 338−339; Akçay 2019: 145, n. 17).

This is the reason why Homer does not explicit the southern entrance as the path of the gods, but rather immortals, since the souls are also immortal (*De antro nymph.* 23.1–6; on a more precise interpretation of the categories of souls associated with south and north in the context of Porphyry's thought see Akçay 2019: 98, 102). Next Porphyry mentions that Parmenides also had those portals in mind when he had mentioned two gates (Parm. T133 Coxon = Numen. fr. 31 Des Places *ap.* Porph. *De antr. nymph.* 23.6–7).[28] He then proceeds in associating Homer's gates of the Sun with Cancer and Capricorn, for the sun advances as far as these signs, "when it descends from the north wind to the south; and from there ascends to the northern parts" (*De antro nymph.* 28.1–3 with *Od.* 24.12). Thus he interprets Homer's concept as applying to the annual movements of the Sun, rather than diurnal. After this, Numenius/Porphyry places the tropical signs Cancer and Capricorn in the Milky Way, situated at its northern and southern πέρατα (*De antro nymph.* 28.3–5 = Numen. fr. 32.4–6 Des Places).[29] In the end, Numenius/Porphyry cites the opinion of Pythagoras concerning the people of dreams, who interpreted them as souls collected in the Milky Way (*De antro nymph.* 28.5–7 with *Od.* 24.12).[30]

The last two remarks in Porphyry's text, both referring to the Galaxy, deserve a more detailed discussion.[31] The former will be discussed here, while I will postpone the analysis of the latter to a more appropriate point in the text. The northern junction of the zodiac and the Galaxy is properly in the constellations Scorpius-Sagittarius, and the southern in Gemini-Taurus.[32] The inter-

---

28 How much of this is Numenius' and Cronius' interpretation (quoted by Porphyry as sources on this point), and how much actually comes from Parmenides, who was active in the late 6th and the early 5th c. BC (thus I. Bodnár in *BNP* s.v.), is a moot point. Lamberton 2022: 401 confidently states that "virtually all material – from astrology to Parmenides – comes from the Pythagoreans". On this issue see further below.

29 Occasionally, the πέρατα could be equated with τροπαί, i.e. the solstice points. In the same vein, Numenius/Porphyry describes the tropics as two ἄκρα in the heavens (Numen. fr. 31.2–4 = *De antro nymph.* 21.4–6), employing a term used interchangeably with πέρατα and ἔσχατα. Furthermore, Numenius/Porphyry describes the tropics as two ἄκρα in the heavens (Numen. fr. 31.2–4 = *De antro nymph.* 21.4–6). On these interchangeable terms see Bilić 2013: 262–269; 2021: 42.

30 With regards to the people of dreams, suggestive parallels can be found in Homer's land of dreams located at the gates of the Sun (*Od*. 24.11–12), as well as Vergil's twin gates of Sleep – also modelled on the *Odyssey* (*Od*. 19.562–567) – at the entrance to Hades (*Aen*. 6. 283–284, 893, cf. 898).

31 What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 84–85.

32 Numenius'/Porphyry's assertion (placing Cancer and Capricorn in the Milky Way) was repeated by Macr. *Somn. Scip.* 1.12.1, cf. 4–5; Isidore of Seville, according to the Laon glosses of the *DNR* 18 (MS Berlin Phillipps 1832, f. 5r, Eastwood 2007: 70, n. 78), although there is no such mistake in Isidore's extant works; perhaps in the anonymous astronomical poem in Paris MS 12117, f. 138r and Leiden MS Voss. Lat. 8° 15, f. 61 (*Anth. lat.* ii.244, no. 761.34–35 Riese), although no constellation names are mentioned here. In his turn, Macrobius was explicitly (*Brideff. Ram. glossae ad* Beda *De Natura Rerum* 18 (PL 90.234D); according to Stahl 1990[1952]: 45, also by St Bonaventura in his *Commentarii in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi*, but I was unable to trace this particular reference) and implicitly (MS Paris 13955, f. 56r ad *Somn.* 1.12.1, Eastwood 2007: 69, 316 with n. 11) corrected, while elsewhere his intersections are contrasted

section was thus placed in Gemini and Sagittarius by a number of classical authors and those working in classical tradition.[33] During the first centuries of the new era the solstice points moved from the *constellations* of Cancer and Capricorn into Gemini and Sagittarius; although the latter are indeed "Galactic" constellations (meaning that part of these constellations is in the Galaxy), the points themselves were still a long way from the Galaxy itself (obviously a small matter to whoever originated this assertion and those who repeated it). The solstitial *signs*, however, would still be called Cancer and Capricorn, respectively, even though Gemini and Sagittarius would now be the new tropical *constellations* (cf. Reiche 1993: 165).

Some resonances of Numenian doctrine were recognized in the so-called apotheosis diptych, which most probably depicts Julian the Apostate and should be dated to the early 5th c. Here the wing of one of the genii carrying the emperor towards heavens transects the arch of the zodiac in Capricorn (its actual depiction between Sagittarius and Aries is missing) (St. Clair 1964: 207). The diptych certainly reflects a much more ancient concept of soul's path, in accordance with the fact that its creator used the iconography of the Antonine period, contemporary with Numenius' *floruit*. At the same time, it was argued that Julian's description of the ascent of souls through Helios – after the sun passed the vernal equinox and approached the northern hemisphere – and the increase in the force of upward attraction of its rays shows a certain resemblance to Porphyry's concept (*Or.* 5.172A–D; Mau 1907: 106–107; Pack 1946: 153). However, I do not recognize here any specific connection with the ascent

---

with the "correct" ones (Gemini/Sagittarius) in Aratus (Glasgow, University Library, MS Hamilton 11, f. 14ra (Caiazzo 2002: 83), commentary of Macrobius' *Commentary* ad 1.12.1; Cologne glosses, commentary ad *Somn. Scip.* 1.12.1 (Caiazzo 2002: 143, 209–210); the glosses excerpted from MS Hamilton 11 found in MS København, Det. Kongelige Bibl., Gl. Kgl. S. 1910 4°, f. 54^{v}, Caiazzo 2002: 283).

33 E.g., Manil. *Astron*. 1.690–691, 695–696; Hyg. *Astron*. 3.26, 4.7; *HN* 18.281; Ptol. *Syntax*. 8.2, ii.1.172, 176 Heiberg (cf. Dekker 2013: 77–78); perhaps the disk from Brindisi (*LIMC* 8.1.492, 2.320 s.v. *Zodiacus* 6; Burkert 1972: 367, n. 91); Philop. *In Arist. Meteo.* 1.8, pp. 102.14, 114.17–18, 115.11, 117.1–3 Hayduck; Olympiod. *In Arist. Meteo.*, p. 75.11–14, 37, 76.3 Stüve; Mart. Cap. 8.835; Σ MDΔUA Arat. 474; Anon. II Arat. Lat. *Recensio interpolata* ad 469–476, p. 277 Maass = Σ *Sangermanensia Aratus latinus* p. 230 Breysig; Anon. III *Excerpt. de astrol. Arati*, pp. 310–311 Maass; Bede, *De natura rerum* 18 (PL 90.233A); the Mainz globe (Dekker 2013: 70–71, Figs. 2.11–13, 74, Fig. 2.15, 78, Tab. 2.2, 110–111); the medieval planispheres from MS München, Clm. 210, f. 113^{v} (Savage-Smith 1992: 17, Fig. 2.4; Dekker 2013: 151, Fig. 3.19), MS Bern, 88, f. 11^{v} (Verkerk 1980: 268, Fig. 9b; Dekker 2013: 148, Fig. 3.15), MS Boulogne-sur-Meer, 188, f. 20^{r} (Dekker 2013: 148, Fig. 3.16), London MS Harley 647, f. 21^{v} (Dekker 2013: 150, Fig. 3.18), Vatican MS Reg. lat. 123, f. 205^{r} (Dekker 2013: 152, Fig. 3.20), and perhaps from MS Berlin, lat. 129 (Phill. 1830), f. 11^{v}–12^{r} (Dekker 2013: 146–147, Fig. 3.14 and 3.14a); the medieval depiction of northern and southern hemispheres in MS Darmstadt, Landesbibliothek, 1020, f. 61^{r} (Dekker 2013: 182, Fig. 3.25); al-Bīrūnī, *Kit×b al-tafhîm li-av×'êl óin×`at al-tanjêm* 167 (Wright 1934: 87); Mich. Psell. *Opusc. Log. Phys. Alleg.* 24.58–60, 64–65 Duffy; the depiction of the northern hemisphere in MS Vienna, Österreichische Nationalbibliothek 5415, f. 168^{r} (Dekker 2013: 368, Fig. 5.18); the globes of Dorn and Stöffler (Dekker 2013: 394, Fig. 5.31, 407, Fig. 5.44); Schöner's globe gores (Dekker 2007: 144–145, Fig. 6.6); Dürer's map *Imagines coeli septentrionales…* (https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-1493), etc. (see http://www.atlascoelestis.com/index.htm with numerous other examples).

through the souls' gate in Capricorn – if anything, the ascent through Cancer is rather implied here. That said, Julian's concept certainly belongs to the same general class of eschatological speculation to which the Numenian doctrine also owes its allegiance.

As already emphasised, almost every point raised by Porphyry, as abbreviated above, is derived from Numenius (Lamberton 1986: 55, 63–64, 66, 70–71, 74, 126, 128; 2022: 391, 393, 399, 402, 404).[34] Together with Porphyry and, as will be shown immediately below, Macrobius, another source for Numenius' ideas is Proclus' commentary on Plato's *Republic* (fr. 35 Des Places *ap*. Procl. *In Remp.* ii.128.26–130.14, 131.8–14 Kroll; cited and translated in Lamberton 1986: 66–68, cf. 1992: 124).[35] Here Numenius similarly describes two χάσματα in the sphere of the fixed stars, Cancer and Capricorn, one for descent and the other for ascent of the souls (Procl. *In Remp.* ii.129.4–6). He further equates these two portals with two gates of the Ithacan cave, and defines the ἀθάνατοι in *Od.* 13.112 as immortal souls. Moreover, he explicitly equates the gates of the sun in *Od.* 24.12 with two tropical signs (Procl. *In Remp.* ii.129.13–24). Then he explains Homer's people of dreams from *Od.* 24.12 as the Milky Way, and adds that it was called "Hades" and "place of souls" by Pythagoras (Procl. *In Remp.* ii.129.24–26). Repeating the notion that Plato's χάσματα represent the zodiacal portals, he further equates the light that bonds the heaven and earth from Pl. *Resp.* 10.616B with the Milky Way (Procl. *In Remp.* ii.130.2–4).[36] Numenius' notions are nicely summarised in Proclus' following words: "He claims the signs of the Tropics [Cancer and Capricorn], the double χάσματα and the two πύλαι are different only in name, and again that the Milky Way, the 'light like a rainbow' and the people of dreams are all one" (Procl. *In Remp.* ii.130.9–12, citing Pl. *Resp.* 10.614CD, *Od.* 24.12/13.109–111, Pl. *Resp.* 10.616B and *Od.* 24.12, in that order). Thus, according to Numenius, the souls gather in the Milky Way, descend towards the earth by Cancer, and ascend to heaven by Capricorn.

Finally, the chief source for the concept as elaborated by Macrobius, an antiquarian author of late antiquity, is most probably once again Numenius, but this time through Porphyry.[37] Macrobius starts with a description of the crossroads of the zodiac with the Galaxy, which he, as already noted, locates in Cancer and Capricorn. He further claims that these tropical signs are called the *solis portas*, explaining the sun's path with reference to the solstices (Macr. *Somn. Scip.* 1.12.1).[38] Through these portals the souls descend (Cancer, the por-

34 What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 86–87.

35 Incidentally, Lamberton does not correctly translate precisely the part of the text concerning the tropics and equator (noticed also by Beck 2006: 130, n. 36).

36 This is further claimed by Numenius (?), among others, in Procl. *In Remp.* ii.194.19–20 Kroll; cf. Cic. *Resp.* 6.16 = *Somn. Scip.* 3.6.

37 See Stahl 1990[1952]: 29–36, Gersh 1986: ii.516–518, 590–592 and Lamberton 1986: 319–320, with earlier literature. What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 84–85.

38 Cf. Macr. *Sat.* 1.17.63; *Myth. Vat.* 3.8.13 (p. 207.37–42 Bode); Helpericus of Auxerre, *De computo* 2 (*PL* 137.25A) (Stahl 1990[1952]: 133, n. 2).

tal of men) and ascend (Capricorn, the portal of gods) (*Somn. Scip.* 1.12.2).[39] Macrobius/Numenius equated those portals with the gates of the Homeric cave, adding that Pythagoras believed that from the Milky Way begins the region of Dis, extending downwards, since the souls falling away from the Galaxy are perceived thenceforth to have departed from above (*Somn. Scip.* 1.12.3 = Num. fr. 34 Des Places). The soul on its descent remains in the company of the gods while still in Cancer, but when it leaves this sign and the Milky Way it begins its final downfall (*Somn. Scip.* 1.12.4).

After this review of Numenian evidence, which is naturally associated with the mid-2nd c. *floruit* of its author, it is worth considering how far back some of its tenets can be traced.

It seems likely that Parmenides, at the turn of the 6th/5th c. BC, had some knowledge of the gates used for the descent of the soul into birth and its ascent to the gods at death. This particular doctrine was thus probably current at this early period of Greek intellectual development. Parmenides' two gates mentioned by Numenius/Porphyry were–or, rather, one of the pair was–arguably described in the part of his poem usually called the *Doxa* as the gate of ascent for the souls (Coxon 2009: 14, 275–276, 360–371). Furthermore, Simplicius' testimony, according to which Parmenides declared that the goddess transfers souls between visible and invisible realms can be associated with Numenius' remark on the two gates identified by Numenius and Porphyry (but surely not by Parmenides) with Cancer and Capricorn, used for the descent of the soul into birth and its ascent to the gods, respectively (Simpl. *In Phys*. ix.39.19–20 Diels = Parm. T 207 Coxon, D-K 28B13; Coxon 2009: 240, cf. 276, 370–371; Tor 2017, 233–235, 239, 242–243, 247–248, 348–349, 358 and 2020: 62–63, 65–66, 69, 72–77, further cited at Mansfeld 2021: 221, n. 65). These interpretations rely on the credibility of Numenius and Cronius with respect to T133 Coxon, as well as on the amount of trust we put in Simplicius' testimony. It is fair to say that this particular interpretation is in general not accepted by the majority of scholars, although its more nuanced version has lately begun to gain some ground. On this interpretation, Parmenides' gates, which can be considered comparable with his "gates of the paths of night and day" from the proemium of the poem (Parm. 28B1.11 D-K), were indeed used for the souls' journeys (Coxon 2009: 276, cf. 371; Tor 2017: 255–256, 259, 272; 2020: 78). It can be further suggested that the gates stand on the border of the human world – the true Hades/Tartarus – and the aetherial region of the gods (Coxon 2009: 276–277; Tor 2017: 349, 355; 2020: 73). According to this interpretation, (one of) Parmenides' gates would represent the gate of ascent (later placed in the tropical sign Capricorn), through which the souls pass on their way towards the gods, escaping the cycle of genesis.[40] This would

39 This passage is further cited in Albertus Magnus, *Summa theologica* 2.xii.q.72.m.4.art.3 (Stahl 1990[1952]: 134, n. 3).

40 For another association of the entrance to the aetherial divine region with the tropics see Coxon's (2009: 369) interpretation of Parm. 28B10.1–2 D-K, T61 Coxon = 28A37 D-K, T61a Coxon, cf. T54 Coxon = 28A37 D-K (aether) and 28B12.3 D-K = Simpl. *In Phys.* ix.31.14, 39.16 Diels (divinity).

push back the origin of this concept, even if it remains unclear which details were involved at such an early period (certainly not the zodiacal signs), to the turn of the 6th/5th c. BC. But some elements of Numenian doctrine might be even slightly – a generation or two – earlier. Thus, Edwards (1990: 260 with n. 11) has suggested attributing the reference to "a cave of the nymphs" in *BNJ* 3F16a to Pherecydes of Syros (rather than his later Athenian namesake, the mythographer), somewhat unpersuasively associating it with Numenius'/Porphyry' account. But the reference is almost certainly unrelated to the Syrian Pherecydes, since it is offered by the scholiast on Apollonius in the context of Heracles' search for the golden apples of the Hesperides; the scholia is explaining Apollonius' reference to this particular task of Heracles, and the scholiast or commentator would certainly turn at this juncture to the well-known mythographer he cited so often (see Wendel's index on p. 340 of his edition of the Apollonius' scholia). More persuasively, the same author hesitantly accepted Celsus' (Orig. *CC* 6.42, ii.112.24–27 Koetschau), as well as postulated Numenius', interpretation of Pherecydes' fr. 83 Schibli as referring to the identification of Tartarus with the sublunar or sub-ouranian region (Edwards 1990: 261–262); to this he is led especially by Porphyry's already mentioned reference to certain features of Pherecydes' cosmology (fr. 88 Schibli) which the Neoplatonist interpreted as referring to "becomings and deceases of souls" (Porph. *De antro nymph.* 31.7–9), which is an interpretation in general accepted by most modern authors (West 1963: 169; 1971: 25 with n. 3; Kirk *et al*. 1983: 59; Seaford 1986: 13; Schibli 1990: 118, n. 32, 119, n. 34; Granger 2007: 138; Purves 2010: 107). If one or both of these readings are accepted (the former seeming less likely than the latter), then at least some elements – once, again which particular ones remains unclear, but "caves" and "gates" seem certain – of Numenian allegoresis might go as far back as the 6th-c. BC Pherecydes (his *floruit* is apparently the mid-6th c., Schibli 1990: 13). Thus the elements of the doctrine concocted by Numenius apparently have a more distinguished pedigree, but it remains unclear at what point between Pherecydes and Parmenides on one side, and the Syrian philosopher on the other, the specific reference to the tropical signs entered the tradition. It appears that in the time of Heraclides Ponticus, i.e. the mid-4th c. BC, these entrance/exit-points were not yet fixed in their Numenian positions (see below).

The introduction of Cancer and Capricorn into eschatological speculation can be traced back to different sources. Previous scholarship has offered various solutions to this question of origin, of which none is completely satisfactory. The origin of the concept of the descent of souls through the northern gate of Cancer, and the ascent through the southern one of Capricorn, was thus attributed to Mithraic mysteries, but based on rather feeble archaeological evidence (Beck 2006: 111–112, cf. 86, 129–130, 213; Akçay 2019: 140, relying heavily on Beck's studies).[41] Thus the two niches placed in the centre of lat-

41 What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 87.

eral benches in the mithrea would plausibly represent the solstices (cf. Gordon 1976: 133).[42] But any connection of these solstitial niches with the concept of souls' gates is almost non-existent;[43] the association of solstitial signs with souls' gates is similarly scarce (CIMRM 390 with Miletić 1996–1997: 210, 985 with Beck 1979: 40–41 with fig. 3).[44] These examples hardly represent a solid body of evidence, although the concept itself should not have been unfamiliar to individual practitioners of Mithras' cult. Thus Porphyry suggests that the teaching of the path of descent and ascent of souls is an important part of Mithraic doctrine (*De antro nymph.* 6.8–10; cf. Akçay 2019: 68), although from Origen's testimony it would seem that the descent/ascent of souls was more likely associated with planetary spheres (*CC* 6.22; cf. Akçay 2019: 69). Naturally, the "eighth gates" are certainly somewhere in the sphere of the fixed stars, perhaps in one of the solstitial signs.

Alternatives to Numenian doctrine: Plutarch

Besides the Numenian doctrine, other eschatological speculations adhering to a similar cosmological framework can be recognized during the first centuries AD (perhaps also somewhat earlier). Thus a comparable concept might be reconstructed, although somewhat tentatively, from Plutarch's *De facie in orbe lunae* (*De fac.* 29.944BC).[45] Here the Chaeronean describes the features on the Moon's surface, consisting of deep and extensive gulfs, similar to those on Earth. The largest of those is called Hecate's *muchos*; Plutarch than continues: τὰ δὲ δύο, μικρά or μακρά etc. Cherniss believes it highly probable that the words dropped out of the subsequent text are to be restored as ‹τὰς Πύλας› (Cherniss 1951: 153, cf. 1957: 210, Schibli 1990: 117, n. 32); then follows an explanation, "for through them pass the souls now to the side of the Moon that faces heaven and now back to the side that faces earth". Cherniss compares the concept with those of Numenius, Porphyry and Macrobius, and concludes that Plutarch modelled his description on Plato's *Republic*. This passage is part of a longer discussion in which Plutarch describes the threefold constitution of human beings, consisting of body, soul, and mind (*De fac.* 28.942F–30.945D). The body is generated by the earth, the soul by the moon, and the mind by the

42 In the Ostia mithraeum of Sette Sfere the niches are located near the mosaic depictions of Cancer and Capricorn (CIMRM 239).

43 CIMRM 66 (why both *eisodos*/*exodos* on one of the pillars in front of one of the benches?), 186 (Cupid and Psyche approximately above one of the niches).

44 Cf. the possible association of the depictions of Cautes and Cautopates on the southern and northern benches of mithraei with the ascent and descent of souls and Porphyry's description of Cautes associated with the south and Cautopates associated with the north (*De antro nymph.* 24.14–25.1) and north and south wind, respectively (*De antro nymph.* 25.4–11, 26.1–7, 29.1–2), as concepts closely related to the ascent and descent of souls (Gordon 1976: 128).

45 What follows is a slightly revised version of the discussion in Bilić 2020: 87–88.

46 Cf. *De gen. Socr.* 22.591B for a somewhat different concept. It is possible that both accounts (that in *De facie* and that in *De genio Socratis*) ultimately rely on Xenocrates (Gottschalk 1980: 102;

sun.[46] Therefore, every human experiences dying twice, the first time when the mind and the soul separate from the body, which happens on earth, and the second time when the mind separates from the soul, which occurs on the moon. The "birth" is, consequently, also twofold. Plutarch's two "gates", or "recesses" (if we reject Cherniss' reconstruction), represent the portals for the passage of mind-soul towards the earth on the one side of the moon, and the passage of the pure mind towards the sun on the other. Therefore, Plutarch approached the Platonic tradition in a different manner from the "Numenian" convention; but, since Porphyry also knew of the sun and the moon as the gates of the souls, it is possible that this allegorising tradition had a life of its own, independent of the better attested one.[47]

Variants of this Plutarchian lunisolar eschatological arrangement is also attested elsewhere in classical tradition. Thus it is possible to recognize in a passage from Sextus Empiricus Posidonius' concept similar to Plutarch's, although this interpretation is unlikely;[48] it is more probable that Lucian parodies some such journey of the soul when he describes a voyage from the earth to the moon, thence to the sun, and finally to heaven and Zeus' citadel (*Icarom*. 1; Cumont 1922: 106), while the Bern scholia in Lucan's *BC* perhaps also describes the voyage of the soul from the sun through the moon to the earth (*Comm. Luc. Phars.* 9.9, Usener 1869: 291; Reinhardt 1953: 780.10–12).[49] Finally, Porphyry's testimony, reporting how the theologians make the Sun and Moon "gates of the souls", which corresponds to the testimony in Firmicus Maternus, where the descent through the sun and the ascent through the moon are described, shows a certain similarity to this concept, even though it is not completely identical to it (Porph. *De antro nymph.* 29.12−14 with Akçay 2019: 145−152; Firm. Mat. *Math*. 1.5.9). Elsewhere, the Manichaeans believed that the sun receives the souls and passes them over to the moon, who delivers them to the aeons of the Father, or that the moon carries the souls to the sun,

---

Dillon 1996: 214–217). At *Sent*. 29.22−31 Porphyry (Stob. 1.49.55) describes the ethereal, solar, lunar and earthly bodies of the soul (cf. Gersh 1986: ii.491, n. 301; Johnson 2013: 120−121; Akçay 2019: 123−124, 140, 176), while the *Chald. Or.* 61e Des Places (Procl. *Tim*. iii.234.26–30), cited by Proclus in the context of a discussion of Porphyry's views (*Tim*. fr. 80 Sodano; cf. Johnson 2013: 120; Akçay 2019: 158−159), describe the descent of the soul through the aether, sun, moon and air (cf. Gersh 1986: ii.593, n. 404; Johnson 2013: 120; Akçay 2019: 160, n. 47).

47 On the other hand, at *De gen. Socr.* 22.590F Plutarch mentions two "openings" (*anastomôeis*) at the intersection of the Galaxy and zodiac (thus De Lacy & Einarson 1959: 467; cf. Kidd 1988: i.489), suggesting his familiarity with the "primary" tradition. It is not clear from the text whether Plutarch discusses the intersections of the Galaxy and zodiac in Gemini and Sagittarius or the solstitial points in Cancer and Capricorn.

48 *Adv. Math.* 9.73–74 ("[the souls] having quitted the sphere of the sun, inhabit the region below the moon"); Reinhardt 1953: 780.26–781.58, 782.10–791.19; disputed by Jones 1932: 116 (with reference to Reinhardt's earlier works), similarly interpreted in Ju 2009: 114.

49 Cf. Mart. Cap. 2.150–166 (a division of the heavens into three regions: from the aether to the solar sphere, from the solar to the lunar sphere, and from the moon to the surface of the earth); Jul. *Or*. 4.44.158AB (Van den Berg 2001: 181) (the emperor expressed his wish to abide with King Helios after his death; elsewhere, Julian's syncretic Helios elevates the souls to the intelligible world, *Or*. 4.10.136AB, 8.12.172A–D, Van den Berg 2001: 181, 222).

who ferries them to the aeon of light and the land of the blessed.[50] Similarly, some Pahlevi works describe the afterlife voyage of the soul as consisting in three steps: stars, moon, sun, and, eventually, "lights without beginning", which was compared to Anaximander's cosmology with its rings/wheels surrounding the earth.[51] Finally, several *Upanishads* describe the eschatology that includes both the moon and sun as stations on the soul's path to the otherworld or, in the case of the former, its return to the earth (*ChU* 4.15.5, 5.10.2, 4–6, Hume 1921: 224, 233; *BṛU* 5.10, 6.3.15–16, Hume 1921: 153, 163; *KU* 1.2–3, Hume 1921: 303–304; West 1971: 63–64; *PrU* 1.9–10, Hume 1921: 379).

It is now finally time to discuss Porphyry's second remark on the Galaxy, as announced above.[52] This discussion will also contribute to the issue of introduction of tropical signs into eschatological speculation, briefly addressed above. It was pointed out in the preceding paragraphs that Numenius, Porphyry and Macrobius all recorded the Pythagorean belief in the Milky Way as the abode of souls.[53] This tradition was noted by other classical authors. For a number of them, apparently diverging from the Pythagorean notion, the Galaxy is explicitly described as the abode of the blessed, rather than all souls (Cic. *Resp.* 6.20 Powell).[54] A relatively early account treating Galaxy as the afterlife abode of all souls, however, is found in the work of the 4th-c. Academic philosopher Heraclides Ponticus (whose *floruit* was in the mid-4th c. BC). Here Empedotimus, an imaginary character, called the Milky Way

---

50 *Acta Archel. cum Man. disp.* 8, 11, cf. Epiph. *Adv. Haeres.* (66) 26.6–7; Epiph. *Adv. Haeres.* (66) 9.8–10, cf. *Kephalaia* 158.31–32. See also *Manichaean Psalms* 267.7–9 (Williams 1994: 229–230, 247–248).

51 *Bundahishn* 2 (Henning 1942: 230–233, 239–241; Anklesaria 1956: 31–35), cf. 3.7, 4A.4, 9.2 (Anklesaria 1956: 39, 55, 93); *Adrai Viraz* 7–10 (Haug 1917: 196–198); *Dāmdāt Nask* in *Šāyast La-Šāyast* 12.5 (West 1860: 341–342; West 1971: 67, cf. 90); cf. for this Persian cosmological concept Lincoln 1999: 185–186. For the comparison with Anaximander see Burkert 2004: 111, 113–114; cf. Furley 1987: 28; Hahn 2001: 19–20, 37–38.

52 What follows is a revised version of the discussion in Bilić 2020: 83–84, 88–89.

53 For a criticism of the thesis that the Milky Way is the abode of souls see Philopon. *In Arist. Meteo.*, pp. 115.21–24, 117.32–36, 118.18–20, with Damascius (only against soul-vehicles) in 117.21–26, 118.12–14, 20–22 Hayduck (cf. Kupreeva 2009: 108–114). For "Pythagoreans" see especially Burkert 1972 and Huffman 1993.

54 Cicero's source for the account in *Somnium* was either Antiochus or Posidonius, or Posidonius by way of Antiochus (Dillon 1996, 96–97, 101); less likely, he turned to Heraclides Ponticus — on whom see immediately below — directly (Dillon 1996, 97, 101; Kupreeva 2009, 98, 111); Manil. *Astron.* 1.758–804; perhaps Val. Flacc. 1.832–850; perhaps Sym. *Rel.* 3.20 (cf. Cameron 2011: 304, n. 149); *CIL* iii.1 suppl. 9631.2–3 = iii.2 suppl. 14685.4–5 with Bilić 2020; Favon. *Somn. Scip.*, p. 1.21–24 Hoder = 1.2, p. 13.14–16 Van Weddingen; Mart. Cap. 2.207–213; Placidius *Liber. Gloss.*, v.79 Goetz s.v. *Lacteus circulus*; Philopon. *Adv. Procl.* 7.20, p. 290.7–9 Rabe. For the Galaxy as the *path* of the virtuous to heaven see Auson. 3.37–42 = Paulinus of Nola *Carm.* 5.37–42 and Dracont. *Romul.* 5.323–329, *PLM* v.129–130. On the 3rd c. disk from Brindisi a celestial voyage or apotheosis directed towards Scorpio, i.e. the intersection of the Galaxy and the ecliptic, is depicted (*LIMC* 8.1.492, 2.320 s.v. *Zodiacus* 6; Burkert 1972: 367, n. 91). For possible representations of the ascent of a soul to the Milky Way see Cod. Vindob. 2352 f. 22 (Thiele 1898: 149, Fig. 65) and Cod. Matrit. A 16 fol. 68v (Thiele 1898: 148, Fig. 64) (Cook 1925: ii.1.39, n. 5).

the path of the souls who traverse the celestial Hades.[55] Thus Heraclides understood the Galaxy as the road (ὁδός) of souls, rather than their final or temporary abode; but the remainder of his sentence suggests that he after all understood it as "celestial Hades" — alternatively, this Hades perhaps occupied the entire celestial realm. Both explanations seem equally possible, but in the light of references to Pythagorean belief in eschatological nature of the Milky Way, perhaps the latter is closer to what Heraclides had in mind. In his vision Empedotimus further saw three gates and three roads: one in Scorpio, where the apotheosis of Hercules occurred, another on the boundary between Leo and Cancer,[56] and a third between Aries and Pisces (fr. 94 Wehrli = fr. 57 Schutrumpf *ap*. Varro fr. 560 Bücheler).[57] This report combines the notion of the Galaxy as the abode of souls with zodiacal gates as entry and exit points, although these gates are located in somewhat unexpected and unusual places. At the same time, it is our earliest testimony for this type of particular and recognisable eschatological concept. It appears that the Numenian tradition was not established in Heraclides' time or at least that it was not the only available option in the mid-4th c. BC. On balance, it seems more likely that the eschatological doctrine involving the two tropical signs Cancer and Capricorn had developed in a post-Heraclidean time, perhaps even under the influence of his ideas.

Other sources of late antiquity, apart from those in the Numenian tradition, similarly associated the notions of cosmic gates and the Galaxy as the abode of souls.[58] Thus Praetextatus' widow mentioned in his epitaph that, because of his philosophical studies, the gate of heaven lies open to him, but Jerome denied him the *palatio* of the Milky Way (*CIL* VI.1779d.9 = *ILS* 1259; Jer. *Epist. ad Marc.* 23.3, PL 22.426), where his widow believed he would wait for her, thus

---

55 Heracl. fr. 96 Wehrli (= fr. 52 Schütrumpf) *ap*. Damasc. *ap*. Philop. *In Arist. Meteo.*, p. 117.9–12, 31–32 Hayduck, with Damascius' and Philoponus' commentary on pp. 117.12–19, 118.20–22 and 117.32–36, 118.18–23 Hayduck, respectively (cf. Kupreeva 2009: 108–114). For Heraclides' opinion on the souls in the Milky Way see also fr. 97 Wehrli (= fr. 50 Schutrumpf).

56 Macrobius (*Somn. Scip.* 1.12.8) placed the constellation of *Crater Liberi patris* between Cancer and Leo, where intoxication is for the first time experienced by the descending souls because of the influx of matter, after they have left the Galaxy by exiting the sign of Cancer. Courcelle (1969: 42, n.71) associated this passage with Damasc. *In. Phaed.* 1.2–3, which includes a reference to Porphyry's *Commentary on the Phaedo* (fr. 179 Smith), and it can be conjectured that he or Numenius were the authors (or transmitters) of the concept. But Crater was (at best) between the signs Virgo and Libra (in terms of constellations, Crater is between Leo and Virgo), not Cancer and Leo, and this seems like an attempt to attach the conception of Crater as associated with the soul's descent to one of Heraclides' gates. On the other hand, Vergil (*Georg*. 1.32–36) suggested that August could posthumously be catasterised in the space precisely between Virgo and Libra, and Servius comments (*Georg*. 1.33) that the ancestors placed the home of the gods in these two constellations (Cameron 2011: 580).

57 The discussion could have belonged to Varro's satire Τριοδίτης τριπύλιος/*At the Cross-Roads before the Three Gates*, Kupreeva 2009: 103–108; on these three gates see Reiche 1993: 168–177. Plutarch (*De lat. viv.* 1130C) mentions a "third road" to/in the underworld, although he describes only two abodes of the deceased, which is associated by Wilamowitz-Moellendorf (1922: 498–500) with Varro's concept.

58 What follows is a revised version of the discussion in Bilić 2020: 83–84.

showing that he knew that the gates of heaven lead to the Galaxy.[59] Jupiter's *palatia* in the Milky Way was also known to Martianus Capella, reached *via* Gemini – "the threshold of starry sky" – by Apollo-sun and Mercury.[60]

It thus seems that during late antiquity the tradition of the Galaxy as the abode of the (blessed) souls was widespread, which is a notion that originated at least as early as the 4th c. BC, while some – rather tentative – testimonies suggest that it might have been current earlier than this period.[61]

Furthermore, it is known on good authority that the Pythagoreans nurtured a curious belief that the Milky Way marks a former orbit of the sun,[62] with an alternative explanation according to which the Galaxy is the path of one of the stars that fell from heaven at the time of Phaethon's fall.[63] The former belief was explicitly attributed to Oenopides, who is reported to have offered the meal of Thyestes as the reason for the change (Oen. 41A10 D-K). Elsewhere,

---

59 Cf. Cameron 2011: 304, who denies the connection of the gate and the Galaxy. For the Galaxy touching the *caeli portae* see the anonymous astronomical poem in manuscripts from Paris (MS 12117, f. 138r) and Leiden (MS Voss. Lat. 8° 15, f. 61) (*Haec pictura*) (*Anth. lat.* ii.244, no. 761.34–35 Riese) (here *caeli portae* might refer to Cancer and Capricorn, which would be a repetition of Numenian assertion, or it could mean that the Galaxy touches the solstitial colure in Gemini and Sagittarius).

60 Mart. Cap. 1.29 (Martianus explicitly refers to a *signum*, but he must have meant a constellation), 30, 97. He is probably referring to a passage in Ovid, where the path of the gods – the Milky Way – leads to the *domus* of Jupiter, called the *Palatia caeli* (*Met.* 1.168–176 with Anderson 1997: 168–169).

61 Thus it was claimed that the expression ἔριφος ἐς γάλ' ἔπετον from the much earlier "Orphic" gold tablets (A1 and A4 = 1B18.13, 20.5 D-K = frs. 487–488 Bernabé = 3.4, 5.10 Graf-Johnston, with variants in P1 = fr. 485 Bernabé = 26a.3–5 Graf-Johnston and P2 = fr. 486 Bernabé = 26b.3–4 Graf-Johnston) might represent an allusion to the Milky Way in an eschatological context (Burkert 1972: 363, n. 71, with earlier literature; Kouremenos *et al*. 2006: 170; Bernabé & Jiménez San Cristóbal 2008: 79–80). Cf. an enigmatic tablet from Gaul, where (l. 3) one can perhaps recognize a similar expression (Bernabé & Jiménez San Cristóbal 2008: 225). However, this interpretation seems at the moment poorly substantiated.

62 Cf. Philo (*De Provid.* 2.89, p. 101 Aucher), Armenian version (Runia 2008: 41). Furthermore, Metrodorus of Chios believed it to be a (surely former?) course of the sun (70A13 D-K). Some Latin authors took the Milky Way as the actual course of the sun, if only as the opinion of the uneducated: Placid. *Liber. Gloss.*, v.79–80 Goetz, s.v. *Lacteus circulus*; Isid. *Etym.* 3.46; Σ Germ. *Arat.* pp. 187.14–21, 230.6–8 Breysig; Anon. II Arat. Lat., pp. 276–277 Maass; Bede, *De natura rerum* 18, PL 90.233A; an inscription on the map accompanying the *Liber Floridus* of Lambert St-Omer (Miller 1895: iii.50; Lecoq 1987: Fig. 1 on p. 17 no. 138; Hiatt 2008: 108) (see Gundel 1910: 561.62–66). The Milky Way was in a strange way associated with the sun by a number of Presocratics (Anax. 59A1, 42 D-K, cf. PDerveni xxv.3–12, according to Burkert 1997: 169–170, *contra* Betegh 2004: 301–302; Anax. 59A80 D-K and Democr. 68A91 D-K with Alex. *In Meteo.*, p. 37.23–28 Hayduck, Olymp. *In Meteo.*, pp. 66.28–29, 67.32–68.2 Stüve, Philop. *In Meteo.* p. 103.7–14; Hippocr. 42A6 D-K; Parm. T68 Coxon = 28A43 D-K = Aët. 2.20.16 Mansfeld & Runia 2020; "others" in Aët. 3.1.4 Mansfeld & Runia 2020 = 58B37c D-K), perhaps as a reflection of the earlier mythic concept.

63 Arist. *Meteo.* 345a14–18 = 58B37b D-K, 41A10 D-K; cf. Alex. *In Meteo.*, p. 37.8–22 Hayduck; Olympiod. *In Meteo.*, pp. 66.29–67.32, 69.35–70.6 Stüve; Philop. *In Meteo.*, pp. 101.24–102.36 Hayduck; Aët. 3.1.2–3 Mansfeld & Runia 2020 = 58B37c D-K; Manil. *Astron.* 1.729–749 does not attribute the theories explicitly to the Pythagoreans. See Burkert 1972: 321–322; Kidd 1988: ii.487–488; Mansfeld in Mansfeld & Runia 2010[2005]: 482–489.

the meal of Thyestes is offered as the mythic explanation of the cause of the errant motion of all planets (Anon. I *Isag*. 6 (Vat. gr. 191), p. 98.5–7 Maass), or Atreus' discovery of the planets' opposite ("errant") motion is given as the cause for the creation of the myth of the temporary change of the sun's path, which actually has no connection to its alleged leaving of the Milky Way (Philop. *In Arist. Meteo.*, pp. 101.34–102.3, 16–23 Hayduck).[64] Another version of the latter belief explains the Galaxy as Phaethon's path, which in effect absorbs it to the former, since Phaethon was initially only an epithet of Helios, and the name was used in Latin and later Greek as the name of the sun god himself (D. S. 5.23.2; Manil. 1.735–749; Olymp. *In Meteo.*, pp. 66.30–67.3 Stüve; cf. Lucian. *VH* 1.16; Gundel 1910: 562.43–50; Diggle 1970: 4 with n. 1).[65] In this way it is clear that the ancients associated the Milky Way, in one way or another, with the orbit of the sun and that one way by which solar movement was introduced into eschatological speculations was as a consequence of this particular association; alternatively, it could have been that the Galaxy was introduced into eschatological considerations due to its association with the course of the sun.

Conclusion

The Neopythagorean/Neoplatonic πύλαι correspond exactly with the tropics. This quite simple and elegant interpretation seems less successful in its exegesis of the Ithacan cave, and the reference to the generation of souls recognized by the Neopythagoreans and Neoplatonists in the description of the cave hardly justifies later exegeses. Nevertheless, the notion of the Milky Way as the abode of souls is well documented, and the Galaxy's intersections with solstitial colures were indeed considered as portals to the Otherworld. It seems hardly unlikely that this elaborate concept was present in the Homeric poetry, but some of its non-eschatological reflections can perhaps be recognized in the *Odyssey*; furthermore, in the light of the well-documented connection of solar movement and eschatology, even some eschatological reflections seem perhaps less far-fetched, especially when the gates of mortals and immortals are taken into consideration, even though the elaborate system envisaged by the Numenian tradition cannot be recognized in the Homeric text.

The Numenian doctrine seems to have developed gradually from a number of previously existing elements and concepts. The earliest level seems to have been Pherecydes' speculation on cosmological and eschatological matters involving "caves" and "gates", followed shortly by Parmenides' familiarity with

64 Polybius (34.2.6 with Eustath. *Od*. 10.21, i.364–365) claimed simply that Atreus discovered that the sun revolves in a direction opposite to the movement of the heavens, no doubt in connection to the meal of Thyestes (cf. Soph. fr. 738 Pearson; Eur. fr. 861 Nauck *ap*. Achil. *Isag*. 1, 20, Anon. I *Isag*. 1 (Vat. gr. 191); [Lucian.] *Astrol*. 12; Σ Eur. *Or*. 998; Achil. *Isag*. 20).

65 Dionys. Scyt. *FGrHist* 32F7 *ap*. D. S. 3.57.5 claimed that *Helios* was cast to the Eridanus, rather than Phaethon, while Nonn. *D*. 38.151–152 claimed that Helios gave to Phaethon his own name (Phaethon is the common name for the Sun god in Nonnus, Diggle 1970: 183).

the two gates used for descent and ascent of souls. Apparently during this same period or perhaps somewhat later, the Pythagorean belief in the eschatological nature of the Milky Way was either introduced into this doctrine or was available for such an introduction.[66] In the mid-4th c. Heraclides Ponticus added the notion of three zodiacal gates and three roads for the ascent of the soul to the already existing concept of the Galactic otherworld, which probably means that this particular aspect of Numenian doctrine as we know it was at least not firmly established at the time. The introduction of tropical signs as entry and exit points on the ecliptic was the final element of the fully-formed Numenian doctrine, one that could not have been introduced much earlier than the time of Heraclides. Whether all these elements – especially the inclusion of tropical signs – were combined only by Numenius or during the period between the mid-4th c. BC and the mid-2nd c. AD is impossible to answer. Heraclides' speculations were made at the time when the zodiac circle as such was not even introduced or was introduced only recently in Greece,[67] so this is the earliest possible date for the inclusion of tropical signs into the two-path doctrine. Perhaps the novelty of the zodiac motivated contemporary philosophers to claim it for their speculations – just as it did Heraclides – and someone incorporated the tropical signs into the already existing eschatological framework that included the ascent and descent of souls, Galaxy, gates, caves and paths.

The exact nature of parallelisms between this classical concept – or, rather, a nexus of similar concepts – and its counterpart(s) in ancient Indian eschatological speculations remains obscure. Seaford (2020) offered a thorough parallel study of Greek and Indian philosophy focusing on the period ca. 600–326 BC, arguing for similar (and roughly contemporary) socio-economic developments as an *explanans* for the correspondences between these otherwise separate intellectual complexes. This framework might also be applied, in most general terms, as an explanation of similarities in Greek and Indian iterations of the two-path doctrine, as postulated by Seaford himself, although he did not adduce the classical testimonies utilised in the present essay (see above). It certainly surpasses McEvilley's outright assertion of the Indian origin of the two-path doctrine (which he does not scrutinise in any detail and which he discusses in the wider context of the transmigration of souls), which was somehow transferred to the Presocratics such as Pherecydes and Heraclitus (McEvilley 2002: 39−44, 115−117). However, as already emphasised, due to the obstacles enumerated above it simply does not seem possible to devise a model which would allow determining the possible cross-cultural interactions between the two traditions that would circumvent these obstacles. Until some such model is developed, an aporetic conclusion – such as that offered by Mander (1999) cited above – remains, regrettably, the only scientifically honest inference possible.

---

66 Philolaus, the most prominent representative of the "Pythagoreans", had lived ca. 470–ca. 385 BC (Huffman 1993: 5–6, 8).

67 Greek astronomers have been using it since the late 4th c. BC (Ossendrijver 2020a: 49; Rochberg 2020a: 150), while it was initially introduced in Babylonia ca. 400 BC (Ossendrijver 2020b: 135) or in the late 5th c. at the earliest (Rochberg 2020a: 150; 2020b: 477).

BIBLIOGRAPHY

Akçay 2019
K. N. Akçay, *Porphyry's On the Cave of the Nymphs in its Intellectual Context*, Leiden – Boston, 2019.

Anderson 1997
W. S. Anderson (ed.), *Ovid's Metamorphoses Books 1–5*, Norman − London, 1997.

Anklesaria 1956
B. T. Anklesaria, *Zand-Akasih, Iranian or the Greater Bundahishn*, Bombay, 1956.

Beck 1979
R. Beck, *Planetary Gods and Planetary Orders in the Mysteries of Mithras*, Leiden, 1979.

Beck 2006
R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford, 2006.

Bernabé & Jiménez San Cristóbal 2008
A. Bernabé & A. I. Jiménez San Cristóbal, *Instructions for the Netherworld: The Orphic gold Tablets*, Leiden, 2008.

Betegh 2004
G. Betheg, *The Derveni Papyrus. Cosmology, Theology and Interpretation*, Cambridge, 2004.

Bilić 2013
T. Bilić, "Locations of Mythical Exile: Two Mythical Models Accounting for the Phenomenon of the Diurnal Solar Movement", *Mnemosyne* 66, Leiden, 2013, 247–272.

Bilić 2016
T. Bilić, "The island of the sun: spatial aspect of solstices in early Greek thought", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 56/2, 2016, Durham, 195–224.

Bilić 2020
T. Bilić, "From Salona to the Milky Way—The epitaph of Constantina (?) from Manastirine", in I. Radman-Livaja & T. Bilić (eds.), *Monumenta marmore aereque perenniora. Zbornik radova u* čast *Anti Rendiću-Miočeviću / A volume dedicated to Ante Rendić-Miočević* (Collectanea Archaeologica Musei Archaeologici Zagrabiensis 3), Zagreb, 82–91.

Bilić 2021
T. Bilić, *The Land of the Solstices: Myth, geography and astronomy in ancient Greece* (BAR International Series 3039), Oxford, 2021.

Burgess 1858–1860
E. Burgess, "Translation of the Sûrya-Siddhânta, A Text-Book of Hindu Astronomy; With Notes, and an Appendix", *Journal of the American Oriental Society* 6, New Heaven, 1858−1860, 141−498.

Burgess 1860
E. Burgess, *Sûrya-Siddhânta, A Text-Book of Hindu Astronomy; With Notes, and an Appendix*, New Heaven, 1860.

Burkert 1972
W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, Cambridge, MA, 1972.

Burkert 1997
W. Burkert, "Star Wars or One Stable World? A Problem of Presocratic Cosmogony (*PDerv*. Col. XXV)", in A. Laks & G. W. Most (eds.), *Studies on the Derveni Papyrus*, Oxford, 1997, 167−174.

Burkert 2004
W. Burkert, *Babylon Memphis Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, Cambridge, MA, 2004.

Buxton 2009
R. Buxton, *Forms of Astonishment Greek Myths of Metamorphosis*, Oxford, 2009.

Caiazzo 2002
I. Caiazzo, *Lectures médiévales de Macrobe. Les* Glossae Colonienses super Macrobius, Paris, 2002.

Cameron 2011
A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford − New York, 2011.

Cherniss 1951
H. Cherniss, "Notes on Plutarch's 'Fe facie in Orbe Lunae'", *Classical Philology* 46/3, Chicago, 1951, 137−158.

Ciampa 2021
C. R. Ciampa, "Eschatological visions in Pindar and Empedocles", in H. Marlow, K. Pollmann & H. Van Noorden (eds.), *Eschatology in antiquity: forms and functions*, London – New York, 2021, 131−143.

Cook 1925
A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, Vol. 2, Part 1, Cambridge, 1925.

Courcelle 1969
P. Courcelle, *Late Latin Writers and their Greek Sources*, Cambridge, MA, 1969.

Coxon 2009
A. H. Coxon, *The Fragments of Parmenides*, Las Vegas, 2009².

Cumont 1922
F. Cumont, *After Life in Roman Paganism*, New Haven, 1922.

Dekker 2013
E. Dekker, *Illustrating the Phaenomena. Celestial Cartography in Antiquity and the Middle Ages*, Oxford, 2013.

De Lacy & Einarson 1959
P. H. De Lacy & B. Einarson, *Plutarch's Moralia*, Vol. VII, Cambridge, MA − London, 1959.

Diggle 1970
J. Diggle, *Euripides: Phaethon*, Cambridge, 1970.

Dillon 1996
J. Dillon, *The Middle Platonists*, Ithaca, 1996².

Eastwood 2007
B. S. Eastwood, *Ordering the Heavens: Roman Astronomy and Cosmology in the Carolingian Renaissance*, Leiden − Boston, 2007.

Edwards 1990
M. J. Edwards, "Numenius, Pherecydes and *The Cave of the Nymphs*", *Classical Quarterly* 40, Cambridge, 1990, 258–262.

Eggeling 1894
J. Eggeling, *The Satapatha-Brâhmana*, Part 3, Oxford, 1894.

Furley 1987
D. Furley, *The Greek Cosmologists*, Cambridge, 1987.

Ganguli 1883–1896
K. M. Ganguli, *Mahabharata*, Calcutta, 1883−1896.

Gee 2020
E. Gee, *Mapping the Afterlife: From Homer to Dante*, Oxford, 2020.

Geldner 1951
K. F. Geldner, *Der Rig-Veda: aus dem Sanskrit ins Deutsche* Übersetzt, 3 vols, Cambridge, MA – Wiesbaden, 1951.

Gersh 1986
S. Gersh, *Middle Platonism and Neoplatonism. Latin tradition*, 2 vols, Notre Dame, 1986.

Gordon 1976
R. Gordon, "The sacred geography of a mithraeum; the example of Sette Sfere", *Journal of Mithraic Studies* 1/2, Henley-on-Thames, 1976, 119–165.

Gottschalk 1980
H. B. Gottschalk, *Heraclides of Pontus*, Oxford, 1980.

Granger 2007
H. Granger, "The Theologian Pherecydes of Syros and the Early Days of Natural Philosophy", *Harvard Studies in Classical Philology* 103, Cambridge, MA, 2007, 135−163.

Griffith 1897
R. Griffith, *The Hymns of the Rig-Veda*, London, 1897².

Gundel 1910
W. Gundel, "Γαλαξίας", *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 13, Stuttgart, 1910, 560.12−571.21.

Hahn 2001
R. Hahn, *Anaximander and the Architects*, Albany, 2001.

Haug 1917
M. Haug, "The Book of Arda Viraf", in *The Sacred Books and Early Literature of the East, Vol. VII, Ancient Persia*, New York – London, 1917, 185−207.

Henning 1942
W. B. Henning, "An Astronomical Chapter of the *Bundahishn*", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1942, 229−248.

Hiatt 2008
A. Hiatt, *Terra Incognita: Mapping the Antipodes before 1600*, London, 2008.

Huffman 1993
C. A. Huffman, *Philolaus of Croton. Pythagorean and Presocratic*, Cambridge, 1993.

Hume 1921
R. E. Hume, *The Thirteen Principal Upanishads*, London, 1921.

Iyer 1884
N. C. Iyer, *The Brihat Samhita of Varaha Mihira*, Madura (Madurai), 1884.

Jacoby 1895
H. Jacoby, "Der vedische Kalender und das Alter des Veda", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 49/2, Wiesbaden, 1895, 218−230.

Jacoby 1895
H. Jacoby, "The Antiquity of Vedic Culture", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1910, 456−464.

Jamison & Brereton 2014
S. W. Jamison & J. P. Brereton, *The Rigveda. The Earliest Religious Poetry of India*, 3 vols, Oxford, 2014.

Jones 1932
R. M. Jones, "Posidonius and Solar Eschatology", *Classical Philology* 27/2, Chicago, 1932, 113−135.

Johnson 2013
A. P. Johnson, *Religion and Identity in Porphyry of Tyre: The Limits of Hellenism in Late Antiquity*, Cambridge, 2013.

Ju 2009
A. E. Ju, "Stoic and Posidonian Thought on the Immortality of Soul", *Classical Quarterly* 59/1, Cambridge, 2009, 112−124.

Kangle 1972
R. P. Kangle, *Kautilya Arthashastra*, 3 vols, New Delhi, 1972[2].

Keith 1914
A. B. Keith, *The Veda of the Black Yajus School*, 2 vols, Cambridge, 1914.

Keith 1920
A. B. Keith, *Rigveda Brahmanas*, Cambridge, MA, 1920.

Kidd 1988
I. G. Kidd, *Posidonius. Volume II: The Commentary*, 2 vols, Cambridge, 1988.

Kirk *et al*. 1983
G. S. Kirk, J. E. Raven & M. Schofield, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge, 1983[2].

Kouremenos *et al*. 2006
T. Kouremenos, G. M. Parássoglou & K. Tsantsanoglou, *The Derveni Papyrus*, Firenze, 2006.

Kuiper 1983
F. B. J. Kuiper, *Ancient Indian Cosmogony*, New Delhi, 1983[1960].

Kupreeva 2009
I. Kupreeva, "Heraclides On the Soul (?) and its ancient readers", in W. W. Fortenbaugh & E. E. Pender (eds.), *Heraclides of Pontus: Discussion*, New Brunswick − London, 2009, 93−138.

Lamberton 1986
R. Lamberton, *Homer the Theologian: Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*, Berkeley, 1986.

Lamberton 1992
R. Lamberton, "The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer", in R. Lamberton & J. J. Keaney, *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton, 1992, 115–133.

Lamberton 2022
R. Lamberton, "Numenius, Cronius, and Porphyry on Homer", in C.-P. Manolea (ed.), *Brill's Companion to the Reception of Homer from the Hellenistic Age to Late Antiquity*, Leiden-Boston, 2022, 390−407.

Lecoq 1987
D. Lecoq, "La Mappemonde du *Liber Floridus* ou La Vision du Monde de Lambert de Saint-Omer", *Imago Mundi* 39, London, 1987, 2, 9−49.

Lincoln 1981
B. Lincoln, "The Lord of the Dead", *History of Religions* 20/3, Chicago, 1981, 224−241.

Lincoln 1999
B. Lincoln, *Theorizing Myth: Narrative Ideology and Scholarship*, Chicago, 1999.

Lloyd 1990
G. E. R. Lloyd, *Demystifying Mentalities*, Cambridge, 1990.

MacDonell 1897
A. A. MacDonell, *Vedic mythology*, Strassburg, 1897.

MacDonell & Keith 1912
A. A. MacDonell & A. B. Keith, *Vedic Index of Names and Subjects*, Vol. 1, London, 1912.

Mander 1999
P. Mander, "*Jānua hominum et deorum* in the Sumerian Mythological Texts", *AION. Annali dell'Università degli Studi di Napoli "L'Orientale"* 59/1–4, Leiden, 1999, 93–108.

Mansfeld 2021
J. Mansfeld, 2021. "An Early Greek Epic Narrative Structures in Parmenides' Poem and the Relation between Its Main Parts", *Mnemosyne* 74/2, 2021, 200−237.

Mansfeld & Runia 2020
J. Mansfeld & D. T. Runia, *Aëtiana*, volume 5, *An Edition of the Reconstructed Text of the Placita with a Commentary and a Collection of Related Texts*, Leiden, 2020.

Mau 1907
G. Mau, *Die Religionsphilosophie Kaiser Julians*, Leipzig − Berlin, 1907.

McEvilley 2002
T. McEvilley, *The Shape of Ancient Thought: Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, New York, 2002.

Miletić 1996–1997
Ž. Miletić, "Mitričko putovanje duše", *Diadora* 18−19, Zadar, 1996−1997, 195−220.

Miller 1895
K. Miller, *Die ältesten Weltkarten*, Vol. 3, *Die kleinerer Weltkarten*, Stuttgart, 1895.

Müller 1891
F. M. Müller, *Vedic Hymns*, Part 1, Oxford, 1891.

Nagy 1990
G. Nagy, *Greek Mythology and Poetics*, Ithaca, 1990.

Nauta 1996
L. Nauta, "The Preexistence of the Soul in Medieval Thought", *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* 63, Leuven, 1996, 93−135.

Oertel 1896
H. Oertel, "The *J×iminêya* or *Talavak×ra Upanióad Br×hmaða*", *Journal of the American Oriental Society* 16, New Heaven, 1896, 79−260.

Ôhashi 1993
Y. Ôhashi, "Development of astronomical observation in Vedic and Post-Vedic India", *Indian Journal of History of Science* 28/3, New Delhi, 1993, 185−251.

Oldenberg 1894
H. Oldenberg, "Der vedische Kalender und das Alter des Veda", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 48, Wiesbaden, 1894, 629−648.

Ossendrijver 2020a
M. Ossendrijver, "Techniques of Measurement and Computation", in A. C. Bowen & F. Rochberg (eds.), *Hellenistic Astronomy. The Science in Its Contexts*, Leiden, 2020, 41–53.

Ossendrijver 2020b
M. Ossendrijver, "Hellenistic Babylonian Planetary Theory", in A. C. Bowen & F. Rochberg (eds.), *Hellenistic Astronomy. The Science in Its Contexts*, Leiden, 2020, 135–146.

Pack 1946
R. Pack, "Notes on the Caesars of Julian", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 77, Baltimore, 1946, 151−157.

Purves 2010
A. C. Purves, *Space and Time in Ancient Greek Narrative*, Cambridge, 2010.

Reiche 1993
H. A. T. Reiche, "Heraclides' Three Soul-Gates: Plato Revised", *Transactions of the American Philological Association* 123, Baltimore, 1993, 161−180.

Reinhardt 1953
K. Reinhardt, "Poseidonios 3", *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 22/43, Stuttgart, 1953, 558.42−826.3.

Rochberg 2020a
F. Rochberg, "The Babylonian Contribution to Greco-Roman Astronomy", in A. C. Bowen & F. Rochberg (eds.), *Hellenistic Astronomy. The Science in Its Contexts*, Leiden, 2020, 147–159.

Rochberg 2020b
F. Rochberg, "Hellenistic Babylonian Astral Divination and Nativities", in A. C. Bowen & F. Rochberg (eds.), *Hellenistic Astronomy. The Science in Its Contexts*, Leiden, 2020, 472–489.

Runia 2008
D. T. Runia, "Philo and Hellenistic Doxography", in F. Alesse (ed.), *Philo of Alexandria and post-Aristotelian philosophy*, Leiden, 2008, 13−54.

Sachau 1910
E. C. Sachau, *Alberuni's India*, Vol. 1, London, 1910.

Sastry 1984
T. S. K. Sastry, "*Ved×æga Jyotióa* of Lagadha," *Indian Journal of History of Science* 19/3, New Delhi, 1984, 1−32 (Supplement), 19/4, New Delhi, 1984, 33−74 (Supplement).

Savage-Smith 1992
E. Savage-Smith, "Celestial Mapping", in J. B. Harley & D. Woodward, (eds.), *The History of Cartography*, Vol. 2, Pt. 1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago, 1992, 12−70.

Schibli 1990
H. S. Schibli, *Pherekydes of Syros*, Oxford, 1990.

Seaford 1986
R. Seaford, "Immortality, Salvation, and the Elements", *Harvard Studies in Classical Philology* 90, Cambridge, MA, 1986, 1−26.

Seaford 2020
R. Seaford, *The Origins of Philosophy in Ancient Greece and India: A Historical Comparison*, Cambridge − New York, 2020.

Sengupta 1947
P. C. Sengupta, *Ancient Indian Chronology*, Calcutta, 1947.

Stahl 1952
W. H. Stahl, *Commentary on the Dream of Scipio by Macrobius*, New York, 1990[1952].

St. Clair 1964
A. St. Clair, "The Apotheosis Diptych", *The Art Bulletin* 46/2, New York, 1964, 205−211.

Swarupananda 1909
S. Swarupananda, *Srimad-Bhagavad-Gita*, Mayavati (Mayawati), 1909.

Thiele 1898
G. Thiele, *Antike Himmelsbilder*, Berlin, 1898.

Tilak 1893
B. G. Tilak, *The Orion or the Researches into the Antiquity of the Vedas*, Bombay, 1893.

Tor 2017
S. Tor, *Mortal and Divine in Early Greek Epistemology. A Study of Hesiod, Xenophanes and Parmenides*, Cambridge, 2017.

Tor 2020
S. Tor, "Parmenides on the Soul", in H. Bartoš & C. G. King (eds.), *Heat, Pneuma and Soul in Greek Philosophy and Science*, Cambridge, 2020, 61–79.

Trépanier 2017
S. Trépanier, "From Hades to the stars: Empedocles on the cosmic habitats of soul", *Classical Antiquity* 36/1, Berkeley, 2017, 130−182.

Usener 1869
H. Usener, *Scholia in Lucani Bellum Civile. Commenta Bernensia*, Leipzig, 1869.

Van den Berg 2001
R. M. Van den Berg, *Proclus' Hymns*, Leiden – Boston − Köln, 2001.

Van der Sluijs 2022
M. A. Van Der Sluijs, "Concepts of Sun and Earth in the Ancient World", *The Classical Review* 72/1, Cambridge, 2022, 297−300.

Verkerk 1980
C. L. Verkerk, "Aratea: a review of the literature concerning MS. Vossianus lat. q. 79 in Leiden University Library", *Journal of medieval history* 6, Amsterdam, 1980, 245−287.

Weber 1862
A. Weber, Über den *Vedakalender, Namens Jyotisham*, Berlin, 1862.

West 1860
E. W. West, *Pahlavi Texts. Part 1* (Sacred Books of the East 5), Oxford, 1860.

West 1963
M. L. West, "Three Presocratic Cosmologies", *Classical Quarterly* 13/2, Cambridge, 1963, 154–176.

West 1971
M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford, 1971.

Wilamowitz-Moellendorf 1922
U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Pindaros*, Berlin, 1922.

Williams 1872
M. Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford, 1872.

Williams 1994
F. Williams, *The Panarion of Epiphanius of Salamis. Books II and III (Sects 47-80, De Fide)*, Leiden, 1994.

Wilson 1840
H. H. Wilson, *The Vishńu Puráńa*, London, 1840.

Wilson 1888
H. H. Wilson, *Ṛ̊ig-Veda Sanhitÿ*, Vols. 5–6, London, 1888.

Wright 1981
M. R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments*, New Heaven – London, 1981.

Wright 1934
R. R. Wright, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, London, 1934.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.06

Stipe Botica

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

sbotica@ffzg.hr

KAČIĆEVI STRANI DOKUMENTI KAO IZVORI ZA *RAZGOVOR UGODNI*

Najvažnije djelo Andrije Kačića Miošića „Razgovor ugodni naroda slovinskoga", u svom drugom proširenom izdanju (1759), u hrvatskoj je književnoj historiografiji dostatno i otiskivano i vrednovano. Osamdesetak izdanja ovoga djela i na tisuće stručnih i znanstvenih radova o Kačićevu djelu i djelovanju, smjestilo je i učvrstilo Kačića u red kanonskih hrvatskih autora. Uz dvadesetak domaćih književnih povijesti dotiču i načine koje su Kačića motivirale za pojedine pjesme. Spominje se desetak Kačićevih izvora, podjednak broj i domaćih i stranih djela i povjesničara za motivaciju pjesama. Razmotrit će se u ovome radu strani i autori i njihova djela koji su motivirali pojedine njegove pjesme, ali i prozne dionice.

Ključne riječi: dokumentarna književnost, preuzimanje građe, pjesma, proza, postupak poetizacije, kanon

Kačić je želio opjevati povijesne događaje na temelju pouzdanih i "provjerenih" izvora, dokumenata pa je mnoge događaje i ličnosti obrađivao po različitim povijesnim djelima (Botica 2003).[1] Ostvariti pjesmu na poticaj nekog dokumenta u skladu je s temeljnom postavkom za dokumentarnu književnost jer "Dokument je materijalni trag prošlosti i nudi mogućnost rekonstrukcije prošloga." (Car 2016: 147). Može se sa sigurnošću navesti da je takvih dokumenata/izvora iz hrvatske onodobne historiografije najmanje dvadesetak (Botica 2003: 43–52), a podjednak je broj i iz inozemne povijesne literature (Botica 2003: 52–57).

Hrvatske su književne povijesti uglavnom pokazale domeće onodobno aktualne povijesti koje su motivirale pjesnika Kačića za njegovo opijevanje povijesti u *Razgovoru ugodnom*. Znatno je manje podataka o stranim autorima i djelima koje je Kačić koristio za svoje opijevanje. Kao što je često navodio domaće autore za pojedine pjesme, u istoj je mjeri Kačić navodio ili predmnijevao i *strane autore-povjesnike*. U svojoj sam monografiji o Kačiću opsežno naveo i domaće i strane izvor/dokumente za obradu Kačićeva djela. Poslužit ću se ovdje, uz dopune, tom obradom stranih autora i njihovih djela. To je u skladu s teorijskim pristupom za dokumentarnu književnost.

Najvažniji Kačićev historiografski izvor je **Giovanni Sagredo** (1617-1682), mletački diplomat, povjesničar, književnik, napisao povijest turskih careva od najstarijih vremena do 1644. god. (*Memorie istoriche de` monarchi Ottomani di Giovanni Sagredo, cavaliere e procurator di San Marco*). Na njega se pozivlje više od stotinu puta. Kako Sagredo piše jednostavnu i lako razumljivu povijest, navodeći u povijesnim zbivanjima samo lako razumljive opise, ali neke zgode

1 Iz ove sam monografije preuzeo veći dio ovoga teksta, uz dorade.

detaljizirano i kao prilagođeno za "lakše" razumijevanje, to je sasvim jasno što se Kačić za svoje potrebe opredijelio za ovog povjesnika, u svoje vrijeme iznimno popularna. Preporučivao je nekim svojim čitateljima njegovo djelo jer se, primjerice o Skenderbegu, "puno se još od njega stvari piše i štije... Talijanski ko razumi, neka štije Sagreda, Barlecija i Giammariu Biemi Brešanina, iz kojizi sam ukratko ovo izvadio i u slovinski jezik složio za siromahe težake i čobane koji latinski ne znadu" (str. 391).[2]

Cesare Baroni (Baronio, Baronius) (1538-1607), talijanski crkveni povjesničar, oratorijanac, kardinal koji je napisao *Crkvene anale* (*Annales ecclesiastici*, 1. sv. objavljen u Rimu 1588). Dobar dio kroničkih prikaza, ali i pjesama, na starim motivima (do svršetka 12. st.), preuzima od Baronija. Stanovit netrpeljiv stav prema Grcima (zbog crkvenog raskola) najvjerojatnije Kačić i odatle baštini.

Za svoju treću pjesmu (*O Konstantinu Velikom i njegovoj majci svetoj Jeleni Križarici*) koristi, među ostalim, informacije **Kornelija Nepota (*Cornelius Nepos*,** oko 100-24. pr. Kr.), rimskog povjesnika, koji je napisao kronologiju svjetskih zbivanja i životopise znamenitih ljudi (*De viris illustribus*, *O znamenitim ljudima*). Za istu je temu iskoristio i talijanskog pisca **Grasija.** Za obojicu reče, svom recipijentu, "kojim imaš temeljito / virovati, što ti kažu" (str. 145). U istu je svrhu koristio i djelo *De viris illustribus* **sv. Jeronima** (oko 340-420), koju je napisao Šimun **Kožičić Benja**.

Za najstariju povijest Bosne, rimsku i predslavensku, koristi informacije **Pavla Orozija (Paolo Orosio, Paulus Orosius**, 5. st.), crkvenog pisca i autora opće povijesti do god. 417., djelo koje je više puta otisnuto, a najpoznatije izdanje *Adversus paganos historiarum libri VII* (Leiden 1738) bilo je dostupno Kačiću. Njega je koristio i za kraći opis svjetske povijesti.

Kačićevo se djelo sastoji od stihova i proze, pa je to idealni spoj stihova (poezije) i proznih dionica. Više je dijelova u prozi nego u stihu, premda su u našoj kulturi veći trag ostavile Kačićeve pjesme, odnosno stihovani dio. Za prozne sastave o tridesetak kralja bugarskih i dvije pjesme o njima koristi informacije crkvenih pisaca i **Konstantina VII. Porfirogeneta** (?905-959), bizantskog pisca i cara (od 913. god.), najviše iz djela *De administrando imperio*. Ovo je djelo koristio i za opis slavenskih zemalja.

U latinskoj posveti prvog izdanja *Razgovora ugodnog* ističe kako svoju povijest "*quae titulum gerit Sermocinatio jucunda gentis Illiricae, per me ex **Amphiteatro Europae** chronologico Joannis Nicolai **Doglioni**, civis Bellunensis, decerptam et in vernaculum idioma inversam, cum decade carmine*" po provjerenim izvorima Nikole Doglionija. **Giovanni Niccolò Doglioni** (1548-1629), mletački povjesnik i njegovo djelo *Istoria Venetina dalla fondatione sino all`anno 1597* (Venezia 1598) pružilo je podatke o mletačkom odnosu prema hrvatskim krajevima, a djelo *Compendio historico universale* (Venezia 1594) znatno je utjecalo na Kačićevo poimanje povijesti i povijesnih podataka za književno oblikovanje.

---

2 Svi se citati navode po izdanju Josipa Vončine, *Andrija Kačić Miošić "Razgovor ugodni naroda slovinskoga"/ Matija Antun Reljković „Satir iliti divji čovik"*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988.

Marino Barlezio (Barletius, 1450-1521), albanski povjesnik, prijatelj Jurja Kastriotića, napisao djelo *De vita, moribus ac rebus, praecipue adversus Turcas gestis, Georgii Castrioti ... libri tredecim per Marinum Barletium Scodrensem conscripti* (Stuttgart 1537), omiljeni je Kačićev izvor za ovu temu. Kastriotić je, uz vojvodu Janka, najveći Kačićev junak, vrlo detaljno prikazan uglavnom po informacijama koje je, kako sam navodi, našao u "Sagreda, Barlecija i Giammarie Brešanina" (str. 274). Prikazao ga je u pedeset i dva prozna sastava i sedamnaest epskih pjesama. I druga su Barlecijeva djela, kao *De expugnatione Scodrensi a Turcis* (Venezia 1504) i *Chronicon Turcicum* (Frankfurt 1578), utjecala na Kačićev prikaz Skenderbegova vojevanja s Turcima, ali i na pojam *turstva* uopće, uglavnom negativno obilježena.

Za ugarske teme koristio je djelo **Jánosa Thuróczya** (oko 1435-oko 1490) *Chronicon regum Hungariae*, koji je kompilacijom starih kroničara i suvremenih povijesnih zbivanja iskonstruirao povijest od Atile do Matijaša Korvina. Kačiću su bili poticajni dijelovi u kojima suvremenici/očevici pričaju o događajima u ugarskom i hrvatskom području.

Za iste teme našao je dosta gradiva i u velikom trotomnom djelu/zborniku *Scriptores rerum Hungaricum. ..Vereres ac genuini…ad nostra usque tempora continuati…, cura et studio* ***Ioannis Georgii Schwandtneri*** (Vindobona 1741-1748), posebice o sigetskoj bitci, o prvim napadima Turaka na Ugarsku, o mnogim detaljima ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, o nemogućnosti ustroja zajedničke kršćanske obrane od Turaka, kako su pokazali mnogi pisci, među ostalim, Ferenc Črnko, Feliks Petačić, Ivan Vitez od Sredne, Ludovik Tuberon, Ivan Zermegh, Ivan Lučić, Juraj Čolić, Andrea de Behm i Jakov Pejačević.[3]

Dio informacija našao je u djelu talijanskog povjesnika **Florijana Kampija**. Pomogle su mu i brojne talijanske (posebice mletačke) kronike, a takva je *Fragmenti istorici della guerra in Dalmazia* (str. 529), odnosno za pjesmu "od principa Euđenija, kako razbi cara Mustapu na Tisi rata Bečkoga" (br. 82) reče da je "izvađena iz istorija **Petra Garzona**, vlastelina mletačkoga". Među njegovim mletačkim kronikama svakako je poticajna *Istoria della Republica di Venezia* (Venezia 1712), ali mu je pomoglo i djelo *Storia Veneziana, divisa in due parti* (Venezia 1605) što ju je napisao mletački povjesnik i službeni historiograf Mletačke Republike **Paolo Paruta** (1540-1598). Kačić ga navodi u posveti II. izd. *Razgovora ugodnog Istoria degli avveimenti dell` armi imperiali contro i ribelli ed Ottomani*, kao svoj izvor.

Za četiri svoje pjesme (br. 77-80) spominje da ih je izvadio "iz istorija Jerolima Bružona" (str. 581). **Girolamo Brusoni** je ugledni mletački povjesnik (1614-1676), poznat posebice po djelu *Historia d` Italia dal 1627 al 1678* koja je u narednih dvadesetak godina otisnuta sedam puta. Kačić je pretežito koristio njegovu knjigu *Historia dell`ultima guerra tra Veneziani e Turchi I - II* (Venezia 1673, odnosno istovjetno izdanje Bologna 1676), citirajući nekoliko relevantnih odlomaka. Svoju 77. pjesmu *Od grada Šibenika* u cijelosti je rekonstruirao

3 Usp. o tome: Miroslav Kurelac, *Ivan Vitez od Sredne, kanonik kustos zagrebački, nadbiskup ostrogonski i protektor Zagrebačke biskupije u doba kralja Matije Korvina*, u: "Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994" (zbornik, ur. Antun Škvorčević), Zagreb 1995, 179–188.

iz tog njegova djela. Pridodao je proznu napomenu: "Ova se junaštva nahode u Brusonu: od Šibenika na karti III, gdi ovako počimlje: `Ma il Bassa & c`; također na karti 114, gdi govori: `Da che innanimiti i Turki & c`, još lipše na listu 115, gdi počimlje: `Percosso il Bassa`; od Vodičana na listu 98. Štij, prijtelju, vidićeš da je istina" (str. 577). Za 78. pjesmu precizno kaže da "Bi izvađena iz storija Jerolima Bružona, na listu 28 dila drugoga, gdi počimlje talijanski ovako: `In tutte invasioni etc.` (str. 581). Za svoju 80. pjesmu kaže da je "izvađena iz libra koji se zove *Fragmmenti istorici della guerra in Dalmatia & c*, također iz Brusona i ostalih istorija" (str. 585). Za pjesmu u čast "vitezova šibeniški" (br. 94) reče "Puno slave tvoje vitezove, / Šibeniče, knjige Bružonove" (str. 665).

Za svoju najdužu pjesmu (br. 81), *Od Beča*, ima 543 stiha, reče "ova pisma bi izvađena iz knjiga talijanski koje se zovu *Lega sacra*" (str. 607). Ova je talijanska knjiga često bila Kačićev motivacijski izbor za pjesma o borbi dalmatinskih gradova i mjesta s Osmanlijama. Tu su, naravno, i mnoge druge knjige i kronike koje su pomogle Kačiću pjesniku i povjesniku, u toj čudnoj simbiozi, mada ih poimence ne spominje. Možda je za svojih boravaka u Mlecima čitao opsežnu rukopisnu kroniku uglednog Budvanina i mletačkoga kanonika **Kristofora Ivanovića** (1618-1688) *Istoria della Lega ortodossa contro il Turco*. Ovaj je "duže vrijeme bio tajnik prokuratora bazilike S. Marco Leonarda Pesara" (Čoralić 2002: 162).[4] Ili je čitao neke druge mletačke dokumente o ratu s Turcima, kao dominantnom Kačićevom temom, koje su pomno čuvane u mletačkim arhivima pod imenom *guerre d`Oriente*. Ne smiju se, dakle, zanemariti rukopisni dokumenti koje je Kačić čitao i poznavao.

Lakše mu je bilo doći do onih otisnutih pa je tu svakako djelo *Delle guerre fatte in Ungheria dall`Imperatore del cristiani contro quello dei Turchi* (Lyon 1569) što je napisao talijanski povjesnik **Pietro Bizzari** (1530-1583) o ugarskim ratovima s Turcima. O istoj mu je temi informacije pružio **Antonio Bonfini** (1427-1502), talijanski povjesnik, svojim djelom *Rerum Ungaricarum decades quattuor cum dimidio*, otisnuto 1568. godine.

Veći dio Kačićevih pjesama odnosi se na vrijeme *kandijskoga rata* u Dalmaciji pa mu je za to, pored Frane Divnića, bilo dragocjeno djelo **Alessandra Vernina** *Della historia delle guerre di Dalmazia sotto generalato di Leonardo Foscolo* (Venezia 1648), ali i općenito o kandijskome ratu. Također i djela koja je napisao **Giorgio Nicolini** o mjesnim događanjima, kao *Pressa di Clisa* i *Assedio fatto dai Turchi alla piazza di Sign* (Venezia 1648). U suvremenom prikazu događaja i izvora za vrijeme *kandijskoga rata*,[5] navode se i mnoga druga potencijalna izvorišta, primjerice djelo Bračanina **Jerolima Michielija** *Frammenti istorici della guerra di Candia* (Bologna 1647). Ističe se također da su u Mlecima bila pouzdana izvješća o svekolikoj borbi s Turcima, i da su ih povjesnici koristili. Najčitanija je bila "Historia della guerra di Candia" **Andree Valiera** (Venezia 1679).

---

4 Korisne su informacije i u autoričinoj drugoj knjizi *Hrvatski tragovi u Mletcima*, "Korabljica", Zagreb 2002.

5 Primjerice predgovor Duška Kečkemeta, „Franjo Difnik i njegova `Povijest kandijskoga rata u Dalmaciji", u: Franjo Difnik, "*Povijest kandijskoga rata u Dalmaciji*", Split 1988, 7–52.

Kačić je to sve sigurno dobro znao i obilno koristio.

Sa čvrstom i dosljednom koncepcijom o književnome djelu, kakvu je imao, ništa nije prepuštao slučaju. Ni u pjesničku maštu nije imao veće pouzdanje pa je zato vjerovao samo dokumentima. Kad se zna Kačićev odnos prema istini i potrebi da se i u pjesmama ostane vjeran istini, onda su sva ova djela, kao i ona hrvatskih autora, našla svoje opravdanje kao motivacija *"Razgovoru ugodnom"*. Pred nekim je povijesnim činjenicama i sam Kačić zastao, ali i pustio svog recipijenta da se sam postavi. Tako je uz svog junaka vojvodu Janka, njegovo tamnovanje u tamnici Vuka Brankovića i oslobađanje iz ropstva (poslije druge pjesme o Janku) ponudio više rješenja: "Pisaoci koji Jankova junaštva pisaše u svemu se ne slažu, kakonoti u događaju Jankovu kada ga ufatiše bižeći priko srbske zemlje; jer niki govore da ga je ufatio Branković onda kada ga pod Varnom Turci razbiše i kralja Vladislava pogubiše, a drugi da ga ufati onda kadno na Kosovu bi sva njegova isićena vojska. Jedni pišu da je Branković usilovao Janka uzeti ćer njegovu za Vladislava, kako je gori u pismi; a drugi da ima Matijaš, sin drugi Jankov, uzeti Brankovića unuku, a ćer Uldrika, kneza od Sicilije, kako je spomenuto u prvim knjižicam od pisama na listu 133. *Viruj kako oćeš, nije* čljanak *od vire* (isticanje: S. B.) (str. 405).

Kačićevo je djelo, kad se zna i ovoliki broj inozemnih izvora, još jedan primjer dobro razrađene autorove koncepcije: da se povijest i povijesni događaji prikažu što je moguće vjernije i deseteračkim stihom, primjerenim njegovu ciljanom recipijentu – običnom čovjeku. Učeni filozof i pjesnik Kačić je to znao i obilno iskoristio.

LITERATURA

Botica 2003
Stipe Botica, Andrija Kačić Miošić, Zagreb: Školska knjiga, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Car 2016
Milka Car, *Uvod u dokumentarnu književnost*, Zagreb: Leykam international, 2016.

Čoralić 2002
L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb: Golden Marketing, 2001.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.07

Filip Budić

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

fbudic@ffzg.unizg.hr

THE ISLANDS OF ARTEMIS IN THE CRONIAN SEA

The Islands of Artemis appear as toponym in the epic poem Argonautica (4.330) written by the Hellenistic poet Apollonius of Rhodes. From his verses and the testimonies of later ancient authors, it is evident that the term refers to the Kvarner islands Cres and Lošinj. The paper aims to analyse Apollonius's idea of identifying islands with the Greek goddess. The emphasis is placed on the geographic peculiarities of the Kvarner Islands and the potential connection to a prevalent regional worship of female deities.

Key words: Artemis, the Adriatic, Cres, Lošinj, Apollonius of Rhodes.

In the 3rd century BC, Apollonius of Rhodes left a distinctive version of the Argonauts' route from Colchis back to Greece in the epic poem *Argonautica*.* Unlike some older accounts (e. g. Hecataeus, Pindar, or Timaeus), a Rhodian poet linked the return voyage to the routes through the central Mediterranean. From the Black Sea, Jason and his companions sailed into the Istros River. After following a geographically fantastic river course through the Balkan interior, they finally reached the Cronian Sea (ἡ Κρονίη ἅλς).[1]

The Alexandrian poet coined the unique term for the seascape to describe what is today called the Adriatic. In addition to Apollonius' toponyms, that claim can be further reinforced by later testimonies, such as the anonymous scholiasts of Aeschylus (837), Apollonius of Rhodes (4.327) and Lycophron's Alexandra (630). For the regional context of the Eastern Adriatic, Apollonius' narrative is a literary source of immense value. Written in the style of a nautical pilot, it remains an utter treasure-trove for unique local toponyms, as well as infrequent mythological details.

* Ovim putem želio bih iskazati veliku zahvalnost profesorici Marini Milićević Bradač za višegodišnju pomoć koju mi je dragovoljno i strpljivo pružila tijekom izrade mog diplomskog i doktorskog rada na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Duboko u sjećanju ostaju višesatne i uzbudljive rasprave o grčkoj mitologiji, okolnostima grčkog naseljavanja na Sredozemlju, znanstvenoj terminologiji kao i bespućima teorijske literature. Brojne tematske cjeline iz profesoričine monografije *Stara Grčka: Grci na Crnome moru* inspirirale su moj znanstveno-istraživački interes. *Sve dalje i dalje za* me ne stoji samo kao ime posljednjeg poglavlja te knjige, već istovremeno nosi jasnu motivacijsku poruku za učenje, čitanje i napredovanje. Budući da je ovaj članak izvorno pripremljen za konferenciju *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean* koja se održala u pandemijsko doba 2021. godine na daljinu, odlučili smo ga ostaviti napisanog na engleskom jeziku.

1 This geographical concept originates from the ancient Greek belief that the Istros River had several mouths, one of which was in the Adriatic. See more in Hunter 1995: 128. A more detailed study in Croatian language was done by Radoslav Katičić (1995: 44; 48f).

The islands of Artemis

An uncommon toponym appears in Apollonius' description of Argonauts' journey through the Cronian Sea - *the Islands of Artemis*. It is a place where the twist of the plot happened - the conspiracy against the Colchian prince Apsyrtos. According to Apollonius (4. 330-481), the murder occurred on one of two islands that belonged to the Brygoi tribe. Both islands were concurrently dedicated to the goddess Artemis (4. 330).

The poet's testimony (4. 481) about the conversion of the islands' names to Apsyrtides after the assassination of Apsyrtos enables their smooth location on the modern map. Later Greek and Roman accounts, including those of Pseudo-Scymnus (373), Strabo (2.5.20; 7.5.5), Pliny the Elder (NH 3.151), Pomponius Mela (2. 114), Claudius Ptolemy (2. 16. 8), and Stephanus of Byzantium (s.v. Αψυρτίδες), lead to the undeniable conclusion that the Apsyrtides are the Kvarner islands of Cres and Lošinj in the northern Adriatic. Furthermore, there is an obvious connection linking the islands' name and the strategically important settlement of Apsoros (Ἄψορρος or Ἄψωρος) or Absorus, which is located on the isthmus between two aforementioned islands (fig. 1). Osor - the modern term for the settlement, shows a linguistic and phonetic connection *par excellence* with older Greek and Latin versions of the name.

Apollonius' testimony is unique. It attests to Apsyrtos' murder taking place on the Adriatic Island that had been dedicated to Artemis. Several later narratives contain similar motifs. Such is, for instance, a fragment from the collection of the ancient anecdotes *On Marvellous Things Heard* written in the 3rd century BC, usually attributed to Aristotle. Unlike Apollonius of Rhodes, Pseudo-Aristotle (*De mir*. 105a) claims that during Jason's journey through the Adriatic, Medea built a temple dedicated to Artemis on one of the Adriatic Islands.

Indirect connections to Apollonius' testimony can be recognised in a fragment written by Phlegon of Tralles (FGrHist 257 F 36.12), a Greek historian who lived in the 2nd century AD. According to his account, in Dalmatia existed a cave named after Artemis, with bodies whose ribs exceeded eleven cubits (ca. 4.5 m). Since large bones in Greek literature often point to the resting place of a mythical character, such as the ones of Orestes (Hdt. 1. 67–68), Theseus (Diod. 4. 62. 4; Plut. *Thes*. 35–36; Paus. 1. 176) or Otus and Orion in Crete (Solin 1.91), it is possible that Phlegon's attestation should be observed in the context of the Colchian massacre committed by the Argonauts after assassination of Apsyrtos (Ap. Rhod. IV. 477–489). In this case, the connection between Artemis' cave and the island could be explained as a *pars pro toto*.[2] Based on the textual evidence, it is reasonable to suggest that Pseudo-Aristotle, and possibly Phlegon, adopted and reinterpreted a mythological pattern first presented by Apollonius of Rhodes.

In contrast to Apollonius' mythical toponymy, a variation can be found in the *Fabulae*, written by the Roman mythographer Hyginus.[3] The author

2 A similar view was pointed out by Benedetta Rossignoli (2004: 84). For a different perception of Phlegon's narrative, see Milićević Bradač & Karavanić 2015.

Map 1. A map with highlighted toponyms mentioned in the following text (adapted from Google Earth 2021).

claims that Apsytos was treacherously slain on the island dedicated to Minerva (Hyg. *Fab*. 23). Moreover, that is the only surviving testimony in which the island is attributed to a different deity, i.e. the Roman goddess of wisdom. The corresponding reasons could have been complex and various, starting from the Augustan imperial propaganda,[4] the typical Roman reinterpretation of the Greek mythological elements or possibly Hyginus' compiling mistakes. The two latter claims seem quite plausible, especially due to the contemporary critique of the author's competence and writing expertise.[5]

Regardless of Hyginus' testimony, the principal aim is to focus on the Greek equation of Cres and Lošinj with the islands dedicated to Artemis. The goal is to sort out and interpret the most apparent reasons for this poetic intention.

3 There is no consensus whether the author of the *Fabulae* was Gaius Julius Hyginus, who lived in the second half of the 1st century BCE or some later compiler whose work was written before the beginning of the 3rd century AD. Different attitudes are expressed in Schmidt 1998: 778; Fletcher 2013: 137.

4 Based on the equating Hyginus the Mythographer with Gaius Julius Hyginus, who lived in the Augustan era, such a conclusion was emphasised by Bruna Kuntić-Makvić (2001: 174; 180).

5 It seems adequate to append the statement expressed by Hyginus' editor Herbert Jennings Rose (1967[3]: xii). He described the Roman mythographer as an ignorant, youth, semi-learned and stupid writer. A more fresh discussion on the topic and a different attitude towards Hyginus' work see in Fletcher 2013: 137–164.

The islands of Artemis – an important ingredient of the mythical narrative

According to Apollonius' narrative (4. 576–587), Zeus decided to punish Jason for the horrific murder, condemning the Argonauts to wander in the vast ocean and suffer in terrible storms. Three dominant elements indicate the gravity of Jason's crime. Firstly, the murder was undertaken as Jason's and Medea's conspiracy against Apsyrtos and was committed by deception and prepared in an ambush (4. 355–480). Secondly, since Medea was involved in the preparation of the mortal trap, the murder can be characterized as a fratricide - a horrible crime *per se*. Thirdly, the violation was committed on an island dedicated to Artemis in the goddess' Sacred Grove that was supposed to guarantee a protection for negotiators.

Therefore, the murder can be interpreted as a profound sacrilege. Jason was aware of the transgression severity. Soon after the murder, he made a rite of *maschalismos*, trying to prevent vengeance from the dead man. It was followed by the rite of licking and spitting out the dead man's blood so the Greek hero could remove blood guilt.[6] Judging by these facts, dedicating the island to a Greek deity is unquestionably an important narrative element that reinforces the dynamics of the myth itself.

The wild landscape dedicated to Artemis

Nevertheless, such a general conclusion could lead to the hypothesis that Apollonius might have dedicated islands to any Greek deity. Thus, Apollonius' choice would have been utterly random. However, there are several good reasons why his decision for Artemis seems not to be purely accidental.

Regarding the goddess Artemis, the immediate correlations that stand out are the wilderness, wild animals, the hunt, vegetation and similar features. As Robin Hard pointed out: *In all accounts, [Artemis] is a virgin who devotes herself to hunting, and loves wild, untamed lands and their wildlife - hence her title of Agrotera, 'She of the Wild', an epithet already applied to her in Homer* (Il. 21.471).[7] These typical aspects of Artemis' character could be brought into direct connection with the Greek impression of a specific landscape. Geographical and paleovegetation features of Cres and Lošinj seem like suitable arguments for such an equation.

Cres is a large and elongated island. Although it is almost 66 km in a length, the average width is less than 12 km. The northern coast is steep and partly wooded, while the entire eastern part is bare and almost uninhabited due to the strong NE wind - the Bura. The western coast of Cres is well-indented and unlike the eastern side, it offers several harbours and safe anchorages.[8] However, apart from the areas with gentler slopes such as the

6 More comments in Hunter 1995: 156–157.

7 Hard 2004: 186.

8 Mediterranean Pilot 1946: 435.

Fig. 1. A view on the steep and overgrown western slopes of Cres from the village of Lubenice (The photograph was taken by F. Budić).

bays around modern towns of Cres, Valun and Martinšćica, the majority of western coasts are predominately steep and inaccessible from the sea (e.g. fig.1).

The Island of Lošinj consists of mountainous heights united by low isthmi. From a distance, it looks like a group of three low islands. Lošinj's coastline is generally high, broken and very well-indented. The northern part of the island is hilly and barren, with Mount Osorščica, around 588 m high. The peek belongs to one of the most remarkable orientation points in this part of the Adriatic (fig. 2). In the southern part of the island are several well-sheltered inlets, but the surrounding land surface is nowadays covered with dense vegetation, except for the sites where the contemporary settlements are located.[9]

While dry grasslands and rocks cover more than half of Cres, Lošinj is characterized by its dense Mediterranean forest. That peculiarity distinguishes it from most of the eastern Adriatic islands, which are predominately rocky and covered by low Mediterranean vegetation - maquis and garrigue.[10]

The recent palynological samples give an additional support for the widespread Mediterranean vegetation on Cres and Lošinj during the course of the 1st millennium BC. The analysis proposes that Kvarner islands were covered with forests of the holm oak (Quercus ilex) and to a lesser extent, the downy oak (Quercus pubescens). The coast was mostly dominated by evergreen and

9 Ibid. 430.

10 Glamuzina & Fuerst-Bjeliš 2015: 35–36.

Fig. 2. A view on the densely overgrown Island of Lošinj from Mount Osorščica (The photograph was taken by F. Budić).

inland by deciduous species.[11] Furthermore, based on pollen findings around the Vrana Lake on Cres, it can be deduced that the first deforestation occurred on the island between 1900 and 1700 BC. However, throughout the following centuries, dense vegetation continued to dominate the landscape, and the first significant changes began to take place probably during the 1st century BC, induced by the Roman cultivation of land for growing olive trees and vines.[12]

Paleoclimate research provides further support for the distribution of dense vegetation. The dominant relief feature of the Eastern Adriatic - a narrow and low coastline in contrast to high Dinaric Mountains in the inland, favours the movement of depressions along the coastal regions. Consequently, the Eastern Adriatic is one of the Mediterranean's rainiest areas.[13] Unlike the southern and western Mediterranean where the rainy season is limited mainly to autumn and winter, heavy precipitation can be expected in the Adriatic during all seasons.[14] Such meteorological conditions are highly favourable for vegetation growth. The climate pessimum that prevailed during the Iron Age (ca. 800 – 300 BC) implies weather conditions with a higher average annual precipitation than today,[15] hence even more suitable weather conditions for a dense and extensive vegetation cover.

11 Schmidt *et al*. 2000: 126–127; Šoštarić 2005: 388–389, tab. 1.

12 Schmidt *et al*. 2000: 126–128.

13 Mediterranean Pilot 1988[10]: 35. See also Morton 2001: 64–66; Beresford 2013: 92.

14 Beresford 2013: 93.

15 Brice 1978: 63–64; Bintliff 1982: 148; Goudie 1992: 162; Van Geel *et al*. 1996: 455–456.

Another support for the wild and overgrown landscape on the islands can be drawn from the prehistoric settlement pattern.[16] Current analysis shows that the hillforts of the Island of Cres are somewhat further into the interior and hidden from the sea. Despite the island's large size (405.8 km²), Cres seems to be relatively sparsely populated with hillforts.[17] On the other hand, Lošinj offers a different case. The anomalous density of hillforts on the island tended to be explained by various models, one of which was territorial control. However, the low carrying capacity of the agricultural terrain of Lošinj implies that all sites that were suggested as permanent settlements should not be interpreted as such. It seems more plausible that different sites were fortified during a longer period, i. e. throughout the Bronze and Iron Age, and their primary role mostly depended on the surveillance of the maritime space and organisation of trade networks. It is also to be assumed that Lošinj's hillforts had an ostensible display role, trying to emphasize human occupation both on the land but also of the sea.[18] Ultimately, the geomorphology of Lošinj as well as the low carrying capacity of agricultural land[19] suggests that despite an unusually great number of hillforts, the predominant Mediterranean vegetation was probably not stripped bare, especially along the island's coast and on higher altitudes in the north.

All the highlighted islands' peculiarities, whether natural or anthropogenic, are primarily related to visual impression. It seems tempting to connect them to observing habits of Greek travellers, prospectors and merchants.[20] Although such geographical and social details of the Eastern Adriatic are poorly reflected in the preserved Greek written sources,[21] it is reasonable to assume they existed. Even the data presented in the Greek Periploi (e.g. written by Pseudo-Scylax or Pseudo-Scymnus) lack any detailed topographic or meteorological characteristics. Professional sailors had to rely on personal skills or mental charts and sensory maps that emerged from the accumulation of experiences and the exchange of navigational lore.[22] That can be concluded not only for the Adriatic but for the rest of the Mediterranean as well.[23]

---

16 It should be emphasized at the outset that poor archaeological knowledge extremely limits the detailed insight into this problem, especially in the matter of connecting the site distribution with their dating. Hence, it is possible to rely only on the preliminary state of research. See more comments in Čučković 2017: 532–534.

17 Ibid. 538.

18 Ibid. 538–539.

19 A contemporary pedological map indicates the weak agricultural potential on Cres and Lošinj (Vukadinović 2016). This can be further strengthened by medieval sources that testify about predominant maritime activities on the Island of Lošinj, due to the lack of fertile land. See Čoralić & Novosel 2014: 258–259.

20 Cf. Lepore 2000: 38; D'Ercole 2012a: 25.

21 Cf. Čače & Kuntić-Makvić 2010: 65–66; Kuntić-Makvić 2010: 188–190.

22 Fenton 1993: 45–46.

23 Cf. Beresford 2013: 192–194.

When Apollonius' epic poem appeared in the 3rd century BC, Greek sailors must have been quite accustomed to the local Adriatic geography. The earliest specific geographical knowledge can probably be traced back to the second half of the 6th century BC when Greeks merchants settled in the Po River delta and organised two emporia - Adria and Spina. The sailing route along the Eastern Adriatic Islands seems to be more frequent after the establishment of Greek settlements Issa on the Island of Vis and Pharos on the Island of Hvar in the early 4th century BC. Consequently, the dynamics of the trading routes along the East Adriatic were expanding and increasing.[24] Among plenty of other indigenous sites, miscellaneous Greek Hellenistic material was discovered in Osor - located on the isthmus between Cres and Lošinj.[25] That could serve as the most representative evidence so far for the Greco-indigenous exchange of goods, possibly in a direct way. It is noteworthy to emphasise that the archaeological material from Osor precedes or is contemporary to the time frame when Apollonius compiled *Argonautica*.

It is reasonable to suggest that the everyday Greek remarks on natural peculiarities could have directly or indirectly reached Apollonius. Leaving aside a more meticulous discussion on the matter, let us just emphasise that in contemporary literature the Rhodian poet is commonly recognised for his scholarship and rich geographical knowledge.[26] Since his life was tightly connected to Alexandria and its Library (e.g. Vit. Ap. Rhod. 2; POxy 1241),[27] the institution offered him access to diverse Greek literary sources. Among the vast number of works that are now lost, it seems highly reasonable that some could have contained more specific geographical and social data about the Eastern Adriatic. We are inclined to believe these circumstances are primarily reflected in equating the natural and geographical features of Cres and Lošinj with the landscape dedicated to Artemis. The same pattern can be even more distinctly recognized in verses 4.566-571, where Apollonius gives an etymological account of Kerkyra Melaina (present-day Island of Korčula), noting that Poseidon settled there the lovely-haired nymph Kerkyra. From the open sea, sailors recognise the island because it is everywhere surrounded by dense forests and for that reason they call it the Black Kerkira (*Kerkira Melaina*).

Another visual element in Apollonus' narrative about Apsyrtides is a sacred temple. Although the author does not specifically describe its appearance, this place of action undoubtedly belongs to the sphere of mythical and imaginary that was carefully incorporated in an ornamented Hellenistic masterpiece. However, it is tempting to assume that the visual dominance of the hillforts in the landscape of Lošinj could have also served as an inspiration for a temple dedicated to Artemis. Nevertheless, it remains challenging to assess, whether that sort of equation should be traced to a domain of pure po-

24 Šešelj 2009: 387–392; 472–527; map 138.

25 Mihovilić 2002: 505–509, maps 4–7.

26 Delage 1930: 277–279; Meyer 2001: 219.

27 See more in Hunter & Siegel 1996: 874f.

etic imagination or a real Greek experience. Although the Greek objects were imported to Osor, according to the current archaeological data, the level of Greco-indigenous social entanglement can be described as very faint. Therefore, direct Greek influence on the construction of a building that would have resembled a proper temple can be ruled out as an option. Still, the possibility of *interpretatio Graeca* of a certain indigenous construction concealed within the islands' dense vegetation cannot be ruled out.

Another tempting idea – the "Liburnian" Artemis?

In addition to the aforementioned thoughts, another intriguing social element seems like an adequate basis for equating the islands with a goddess of wilderness exclusively.

Cres and Lošinj belong to a territory that was during the Iron Age dominated by the Liburnians. Although there is an active discussion on the Liburnian influential range inside the traditional boundaries allocated between rivers Raša in the north and Krka in the south,[28] the archaeological traces from Osor confirm the affiliation of local workshops to the Liburnian sphere as early as the 9th century BC.[29]

The preponderance of female deities is distinctive feature of the Liburnian society. This phenomenon can be observed starting with the permanent Roman dominance over the Eastern Adriatic (i.e. the end of the 1st c. AD) when active literacy began to spread extensively. Eight different names of indigenous female deities are known from epigraphic inscriptions - Latra, Sentona, Anzotica, Iria, Ica, Eia or Heia, Iutossica and Aitica (Table 1). On the other hand, only two indigenous male deities are known: Iicus and Taranucus.[30] In addition to that, the god of forests and water Silvanus was also worshipped in Liburnia, in a similar manner to his Italian counterpart. Some indications designate that his cult should be considered as indigenous, and not imported.[31]

Based on the current state of research, scholars suggest that many recorded names of indigenous goddesses point to their significant religious role and the adoration of the female principle in the Liburnian pantheon.[32] A similar pattern can be observed among the Histrians - the people who inhabited a peninsula west of the Kvarner islands. A total of 14 indigenous deities are recorded there, out of which 13 are female and only 1 is male.[33]

---

28 Essential discussions are based on the literary testimonies written by Hecataeus of Miletus (FGrHist.1 F 91; 93), Pseudo-Scylax (21); Pseudo-Scymnus (373f), Pliny the Elder (*HN* 3.139; 141) etc. See also: Suić 1955: 277; Batović 1987: 344–346; Čače 1985; 2002: 92, etc.

29 Mladin 1960: 212; 217–220; Glogović 1982: 35–40.

30 Šašel Kos 2006: 65–66; Kurilić 2008: 27.

31 Matijašić & Tassaux 2000: 81–89.

32 Suić 1966: 54; Medini 1984: 227; Šašel Kos 2006: 63, etc.

33 Girardi Jurkić 2005: 113.

Table 1: Liburnian goddesses list and associated inscriptions (according to Kurilić 2008, 26).

Name:	Total number of devoted inscriptions	Place of discovery	More detailed insights and additional comments:
LATRA	11 or 12	Nadin (*Nedinum*)	4 or 6 The place of discovery of two inscriptions is unknown. Possibly from Nadin.
		Karin (*Corinium*)	2
		Podgrađe (*Asseria*)	2
		Skradin (*Scardona*)	1
		Salona	1 The name has been assumed due to the inscription's poor state of preservation Medini 1984: 225
SENTONA	9	Labin (*Albona*)	4
		Plomin (*Flanona*)	3
		Trsat (*Tarsatica*)	1 This inscription possibly originates from Flanona and was later brought to Tarsatica (Girardi Jurkić 2005: 128)
		Katuni village close to Pazin (Istria)	1
ANZOTICA	2	Nin (*Aenona*)	2
IRIA	2	Plomin (*Flanona*)	2
ICA	2	Plomin (*Flanona*)	1
		Pula (*Pola*)	1
EIA OR HEIA	1	Caska (*Cissa*)	1
		Vizače (*Nesactium*)	2
		Pula (*Pola*)	1
IUTOSSICA	1	Labin (*Albona*)	1
AITICA	1	Labin (*Albona*)	1

Although no inscriptions directly link to Cres and Lošinj, over 15 originate from the surrounding area. (tab. 1 and map 1). This fact strongly supports the hypothesis that the islanders were prone to the same veneration pattern as the communities on the mainland.

Moreover, it is reasonable to observe the cults of female deities as a legacy of Liburnian ancestral traditions whose roots can be traced far back into

Fig. 3. The Lady of Čikat (Island of Lošinj). Size: 10.4 cm in height, broadest in the shoulder region at 6.6 cm and with a head of 4.8 cm in diameter; Čikat Peninsula close to Mali Lošinj (Museum of Lošinj, inv. nr. I/M750). Reproduced with permission from Martina Blečić Kavur (2014: 12; fig. 2).

prehistory. It should be stressed that extensive discussions on the Liburnian religion often emphasise protective preservation of tradition and artistic forms together with rigid conservatism.[34] However, material traces of the prehistoric Liburnian religion are very scanty. One of the crucial obstacles is the tendency of strict stylization in artistic expression. Detailed figurative forms appear to be almost absent among the archaeological objects of the Early Iron Age Liburnia.[35] Still, one isolated object found on the Island of Lošinj makes an exception. This accidental find is known as the "Lady from Čikat" (Fig. 20). A small terracotta statuette (10,4 cm high) depicts a half-naked female figure with an accentuated braid, or possibly a scarf on her back. Her neck is wide and stocky, her head oversized, and both hands are placed on the breasts. According to the stylistic analysis done by Martina Blečić Kavur, it can be concluded that the statuette was imported from the Etruscan area.[36]

It is tempting to link this specific figurine with the worship of a local goddess. In addition to the ceremonial or ritual purpose of the object that has already been suggested,[37] the hypothesis could be further strengthened by her half-nakedness and the position of the hands placed on the bosom. Unfortunately, the final judgement cannot surpass the level of speculation, especially due to doubts about the exact place of discovery and absolute ignorance about its role in the Liburnian social context.

34 Suić 1966: 54; Medini 1984: 223f.

35 Batović 1987: 367ff.

36 Blečić Kavur 2014: 19–36.

37 Ibid. 37f.

Following the more significant Greek impact on the area from the beginning of the 4th c. BCE, traces of female cults can be recognised on the other Eastern Adriatic Islands as well. Highly indicative is Apollonius' link (4.566-571) between the Island of Kerkyra Melaina and the lovely-haired nymph Kerkyra. It should be noted as an aside that from the very same island stems the Roman inscription (CIL III 3066 = 10083) from the 2nd c. AD, mentioning the cult of Venus Pelagia.[38] Moreover, among several Greek goddesses whose worship has been recognized on Greek inscriptions of central Dalmatia,[39] Artemis is also present. Lost pedestal carried a dedication that testified to the worship of Artemis Feraia (Ἄρτεμις Φεραία) on the Island of Vis.[40] In addition to that, scholars detected the traces of her cult elsewhere. According to a detailed analysis done by Nenad Cambi, an elegant bronze head of a goddess that stems from Issa has close parallels to the sculpture of Diana of Versailles. Hence, this bronze head shaped in the Praxitelean artistic tradition that was probably completed at the end of the 4th or the beginning of the 3rd centuries BCE, should also be interpreted as a part of a larger statue dedicated to Artemis. Unfortunately, little can be said about its original context.[41] The symbolism of Artemis possibly appears on the 3rd-century Issaean coins, due to the depiction of a deer on the reverse.[42] Comparable are the coins of the Illyrian king Ballaios, who ruled in the wider region during the 2nd century BCE. They contain a rustic depiction of Artemis or Artemis-Hecate dressed in a chiton. The figure is shown as advancing or standing, with or without a torch and sometimes carries one or two spears.[43] Although *interpretatio Graeca* of the already existing indigenous cults on the Eastern Adriatic Islands would certainly be overambitious at the moment, it is still possible to point out a fertile ground for the worship of Artemis in the regional context. The fact that her figure found a place on a 2nd-century coin of the local ruler generally indicates a prominent role among some indigenous communities.

Conclusion

The content of Apollonius' Argonautica displays a deep intertwining of geographical and mythological elements. The very same intention can be easily spotted in the narrative dedicated to the Eastern Adriatic. We tend to believe that the term "Islands of Artemis" contributes to the same hypothesis. If Apollonius' details are compared with the actual geographical features, it can be noticed that the islands are described as smaller than they are in reality. In addition to that, their layout is imaginatively determined and geographically

38 Kuntić-Makvić 2001: 174f.

39 Marohnić 2012: 33ff.

40 Brunšmid 1898: 20, nr. 7.

41 Cambi 2002: 308ff.

42 Rossignoli 2004: 87.

43 Rendić-Miočević 1964: 87–88.

insufficiently defined. From another point of view, one should be aware that the Hellenistic author adapted the scene as much as possible to effectively meet the needs of the mythological content. For the context of his story, he carefully wove dramatic elements, that belong either to the sphere of geography or religion, into the description of Apsyrtos' treacherous murder.

Although Radoslav Katičić and Richard Hunter frequently stressed the distinction between the actual geographical and mythological, we tend to avoid the dichotomous view and try to observe it as an entangled mosaic. Needless to say, some details can be instantly sorted out as purely mythological – for instance the actual temple of Artemis on one of the islands. On the other hand, the poet's inspiration for equating the Kvarner islands with the Greek goddess of the wilderness seems to have a foothold in real geography. Convincing arguments are primarily based on the paleovegetation and geomorphology of the Islands of Cres and Lošinj. In addition to that, a tempting hypothesis can be drawn for the social circumstances, such as the preponderance of female deities among the Liburnian and Histrian communities.

The origins of such knowledge likely lie in Greek prospecting and trading activities in the Northern Adriatic. Although such data are mostly lacking in literary sources, the Greek trading activities along the Eastern Adriatic coast imply that these must have existed already at least from the 4th century BC. As a Hellenistic scholar, Apollonius was able to obtain knowledge through the works of the Alexandrian Library, or possibly from sailors and merchants that frequently gathered in the vibrant Hellenistic hub. Such a probable transfer of knowledge fits into the concept of a "bottom-up" transmission that found its way from the broad masses and finally settled in the high literature of the Hellenistic period.

BIBLIOGRAPHY

Batović 1987
Š. Batović, "Liburnska grupa", in: A, Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja:* Željezno doba, vol. V, Sarajevo, 1987, 339–390.

Beresford 2013
J. Beresford, *The Ancient Sailing Season*, Leiden, 2013.

Bintliff 1982
J. Bintliff, „Climate Change, Archaeology and Quarternary Science in the Eastern Mediterranean Region", in: A. F. Harding (ed.), *Climate Change in Later Prehistory*, Edinburgh, 1982, 143–161.

Blečić Kavur 2014
M. Blečić Kavur, *Dama iz Čikata / The Lady from Čikat*, Koper, 2014.

Brice 1978
W. C. Brice, „The Desiccation of Anatolia", in: W. C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age*, London, 1978, 51–66.

Brunšmid 1898
J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898.

Čače 1985
S. Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere* (unpublished PhD thesis), Zadar, 1985.

Čače 2002
S. Čače, „Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale", in: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana/ Greek Influence along the East Adriatic Coast*, Proceedings of the International Conference held in Split from September 24th to 26th 1998, Split, 2002, 83–100.

Čače & Kuntić-Makvić 2010
S. Čače & B. Kuntić-Makvić, „Pregled povijesti jadranskih Grka", in: J. Poklečki Stošić (ed.), *Antički Grci na tlu Hrvatske*. Katalog izložbe u Galeriji Klovićevi dvori 14. listopada – 12. prosinca 2010, Zagreb, 2010, 63–71.

Cambi 2002
N. Cambi, „Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis)", in: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana/ Greek Influence along the East Adriatic Coast*, Proceedings of the International Conference held in Split from September 24th to 26th 1998, Split, 2002, 303–311.

Čoralić & Novosel 2014
L. Čoralić & F. Novosel, „Lošinjanin Petar Vicko Petrina (1750.–1829.), zapovjednik mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća", *Povijesni prilozi* 46, Zagreb, 2014, 257–286.

Čučković 2017
Z. Čučković, „Claiming the sea: Bronze Age fortified sites of the north-eastern Adriatic Sea (Cres and Lošinj islands, Croatia)", *World Archaeology* 49/4, London, 2017, 526–546.

D'Ercole 2012
M. C. D'Ercole, *Histoires méditerranéennes: Aspects de la colonisation grecque de l'Occident à la mer Noire (VIIIe-IVe siècles avant J-C)*, Arles, 2012.

Delage 1930
E. Delage, *La géographie dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes*, Bordeaux & Paris, 1930.

Fenton 1993
P. Fenton, „The navigator as natural historian", *Mariner's Mirror* 79/1, London, 1993, 44–57.

Fletcher 2013
K. F. B. Fletcher, „Hyginus' fabulae: toward a Roman mythography", in: S. M. Trzaskoma / R. S. Smith (eds.), *Writing myth: Mythography in the Ancient World*, Leuven & Paris & Walpole, MA, 2013, 133–164.

Girardi Jurkić 2005
V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre – kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, vol. I, Zagreb, 2005.

Glamuzina & Fuerst-Bjeliš 2015
N. Glamuzina & B. Fuerst-Bjeliš, *Historijska geografija Hrvatske*, Split, 2015.

Glogović 1982
D. Glogović, „Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kavaneli kraj Osora", in: Ž. Rapanić (ed.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979., Zagreb, 1982, 33–43.

Goudie 1992
A. Goudie, *Environmental Change*, Oxford, 1992.

Hard 2004
R. Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology. Based on H.J. Rose's Handbook of Greek Mythology*, London & New York, 2004.

Hunter 1995
R. Hunter, „Explanatory notes", in: R. Hunter (transl. & ed.), *Apollonius of Rhodes: Jason and the Golden Fleece*, Oxford & New York, 1995, 141–161.

Hunter & Sigel 1996
R. Hunter & D. Sigel, "Apollonios Rhodios", in: H. Cancik & H. Schneider (eds.), *Der Neue Pauly,* Band 1 (A - Ari), Stuttgart & Weimar, 1996, 874–879.

Katičić 1995
R. Katičić, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina", in: A. Goldstein (ed.), *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995, 31–115.

Kuntić-Makvić 2010
B. Kuntić-Makvić, „Vijesti iz djela starih pisaca", in: J. Poklečki Stošić (ed.), *Antički Grci na tlu Hrvatske*. Katalog izložbe u Galeriji Klovićevi dvori 14. listopada – 12. prosinca 2010, Zagreb, 2010, 188–190.

Kuntić-Makvić 2001
B. Kuntić-Makvić, „Ljepokosa Korkira", in: B. Čečuk (ed.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*. Znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991., Zagreb, 2001, 169–181.

Kurilić 2008
A. Kurilić, *Ususret Liburnima: Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar, 2008.

Lepore 2000
E. Lepore, *La Grande Grèce. Aspects et problèmes d'une « colonisation » ancienne*, Naples, 2000.

Marohnić 2012
J. Marohnić, *Stanovnici polisa srednjeg Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.* (unpublished PhD thesis), Zagreb, 2012.

Matijašić & Tassaux 2000
R. Matijašić & F. Tassaux, „Liber et Silvanus", in: F. Tassaux (ed.), *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Bordeaux, 2000, 65–117.

Medini 1984
J. Medini, „Latra – dea Neditarum", *Centar za balkanološka ispitivanja* 11, Sarajevo, 1984, 223–243.

Mediterranean Pilot 1946
Mediterranean Pilot, *The Western coast of Greece, including the Gulfs of Patras and Corinth, the Ionian Islands, the coast of Albania and the Adriatic Sea*, vol. III, London, 1946.

Mediterranean Pilot 1988
Mediterranean Pilot, *The Ionian Sea bordering the western coast of Greece, including Patraïkós Kólpos and Korinthiakós Kólpos, and the Adriatic Sea*, vol. III, Taunton, 1988[10].

Meyer 2001
D. Meyer, „Apollonius as a Hellenistic Geographer", in: T. D. Papanghelis / A. Rengakos, *A Companion to Apollonius Rhodius*, Leiden & Boston & Köln, 2001, 217–235.

Mihovilić 2002
K. Mihovilić, "Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru", in: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana/ Greek Influence along the East Adriatic Coast*, Proceedings of the International Conference held in Split from September 24th to 26th 1998, Split, 2002, 499–520.

Milićević Bradač & Karavanić 2015
M. Milićević Bradač & I. Karavanić, „Flegon iz Trala i fosili Dalmacije/ Phlegon of Tralles and fossils from Dalmatia", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, Split, 2015, 109–118.

Mladin 1960
J. Mladin, „Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu", *Jadranski zbornik: prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja* 4, Pula & Rijeka, 1960, 211–240.

Morton 2001
J. Morton, *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring*, Leiden & Boston & Köln, 2001.

Rendić-Miočević 1964
D. Rendić-Miočević, „Ballaios et Pharos", *Archaeologia Iugoslavica* 5, Belgrade, 1964, 83–92.

Rose 1967
H. J. Rose, *Hygini Fabulae*, Leiden, 1967[3].

Rossignoli 2004
B. Rossignoli, *L'Adriatico greco: Culti e miti minori,* Roma, 2004.

Šašel Kos 2006
M. Šašel Kos, „Histrian and Liburnian Goddesses", in: M. Kokole & B. Murovec & M. Šašel Kos & M. Talbot (eds.), *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteen Century*, Ljubljana, 2006, 63–81.

Schmidt 1998
P. Schmidt, "Hyginus, C. Iulius", in: H. Cancik & H. Schneider (eds.), *Der Neue Pauly,* Band 5 (Gru - Iug), Stuttgart & Weimar, 1998, 778–779.

Schmidt *et al*. 2000
R. Schmidt, J. Müller, R. Drescher-Schneider, R. Krisai, K. Szeroczynska & A. Barić, "Changes in lake level and trophy at Lake Vrana, a large karstic lake on the Island of Cres (Croatia)", *Journal of Limnology* 59/2, Pavia, 2000, 113–130.

Šešelj 2009
L. Šešelj, *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju* (unpublished PhD thesis), Zadar, 2009.

Šoštarić 2005
R. Šoštarić, „The development of postglacial vegetation in coastal Croatia", *Acta Botanica Croatica* 64/2, Zagreb, 2005, 383–390.

Suić 1955
M. Suić, "Granice Liburnije kroz stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 1, Zadar, 1955, 273–293.

Suić 1966
M. Suić, „Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 4, Zadar, 1966, 44–59.

Van Geel *et al*. 1996
B. Van Geel, J. Buurman & H. T. Waterbolk, „Archeological and paleoecological indications for an abrupt climate change in The Netherlands and evidence for climatological teleconnections around 2650 BP", *The Journal of Quaternary Science* 11, London, 1996, 451–460.

Vukadinović 2016
V. Vukadinović, *Digitalna pedološka karta RH*, 2016. http://tlo-i-biljka.eu/iBaza/Pedo_HR/index.html (seen 25.5.2021).

https://doi.org/10.17234/9789533791128.08

Zrinka Buljević

Arheološki muzej u Splitu

Zrinsko-Frankopanska 25

21000 Split

zrinka.buljevic@armus.hr

SALONITANSKA SKULPTURA PRIJAPA

Prijap, plod veze Afrodite i Dioniza, bog je obilja i plodnosti, zaštitnik vrtova, voćnjaka, livada, vinograda, ovaca, koza, pčela… Skulptura salonitanskog Prijapa u potpasanom hitonu pripada anasyrma tipu odnosno tipu sa zadignutom odjećom i obnaženim spolovilom. Salonitanski je kameni Prijap zadigao hiton da bi u skutima nosio obilje voća eksponirajući enormno veliki falus u erekciji. Takav prikaz jasno upućuje na Prijapove spolne i općenito plodne funkcije. Budući je kamena skulptura salonitanskog Prijapa nađena kod amfiteatra pretpostavljamo da je resila neki vrt u zapadnom dijelu grada premda ne isključujemo mogućnost o kultnoj skulpturi postavljenoj u hramu samog boga; ovo uz napomenu o postojanju Prijapovog hrama s dograđenim proširenjem u istočnom dijelu Salone, o čemu svjedoči natpis Lucija Kornelija Lupiona u jednom trenutku uzidan u gradske bedeme. Kako bilo skulptura i rečeni natpis se datiraju istovremeno, u 2. – 1. pol. 3. st. po Kr. Salonitanski je Prijap rimska imitacija helenističkog anasyrma tipa s voćem u zadignutim skutima, kojem pripadaju i dalmatinski spomenici Prijapa iz enonske mramorne kultne kompozicije s Venerom Anzotikom, ulomak od vapnenca iz Nadina te dvije votivne brončane skulpturice iz Salone i jedna iz Sanskog Mosta. I drugi se dalmatinski nalazi vezani uz Prijapov kult datiraju u razdoblje 1. – 3. st. svjedočeći, držimo, osiguranje blagostanja u vrijeme principata, kako na kopnu tako i na moru.

Ključne riječi: Prijap, Salona, skulptura, vapnenac

U Saloni je, u zapadnom dijelu grada, kod amfiteatra, 1850. godine pronađen ulomak skulpture itifaličkog boga Prijapa s obiljem plodova u zadignutim skutima. Skulptura je od vapnenca, sačuvana u visini od 83 cm, širini od 57,5 cm, debljine 44 cm, s falusom od 28 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. AMS-B-12 (sl. 1–4). Premda odavno poznat i izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu, do uključivanja u izložbu *Figurae Veneris* nije bio valoriziran (Jovanović 2013: kat. br. 27), a do spomena u *Prošlosti dalmatinskog vinarstva* ni populariziran (Bašić 2018: 30).[1] Iza obnaženog su velikog falusa u erekciji, sa svrdlanim stidnim dlakama, u skutima zadignutog potpasanog hitona bez rukava, spojenog okruglim kopčama ili gumbima na ramenima, svrdlani grozdovi grožđa s listovima loze, s lijeve strane je klas, a iznad njega šiška, dok je iznad grožđa okruglasto voće ili povrće režnjate strukture oko središnjeg ispupčenja (sl. 1). Obje su mu ruke odlomljene, ali dijelom su sačuvani vanjski dijelovi ruku s tragovima rukava prikazanih u

1 Rad posvećujem potentnoj profesorici Marini Milićević Bradač spominjući se njezinih poticajnih predavanja, emisija, pomalo teatralnih nastupa, kojima je uljepšala moje studentske dane znalački zadržavajući moju ljubav prema arheologiji zbog koje sam se i opredijelila za taj studij.

kosim naborima što se sastaju po sredini bočnog dijela nadlaktice (dakle ispod gornje tunike bez rukava nosio je tuniku s dugim rukavima) te unutrašnji ili uz tijelo priljubljeni dijelovi ruku savijenih u laktima kojima je obnaživši falus zadigao hiton pridržavajući veliku količinu raznih plodova; tako mu pod desnom rukom visi trostruko savijena, dinamično nabrana odjeća, a nabori skuta s lijeve strane i položaj odlomka ruke otkrivaju istu radnju (sl. 2–3). Osim ruku dijelom su mu otučeni testisi, a nedostaje mu glava i veći dio obuvenih nogu te dugog hitona. Na polućelovoj je ili manje vjerojatno, kosmatoj glavi (Wolf-Rüdiger 1997a: 1042) vjerojatno imao veo odnosno plašt ili mitru, možda i vrpcu preko čela što mu je u nekoj mjeri prekrivala kosu odnosno ćelu. Bio je i bradat; tragovi kovrčave, neuredne brade naziru se na sačuvanom dijelu vrata. Na lijevom ramenu je sačuvan ulomak s prikazom grančice, a na desnoj strani prsišta, na krajnjem uzdužnom naboru hitona je ulomak što također izmiče definiciji; zbog fragmentiranosti je teško razaznati je li riječ o ostatcima jače profiliranog nabora hitona (cfr. s bostonskim odnosno ženevskim Prijapom: Wolf-Rüdiger 1997a: Boston: 1034, br. 69; Ženeva: 1035, br. 76; Wolf-Rüdiger 1997b, 685, br. 69, 76), vela, ili nekog valjkastog predmeta, atributa, koji je moguće držeći u ruci naslonio na lijevo rame, primjerice srpa ili roga, koplja ili tirsa, a za što nemamo analognih primjera u kamenoj skulpturi. Sa stražnje je strane grubom obradom dlijetom prikazana odjeća u plitkim kosim naborima što se sastaju po sredini leđa, osim horizontalno klesanog pojasa i ramenih okomica, pa pretpostavljamo da je skulptura bila postavljena leđima uz zid (sl. 4).

Prijap je itifalički bog plodnosti, udjeljitelj blagoslova, zaštitnik od zla odnosno štiti biljke, životinje i ljude od lopova, štetočina, lošeg vremena, lošeg uroda, lošeg ulova, boleština, uroka. Ne pripada drevnim grčkim božanstvima – ne spominje se u ranim grčkim izvorima. Uglavnom se drži da je podrijetlom s azijske obale Helesponta, iz Lampsaka. Premda neki izvori kao Prijapovu majku navode nimfe Hionu, Dionu ili Perkotu, a kao oca Herma, Adonisa ili Zeusa, uglavnom ga se drži sinom Dioniza i Afrodite. Kada se Afrodita spremala roditi u Lampsaku, Hera je, ljubomorna na Afroditinu ljepotu, položila ruku na trudnicu tako da se rodilo nakazno dijete velikog jezika, napuhanog trbuha i ogromnog spolovila koje je zgrožena majka izložila planini gdje su ga odgajali pastiri obožavajući ga kao donositelja plodnosti. Napustivši Helespont udomaćio se od 5. odnosno radije od 4. st. pr. Kr., a osobito tijekom helenizma, prvo u Atici, pa u cijeloj Grčkoj potom diljem rimske države. Bio je istovjetan staroitalskom bogu plodnosti Mutinu Titinu i stoga lako usvojen i udomaćen. Kao bog plodnosti štovan u gradovima i selima zaštitnik je njiva, vrtova, vinograda, pašnjaka, pčela, stada ovaca, koza, pješaka, pomoraca i ribara. Najkasnije od vremena Rimskog Carstva je, kao bog tjelesne ljubavi i požude, zaštitnik žena, osobito prostitutki, a njegova se ozdravljujuća snaga najviše odražava na seksualnu potenciju. Povrh toga on je zaštitnik od svakog zla i oploditelj materijalnog blagostanja, sinonim svega vezanog uz prirodu pa je poiman i kao stvaratelj svijeta, vrhovni bog. O njegovu snažnu djelovanju i u kršćanskom razdoblju svjedoče napadi crkvenih otaca (Rose 1973; *Priape(i)a*: br. 55, 77, 89; Srejović & Cermanović-Kuzmanović

Slika 1. Salonitanski Prijap sprijeda, Arheološki muzej u Splitu, inv. br. AMS-B-12 (snimio: T. Seser, 2013).

Slika 2. Salonitanski Prijap zdesna, Arheološki muzej u Splitu, inv. br. AMS-B-12 (snimio: T. Seser, 2022).

Slika 3. Salonitanski Prijap slijeva, Arheološki muzej u Splitu, inv. br. AMS-B-12 (snimio: T. Seser, 2022).

Slika 4. Salonitanski Prijap straga, Arheološki muzej u Splitu, inv. br. AMS-B-12 (snimio: T. Seser, 2022).

1979; August. *De civ. D.*: I: 2, 14, 2; I: 6, 7, 1; I: 6, 9, 3; Wolf-Rüdiger 1997a: 1028, 1043; Stanković-Pešterac 2017: 29–31). Najčešće je prikazivan bradat, neuredan, prilično ružan, smiješan radije nego impresivan. To je dalo povoda mnogim duhovitim i opscenim poemama. U helenizmu se slavi u bukolskom pjesništvu, zbirke su mu posvetili pjesnici Sotad iz Maronije, autor *Prijapa* i Eufronije s Hersonesa koji je u *Prijapskim pjesmama* osmislio posebnu mjeru stiha posvećena Prijapu. Na tu su se tradiciju nadovezali rimski pjesnici 1. st. pr. i 1. st. po. Kr. kao Katul, Vergilije, Horacije, Tibul, Ovidije, Marcijal te pjesnik u *Carmina Priapeia* iliti *Prijapskim pjesmama* (Bricko *et al*. 1980: 103, 105, 108, 112, 114, 123, 127, 129, 130; Wolf-Rüdiger 1997a: 1029; Uden 2010: 191–193; Dolby 2014: 25–26). Upravo u *Carmina Priapeia*, u zbirci od osamdeset, u nekim izdanjima devedesetpet latinskih epigrama (*Priape(i)a)*, anonimnog (Holzberg 2005), prema nekima više autora (Uden 2007: 8; 2010; 190, bilj. 3) 1. st. po. Kr. čitamo najdetaljnije opise boga Prijapa, uglavnom njim samim, od njegove moćne mladosti do nemoćne starosti (Favez 1973; Holzberg 2005). U tim se mahom opscenim epigramima Prijap uglavnom, ne bez čvrstog argumenta, razmeće veličinom svog spolovila te nepokolebljivom spremnošću i zastrašuje prijetećim upozorenjima višestrukom žestokom penetracijom onima koji bi neovlašteno ušli u njegov vrt ili pokušali ukrasti njegove proizvode (*Priape(i)a*: br. 10, 21, 24, 27, 90, 91). Svetišta sa skulpturom boga u obličju čovjeka su, poput strašila odnosno čuvara, bila smještena u vrtovima, a pretežno drvene skulpture boga (*Priape(i)a*: br. 9, 24, 44, 63, 85, 87, 88, 91, 93, 95) s izloženim velikim falusom u erekciji, njegovim atributom i oružjem (*Priape(i)a*: br. 8, 10, 17, 19, 27), a što se po potrebi mogao upotrijebiti kao toljaga protiv pljačkaša (*Priape(i)a*: br. 87), bile su crveno obojene čime se naglašavala njegova apotropejska uloga, seksualnost i promicala plodnost odnosno blagostanje (*Priape(i)a*: br. 73, 95; Srejović & Cermanović-Kuzmanović 1979; Wolf-Rüdiger 1997a: 1042). Na njegove su se skulpture često vješala prostački duhovita upozorenja, pjesmotvori što dobrim dijelom čine antologiju (*Priape(i)a*: br. 61). Ponekad mu je u ruci srp (*Priape(i)a: br*. 10, 29, 55, 90). Skulpture su mu, kako u Grčkoj tako i u Rimu, postavljane i uz puteve odnosno njihova sjecišta odakle je pokazivao put (*Anth. Gr.*: vol. V, knjiga 16. 162; *Priape(i)a*: br. 29; Overbeck and Overbeck, 2005, 122). Kako je riječ o minornom božanstvu „malih" ljudi u pravilu su mu za žrtvu, kao nužnu rutinu za blagoslov zemlje i uvećanje uroda, prinosili cvijeće i plodove, manje krvne žrtve (*Priape(i) a*: br. 63, 88; Srejović & Cermanović-Kuzmanović 1979; Wolf-Rüdiger 1997a: 1043). Među životinjama koje su mu žrtvovane najpoznatiji je magarac, slijede prase, odojak, jarac, koza, ovan, janje i mladi bik, a od biljaka prinošeni su mu klasovi žita, sve vrste povrća i voća, posebno grožđe, jabuke, kruške, smokve i orasi. Osim toga, kao bogu ribara, težaka i vinogradara, prinošene su mu ribe, mlijeko i vino (Kasapoğlu 2018: 247, bilj. 115). Smatran je bogom nižeg ranga, a ipak su ga rimski carevi August, Kaligula, Domicijan, Trajan, Hadrijan, Antonin Pio, Marko Aurelije, Komod, Elagabal, Aleksandar Sever, Maksimin Tračanin, Gordijan III., Filip I., Decije i Trebonijan Gal, od 1. do 3. st. ovjekovječili na reversima svog novca (RPC Online: search Priapus). Osim u *Prijapskim pjesmama* u književnosti je Prijap inspirirao Petronija u *Satirikonu*

u kojem gnjevni bog proganja Enkolpija, koji ga je nečim nehotice uvrijedio. Enkolpije je traumatiziran sudjelovanjem u orgijama, a bog ga je kaznio i impotencijom (Petron. *Sat.*: 16–26, 128–130, 132–134, 136–140). *Satirikon* se drži mogućim svjedočanstvom orgijastičnog misterijskog Prijapovog kulta (Tommasi Moreschini 2006–2007: 121–122; Stanković-Pešterac 2017: 31–32). Osim toga sveti Augustin u djelu *O državi Božjoj* piše o svadbenom ritualu sjedanja mladenke na ogromni Prijapov ud (August. *De civ. D.*: I: 6, 9, 3).

Kameni je Prijap iz Salone moguće, među drugim skulpturama, bio smješten u vrtu rimske kuće ili taverne zbog plodnosti vrta ili za stvaranje ugodnog, pa i erotskog ozračja (Morvillez 2017: 55; Macaulay-Lewis 2017: 98; Myers 2017: 265, 269, 270, bilj. 85, 155); ovo uz napomenu da skulpture Prijapa, kao i drugih božanstava, nisu učestale u vrtnim postavima odnosno rijetko su arheološki potvrđene (Hartswick 2017: 341, 361, bilj. 2, sl. 13.17). Zanimljivo je da su najbrojnije skulpture u vrtovima herme (Hartswick 2017: 361). Najraniji su Prijapovi spomenici bili herme (Wolf-Rüdiger 1997a: 1042; Wolf-Rüdiger 1997b, 680, br. 6–9). Herme su, poznate od 6. st. pr. Kr., u pravilu itifalične, a uzdignuti se falus drži demokratskim simbolom pobjedničke muževnosti (Winkler 1990: 29–31, 34–41; Humphreys 2002: 107–108). Taj je rani prikaz Prijapa ostavio traga u kasnijim prikazima boga čvrsto skupljenih nogu odnosno u *lordoza* A i *anasyrma* A tipu (Wolf-Rüdiger 1997a: III: 1030–1031, IV: 1034–1035, 1042, 1044; Wolf-Rüdiger 1997b, 680–681, 685, br. 12–21, 68–75); kod *lordoza* tipa karakteristično je držanje boga savijenih leđa s naprijed isturenom zdjelicom da bi se naglasio uzdignuti falus odnosno njegova moć, a za *anasyrma* tip, poznat od ranohelenističkog doba, karakterističan je prikaz obnaženog falusa s voćem u zadignutim skutima što upečatljivo dočarava veliku Prijapovu plodonosnu moć i seksualnost. I u Petronijevom je *Satirikonu* na *Trimalhionovoj gozbi* poslužen majstorski izrađen Prijap od tijesta koji je *u prostranom krilu držao najrazličitije vrste voća i grožđe, onako kako je to već uvriježeno u narodu* (Petron. *Sat.*: 60). Tom tipu pripada enonski Prijap koji čini dio mramorne kompozicije s Venerom Anzotikom vjerojatno importirane iz Rima u 1. st. po. Kr. odnosno u flavijevsko doba (Cambi 1980: 273–278, T. 1; 2002a: 126; 2002b: sl. 37; 2002c: 97–98, sl. 132; 2005: 69–70, sl. 97; 2014: 29, sl. 55; Jovanović 2013: kat. br. 28). Anzotika je bila liburnska boginja izjednačena s rimskom Venerom. Kako je Venera ikonografski odgovarala liburnskoj predodžbi Anzotike, tako je i Prijap moguće, barem djelomično odgovarao predodžbi nekog itifaličnog autohtonog božanstva poput sinkretiziranog Silvana Mesora ili Silvana Žeteoca iz Ridera (Rendić-Miočević 1955: 8, 15–17; Gunjača 1977: 180–181). Iz enonske nekropole potječe i brončana svjetiljka u obliku Prijapa (Medini 1968: 146–147, kat. br. 2, T. I. 2). Slijedi *anasyrma* tip B ili *Formello* tip Prijapa u kontrapostu (Wolf-Rüdiger 1997a: IV: 1035, 1042; Wolf-Rüdiger 1997b, 685–687, br. 76–90). Upravo njemu pripada salonitanski kameni Prijap od vapnenca kojeg zbog načina izradbe, slično bostonskom, datiramo u 2. – 1. pol. 3. st. po. Kr. držeći ga uspješnim djelom salonitanske radionice. Osim u vrtu salonitanski je Prijap mogao biti izložen i u svetištu (Wolf-Rüdiger 1997a: 1043). U Saloni je epigrafski potvrđeno Prijapovo svetište u kojem je vjerojatno bio ugrađen natpis o dogradnji njegova proširenja što ga je financirao Lucije

Kornelije Lupion, a datira se u 2. – 1. pol. 3. st. Budući je natpis nađen ugrađen u bedem drži se da se to dogodilo nakon razgradnje hrama, moguće na trasi izgradnje istočnog salonitanskog bedema (Mardešić 2000: 148; Demicheli 2020: 44–46, kat. br. 1, sl. 3). Osim toga poznat je još jedan salonitanski zavjetni natpis, na žrtveniku koji je Prijapu posvetila Sempronija Ursa (Demicheli 2020: 46, sl. 4). Istom tipu pripada i ulomak skulpture Prijapa od vapnenca iz Nadina (Giunio 2015). Spomenimo ovdje i rimske brončane salonitanske skulpturice Prijapa *anasyrma* tipa A odnosno B (Žanić-Protić 1988: kat. br. 39, 40, T. VI. 39, 40; Jovanović 2013: kat. br. 25) te jednu skulpturu herme s gornjim dijelom u obliku Prijapa falusa obnaženog zadignutom odjećom ili *anasyrma* tipa C s nepoznatog dalmatinskog nalazišta (Wolf-Rüdiger 1997a: IV: 1036; 1997b, 689, br. 92; Jovanović 2013: kat. br. 26). Iz rimske provincije Dalmacije, iz Flanone odnosno Plominske luke potječe još jedna brončana skulpturica Prijapa u obliku herme *lordoza* tipa (Girardi Jurkić 2005: 115, kat. br. 2.13.4), a poznata je i jedna brončana skulpturica Prijapa *anasyrma* tipa A iz Sanskog mosta (Busuladžić 2016: 148, 173, kat. br. 42, T. 13. 42). Te votivne skulpturice upućuju na postojanje rimskih kućnih svetišta bogova Lara ili lararija na navedenim dalmatinskim lokalitetima no, nažalost, nepoznate su nam uže odrednice nalaza. Iz Dalmacije potječe i nekoliko rimskih keramičkih svjetiljki što bacaju dodatno svjetlo na kult Prijapa kao zaštitnika pomoraca i ribara: riječ je o svjetiljkama nađenim kod rta Škuljica na Krku (Dugonjić 2010: 219, sl. 22–24) što je analogna svjetiljci nađenoj kod rta Uljeva (Bekić 2020: 34–35, T. 15. 101–103) i pompejanskoj (Wolf-Rüdiger 1997a: V. C: 1036; 1997b, 688, br. 100) te o svjetiljci iz makarskog podmorja (Cambi 2002c: 197, sl. 304) i možda o onoj iz luke u Zatonu kod Enone (Gluščević 2019: 28–29, sl. 4). Svi se navedeni nalazi datiraju u rimsko carsko doba, u rasponu od 1. do 3. st. po. Kr. Osim toga dijelom su se sačuvale ritualne scene što uključuju kip Prijapa na korintskim posudama iz Salone odnosno Dalmacije 2. pol. 2. – 3. st. po. Kr. (Mardešić 2009: kat. br. 3 i 4, scena f). U inventarnoj knjizi gema odnosno I katalogu Arheološkog muzeja u Splitu, uočili smo pod inv. br. AMS-I-165 neobjavljenu salonitansku gemu od karneola s prikazom žene pognute u činu izlijevanja žrtve na žrtvenik pred malim hramom u kojem je Prijap.

Ono što je svim prikazima Prijapa zajedničko jest veliki falus u erekciji. Zanimljivo je da je još u klasičnoj grčkoj umjetnosti kanoniziran mali falus dok se veliki propinje uglavnom u satiričkoj i bakhičkoj domeni (Bryson 2009: 185–186). Takva polikletovska idealizacija, koju je sažeo Aristofan u *Oblacima* (Ar. *Nub.*: 1012–1014), poništava eventualnu tjeskobu koja bi u protivnom mogla nastati između gledateljeva osjećaja za vlastiti spol i ideal (Bryson 2009: 185–186).

Budući da je kameni salonitanski Prijap nađen kod amfiteatra, pretpostavljamo pretpostavljamo da je resio neki vrt u zapadnom dijelu grada premda ne isključujemo mogućnost o kultnoj skulpturi postavljenoj u hramu samog boga; ovo uz napomenu o pretpostavljenom postojanju Prijapovog hrama s dograđenim proširenjem u istočnom dijelu Salone, o čemu svjedoči natpis Lucija Kornelija Lupiona u jednom trenutku uzidan u gradske bedeme. Kako bilo, skulptura i rečeni natpis odnosno proširenje postojećeg hrama datiraju

se istovremeno, premda široko, u 2. – 1. pol. 3. st. po Kr. Salonitanski je Prijap rimska imitacija helenističkog *anasyrma* tipa s voćem u zadignutim skutima, kojem pripadaju i dalmatinski spomenici Prijapa iz enonske mramorne kultne kompozicije s Venerom Anzotikom, nadinski ulomak od vapnenca te dvije votivne brončane skulpturice toga boga iz Salone i jedna iz Sanskog Mosta. I drugi se dalmatinski nalazi vezani uz Prijapov kult datiraju u razdoblje 1. – 3. st. svjedočeći, držimo, osiguranje blagostanja u vrijeme principata, kako na kopnu tako i na moru.

KRATICE

LIMC
Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Zürich, München, Düsseldorf.

RPC Online
J. Mairat, C. Howgego, and V. Heuchert, *Roman Provincial Coinage Online:* http://rpc.ashmus.ox.ac.uk (Oxford, 2005-)

IZVORI

Anth. Gr.
Anthologia Graeca = The Greek Anthology. with an English Translation by. W. R. Paton, London, 1927. Available at: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Anth.+Gr.+16.261&fromdoc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0476.

Ar. *Nub.*
Aristofan*, Oblaci. Grčki tekst uredio Dubravko Škiljan. Preveo, uvod napisao i komentar i dodatke sastavio Mladen Škiljan*, Zagreb, 2005.

August. *De civ. D.*
Aurelius Augustinus, *O državi Božjoj = De civitate Dei*. Zagreb, 1995.

Petron. *Sat.*
Petronije Arbiter, *Satirikon ili Vragolaste pripovijesti = Petronii Arbitri Satyricon*, *Prijevod i popratni tekstovi Antun Branko Kalinić*, Zagreb, 1986.

Priape(i)a
L.C. Smithers & S.R.F. Burton, *Priapeia sive diversorum poetarum in Priapum lusus or Sportive Epigrams on Priapus by divers poets in English verse and prose, translation by Leonard C. Smithers and Sir Richard Francis Burton*, 1890, Scanned at www.sacred-texts.com, December, 2000. Available at: http://www.artandpopularculture.com/Priapeia_translation_by_Leonard_C._Smithers_and_Sir_Richard_Burton#Full_text_from_an_old_sacredtexts.com_version.5B1.5D.

LITERATURA

Bašić 2018
Ž. Bašić, *Prošlost dalmatinskog vinarstva. Prilozi za povijest vinogradarstva, vinarstva i vinarskih zadruga Hrvatske*, Split, 2018.

Bekić 2020
L. Bekić, *Brodolomi kod rta Uljeva. Rimski brodolomi kod rta Uljeva blizu Ližnjana, Hrvatska. Podvodna arheološka istraživanja 2012. - 2016. The shipwrecks at Cape Uljeva. Roman shipwrecks at Cape Uljeva near Ližnjan, Croatia. Underwater Archaeological Research 2012 – 2016.*, Zadar, 2020.

Bricko *et al.* 1980
M. Bricko, D. Salopek, Z. Šešelj, D. Škiljan, "Antički pjesnici", *Latina et Graeca* 15, Zagreb 1980, 99–130.

Bryson 2009
N. Bryson, "Géricault i "muškost"', in: K. Purgar (ed.), *Vizualni studiji. Umjetnost i mediji u doba slikovnog obrata*, Zagreb, 2009, 181–204.

Busuladžić 2016
A. Busuladžić, "Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja/Jahrbuch. Zentrum für Balkanforshungen* 45, 127–203.

Cambi 1980
N. Cambi, "Enonska Venera Anzotika", *Diadora* 9, Zadar, 1980, 273–288.

Cambi 2002a
N. Cambi, "Kiparstvo", in: E. Marin (ed.), *Longae Salonae I*, Split, 2002, 115–174.

Cambi 2002b
N. Cambi, "Kiparstvo", in: E. Marin (ed.), *Longae Salonae II*, Split, 2002, 44–98.

Cambi 2002c
N. Cambi, *Antika*, Zagreb, 2002.

Cambi 2005
N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije = The Sculpture of the Roman Province of Dalmatia*, Split, 2005.

Cambi 2014
N. Cambi, "Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey", in: I. Koncani Uhač (ed.), *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriterij za određivanje kronologije, Pula, 23. – 28. V. 2011*, Pula, 14–39.

Demicheli 2020
D. Demicheli, "Epigrafski spoliji iz Zvonimirove ulice u Solinu", *Tusculum* 13, Solin, 2020, 41–62.

Dolby 2014
K. Dolby, *Golicava povijest svijeta*, Zagreb, 2014.

Dugonjić 2010
P. Dugonjić, "Rezultati rekognosciranja podmorskih pozicija na području Kvarnera 2008. i 2009. godine = Results of Reconnaissance of Undersea Site sin the Kvarner Territory in 2008 and 2009," *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 26, 211–225.

Favez 1973
C. Favez, "Priape(i)a", in: N.G.L. Hammond & H.H. Scullard (ed.), *The Oxford Classical Dictionary*., Oxford, 1973, 875–876.

Giunio 2015
K.A. Giunio, *Ars amatoria. Ljubav i erotika u starom Rimu = Ars Amatoria – Love and Erotica in ancient Rome*, Zadar 2015, kat. br. 33.

Girardi-Jurkić 2005
V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, Zagreb, 2005.

Gluščević 2019
S. Gluščević, "Općenito o svjetiljkama iz rimske luke u Zatonu s posebnim obzirom na svjetiljke istočnomediteranskog podrijetla = Generally about lamps from the Roman port in the Zaton with special consideration on lamps eastern mediterranean origin", *Nova Antička Duklja* 10, Podgorica, 2019, 21–79.

Gunjača 1977
Z. Gunjača, "Reljef Silvana Messora iz Ridera", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71, Split, 1977, 177–186.

Hartswick 2017
K. S. Hartswick, "Sculpture in Ancient Roman Gardens", in: W. F. Jashemski, K. L. Gleason, K. J. Hartswick, A-A. Malek (eds.), *Gardens of the Roman Empire*, Cambridge, 2017, 341–365.

Holzberg 2005
N. Holzberg, "Impotence? It happened to the best of them! A Linear Reading of the Corpus Priapeorum", *Hermes* 133(3), Stuttgart, 2005, 368–381.

Humphreys 2002
S.C. Humphreys, "Od poruge do smrti: istraživanje politike i antička muška tijela", *Treća* 1. 4, Zagreb, 2002, 104–120.

Jovanović 2013
J. Jovanović, *Figurae Veneris,* Split, 2013.

Kasapoğlu 2018
H. Kasapoğlu, "Parion Theater Terracotta Figurines", in: C. Başaran, C. & H.E. Ergürer (eds) *Parion Studies I. Roman Theater of Parion Excavations. Architecture and Finds from 2006-2015 Campaigns*, Çanakkale, 2018, 237–276.

Macaulay-Lewis 2017
E. Macaulay-Lewis, "The Archaeology of Gardens in the Roman Villa", in: W.F. Jashemski, K.L. Gleason, K.J. Hartswick, A-A. Malek (eds.), *Gardens of the Roman Empire*, Cambridge, 2017, 87–120.

Mardešić 2000
J. Mardešić, "Istočni trakt gradskih zidina Salone", *Opuscula archaeologica: Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata* 23–24, Zagreb, 2000, 143–153.

Mardešić 2009
J. Mardešić, "Neki oblici istočnomediteranske reljefne keramike iz Arheološkoga muzeja u Splitu. Some Forms of Eastern Mediterranean Relief Ware from the Archaeological Museum in Split", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102, Split, 2009, 93–108.

Medini 1968
J. Medini, "Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru", *Diadora* 4, Zadar, 1968, 143–181.

Morvillez 2017
E. Morvillez, "The Garden in the Domus", in: W.F. Jashemski, K.L. Gleason, K.J. Hartswick, A-A. Malek (eds.), *Gardens of the Roman Empire*, Cambridge, 2017, 17–72.

Myers 2017
K. S. Myers, "Representations of Gardens in Roman Literature", in: W.F. Jashemski, K.L. Gleason, K.J. Hartswick, A-A. Malek (eds.), *Gardens of the Roman Empire*, Cambridge, 2017, 58–277.

Overbeck & Overbeck 2005
B. Overbeck & M. Overbeck, *Dionysus and His World. The Fascination of Precious Gems*, Athens, 2005.

Rendić-Miočević 1955
D. Rendić-Miočević, "Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 10, Sarajevo, 1955, 5–40.

Rose 1973
H. J. Rose, "Priapus", in: N.G.L. Hammond & H.H. Scullard (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 1973.

Srejović & Cermanović-Kuzmanović 1979
D. Srejović & A. Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd, 1979.

Stanković-Pešterac 2017
T. R. Stanković-Pešterac, "Priapus – Scattered Finds of a Complex Deity", *Rad Muzeja Vojvodine* 59, Novi Sad, 2017, 23–44.

Tommasi Moreschini 2006-2007
C. O. Tommasi Moreschini, "Orge e orgiasmo rituale nel mondo antico, alcune note", *Kervan – Rivista Internazionale di studii afroasiatici* 4/5, Torino, luglio 2006 – gennaio 2007, 113–129.

Uden 2007
J. Uden, "Impersonating Priapus", *The American Journal of Philology* 128, Baltimore, 2007, 1–26.

Uden 2010
J. Uden, "The Vanishing Gardens of Priapus", *Harvard Studies in Classical Philology* 105, Cambridge, 2010, 189–219.

Žanić-Protić 1988
J. Žanić-Protić, "Antička brončana plastika iz Arheološkog muzeja u Splitu I", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 81, Split, 1988, 21–32.

Winkler 1990
J. J. Winkler, "Phallos Politikos: Representing the Body Politic in Athens", *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 2.1, Durham NC, 1990, 29–45.

Wolf-Rüdiger 1997a
M. Wolf-Rüdiger, "Priapos", in: *Thespiades – Zodiacus: et supplementum Abila – Thersites, LIMC* VIII.1, Zürich, Düsseldorf, 1997, 1028–1044.

Wolf-Rüdiger 1997b
M. Wolf-Rüdiger, "Priapos", in: *Thespiades – Zodiacus: et supplementum Abila – Thersites, LIMC* VIII.2, Zürich, Düsseldorf, 1997, 680–694.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.09

300

Božidar Domagoj Burić

Hrvatska radiotelevizija

Prisavlje 3, HR–10 000 Zagreb

Ovo nije tekst o Leonidinih tri stotine Spartanaca, kako bi se moglo zaključiti iz naslova. U njemu neće biti spektakularne akcije ni junaštva na bojnom polju. Ovo nije tekst o herojima te vrste. Ali zato jest o jednoj heroini. Termopilskih tristo su zatvorili prolaz i svojim životima ga branili do posljednjeg čovjeka. Naša heroina je prolaze otvarala. Prolaze znanja.

Nekih 2471 godinu nakon bitke kod Termopila, upisao sam studij povijesti i arheologije na Sveučilištu u Zagrebu. Opće okolnosti nisu bile bitno različite od grčko-perzijskih ratova: Hrvatska je bila u Domovinskom ratu. No, valja reći da su zagrebački studenti bili možda i najprivilegiranija skupina u to vrijeme - zahvaljujući našim braniteljima, mogli smo se u relativnom miru pripremati za svoje buduće životne pozive. Imali smo sve što nam je bilo potrebno za sretno i uspješno studiranje. A neki od nas - svi mi koji smo studirali arheologiju - imali smo i više od toga. Imali smo Marinu.

Budući da sam se od početka smatrao više povjesničarom nego arheologom, od predmeta koji se zvao Klasična arheologija nisam previše očekivao. U svom neznanju, pripremio sam se za slušanje predavanja o keramici i tlocrtima ruševina. No, kako to obično biva s devetnaestogodišnjim blesanima odraslima u bezbrižnosti srednje klase, koji nemaju pojma o životu, prevario sam se. Nakon prvog predavanja, osjećao sam se kao da me je nokautirao svjetski prvak u superteškoj kategoriji. Uvjeren sam da su se tako osjećali svi koji su tog dana slušali to predavanje. A ispred nas nije stajao masivni teškaš, nego vitka, mlada, na prvi pogled fizički krhka žena. Marina, naravno. Nije koristila šake, nego riječi. Od prve do posljednje sekunde tog prvog predavanja svi smo, otvorenih usta i začuđenih pogleda, u nevjerici, ne dišući, upijali tu nevjerojatnu bujicu novih i nezamislivih znanja uobličenih kroz Marinine riječi. Svi smo tog dana izašli iz te predavaonice promijenjeni. I s novostečenom ovisnošću o Marininim predavanjima. Tijekom studiranja slušao sam predavanja mnogih vanserijskih profesorica i profesora, ali Marina je bila posebnija od posebnih. Njena predavanja imala su dramaturgiju, za koju sam uvjeren da ju nije pripremala svjesno, nego ju je imala u sebi, osjećala ju je instiktivno. Svako njeno predavanje bilo je kao film, s uvodom, zapletom, kulminacijom, raspletom i zaključkom. Od Marine sam naučio koliko prošlost može biti uzbudljiva. Ta spoznaja odredila je tijek mog kasnijeg profesionalnog života.

Završio sam fakultet i, spletom sretnih okolnosti, zaposlio se na Hrvatskoj radioteleviziji. Počeo sam raditi dokumentarne filmove, uvijek s temama iz prošlosti. Kako se u svakom poslu čovjek prvo mora dokazati u skromnim uvjetima, tako su i moji prvi filmovi bili produkcijski skromna djelca. No, priznajem da sam od početka sanjario o nečemu većem, nečemu čemu sam od prvih trenutaka znao ime. O nečemu što mi se rodilo u glavi upravo na Marininim predavanjima, jer njihovi najpamtljiviji trenuci bili su baš oni u kojima je, nama neznalicama, razbijala mitove. Primjerice, na njenim predavanjima

sam saznao da Rim nije pravo ime toga grada, da je postojalo njegovo tajno ime. Zadivljeno sam upijao njene priče o evokaciji, drevnom obredu prizivanja božanstva-zaštitnika nekog grada i njegovu „nagovaranju“ da taj svoj grad napusti kako bi ga Rimljani mogli osvojiti. Potaknut takvim pričama, sanjario sam o seriji koja bi razbila mitove o onim rimskim carevima koje je "službena" povijest proglasila ludima. Godinama radeći dokumentarne filmiće, glumeći skromnost a skrivajući u sebi ovaj drski predumišljaj, uspio sam se, zahvaljujući razumijevanju nekih nadređenih, izboriti za produkcijske uvjete dostojne takve teme, dostojne ludih rimskih careva. Prva osoba koju sam nazvao i sa strahopoštovanjem zamolio za sudjelovanje u seriji bila je Marina. Pristala je. Uz nju, u seriji su kao stručni sugovornici sudjelovali mnogi briljantni stručnjaci za povijest antičkog Rima, ne samo domaći nego i oni s Oxforda, Sorbonne i nekih jakih njemačkih sveučilišta. Marina je, naravno, bila najbolja. Najživopisnija. Najfilmskija. Nikad neću zaboraviti njenu opasku na temu tobožnje Neronove piromanije - nakon što je šeretski zaključila da "danas više nitko ozbiljan ne vjeruje da je Neron zapalio Rim", osvrnula se na Neronovo sviranje i pjevanje pred prizorom gorućeg Rima. Rekla je, doslovno, sljedeće:

"A to što je, kad mu se već pružila prilika, skladao pjesmu gledajući kako Rim gori - a tko ne bi?"

Potom se glasno i od srca nasmijala. Cijelu tu izjavu, koliko posebnu toliko i tipičnu za nju, tako "marinovsku", stavio sam u konačnu verziju te epizode. Ostavio sam i to njeno smijanje, koje je svemu dalo posebnu autentičnost i draž. Osobno, to mi je najupečatljiviji i najljepši trenutak cijele serije.

A sad, na kraju, vratimo se na onih 300. Riječ je – a to znaju svi koji su studirali arheologiju u Marininoj eri – o neformalnoj skripti za ispit iz Klasične arheologije. Skripti s tristo pitanja i odgovora, sastavljenoj na osnovu njenih predavanja. Tih "Tristo" i dan-danas su temelj svih mojih znanja o antici. Kao što su, vjerujem, temelj i svim mojim kolegicama i kolegama koji su imali sreću i privilegij slušati Marinina predavanja. Uz tu neformalnu skriptu, naravno, pročitali smo brdo literature, jer Marinino ogromno znanje podrazumijevalo je i njena velika očekivanja od nas studenata. Ali niti jedna knjiga nikad neće nadmašiti moć i učinak tih "Tristo".

Moj usmeni ispit iz Klasične arheologije trajao je dva i pol sata. Marina me je nemilosrdno izrešetala. S ponosom ističem da sam dobio ocjenu "odličan". A petica od Marine ima posebnu vrijednost. Jer dobiti ono najbolje od one najbolje velika je privilegija.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.10

Marcel Burić

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

mburic@ffzg.hr

NE POSTOJI APSOLUTNA TOČNOST, VEĆ SAMO PRIHVATLJIVA KOLIČINA NETOČNOSTI - CRTICE O SIR FLINDERSU PETRIJU

Sir William Matthew Flinders Petrie (1853.–1942.), jedan od najistaknutijih britanskih arheologa, obilježen je kao osnivač moderne Bliskoistočne arheologije. Njegovo obrazovanje započelo je u kućnom okruženju pod utjecajem roditelja i njegove tete, koji su ga usmjerili prema znanosti i istraživanjima. Petrie je već kao dječak razvijao vještine promatranja, preciznog mjerenja i sakupljanja artefakata, što će obilježiti njegov kasniji rad. Odlazak u Egipat 1880. godine označio je početak šest desetljeća istraživanja tijekom kojih je uveo znanstvene metode u arheologiju, stvorivši i temelje sustavne konzervacije. Njegova prva značajna ispitivanja u tom području, poput mjerenja piramida u Gizi, razotkrila su mitove o „božanskoj intervenciji" u gradnji. Njegova istraživanja u Tanisu, Tell el-Hesiju i Tell el-Amarni doprinijela su preciznom datiranju i razumijevanju staroegipatske i mikenske kulture.

Ključne riječi: Sir William Matthew Flinders Petrie, Egipat, mjeriteljstvo, serijacija

Uvod

Odnos između profesora i studenata u akademskoj zajednici, osobito u disciplinama poput arheologije, nadilazi "tradicionalne" uloge predavača i slušatelja. Profesori nisu samo prenositelji znanja, već mentori i vodiči koji oblikuju akademski i profesionalni razvoj studenata, a kroz uspostavljanje jedne sasvim posebne veze, profesori potiču dublje razumijevanje i strast prema istraživanju uspostavljanje „kvalitetne veze" sa studentima, oni mogu potaknuti dublje razumijevanje i strast prema istraživanju. Isto tako, sa psihološkog apekta, kvaliteta odnosa između profesora i studenata može značajno utjecati na akademsku motivaciju, samopouzdanje i profesionalne aspiracije. Istraživanja pokazuju da kada studenti osjećaju podršku i prepoznaju interes profesora za njihov razvoj, vjerojatnije je da će biti angažiraniji, otvoreniji za suradnju i skloniji istraživačkom radu. Ovakvi odnosi postaju još značajniji u arheologiji, gdje se teorijska nastava često isprepliće s terenskim istraživanjima, radionicama i projektima koji se odvijaju izvan klasičnih okvira predavaonica. U takvom okruženju, odnos postaje manje hijerarhijski, a više mentorski (Jacobi 1991: 505–506; Komarraju *et al*. 2010: 331–332; Avina & Delaney 2014: 2).

Jedna od osobitosti „*veze*" koju je stvarala prof. Marina Milićević-Bradač unutar svoje nastave, bilo je uključivanje segmenata koji se nisu ticali samo arheologije, već je na njezinim predavanjima bilo moguće čuti štošta o nebroje-

nim aspektima opće kulture i znanosti. Profesorica je svojim opusom doticala najrazličitije sfere znanstvene fantastike, filma, astronomije, umjetnosti te povijesti arheologije. U posljednjem, često je govorila o velikanima struke, onima koji su zaslužni za njene temelje, po kojima i sami danas djelujemo. Jedan od njih, o kojemu je govorila sa naglašenim pijetetom, bio je Sir William Matthew Flinders Petrie, pionir znanstveno utemeljenih metoda i mjeriteljstva pri arheološkim iskopavanjima. Mjeriteljstvo u arheologiji u velikoj je mjeri obilježilo Marinu Milićević Bradač. U mnogim istraživanjima u kojima je sudjelovala, najčešće se bavila dokumentiranjem i crtanjem nalaza. Njeni terenski crteži, sa zaglavljima ispisanim kaligrafskim rukopisom, jednim od njenih zaštitnih znakova, danas su standardni dio ilustriranja nastave kod gotovo svih članova Odsjeka za arheologiju, a pouzdano znamo, i mnogo šire.

Koristim stoga ovu svečanu prigodu iznijeti kratke crtice o osobi o kojoj je Milićević Bradač govorila sa posebnom profesionalnom obazrivošću. Petrie je mjeriteljstvo i precizno dokumentiranje uveo kao standardnu metodu arheoloških istraživanja, isto ono što je profesorica zagovarala na svojoj nastavi.

Dječak sa livada Kenta

Usred ljeta, 1953. godine, velebnom proslavom na University College u Londonu, obilježilo se točno stotinu godina od rođenja jednog od najznačajnih britanskih arheologa, Sir Williama Matthewa Flindersa Petriea (1853–1942). Uz Lady Petrie, oslonjenu na štap u dubokoj starosti od preko devedeset godina, okupilo se ogromno mnoštvo njegovih prijatelja, kolega i studenata. Taj se ispraćaj i danas pamti kao jedan od najvećih održanih na tom sveučilištu. Međutim, to zapravo nije bio ispraćaj u doslovnom smislu te riječi, budući da je Petrie umro tijekom Drugog svjetskog rata u Palestini (Drawer 1995: 7). Britanska arheologija danas ga smatra temeljnom figurom njihove Bliskoistočne arheologije, osobom koja ju je praktički „*samostalno utemeljila*“ (Fargo 1984: 220).

Flinders Petrie rođen je 3. lipnja 1853. godine u Charltonu (Kent), u viktorijanskoj obitelji srednje klase. Otac, William Petrie, bio je elektro-inženjer, a majka, Anne Flinders, potjecala je iz slavne obitelji već tada široko znanoj u Engleskoj. Kao dijete, Flinders Petrie je bio sićušan, iznimno osjetljiv i boležljiv (patio je od kronične astme) do mjere da nije mogao ići u školu već su ga obrazovali roditelji i tutori kod kuće. Međutim, oba roditelja, i sami visokoobrazovani pojedinci, imali su i više nego dovoljno vještina da bi uspješno odradili zahtjevan posao kućnog obrazovanja, mada je sam jednom prilikom priznao da bi neke lekcije koje je učio ubrzo zaboravljao. Tako je dječačić umjesto da skakuće sa drugim učenicima po školskim hodnicima i livadama Kenta, za vikenda sa svojim roditeljima obilazio prirodne znamenitosti tražeći i opisujući fosile na koje bi usput našli. Razvivši „oštro oko“ i sve ono što je potrebno da se uoče u okolišu, dječakova radoznalost za znanost je rasla. Učio je „ na terenu“, brže, drugačije i više od svojih vršnjaka koji su učili u školama. Pomalo neobično za doba u kojem je proveo dječaštvo, velik utjecaj na Flindersa imala je njegova majka, kći znamenitog britanskog moreplovca Kapetana Matthewa

Flindersa, jednog od prvih istraživača australskih obala i tvorca imena australskog kontinenta. Kao kći jedinica, od njega je primila visoko obrazovanje koje je ona potom intenzivno prenosila sinu, dajući mu „*obrazovanje dostojno njegova imena*" (Drower 1995: 15).

Međutim, snažan utjecaj na Petrija ostavio je i njegov otac William. U početku svoje karijere bavio se elektricitetom i magnetizmima, da bi se kasnije, vrlo uspješno, okušao u kemiji. Obiteljski prijatelj, Piazzi Smythe, inače astronom, tada već Kraljevski astronom Škotske u Edinbourghu, upoznao je Petrijeva oca Williama sa uglednim znanstvenicima Kraljevstva. Kad je imao vremena, često je sinu prezentirao i izvodio zanimljive kemijske eksperimente, izrađivao vatromete, a dječak je posebno uživao promatrajući oca kako radi na preciznim crtežima i planovima električnih spojeva koje je konstruirao. Ta predana očeva preciznost, koju će dječak naslijediti, bit će jedno od glavnih obilježja Petrija kao arheologa. Odgoj u kući Petrie je bio strogo religiozan, i obilježen brigom za dječakovo zdravlje. Kad je imao oko četiri godine započele su tegobe sa teškim bronhitisom nakon čega su mu pluća trajno oslabila. Vrlo često je izostajao iz škole te je tutorstvo tetke Isabelle Tyler intenzivirano i postaje Petrijeva glavna obrazovna struktura. Čitala mu je priče što je potaknulo njegovu radoznalost, tako da je u djetinjstvu njen doprinos u dječakovu razvoju bio izniman. Preko nje je prvi puta došao u kontakt sa starinama: donosila mu je knjige na grčkom i latinskom, kutije sa uzorcima minerala i starog novca, koje je naslijedila od svoje obitelji. Vjerojatno je odlučujući faktor bio taj što mu je jednom prilikom donijela Spinetovu knjigu o hijeroglifima,[1] koja ga je impresionirala. No, Isabella je u vrijeme kada je dječak imao šest godina, već imala preko sedamdeset, te se nije mogla nositi s energijom mladog Petrija. Unatoč mnogim poznatim nam i nepoznatim guvernantama (Cortis, Jackson), obrazovanje su mu ipak od tada roditelji smorali iznijeti na svojim plećima. Kada je bio nešto stariji, i dalje se bavio skupljanjem stijena i minerala, a potom su zaredali samostalni posjeti muzejima i prirodoslovnim zbirkama. Uz preporuku i molbu Smythea i oca, kustosi Britanskog muzeja rado su mu dozvoljavali pristup u depoe gdje je snimao i mjerio mnoštvo kamenih spomenika iz klasičnog razdoblja.

Novci, starine, Stonehenge i muzeji

Iz tog je razdoblja poznato da je mladi Petrie već sam intenzivno skupljao grčki i rimski novac. Znana je anegdota da je za jedne šetnje, trinaestogodišnji Flinders u izlogu jedne trgovine, imena *The Curiosity and Antiquity and Mechanic Shop*, primijetio kutiju sa antičkim novcem. Po ulasku u trgovinu razgovarao je sa vlasnikom koji mu je sve novce iz izloga ispraznio u vreću i dao mu da ih ponese kući i izabere one koji su mu zanimljivi. Ta gesta od povjerenja začela je istinsko prijateljstvo. Godinama nakon ovog susreta mladi Petrie je redovito pohodio trgovinu i uživao u nebrojenim satima razgovora sa vlasni-

1 Marquis Spineto, *Lectures on the elements of hieroglyphics and Egiptian Antiquities*, London, 1829.

kom. Petrie je kasnije sam zabilježio da je dotični vlasnik, imenom N. T. Riley, „izvršio je izrazit utjecaj ne sve koji su ga poznavali". Ohrabrivao ga je da i dalje odlazi u British Museum i tamo na licu mjesta provjerava što je točno od starih novaca imao u svojoj zbirci, razvijajući tako oštro oko za prepoznavanje krivotvorina. Ubrzo je ta priča završila tako da je bio angažiran od strane muzejskog odjela za numizmatiku da nabavlja novce za muzejsku kolekciju. Petrie je oštroumno iskoristio naklonost muzejskih djelatnika i ubrzo si priskrbio pravo da koristi muzejsku biblioteku, koja je vrlo brzo postala njegovo osobno sveučilište.

U tinejdžerskim godinama otac ga je naučio rabiti sekstant (koji je sam izradio) i trigonometriju u čemu je mladić neobično uživao. Prirodno, koristeći muzej, pregledavao je stare karte i izmjere terena, kada je shvatio da do tada nikada nisu bila obavljena mjerenja nekih od najpoznatijih britanskih kamenih kompleksa. Sa ocem je obavio prvo mjerenje slavnog Stonehengea. Terenski rad započeli su 1874. no rezultati mjerenja po kojima ga pamti arheologija su iz 1877, a djelo je publicirano 1880. (*Stonehenge: plans, descriptions and theories,* London 1880.).

Šireći svoje vještine, interes mu nije prestajao u Engleskoj, stoga je nabavio knjigu koja je u njega još više razvila interes za egipatske spomenike, koji je, kako je rečeno, njegovao i njegov otac. Bila je to knjiga njihova obiteljskog prijatelja Piazzi Smythea „*Our Inheretance in the Great Pyramid*" u kojoj je autor donio prve usporedbe geometrijskih obrisa piramide i matematike, odnosno astronomije. Matematički aspekt koji je pratio egipatske piramide, uvelike ispisan na stranicama Smytheove knjige, bila je česta tema razgovora oca i sina, stoga je Petrie zarana maštao o odlasku u Egipat. Međutim, Piazzi Smythe u svojoj je knjizi uvelike spekulirao idejom kojom se prije toga bavio John Taylor (*The Great Pyramid – why was it built and who built it*, 1859): idejom, koja se proteže i u današnje vrijeme, da su piramide toliko precizno izgrađene da to nikako nije mogla odraditi ljudska ruka, posebice ako se u obzir uzme tadašnje još relativno utjecajno crkveno stajalište da je svijet stvoren 4004. godine prije Krista[2] (Drower 1995: 27, Reisenauer 2003: 933). U to je vrijeme, Darwin objavio svoje kapitalno djelo *O podrijetlu vrsta* (1859.), knjigu koja je iz temelja protresla uvjerenja tadašnje znanosti, a posebno britanske. Dokazi evolucije teško su u početku ulazili u okvire koje je zastupala Crkva. Kad je Smythe napisao i potpisao, u istome djelu, da postoji realna šansa da su Britanci jedno od izvornih izraelitskih plemena ili da dijagonale na Velikoj piramidi ukazuju gdje se nasukala Noina arka, prijateljstvo između obitelji Petrie i Smythea je počelo kopniti. Detaljno čitajući Smytheovu knjigu, Petrie je primjetio njene nedosljednosti i netočnosti, što je samo učvrstilo njegov naum da ode u Egipat i sam izmjeri piramide.

2 Vrijedno je zabilježiti da je Taylor prvi shvatio činjenicu da je vertikalna visina piramide (izmjerena 1835.), u istome odnosu prema perimetru kao što je promjer kruga prema opsegu, dakle vrijednost π (Drawer 1995: 28). U istom tekstu Drawer navodi da je Petrie Smytheu dao ideju da udaljenost od Zemlje do Sunca iznosi 10^9 visine Velike piramide (Drawer 1995: 28, referenca 21: 442), no Smyth na citiranoj stranici svoje knjige (150) to ne navodi.

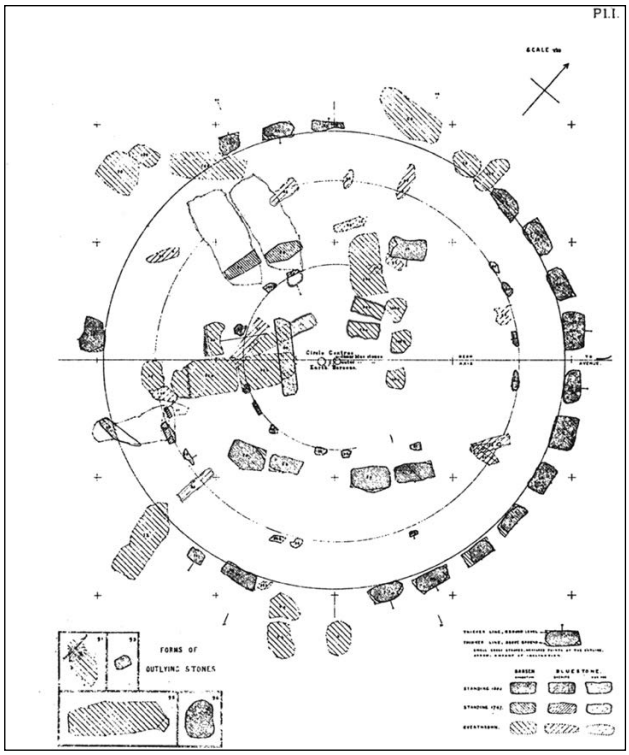

Slika 1. Crtež glavnog kompleksa Stonehengea kako ga je publicirao Flinders Petrie (prema Petrie 1880. Pl.1., digitalizirao Google)

Odlazak u Egipat

Petrie je samo čekao da krene na putovanja iz svojih dječačkih maštanja. Sedam godina nakon otkrića Prijamovog blaga, kao dvadeset-sedmogodišnjak, Petrie je otputovao u Egipat (1880.) (Fargo 1984: 220–221), gdje će, za razliku od npr. Schliemannova pristupa iskopavanju Troje, postaviti temelje znanstvenim metodama i mjerenjima u arheologiji. Valja reći da je u to doba Egipat bio zemlja u kojoj su se veličanstvene piramide i sve u vezi njih, uzimale zdravo za gotovo, a artefakti koji su se prikupljali bili su orijentirani na ono što se može izložiti u muzejima. To je Petrija odredilo kao protivnika kaotične trgovine eksponatima a samim time, posredno, prvim konzervatorom egipatskih starina. Bilo je to doba u kojemu su se spomenici pljačkali, prodavali, a nerijetko i uništavali, deklarirajući drevnu ostavštinu kao poganstvo.

Političke okolnosti u Europi u vrijeme prije i za Petrijeva odlaska u Egipat bile su vrlo zamršene, no, s druge strane, iznimno važne za rođenje egiptologije kao discipline. D. Jeffreys tu je kompleksnost sažeo u nekoliko rečenica: „*….. Bonaparte's expedition to Egypt, between the years 1798 and 1801, which was a watershed event, not only in the development of professional academic Egyptology and in the increasingly important role that Egypt and its culture played in the international politics of the 19th century, but also as the first major imperialist incursion into the Middle East in modern times*“[3] (Jeffreys 2003: 1).

3 „*Bonaparteova ekspedicija u Egipat, između 1798. i 1801. godine, bila je presudan događaj, ne samo u razvoju profesionalne akademske discipline, egiptologije, i u sve značajnijoj ulozi koju su Egipat i njegova kultura imali u međunarodnoj politici 19. stoljeća, nego i kao prvi veći imperijalistički prodor na Bliski Istok u moderno doba*“ (slobodan prijevod M. Burić).

Prošlost stara četrdeset vjekova

Nakon Napoleonovog neuspješnog pokušaja osvajanja Egipta, Europom se kao šumski požar proširio dodatni interes za drevnom ostavštinom Egipta, što se i danas smatra najvažnijim kulturološkim rezultatom Napoleonove kampanje. Još 1777. godine, Francuska je preko Françoisa Baron de Totta planirala aneksiju Egipta (i Levanta), međutim do pokušaja realizacije toga plana doći će dvadesetak godina kasnije kada će budući vladar Napoléon Bonaparte 19. svibnja 1798. krenuti iz francuskog Toulona sa 300 brodova i preko 30 tisuća vojnika put Egipta. Cilj: „oslobađanje" Egipta od otomanske vlasti (ali) i presijecanje vitalnih britanskih trgovačkih komunikacija prema Indiji, što je trebalo Francuskoj kao snažno uporište za vlastitu ekspanziju Mediteranom. Došavši u suhu, pustinjsku ravnicu Egipta neposredno pred odlučujuću bitku, legenda tako kaže, Napoleon se obratio vojnicima i sa konja viknuo: *ne zaboravite da vas sa ovih spomenika gleda prošlost stara četrdeset vjekova*! Osim vojnog fijaska koji je doživio Napoleon, poznato je da je na brodovima putovalo preko 150 znanstvenika raznovrsnih historiografskih profila. Njihov je zadatak bio prikupiti inicijalne podatke o Egiptu, posebno o njegovoj povijesti, koja je po mnogima bila ekvivalent antičke Grčke i Rima. Ta je grupa znanstvenika danas znana kao *Commission des Sciences et des Arts*.[4] Njihovo djelovanje danas se smatra inicijalnim događajem preko kojega su udareni temelji egiptologije kao discipline. Napoleon je sebe doživljavao kao čovjeka od znanosti, stoga je kao član Akademije znanosti i bio u mogućnosti prikupiti malu „vojsku" znanstvenika raznih disciplina koji su prikupili više tisuća arheoloških artefakata (Bard 1999: 4–5; Jeffries 2003: 4–5). Prikupljali su ih i obilazili lokalitete često pod paljbom otomanske vojske, a kad su nakon više mjeseci stigli do Asuana, pretpostavili su da su zabilježili veliku većinu prirodnih i kulturnih obilježja Egipta. Većina tog materijala objavljena je u monumentalnom izdanju *Description de l'Égypte*.[5]

Odmah po osvajanju Kaira, Francuzi su osnovali *Institut d'Égypte* koji je bio polazište za sva istraživanja. Ključna figura u okviru instituta bio je Dominique-Vivant Denon, francuski pisac i vrstan crtač, koji je po Napoleonovu povlačenju u Europu svoja bogata opažanja objedinio u publikaciji *Travels in Upper and Lower Egypt* (1802.), a koja je trenutačno nakon objave postala pravi hit. Kako je posvećena Napoleonu, omogućila je da njegov vojni poraz preokrene u znanstveni uspjeh. Tako su se maestralni Denonovi crteži našli u službi političke propagande budućega cara. Međutim, budući da je francuska ekspedicija u vojnome smislu propala, pobjednička britanska strana zaplijenila je mnoge artefakte, među njima i slavni Kamen iz Rosette, trilingualni dokument isklesan u kamenu koji je poslužio kao polazišna točka u dešifriranju hijeroglifskog pisma (Parkinson 1999: 20). U svakom slučaju, Stari je kontinent tako postao potpuno zaluđen Egiptom, koji je prodirao u sve društvene kru-

4 Osnovana 16. ožujka 1798. sa ukupno 167 članova podijeljenih u 5 kategorija.

5 Izdanje u više desetaka volumena izdavanih u razdoblju od 1809–1829. godine, koje je potpisalo više od 160 autora koji su sudjelovali u kampanji.

gove, a stanje možda najbolje opisuje praizvedba Verdijeve Aide, upriličena u Kairu na Badnju večer 1871. godine. Aristokracija Europe portretirala se odjevena u orijentalnu odoru, a veliki gradovi ulažu silne napore u pribavljanju i transportu egipatskih obeliska na svoje trgove, dok fascinacija Kleopatrom i njenom bezvremenskom ljepotom traje još i danas. Isto tako, jedno od Beethovenovih remek-djela, 3. Simfonija, Napoleonu u čast, prozvana je „Eroica".[6] Egipat je tako, zahvaljujući interesu Europe, probudio svoj interes za vlastitom baštinom, međutim taj se interes većinom manifestirao kroz preprodaju artefakata.

Dana 14. prosinca 1880. Petrie se iskrcao u aleksandrijskoj luci, no još je dva dana čekao da se iskrca 19 kutija opreme i urede svi papiri. Dok je čekao u hotelu u Aleksandriji, uputio se na probno snimanje obližnjih katakombi, gdje je odmah ustanovio da su neki dijelovi izrađeni u desetinku inča (Drower 1995: 31–35). Po dolasku u Kairo krenuo je u svoju šest desetljeća dugu istraživačku avanturu po Egiptu i Palestini (Drower 1999: 743), koja je osim po mjeriteljstvu značajna i po iznimnim naporima za zaštitu i konzervaciju arheološke građe. Petrie je jednom prilikom zapisao da se osjeća kao u gorućoj kući iz koje pokušava spasiti sve što se može spasiti. Prvi ozbiljan posao u Egiptu bilo mu je, dakako, mjerenje piramida u Gizehu (Gizi) 1881. – 1883., kojime je dokazao da tada već aktualne teorije o „božanskoj intervenciji" pri gradnji, nisu utemeljene. Rad je nastavio u Tanisu,[7] gradu unutar same delte Nila, odmah ga obilježivši obrisima sustavnog istraživanja kojim je udario temelje onoga po čemu je danas znan u arheologiji. Nakon Tanisa radio je na čitavom nizu lokaliteta koji su dali senzacionalne nalaze, a na nalazištu Tell el-Hesi (današnji Izrael) je snimio prvi presjek tela u povijesti arheologije te ga kronološki paralelizirao sa keramikom koju je poznavao iz Egipta. Od tih lokaliteta treba spomenuti rad u Fayumu, Abidosu, Memfisu, Naukratisu, Ilahumu, Hawari te više otkrivenih hramova u Tebi. Od tebanskih otkrića, svakako valja spomenuti slavni nalaz Merenptahove stele (otkrivena 1896; danas u Egipatskom muzeju u Kairu; najstariji spomen imena „Izrael" izvan judeo-kršćanske tradicije (Petrie 1932: 160–161, Nestor 2015: 296–297; Masters 2019)). Također, u Tell el-Amarni je otkrio ostatke odmetnutoga faraona Eknatona sa nalazima importirane mikenske keramike koju je tako precizno datirao da je time udario i temelje mikenske kronologije (Drower 1999: 744).

U to vrijeme kronologija kao jedan od ključnih aspekata arheologije još nije bila definirana. Kronološki odnosi mogli su se definirati samo na pojedinačnim lokalitetima/istraživanjima, no bilo kakav širi kontekst bio je još nepoznat. To je, dakako, bio velik problem, budući da se gomilanjem nalaza, pogotovo u Egiptu, pojavilo mnoštvo materijala koji je bio neupotrebljiv u širim kronološkim kontekstima. Želeći shvatiti kako se nalazi odnose prema vlastitoj povijesti, minuciozno je bilježio svaki mogući podatak o baš svakom otkrivenom predmetu. Svaki od njih je fotografiran. Time je odredio temeljnu postavku

6 Kad je Napoleon izvršio državni udar i proglasio se carem (1804.), Beethoven je povukao posvetu i uništio naslovnu stranicu sa imenom i posvetom (Moreland 1973).

7 Rad je financirao tek uspostavljeni *Egypt Exploration Fund* (kasnije *Egypt Exploration Society*).

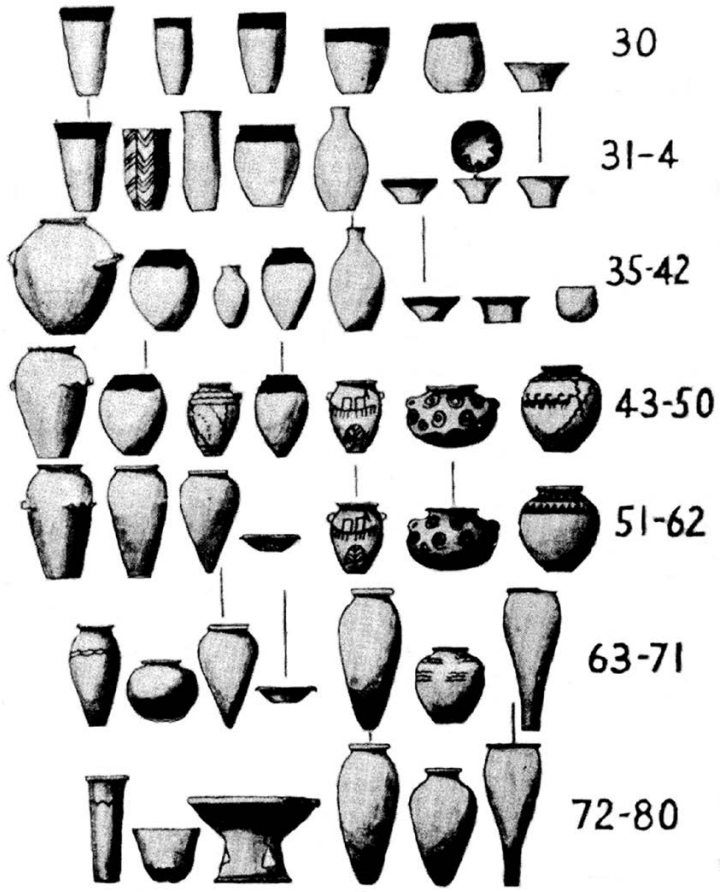

Slika 2. Izvorni Petrijev crtež serijacije posuda iz Preddinastičkog perioda (preuzeto iz Drower 1995: 251)

arheološke metode da tipološkom usporedbom nalaza sa znanom kronologijom povezuje analogne tipove na drugim lokalitetima i područjima. Sam je proces nazvao *sequence dating*. Međutim, prvo je valjalo definirati tipove koji su imali rane, srednje i razvijene/kasne faze vlastitoga razvoja. Taj prvi pokušaj odradio je tipološkom podjelom iskopanih 900 grobnica, od tada već 4.000 iskopanih, preko izrezanih 900 kartonskih profila. Posude nađene u svakoj od grobnica smjestio je u devet osnovnih tipoloških kategorija koje je mogao razlikovati u nekropoli Naqada (danas poznato kao *Naqada sequence*). Najbrojnije posude sa valovitim uzorkom ručke koristio je kao osnovu. Uspoređujući sve posude toga tipa, ustanovio je da je rani tip loptastog oblika prethodnica kasnijem cilindričnom tipu koji je pronalazio u grobnicama Prve dinastije u Abydosu. Sve ostale posude sa valovitom ručkom otkrivene u grobnicama je tako mogao smjestiti u jednu kronološku kategoriju, koje su na taj način bile paralelizirane i datirane lokalitetima i/ili keramičkim nalazima sa poznatim datumima vladavine faraona (Drower 1995: 251; Drower 1999: 771). Ta krajnje jednostavna, no iznimno dugotrajna, a danas standardna statistička metoda, vjerojatno je najveća ostavština koju je arheologiji ostavio Petrie. Suvremena statistika takav pristup naziva serijacija (u arheološkim krugovima naziva se i *Petrie Matrix*). Ovaj pristup označava i prvu upotrebu matematičkih modela u arheologiji. U svome tekstu *Sequences in Prehistoric Remains* upotrijebio je tzv. „funkcije udaljenosti" da bi opisao tzv. "bliskost grobova u vremenu" za

dataciju nalaza sa iskopavanja u Naqadi (više od 2 200 grobova (Bard 1999: 26). Ta Petriejeva udaljenost između grobova danas je u matematici poznata kao Hammingova metrika,[8] a na temelju koje je predložio uspostavljanje kronologije grobova, tj. ispravan redoslijed vremenskih točaka kada su grobovi izgrađeni (serijacija) (Bard 1999: 24; Gretzen & Grötschel 2012: 199–200).

Ostavština

Petrijeva karijera munjevito je napredovala u njegovoj domovini. Za svoje je zasluge na predanom radu u Egiptu, Petrie 1892. postavljen za prvoga profesora egiptologije na UCL-u (*University College of London*) čime je postao prvi britanski profesor egiptologije. Sa nalazima, od kojih je dio dopremljen u London, osnovao je zbirku, danas znanu pod imenom *The Petrie Museum* (Picton 2013).

Obiteljska pozadina u inženjerskom mjeriteljstvu, a posebice spomenuta činjenica da mu je djed po majci bio znameniti istraživač Australije, obilježila je karakter mladoga Williama Matthewa. Slavna je anegdota koja svjedoči da je bio zapanjen time kako se u Engleskoj loše tretiraju neki arheološki lokaliteti. Jednom je prilikom izjavio da „*zemlja mora biti brižljivo odvajana, inč po inč tako da bi se točno vidjelo gdje i kako što u njoj leži*". Imao je tada osam godina (Stinespring 1942: 33). Flinders Petrie u mnogo čemu predstavlja neku vrstu Schliemannova kontrapunkta, suprotnosti tadašnjoj medijskoj zvijezdi jer ne samo da je Petrie obavljao kompleksna mjerenja i prije nego što je počeo iskopavati, već je tadašnje postojeće metode iskopavanja gotovo u cijelosti odbacio i unaprijedio novima, dakako, temeljenima na iznimnoj preciznosti. Popularna karikatura tipičnog arheologa u šeširu sa povećalom i alatom u ruci mogla bi se vezati uz lik Sir Flindersa Petriea koji je često šetao pustinjom oko istraživačkog kampa, zadubljen u svoje misli. Unatoč svojim, za svoje doba, modernim metodama, bio je svjestan vječitog problema oko točnosti mjerenja u trodimenzionalnom prostoru koji zahtijeva arheologija: „*There is, therefore, no such thing as absolute accuracy; what is called accuracy in each buisness is that amount of inaccuracy which is insignificant*"[9] (Silverberg 1985: 50).

Pismeno je zatražio da mu se mozak, nakon smrti, preda nauci i prouči u znanstvene svrhe. Tako mu je glava Drugi svjetski rat provela u Jeruzalemu, gdje je 28. srpnja 1942. i umro, a danas se čuva u Royal College of Surgeons (RCS).[10]

---

8 U matematici, Hammingova udaljenost dvaju vektora u nekom vektorskom prostoru jednaka je broju komponenti u kojima dva vektora imaju različite vrijednosti. Ova funkcija udaljenosti matematički je negativna, simetrična i jednaka nuli samo kada su dva vektora identična i zadovoljavaju trokutnu nejednakost (Gretzen & Grötschel 2012).

9 „*Stoga ne postoji apsolutna točnost; ono što se naziva točnost u svakom poslu je količina netočnosti koja je beznačajna*" (slobodan prijevod M. Burić).

10 Sudbina glave Flindersa Petrieja svakako je jedna od bizarnijih priča povezanih s njegovim životom i znanstvenim naslijeđem. Njegova sklonost eugenici i kraniometriji, ukorijenjena u tadašnjim antropološkim i kolonijalnim paradigmama, često se previđa u svjetlu njegovih izvanrednih doprinosa arheologiji i egiptologiji. Petrie je, kao i mnogi znanstvenici s kraja 19.

Odličan sažetak Petrijeva lika i djela u arheologiji dala je M. S. Drower: *„Petrie was no philologist and his ideas were not always acceptable to his colleagues. Few scholars followed his long chronology for ancient Egyptian history, and some of his theories were more ingenious than plausible, but as an excavator he had no rivals. Gifted with a remarkable visual memory, he was an able surveyor and photographer, a practical craftsman who made his own packing cases and, if necessary, built his own house. In the early days he excavated almost single-handed. Workmen trained by Petrie at Quft (called "Quftis") were summoned in subsequent seasons to wherever he was working; their descendants are still employed as professional overseers in Egypt"*[11] (Drower 1999: 745).

i početka 20. stoljeća, bio pod utjecajem rasnih teorija koje su nastojale kvantificirati ljudsku inteligenciju i društvenu hijerarhiju na temelju fizičkih karakteristika, posebice lubanje. Premda se eugenika tada smatrala legitimnom granom znanosti, danas je potpuno diskreditirana kao pseudoznanstvena disciplina koja je poslužila kao temelj za diskriminaciju i rasističke ideologije (Kuhar 2015). Oko cijelog procesa postoje brojne kontroverze i anegdote, od toga da je glava bila neprepoznata i nenamjerno skladištena među drugim antropološkim uzorcima, do tvrdnji da je, kada je napokon pronađena, postojala namjera da se ispita u skladu s Petriejevim uputama. Međutim, spomenute analize nikada nisu obavljene. Njezina priča danas služi kao podsjetnik na vječite etičke dileme u znanosti, posebice u području antropologije i arheologije. I dok Petrie ostaje slavljen kao pionir arheološke metodologije, njegovi pogledi na eugeniku i rasne studije bacaju sjenu na njegovu ostavštinu. Istodobno, sudbina njegove glave ostaje neobična fusnota u povijesti znanosti – možda čak i kao simbol jedne ere u kojoj su se znanstvene ambicije često ispreplitale s ideologijama koje su, srećom, danas odbačene (Perry & Challis 2013).

11 *„Petrie nije bio filolog i njegove ideje nisu uvijek bile prihvatljive njegovim kolegama. Malo je učenjaka slijedilo njegovu dugu kronologiju za drevnu egipatsku povijest, a neke od njegovih teorije su bile više domišljate nego vjerojatne, ali kao terenac nije imao premca. Nadaren izvanrednim vizualnim pamćenjem, bio je sposoban geodet i fotograf, praktičar koji bi sam izradio kofere za pakiranje i po potrebi sagradio vlastitu kuću. U ranim danima iskopavao je gotovo sam. Radnici koje je Petrie obučavao u Quftu (tzv"Quftisi") pozivani su u narednim sezonama gdje god da je radio; njihovi su se potomci su i dalje zapošljavali kao profesionalni nadzornici u Egiptu"* (slobodan prijevod M. Burić).

LITERATURA

Bard 1999
K. A. Bard, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Routledge, 1999.

Drower 1995
M. S. Drower, *Flinders Petrie. A Life in Archaeology*, Wisconsin, 1995.

Avina & Delaney 2014
G. Emanual Avina & H. Delaney, "Professors' Influence on Students' Beliefs, Values, and Attitudes in the Classroom", *Journal of College and Character* vol. 15 (4), Taylor & Francis, Ltd, 2014, 1–221.

Fargo 1984
V. M. Fargo, "Sir Flinders Petrie", *Biblical Archaeologist* vol. 47 (4), Chicago, 1984, 220–223.

Gretzen & Grötschel 2012
T. L. Gretzen & M. Grötschel, "Flinders Petrie, the Travelling Salesman Problem, and the Beginning of Mathematical Modeling in Archaeology", *Documenta Math. Extra Volume ISMP*, 2012, 199–210.

Jacobi 1991
M. Jacobi, "Mentoring and Undergraduate Academic Success: A Literature review", *Review of Educational Research* vol. 61 (4), Sage Publishing, 1991, 505–532.

Jeffreys 2003
D. Jeffreys, "Two Hundred years of Ancient Egypt: Modern History and Ancient Archaeology", in: D. Jeffreys (ed), *Views of Ancient Egypt since Napoleon Bonaparte: imperialism, colonialism and modern appropriations*, UCL Press; Cavendish Pub., London, Portland, 2003.

Komarraju *et al.* 2010
M. Komarraju, S. Musulkin, G. Bhattacharaya, "Role of Student–Faculty Interactions in Developing College Students' Academic Self-Concept, Motivation, and Achievement", *Journal of College Student Development* vol. 51 (3), Iowa, Hopkins Press, 2010, 332–342.

Kuhar 2015
M. Kuhar, *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet, 2015.

Masters 2019
K. Masters, "Israel and Merneptah Stela", *Ancient Egypt Magazine*, august/september 2019, 44–51.

Moreland 1973
T. R. Moreland, *Sinfonia Eroica: Beethoven's Third Symphony*, Honors Theses. 563 https://scholarlycommons.obu.edu/honors_theses/563.

Nestor 2015
D. Nestor, "Merneptah's 'Israel' and the Absence of Origins in Biblical Scholarship", *Currents in Biblical Research* vol. 13 (3), Sage Publishing, 2015, 293–329.

Parkinson 1999
R. Parkinson, *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment*, University of California Press, 1999.

Perry & Challis 2013
S. Perry & D. Challis, "Flinders Petrie and the Curation of Heads", *Interdisciplinary Science Reviews* vol. 38 (3), Taylor & Francis, Ltd, 2013, 275–289.

Picton 2013
J. Picton, "The Petrie Museum of Egyptian Archaeology", UCL. *Archaeology International*, No. 16 (2012–2013), London, 2013, 31–37.

Petrie 1932
W. M. F. Petrie, *Seventy Years in Archaeology*, New York, 1932.

Reisenauer 2003
E. M. Reisenauer, "The Battle of Standards": Great Pyramid Metrology and British identity 1859 – 1890", *The Historian* vol. 65 (4), Taylor & Francis, Ltd, 2003, 931–978.

Silverberg 1985
R. Silverberg, *Great Adventures in Archaeology*, University of Nebraska, 1985.

Stinesting 1942
W. F. Stinesting, "Flinders Petrie: 1853-1942", *The Biblical Archaeologist* Vol. 5 (3), Chicago, 1942, 33–36.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.11

Adnan Busuladžić

University of Sarajevo, Faculty of Humanities

Department of Archaeology

Franje Račkog 3, BiH–71 000 Sarajevo

adnan.busuladzic@ff.unsa.ba

A BRONZE STATUETTE OF A MUSICIAN FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA

The bronze statuette of a musician playing a wind instrument, probably a military musician, was found at Donja Blatnica near Mostar. It is very likely, given the relative proximity of military facilities, and the known presence of Roman military units, that this statuette belonged to a member of one such formation. The presence of music in the Roman army is evidenced by many surviving monuments, reliefs and, to a lesser extent, written sources.

Key words: music, instruments, Roman period, bronze statuette, Roman army.

Introduction

The origins of music can be traced back to prehistoric times, evolving from various calls and signs originally designed for mutual understanding. With the passage of time, distinctive forms and styles of music-making emerged among different ethnic communities. Various music-related activities have been identified among ancient Chinese, Egyptian and Semitic peoples (Nef 1937: 13–17). Music as an art may be defined as the use of sounds to evoke various emotional states, reflecting a certain moment of human reality (Abert 1899; Lippman 1964; Anderson 1966; Ferri 2008: 89).

The Greeks and Music

One of the earliest wind instruments of which archaeological evidence has survived is the solo instrument known as the ocarina, which was played by blowing into the mouthpiece. The principle is very similar to that of the flute, a later invention. It was probably used for practical purposes, to summon others from afar, or for magical purposes (Ferri 2008: 90). Our knowledge of music in ancient Greece derives mainly from painted images, architecture, sculpture and written sources. Among the earliest finds, dating from the time of the pre-classical civilizations that evolved on the Cyclades islands off mainland Greece, are statuettes of harpists and flautists (Tomas 2016: 54). In ancient Greece, music was associated with literature, poetry (Huizinga 1970: 212) and, consequently, the theatre (Bošković & Stulli 1961: 34–35). The ancient Greeks taught music using a simple lyre; instruments that were more difficult to play were taught by a virtuoso (Musić 1942: 52). References to the social and cultural role of music in ancient Greece, and later in ancient Rome, are found in written sources. Music was greatly valued in ancient Greece, and was believed to

be a gift of the gods. A Greek myth relates that the gods took pity on the human race, and ordained the feasts of thanksgiving as a respite from their troubles, bestowing upon them Apollo, the Muses, and Dionysus to provide them with music, dance and games (Huizinga 1970: 212–213). In ancient Greece, there was a direct connection between music and the Muses, who presided over music and poetry (Višić 2010). Music was an essential component of many public events. The ancient Greeks developed a tonal system based on acoustics, and elaborated a system of musical notation using the Greek alphabet. They also developed a sophisticated aesthetics of music. Three tonal systems were developed: the diatonic, the chromatic and the enharmonic. Terms such as *harmony* and *symphony* also survive from ancient times (Rocconi 2015: 86).

Greek music was almost always subordinate to poetry, and thus the emphasis was on the emotional import of the poem being recited. The development of the musical arts led to the invention of different musical instruments, among them the *lyre*, the *kithara* and the *aulos*. Religious festivals also stimulated the development of the musical arts. At the Pythian games in Delphi in 586 BCE, victory went to an *aulos* player named Sakadas, who performed a composition commemorating Apollo's victory over the dragon. In 417 BCE Timotheus of Miletus composed his *Nautilos*, describing a tempest at sea. Later, certain instruments were used solely for specific cults: the wind instrument known as the *aulos* accompanied plays dedicated to Dionysus (Rocconi 2015: 83–84), the lyre those in honour of Apollo.[1] Music was used to evoke the combat between Apollo and the serpent or dragon Python, following a standard sequence: the introductory mood is followed by Apollo challenging the dragon and the combat, in which Apollo is victorious, ending with his victory song. Dozens of Greek compositions or fragments of composition have survived. The most significant musical composition is a Delphic hymn to Apollo, which regrettably has not survived in its entirety (Nef 1937: 17–23). Music was also an integral feature of theatre performances; we know of part of a tragedy performed to musical accompaniment by musicians known as *melopoioi* (*Grčke tragedije* 2010: 302).

A considerable number of musical instruments played by these ancient peoples are known to us. In the case of the ancient Greeks, the *lyre* and the *kithara* were stringed instruments yielding a single pitch. The lyre was played mainly at home, as the instrument of amateurs, and was used in teaching music to children. The *kithara*, a more difficult instrument to master, featured in both solo performances and concerts. Harps, and the single-stringed monochord, were also stringed instruments. The most popular wind instruments were the *aulos*, a flute with finger holes, the *diaulos* with two separate reed pipes, the chromatic *aulos*, the flute or monochromatic syrinx, and the Pan pipes or polychromatic syrinx. Wind instruments were usually made of bone, wood or a combination of both with bronze (Žižek 2008: 81–84, 86). Also known in those ancient times were percussion instruments such as cymbals (Parović-Pešikan 1981: 157), castanets, and the tympanon, as well as the first keyboard instru-

1 For Apollo, see Graves 2008: 72–78.

ment, the *hydraulis*.[2] These instruments also generated different forms of music. Accounts survive of performances of compositions for the *kithara*, of interludes, of pieces for the *aulos*, of the genre known as the Pythian nomos, and of various types of choral music. The principal choral forms were the *threnos*, the *paean* and the *dithyramb* (Uzelac 2005: 19–22). The Hellenistic period was also known for its lively musical performances, an essential feature of religious celebrations, games, festivals, sporting events and the like (Cary 1972: 317). Tradition has it that the goddess Cybele invented the cymbals, flute and snare drum, to accompany games and dances (Osvalt 1980: 182). Also associated with music in a religious context are local representations of the syrinx-player Silvanus, portrayed in a variety of forms and with different followers.[3]

The Etruscans and Music

Etruscan music was directly influenced by that of the Greek (Pallottino 2008: 326–327). There are numerous archaeological finds, surviving frescoes depicting entire orchestras, musical instruments, and games, which reveal the importance of music in the lives of the Etruscans. These include the frescoes in the Tomb of the Shields in Tarquinia (Gavela 2007: 37), the Tomb of the Dancers (Gavela 2007: 39), the cultic games in the Tomb of the Augurs (Gavela 2007: 50), and the Tomb of the Triclinium (Gavela 2007: 70–71). Certain Etruscan scenes reveal that some of their instruments were identical to those of the Greeks; they also used stringed instruments such as the lyre (Gavela 2007: 54), or wind instruments (Gavela 2007: 71). Some surviving sources also refer to instruments that might be regarded as Etruscan national instruments, in particular the double *frula* and the straight trumpet known as the *salpinx*. Surviving written sources or images also reveal that the Etruscans used instruments such as the *barbiton*, the curved horn or *cornu* and the *crotala*, a percussion instrument (Pallottino 2008: 327).

Music in the Roman world

The Romans adopted music from the Greeks but drew a distinction between poetry and music. In contrast to ancient Greece, where music was a form of artistic expression, in Roman society it was increasingly performed by slaves (Manuwald 2011: 80–90), accompanying the gratification of the senses and lewd private performances, as recorded in the biography of the emperor Nero (Nef 1937: 17–23). As music became a factor in moral deviance, the Romans professed to abhor music and dance. Paradoxically, though, music played an important part in both religious and everyday life. During the imperial period, the emperor Domitian built an odeon, or concert hall,[4] where music competitions were held (Rober 2009: 200).

---

2 Percussion instruments have also been found in mosaics. Žižek 2008: 85, fig. 8.

3 Busuladžić 2017: catalogue no. 104, plate 44, 104, catalogue nos. 106-109, plate 45, 106-109, catalogue nos. 110 and 111, T. 46, 110 and 111.

4 Odeons were smallish, roofed buildings (see Nestorović 1952: 382).

Among the ancient Romans, music was associated with certain aspects of society, primarily religious customs and theatre performances (Owen 1996: 5), ritual performances as part of public events, gladiatorial combats (Rocconi 2015: 90), and the use of musical instruments during military ceremonies and other military matters. This last is illustrated by a bronze statuette of a military trumpeter, found in Bosnia and Herzegovina (Busuladžić 2017: catalogue no. 100, plate 42, 100).

Attitudes towards music changed when the new religion of Christianity began to gain ground. Wind instruments were banned, and vocal religious music became the only officially recognized kind (Ferri 2008: 93).

There is ample evidence of the role of music in everyday life, both among the Greeks and, later, in Roman society, in the form of scenes of musicians, musical instruments, dancers and games on painted pottery vases, lamps and other objects.[5]

Evidence of music-making in Bosnia and Herzegovina in Roman times

Orpheus and Calliope

A number of archaeological finds from Bosnia and Herzegovina attest to music-making in Roman times. A particularly fine example is the image of Orpheus in a mosaic from Panik (Busuladžić 2017: 118–124).

Orpheus (Macchioro 1930: 3–28), son of the Muse Calliope and the river god Oeagrus (Graves 2008: 103), was one of the greatest poets (Owen 1996: 3), honouring the gods in his songs (Osvalt 1980: 255). His love for his dead wife Eurydice (Morford & Lenardon 2003: 358) was so great that he descended into the underworld.[6] There, accompanying his unique voice on the golden lyre given to him by Apollo (Morford & Lenardon 2003: 360–361), which he was taught to play by the Muses (Graves 2008: 103), he charmed the many gods who heard him. Later, back on earth, he sang and played the lyre so exquisitely that the beasts and the birds would gather round to listen to him (Darmon 1995: 61–62). Tradition has it that after his death, his lyre was carried to heaven and placed among the stars (Budžak 2004: 195–199). His death was met with lamentations, and his return to life was celebrated with a banquet, a pagan version of the Resurrection (Carus 1903: 484). From these, a range of Orphic mysteries evolved (Macchioro 1930: 53–74), marked by ecstasy (Macchioro 1930: 29–53) and the emergence of Orphic communities (Macchioro 1930: 122–145), which must also have had an impact on music.

This myth is recorded in Bosnia and Herzegovina, at the Roman villa in Panik near Bileća, where a mosaic was uncovered portraying Orpheus in an

5 Busuladžić 2017: 106–136. Maenads were depicted dancing, holding tympanons. Parović-Pešikan 1981: 156; Osvalt 1980: 207; Parović-Pešikan 1981: 163 and 164; Pallottino 2008: 328; Rober 2009: 201.

6 *ALGRM* III, 1897–1902, 1159-1164.

ecstasy of song (Busuladžić 2017: catalogue no. 101, pl. 43, 101), surrounded by animals, entranced by his music (Busuladžić 2008: 105–107). This scene appears on many monuments throughout the Roman Empire (Žižek 2008: 82; Ferri 2008: 93).

Calliope, mother of Orpheus, also figures in the arts (Osvalt 1980: 228). The daughter of Zeus and Mnemosine, she is traditionally regarded as one of the most refined of the Muses, presiding over the arts and in particular over epic poetry (Srejović & Cermanović 2004: 190). Her name derives from the Greek words for beauty and voice: Calliope, the beautiful voiced. The role of the Muses was to entertain the gods on Mount Olympus with their singing; they were an essential part of joyous occasions such as weddings and games, but also of sorrow and of funerals. They both inspired and personified knowledge and the arts, especially literature, dance and music. Erato, whose emblem was the *kithara*, was the Muse of love poetry; Euterpe, whose emblems were the *aulos* and the *syrinx*, was the Muse of music, song and lyrical poetry; and Melpomene was the Muse of tragedy (Srejović & Cermanović 2004: 275–276). Among other muses were Clio, Melete, Polyhymnia, Arche and Thalia (Višić 2010: 27). The Muses were synonymous with the melodious sounds of nature, birdsong, the rippling of water, and the sound of wind, prompting the artistic expression of thoughts and feelings in poetry, literature and music. The authors and composers of these works saw this as inspiration from a god, who instilled the creative force: the very role that was the preserve of the Muses (Višić 2010: 26), who inspired artistic and spiritual creativity and the manifestation of beauty. They were seen as reflective or imaginative beings, and thus had no temple, no sacrifices were made to them, nor were they treated as beings with a connection to the divine (Višić 2010: 28).

A bronze appliqué of a Muse (Busuladžić 2017: catalogue no. 102, plate 43, 102) found in Stolac, in Bosnia and Herzegovina, was probably a decorative part of a larger object. Images of Muses in various materials and made using various techniques were not uncommon in the Roman Empire (Ferri 2008: 92).

The mosaic from Panik near Bileća with the image of Orpheus also portrays his mother Calliope (Busuladžić 2017: catalogue no. 103, pl. 43, 103). As Orpheus' mother, the direct connection between the two is evident (Busuladžić 2008: 105–107). The presence of these two mythical figures strongly suggests that the people living in what is now Bosnia and Herzegovina were aware of their role and importance in Roman art, poetry, song, music and their performance.

Further evidence of this is the fact that many monuments, sculptures (Panyagua 1972: 88, 91, 93–96, 98, 100–103, 107–108, 111–113, 123, 125, 130), painted vases (Bejaoui 1992/93: 141), frescoes, mosaics (Miraj 2013: 103, 118, 120; Stern 1955: 68–71, 73–75; Dimitrov 2014: 31) and other artefacts depicting Orpheus have been found throughout the ancient world.[7]

In many instances, images of Orpheus have been interpreted as a crypto-Christian symbol (Macchioro 1930: 186–205). Orpheus in place of the Good

7 *ALGRM* III, 1897–1902, 1166–1207.

Shepherd can be seen on many monuments of a Christian nature (Lanciani 1893: 23). The motif of Orpheus the musician has also been used in portrayals of the biblical David, as the royal psalmist and unusually talented musician (Hachlili 2013: 414–415).

Apollo

There are many myths about Apollo (Hamilton 1962: 25–26), the god of light, son of Zeus and Leto (Osvalt 1980: 48; Graves 2008: 72). He was born on the island of Delos (LIMC 2/1, 1984: 183–363), where the earth burst into flower and shone with light after his birth (Budžak 2004: 30–35). He killed the fearsome Python (Busuladžić 2016: 143), his mother's enemy, at the Oracle of Delphi, of which he was the patron (Kun 2004: 39–40). Struck by an arrow loosed by Eros (Busuladžić 2016: 143), he fell unhappily in love with the nymph Daphne. He also served under his favourite, King Admetus, as punishment for his sins (Kun 2004: 42–43). A skilled lyre player, his constant companions were the nine Muses (Budžak 2004: 30-35); he is thus also associated in particular with music. He was celebrated in dance, song and music on Delos.[8] Apollo also sang the first victory song, or paean, after slaying the Python. The Pythian games were held in his honour, consisting of musical contests at which each contender performed a hymn to Apollo.[9] Other Greek myths tell of his musical contests with Marsias and Pan (Graves 2008: 73) His musical talents were as famous as those of Orpheus, even drawing animals to him to listen to him playing the lyre (Osvalt 1980: 48–51). He is often portrayed in the nude, with a handsome body of markedly masculine proportions, and curly hair (Musić 1942: 67).

The cult of Apollo was quite widely represented in Bosnia and Herzegovina (Imamović 1977: 211–214), as well as in various forms and at many other places (Srejović & Cermanović 2004: 38–42).

Epigraphic monuments providing evidence of the cult of Apollo have also been found in Bosnia and Herzegovina, along with a well-preserved bronze artefact from Prijedor (Busuladžić 2017: 211–212). Images of Apollo are quite common at ancient sites: bronze statuettes have been found in Slovenia (Strmčnik 1997: 278, fig. 13), the Roman province of Pannonia (Tadin 1979: 10–12), Kosovo (Ferri 2008, 91; Dobruna–Salihu 2010: 156), France (Lebel 1962: 15–16, no. 4), and Romania (Alicu *et al* 1979: 143, no. 371), and artefacts in stone and other materials at Viminacium and sites in Vojvodina, along with other sites in Serbia (Jovanović 2007: 9–14), Croatia and North Macedonia (Busuladžić 2017: 128).

Silvanus

Another cult also associated with music is that of Silvanus, whose cult was present throughout the Roman Empire (Osvalt 1980: 307), including the region

8 *RE* 1895, 2–110.

9 *ALGRM* 1884-1886, 422–467.

that is now Bosnia and Herzegovina. Evidence of his cult is provided by monuments found in Serbia, North Macedonia, Montenegro, Gaul, Africa, Syria (Imamović 1977: 55–82), Germania (Goethert 2015: 27–36), Croatia (Milićević Bradač 2008: 359–364) and elsewhere. Silvanus was the god of frontiers and guardian of boundaries (Milićević-Bradač 2008: 362). He was the most popular deity among the poor in Rome, the protector of carpenters, grain merchants, and all those associated with forestry in all its forms. He was also worshipped by gladiators, hunters, slaves and colonists. Significantly, Italic variants of Silvanus depict him as a farmer. Iconographic analysis of monuments suggests that many peoples had a local deity associated with flocks, woods, pastures and vegetation, and that when they came under Roman rule those local deities came to be identified with the Roman god Silvanus. He is portrayed as a god of woods on local monuments (Bekavac 2011: 153–154; Imamović 1977: 56–58). Iconographic features suggest his close similarity to the Greek Pan (Musić 1942: 75), but epigraphic monuments specifically refer to Silvanus (Sanader 2008: 178). He also shares other attributes with Pan (Graves 2008: 94–96), both being associated with music and musical instruments. The local Silvanus is often depicted with the wind instrument known as the *syrinx* or pan pipes, an instrument associated with Cerambus, son of the nymph Eidothea of Mount Othrys, owner of large flocks, who is credited with inventing the syrinx and was also known for his singing to the accompaniment of the lyre (Srejović & Cermanović 2004: 200). This reveals that deities broadly associated with flocks and woods are almost invariably depicted with the *syrinx*. In our case, he is iconographically similar to the Greek Pan (Busuladžić 2017a: 17–24) or the Roman Silvanus (Rendić-Miočević 1955: 5-40). In Bosnia and Herzegovina, several monuments of Silvanus are known in various contexts, complete with the *syrinx* (Busuladžić 2017: 225; 227).

The *syrinx* is almost invariably associated with many nymphs, gods, rulers and heroes (Srejović & Cermanović 2004: 44, 157, 317 and 387), while some traditions also ascribe it to other mythical figures, such as King Midas (*Ibid*: 265).

The Sistrum

The image of a *sistrum*, a percussion instrument, can barely be made out among the floral decoration of a relief on a cippus from Stolac, Bosnia and Herzegovina (Busuladžić 2017: 225). This instrument too is associated with religion, featuring in the cult of Isis among the ancient Egyptians, from whom it reached this part of the world. The followers of Isis, soldiers, merchants and sailors, would have used this instrument, which it appears was present here by the 1st century CE (Paškvalin 2012: 276).

A bronze statuette of a musician

Among the archaeological finds in Bosnia and Herzegovina is a bronze figure of a musician from Donja Blatnica near Mostar (Patsch 1904: 281; 1912: 26), probably representing a military musician.

Martial music, intended to raise morale among soldiers and to develop their sense of belonging to a Roman military unit, was not unknown in the Roman army. At first, unlike the Greeks, the Romans held an unfavourable view of music, which was seen as tending to immorality, at least in theory; but it gradually evolved to take its place in a military context, given its ubiquity in everyday life, in religious ceremonies and in private parties. In every case, a range of instruments was used – stringed instruments such as the *lyre* and *kithara*, percussion instruments such as the snare drum, *tympanon*, *sistrum* and cymbals, and a variety of wind instruments such as the *lituus* (Bishop & Coulston 2013: 227), the hydraulic organ (Rocconi 2015: 90), the tuba, the horn, the *cornua*, the *buccina*, the frula and more (Rober 2009: 200–201).

Fig. 1. A bronze figure of a musician from Donja Blatnica near Mostar.

It is interesting to note that, though dance was mainly performed by women, it was also a feature of the military; dancing featured in Romulus' rape of the Sabine women, and the performance of such dances by soldiers in armour was known as the *bellicrepa saltatio* (Rober 2009: 201).

Written sources, though limited, provide some insight into the evolution of music in a military context. There are no known instances of the use of musical instruments in the army during the Republic, but written sources refer to the horn, tuba and *buccina*, then used primarily as a means of communication by signals or as a call to action. Later, during the Empire, an instrument resembling a curved metal horn is known, and its use is indicated, from paintings, mosaics, and terracotta votive models and sculptures (Bishop & Coulston 2013: 68–69).

We learn from Vegetius that the Roman army used a number of musical instruments, invariably wind instruments, for their primary purpose of signalling. A secondary use was of march music, another feature of the army. Flutes could be used for a similar purpose, to provide a beat for rowers in the fleet. They were also used in the army's religious ceremonies (Bishop & Coulston 2013: 115); archaeological evidence has revealed the use of the *aulos* in such a context (*Ibid*: 144–145). Written sources are supplemented by archaeological evidence, chiefly in the shape of the metal "lips" joining the parts of an instrument that, if they were made of perishable material, have not survived. The images on Trajan's famous column include a *cornu* curved into a near-circular shape (*Ibid*: 115), just like that of our bronze statuette. Many other images reveal the use of musical instruments, mainly wind instruments, undoubtedly used by legionaries, cavalrymen and other military personnel (*Ibid*: 189–190).

Direct evidence that these instruments were also used in a civilian context, during gladiatorial combats, at funerals and other such events, is provided by many surviving monuments, reliefs and other images (*Ibid*: 116).

By way of conclusion

A fair amount of scholarly works about the military presence in the Neretva valley has been written to date. The army's advance along the river valleys, in this case that of the Neretva, and the increasing Romanisation of the surrounding areas, is widely known. The proximity of Narona, and the evidence of Roman sites such as Višići, Tasovčići, Čapljina (Zaninović 1996: 221–230), and Mogorjelo (Dyggve & Vetters 1966), the latter probably of considerable military importance, lead to the local conclusion that the statuette is of a military musician. The presence of this statuette may safely be regarded in this context.

The long historical continuity of the conquest of Illyria (later the Roman province of Illyricum), and the often very bloody Illyrio-Roman wars (Mesihović & Šačić 2015: 151–165, 179–207), required a significant military presence. The result of the final stage, known as the *bellum Batonianum*, 6-9 CE (*Ibid*: 207-235) was the defeat of several tribes – the Pannonians, the Delmatae, the Daesiates, the Breuci and the Moesiae among them. No fewer than fifteen legions were engaged in this military campaign. Even after the subjugation of the region, the Roman presence consisted of a military and security system of five legions, two stationed in Dalmatia itself – the VII and the IX legions (Zaninović 1996: 213), with a further military presence in the neighbouring province of Pannonia (Mesihović 2016: 119–126).

The direct contact between the wider Mostar region, where the statuette of the musician was found, and the Roman army is attested by the military camp at Gračine near Ljubuški (Tončinić 2011: 173–174), where a variety of documented military units were stationed for long or short spells of duty (Marić 2016: 105–118; Dodig 2008: 143–163). This site, and the troops stationed there, required a considerable turnover of soldiers from various quarter of the Roman empire. It is in this light that the origins may be sought of this bronze statuette, which could have belonged to a soldier who was directly responsible for music as part of life in the army.

ABBREVIATIONS

RE
Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

ALGRM
Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig.

LIMC
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich-München.

BIBLIOGRAPHY

Abert 1899
H. Abert, *Die Lehre vom Ethos in der grieschischen Musik: Ein Beitrag zur Musikästhetik des klassichen Altertums*, Lepizig, 1899.

Anderson 1966
W. D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music: The Evidence of Poetry and Philosophy*, Cambridge, 1966.

Alicu, Pop & Wollmann 1979
D. Alicu, C. Pop & V. Wollmann, "Figured Monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa", in: A. R. Hands & D. R. Walker (eds.), *British Arheological Report, International Series* 55, Oxford, 1979.

Bishop, Coulston 2013
M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment*, Exeter, 2013.

Bejaoui 1992/93.
F. Bejaoui, "Deux nouvelles representationes d'Orphee sur la ceramique Africaine", *Africa* 11–12, Tunis, 1992/93, 140–146.

Bekavac 2011
S. Bekavac, "Silvan u Saloni", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 151–166.

Bošković-Stulli 1961
M. Bošković-Stulli, *Pojava književnosti u ljudskom društvu*, Zagreb, 1961.

Budžak 2004
G. Budžak, *Antologija grčkih mitova*, Beograd, 2004.

Busuladžić 2008
A. Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2008.

Busuladžić 2016
A. Busuladžić, "Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine". *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 45, Sarajevo, 2016, 127–205.

Busuladžić 2017
A. Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovine*, Sarajevo, 2017.

Busuladžić 2017a
A. Busuladžić, "Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice", *Historijska misao* 3, Tuzla, 2017, 11–47.

Cary 1972
M. Cary, *A History of the Greek World 323 to 146 BC*, New Fetter Lane, London, 1972.

Carus 1903
P. Carus, "Orpheus: A study in comparative religion", *The Open Court* 8, Chicago, 1903, 480–491.

Darmon 1995
J. P. Darmon, "Les representations mythologiques dans le decor domestique en Narbonnaise a l'epoque imperial", *Revue archéologique de Picardie* 10, Amiens, 1995, 59–74.

Dimitrov 2014
Z. Dimitrov, "Resumption of regular archaeological excavations in Ratiaria", *The European Archaeologist* 41, 2014, 28–35.

Dobruna-Salihu 2010
E. Dobruna-Salihu, "Predmeti umjetničkog obrta u bronci tijekom rimskog doba u središnjem dijelu Dardanije (današnjeg Kosova)", *Histria Antiqua* 19, Pula, 2010, 153–166.

Dodig 2008
R. Dodig, "Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga", *Opuscula Archaeologica*, Zagreb, 2008, 143–163.

Dyggve, Vetters 1966
E. Dyggve & H. Vetters, "Mogorjelo", *Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung* 13, Wien, 1966.

Ferri 2008
N. Ferri, "Glazba, glazbala i kultovi u vezi s glazbom tijekom prapovijesti i antike na području današnjeg Kosova",*Histria Antiqua* 16, Pula, 2008, 89–97.

Gavela 2007
B. Gavela, *Etrurci. Istorija, kultura, umetnost*, Beograd, 2007.

Goethert 2015
K. P. Goethert, "Der Silvanus von Fell, Kreis Trier-Saarburg. Dokumentation zur Rekonstruktion des Götterbildes", *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier* 47, Trier, 2015, 27–36.

Graves 2008
R. Graves, *Grčki mitovi*, Beograd, 2008.

Grčke tragedije 2010
Grčke tragedije, Eshil, Sofokle, Euripid, M. Đurić (prev.), Beograd, 2010.

Hachlili 2013
R. Hachlili, *Ancient synagogues – archaeology and art: New discoveries and current research*, Leiden, Boston, 2013.

Hamilton 1962
E. Hamilton, *La Mythologie: ses dieux, ses héros, ses legends*, Paris, 1962.

Imamović 1977
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977.

Jovanović 2007
A. Jovanović, *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*, Beograd, 2007.

Kun 2004,
Legende i mitovi stare Grčke, Beograd, 2004.

Lanciani 1893
R. Lanciani, *Pagan and Christian Rome*, Cambridge, 1893.

Lebel 1962
P. Lebel, *Catalogue des collections archéologiques de Monbéliar 3. Les bronzes figurés*, Paris, 1962.

Lippman 1964
E. A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, New York, London, 1964.

Manuwald 2011
G. Manuwald, *Roman republican Theatre*, Cambridge, 2011.

Macchioro 1930
V. D. Macchioro, *From Orpheus to Paul*, London, 1930.

Marić 2016
A. Marić, "Prva kohorta Belga i njeni pripadnici u ljubuškom kraju", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45, Sarajevo, 2016, 105–118.

Mesihović, Šačić 2015
S. Mesihović & A. Šačić, *Historija Ilira*, Sarajevo, 2015.

Mesihović 2016
S. Mesihović, "Pobuna panonske armije 14. god. n. e.", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45, Sarajevo, 2016, 119–126.

Milićević Bradač 2008
M. Milićević Bradač, "Dijana izvan grada", *Archaeologia Adriatica* 2/1, Zadar, 2008, 359–366.

Miraj 2013
L. F. Miraj, "Orpheus the evolution of the myth in Greek, Roman, Early Christian period and Orpheus mosaic of Dyrrachium", u: Miša Rakocija (ur.), *Niš i Vizantija, XI, Zbornik radova sa simpozija Sveti car Konstantin i nasleđe Evrope*, Niš, 2013, 101–122.

Musić 1942
A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb, 1942.

Morford & Lenardon 2003
M. P. O. Morford & R. J. Lenardon, *Classical mythology*, New York, Oxford, 2003.

Nef 1937
K. Nef, *Uvod u istoriju muzike*, Beograd, 1937.

Nestorović 1952
B. N. Nestorović, *Arhitektura starog veka*, Beograd, 1952.

Huizinga 1970
J. Huizinga, *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, Zagreb, 1970.

Osvalt 1980
S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, Beograd, 1980.

Owen 1996
L. M. Owen, *Virgil as Orpheus: A study of Georgics*, Herndon, New York, 1996.

Pallottino 2008
M. Pallottino, *Etruščani i etruskologija*, Zagreb, 2008.

Panyagua 1972
R. E. Panyagua, "Catalogo de representaciones de Orfeo en el arte antiguo. Parte I. Vasos griegos y etruscos, escultura griega, espejos, Helmantica", *Revista de filologia clasica y hebrea* 23, 1972, 83–136.

Parović-Pešikan 1981
M. Parović-Pešikan, "Pozorišni motivi na grčkim vazama", *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1981, 155–173.

Patsch 1904
C. Patsch, "Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien", *Wissenschaftliche Mittheilungen* 9, Wien, 171–301.

Patsch 1912
C. Patsch, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Sarajevo, 1912.

Paškvalin 2012
V. Paškvalin, „Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine", *Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 9, Sarajevo, 2012.

Rendić-Miočević 1955
D. Rendić-Miočević, "Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 10, Sarajevo, 1955, 5–40.

Rober 2009
Ž. N. Rober, *Stari Rim*, Novi Sad, 2009.

Rocconi 2015
E. Rocconi, „Music and Dance in Greece and Rome", in: P. Destrée, P. Murray (eds.), *A Companion to Ancient Aesthetics*, 2015, 81–93.

Sanader 2008
M. Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb, 2008.

Srejović, Cermanović 2004
D. Srejović, A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd, 2004.

Strmčnik 1997
M. Strmčnik, "Mariborsko–bistriško območje v poznorimski dobi", *Arheološki vestnik* 48, Ljubljana, 1997, 269–288.

Tadin 1979
Lj. Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd, 1979.

Tomas 2016
H. Tomas, *Prapovijesni Kikladi*, Zagreb, 2016.

Tončinić 2011
D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.

Uzelac 2005
M. Uzelac, *Filozofija muzike*, Novi Sad, 2005.

Višić 2010
M. Višić, *Kult Muza u evropskoj književnoj tradiciji*, Podgorica, 2010.

Zaninović 1996
M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996.

Žižek 2008
I. Žižek, "Roman Instruments in Ptuj Regional Museum", *Histria Antiqua* 16, Pula, 2008, 81–89.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.12

Nenad Cambj

Odjel za arheologiju

Sveučilište u Zadru,

Obala Kralja Petra Krešimira IV, 2, 23000 Zadar

nenad.cambj@gmail.com

DVIJE NEOBJAVLJENE NADGROBNE STELE IZ OKOLICE DELMINIJA

Približno pred jedno desetljeće autor ovog priloga objavio je rad o početcima nadgrobne umjetnosti na području kasnijeg antičkog Ilirika. Posebnu pažnju on je posvetio tada nađenoj antropomorfnoj steli s prikazima oružja, identifikacijskih atributa preminulog ratnika iz okolice Delminija (Borčani). Kasnije zaslugom kolege Darka Periše otkrivena su još dva fragmenta stela s prikazima oružja koja obogaćuju spoznaje o nastanku takvih stela. U ovom radu objavljuju se ta dva nova fragmenta. Očito je da se u Delminiju formirala radionica koja je izrađivala nadgrobne stele stiliziranih antropomorfnih stela ratničkog karaktera. Dosadašnji broj novim primjerima još je povećan. Čini se da su se radile „muške" i „ženske" stele s ikonografijom koja odgovara jednom, odnosno drugom spolu. Stele nastale u Delminiju imale su utjecaj i na formiranje nešto kasnijih također antropomorfnih stela iz Osinija (Sinj) od kojih neke nose i latinske natpise, a ilirska imena. Na vezu između delminijske i osinijatske produkcije ukazuje okrugli predmet (grudni štit) sa zarotiranom rozetom na čitavom slobodnom polju iz Ruduše kod Sinja. Kasnije jedne i druge izvorno autohtone forme suzbija prodor rimskih oblika koji će u potpunosti nadvladati.

Ključne riječi: Delminij (Duvno), Osinium, stele, ratnička ikonografija

Na delmatskom se području, pred nešto više od jednog desetljeća pojavila skupina lokalnih antropomorfno koncipiranih stela iz predrimskog doba, što je gotovo senzacionalno otkriće.[1] U Borčanima u Duvnu (Tomislavgrad) otkrivena je tada jedna iznimna nadgrobna stela svjedočanstvo antropomorfne koncepcije nadgrobnika koja je bila proširena na većem dijelu unutrašnjosti Ilirika (sl. 1). Pisac ovih redaka obradio je stelu u širem kontekstu klesarske vještine predantičkog doba.[2] Stela ima zanimljiv oblik (ukupna visina 80 cm, širina gore 38, a dolje u bazi spomenika 45, debljina stele je 14 cm). Gornji dio stele je uvučen i zaokružen. Gornji krajevi su izvučeni rudimentarno poput batrljaka (simulirajući ramena ruku). Bočne strane su malo zaobljene, a donji dio stele, trokutasto zašiljen (dužina 37 cm) služio je za uglavljivanje spomenika u zemlju. Sa strana, uz uzdužne strane javlja se jednostavna dekoracija. Gore je prikazana neka životinja (konj, visoka divljač) u najgornjem redu dva

1 Stela je otkrivena godine 2003. kad je pri zaravnavanju dvorišta pred kućom Marka Vukadina spomenik zahvatio bager i izbacio ga iz zemlje. Na steli se jasno vide tragovi zubi bagera. Čini se da se na tome mjestu nalazi barem još jedna stela koju je bager odlomio. Mali fragment je spašen, a veći je, čini se, ostao u zemlji. Stela i fragment se nalaze kod kipara B. Krištića u Duvnu. Na stelu je upozorio D. Periša i ponudio autoru ovoga priloga za objavu. Sva zasluga i zahvala pripada Darku Periši.

2 v. Cambi 2013a.

3 Usp. Cianfarani 1969: 31, T. LXXXIX-XCIV.

Slika 1. Ratnička stela iz Delminija (foto D. Periša).

Slika 2. Detalj ratničke stele na sl. 1. (foto D. Periša).

su okrugla ukrasna predmeta prsišta u kojima je zarotirana (Wirbl) rozeta. Ti okrugli predmeti su obješeni na tordiranom torkvesu koji je visio o „vratu". Ispod, ali u sredini prikazan je okrugli, obrubljeni predmet, unutar kojega se nalazi još jedan također obrubljeni središnji krug koji uokviruju još četiri kruga s jednako ukrašenim rozetama. I središnji krug visi na dvije trake. Lijevo su dva koplja (jedno duže, drugo kraće), a desno je mač s pticolikim ukrasom kraja drške i nož s nasadom za dršku (sl. 2). Lijevo je pak minijaturni prikaz konjanika koji se bori s pješakom. Desno pri dnu jasno se vidi zakrivljeni bodež i mahaira. Prikazi su urezani kao i na svim nadgrobnim spomenicima iz unutrašnjosti kasnije rimske Dalmacije (bez niskog reljefa). Stela je nedvojbeno pripadala muškarcu (ratniku) što pokazuje oružje i duel konjanika i pješaka. Središnji prikaz kruga po svoj prilici predstavlja zaštitu prsišta koja je obješena oko vrata, slično kao i kod ratnika iz Kapestrana (blizu Pezara u Italiji),[3] a dva kruga sa zarotiranim rozetama su dopuna većeg kruga i ukrasi opreme ratnika. Veći okrugli predmet nije isključeno da je štit. Stela je nedvojbeno pripadala istaknutom članu delmatskog društva.

Tom prigodom nađena su još dva fragmenta. Od njih je jedan bio stela sličnog karaktera koji ima udubljenje na gornjoj, a zaobljenje na bočnoj strani (sl. 3). Obje strane uz rubove uokvirene su urezanom dvostrukom trakom, kao i na prije spomenutom primjerku. Na prsištu je dekoracija spiraloidnog tipa, ali nema oružja, stoga je stela po svoj prilici pripadala ženi, jer su očuvani elementi ukrasnog, a ne ratničkog karaktera.[4] Treći fragment nema ništa karakterističnо i kao da nije dio nekog sličnog tipa spomenika, jer je bio kvadratičan (sl. 4), ali je pouzdano pripadao istom groblju u tumulu. I njemu su rubovi uokvireni jednostavno urezanom trakom kao i na svim ostalima.

Već ranije je na istom mjestu bio pronađen još jedan fragment stele koji je nestao, ali srećom očuvala se fotografija (sl. 5).[5] Na fotografiji se vidi spomenik identičnog oblika, kao i na prije opisanom primjerku. Iako nije kompletno očuvan, fragment je potpuno jasan. Čini se da su bočne strane bile na jednak

4 Ovaj fragment je sličan onima iz Nezakcija. Usp. Cambi 2013: sl. 3, 4.

Slika 3. Fragment ženske stele iz Delminija (foto D. Periša).

Slika 4. Fragment nadgrobnog spomenika iz Delminija (foto D. Periša).

način blago zakrivljene, a uz njih teče identičan trakasti ukras. Gore su također batrljkasto prikazane ruke, što se vidi unatoč oštećenju. U sredini se nalazio identični krug ukrašen Wirbl rozetom koja je ispunjala čitavu unutrašnju površinu spomenika. Desno su jasno vidljiva dva koplja, a lijevo zakrivljeni bodež ili mahaira (također bez drške) i štitnik za šaku da je ne ozlijedi tetiva luka pri odapinjanju strijela. Svi ti predmeti nedvojbeno pokazuju da je stela pripadala ratniku.

Sve stele i fragmenti potječu iz velikog tumula u Borčanima pokraj Tomislavgrada. Tumul je nedvojbeno pripadao nekropoli lokalnog plemenskog saveza i vjerojatno bi iskopavanja dala još sličnih nalaza. Postojanje nekoliko čitavih stela i fragmenata jasno pokazuje da je u Borčanima ili u blizini bilo locirano produkcijsko središte, jednako kao u Nezakciju, okolici Bihaća (Japodi) ili u Osiniju (Sinj). Bit će sigurno još takvih stela u Borčanima, a nadati se je i u drugim važnijim delmatskim lokalitetima.

U međuvremenu od godine 2003. do nedavno Darko Periša, vrsni poznavatelj duvanjskog kraja i čitave Bosne i Hercegovine, poslao je ovdje potpisanom autoru slike dvaju fragmenata koji nisu iz Borčana, ali su iz neposredne blizine. Periša ga je u pismu pitao radi li se o još dvama fragmentima istog tipa stela, a autor ovog priloga je sačekao da malo temeljitije prouči fotografije. Poslije je na pitanje odgovorio da spomenici pripadaju istom tipu spomenika, odnosno istoj skupini koja rabi identični antropomorfni oblik i ratničku ikonografiju. Periša je dopustio objavu fragmenata, kao i u prvom slučaju.

Novi fragment je uzidan u kuću Marka Kovačevića koja je izgrađena još godine 1901. u selu Srđani ili Serđani u okolici Duvna (sl. 6). Stelu uzidanu u kuću u Srđanima fotografirao je oko 1973. također Ćiril-Ćiro Rajić. Fotografiju je piscu ovih teksta također proslijedio Darko Periša. Fotografija stela iz Srđana je naknadno nađena u Rajićevoj ostavštini. Prema usmenoj tradiciji obitelji Kovačević, stela je donesena iz okolice Mandine gradine, a to je oko

5 Stela je nađena godine 1972. Prigodom obilaska terena stelu je snimio dokumentarist Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru pokojni Ćiril (Ćiro) Rajić. Prema saznanju D. Periše ulomak se danas nalazi u Austriji (usmeno priopćenje).

dva kilometra od Liba, odnosno mjesta gdje su nađene stele u Borčanima. Kuća u Srđanima je srušena 2018. i 2019., a stela se do danas nalazi u vlasništvu obitelji. Visina ulomka je 66 cm; širina gornjeg dijela 54, a donjeg 53 cm. Debljina je oko 15 cm. Recentno natpisno polje je dugačko 33 cm, a široko (visoko) 21 cm.

Slika 5. Fragment ratničke stele iz Delminija (izgubljen) (foto Ć. Rajić).

Očuvani dio nedvojbeno pripada središnjem dijelu ratničke stele. Ona je elegantnija od one iz Borčana i na istom se mjestu širi prema gore. Kako je gore završavala, nije jasno, ali valja pretpostaviti jednako kao i u slučaju stele iz Borčana sa zaobljenom uvlakom, možda i torkvesom „oko vrata". Donji dio tijela je malo zaobljen (nije okomit). Donji dio stele je namjerno odrezan da bude ravan radi lakše ugradnje. Po svoj prilici kao i u slučaju spomenutog primjerka iz Borčana, imao je zašiljen usad za ubadanje u zemlju. Nažalost, po sredini stele je usječeno uokvireno polje u koje je vlasnik, graditelj kuće napisao sljedeće: *Ovo je kuća Marka/Kovačević gradij(o)/godine 1901*. Polupismeni graditelj je zabilježio kad je gradio kuću. Natpis je, nažalost, oštetio unutrašnju površinu stele, time i reljef. Poviše natpisa vidi se okrugla prsna zaštita (oklop ?) sa središnjim krugom oko kojega je koncentrično poslagano 6 okruglih, vjerojatno također metalnih dijelova zaštite, slično kao i na steli iz Borčana. Ti okrugli predmeti nosili su i ukras, ali ga je teško opisati jer su oštećeni, budući da je površina dosta izlizana. Pouzdano je ipak da nisu ukrašeni zarotiranim rozetama. Lijevo se jasno vidi duže, a do njega i kraće koplje. Desno je mač s kratkom drškom, a ispod jedan teško objašnjivi predmet izvrnutog T oblika.

Druga, također, nepoznata stela još je manji fragment (sl. 7). Dosada se vjerovalo da je posrijedi križ krajputaš, ali kad se malo bolje zagleda spomenik vidi se isto zakrivljeni oblik tijela koji se prema gore proširuje i vjerojatno također završava zaobljenim udubljenjem kao i kod ostalih stela iz okolice Duvna. Ono što je pak najvažnije jest da je na sredini okrugli prsni štitnik po obliku i detaljima potpuno jednak fragmentu iz Srđana. U sredini je središnji zaštitnik (umbo), a sa strana još manjih 6 okruglih vjerojatno metalnih zaštitnika-ukrasa koji je gotovo standardni i najvažniji predmet svih delminijskih stela. Ovi okrugli predmeti su po svoj prilici zaštita najosjetljivijeg prsnog dijela tijela ratnika. Štitnik je vjerojatno bio od kože, a okrugla ojačanja od metala. Već je spomenuto da je moguće da se radi o štitu. Srednji okrugli dio ima na sredini urezani križ dok ostali nemaju nikakvog ukrasa. Teoretski govoreći križ je mogao biti i sekundarno uparan, ako je doista bio upotrijebljen kao krstača. S obzirom na veličinu fragmenta nisu se sačuvali nikakvi drugi predmeti ili oružje. Jedino što se još vidi su trake ispod okruglog oklopa koje su služile za njegovo vezivanje. Dimenzije ovih spomenika nisu poznate potpisanom auto-

Slika 6. Fragment ratničke stele iz Srđana kod Duvna (foto Ć. Rajić).

Slika 7. Fragment stele iz Delminija (foto D. Periša).

ru, ali će po svoj prilici biti slične steli iz Borčana (sl. 1). Postoji mogućnost da su postojale dvije nekropole - jedna ispod Delminija i druga uz glavno svetište na Mandinoj gradini ili jedna jako velika i izdužena nekropola.[6]

Zajedničke karakteristike svih „muških" stela su oblik s „batrljcima", grudna zaštita s ili bez ukrasa te oružje. Redovno se pojavljuju dva koplja (duže i kraće) te mač i bodež. Ovakav repertoar oružja i opreme dobro se slaže s ratničkom karakterom na dvije gore spomenute stele iz Borčana. Sve navedeno upućuje da su posrijedi stele ratnika koje su stilizirano antropomorfne. Nove stele još snažnije potvrđuju da je u Duvnu postojala kamenoklesarska radionica koja je oblikovala tipizirani oblik i izrađivala nadgrobne spomenike za upotrebu ratničke elite. Iznenađenje je da se u delmatskoj sredini pojavila takva produkcija bez kontakta s grčkim svijetom (za Rimljane je još prerano). Grčki su oblici na istočnom Jadranu posve različiti.[7] Najbliže paralele pojavljuju se i Istri i na japodskom području, ali delmatski primjeri su ipak posve drukčiji i autonomni.[8] Jedina srodnost je u antropomorfnoj koncepciji. Sličnosti, samo u skromnijem obliku, duvanjske stele imaju jedino s daunijskim (Monte Gargano) koje su brojnošću i ikonografskim specifičnostima jedinstvena mediteranska pojava, ali bez snage za prodor na šira područja, čak i u svojoj bližnjoj okolici.[9]

Kako datirati stele iz Borčana? Oružje pokazuje latenoidne oblike i po svoj prilici su to predrimski spomenici koji pokazuju visoku razinu delmatske civilizacije u središtu njihove izvorne postojbine. Vjerojatno je riječ o spomenicima iz IV./III. st. prije Kr.[10] Prikazano oružje je tek neznatna indicija za kronološko određenje, ali duga tradicija istih forma je svakako ograničavajući faktor. Iako su oblici oružja jasni, to po svoj prilici ne mogu biti pouzdani oslonac za dataciju.

6 Podatci iz pisma Darka Periše od 27. travnja godine 2022.

7 Grčke stele su arhitektonskog ili stiliziranog arhitektonskog tipa. Usp. Cambi 2013: 20–22, sl. 16–19.

8 Cambi 2013: 19–20., sl. 10–15.

9 Nava 1980: tab. LXXXVI, 255; LXXXVIII, 295; CLXIV, 580; Kukoč 2009: sl. 92, 93.

10 Cambi 2013: 33 (usp. kronološku tablicu).

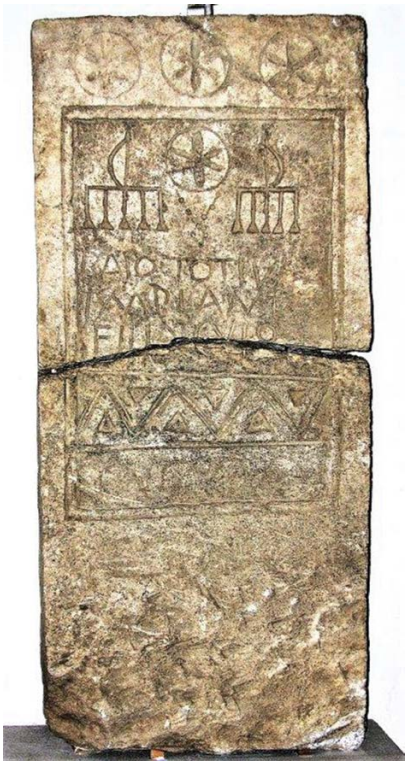

Slika 8. Stela djevojke Paio iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

Slika 9. Stela Verzona iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

Slika 10. Anepigrafska stela iz Ruduše kod Sinja (foto N. Cambi).

Ovih nekoliko spomenika dokazuje da se prethistorijska tradicija antropomorfnih sepulkralnih spomenika na iliričkom području nije ugasila s nezakcijskim i japodskim figurama i sličnim keramičkim idolima malog formata. Borčanske stele imaju svoj nastavak, ne, doduše, u Delminiju nego malo južnije, također na delmatskom području. U istraživanju, naime, na nekropoli u Ruduši u Sinju, na gradilištu nekadašnje ciglane, otkrivena je prilično velika nekropola na kojoj je nađeno 5 nadgrobnih stela veoma zanimljivih oblika.[11] Od njih su dvije antropomorfne, a dvije arhitektonske. Jedna je stela žene Paio, kćerke Totija, koja je antropomorfnog oblika u haljini s rubnim ukrasom te fibulama na ramenima i ogrlicom (sl. 8), dok je druga stela stela muškarca Verzona s uzdignutim ramenima i rozetom koja predstavlja glavu (sl. 9). Po sredini je primitivno pisani latinski natpis, čak i po obliku slova. Anepigrafska pak arhitektonska stela po sredini ima krug sa zarotiranom rozetom koja zauzima čitavo polje ispod zabata (sl. 10). Na potonjoj steli sa strana zabata nema akroterija. Ovaj krug je zapravo posudba od delminijskih stela, bez obzira na arhitekturu spomenika. Taj predmet treba smatrati stiliziranom grudnom zaštitom ratnika koja je transponirana u dekorativnu namjenu. On je poveznica osinijatskih i borčanskih nadgrobnih spomenika, produkcijskih centara unutar delmatske zajednice. Ruduške stele pokazuju zanimljivu mješavinu autohtonih tradicija, u prvom redu antropomorfno zamišljene spomenike sa

11 Gabričević 1987: 9–103, T. I–III.

12 S obzirom na prije iznesenu autohtonu komponentu vjerojatnija je nešto ranija datacija pojave od prijedloga koji je iznio Gabričević 1987: 51.

specifičnom dekoracijom, tehnikom graviranja, ilirskim imenima i latinskim jezikom specifične morfologije. Sve to zajedno upućuje na vrijeme kad su se miješale lokalne tradicije s prodorom rimskih utjecaja, a to bi bilo vrijeme kasne Rimske Republike.[12]

Borčanske i ruduške stele pokazuju da su antropomorfni oblici koji su poznati u Nezakciju i na području Japoda našli svoj vlastiti izraz i na delmatskom području i to ne samo u Delminiju, nego i na osinijatskom području, gdje su izvorni oblici doživjeli i rimski utjecaj koji se u prvom redu očituje u upotrebi latinskog jezika, dok su delmatska imena ostala neizmjenjena, te u pojavi postupne arhitektonizacije. Nedvojbeno je da smo na samom početku poznavanja fenomena nadgrobnih spomenika iz predrimskog doba. Iako je u posljednjih pedesetak godina došlo do otkrića stela iz Borčana, očekuju se novi nalazi, kao i u slučaju sinjske okolice.

LITERATURA

Batović 1987
Š. Batović, "Istarska kultura Željeznog doba", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar 26, Razdio povijesnih znanosti (13)*, 1986/87, Zadar, 1987, 5–74.

Cambi 1984
N. Cambi, "Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira", in A. Benac (ed): *Simpozijum „Duhovna kultura Ilira", Herceg Novi, 4-6. novembra 1982.*, Posebna izdanja Akademija Nauka BiH, knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 11, Sarajevo, 1984, 105–117.

Cambi 2002
N. Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.

Cambi 2005
N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.

Cambi 2013
N. Cambi, "Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji / A Review of the Development of the Funeray Monuments in Dalmatia", in: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva / Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 17–99.

Cambi 2013a
N. Cambi, "Razvoj nadgrobnih spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana", *Diadora 26/27*, 2012/2013, Zadar, 2013, 395–419.

Cianfarani 1969
V. Cianfarani, *Antiche civiltà d' Abruzzo*, Roma, 1969.

Di Filippo Balestrazzi 1989
E. Di Filippo Balestrazzi, "Due rilievi greci di provenienza veneta e problema della scultura greca in Adriatico", *Archeologia Veneta* 12, Padova, 1989, 57–59.

Ferri & Nava 1974
S. Ferri & M. L. Nava, *Stele Daunie*, Mafredonia, 1974.

Gabričević 1980
B. Gabričević, "O počecima rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji", *Diadora* 9, Zadar, 1980, 251–271.

Gabričević 1987
B. Gabričević, "Sunce kao ishodište religijskog poimanja svijeta", in: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, 7–103.

Gimbutas 1982
M. Gimbutas, *The Godesses and Gods of Old Europe. 6500 – 3500 BC. Myths and Cult Images*, London, 1982 (reprint 2007.).

Hoerness 1895
M. Hoerness, "Vorrömische Grabstein von Jezerine", *Wissenschaftliche Mitteilungen Bosniens und Herzegowina* III, Sarajevo, 1895, 516–518.

Hoffiller 1928
V. Hoffiller, "Idol od ilovače iz Dalja", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* XV, Zagreb, 1928, 249–255.

Jurkić 2005
V. Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre, I., Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb, 2005.

Kukoč 1987
S. Kukoč, "Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st. pr. n.e.", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 26, *Razdio povijesnih znanosti* (13), 1986/87, Zadar, 1987, 75–112.

Kukoč 2009
S. Kukoč, *Fragmenta symbolica*, Split, 2009.

Nava 1980
M. L. Nava, *Stele Daunie*, Firenze, 1980.

Nava 1992
M. L. Nava, *Le stele della Daunia, Principi, Imperatori, Vescovi. Due milla anni di storia a Canosa*, Bari, Venezia, 1992.

Olujić 2007
B. Olujić, *Povijest Japoda*, *Pristup*, Zagreb, 2007.

Raunig 1974
B. Raunig, "Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici", *Starinar* XXIII, Beograd. 1974., 23–47.

Raunig 2004
B. Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Sarajevo, 2004.

Rendić-Miočević 1989
D. Rendić-Miočević, "Jedan prilog tipologiji i datiranju "japodskih" osuarija", in: "*Iliri i antički svijet*", Split, 1989, 613–620.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.13

THE WORSHIP OF WATER GODS IN SALONA[1]

Mirna Cvetko
University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Archaeology
Ivana Lučića 3, HR – 10 000 Zagreb
mvukov@ffzg.unizg.hr

Domagoj Bužanić
University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Archaeology
Ivana Lučića 3, HR – 10 000 Zagreb
dbuzanic@ffzg.unizg.hr

The vibrancy of the religious life in Salona, Dalmatia's most important city in Roman times, is best seen in the large number of epigraphic monuments and sculptures mentioning or depicting a plethora of different gods being worshiped there. The province, especially the Adriatic coast, including Salona, for centuries experienced growing Greek economic and political influence, which was, in turn, supplemented with that of the Romans, mixing with indigenous practices. This, of course, had an obvious impact on local culture and religious life. This paper aims to reflect on only a certain aspect of the local religious life – water deities. Taking all these diverse influences into account, this paper aims to investigate which deities could be considered the preference among the population of the city in Roman times in regard to water. We present this by examining primarily the existing sculptural and epigraphic data and considering other archaeological finds to examine possible places of their worship.

Keywords: Salona, Water deities, Nymphaeum, Roman religion

Introduction

Salona was the most important city of the province of Dalmatia and the seat of its governor. Its importance in the province's life is also reflected in the numerous epigraphic monuments found there, a record larger than any other in the area.[2] These epigraphic and sculptural monuments also testify to the vibrancy of its citizens' religious life, with many different gods being worshiped there.[3] This is important as we will focus on a particular aspect of religious practice during Roman times in Salona and aim to investigate preferences in worship of water deities in Roman Salona. We hope to do this by examining data primarily gathered from sculptural and epigraphic monuments, as well as comparable data from the two most important related cultures – Greek

1 We dedicate this work to the professor Milićević Bradač as a sign of gratitude for everything she taught us.

2 Recent archaeological literature roughly mentions over 6.000 epigraphic monuments originating from Salona (Demicheli 2021: 91). To this day, there is still no published comprehensive corpus of monuments, however, a large number of monuments were published in: CIL III; ILJug 5; ILJug 19; ILJug 25; Salona IV; Matijević 2015a; 2020.

3 Recent research showed that more sacrificial altars have been found in the area of Salona than in any other in the Croatian part of the province of Dalmatia, or any on the territory of modern-day Croatia, that was part of the former Roman provinces of Dalmatia and Pannonia, as well as the part of the Roman region Regio X Venetia et Histria (Cvetko 2022). A large number of works have been written about religious picture of Salona in Antiquity, among which we highlight: Maršić 1998a; 1998b; Bekavac 2011; 2013; 2015; Matijević & Kurilić 2011; Matijević 2012; 2015b; Selem & Vilogorac Brčić 2013; Cvetko 2022.

and Roman. Before its integration in the Roman state, the area of the province was inhabited by numerous diverse peoples, most commonly associated with larger Celtic and Illyrian ethnic groups. Part of the area, especially the Adriatic coast and its hinterland, which included the area of Salona, for centuries experienced growing Greek economic and political influence, which was, in turn, supplemented with that of the Romans from the 1st century BC onwards.[4] This, of course, had an obvious impact on local culture and religious life.

Water In Roman Religion

Many deities whose cult was in some way connected to water were worshiped across the Roman world. Many of them were identified with springs or rivers or were honored as their protectors, and, therefore, able to provide it in times of droughts or in need.[5] Roman religion paid a lot of attention to water as it seems that locations of springs and lakes often had an important influence on placements of sanctuaries. Water could have been used for many different cult practices, depending on the cult, but also, most importantly, for ritual cleansing, which represented an extremely important part of several cults (Pacciarelli & Sassatelli 1997; Chellini 2002; Edlund-Berry 2006: 163–169, 173). Therefore, many different deities, their shrines or cult practices throughout the ancient world were in some form related to water or depended on it.[6] Water used for these purposes was considered sacred and was taken from specific springs and, as a rule, could not be water taken from cisterns or public supply systems (Wissowa 1912: 219).

Even thought at the moment we still do not have material evidence of a water-related shrine or temple existing in the city itself, a similar attitude towards water should be expected in Salona as well. Therefore, to get an insight into which deities the population of the area worshipped in relation to water, we will have to turn to other evidence. Firstly, we will turn our attention to epigraphic monuments, which constitute one of the rare direct clues we have on specific cults honored by the inhabitants of Salona. Judging by the known inscriptions, the most commonly worshiped water deities in Salona were the nymphs.

Nymphs

Nymphs (Greek Νύμφαι, Latin *Nymphae*) are a legacy of the Greek spiritual world, which later became popular in Roman religion as well.

4 For an overview of Greek colonization in the eastern Adriatic, see: Zaninović 1996: 193–199; Cambi, Čače & Kirigin (eds.) 2002; Poklečki Stošić (ed.) 2010; Budić 2022. For an overview of the Roman conquests and the history of relations with the eastern Adriatic coast, see: Džino & Domić Kunić 2013; Zaninović 2015.

5 On river deities, see: Ostrowski 1991; Rendić-Miočević 2012.

6 For an overview of the role of water in the cults of Roman religion, see: Wissowa 1912: 219–225; Latte 1960: 76–79; Edlund-Berry 2006.

Worship of the nymphs among the Greeks has been present at least since the time of Homer and probably goes back further into history.[7] In general, nymphs are smaller female deities or mythical beings which are generally friendly to the world around them and can be found in nature, primarily in habitats associated with water (Larson 2001: 8–11). Different nymphs could be in charge of different spheres of life, but it seems that their main responsibilities are related to the lives of women, marriage and family, as well as water.[8] How nymphs came to be associated with water is not entirely clear. However, judging by preserved literary and epigraphic sources, the Greeks understood that nymphs took care of springs and water and thus had the power to give or take it away (Ballentine 1904: 77–90; Larson 2001: 20–60). Although a strict differentiation between these mythical beings in terms of their sphere of influence is at the moment not possible because most of the inscriptions which mention them usually refer to them only as "nymphs", it seems that Greeks recognized a specific group of nymphs responsible for taking care of water, called Naiads.[9]

At least since the 3rd century BC, the nymphs were also honored among Romans, which is well attested by a large number of epigraphic monuments and in sculpture. To a certain extent, the Romans developed a similar attitude towards them as the Greeks, regarding them as patrons of a wide range of human activities, among which an important aspect was the supply of water (Ballentine 1904: 90–97).[10] Similar to nymphs, it seems that from around the 1st century BC, beings known as *lymphae* started appearing in connection to water among the Romans. The earliest mention of them (*lymphae*) can be found in Varro (*Rust.* 1,1,6). Apparently, among the Romans, these beings had practically the same area of activity as water nymphs (August. *De civ. D.* 4, 22; 4, 34; 6, 1). For this reason, they have long been closely associated with nymphs, i.e. identified as their Italic variant.[11] It can be deduced from epigraphic and literary sources that *lymphae* and *nymphae* were worshiped in parallel in the same period. This is also clearly evidenced by the altar found near Vicenza (Roman

---

7 Larson 2001: 20–34. It seems that the term "νὐμφη" is already used in Homeric literature for young women or brides. For example, Homer uses it for Helen in the Iliad or Penelope in the Odyssey (Hom. *Il.* 3, 130; *Od.* 4, 743).

8 For more details on the study of Greek nymphs, see also: Krause 1871: 128–218.; Roscher, Lex. Nymphen (Bloch); Larson 2001.

9 It seems that from the time of Homer the name may have also served as a "substitute or qualifier" for *νὐμφη*, introducing the idea that all nymphs may have been considered water-related beings or deities (Larson 2001: 8). For additional information on Naiads in particular see also: Krause 1871: 137–140; Roscher, Lex. Nymphen (Najaden, columns 507–509) (Bloch).

10 An example of thanking the nymphs for a newly discovered water source can be found on the inscription from Rab (Roman *Arba*), dated to 173 AD. CIL III 3116: *Nymphis Aug(ustis) sacrum / C(aius) Raecius Leo aquam quam nul/lus antiquorum in civitate / fuisse meminerit inven/tam impendio ex volu/<nt=TN>(ate) C(ai) Raeci Rufi c(larissimi) v(iri) patron(i) / [sui de]dicavit / [Severo e]t Pompeiano II co(n)s(ulibus) VI Idus Nov(embres).*

11 Roscher, Lex. Nymphen (Bloch) (see column 502) & Lymphae (Wissowa) (see column 2205); Wissowa 1912: 223–224.

Vicetia), dedicated to both nymphs and lymphs.[12] In regards to water supply, it seems that both these groups of deities were commonly asked to help with finding a water source or provide water in a drought. In addition to this, it seems that Romans also addressed both when asking for rain.[13]

Nymphs in Salona

Considering the numerous aspects of the cult, it would be an overstatement to conclude that every monument to the nymphs was made in relation to worshiping them as water deities. However, the number of monuments related to the nymphs clearly reveals how popular the cult was. Nymphs appear on at least 18 inscriptions from the city of Salona and sites in the Salona's ager (Solin, Split, Stobreč, Kaštela, Klis, Škrip and Vodna jama at the island of Brač).[14]

Table 1. Inscriptions mentioning nymphs from Salona and its surroundings

Find-site	Inscription	Literature
Brač, Škrip	*Nymphis s(acrum) / Q(uintus) Silvius Spe(ratus) / cent(urio) coh(ortis) I Belg(arum) / curagens theat(ri) / d(onum) d(edit)*	HD061109
Brač, Vodna jama	*Ni(m)f{f}is et Si[lvano sacr(um)?][----------] [v(otum) s(olvit) l(ibens) m/erito)?]*	Demicheli 2010: 175–185.
Kaštel Gomilica	*/ ser(?) / Nymphis / [a]ra(m) pos(u)it*	HD062380
Kaštel Novi, Budašić	*Nymp(h)is / Cato / [e]t Lupo / so(cii) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*	HD035199
Kaštel Sućurac, Krtine	*Nymphi[s] / sacrum / Q(uintus) Trebonius / Eutactus / fecit*	HD052767
Kaštel Sućurac, Zgon	*Nymphis / Aug(ustis) // sacrum / pro salu(te) / Liberalis n(ostri) / Coetonicus ser(vus)*	HD052019
Klis	*C(aius) Sei(us) Nym(---) // v(otum) s(olvit) l(ibens) / m(erito)*	HD062414

12 The altar bears the following inscription: *Nymphis Lymphisq(ue) / Augustis ob reditum / aquarum / P(ublius) Pomponius / Cornelianus c(larissimus) i(uvenis) / ut vovit* (CIL V 3106; EDCS-04202153).

13 This, however, cannot be definitively said for the Greeks (Ballentine 1904: 77–97). One inscription from Salona was dedicated to lymphs, but their cult, it seems, was not as popular locally as that of the nymphs: *P(ublius) Valeriu(s) / P(ubli) f(ilius) Rufus / Lymphis sac(rum)* (CIL III 6373 = CIL III 8654; EDCS-30600574).

14 There are at least 20 more inscriptions that mention nymphs from the province of Dalmatia - Bribir: HD034368; HD034369; HD034370; Brnaze near Sinj: HD053388; Bugojno: HD052233; Danilo: HD062407; Donji Kašić near Benkovac: HD034502; Duklja: HD030171; Gardun: HD028864; HD058837; Kamen, Glamoč: HD033124; Labin: HD061824; Ljubuški: HD034232; Muć: HD060571; Plomin: Matijašić 2020: 347–348, cat. no. 2; Rab: HD057997; Trogir: HD058436; Vid: HD054162; unknown sites: HD061788; EDCS-63400038.

Klis, Klapavice, Crkvine	*[Ex i]mperio domini Iovis / [Opt]imi Max(imi) iussit sibi aedem / [fie]ri cum suo consentio deor(um) dearum/[q(ue) si]lvestr(i)um Nymphis fontanis cum Sil/[van]o Nymphis silvestrium cum Silvano Fe/[sce]nia Astice cum suo pare coniuge T(ito) / [---]o Fausto VIvir(o) et Aug(ustali) a solo restituit*	HD034323
Solin	*Nymphis / M(arcus) Thorius / Valens / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*	HD062379
Solin	*[---]aeo[---] / [---] Nymph[is ---] / [--- p]ro salut[e ---] / [---] Dominica [---] // [---?] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*	HD025123
Solin	*Prima / Nimp(h)is(!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*	HD062377
Solin, Glavica	*[---] Aelius [---] / [Vic]tor Nym[phis] / [v(otum)] s(olvit) [l(ibens) m(erito)]*	HD032913
Split	*Nimphis (Nynfis?) Fontanis*	Rendić Miočević 2007: 18.
Split	*Magia L(uci) / f(ilia) Maxima / Nimphis(!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aeta)*	HD067656
Split, Diocletian palace	*Aedem N[ymphis] / et Silvano / Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Aprofennius / Circitor v(oto) s(oluto) p(osuit)*	HD051846
Split, Mejaši	*Nimphis(!) E(?)[t? ---] / L(ucius) Baebidius Cassius | (centurio) et M(arcus) Fl[avius? ---]*	HD056681
Stobreč	*Nymphis*	HD060965
Stobreč, Žrnovnica	*Nymphis / sacrum*	CIL III 8519

Apart from inscriptions, this is also confirmed in decorative relief art. Some of the reliefs depicting nymphs in the wider area of Salona show them more directly associated with water. These reliefs usually depict nymphs with reeds or shells as symbols of water (see fig. 1 and 2). They are depicted alone or, more often, together with Silvanus.[15] Although without explicit epigraphic confirmation, primarily due to the mythological background and iconographic elements, it can be rightly assumed that these depict water nymphs (*nymphae fontanae*) (Rendić-Miočević 1989: 467–468; Maršić 1998b: 111–112; Demicheli 2010: 180, 263; Cambi 2013: 18; Perinić 2016: 23).

As already established above, the Greeks considered nymphs to reside in nature, especially around water. Because of this, worship of nymphs was often done in groves, caves and caverns containing a spring. Such a place

15 So far, 16 reliefs depicting Silvanus and nymphs have been found in Dalmatia, of which 8 are from the area of Salona (Perinić 2016: 23–24). For extensive studies on the iconography of nymphs and cult representations of nymphs and Silvanus, see: Rendić-Miočević 1989; Maršić 1998b; Demicheli 2010; Cambi 2013; Perinić 2016: 22–24.

Fig. 1. A relief depicting nymphs from Salona, Archaeological museum in Split, inv. no. AMS D-213 (photograph: T. Seser)

is usually called a nymphaeum (Greek νυμφαιον, Latin nymphaeum). Just like in mythological stories, in these sacred places in nature they were often accompanied by Pan, the shepherd god of nature, who was usually depicted in a half-animal form with horns, legs, and ears of a goat (Larson 2001: 226–231). On the other hand, in Dalmatia, their usual companion was Silvanus. This Silvanus, however, in varying degree combines the characteristics of the Italic god Silvanus, and the already mentioned Greek god Pan (Rendić-Miočević 1989; Bekavac 2011; Džino 2012; Perinić 2016).[16] Depictions combining these deities are most numerous in and around Salona (Rendić-Miočević 1989: 479).

We do know, however, that in Roman times nymphs could have had places of worship built in urban limits, as well as more conventional temples or shrines, but most probably to a lesser degree. A most clear example of an urban temple to a nymph was the temple of the nymph Juturna, which stood on the Campus Martius in Rome. The point that these deities were not worshipped exclusively in groves, caves and caverns, but that also more conventional temples dedicated to them were not unknown in the Roman world of 1st century AD, is further evidenced by Vitruvius (*De arch.* I, 2, 5), who suggested a style of construction most suited for temples of *lymphae*.

At the moment, most of the sites we consider to be sacred spaces dedicated to the nymphs and Silvanus are found in the wilderness or, at best, in the countryside. This applies to the province in general, but most probably also to Salona in particular as there are several proposed sites of worship in

16 For more information about Silvanus in Dalmatia, see: Rendić-Miočević 1989: 461–506; Džino 2012; Perinić 2016.

Fig. 2. A relief depicting nymphs from Salona, Archaeological museum in Split, inv. no. AMS 55142 (photograph: T. Seser)

the wider rural area of Salona, namely Klis, Kozjak, Kaštel Novi and Vodna Jama on the island of Brač (Rendić-Miočević 1989: 467–468; Demicheli 2010; Bekavac 2011: 157–158; Perinić 2016: 23–24).[17] The most direct confirmation of a rural sacred space in our area dedicated to both nymphs and Silvanus is an inscription found below Klis and Markezine Grede, on the hill slopes above the city.[18] The inscription states that Fescenia Astice, together with her husband Titus [---] Faustus, restored a shrine to Jupiter Optimus Maximus and the assembly of forest deities, which specifically included the water nymphs with Silvanus, and, mentioned separately, the forest nymphs, also with Silvanus (ILJug 3, 2003; Rendić-Miočević 1989: 509; Maršić 1998b: no. 14; Bekavac 2011: 161; Cambi 2013: 18-19; Perinić 2016: 23, III.5.6). So, as well as confirming the existence of a rural shrine, the inscription mentions Silvanus accompanying both water nymphs (*nymphae fontanae*) and forest nymphs (*nymphae silvestres*). This important fact proves that, at least in this area, nymphs accompanying Silvanus, as a primarily forest- or wilderness-related deity, can't be exclusively interpreted as solely forest nymphs, as some of the researchers have already noticed (Rendić-Miočević 1989: 509; Cambi 2013: 18–19; Perinić 2016: 23).

17 Vodna Jama is an interesting example of a potential grotto nymphaeum with a spring inside. The assumption that it is in fact a nymphaeum is made on the basis of a relief depicting and mentioning nymphs. However, considering the fact that the cave was filled with stones from the surrounding fields (Demicheli 2010: 176), it is currently not possible to claim that the original placement of the relief was inside the grotto. However, it is likely that it stood somewhere in its vicinity.

Nymphaea in Salona?

Although we have already established that nymphs in Salona had sacred spaces in rural areas around the city, where water-related nymphs could have been worshipped, it remains to be examined whether similar worship towards water was done in the city. When examining potential urban nymphaea, one falls into a problem in terminology which first must be addressed.

From the 1st century onwards, a trend of embellishing certain city fountains became increasingly popular in Rome and throughout the Empire (Wilson 2008: 306–307). These kinds of structures, sometimes even those more poorly decorated, are today commonly called nymphaea, consciously or unconsciously evoking an idea of a place of worship of nymphs, sometimes even though no evidence of a site of worship, aside from rich decoration, are present.[19] The ornamentation itself, especially when it comes to ornate fountains, might make us consider some of these structures as potential sites of nymph or water worship. It is entirely possible that near some of these fountains or other structures there could have existed smaller areas dedicated to the cult of a certain nymph, nymphs or other water-related deities. Even if those did exist, this was probably not the case for all of these ornate structures, as many of these fountains likely served purely decorative and water-supply purposes. This is, in a way, supported by the account of Sextus Julius Frontinus, who served as the *curator aquarum* of Rome in the 1st century AD, responsible for the city's water supply and its infrastructure. In a section of his report (Frontin. *Aq.* 78) concerning the consumption of water from aqueducts, he distinguished between two types of structures. The first type he called "*lacus*", referring to ordinary public fountains, of which there were 591 in Rome. Under the term we can no doubt identify essentially simple and functional stone basin fountains. These constituted the most widespread means of water supply.[20] The second type, clearly distinct from the first, was called "*munera*". There were 39 of these in the city during his time. Since Frontinus doesn't specifically mention richly ornamented fountains or nymphaea, we should probably look for them, if they existed, among the "*munera*". Judging from this, it is most probable that not every decorated fountain should necessarily be referred to as a nymphaeum. This fact significantly complicates the attribution of the term nymphaeum to a fountain, regardless of ornamentation, which could, again, potentially lead to a mistaken identification of an important public water source as a sacred fountain dedicated to the nymphs. As far as we know, no such urban site was confirmed in Dalmatia at the moment. The most

18 *[ex i]mperio domini Iovis / [Opt]imi Max(imi) iussit sibi aedem / [fier]i cum suo consentio deor(um) dearum / [q(ue) Si]lvestr(i)um Nymphis fontanis cum Sil/[van]o Nymphis silvestrium cum Silvano Fe/[sce]nia Astice cum suo pare coniuge T(ito) / [---]o Fausto VIvir(o) et Aug(ustali) a solo restituit.*

19 The modern use of the term gradually changed from the primarily sacred space to describing a decorative structure. For a brief overview of nymphaea see: van Aken 1951.

20 For more general information on fountains as public points of water supply see: Hodge 2002: 304–315.

convincing case for a site of a potential urban nymphaeum in the province can be made for a public fountain which stood on the forum of Iader and had a statue of a sleeping nymph serving as a waterspout (Ilakovac 1982: 211, 220; Suić 2003: 238, Fig. 94, 280; Giunio 2008: 155–156). This, however, remains highly speculative as mythological beings and deities connected to water are a common motif in fountain sculpture (Kapossy 1969: 70; Aristodemou 2011: 154). Therefore, a fountain sculpture depicting a nymph might not necessarily point to an existence of a nymphaeum.

Having that in mind, we must conclude that the evidence for a nymphaeum or a sanctuary dedicated to the worship of water deities in urban Salona is slim. Researchers commonly refer to a public fountain found near Porta Caesarea in Salona as a "nymphaeum" (Katić 1999: 59–60; Suić 2003: 280; Marasović *et al.* 2016: 149; Marasović *et al.* 2017: 937; Margeta & Marasović 2020: 91). This is almost certainly due to using the term broadly to specify a place where water was collected for public use. At the moment, there are no indications that it served a purpose distinct from that of a typical urban public fountain. A possibly relevant clue to better understanding certain religious customs in relation to fountains can potentially be observed on a different inscription found somewhere in the area of Salona, dated between 102 and 116 AD.[21] The inscription dedicates an unspecified structure and conveyance of water to Silvanus. It can be presumed that this construction was most likely of public interest, as the site was provided by a decree of decurions. The most probable interpretation of the inscription is that it commemorated the construction of a public fountain, which required the conveyance of water from another location, as indicated in the inscription itself. It could be argued that the construction of a presumed fountain has been dedicated to Silvanus. This might be explained by the fact that this deity is loosely connected to water through his common familiarity with the nymphs, which, as we have already observed, constituted the most important local water deities. Judging only by this inscription, however, it is not possible to conclude the site was used as a sacred space.

On the other hand, there is solid evidence of an *aedes* type sanctuary dedicated to Silvanus and the nymphs existing in Salona. It is provided by an inscription found somewhere in the city area.[22] Unfortunately, a more precise location of its discovery and further information on this presumed urban sanctuary are not known at the moment.

---

21 *Silvano Aug(usto) sacr(um) voto suscepto pro salute / Imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Optimi Aug(usti) Ger(manici) Dac(ici) n(ostri) / Trophimus ser(vus) Amandianus dispens(ator) / a solo fecit et aquam induxit l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)* (CIL III 8684; Bulić 1884: 118; Ilakovac 1982: 27; Bužanić 2021: 345–346; EDCS-28701349; HD051847; Lupa 24842).

22 The monument is unfortunately lost today, but the text of the inscription has been preserved: *Aedem N[ymphis?] / et Silvano / Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Aprofennius / Circitor v(oto) s(oluto) p(osuit)* (CIL III 1958; Maršić 1998b: no. 1; Perinić 2016: III.5.2).

Conclusion

To sum up, judging by numerous inscriptions and depictions, it seems that the most important water related deities in Antiquity in Salona were nymphs. In Dalmatia, they were commonly depicted and worshipped alongside Silvanus, who, in his local variant, merged aspects of Italic Silvanus and Greek Pan. As far as it is known at the moment, the deities were worshipped on several sites in the rural territory around Salona, which is consistent with the ideal for nymphaea in the Greek and Roman world. It seems that across the Roman Empire reliefs depicting nymphs or other water related beings were a relatively common addition to urban water sources, such as fountains and wells. Because of this, we can expect to find depictions of them in Salona, but the attribution of the term nymphaeum deserves extra caution and additional evidence. From the city itself there is an epigraphic testament to an *aedes* type sanctuary, but aside from it, we don't have any other clues for potential urban nymphaea in Salona. It is still not clear whether we should expect a nymphaeum in urban Salona or whether here they were reserved exclusively for nature and wilderness.

ABBREVIATIONS

CIL
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

EDCS
Epigraphische Datenbank Clauss–Slaby (Manfred Clauss; http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php)

HD
Epigraphische Datenbank Heidelberg (Heidelberger Akademie der Wissenschaften; http://edh–www.adw.uni–heidelberg.de/home)

ILJug
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana.

Lupa
F. und O. Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern)

Roscher, Lex.
W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon d. griechischen u. römischen Mythologie (1884-1937)

Salona IV
Salona IV: Inscriptions de Salone chrétienne, Rome-Split.

BIBLIOGRAPHY

Aristodemou 2011
G. A. Aristodemou, "Sculptured Decoration of Monumental Nymphaea at the Eastern Provinces of the Roman Empire", in: T. Nogales, I. Rodà (ed.), *Roma y las provincias: modelo y difusión* (vol. I.), Rome 2011, 149–160.

Ballentine 1904
Floyd G. Ballentine, "Some Phases of the Cult of the Nymphs", Harvard Studies in Classical Philology 15, 77–119.

Bekavac 2011
S. Bekavac, "Silvan u Saloni", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 151–166.

Bekavac 2013
S. Bekavac, "Uloga metroačkih kognacija u Saloni", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106, Split, 2013, 187–203.

Bekavac 2015
S. Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorska disertacija, Zadar, 2015.

Budić 2022
F. Budić, *Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana*, doktorski rad, Zagreb, 2022.

Bulić 1884
F. Bulić, "Iscrizioni trovate nella Basilica cristiana a Salona e sue adiacenze", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 8, Split, 1884, 113–116.

Bužanić 2021
D. Bužanić, "Epigrafska svjedočanstva o antičkoj vodoopskrbi hrvatskog Jadrana", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113, Split, 2021, 333–350.

Cambi 2013
N. Cambi, "Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji", in: V. Kapitanović (ed.), *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 14. prosinca 2012. u Unešiću*, Split, 2013, 15–41.

Cambi, Čače & Kirigin (eds.) 2002
N. Cambi, S. Čače & B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog sukpa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu (Greek influence along the east Adriatic coast: proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998)*, Split, 2002.

Chellini 2002
R. Chellini, *Acque sorgive salutari e sacre in Etruria* (Italiae Regio VII), London 2002

Cvetko 2022
M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022.

Demicheli 2010
D. Demicheli, "Reljef nimfa i Silvana iz Vodne jame na otoku Braču", in: S. Ivčević (ed.), *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu* (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 26), Split, 2010, 175–185.

Demicheli 2021
D. Demicheli, "Several unpublished inscriptions from the lapidarium of the Archaeological Museum in Split", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113, Split, 2021, 289–320.

Džino 2012
D. Džino, "The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 45, Zagreb, 2012, 261–279.

Džino & Domić Kunić 2013
D. Džino & A. Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*, Zagreb, 2013.

Edlund-Berry 2006
I. Edlund-Berry, "Hot, cold, or smelly: the power of sacred water in Roman religion, 400–100 BCE", in: C.E. Schultz & P.B. Harvey (eds.), *Religion in Republican Italy*, New York, 2006, 162–180.

Giunio 2008
K. A. Giunio, "Skulpture Nimfi iz Jadera", *Archaeologia Adriatica* 11, Zadar, 2008, 151–160.

Hodge 2002
A. T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London 2002

Ilakovac 1982
B. Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.

Kapossy 1969
B. Kapossy, *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit*, Zürich, 1969.

Katić 1999
M. Katić, *Salonitanski vodovod*, in: J. Belamarić (ed.), *Dioklecijanov akvedukt*, Split, 1999, 59–63.

Krause 1871
J. H. Krause, *Die Musen, Grazien, Horen und Nymphen, mit Betrachtung der Flussgötter in philologischer, mythisch-religiöser und kunstarchäologischer Beziehung aus den Schrift- und Bildwerken des Alterthums,* Halle, 1871.

Larson 2001
J. Larson, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, Oxford, 2001.

Latte 1960
K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, Munich, 1960.

Marasović *et al.* 2016
K. Marasović, S. Perojević, J. Margeta, M. Katić & D. Bojanić, "Istraživanje salonitanskog akvedukta 2014.-2015.", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109, Split, 2016, 129–154.

Marasović *et al.* 2017
K. Marasović, J. Margeta, S. Perojević, D. Bojanić & M. Katić, "The aqueduct of the Roman town Salona – Croatia", *Water Science and Technology-Water Supply* 17, 2017, 929–939.

Margeta & Marasović 2020
J. Margeta & K. Marasović, "Interdisciplinarna istraživanja antičkog urbanog vodnog sustava Salone", in: I. Kamenjarin & D. Tončinić (eds.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti* (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33), Zagreb, 2020, 81–98.

Maršić 1998a
D. Maršić, "Tri Silvanova žrtvenika iz Salone", *Radovi Filozofskog fakulteta* 36, Zadar, 1998, 45–67.

Maršić 1998b
D. Maršić, "Ikonografski tip nimfa sa školjkama", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3.s., 30–31, Zagreb, 1998, 103–124.

Matijašić 2020
R. Matijašić, "Novi i ispravljeni natpisi iz Plomina", in: I. Radman-Livaja & T. Bilić (eds.), *Monumenta marmore aereque perenniora. Zbornik radova u čast Anti Rendić-Miočeviću*, Zagreb, 2020, 346–353.

Matijević 2012
I. Matijević, "Nova potvrda Liberova kulta iz Salone", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 2012, 33–39.

Matijević 2015a
I. Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, doktorski rad, Zadar, 2015.

Matijević 2015b
I. Matijević, "Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata", *Tusculum* 8, Solin, 2015, 25–38.

Matijević 2020
I. Matijević, *Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*, Split, 2020.

Matijević & Kurilić 2011
I. Matijević & A. Kurilić, "Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone", *Opuscula archaeologica* 35, Zagreb, 2011, 133–165.

Ostrowski 1991
J.A. Ostrowski, *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art*, Warszawa – Krakow, 1991.

Pacciarelli & Sassatelli 1997
M. Pacciarelli & G. Sassatelli, "Acque, grotte, dei", in: M. Pacciarelli (ed.), *Acque, grotte e dei: 3000 anni di culti preromani in Romagna, Marche e Abruzzo*, Imola, 1997, 10–20.

Perinić 2016
Lj. Perinić, *The nature and origin of the cult of Silvanus in the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia,* Oxford, 2016.

Poklečki Stošić (ed.) 2010
J. Poklečki Stošić (ed.), *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, Zagreb, 2010.

Rendić-Miočević 1989
D. Rendić-Miočević, "Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove kultne zajednice u Panoniji i Iliriku", *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 461–507.

Rendić-Miočević 2012
A. Rendić-Miočević, "Rivers and River Deities in Roman Period in the Croatian Part of Pannonnia", *Histria Antiqua* 21, Pula, 2012, 293–306.

Roscher 1894
W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, 1894.

Selem & Vilogorac Brčić 2013
P. Selem & I. Vilogorac Brčić, *ROMIS: Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani* (Znakovi i riječi 3 – Signa et litterae III), Zagreb, 2013.

Suić 2003
M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.

van Aken 1951
A. R. A. van Aken, "Some Aspects of Nymphaea in Pompeii, Herculaneum and Ostia", *Mnemosyne* 4 (3/4), Leiden, 1951, 272–284.

Zaninović 1996
M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996.

Zaninović 2015
M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb, 2015.

Wilson 2008
A. I. Wilson, "Hydraulic Engineering", in: J. P. Oleson (ed.), *Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford, 2008, 285–318.

Wissowa 1912
G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, Munich, 1912.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.14

Boris Čargo
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
21000 Split
boris.cargo@armus.hr

KASNO HELENISTIČKI GROB IZ MIJUROVCA (MOLO BONDA) U GRADU VISU

U viškom predjelu Mijurovac pronađen je devastirani kasno helenistički grob. Devastacije su se dogodile krajem 19. i u prvoj polovini 20. st. U grobu je bio samo jedan pokojnik, a od priloga prevladavaju posude lokalne isejske proizvodnje. Uz to u njemu je bio položen i srebreni republikanski denar iskovan u Rimu 148 g. pr. Kr. Te okolnosti, iako je grob pronađen devastiran, su jako važne jer pomažu u dataciji groba i kronološkom određivanju početka proizvodnje pojedinih keramičkih vrsta, prije svega isejske kasno helenističke keramike s ukrasom zapadnog obronka (West Slope) i sivo premazane keramike. Grob je građen od okomito postavljenih kamenih ploča tvoreći kameni sanduk. U tipologiji isejskih grobova ovakvi grobovi su označeni kao tip I. Na njegovu dnu nalazila se posteljica od sitnih kamenčića. Grobovi istog tipa s vremenski i morfološki sličnim materijalom pronađeni su na obje isejske nekropole. Priloženi predmeti su datirani komparativnom tipološkom-stilskom analizom i izravnim analogijama, pa se temeljem toga može ustvrditi da je pokojnik pokopan neposredno nakon sredine 2. st. pr. Kr., vjerojatno početkom treće četvrtine 2. st. pr. Kr.

Ključne riječi: Vis, Isa (*Issa*), Mijurovac, Molo bonda, kasno helenistički grob, isejska Gnathia keramika, isejska kasno helenistička keramika s ukrasom zapadnog obronka (West Slope), isejska sivo premazana keramika, distanceri

Predio viške Mole bonde i jednog njezinog dijela – Mijurovca, odavno je poznat kao predio u kojem arheološki nalazi, pokretni i nepokretni, nisu ni slučajnost ni rijetkost. Ovaj viški predio nalazi se u podnožju brda Bandirice jugozapadno od zapadnih zidina antičke Ise (*Issa*). Na njenom širem prostoru prigodom gradnje kuća i izgradnje različite gradske infrastrukture još od početka 19. st. pronalaženi su grobovi iz helenističkog i rimskog razdoblja i antički arhitektonski ostatci. Godine 2001. pronađeni su grobovi iz 3.–6/7. stoljeća.[1] Mještani svjedoče da su na katastarskoj čestici 1869 (bivši „Đardin" obitelji Dojmi), nalaženi mnogi grobovi i dijelovi građevina. U novije vrijeme Emilio Marin objavio je grob s natpisom iz kraja 2. ili početka 3. st. po. Kr. uklesan u kamenu živcu.[2] O postojanju grobova na ovom području još od helenističkog razdoblja svjedoče nam ostatci stela koje je objavio Frane Bulić, a koji su u Arheološki muzej u Splitu najčešće dospjeli kao donacija Apolonija Zanelle.[3] Također, Šime Ljubić upravo na području pronađenog groba u Mi-

1 Čargo 2010b: 109–130.

2 Marin 2013: 28–31, Ljubić 1859: T. III: D.

3 Bulić 1881: 129, Brunšmid 1898 (1998): 42, kat. br. 25.

jurovcu ucrtava položaj nekropole iskapane 1854. godine.[4] Na istom položaju Mladen Nikolanci spominje grobove pronađene 1930. god. i nalaz pet glava i jednog ulomka reljefa na kojem je sačuvana noga, svi izrađeni u tehnici *stucco*.[5] Zaštitnim arheološkim istraživanjima 2013. g. na kat. čest. 6918/1, pronađeni su ostatci rimske građevine čija je podnica bila od višebojnog mozaika, a zidovi ukrašeni koloriranim freskama. Građevina je nedefinirane namjene iz prve polovice 1. st. po. Kr. Na kat. čest. 963/1 i 963/2 pronađeni su ostatci lončarske radionice iz 2. st. pr. Kr.[6] Ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća prigodom gradnje vojnog trgovačkog centra ex JNA „Mornar" na kat. čest. 1607, pronađeni su arhitektonski ostatci s podnicom od višebojnog mozaika. Zaštitnim arheološkim istraživanjima godine 2010. u jugoistočnom kutu kat. čest. 1869 pronađeni su ostatci arhitekture s polukružnom apsidom za koju je iznesena pretpostavka da je riječ o ostacima crkve sv. Mihovila koju spominje veroneški biskup Augustin Valier u svojoj vizitaciji iz 1579. godine.[7] Također, u nekim kućama u Moloj bondi nalaze se uzidani spoliji, kao npr. CIL III 3082. Sve ovo govori kako područje Mole bonde nije bilo korišteno samo kao prostor u kojem se širila jugozapadna isejska nekropola, već je barem od kasnog helenizma, a od ranog principata intenzivno, bio gusto izgrađen s građevinama javne i privatne namjene, ali i onih vezanih za obrtničku djelatnost. O prostornoj raširenosti Ise svjedoče i u novije vrijeme pronađeni termalni ostatci na kat. čest. 6790/3 i prigradsko naselje (*suburbium*) na kat. čest. 7025/1, 7025/2.[8] To je nesumnjivo bio iznimno važan predio za antički grad ne samo zbog toga što se nalazi u najzaštićenijem dijelu duboke viške uvale, već i po značajnom broju zdenaca na donjim padinama tog brda koji svjedoče o hidrološkim potencijalima prostora.

Nedavnim proširenjem stambenog objekta na vidjelo dana izašao je kasno helenistički grob u jugoistočnom kutu građevinskog iskopa.[9] To je potaklo zaštitna istraživanja kojima je prethodio pregled terena i obližnjih kamenih krčevinskih gomila na kojima je nađena, izvan konteksta, vrlo mala količina ulomaka rimske keramike.

Spomenuti prostor je udaljen oko 120 m zračne linije od glavnine grobova na jugozapadnoj isejskoj nekropoli na Martvilu (sl. 1). Grob je pronađen devastiran. Prva devastacija dogodila se gradnjom obiteljske kuće s istočne strane

4 Ljubić 1859: T. III: A.

5 Nikolanci 1969: 60–61 na planu položaj E, 78–80. Pismo u kojem Gvido Lučić Roki obavještava Mihovila Abramića o tom nalazu čuva se u arhivu splitskog Arheološkog muzeja: AMS, Arhiv M. Abramića, Korespondencija.

6 Čargo 2003: 409; Čargo & Kamenjarin 2020: 329–330; Čargo 2021d: 80.

7 Galiot 2011: 740–742.

8 Čargo 2025: u tisku.

9 Grob je pronađen Vukovarskoj ulici br. 55, na zemljišnoj čestici 6948/1 K.O. Vis, u vlasništvu Elisabeth i Steven Haslemere iz Visa, na kojoj su provedeni građevinski radovi na proširenju postojećeg stambenog objekta. Koristim se prigodom i zahvaljujem obitelji Haslemere na susretljivosti i strpljivosti prigodom istraživanja. Arheološka istraživanja provedena su od 30. 4. do 3. 5. 2019. god., proveo ih je Arheološki muzej u Splitu, pod vodstvom pisca ovih redaka.

Slika 1. Položaj pronađenog groba u predjelu Mijurovac (autor: B. Čargo, 2019)

Slika 2. Pogled na grob i predmete nagomilane u njegovu sjevernom dijelu (snimio: B. Čargo, 2019)

groba, krajem 19. ili početkom 20. st. Tom je prigodom temelj kuće položen uz istočnu ploču groba koja je ostala *in situ* dok je sjeverna bočna ploča pomaknuta s izvornog mjesta i uzidana u njen temelj (sl. 2).

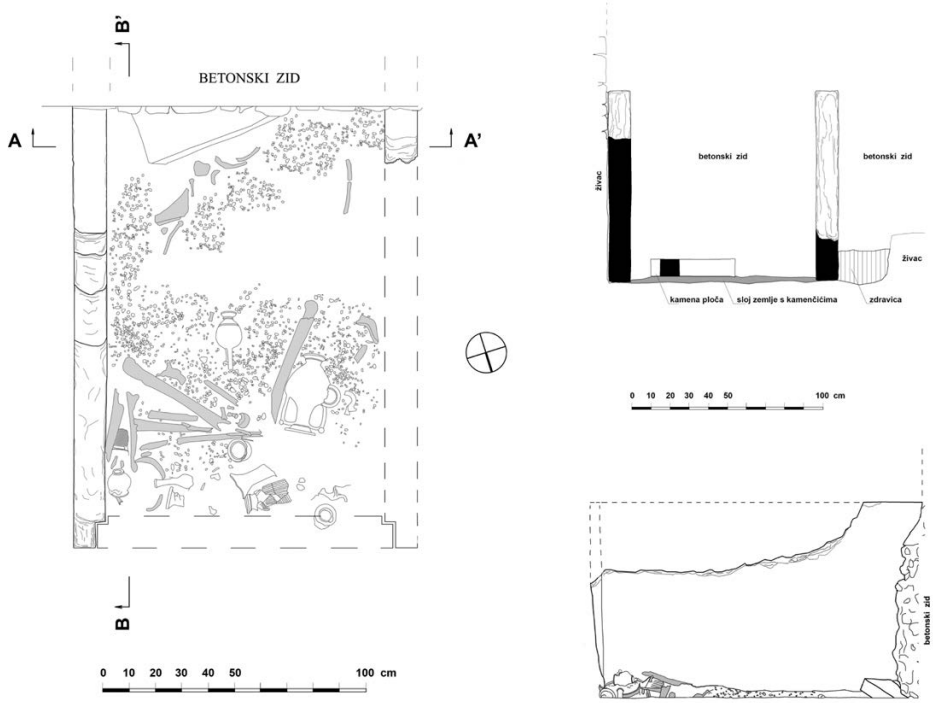

Slika 3. Grob u Mijurovcu (crtež: B. Čargo, 2019)

Drugo oštećenje groba zbilo se vjerojatno sredinom 20. st. kada je došlo do gradnje ogradnog betonskog zida susjedne kuće s južne strane. To je bila znatno veća devastacija jer je temelj ogradnog zida direktno nalegao na grob zauzevši jednu trećinu njegovog južnog dijela. Iz tog razloga južna ploča groba nije vidljiva, pa ne možemo znati je li sačuvana ili je pak uništena. No, najvećim dijelom je uništena bočna ploča sa zapadne strane, od koje je ostao sačuvan samo manji dio.

Riječ je o grobu koji je bio izgrađen u obliku kamenog sanduka od četiri kamene ploče širine 12 cm. Takvi grobovi su česti na jugozapadnoj isejskoj nekropoli, a pronađeni su i na istočnoj nekropoli.[10] Iz sačuvanog dijela istočne ploče groba vidljivo je kako su ploče bile spojene korištenjem kutnog utora „na koljeno", čime je konstrukcija groba bivala čvršća (sl. 3). S unutarnje strane sačuvanog dijela te ploče vidljivi su tragovi dlijeta kojim se poravnavala površinska stijenka ploče. Vidljivi dio ploče dug je 140 cm što bi značilo da je pod temeljima betonskog zida s južne strane još barem 60 cm dužine ploče, odnosno oko 0,6 m^2 površine groba. Na temelju sačuvane istočne i manjeg dijela zapadne bočne ploče koje su ostale netaknute možemo zaključiti kako je vanjska širina groba bila 120 cm, a unutarnja 96 cm.

Pokrovna ploča odnosno ploče nisu sačuvane. Jedini njihov mogući trag je manji ulomak kamene ploče nađen na dnu groba. Realno je pretpostaviti da je pokrov groba sačinjavalo nekoliko kamenih ploča jer je takav način zatvaranja grobova ovog tipa najčešće zabilježeni način na isejskim nekropolama.[11]

10 Nikolanci 1969: 63; Cambi *et al* 1981: 64; Čargo 2010a: 34; Ugarković 2019: I/1, 38.

11 Čargo 2010a: 36–37.

Slika 4. Situacija: grob i ostatci zida uz grob (crtež: B. Čargo, 2019)

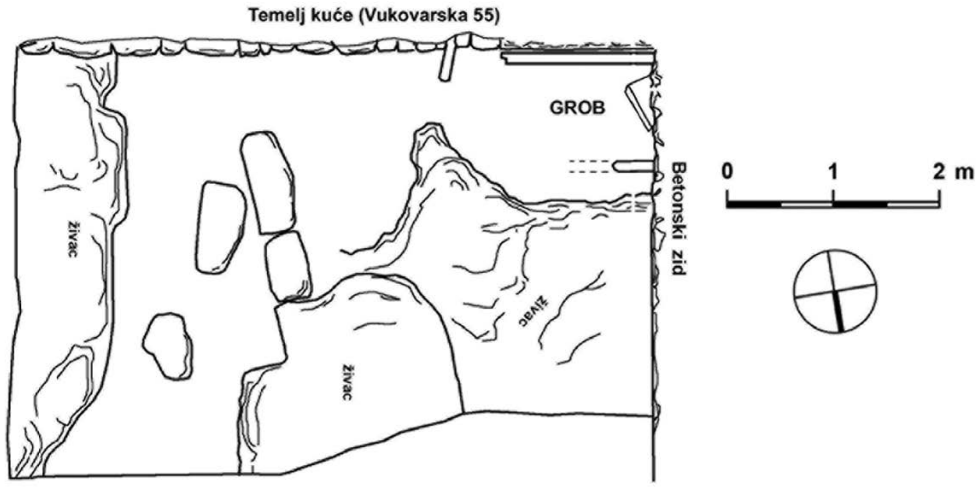

Grob je sagrađen unutar manje škrape koja je proširena klesanjem, što se jasno vidi na matičnoj stijeni s istočne i zapadne strane groba. Na tako pripremljenu stijenu naslonjena je jedina sačuvana, istočna kamena ploča groba. Slične situacije su zabilježene i na jugozapadnoj nekropoli.[12]

Iz sačuvanih ostataka možemo sa sigurnošću utvrditi da je riječ o grobu tipa Ia, koji je najčešći tip ovako građenih grobova u Isi, posebno na jugozapadnoj nekropoli na Martvilu.[13] Dno groba je matična stijena koja je klesanjem poravnata i nad kojom se nalazio tanki sloj zemlje i sitnih kamenčića. Grobovi koji su na svom dnu imali sitne kamenčiće već prije su zabilježeni na obje isejske nekropole. U svim slučajevima autori su to interpretirali kao sloj sitnog morskog žala na kojem je položeno tijelo pokojnika.[14] U grobu iz Mijurovca na njegovom dnu nije riječ o morskom žalu, već o sitnim kamenčićima čiji su po rubovi oštrog nepravilnog oblika bez tragova morskog oblikovanja.

Dva i pol metra sjevernije od groba nalaze se dva veća četvrtasta kamena bloka koji su položeni u ravnini na matičnoj stijeni koja je u tom dijelu obrađena pod pravim kutom (sl. 4). Uz njih se nalaze još dva kamena bloka no oni su pomaknuti iz konstrukcije zida. Ovdje je po svemu sudeći riječ o ostatcima zida prislonjenog uz pravilno obrađenu matičnu stijenu, i koji s kamenim blokovima sačinjava dio moguće grobne ograde. Slične situacije su zabilježene i na prostoru Martvila.[15] Iako bi se s obzirom na oblik i dimenzije konstrukcije moglo pomišljati da je riječ o ostatcima groba, mišljenja smo da će to prije biti dio grobne ograde, jer do sada na isejskim nekropolama nisu zabilježeni grobovi građeni od ovako velikih kamenih blokova. Ovakvo razmišljanje sugeriralo bi da je na ovom mjestu možda postojalo više grobova koji su moder-

12 Grobovi 5, 6, 23 i 24 na Martvilu, Kirigin & Marin 1985: 47, sl. 2.

13 Nikolanci 1969: 63; Cambi *et al* 1981: 64; Čargo 2010a: 34; Ugarković 2019: I/1, 38–39.

14 Nikolanci 1969: 63; Kirigin & Marin 1985: 49–50, grobovi 23 i 24; Čargo 2010a: 175, grob Va; Ugarković 2019: I/2, 94, grob 48; 182, grob 70; 268, grob 158.

15 Primjerice veliki zid uz grobove I–Vc na Martvilu, Cambi *et al* 1981: 67, sl. 2.

nom gradnjom i kultivacijom zemljišta uništeni. Na to nas upućuju i podatci o nalazima grobova u sasvim bliskom prostoru (vidi uvodni dio), posebno Ljubićevo i Nikolancijevo spominjanje nalaza grobova na ovom mjestu.

Kosti su zajedno s predmetima bile ispremiješane i nagomilane na hrpu u sjevernom dijelu groba. Slična situacija zabilježena je u grobu 4/1955 na Martvilu, koji je također pronađen devastiran.[16] S obzirom da je u grobu u Mijurovcu bio samo jedan pokojnik, ispremiješanost i gomilanje kostiju i predmeta je vjerojatna posljedica devastacije graditelja, negoli stvaranje prostora za novi ukop. Zbog velike vlage kosti su pronađene u lošem i fragmentiranom stanju. Antropološka analiza je pokazala da je u grobu bila jedna vjerojatno muška osoba starija od pedeset godina, fizički jaka i robusne građe. Osteološkom analizom primijećeno je okoštavanje ligamenata falangi obiju šaka i desnog ivera.[17] Ove degenerativne promjene mogle su nastati ponavljanim traumama uzrokovanim fizičkim radom ili pak zbog pokojnikove dobi. Na žalost nepotpuna sačuvanost kostura i loše stanje njegovih ostataka ne dozvoljavaju više zaključaka.

S obzirom na devastaciju nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj predmeta koji su bili položeni uz pokojnika, no budući da su predmeti i koštani ostatci bili grupirani, vjerujemo da je najveći dio sačuvan. U grobnici je pronađeno osamnaest predmeta: tri enohoje (*oinochoe*), dvije pelike (*pelike*), skif (*skyphos*), dvije pikside (*pyxis*), od kojih je jedna s poklopcem, tri unguentarija (*unguentarium*), uteg za tkalački stan, distancer, strigil (*stlengis)*, dva prstena, dvostruka dvopetljasta omega igla i jedan novac. Iskopom, ali izvan groba, pronađena je i manja količina ulomaka fine keramike i ulomaka amfora, jedan novac i nekoliko metalnih predmeta, svi bez konteksta.

Sačuvani keramički predmeti mogu se podijeliti u nekoliko skupina: isejska keramika tipa *Gnathia*, isejska keramika s ukrasom zapadnog obronka (*West Slope*), siva keramika sa sivim premazom, zatim fina kasno helenistička keramika, uteg za tkalački stan i distancer korišten prilikom slaganja i razdvajanja posuda pri pečenju u lončarskim pećima.

U grobu je bio položen i srebreni republikanski denar (sl. 5, kat. br. 18). Riječ je o vrijednom nalazu jer pomaže u dataciji grobnice s obzirom da je u njoj bio samo jedan ukop. Na aversu novca je glava Rome s kacigom okrenuta u desno. Obrub je izveden točkicama; natpis: LIBO X. Na reversu Dioskuri jašu u galopu, u desno; natpis: Q MARC (MA u ligaturi), ROMA. Kovan je u Rimu 148 god. pr. Kr. (RRC 215/1). Novac je djelomično istrošen.

O isejskoj keramici *Gnathia* tipa, u novije vrijeme napisano je dosta studija, pa se može govoriti o dobrom poznavanju tipologije ovih posuda i njihovih ikonografskih značajki.[18] Prva koja je pretpostavila da su se u Isi proizvodile *Gnathia* posude bila je Lidia Forti. Ona je je u svojoj studiji o toj keramičkoj

16 Čargo 2010a: 125, sl. 53.

17 Novak & Carić 2020: 5.

18 Kirigin 1990: 58–65; 1996: 132–133; Miše 2013: 110–127; 2015: 30–42; Čargo 2021a: 184–194; Ugarković 2019: I/1, 75–80.

Slika 5. Srebreni republikanski denar, Arheološki muzej u Splitu, AMS-19737 (snimio: T. Seser, 2022)

vrsti, dotičući se *Gnathia* keramike iz Ise, pretpostavila njihovu lokalnu proizvodnju.[19] Autorica navodi da su posude proizvedene u Isi svojim oblicima nadahnute vazama iz Apulije, no ističe da predstavljaju određenu promjenu u proporcijama; one su vitkije, katkada s izraženijim tijelom; međutim, postignuti učinak je gotovo uvijek manje harmoničan. Mladen Nikolanci također prepoznaje lokalnu isejsku keramičku proizvodnju. On u svojoj studiji o jadranskim Grcima navodi da se nakon prestanaka uvoza južnoitalske *Gnathie* u Isi nastavalja lokalna proizvodnja navodeći ju kao jednu sasvim pojednostavljenu i atrofiranu proizvodnju na tradicijama *Gnathie*.[20] Pri tome očito misleći na one keramičke oblike koje danas prepoznajemo kao posude treće faze isejske proizvodnje koja slijedi nakon prestanka proizvodnje keramike *Gnathia* tipa i ukrašene ukrasom zapadnog obronka (*West Slope*). Poslije su uslijedile mnogobrojne studije na tu temu.[21]

Od ove keramičke vrste pronađen je jedan skif, (sl. 6, kat. br. 1). Ti su se skifi počeli proizvoditi sredinom 3. st. pr. Kr. po uzoru na skife kasno kanuzijske proizvodnje u odnosu na koje imaju izraženiji S-profil poprimajući time kruškoliki oblik s dužom nogom. Primjerak iz Mijurovca je kaneliranog tijela i S-oblika s kvalitetnim crnim premazom. Ukras se nalazi ispod oboda između ručaka, jednostavno je izveden nazubljenom bijelom vodoravnom crtom i ispod nje sa dvije vodoravno crveno oslikane. Izravne usporedbe nalazimo među skifima pronađenim u mnogim grobnicama obiju isejskih nekropola, ali i u stambenom kontekstu.[22] Izrađen je u lokalnoj radionici u drugoj polovici 3. st. pr. Kr. ili početkom 2. st. pr. Kr.

Dvije enohoje i pelika pripadaju proizvodnji isejske kasno helenističke keramike s ukrasom u stilu zapadnog obronka (*West Slope*), i kronološki se svr-

19 Forti 1965: 153–154.

20 Nikolanci 1976: 154.

21 U prvoj fazi proizvodnje isejska *Gnathia* keramika svojim se ukrasnim uzorkom potpuno oslanja na kasno kanuzijsku *Gnathia* keramiku. J. R. Green iznosi mišljenje da su kanuzijski lončari u Isi osnovali radionicu za proizvodnju *Gnathia* keramike u drugoj četvrtini 3. st. pr. Kr., Green 2001, 70; Miše 2013: 113–136 i tu navedena literatura.

22 Čargo 2007: 34, kat. br. 5–7; Čargo 2010a: 182–183, kat. br. 4–5, 248; Ugarković 2019: I/2, 232, kat. br. 142.13, 289, kat. br. 212.6. Istraživanjima u jugoistočnom prostoru antičkog grada, unutar stambenog konteksta pronađeni su ulomci ovakvih skifa, Čargo *et al* 2010: 272–273.

Slika 6. Skif, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74403 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

stava u treću fazu isejske keramičke proizvodnje, nakon što u tom izražaju nestaje utjecaj karakterističan *Gnathia* stilu.

Branko Kirigin je ovu keramičku vrstu odredio kao četvrtu fazu isejske *Gnathia* keramike.[23] Najdetaljniju analizu isejske *Gnathia* keramike izradila je Maja Miše koja dokazuje da ona gubi klasične elemente *Gnathia* stila i da se na njoj istovremeno javlja ukras zapadnog obronka, pa je treba vezati uz treću fazu isejske proizvodnje.[24] Autorica s pravom ističe da kod ove skupine isejskih posuda više nije riječ o *Gnathia* keramici već o novoj keramičkoj vrsti koja u nekim slučajevima zadržava *Gnathia* značajke (kaneliranje tijela), ali čija je glavna značajka ukras u stilu zapadnog obronka i utjecaj rimskih republikanskih metalnih posuda.

Enohoja (sl. 7, kat. br. 2) crno je premazana, vitkog je vrata i srcolikog trbuha, ima dugu ručku vrpčastog presjeka s rebrom čiji završetak prelazi trolisni izljev, a roščić na njenom završetku izlazi iznad trolisnog otvora. Stopa je stožasta iznad koje je istaknuto prstenasto zadebljanje. Dno je prstenasto s ispupčenjem u sredini. Tijelo joj je ižlijebljeno u dva pojasa. Gornji pojas na ramenu izveden je vrlo kratkim žlijebljenjem, a nakon praznog pojasa slijedi žlijebljenje po trbuhu do početka noge. Žlijebljenje trbuha kod ovog tipa posuda izravan je nastavak *Gnathia* tradicije, a njegovo izvođenje u dva pojasa primjetno je već kod isejskih enohoja tip B, prema Mišinoj tipologiji.[25] Takvim žlijebljenjem kanelure u gornjem pojasu su približno jednako duge kao i u donjem, no ima primjera kada i kod enohoja tipa B postoje kratko izvedene kanelure na ramenu.[26]

23 Kirigin je u prvoj sistematizaciji *Gnathia* keramike isejsku *Gnathiu* svrstao u treću grupu, Kirigin 1984: 83–84, kasnije ju je u daljnjem radu na toj temi svrstao u četvrtu fazu, Kirigin 1990: 59–65.

24 Miše 2013: 123–127, autorica navodi i sva ranija razmišljanja o ovom keramičkom stilu; 2015: 31–42.

25 Čargo 2007: 33, kat. br. 1–2; Miše 2013: 120, sl. 13. Kaneliranje u dva pojasa je učestalo i kod apulskih enohoja, primjerice Aleksandrijske skupine, Green 2001: 88, Fig. 14; Čargo 2007: 25–27, br. 1–5.

26 Čargo 2010a: 228–229, grobnica XIV, 246–247, grobnica XV; Miše 2010: 250, kat. br. 102, 252–256, kat. br. 106–107.

Slika 7. Enohoja, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74386 (crtež: J. Beneta Ružić, 2022; D. Žanić; snimio: T. Seser, 2022)

Ukras na njoj svodi se na obod, vrat i rame posude ispod prvog reda žlijebljenja. Po rubnoj strani oboda nalaze se slikane male okomite bijele crtice sačuvane u otisku. Na vratu je to ukras plitko urezanog šahovskog polja veličine 5x5 kvadrata koji su naizmjenično obojeni bijelom bojom. U drugim kvadratima nalaze se točkasto izvedeni cvjetovi na podlozi crnog premaza. Šahovsko polje se nalazi između dvaju plitko urezanih pravokutnih okvira, dijagonalno prekriženih odajući oblik koncentričnih pravokutnika, no vrlo nespretno izveden do te mjere da se gubi pojam o pravilnom geometrijskom obliku pravokutnika. Cijela kompozicija je omeđena dvjema dvostrukim vodoravnim crtama između kojih je jedna urezana. Ispod ovog nalaze se plitko urezani nepravilni krugovi omeđeni bijelom crtom. Neki su dobili oblik spajanjem dviju ispreplетenih valovitih crta, no neki su urezani zasebno. Ispod njih plitko je urezana valovita crta, a zatim su naslikani srcoliki listovi, sačuvani u otisku, iz kojih se nastavljaju točke. Na ramenu su dvije dvostruke vodoravne crte između koji se nalaze po dvije okomite iz kojih izlaze bočne vitice, stvarajući tako četverokute poput metopa. Svi ukrasi su izvedeni bijelom bojom što je karakteristika za ovu keramičku vrstu. Boja je u najvećoj mjeri ostala sačuvana samo u otisku. Ukras okomitih crta s viticama nalazi se na enohojama prema Mišinoj tipologiji tip B i C, te pelikama tip C, pronađenima u grobovima obiju isejskih nekropola.[27]

Ukras urezanih krugova je dosta nespretno izveden, a kao ukras nalazimo ga na enohoji tip B s Martvila. Ta enohoja također ima vrlo kratko izvedeno žlijebljenje u gornjem dijelu vrata.[28] Razlika između ovih dviju enohoja nije samo u obliku tijela, već je i ručka položena pod drugim kutom od one iz Mijurovca. Datirana je u prvu polovicu 2. st. pr. Kr. Isti ukras nalazi se na ulomku enohoje tip B1 s Vlaške njive.[29]

Šahovsko polje i koncentrični pravokutnici kao ukras također se javljaju na enohojama tip B,[30] a na onima tip C oni predstavljaju jedan od glavnih obi-

27 Ugarković 2019: I/2, kat. br. 231, 142.10. U opusu ukrašavanja isejskih enohoja javljaju se i inačice bez vitica, Čargo 2007: 33, kat. br. 3–4; 2010a: 111. kat. br. 1; 2021a: 191, kat. br. 9–10.

28 Miše 2010: 250, kat. br. 102.

29 Ugarković 2019: I/2, 162, kat. br. 38.1.

30 Čargo 2007: 33, kat. br. 1–2; 2021a: 190–192, kat. br. 6–7; Miše 2013: 254–257, kat. br. 107–110; 2015; 119–121, kat. br. 105–108.

Slika 8. Enohoja, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74431 (crtež: J. Beneta Ružić, D. Žanić, 2022; snimio: T. Seser, 2022)

lježja. Temeljem konteksta i tipološko-stilske analize enohoja iz Mijurovca se može datirati u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. Prema Mišinoj tipologiji ona je tip C 1.[31] Za sada nije pronađen veći broj primjeraka ovog tipa koji su kanelirani.[32] Oblikom i kanelurama na tijelu javljaju se i na tzv. bijelo premazanim enohojama koje su također lokalne isejske proizvodnje.[33]

Druga enohoja (sl. 8, kat. br. 3) istog je oblika kao prethodna s nešto izraženijim ramenom. Ručka i stopa je identična s prethodnom. Na rubnoj strani oboda također su slikane male okomite crtice sačuvane u otisku. Na vratu posude nalazi se istovjetan ukras kao na prethodnoj, s tom razlikom da je šahovsko polje izvedeno s 4x3 kvadrata, naizmjenično obojenih, a u drugim poljima su točkasto oslikani cvjetovi. Ukras koncentričnih pravokutnika je plitko urezan i vrlo nespretno izveden kao i kod prethodne. Sav slikani ukras je sačuvan samo u otisku boje, a bio je izveden bijelom bojom. Za razliku od prethodne ova enohoja nema ižlijebljeno tijelo, a u Isi su takvi oblici ovog tipa češći.[34]

Ispod ovog ukrasa nalaze se plitko urezani dvostruki ovuli unutar kojih je bijela točka. Zatim slijede naslikani srcoliki listovi sačuvani u otisku iz kojih se nastavljaju tri točke. Kao i kod prethodne enohoje na ramenu su dvije dvostruke vodoravne crte između koji se nalaze po dvije okomite iz kojih izlaze bočne vitice, sve izvedeno bijelom bojom.[35]

Treća posuda je pelika i najbolje je očuvana među do sada opisanima (sl. 9, kat. br. 4). Tijelo je istovjetno prethodnoj enohoji, široko je izraženog ramena i srcolikog oblika. Stopa je stožasta s prstenastim zadebljanjem, dno zaobljeno s istaknutom bradavicom. Vrat posude je vitak, a obod kružnog oblika vodoravno izvučen prema vani. Ručke su vrpčastog presjeka s rebrastim ispupčenjem u središnjem dijelu i blago zaobljeno padaju na rame posude. Na njihovu vrhu je kalem. Ukras je izveden plitkim urezivanjem i jednostavnim slikanjem na vratu, ručkama i ramenu. Na vrhu vrata ispod oboda je uski pojas izveden malim

31 Miše 2013: 116, T. 1: 123.

32 Čargo 2007: 33, kat. br. 4; 2021a: 191, kat. br. 9.

33 Miše 2010: 263, kat. br. 118.

34 Čargo 2010a: 111, kat. br. 1; Miše 2013: 261–268, kat. br. 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123.

35 Vidi bilješku 27.

Slika 9. Pelika/stolna amfora, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74404 (crtež: J. Beneta Ružić, 2022; snimio: T. Seser, 2022)

rombovima. Kratke, guste plitko urezane kose crtice sijekući se tvore mrežu gustih rombova. Omeđeno je vodoravnim crtama. Slijedi vodoravna crta, također urezani dvostruki ovuli s oslikanom točkom u sredini i malim trotočkama između njih. Zatim vodoravna crta i isti ukras gustih rombova, plitko urezana vodoravna crta između dviju oslikanih, a onda ponovno red dvostrukih ovula s oslikanom točkom u sredini i trima između njih. Ovuli su okrenuti prema dolje. Na ramenu se nalaze urezani dvostruki ovuli s oslikanom točkom u sredini, i trima točkama između njih, okrenuti prema gore. Ispod njih su dvije dvostruke vodoravne crte između koji se nalaze po dvije okomite iz kojih izlaze bočne vitice, jednako kao kod prethodne dvije posude. Po unutarnjem rubu ručaka su oslikane kratke crtice, a na kalemima sasvim pojednostavljeno izvedena sedmokraka zvijezda. Na drugoj strani posude na vratu je ukras gustih rombova i dvostruka vodoravna nazubljena crta, a ramenu dvije vodoravne crte. Svi ukrasi su izvedeni bijelom bojom. Ovakve pelike katkada imaju kanelirano tijelo s vrlo kratkim žlijebovima na ramenu i dužim na trbuhu, no češće se javljaju bez kaneliranja. Sličnim oblikom i ukrasom nalaze se kao grobni prilozi na obje isejske nekropole, a sve su lokalni rad.[36] Kao ukrasni motiv ovuli se javljaju na enohojama tip B od druge polovine 3. st. pr. Kr., a njihovo korištenje kao motiva na enohojama i pelikama traje cijelo 2. i početak 1. st. pr. Kr.[37]

Plitko urezana gusta romboidna mreža nije čest ukras na isejskim posudama. Primjetan je na enohojama tip B1 u obliku gusto izvedene mreže rombova unutar pravokutnog okvira i na tipu C gdje je ukras isti, ali nespretnije izveden.[38] Njegovo korištenje kao motiva počinje u drugoj polovini 3. st. pr. Kr. i nastavlja se u 2. st. pr. Kr.

Sve tri posude imaju vrlo slične i srodne ukrase; enohoje imaju ukras šahovskih polja, koncentrične pravokutnike i vodoravne te okomite crte s volutama. Pelika pak nema šahovsko polje i koncentrične pravokutnike, a taj ukras do sada nije niti zabilježen na njima u isejskom repertoaru posuda. Ona je vrlo

36 Ugarković 2019; I/2, 175, kat. br. 54.2; Oblikom, Miše 2015: 139–140, kat. br. 144–145.

37 Čargo 2007: 31, 33, kat. br. 3 i 4; 2010a: 128–129, kat. br. 1; Miše 2010: 261, kat. br. 115, 268–267, kat. br. 122, kat. br. 123, 272, kat. br. 108; 2015: 121, kat. br. 108.

38 Za enohoju tip B1, Čargo 2007: 31–33, kat. br. 2; 2021a: 190, kat. br. 6; Enohoja tip C je neobjavljena, nalazi se u čuvaonici splitskog Arheološkog muzeja, inv. br. Fb–3111.

Slika 10. Enohoja, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74430 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

slična s enohojom (kat. br. 2), posude nisu kanelirane, a dijele ukrase dvostrukih ovula te vodoravnih i okomitih crta s volutama. Te posude su nedvojbeno rad iste radionice. Temeljem tipološke-stilske analize i direktnim analogijama, one se mogu datirati u drugu polovinu 2. st. pr. Kr.

Sljedećoj skupini pripadaju enohoja i pelika izrađene od sive dobro pročišćene gline i potom premazane sivim premazom koji se većim dijelom izgubio (sl. 10, 11; kat. br. 5–6). Ova keramička vrsta nastaje na tradiciji izrade crno premazanih posuda i koja se od sredine 2. st. pr. Kr. širi diljem Sredozemlja.[39] U Isi proizvodnja ove keramičke vrste započinje u drugoj polovini 2. st. pr. Kr., a u proizvodnom repertoaru uglavnom se izrađuju enohoje, pelike/stolne amfore, skifi, skifoidni kantari, lagini, pikside stamnoidnog oblika sa i bez poklopca, tanjuri, plitke zdjele s jednom ručkom i zdjelice, soljenke i lucerne. Na temelju dosadašnjeg stanja istraživanja vidljivo je da oblici posuda isejske sivo premazane keramike tijekom cijelog razdoblja proizvodnje nisu bitno mijenjali oblike, što se može tumačiti time da njihova proizvodnja nije predugo trajala.[40] Najcjelovitije posude ove keramičke vrste pronašle su se u funerarnom kontekstu, to posebno vrijedi za isejske grobove, gdje u onima od druge polovice 2. st. pr. Kr. predstavljaju jedan od najčešćih priloga. Značajan broj njihovih ulomaka pronađen i u stambenom kontekstu u jugoistočnom dijelu Ise i u okviru lončarske radionice smještene na donjim padinama Bandirice. Pojedini ulomci su pronađeni rekognosciranjem na nekim lokalitetima u unutrašnjosti otoka Visa. Također ulomci ove keramike pronađeni su i prigodom ovih zaštitnih istraživanja izvan konteksta, a bit će niže spomenuti.

Najcjelovitija tipologija ovih posuda za sada je izrađena prema nalazima s istočne isejske nekropole i iako je riječ samo o posudama s ove nekropole, ti oblici predstavljaju većinu oblika koji su izrađivani u Isi.[41]

39 Morel: 1981, 47; Kenrick 1985: 49–52; Reynolds Scott 2008: 8–9; Šešelj 2009: 108–126 i tamo donesena literatura.

40 O ovoj keramičkoj vrsti na Visu, Kirigin 1996: 135, 137; Čargo 2007: 37–42; Ugarković & Šegvić 2017: 161–183; Ugarković 2019, I/1: 100–104; Čargo 2021b: 196–205.

41 Ugarković & Šegvić 2017: 161–181; Ugarković 2019: I/1, 100–104.

Slika 11. Pelika/stolna amfora, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74402 (crtež: Z. Podrug, 2020; simio: T. Seser, 2022)

U grobu iz Mijurovca bile su položene dvije posude ovog tipa. Obje su dobro očuvane i imaju brojne analogije među do sada pronađenim posudama ovog tipa i to prije svega među onima s isejskih nekropola.[42] Ukrasi na njima su skromni i svode se na linearne ukrase i okomito žlijebljenje na ramenu enohoje. Obje su lokalni isejski proizvod. Proizvodnju ovih posuda možemo s velikom vjerojatnošću pretpostaviti u lončarskoj radionici smještenoj na padinama Bandirice. Tu je naime sa sigurnošću utvrđena proizvodnja reljefne u kalupu rađene keramike koja je po svojoj boji, premazu i strukturi identična sivo premazanoj.[43] S obzirom da je među ulomcima kalupâ za izradu reljefne keramike i ulomaka reljefno ukrašenih čaša i zdjelica, pronađen i veliki broj ulomaka sive keramike, na tom su se mjestu vjerojatno izrađivale i sivo premazane posude.

Fina keramika zastupljena je s dvjema piksidama stamnoidnog oblika od kojih je jedna s ručkama i poklopcem, jednostavno linerano oslikana (sl. 12; kat. br. 7), a druga je bila premazana tamno sivo-smeđim premazom koji se sačuvao samo u tragovima (sl. 13; kat. br. 8). Stamnoidne pikside spadaju među najčešće oblike posuda koji je izrađivan unutar ove keramičke vrste, a svoje brojne analogije imaju na prostoru Ise, prije svega među onima pronađenim na prostoru isejskih nekropola. Stamnoidne pikside se katkada u literaturi nazivaju i mali stamni koje je ime inicirano njihovim oblikom, a namjenski se povezuju uz kozmetiku.[44]

Obje su izrađene od dobro pročišćene gline, što je općenita značajka kada je u pitanju ova keramička vrsta. Piksida kat. br. 7 je loptastog trbuha na koji

42 Za peliku: Cambi *et al* 1981: 70, T. XIII: 3; Čargo 2010a: 134, kat. br. 9: 204. sl. 64, br. 1, 205. sl. 66. kat. br. 2; Ugarković 2019, I/2: 231, kat. br. 142.8: 256, kat. br. 150.9. Slični primjerci, Čargo 2007: 38–40, kat. br. 8–11. Za enohoju: Čargo 2010a: 256, kat. br. 3; Ugarković 2019, I/2: 205, kat. br. 92.1, 289, kat. br. 212.5. Slični primjerci, Čargo 2007: 37–39, kat. br. 1–6; Ugarković 2019, I/2: 209, kat. br. 93.2, kat. br. 93.3: 229, kat. br. 142.4: 288–289, kat. br. 212.2, 212.3, 212.4, 212.5.

43 Čargo & Kamenjarin 2020: 328–330, Fig. 1 položaj A, Čargo 2021c: 207–208.

44 Kirigin 1996: 139; Ugraković 2019: I/1, 114–115.

Slika 12. Stamnoidna piksida s poklopcem, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74396 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

se nastavlja koso izvučeni obod. Na ramenu se nalaze dvije gotovo vodoravno nalijepljene ručkice. Stopa posude je niska i stožasta s malo udubljenim dnom u kojem je istaknuto polu oblo ispupčenje. S obje je strane između ručaka ukrašena svjetlo smeđim linearnim ukrasom triju vodoravnih crta od kojih je srednja nazubljena, a na ručkama ukras je izveden vodoravnom crtom. Na jednoj strani ukras je malo izblijedio. Poklopac je s kratkom valjkastom ručkom. Pikside ovakvog oblika u isejskom funerarnom kontekstu javljaju se od 2. st. pr. Kr. do 1. st. pr. Kr. i posvjedočene su na obje nekropole.[45]

Druga piskida malo je okrhnuta na obodu koji je okomito izvučen. Manje je izraženog trbuha. Stopa posude je ista kao kod prethodne i bez ukrasa je.[46] Pikside ovakvog oblika pojavljuju se i u sivo premazanoj izradbi sa i bez ručaka.[47]

Iako je proizvodnja ovih posudica sigurno postojala u Isi, za sada nije izdvojen cjeloviti opus lokalne proizvodnje niti se mogu sa sigurnošću razdvojiti lokalni isejski oblici od uvezenih. Prvu tipologiju ovih posuda izradila je Marina Ugarković na primjerima s istočne nekropole na Vlaškoj njivi.[48] Autorica pri tome za sve kasno helenističke primjerke piksida drži da su isejske proizvodnje. Nekropole su mjesta gdje se nalaze njihovi najcjelovitiji primjerci. Pored toga njihove ulomke nalazimo i u stambenom kontekstu.

U grobu su se nalazila i tri unguentarija vretenastog oblika. Jedan je uvezen u Isu (sl. 14; kat. br. 9), dok su druga dva vjerojatne isejske proizvodnje (sl. 15–16; kat. br. 10–11). Unguentariji su služili za pohranu najčešće parfimiranih ulja. Spadaju među najčešće grobne priloge, posebno u razdoblju kasnog helenizma. O njima postoji opsežna literatura i izrađene su vrlo detaljne tipologi-

45 Čargo 2010a: 97, kat. br. 30, 140, kat. br. 18, 188, kat. br. 10, 250, kat. br. 7, Ugarković 2019: I/2, 168, kat. br. 45.5, kat. br. 45.6, 206, kat. br. 92.2, 240, kat. br. 142.36, 291, kat. br. 11.

46 Čargo 2010a: 116, kat. br. 9, oblikom 205, sl. 67, br. 1, br. 10.

47 Slični sivo premazani oblici: Čargo 2010a: 116, kat. br. 10, 142, kat. br. 22, 258, kat. br. 7.

48 Ugarković 2019: I/1: 111.

Slika 13. Stamnoidna piksida, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74427 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

Slika 14. Unguentarij, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74399 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

Slika 15. Unguentarij, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74397 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

Slika 16.Unguentarij, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74398 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

je jer se prigodom obrade keramičkih materijala s različitih nekropola uvijek razmatraju u posebnom poglavlju.[49] Isejski unguentariji su dobro obrađeni, a pronalaze se u najvećoj mjeri u funerarnom kontekstu. Istraživanja stambene arhitekture također na vidjelo dana donose njihove ulomke, a za one pronađene u grobovima istočne isejske nekropole izrađena je tipologija.[50] Unguentarij kat. br. 9 vrlo je precizno izrađen. Skladno je zaobljenog trbušastog tijela s dugim uskim vratom i blago proširenom u spoju s trokutastim obodom. Noga je kratka, a stopa s malo udubljenim dnom. Na vratu je smeđe premazan, a u gornjem dijelu trbuha ukrašen je tankom bijelom crtom. Pretpostavku da je uvezen temeljimo na tome što se u glini nalaze primjese tinjca što nije svojstveno isejskoj keramici. Kao i kod prethodnih keramičkih vrsta njihove brojne analogije nalazimo u Isi. Prema Ugarković tip 7 datiran je u razvijeno 2. i 1. st. pr. Kr.[51] Druga dva unguentarija nešto su manji od prethodnog i s malo šire zaobljenim trbuhom, dužim vratom koji završava obodom, malo izvučenim prema vani. Noga je kratka sa stožastom stopom čije je dno malo udubljeno. I u ovom slučaju imamo najbliže analogije u samoj Isi, a to je tip 10b datiran u kasno 2. i 1. st. pr. Kr.[52]

Uteg za tkalački stan je kružnog oblika s ravnim dnom. Između dviju rupica za vezivanje osnove nalazi se ugravirani znak ꟼ, možda je riječ o slovu P (ro) koje je zrcalno napisano, no u tom slučaju kružnica slova je nerazmjerno veća od okomite crte, (sl. 17; kat. br. 12). Ovakvi utezi spadaju u najčešći oblik utega za tkalačke stanove koji su pronađeni na prostoru Ise i svojom brojnošću po-

49 Lippolis 1994: 256, 258–260; Hempel 2001: 37–41, 103–106, 139–140.

50 Ugarković: I/1, 116–125.

51 Ugarković 2019: I/1, 117, 121, tip 7; Ugarković 2019 I/2: 153, kat. br. 28.18; Čargo 2010a: 148, kat. br. 36; Acconcia 2018: 107, 183, Fig. 2.36, tipo N. 134.4; Martelone 2016: 126, T. 71, tipo 2.

52 Ugarković 2019: I/1, 117, 122, tip 10b, 199, kat. br. 91.10, 211, kat. br. 93.9; Acconcia 2018: 106–107, 183, Fig. 2.36, tipo N. 134.3.

Slika 17. Uteg za tkalački stan, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74400 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

kazuju koliko je tkanje bila značajna djelatnost u isejskim kućanstvima. Utezi za tkalački stan koji su pronađeni u Isi izrađivani su u dva oblika, okruglom i krnjem piramidalnom, od kojih su oni okruglih oblika višekratno brojniji.[53] Oni se prvenstveno pronalaze u stambenom kontekstu, objektima namjenski vezanim uz gospodarstvo i nešto manje funerarnom kontekstu, helenističkih i rimskih slojeva, i lijepi su svjedok ženskih kućanskih poslova.

U grobu je bio položen i strigil pronađen u nekoliko dijelova (sl. 18; kat. br. 13). Izrađen je od željeza s duboko svinutom ligulom koja je cjelovito sačuvana, no nedostaje mu dio donjeg dijela ručke. Strigili su korišteni prvenstveno u higijenske, medicinske i općenito kozmetičke svrhe. Antički izvori i prikazi na vazama svjedoče da su ih koristili muškarci u sportskim aktivnostima, međutim oni se pronalaze i u ženskim grobovima.[54]

Iako je strigil fragmentiran vidljivo je da je imao ravnu ručku spojenu na liguli čiji se otisak spoja dvaju željeznih limova sačuvao. Ručka je time bila u cijelosti zatvorena poprimajući šuplji pravokutni oblik. Ligula je polukružno svinuta gotovo pod pravim kutom i plitko užlijebljena. Slični primjerci već prije su dokumentirani u Isi u funerarnom kontekstu, primjerice u grobovima Va/1955 (datiran je u 2. st. pr. Kr.),[55] grobu 14/1979 (datiran je u kraj 3. st. pr. Kr. i u 2. st. pr. Kr.)[56], na jugozapadnoj nekropoli, i grobu 212 na istočnoj nekropoli (datiran je u zadnju trećinu 2. i 1. st. pr. Kr,)[57] Tipologije strigila najčešće se rade na temelju oblika ručke i njenog spoja s ligulom. Temeljem toga pronađeni strigil je najbliži tipu 2c prema tipologiji koju je izradila Maja Parović-Pešikan. Autorica za ovaj tip navodi da je karakterističan za 2. i 1.

53 Čargo 2021d: 84, 100–102, br. 90–98; 2023: 46.

54 Houby-Nielsen 1997 i tamo navedena literatura i izvori koji navode različite primjere uporabe strigila. Za jednu općenitu sliku o strigilima s bibliografijom, Galliazzo 1979: 138–140; Bolla & Bunopane 2010: 413–414; Parović-Pešikan 2005: 113–130; Ugarković 2019, I/1, 139–142.

55 Čargo 2010a: 177–178.

56 Cambi *et al* 1981: 70–71, T. IX: 2, 27.

57 Ugarković 2019: I/2, 298.

Slika 18. Strigil, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74423 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

st. pr. Kr.[58] U objavi arheološke građe s nekropole Campovalano u gradiću Campli kod grada Teramo, svrstan je u tip I.[59] Slični stirigili pronađeni su i na nekropolama Capestrano i Ankona.[60]

Od nakita pronađena su dva brončana prstena bez ukrasa. Riječ je o prstenima izrađenim lijevanjem. Tijelo im je u obliku jednostavnog obruča, rame se ravno spaja s proširenim dijelom koje je ovalnog oblika blago udubljeno (sl. 19–20; kat. br. 14, 15). Unutar proširenog dijela nema ukrasa već se javlja plitko ovalno ulegnuće; moguće da je riječ o ležištu za ukrasni kamen. Oba prstena su vrlo slična jedan drugome.

Prsteni spadaju u predmete koji su teško databilni jer su mogli biti generacijski korišteni, pa kontekst zapravo datira njihovu zadnju uporabu, a ne vrijeme proizvodnje. U našem slučaju kontekst nalaza i tipološke odrednice daju sigurnost u dataciji te se mogu datirati u drugu polovinu 2. st. pr. Kr.[61]

Dvojna dvopetljasta omega igla izrađena je od bronce. Glavica je romboidnog presjeka dok su krakovi kružnog presjeka (sl. 21, kat. br. 16). Djelomično je sačuvana, predstavlja ukrasni i funkcionalni dio odjeće. Ovakve igle karakterizira središnji kružni luk koji se u donjem dijelu savija u dvije manje kružnice te nastavlja u krakove igle. Riječ je o igli tip IIIa prema Rastku Vasiću, koji je široko rasprostranjen na prostoru srednjeg Jadrana i bosanskohercegovačke unutrašnjosti, ali i na širem prostoru jugoistočne Europe u dugom vremenskom razdoblju (8.–2 st. pr. Kr.), međutim kao prilog u isejskim grobovima

58 Parović-Pešikan 2005: 121, 130, sl. 3, br. 21, 22.

59 Martellone 2016: 127, T. 88, tipo 1.

60 Acconcia 2018: 119, 190, T. 2.43: tip R.30.1; Colivicchi 2002: 88, br. 3.5: 119, kat. br. 13.5: 135, kat. br. 17.5: 140, kat. br. 18.10 i na drugim mjestima.

61 Radić *et al* 2017: 190–191, kat. br. 4/38. Slični primjerci prstenja iz Ise pronađeni na nekropoli Vlaška njiva datirani su u ranije razdoblje, Ugarković 2019, I/2: 18, kat. br. 8.6, 22, kat. br. 11.8 (zadnja trećina 4. st. pr. Kr.), 203, kat. br. 91.25 (2. i 1. st. pr. Kr.). Ovakvi prstenovi pronađeni su i u stambenom kontekstu unutar Ise u njenom jugoistočnom dijelu, neobjavljen građa.

Slika 19. Prsten, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74424 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

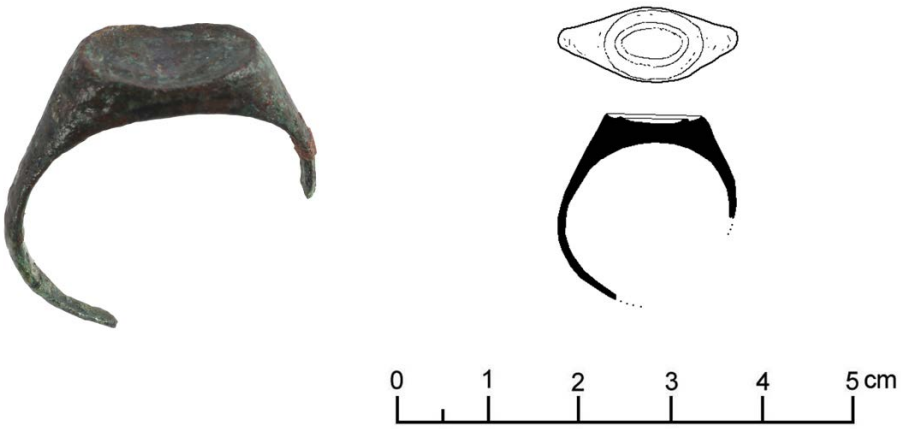

Slika 20. Prsten, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74425 (crtež: Z. Podrug, 2020; snimio: T. Seser, 2022)

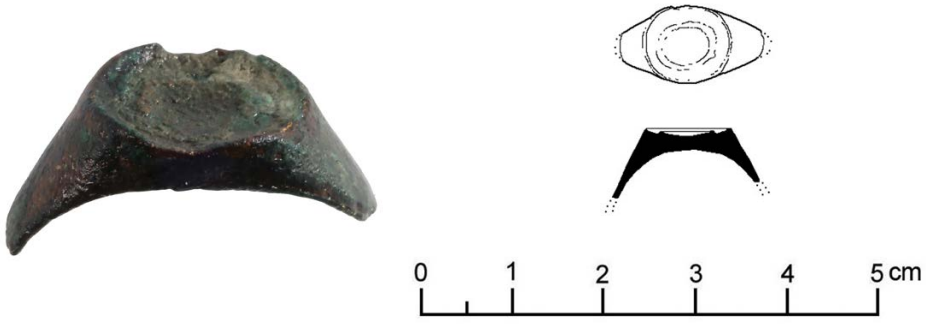

Slika 21. Dvostruka dvopetljasta omega igla, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74426 (snimio: T. Seser, 2022)

Slika 22. Distancer, Arheološki muzej u Splitu, AMS-74401 (crtež: J. Beneta Ružić, 2022)

nije osobito čest.[62] Slični primjerci pronađeni su na nekropoli indigenog ilirskog stanovništva na gradinskom naselju Kopila na Korčuli, gdje su datirane u 2.–1. st. pr. Kr., a ta datacija korespondira i s isejskom iglom.[63]

Zanimljiv nalaz je niski prstenasti keramički distancer korišten prilikom slaganja posuda unutar lončarskih peći (sl. 22, kat. br. 17). Oni su u Isi u većem broju pronađeni u prostoru kasno helenističke lončarske radionice na padinama brda Bandirice i u manjem broju na prostoru Martvila.[64] Ovim zaštitnim istraživanjima su ukupno pronađena tri, jedan unutar groba, dok su druga dva ulomka distancera pronađena izvan njega (T. 1: 1–2). Svi spomenuti distanceri su istog, prstenastog oblika.

Distanceri su namjenski usko specijalizirani predmet s vrlo važnom ulogom u procesu pečenja keramičkih posuda. U tom procesu namjena im je bila pridržavati gornju posudu i time omogućiti njihovo slaganje u stupce, istovremeno održavanje razmaka među njima kako bi se osigurao nesmetani protok vrućeg zraka i plinova te njihovo ravnomjerno pečenje na cijeloj površini.[65] Time se izbjegavalo staljivanje posuda pri pečenju, a istovremeno se njihovim korištenjem postizalo bolje iskorištavanje prostora unutar kupole peći. Oblik

62 Maier 1956: 65, kat. br 10: 69; Vasić 1982: 232–238

63 Radić 2017: 89; Radić *et al* 2017: 184–187, kat. br. 4/17, 4/18, 4/19, 4/20

64 Čargo 2021d: 80, 86–87, kat. br. 9–10; 2023: 42, sl. 23, 43

65 Distanceri do sada nisu bili predmetom sustavnih proučavanja u hrvatskoj arheološkoj literaturi. S jedne strane tome je razlog izostanak njihova pronalaženja u kontekstu lončarskih radionica, odn. njihovo funkcionalno ne prepoznavanje, a s druge strane manje zanimanje za ovom keramičkom vrstom treba tražiti i u tome što je zanimanje svakako veće za onim keramičkim predmetima koji se tradicionalno smatraju atraktivnijim. Sukladno tome u našoj arheološkoj literaturi, nije niti razvijena njihova nomenklatura. Slična situacija je npr. u talijanskoj literaturi gdje se također za ovaj predmet upotrebljava više naziva; distanziatore, sostegno, supporto, isolatore, separatore, valvole di fornace koji se danas drži zastarjelim i odbačenim, itd., Fusi 2020: 6, s opsežnom literaturom u bilješci 24, Macchiarella 2012: 1–6. U dosadašnjoj objavi ovih predmeta rabio sam nazive: distancer, nosač keramičke ploče, držač, Čargo 2021d: 80, 86–87; 2023: 42–43, 138–139, no oni bi se jednako tako mogli nazivati i razdjelnici, podupirači, odstojnici, separatori, razdvajači, ili nekim sličnim imenom. Katić ih naziva podmetači za posude, Katić 1999–2000: 53–54. Današnji lončari ih nazivaju stupićima. Naziv distancer koji ovdje koristimo dobro oslikava njihovu temeljnu namjenu koja ima za cilj prije svega razdvajati i istovremeno pridržavati posude u postupku njihova slaganja u stupce tijekom procesa pečenja. Na korisnim savjetima o tehnologiji pečenja keramike i uporabi distancera, zahvaljujem se akademskom kiparu Milanu Radeljaku.

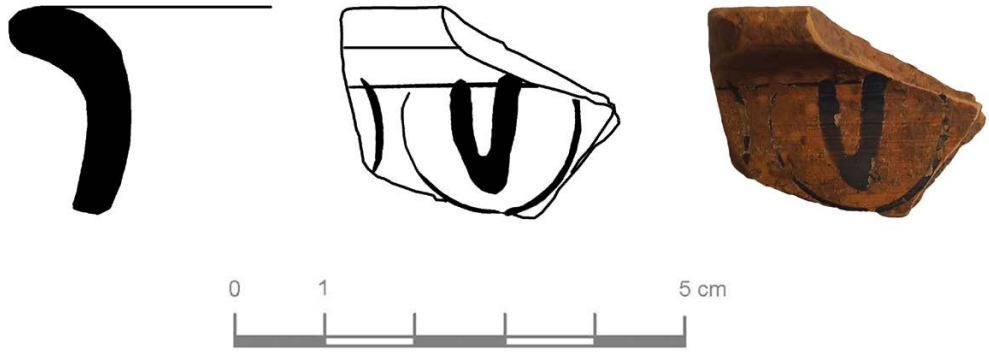

Slika 23. Ulomak crvenofigurane keramike (crtež: B. Čargo, 2022; snimio: B. Čargo, 2022)

i promjer izravno im je ovisio o obliku i dimenzijama posuda koje se peku, odnosno promjer im je morao biti takav da pristane u unutarnji dio posude ili pak na vanjsku stranu dna posude. Također distancer je trebao biti vrlo precizno postavljen jer u protivnom samo mali nagib stupca u koji se posude slažu mogao je prouzročiti njihovo rušenje u procesu pečenja.[66]

S morfološke točke gledišta pronađene isejske distancere karakterizira nisko prstenasto tijelo i dva jednostavno profilirana ruba, od kojih je jedna strana bolje obrađena. Oni su na sebi mogli imati rupe ili različite oblike zarezivanja za protok zraka. Takve rupe kružnog oblika nalazile su u njegovu korpusu, dok su zarezi bili urezivani na rubnim plohama i mogli su biti trokutasti, pravokutni ili polukružni.[67] Isejski primjerci imaju polukružno utisnuti otvor u tijelu koji je urađen u još nepečenoj glini. Ova rješenja omogućavala su da vodena para emitirana iz gline kao i plinovi koji nastaju tijekom pečenja nesmetano kruže unutar i između stupaca naslaganih posuda. Odnos njihove visine i širine je 1:4 i 1:5, što je bitno za stjecanje uvida u veličinu posuda koje su se proizvodile. Sukladno tome opisani distanceri služili su za pridržavanje i razdvajanje posuda otvorenih oblika koje nisu bile jako duboke, malih i srednjih dimenzija, primjerice zdjela, zdjelica i tanjura.

Najbliže im analogije nalazimo na Visu u prostoru lončarske radionice u Moloj bondi na padinama brda Bandirice.[68] Na tom su mjestu među ostalima pronađeni distanceri niskog prstenastog oblika identični našima s istim ili sličnim promjerom. Slični primjerci pronađeni su i u okviru lončarske radionice sjeverno jadranske Spine, ali i u mnogim gradovima središnje i južne Italije i Sicilije.[69] Iako se distanceri najčešće nalaze u kontekstu lončarskih radioni-

66 Tehnika slaganja posuda i korištenja distancera lijepo je dokumentirana keramičkim škartom preostalim od proizvodnje sive spinske keramike, Patitucci Uggeri 1988: 628, sl. 3. Primjeri rekonstrukcije korištenja niskih prstenastih distancera, Pasqui 1903: 457, sl. 4; Fusi 2020: 6, sl. 9; Abbondanzieri 2021, Čargo 2023: 42, sl. 23

67 Distanceri pronađeni na prostoru Fara (*Pharos*), imaju na tijelu rupu kružnog oblika, Katić 1999–2000: 53–54.

68 Čargo 2021d: 80, 87, kat. br. 9–10.

69 Pasqui 1903: 457, fig. 2; Patitucci Uggeri 1988: 627, grupa VII, br 35; Fusi 2020: 10, tip I–D; Brecciaroli Taborelli 1999: 235, br. 701–703. Opsežan popis literature o distancerima na prostoru Italije i dijelom Grčke, Fusi 2020: 6, bilj. 24.

ca, isejski je pronađen u grobu. To nije neobično jer se slična situacija primjećuje i u drugim sredozemnim područjima, primjerice na prostoru Spine gdje su također pronalaženi u funerarnom kontekstu unutar ženskih grobova.[70]

Slika 24. Ulomak istočno mediteranske tera sigilate C (snimio: B. Čargo, 2022)

Među nalazima koji su pronađeni izvan groba jedan je ulomak crveno figuralne keramike ili pak *Alto Adriatico* (sl. 23). Ulomak je ukrašen ovulima, no premali je za sigurnu determinaciju. Moguće da je riječ o zdjeli ili skifu. Nađen je i manji broj ulomaka *Gnathia* keramike. To su ulomci ručaka skifâ i enohoje ili pelike, odnosno dijelova trbuha tih posuda. Sudeći prema strukturi i kvaliteti premaza veći dio ulomaka je južnoitalske provenijencije. Ulomci su različitih debljina stijenki i svi su crno premazani. Okvirno se mogu datirati u kraj 4. i 3. st. pr. Kr.

Od druge keramike izvan groba nađeni su ulomci sive keramike sa sivim premazom. To su uglavnom dijelovi stamnoidnih piksida, širokih plitkih zdjela, dubljih zdjela i tanjura (T. 1: 3–7). Neki od ovih ulomaka pokazuju da je repertoar oblika posuda unutar ove skupine bio širi negoli je to dosada poznato, poput širokih zdjela, dubljih zdjela i tanjura, koji oblici za sada nisu nalaženi u funerarnom kontekstu. Time vidimo koliko u daljnjem stručnom radu treba posvetiti pozornosti ovoj keramičkoj vrsti.

Pronađeno je i nekoliko ulomaka helenističke reljefne u kalupu rađene keramike. Riječ je o istoj vrsti keramike s prije spomenutim sivo premazanim ulomcima, no u ovom slučaju ona je površinski reljefno ukrašena. Helenistička reljefna keramika spada u red najraširenijih keramičkih vrsta u kasno helenističkom razdoblju.[71] Na hrvatskoj obali Jadrana Isa je jedino mjesto gdje je nedvojbeno arheološki potvrđena njena proizvodnja. Ta proizvodnja je dobro arheološki posvjedočena pa danas možemo govoriti o razvijenoj isejskoj proizvodnji poluloptastih čaša, plitkih zdjelica i kratera.[72] Opća je odlika isejske reljefne keramike da je izrađivana od sive, uglavnom dobro pročišćene kompaktne gline, koja na dodir ostavlja dojam „mekoće". Površinski je premazana uglavnom tamnosivim premazom. Kvaliteta premaza nije uvijek najbolja tako da je s vremenom on najčešće otpao. Poluloptastim čašama obod je najčešće blago izvučen prema van, a prostor ispod njega obično je podijeljen, ravnim

70 Patitucci Uggeri 1988: 630–631, fig. 5–6.

71 Rotroff 1982; 2006: 357–378; Edwards 1981: 189–210; Ova keramička vrsta na prostoru istočne jadranske obale je dobro obrađena prije svega zahvaljujući radu Zdenka Brusića, Brusić 1999; U novije vrijeme objavljeno je dosta radova s tematikom vezanom uz reljefnu keramiku s područja Resnika, Kamenjarin 2014: 129–160; 2017; Ise, Čargo 2007: 50–55, ali i liburnskog prostora, Šešelj 2009: 147–169; Govorčin & Borzić 2018: 53–54, sl. 6.

72 Čargo 2007: 50–55; Čargo & Kamenjarin 2020: 327–336; Čargo 2021c: 206–215; 2023:91–96.

Slika 25. Novac, brončani folis, Arheološki muzej u Splitu, AMS-19738 (snimio: T. Seser, 2022)

i malo ispupčenim ili udubljenim vodoravnim crtama u uske pojaseve (T. 1: 8–10).

Zaštitnim istraživanjima izvan groba pronađeni su ulomci poluloptatstih čaša koji su ukrašeni biljnim motivima: stilizirani vršci latica lotosova cvijeta (*Nymphaea lotus*) (T. 2: 11–12), životinjskim motivima: dupin, postavljen u najdonjem ukrasnom pojasu uz kuglastu nogicu (T. 2: 13), geometrijskim motivima: koncentrične kružnice (T. 2: 14). Pronađeni su i ulomci dna poluloptatstih čaša izrađeni u obliku maske roba i kuglastog oblika (T. 2: 13, 15). Svi ukrasi su već otprije poznati u repertoaru reljefne keramike pronađene u Isi, proizvedeni krajem 2. ili u 1. st. pr. Kr.[73]

Prisutno je i nekoliko ulomaka crveno premazane keramike koja također srodna sa sivo premazanom, s tom razlikom da je rađena od oker smeđe gline s crvenim (narančastim) površinskim premazom.[74] Ukrasi su rijetki, a svode se na žljebove na ramenu posude. Pronađeni su ulomci vrčića i vjerojatno soljenki (T. 2 16–19). Jedan vrčić ima trokutasti obod, drugi je izvučen prema vani, dok je kod soljenke blago uvučen prema unutra. I ovdje se javljaju novi oblici posuda ovog tipa, zato i za ovu keramičku vrstu vrijedi ista napomena koju smo spomenuli za sivo premazanu keramiku. Najcjelovitiji primjerci ove keramičke vrste do sada su pronađeni u funerarnom kontekstu, dok su manji cjeloviti primjerci pronađeni u stambenom kontekstu i na prostoru lončarske radionice na padinama Bandirice.[75]

Pronađen je i ulomak sigilate (sl. 24). Ukras je izveden pečatiranjem, a sačuvan je samo dio životinjske glave. Njuška je izdužena s vidljivom nozdrvom i malo otvorenim ustima, oko je izvedeno dvostrukom kružnicom, a na vratu se vidi dio grive. Ispod glave je vjerojatno dio prednje noge, što sugerira da je životinja bila prikazana u galopu. Vjerojatno se radi o konju, mulu ili zebri. Riječ je o maloazijskoj tera sigilati C, Hayes oblik 3.9, motiv 41 (a–d) ili 43 (i), kasno antičkoj proizvodnji kasnog 5. st. za koju se navodi da se nastavila proizvoditi i u 6. st.[76]

---

73 Isto.

74 Šešelj 2009: 176–188; Čargo 2021b: 199, 203–205; Ugarković 2019: I/1, 107–108.

75 Neobjavljeni materijal.

76 Hayes 1972: 358–359, fig. 76a, 361; Carandini 1981: 213–232, T. CXVI: 13–17, 22.

Slika 26. Ulomak staljene škart keramike (snimio: T. Seser, 2022)

Među predmetima pronađenim izvan groba posebno je značajan nalaz brončanog folisa (sl. 25) iskovanog u Sirakuzi 657–668.[77] Na aversu novca prikazani su *en face* Konstant II. i Konstantin IV. Konstant II. prikazan je s bradom *en face* i s lijevom rukom na boku. Okrunjen je i odjeven u vojničku haljinu i drži križ. Konstantin IV. je golobrad, okrunjen, prikazan *en face*. Na reversu je prikaz Heraklija (lijevo) i Tiberija (desno). Obojica su okrunjeni i odjeveni u hlamidu (*chlamys*), između njih je veliko M, iznad monogram, a ispod oznaka kovnice SCL, (SB 1110). Pronalazak novca iz sredine 7. st. vrijedan je nalaz jer je do sada na Visu, pa tako i u Isi, pronađeno malo ostataka koji svjedoče o ovom razdoblju. Ono je slabo istraženo i svaki podatak koji upotpunjava tu prazninu jako je važan.

Zaštitna arheološka istraživanja groba iz Mijurovca pokazala su se u potpunosti opravdana. Spašen je vjerojatno najveći dio grobnih priloga i dobiveni su korisni podatci o raširenosti grčkih grobova na najnižim kotama Bandirice. Položaj groba odgovara položaju na kojem su Ljubić i Nikolanci zabilježili nalaze grobova i štuko glava. Njihovi podatci nam sugeriraju da se na ovom mjestu nalazila veća skupina grobova.

Nalazi distancera u grobu i izvan njega, te jedan ulomak staljene škart keramike (sl. 26) možda nam ukazuje da se u blizini groba nalazila lončarska radionica. U bliskom prostoru potvrđeno je postojanje lončarske radionice koja je djelovala barem od druge polovice 2. st. pr. Kr. Također, na bliskom Martvilu postojale su dvije lončarske peći, pa smo temeljem toga iznijeli pretpostavku da je cijelo to područje bilo „lončarska četvrt."[78] Sukladno tome nije nemoguće da se na ovom, grobu bliskom prostoru, nalazila još jedna lončarska radionica, no sada to iznosimo sasvim hipotetski.

Grobovi s vremenskim i morfološki sličnim materijalom pronađeni su na obje isejske nekropole, primjerice grob 14 na jugozapadnoj nekropoli na Martvilu i grob 142 na istočnoj nekropoli na Vlaškoj njivi. Takvih grobova ima još. U grobu iz Mijurovca ukopan je samo jedan pokojnik. U njemu je bio položen i novac dok od drugih priloga prevladavaju posude lokalne isejske proizvodnje. Iako je pronađen devastiran ove okolnosti su jako važne jer pomažu u

77 Inventarni broj 19738, Bonačić Mandinić 2021: 269, 289, kat. br. 119.

78 Čargo & Kamenjarin 2020: 327–330; Čargo 2021c: 207, sl. 1.

kronološkom određivanju početka proizvodnje pojedinih keramičkih vrsta. Pri tome prije svega mislimo na isejsku kasno helenističku keramiku s ukrasom zapadnog obronka (*West Slope*) i sivo premazanu.

Rezimirajući gore rečeno, skif *Gnathia* tipa i republikanski denar su *terminus ante quem non* datacije groba, dok su predmeti poput sivo premazane keramike datirane tipološko-stilsko komparativnom analizom i direktnim analogijama, *terminus post quem* njegove datacije. Na temelju svega rečenog pokojnik je pokopan neposredno nakon sredine 2. st. pr. Kr., vjerojatno početkom treće četvrtine 2. st. pr. Kr.

Katalog:

1. **Skif**, keramika, AMS-74403
Munsell 7.5YR 7/1 (pink)

Dimenzije: vis. 11,8 cm, pr. oboda 7 cm, pr. dna 4,5 cm

2. **Enohoja**, keramika, AMS-74386
Munsell 10YR, 8/2 (very pale brown)

Dimenzije: vis. 34,8 cm, pr. trbuha 16 cm, pr. dna 9 cm

3. **Enohoja**, keramika, AMS-74431
Munsell 7,5YR 7/4 (pink)

Dimenzije: vis. 34,5 cm, pr. trbuha 15,5 cm, pr. dna 8 cm

4. **Pelika/stolna amfora,** keramika, AMS-74404
Munsell 5YR, 6,6 (reddish yellow)

Dimenzije: vis. 23,7 cm, pr. oboda 9,8 cm, pr. trbuha 14, pr. dna 7,2 cm

5. **Enohoja**, AMS-74430
Munsell 2.5Y 7/1 (light gray)

Dimenzije: vis. 18,7, pr. trbuha 8,4 cm, pr. dna 5 cm

6. **Pelika/stolna amfora,** keramika, AMS-74402
Munsell 5Y6/1 (gray)

Dimenzije: vis. 18,1cm, pr. oboda 7,2 cm, pr. trbuha 10,4 cm, pr. dna 6 cm

7. **Piksida s poklopcem**, keramika, AMS-74396
Munsell 5YR 7/6 (reddish yellow)

Dimenzije: vis. 11,1 cm (s poklopcem), 9 cm (bez poklopca), pr. oboda 6 cm, , pr. trbuha 8,1, pr. dna 3,9 cm

8. **Piksida**, keramika, AMS-74427
Munsell 7.5YR 6/2 (gray)

Dimenzije: vis. 5,9 cm, pr. oboda 7,7 cm, , pr. trbuha 7,1, pr. dna 3,9 cm

9. **Unguentarij**, keramika, AMS-74399
Munsell 5YR 6/6 (redish yellow)

Dimenzije: vis. 21,5 cm, pr. oboda 3 cm, pr. trbuha 6,5 cm, pr. dna 3,2 cm

10. **Unguentarij**, keramika, AMS-74397
Munsell 10YR 7/4 (very pale brown)

Dimenzije: vis. 12,5 cm, pr. oboda 3,3 cm, pr. trbuha 5,3 cm, pr. dna 2,6 cm

11. **Unguentarij**, keramika, AMS-74398
Munsell 5Y 7/3 (pale yellow)

Dimenzije: vis. 11,1 cm, pr. oboda 2,8 cm, pr. trbuha 4,4 cm, pr. dna 2,5 cm

12. **Uteg za tkalački stan**, keramika, AMS-74400
Munsell 2.5Y 8/4 (yellow)

Dimenzije: 9,2x9,9 cm

13. **Strigil**, željezo, AMS-74423
Dimenzije: duž. 21,5 cm, šir. ligule 2,9 cm

14. **Prsten**, bronca, AMS-74424
Dimenzije: pr. 2,9 cm; šir. proširenog dijela 0,6 cm, duž. proširenog dijela 1,1 cm

15. **Prsten**, bronca, AMS-74425
Dimenzije: šir. 1,5 cm; šir. proširenog dijela 0,7 cm, duž. proširenog dijela 0,9 cm

16. **Dvojna dvopetljasta omega igla**, AMS-74426
Dimenzije: duž. 3 cm, šir. glavice 1,2 cm, pr. igle 0,1 cm

17. **Distancer**, keramika, AMS-74401
Munsell 2,5Y 6/2 (light brownish gray)

Dimenzije: pr. 6,7 cm

18. **Novac**, **denar**, srebro, AMS-19737
Dimenzije: 19x19 mm

Težina: 3,12 g

Orijentacija kalupa: 3

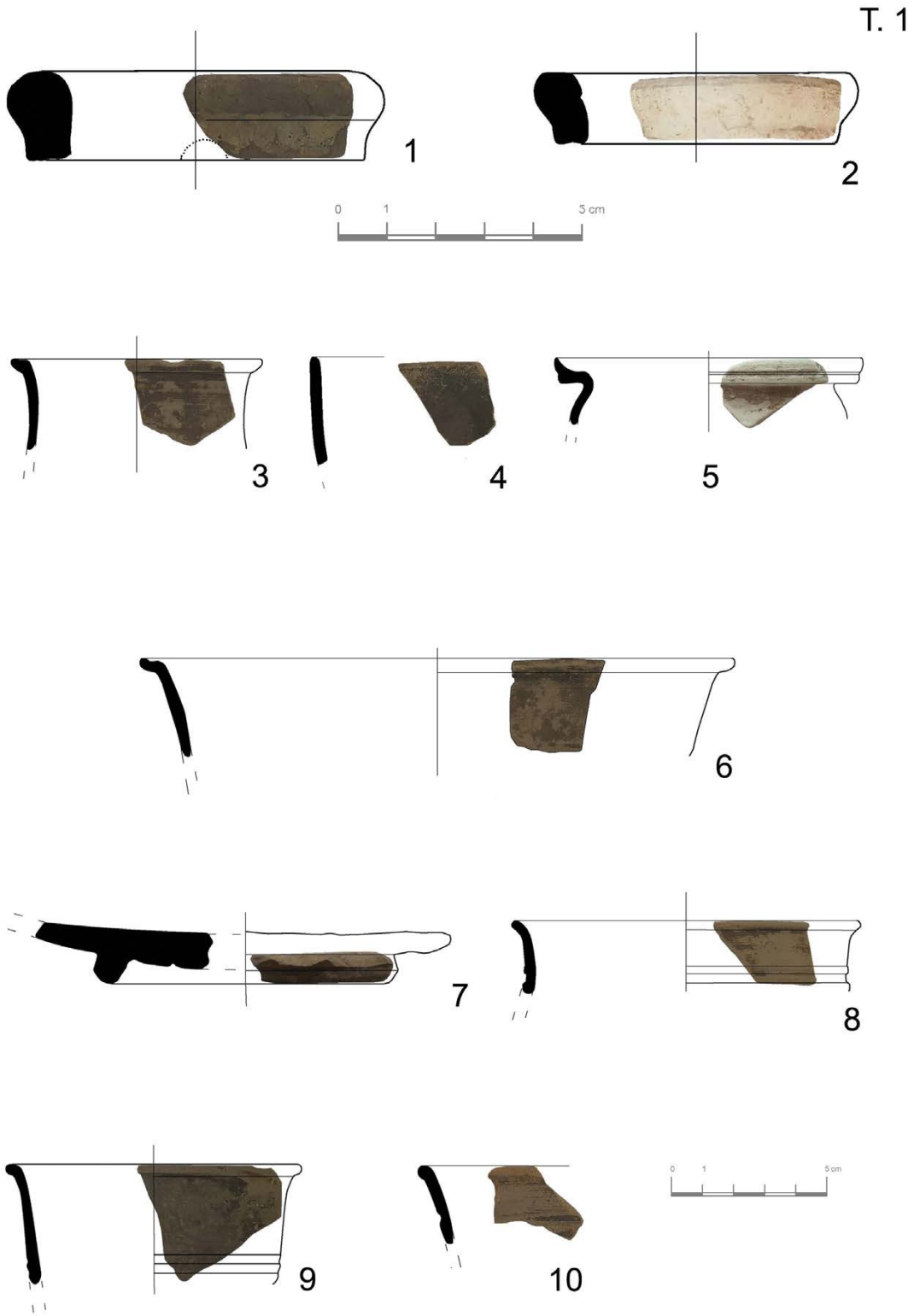

Tabla 1: 1-2. ulomci distancera, 3-7. ulomci sive keramike sa sivim premazom, 8-10. ulomci oboda reljefno ukrašenih čaša i zdjelica (crtež: J. Beneta Ružić, 2022; snimili: T. Seser, B. Čargo, 2022)

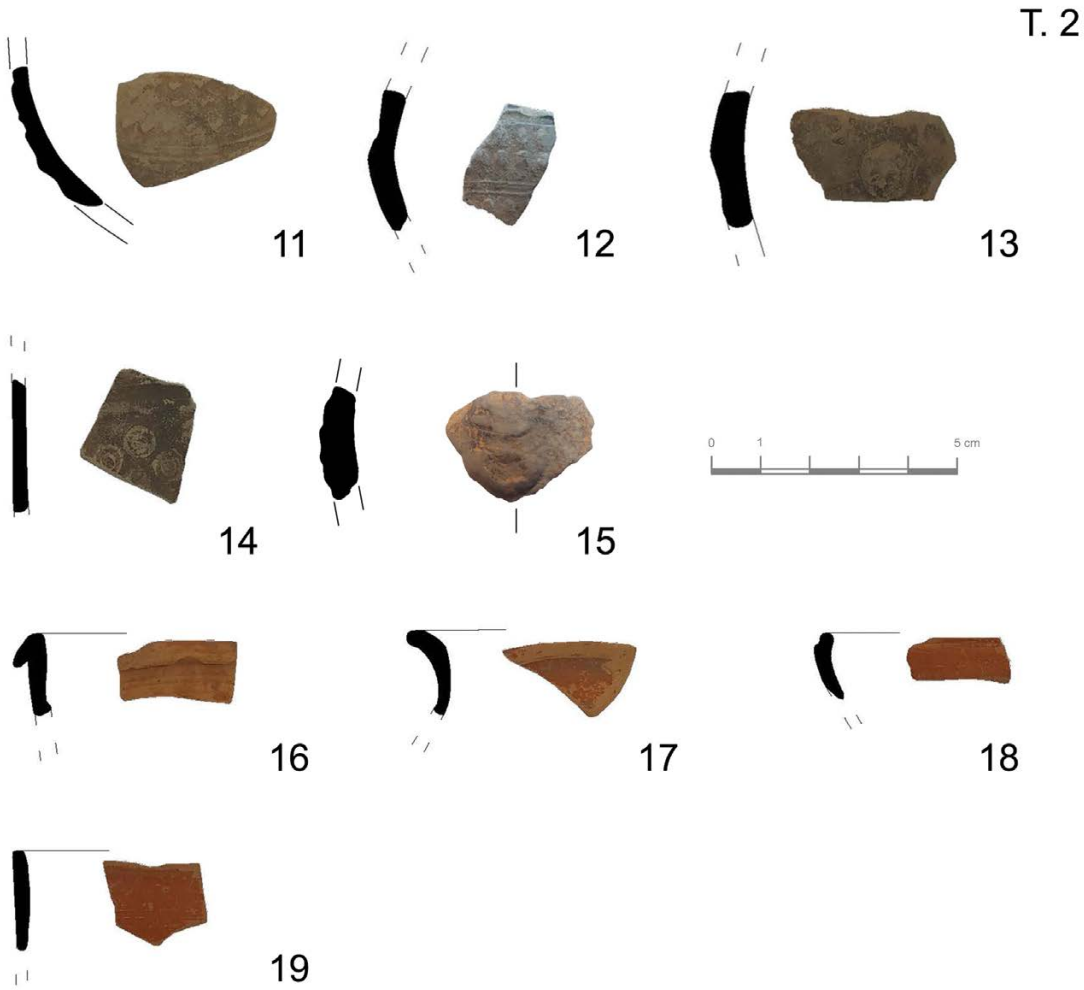

Tabla 2: 11-15. ulomci reljefno ukrašenih čaša, 16-19. ulomci crveno premazane keramike (crtež: D. Žanić, 2022; B. Čargo, snimili: T. Seser, B. Čargo, 2022)

LITERATURA

Abbondanzieri 2021

E. Abbondanzieri, "Strumenti della produzione ceramica a Pyrgi verso una definizione della chaîne opératoire nell'area sacra tra IV e III sec. a. C.", (poster), in: *Produrre per gli dei. L'economia per il sacro nell'Italia preromana (VII-II sec. a. C.)*, Workshop internazionale. Roma 7-8 ottobre 2021, Roma, 2021.

https://web.uniroma1.it/polomuseale/sites/default/files/allegati/Sessione%20Poster_Booklet_MQ%20copia.pdf (posjet/accessed: 13. Dec 2019).

Acconcia 2018

V. Acconcia, "La tipologia dei materiali dagli scavi nella necropoli", in: V. d'Ercole, V. Acconcia, D. Cesana (eds), *La necropoli di Capestrano, I, Scavi d'Ercole 2003*-2009, (BAR International Series 2895), Oxford, 2018, 45–201.

Bolla & Buonopane 2010

M. Bolla & A. Buonopane, "Strigili del museo archeologico di Verona", *Aquilea nostra, LXXXI*, Verona, 2010, 413–444.

Bonačić Mandinić 2021

M. Bonačić Mandinić, "Novac", u: S. Ivčević (ed.), *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021, 264–304.

Brecciaroli Taborelli 1999

L. Brecciaroli Taborelli, "Jesi (Ancona). L'officina ceramica di Aesis (III sec. a. C. - I sec. d. C.)", *Notizie degli scavi di antichitá, VII-VIII (1996-1997),* (serie IX), Roma, 1999, 5–250.

Brunšmid 1898

J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, (Abhandlungen des Archäologisch-epigraphischen Seminares der Univerisität Wien", Heft XIII), Wien, 1898 // *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, (prijevod M. Bonačić Mandinić), Split, 1998.

Brusić 1999

Z. Brusić, "Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia", (BAR International Series 817), Oxford, 1999.

Bulić 1881

F. Bulić, "Iscrizioni inedite", *Bullettino di archeologia e storia dalmata, IV*, Spalato, 1881, 129.

Cambi *et al* 1981

N. Cambi, B. Kirigin & E. Marin, "Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. god.) – preliminarni izvještaj", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 75, Split, 1981, 63–83.

Carandini 1981

A. Carandini, "Terra sigillata dell'Asia Minore (Late Roman C o di Constantinopoli)",*in: Enciclopedia dell'arte antica, Atlante delle forme ceramiche I, ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (medio e tardo impero)*, Roma, 1981, 231–232.

Colivicchi 2002

F. Colivicchi, "La necropoli di Ancona (IV-I sec. a. C.). Una comunità italica fra ellenismo e romanizzazione", Napoli, 2002.

Crawford 1974

M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.

Čargo 2003
B. Čargo, "Arheološka djelatnost na otoku Visu i njegovu arhipelagu od 1992. do 2003. g.", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 95 (2002),* Split, 2003, 399–469.

Čargo 2007
B. Čargo, *Grčko-helenistička keramika u Arheološkom muzeju u Splitu*, Split, 2007.

Čargo 2010a
B. Čargo, *Martvilo. Istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine / Martvilo. Research into the south-west Issa necropolis up to 1970.*, Split, 2010.

Čargo 2010b
B. Čargo, "Zaštitna arheološka istraživanja ostataka kasnoantičke nekropole u Issi", u: S. Ivčević (ed.), *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu,* Znanstveni skup Vis, 13. – 16. listopada 2009, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 26), Zagreb-Split, 2010, 109–130.

Čargo 2021a
B. Čargo, "Isejska keramika tipa Gnathia", u: S. Ivčević (ed.), *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021,184–195.

Čargo 2021b
B. Čargo, "Kasno helenistička isejska sivo i crveno premazana keramika", u: S. Ivčević (ed.), *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021, 196–205.

Čargo 2021c
B. Čargo, "Isejska helenistička reljefna keramika rađena u kalupu", u: S. Ivčević (ed.), *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021, 206–215.

Čargo 2021d
B. Čargo, "Pregled isejskoga gospodarstva", u: S. Ivčević (ed.), *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, Split, 2021,74–103.

Čargo 2023
B. Čargo, „Pregled isejskog gospodarstva", u: *Vis á Vis 200. Arheološka baština otoka Visa*, S. Ivčević, J. Bavoljak (eds.), Zagreb 2023, 41–46.

Čargo 2025: u tisku
B. Čargo, "Suburbium Issae – prethodno priopćenje s rekognosciranja i istraživanja novopronađene stambeno-obrtničke četvrti Ise" / "Suburbium Issae – preliminary report from reconnaissance and excavations of the newly-discovered residential-artisanal quarter of Issa", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 115 (2023)*, (u tisku / in press).

Čargo *et al* 2010
B.Čargo, M. Miše, D. Tresić Pavičić, "Novija istraživanja helenističko-rimske stambene arhitekture u Isi", u: S. Ivčević (ed.), *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Znanstveni skup Vis, 13. – 16. listopada 2009, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 26), Zagreb-Split, 2010, 272–273.

Čargo & Kamenjarin 2020
B. Čargo & I. Kamenjarin, "Hellenistic Mouldmade Pottery from Issa (Vis) and Siculi (Resnik – Kaštela), Croatia (A preliminary report)", in: I. Kamenjarin, M. Ugarković (eds.), *Exploring the Neighborhood. The Role of Ceramics in Understanding Place in the Hellenistic World*. Proceedings of the 3rd Conference of IARPotHP Kaštela, June 2017, 1st – 4th, Wien, 2020, 327–341.

Edwards 1981
C. M. Edwards, "Corinth1980: molded Relief Bowls, *Hesperia, Vol. 5., No. 2*, Princeton, New Jersey, 1981, 189–210.

Forti 1965
L. Forti, "La ceramica di Gnathia", Napoli, 1965.

Fusi 2020
M. Fusi, "I distanziatori da fornace come indicatori di produzione. Nuovi dati per Populonia", *The Journal of Fasti Online*, Roma, 2020, 1–20. https://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2020-464.pdf (posjet/accessed: 19. Jan 2021).

Galiot 2011
S. Galiot, "Vis centar (elektroinstalacije)", *Hrvatski arheološki godišnja*k *7 (2010)*, Zagreb, 2011, 740–742.

Galliazzo 1979
V. Galliazzo, "Bronzi romani del Museo Civico di Treviso", *Collezioni e Musei Archeologici del Veneto, 11*, Roma, 1979, 138–140.

Govorčin & Borzić 2018
P. Govorčin, I. Borzić, "Prilog poznavanju helenističke keramike iz liburnske Aserije", *Asseria, 14*, Zadar, 2018, 29–66.

Green 2001
J. R. Green, "Gnathia and Other Overpainted Wares ofltaly and Sicily: A Survey", in: J. P. Morel (ed.), *Céramiques hellénistiques et romaines III*, Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, Paris, 2001, 57–104.

Hayes 1972
J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

Hempel 2001
K. G. Hempel, *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Studien zur materielen Kultur / La necropoli di Taranto nel II e I sec. a. C. Studi sulla cultura materiale*, Taranto, 2001.

Houby-Nielsen 1997
S. Houby-Nielsen, "Grave gifts, women, and conventional values in Hellenistic Athens", in: P. Bilde, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad (eds.), *Conventional values of the Hellenistic Greeks*, *Studies in Hellenistic civilization VIII*, Aarhus, 1997, 220–262.

Kamenjarin 2014
I. Kamenjarin, "Hellenistic Moldmade Relief Pottery from Siculi (Resnik)", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 107*, Split, 2014, 129–160.

Kamenjarin 2017
I. Kamenjarin, *Hellenistic moldmade pottery from Siculi* (katalog izložbe), Kaštela, 2017.

Katić 1999–2000
M. Katić, "Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa", *Opuscula Archæologica, 23–24*, Zagreb, 1999–2000, 49–58.

Kenrick 1985
P. M. Kenrick, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), Volume III, Part 1: The Fine Pottery*, Tripoli, 1985.

Kirigin 1984
B. Kirigin, "Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije", u: L. Bakarić, D. Božić (eds), *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana, 1984, 83–86.

Kirigin 1990
B. Kirigin, "Late Gnathian: A Glimpse at the Issa Case", *B/ Episthmoniki Sinanthsis gia ten Ellhnistiki Kerameiki*, Atena, 1990, 58–65.

Kirigin 1996
B. Kirigin, *Issa. Grčki grad na Jadranu*, Zagreb, 1996.

Kirigin 2008
B. Kirigin, *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu / The Greek and hellenistic Collection on Exhibit in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2008.

Kirigin & Marin 1985
B. Kirigin & E. Marin, "Issa '80. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških iskopavanja helenističke nekropole Martvilo u Visu. Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Visa", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 78,* Split, 1985, 45–72.

Lippolis 1994
E. Lippolis, "La necropoli ellenistica: problemi di classificazione e cronologia dei materiali", in: E. Lippolis (ed.), *Taranto, la necropoli: aspetti e problemi della documentazione archaeologica tra VII e I sec. a. C.,* Taranto, 1994, 239–281.

Ljubić 1859
Š. Ljubić, "Studi archeologici sulla Dalmazia", *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, XXII*, Wien, 1859, 264–270.

Macchiarella 2012
A. Macchiarella, *Agrigento. Area della necropoli paleocristiana. I "sostegni" utilizzati nella produzione ceramica delle fornaci medievali*, Corso di Laurea Magistrale in Archeologia Anno Accademico 2011-2012, Palermo, 2012. https://www.academia.edu/33272745/Agrigento_Area_della_necropoli_paleocristiana_I_sostegni_utilizzati_nella_produzione_ceramica_delle_fornaci_medievali (posjet / accessed 6. Jul 2021).

Maier 1956
F. Maier, "Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland", *Germania 34*, Berlin, 1956, 63–73.

Marin 2013
E. Marin, "Moji rimski papiri (2004-2011)", Zagreb, 2013, 21–31.

Martellone 2016
A. Martelone 2016, "Tipologie", in: V. d'Ercole, A. Martellone, D. Cesana (eds.), *La necropoli di Campovalano. Tombe italico-ellenistiche, III*, (BAR International Series 2804), Oxford, 2016, 115–133.

Miše 2010
M. Miše, *Keramika tipa Gnathia na istočnoj obali Jadrana (od 4. do 1. st. pr. Kr.)*, doktorska disertacija Sveučilište u Zagrebu / PhD thesis, University of Zagreb, Zagreb, 2010.

Miše 2013
M. Miše, "Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalamtinsku 106*, Split, 2013, 99–130.

Miše 2015
M. Miše, *Gnathia and related Hellenistic ware on the East Adriatic coast*, Oxford, 2015.

Morel 1981
J. P. Morel, *Céramique campanienne: les formes*, Rome, 1981.

Nikolanci 1976
M. Nikolanci, "Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta", *Materijali XII*, Zadar, 1976, 149–168.

Nikolanci 1969
M. Nikolanci, "Helenistička nekropola Isse", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII-LXIV (1961-1962)*, Split 1969, 57–90.

Novak & Carić 2020
M. Novak & M. Carić, *Bioarheološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Vis-Mijurovac, stručni izvještaj BA1-12/20*, Centar za primjenjenu bioantropologiju, Institut za antropologiju Zagreb, Zagreb, 2020, 1–8.

Parović-Pešikan 2005
M. Parović-Pešikan, "Tipologija grčkih strigila iz Jugoslavije i Albanije", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 46*, Sarajevo, 2005, 113–130.

Pasqui 1903
A. Pasqui, "Civita Castellana. Nuove scoperte di antichitá dentro l'abitato", *Notizie degli scavi di antichitá, 9*, Roma, 1903, 453–459.

Patitucci Uggeri 1988
S. Patitucci Uggeri 1988, "Evidenze techinche della produzione ceramica a Spina in etá ellenistica", in: J. Christiansen, T. Melander (eds), *Ancient Greek and related Pottery*, 3rd Symposium Copenhagen 1987, Copenhagen, 1988, 624–631.

Radić 2017
Radić, "Metalni nalazi", u: I. Fadić, A. Eterović Borzić (eds.), *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, Zadar, 2017, 85–98.

Radić *et al* 2017
Radić, I. Borzić & A. Eterović Borzić, "Katalog", u: I. Fadić, A. Eterović Borzić (eds.), *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, Zadar, 2017, 148–203.

Reynolds Scott 2008
A.Reynolds Scott, *Cosa, The Black-Glaze Pottery 2*, Michigan, 2008.

Rotroff 1982
S. I. Rotroff, "Hellenistic Pottery, Athenian and imported Mouldmade bowls", *The Athenian Agora, Vol. XII*, Princeton-New Jersey, 1982.

Rotroff 2006
S. I. Rotroff, "The Introduction of the Moldmade Bowl Revisited: Tracking a Hellenistic Innovation", *Hesperia 75*, Athens, 2006, 357–378.

Šešelj 2009
L. Šešelj, *Promunturium Diomedis*: *Svetište na Rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2009.

Ugarković & Šegvić 2017
M. Ugarković & B. Šegvić, "Tableware of the Living or Pots for the Dead? An Introduction to the 2nd and 1st c. BCE Grey Ware from the Tombs of Issa", in: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg (eds), *Rimske keramičarske i staklarske radionice proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Zbornik III. međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 4. - 5. 11. 2014., Crikvenica, 2017, 161–183.

Ugarković 2019
M. Ugarković, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu, I/1; I/2* / The Geometry of Death: Issean burial rites, identities and cultural interaction The ancient necropolis at Vlaška njiva, the island of Vis, I/1; I/2, Split – Zagreb, 2019.

Vasić 1982
R. Vasić, "Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanarum", *Praehistorische Zeitschrift, Vol. 57, Heft 2*, Berlin, 1982, 220–257.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.15

Dino Demicheli

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

ddemiche@ffzg.hr

IN HOC MONUMENTO ADITUS AMBITUS DATUR – PRILOG ZA *IUS SEPULCHRI* U SALONI

[1]*Članak opisuje zanimljiv spomenik koji se čuva u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu. Ni izgledom ni natpisom ne radi se o tipičnom nadgrobnom spomeniku za salonitansko područje. Natpis nosi imena sedam osoba, a osim glave obitelji, Marka Subulnija Sekunda i njegove supruge Julije Itake, većinom su spomenuti oslobođenici i jedna osoba koja nije pripadala tome kućanstvu. To je bio Gnej Vejedije Juvenal, kojem je bio dopušten prilaz i ophod grobnome mjestu, a što je bilo iskazano posebnom formulacijom. Upravo zbog načina na koji je tekst sastavljen, u članku se sugerira interpretacija prema kojoj je spomenik bio dio ulaza u grobnu parcelu gdje je stajao kao svojevrsna obavijest tko je imao pravo na grobno mjesto unutar nje. U promišljanju o rodbinskim i drugim odnosima na natpisu, raspravi su pridružena još dva salonitanska natpisa, što je otvorilo jedan novi rukavac poveznica u međusobnome odnosu triju salonitanskih obitelji: Subulnii, Veiedii i Iulii.*

Ključne riječi: Salona, epigrafija, nadgrobni spomenici, *ius sepulchri, ambitus, aditus, Subulnii, Veiedii*.

Uvod

Salonitanski epigrafski spomenici već su dulje vrijeme predmetom ozbiljnog znanstvenog proučavanja, a čini se da će još dugo biti tako: među više tisuća spomenika uvijek će biti onih kojima se može pristupati s novim interpretacijama, a povrh toga, stalno se pronalaze novi natpisi kojima proširujemo postojeću sliku o salonitanskom stanovništvu.[2] Ponekad nekoliko pojedinačnih natpisa međusobno ocrtavaju skicu uvezanih obiteljskih odnosa, ali o čijim dubljim vezama ne možemo znati mnogo. Ipak, za određene je zaključke dovoljna i samo potvrda bazirana na imenskoj podudarnosti dviju ili više obitelji, što se potom može iskoristiti u znanstvenome smislu. Naime, brojne natpise promatramo zasebno, budući da su veze između spomenutih osoba neposredne i nužno ograničene, npr. na supružnike ili roditelje i djecu. Nakon analize i interpretacije natpisa najčešće nemamo mogućnost dokazati jesu li još neke osobe bile uključene u svakodnevni život onih koji su spomenuti na

1 Ovaj rad s velikim zadovoljstvom posvećujem profesorici Marini Milićević Bradač, kao zahvalu za nesebično prenošenje znanja, kako o arheologiji, tako i o brojnim drugim temama. Imao sam sreću biti njezin student, a potom asistent i radni kolega te je u svim ovim etapama poznanstva profesorica uvijek bila dostupna za razgovor, savjet i poticaj.

2 Članak je napisan u sklopu istraživačkog projekta Novi životi antičkih natpisa: epigrafski spoliji na području srednje Dalmacije (EpiSpolia) koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ IP 2019-04-3537).

natpisu. Nasreću, neke se osobe pojavljuju više puta na natpisima, i to ne uvijek u istoj funkciji, čime se otvara mogućnost za prozopografski pristup koji nam ostavlja nešto više prostora za ocrtavanje davnog vremena i prostora. U ovome članku donosi se pokušaj rekonstrukcije odnosa triju salonitanskih familija baziran na jednom neobjavljenom i dvama objavljenim spomenicima. Neobjavljeni spomenik povezuje dva otprije poznata koja se nisu mogla dovesti u međusobnu vezu, a njegovo je čitanje i interpretacija dala određeni uvid u grobno pravo (*ius sepulchri*) u Saloni.

Spomenik Marka Subulnija Sekunda

U južnome krilu lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu čuva se epigrafski spomenik koji je u Muzej dospio vjerojatno između dva svjetska rata, no koji je ostao neobjavljen.[3] Ponešto je neobična izgleda, radi se o relativno visokom i uskom spomeniku, najbliži je izgledom steli, no ne radi se o klasičnome obliku (slika 1).[4] Spomenik nema zabat, koji je integralni dio stele, te pomalo podsjeća na izduženi ugradbeni titul koji je postavljen okomito.[5] Kako ne znamo okolnosti pronalaska, nije poznato gdje je spomenik nađen i u kakvom stanju, no prema izgledu, u Arheološki muzej dospio je u dva dijela koja su danas spojena. Iako je očito da nedostaje jedan manji dio kamena na spojevima dvaju fragmenata, natpis nije oštećen jer na tome dijelu ionako nije bilo slova. Natpisno je polje (134,5 x 42,5 cm) omeđeno profilacijom tipa *cyma reversa* uz koju se prema krajnjim dijelovima spomenika nalazi okvir jednakomjerne širine s gornje, lijeve i desne strane. Tekst je uklesan u jedanaest redaka i glasi:

M(arco) Subulnio
Secundo
Iulia Ithace
uxor v(iva) f(ecit) sibi et
Iuliae Albanae
et Subulnio Orienti
et Iuliae Ursae lib(ertis)
et Subulniae Tyche.
In hoc monumento
aditus a[m]bitus datur
Cn(aeio) Veiedio Iuvenali

3 Djelomična i ne posve točna transkripcija teksta zajedno s fotografijom nalazi se na digitalnoj epigrafskoj bazi Clauss-Slaby, EDCS-81100034. Spomenik je transkribiran kao: *M(arco) Subulnio / Secundo / Iulia Ithace / uxor v(iva) f(ecit) sibi et / Iuliae Albanae / et Subulnio Orienti / et Iul[3]ae lib(ertae) / et Iul[iae E]utyche / [3 test]amento(?) / [Sa]lonus(?) [3]ITVS[3]IVR / [6].* Natpis je inače poprilično čitak, a navedena je transkripcija napravljena prema ne baš jasnoj fotografiji objavljenoj uz tekst spomenika.

4 Dimenzije spomenika su: visina 163 cm, dužina 60,5 cm, debljina 31 cm; veličina slova: 1. red: 5,8 cm, 2.–4. red 4 cm, 5. red 3,8 cm, 6 red. 3,2 cm, 7.–8. red 3,2 cm, 9.–11. red 3,1 cm.

5 Smatram da je manja mogućnost za verziju po kojoj je (pseudo)zabat nekoć postojao, ali je otklesan ili otpiljen.

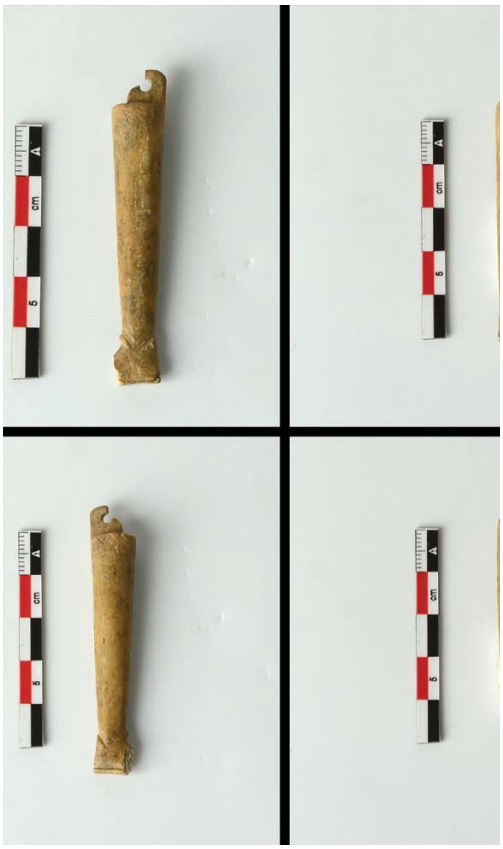

Slika 1. Spomenik sa grobne parcele Marka Subulnija Sekunda i njegove familije (foto Dino Demicheli).

Prijevod: *Marku Subulniju Sekundu. Supruga Julija Itaka za života je napravila sebi i oslobođenicima Juliji Albani, Subulniju Orijentu i Juliji Ursi te Subulniji Tihi. Prilaz i ophod u ovaj grobni prostor daje se Gneju Vejediju Juvenalu*.

Slova natpisa klesana su kvadratnom kapitalom i vrlo su pravilna. Klesar se trudio ne prenositi ijednu riječ iz jednog retka u drugi, što je mjestimično prouzročilo blago zbijanje slova na krajevima pojedinih redaka i ligaturom u 6. retku kod slova T i I. Pregledom spomenika uočava se da iznad nekih slova stoji koso položeni urez (*apex*), a koji označava grafički naznačeno mjesto dugog vokala. Naravno, *apices* se na većini natpisa ne javljaju, a kad se javljaju, dolaze iznad vokala <a>, <e>, <o> i <u>, dok vokal <i> svoju duljinu bilježi slovom I koje je veće od ostalih slova u riječi (*i-longa*).[6] Oznaka dugih vokala na ovome su natpisu vidljive u riječima *Iúlia*, *Ithacé* (3. redak), *Iúliae*, *Albánae* (5. redak) i *hóc* (9. redak).

Tekst je koncipiran u dvama odjeljcima, odnosno odvojene su vrste informacija koje se u njemu nalaze. Prvi se dio teksta odnosi na one kojima je namijenjeno grobno mjesto. Drugi se dio odnosi na obavijest kome se još izvan obitelji daje pravo korištenja grobnog areala, a o čemu će nešto kasnije biti riječi. Donosi se čak sedam imena, što je za grobni natpis više od prosjeka. Možda ovaj spomenik ne moramo nužno smatrati grobnim u užemu smislu, već kao pokazatelj čiji se grobovi nalaze na grobnoj parceli (*hortus*). Stoga se može pretpostaviti da je svaka od navedenih individua imala posebno izrađen natpis iznad mjesta ukopa.[7]

Marko Subulnije Sekund bio je suprug Julije Itake, a ona je imala dvije oslobođenice, Juliju Albanu i Juliju Ursu. Tekst se može i ponešto drugačije pročitati, odnosno umjesto predložene restitucije *lib(ertis)* može se pročitati *lib(ertae)*.

6 Detaljno o ortografiji na epigrafskim spomenicima koja uključuje korištenje ovih znakova v. Zair 2023: 207 i d.

7 U slučaju da se radilo o nišama u koje su se polagale urne s pepelom, ne može se govoriti o ukopu u klasičnome smislu, no oznaka s imenom uz urne ili na samim urnama morala je stajati.

U tom bi slučaju oslobođenica bila samo Julija Ursa, dok bi rodbinsko svojstvo više osoba bilo neizrečeno na natpisu, što smatram da ipak nije bio slučaj.

S obzirom na ime, Subulnije Orijent bio je najvjerojatnije oslobođenik Marka Subulnija Sekunda, a ime mu je uklesano bez sigle predimena *M(arcus)*, koji bi se trebao očekivati. Za Subulniju Tihu nije jasno u kojem je bila svojstvu: nije navedena kao oslobođenica, odnosno njezino je ime uklesano nakon kratice *lib(ertis)* koja se odnosi na prethodno spomenuta tri imena. Prema imenu gotovo je sigurno da je bila oslobođenica, no s obzirom na mjesto i izraze na natpisu, pretpostavljam da je bila oslobođenica iz drugog kućanstva. Da se radilo o kćeri Marka Subulnija Sekunda, vjerujem da bi bila navedena prije svih oslobođenika. Mogla mu je biti sestra, no njegovo pak ime ne odaje ništa što navodilo na to da se radi o oslobođeniku, dok kognomen *Tyche* takvo što poprilično sugerira. Stoga je moguće da se radi o majci Marka Subulnija Sekunda za koju u ovome slučaju ne bi trebalo biti neobično što je navedena na mjestu iza svih oslobođenika. To bi značilo da je Subulnija Tiha nekoć bila ropkinja, a njezin je muž mogao biti ili njezin nekadašnji vlasnik ili posve suprotno, rob kojeg je zajedno s njome oslobodio netko tko je imao gentilicij *Subulnius*. Kako je navedeno, tada bi se radilo o osobi koja je bila oslobođenica, no ne unutar kućanstva koje je pripadalo Marku Subulniju Sekundu i Juliji Itaki, već Tihinog bivšega gospodara.

Gentilicij *Subulnius* iznimno je rijedak te se javlja samo na dvama spomenicima u Saloni[8] i jednome u Florenciji (*Florentia*).[9] Upravo temeljem tog jednog natpisa iz Florencije, Alföldy je smatrao da se radi o italskoj obitelji koja je odanle doselila u Dalmaciju (Alföldy 1969: 123, *s. v. Subulnius*; OPEL IV, *s. v. Subulnius*). No, oba su dalmatinska spomenika poprilično starija od ovoga iz Italije te se zasad takvo što ne može tvrditi. Ipak, vrlo je vjerojatno da se radi o gentiliciju italskoga podrijetla čija je zastupljenost zasad najranije i najbolje potvrđena na tlu Dalmacije.

Gentilicij *Iulius/Iulia* je kao carsko ime široko rasprostranjeno u Carstvu te nema specifičnu geografsku odrednicu. Julija Itaka je prema kognomenu grčkoga podrijetla gotovo sigurno bila oslobođenica. Ime *Ithace* rijetko je na latinskim natpisima te može upućivati i na njezino podrijetlo s otoka Itake, što i dalje ne isključuje mogućnost nekadašnjeg servilnog statusa. Relativno je čest slučaj da nekadašnji robovi imaju svoje robove i oslobođenike, što bi se u ovome slučaju upravo to zrcalilo. Oslobođenice Julije Itake spomenute na natpisu bile su Julija Albana i Julija Ursa, a prema svojim kognomenima ne otkrivaju svoj nekadašnji ropski status. Ime *Albanus/Albana* poznato je posvuda, nešto češće u zapadnim provincijama (Alföldy 1969: 145, *s. v. Albanus*. OPEL I, *s. v. Albanus*), dok je ime *Ursus/Ursa* dosta često u Carstvu, posebice u keltskim provincijama (Alföldy 1969: 318, *s. v. Ursus*; OPEL IV, *s. v. Ursus*). Kognomen *Oriens* općenito nije čest na natpisima, a u Dalmaciji je ovo njegova prva potvrda. Ime sugerira osobu podrijetlom s Istoka, a i da nije navedeno da se radi o oslobođeniku, to bi na

8 Osim na ovome, zabilježen je na natpisu CIL III 2257. O potonjem natpisu v. daljnji tekst.

9 CIL XI 1585 (*Florentia*). Natpis spominje Gaja Subulnija Faustina (*C. Subulnius Faustinus*), a može se datirati u kraj 2. ili početak 3. st.

temelju imena valjalo pretpostaviti. Već je spomenuto da kognomen Subulnije Tihe (*Tyche*) snažno sugerira oslobođeničko podrijetlo, budući da je upravo kod oslobođenika i robova dosta često potvrđeno (Alföldy 1969: 315, *s. v. Tyche*; OPEL IV, *s. v. Tyche*; posebice u Rimu: Solin 2003, *s. v. Tyche*).

Julija Itaka dala je postaviti spomenik, a njezino je ime jedino koje je navedeno u nominativu. Ime Marka Subulnija Sekunda napisano je u dativu prije njezina imena, što navodi na zaključak da je ovaj čovjek već bio umro kada je spomenik postavljen. Kako spomenik nije klasična nadgrobna stela, već smatram da se radi o ploči s uklesanom obavijesti čiji se grobovi nalaze unutar parcele, za četiri se osobe čija imena slijede nakon Julije Itake može pretpostaviti da su također već bile pokojne.

Osoba koja je svakako bila živa u vrijeme postavljanja spomenika je Gnej Vejedije Juvenal, a koji ni s kim od spomenutih na natpisu nije u izravno iskazanoj vezi. Uz njegovo ime stoji specifična formulacija da mu se daje pristup i ophod spomeniku (*in hoc monumento aditus ambitus datur*), što je izraz koji pripada u *ius sepulchri*. U *ius sepulchri*, odnosno zakon po kojem je bilo dozvoljeno pokopati nekoga ili biti pokopan, ugrađena su i druga prava koja su se odnosila na održavanje grobnoga mjesta, prinošenje žrtava, ali i posjeta grobnoj parceli, odnosno mjestu groba (Helttula 1974: 10). Pravno gledajući, grob je za Rimljane imao dva dijela, a sastojao se od mjesta ukopa (*sepulchrum*) i spomenika (*monumentum*).[10] *Sepulchrum* je moglo biti isključivo mjesto na kojem su položeni ostatci pokojne osobe, a time je postalo *locus religiosus*.[11] *Monumentum* je kao spomenik podignut nad grobnim mjestom trebao služiti za očuvanje uspomene na pokojnu osobu. Gnej Vejedije Juvenal imao je pristup spomeniku unutar grobne parcele, no nije iskazano kojem pokojniku ili pokojnici je on dolazio odavati počast, budući da nije naveden ni u kakvom rodbinskom odnosu s ikojom od popisanih osoba.[12] O tome što ustvari znači iskazivanje davanja pristupa spomeniku u svrhu komemoracije i održavanja pogrebnih obreda napisano je nekoliko djela većinom temeljenih na informacijama s nadgrobnih natpisa.[13]

Postoji još jedna mogućnost pravnog opravdanja za njegov posjet, a radi se o tome da je osoba mogla imati pravo na pristup i ophod grobnome mjestu čak i ako bi prodala grobnu parcelu s grobovima njezinih bližnjih, kako se navodi u zborniku privatnog i civilnog prava nazvanom *Digesta*.[14] Zbog razloga koje ću u nastavku teksta iznijeti, uključit ću i ovu mogućnost.

---

10 Ulp. *Dig*., XI, 7, 2, 5: *Sepulcrum est, ubi corpus ossave hominis condita sunt*. Ulp. *Dig*., XI, 7, 2, 6: *Monumentum est, quod memoriae servandae causa existat*.

11 Ulp. *Dig*., XI, 7, 2, 5: *Celsus autem ait: non totus qui sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est*. O tome v. Muresan & Muresan 2016a: 122; Muresan & Muresan 2016b: 845, bilj. 8.

12 U svome radu Anne Helttula (1974) donosi zaključke da se u inačicama formule *itum ambitum datum* može vidjeti ne samo pravo posjeta groba, već je moguće da je osobama kojima je to omogućeno ovime darovano i mjesto ukopa.

13 Nekoliko najosnovnijih: Wamser 1887; De Visscher 1963; Helttula 1974 (s popisima literature).

14 *Dig*., XLVII, 12, 5: *Utimur eo iure, ut dominis fundorum, in quibus sepulchra fecerint, etiam post venditos fundos adeundorum sepulchrorum sit ius. legibus namque praediorum vendundorum cavetur, ut ad sepulchra, quae in fundis sunt, item eius aditus ambitus funeri faciendi sit*.

Riječi poput *ambitus* (ophod) i *aditus* (prilaz) nisu odveć učestale na natpisima, a u istu terminološku skupinu pripadaju i *itus*, *iter* (put) *actus* (prijelaz) i *introitus* (ulaz).[15] Neki od ovih izraza javljaju se i na grobnim natpisima u Dalmaciji, a najzastupljeniji su u Saloni. Natpisi s ovim izrazima uglavnom se mogu datirati tijekom 1. i 2. stoljeća, a putem njih dobivamo posredne informacije o organizaciji nekropola te, u manjem broju slučajeva, rasporedu pojedinačnih grobnih parcela.[16] Svi se ovakvi izrazi referiraju na grobne parcele koje su imale svoj ulaz i koje su bile omeđene zidovima. Stoga je i trebala postojati pravna regulativa za dolazak, bivanje i aktivnosti na parcelama koje su bile u privatnome vlasništvu, a usto, grobno mjesto je *res religiosa* i bilo je pod vjerskom zaštitom, a ne samo pravnom. Formula navedena na natpisu s pravne je strane osiguravala Gneju Vejediju Juvenalu pristup grobnoj parceli koja je bila u vlasništvu druge obitelji. Oblik *datur* (daje se) nije zabilježen u Dalmaciji, a uz imenicu *ambitus* nije potvrđen nigdje. Uz imenicu *aditus* oblik *datur* potvrđen je rijetko: na jednom se natpisu dopušta prilaz grobnoj parceli, a na drugome ne dopušta (*non datur*).[17] Ne znamo je li Gnej Vejedije Juvenal bio prijašnji vlasnik grobne parcele ili mu je zbog drugih razloga pristup bio pravno omogućen, no možda će nakon što se iznesu promišljanja u nastavku slika biti malo jasnija. Ipak, prije nego krenemo u svođenje rasprave na konkretne osobe, valjalo bi se ponešto osvrnuti na natpise sa spomenom izraza vezanih uz posjet grobu.

Još samo jedan salonitanski natpis spominje izraze *aditus* i *ambitus*, a radi se o spomeniku čiji tekst na neki način također donosi zakonske propise te nije standardni nadgrobni spomenik.[18] Uz navedene riječi, ovaj natpis ima i izraze *locus*, *iter* i *actus* koji se odnose na to da zbog prinošenja žrtava grobnica, put, prilaz, prijelaz i ophod moraju biti otvoreni. Velika većina ostalih natpisa u Carstvu, a radi se ustvari samo o onima pronađenima u Italiji, uglavnom u Prvoj regiji i gradu Rimu, uz izraze *aditus* i *ambitus* imaju još spomenutih riječi, kao *iter*, *actus* ili *itus*. Ponekad se pritom spominje i razlog zbog kojeg se pristup nekome omogućava, a to je prinošenje žrtava (*sacrifici faciendi causa* i varijante

15 Opširna analiza ovih termina u kontekstu spominjanja na grobnim natpisima u Rimu i Ostiji obrađeni su u člancima Evangelisti & Nonnis 2004 i De Paolis 2010.

16 Najbolji za to primjer kod nas je natpis CIL III 2072 (Salona), *C(aio) Aemilio / Inge[n]uo / aed(ili) et [IIvir]o / iur(e) d[ic(undo) e]t / Aemi[iae] / Hippolyt[ae] matri // Vestibulum / et ambitus / monumenti a / bathro clatror(um) / intra loricam qu/ae spectat in merid(ie) / ad viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatror(um) / a parte dext(ra) et sinist(ra) / et a post(ico) omnium / angulor(um) IIII lat(a) p(edes) / quinos denos // Vestibulum / et ambitus mo/numenti a bathro / clatrorum intra / loricam quae spe/ctat in meridie ad / viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatro/rum a parte dextra / et sinistra et a post(ico) / omnium angulo/rum IIII lat(a) p(edes) qui/nos denos*. Već je Mommsen ponudio okvirnu prostornu verziju u komentaru ovoga natpisa u CIL-u, a nju je detaljnije opisao i nadopunio N. Cambi (1986: 87).

17 AE 1952, 153 (*Aquileia*); CIL VI 19562 (*Roma*). Na jednom se natpisu iz Ostije pretpostavlja oblik *non datur* uz imenicu *aditus* (EpOst 1391).

18 CIL III 9315, *Finis loci / qui est / Q(uinto) S() C() / in f(ronte) sec(us) flu(men) p(edes) XXXXV / item sec(us) mon<u=I>m(entum) / in ag(ro) p(edes) XXXXII item / a cap(ite) sinis(tro) lon(gum) p(edes) XLVII s(emis) / item ab aquil(one) in ag(ro) p(edes) XVI / at quem locum iter / ambitum actum aditum / sacrificique causa / quibus esse oportet opor/tebit D() AP() HOR()*.

navedenoga).[19] Ostali nadgrobni natpisi iz Dalmacije spominju ili riječ *aditus* ili *ambitus*, a takvih je najviše u Saloni, dok je jedan natpis iz Ise.[20] Na jednom salonitanskom spomeniku saznajemo širinu pristupa, koja je iznosila četiri stope, dok je isejski natpis spominjao duljinu i širinu pristupa (20x15 stopa).[21]

Je li ova, uvjetno rečeno stela, bila *monumentum*, odnosno glavni spomenik koji je stajao na grobnoj parceli, ili su navedene osobe bile komemorirane na drugi način? S obzirom na izgled ovoga spomenika i na način na koji je natpis sastavljen, skloniji sam pretpostavci da se ovaj spomenik izvorno nalazio na ulazu u grobnu parcelu. Kao dodatni razlog tome smatram da je upravo podatak o pravu korištenja prostora oko unutrašnjeg nadgrobnog spomenika na parceli trebao biti istaknut prije nego se na nju pristupi. Isto bi se moglo pretpostaviti i za maloprije spomenuta dva salonitanska spomenika (CIL III 2072 i CIL III 9315) na kojima se daju prostorni podatci o prilazu, ophodu, putu i sl. Naime, uključujući i ovaj naš spomenik, svima nedostaju uobičajeni podatci koje nalazimo na grobnim natpisima, kao što su proživljene godine života, formule tipa *hic situs est*, *testamento fieri iussit* ili *hoc monumentum heredem non sequetur*. Iako se ne radi o obaveznim podatcima, pomalo neuvjerljivo zvuči činjenica da bi se na spomeniku nalazile navedene pravne formulacije ili detaljno opisivanje širine ophoda i pristupa, a da se o pokojnicima ne bi izdvojio još poneki podatak. Stoga se može pretpostaviti da je riječ *monumentum* označavala veću grobnu instalaciju, moguće čak i u obliku građevine. Za ilustraciju kako je to moglo izgledati može poslužiti ugradbeni titul u jednu od grobnica/grobnih parcela na lokalitetu Isola sacra u Ostiji (Slika 2).[22] Ondje je spomenik samo neka vrsta obavijesti o tome čija je grobnica, ali spomenuta su i *iura sepulcrorum* kojima se reguliralo daljnje korištenje grobnice i pristupanje njoj. Ono što je pritom naveden kao *munumentum* moglo bi se odnositi na čitavo zdanje koje je bilo podignuto nad grobom. Premda izvorna lokacija salonitanskog spomenika nije poznata, radije bih se odlučio na pretpostavku da se radi o objektu ili većoj instalaciji koja se nalazila na grobnoj parceli. To nam na neki način sugerira fraza *in hoc monumento*, tj. upotrijebljena je odnosna zamjenica *hic, haec, hoc* (ovaj, ova, ovo), koja sugerira davanje prava na prilaz i ophod baš ovoga spomenika, ali kojeg bi najvjerojatnije valjalo zamisliti ugrađenog u nekakav objekt ili kao dio grobne instalacije. Budući da

19 CIL III 9315 (Salona); CIL VI 7513; CIL VI 10231; CIL VI 10235; CIL VI 10562; CIL VI 12133; CIL VI 13823; CIL VI 22819; CIL VI 24064; CIL VI 26419; CIL VI 26422; CIL VI 34887a; CIL VI 38241a; AE 1945, 136; AE 2004; 213; AE 2004, 230; AE 2004, 249; EDCS-36300369 (*Roma*); CIL XIV 3525 (Castel Madama); CIL XIV 1473 (*Ostia*); CIL X 6607 (*Velitrae*); EDCS-61900015 (*Mediolanum*).

20 CIL III 2245; CIL III 8722; ILJug 2162; ILJug 2182; ILJug 2772,3142a (Salona); ILJug 258 (*Issa*).

21 ILJug 2128 (Salona): *aditum ad sepulc{h}rum / latum p(edes) IIII*; ILJug 258 (Issa): *Aditus secundum consuetudinem / longus ped(es) XX lat(us) ped(es) XV h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur).*

22 Radi se o Grobnici 78 koja izgleda kao natkrivena prostorija s krovom na dvije vode. Na pročelju je uzidan natpis koji komemorira Klaudiju Memnonidu: *D(is) M(anibus) / Ti(berius) Claudius Eutychus / Claudiae Memnonidi / coniugi bene merenti et sibi / liberisque suis fecit libertis / libertabusque posterisque / eorum itu(m) ambitum h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) / in fronte p(edes) XV in agro p(edes) XV*. Pronađeno je više ovakvih grobnica s još uvijek vidljivim spomenicima *in situ*.

Slika 2. Natpisna ploča ugrađena na grobnicu 78 na lokalitetu Isola sacra u Ostiji (izvor: https://www.ostiaantica.beniculturali.it/en/archaeological-sites-and-monuments/necropolis-of-porto/).

su salonitanske nekropole većim dijelom porušene, što se ponajviše odnosi na kamene spomenike i nadgrobne instalacije, ipak nije, s obzirom na sporadične epigrafske spomene organizacije grobnih parcela, teško zamisliti da su postojale ograđene i natkrivene strukture na određenim dijelovima nekropola. Dodatni je problem i taj što su se veće površine grobnih prostora višekratno iskorištavale tijekom antike, pri čemu su razgrađivane brojne instalacije, što uključuje i natpise, koji su bili samo jedan od njihovih dijelova.[23]

Ostalo je pokušati ustanoviti veze između ovih obitelji spomenutih na natpisu, budući da je jasno da su salonitanski *Subulnii* i *Veiedii* bili na neki način povezani. Spona koja ih povezuje vjerojatno je bila obitelj *Iulii*, za što postoje epigrafske indicije. Iz Salone su otprije bila poznata dva natpisa koja bi nam mogla ponešto rastumačiti povezanost između ovih obitelji. Ovi su natpisi bili objavljeni samo u CIL-u, te im nije posvećena posebna pažnja, stoga bi ih bilo dobro pobliže opisati i analizirati.

Spomenik za obitelj Gneja Vejedija Juvenala

Prvi od njih uklesan je na nadgrobnoj ari (slika 3)[24] sastavljenoj iz tri dijela. Spomenik na borduri koja obrubljuje natpisno polje prikazuje kantar na dnu desne strane iz kojeg izlazi stabljika akanta bogato ukrašena listovima. Za

23 Ne znamo točno kada je započeto s ovakvom praksom, vrlo vjerojatno tijekom 2. i 3. stoljeća, a vrhunac je dosegnut tijekom kasne antike kada su brojni spomenici i arhitektonski elementi ugrađivani u bedeme, kule, crkve i druge građevine. Istaknut ću najveći nadgrobni spomenik-instalaciju zasad pronađen u Saloni, a radi se o nadgrobnoj ari Pomponije Vere koja je u više dijelova bila razlomljena i uzidana u salonitanske bedeme. Spomenik je izvađen i sastavljen (v. Bulić 1903) te se danas nalazi u dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu. Možda još bolji primjer negiranja nečijeg grobnog mjesta predstavlja skupina mramornih sarkofaga i arhitektonskih elemenata koji su bili pronađeni prije dvadesetak godina u Solinu u funkciji izgradnje svojevrsne brane protiv poplave u blizini istočnog salonitanskog bedema. O tome v. Skelac 2025; Cambi 2025.

24 CIL III 9392 (Salona). Prema komentaru u CIL-u, spomenik je pronađen 1886. godine u predjelu Grudine.

pretpostaviti je da je isti takav kantar bio uklesan i na lijevoj strani spomenika, ali se nije sačuvao, kao ni većina ukrasa s te strane. Na vrhu nalazi se motiv valovitih vitica u čijim se međuprostorima nalaze razlistane grane i plodovi neke biljke ili voćke. Na dnu, odnosno u prostoru između dvaju kantara, nalazi se još vegetabilnih motiva, uklesanih u ponešto stisnutijem prostoru nego je gornja obrubna traka. Na borduri se primjećuje niz sitnih okruglih perforacija napravljenih svrdlom koje su svakako doprinosile dubini reljefa.[25] Ovaj bi se spomenik prema tipu i vrsti ukrasa mogao relativno pouzdano datirati, budući da su u Saloni poznati slični primjerci. Prikazivanje akantovih listova motiv je koji na arama dolazi nešto ranije nego prikaz vinove loze. Navedeno se poklapa s datacijom ostalih spomenika koji se donose u ovome radu, napose onoga koji je tema glavne rasprave. Natpis je uklesan u devet redaka i glasi:

Cn(aeus) Veiedius
Iuvenalis v(ivus) f(ecit)
sibi et
Iuliae Stochadi
coniugi et
Iuliae Theonoe
sorori eius et
Cn(aeo) Veiedio Cn(aei) f(ilio)
Maximo ann(orum) XIIX

Prijevod: *Gnej Vejedije Juvenal za života (je postavio) sebi, svojoj supruzi Juliji Stohadi, njezinoj sestri Juliji Teonoji i Gneju Vejediju, Gnejevom sinu, Maksimu, koji je živio 18 godina*.

Sigurno je da je u vrijeme podizanja spomenika Gnej Vejedije Juvenal bio živ te da je Gnej Vejedije Maksim bio pokojni, dok se za Juliju Stohadu i Juliju Teonoju može pretpostaviti da su tada bile na životu. Naime, kako samo zadnja spomenuta osoba ima zabilježenu dob u vrijeme smrti, vjerujem da bi se podatak o proživljenim godinama nalazio i uz imena njih dvije da su bile pokojne. Kombinacija gentilnih imena *Veiedius* i *Iulius* s ovoga natpisa nedvojbeno potvrđuje vezu koja nije bila dovoljno jasna na prethodnome natpisu. Ondje smo saznali da je Gneju Vejediju Juvenalu, koji je na ovome natpisu spomenut prvi, bio dopušten prilaz grobnome mjestu i ophod (*aditus ambitus datur*). To ne bi bilo potrebno da on nije imao nekog zbog koga je trebao dolaziti na tu grobnu parcelu. Supruga Gneja Vejedija Juvenala bila je Julija Stohada, a iako to nije izrijekom navedeno, prema njezinu imenu i imenu njezine sestre, gotovo je sigurno da se radi o oslobođenicama. I to vrlo vjerojatno oslobođenicama Julije Itake! Razlog zašto je Juvenalu bio dozvoljen dolazak na grobnu parcelu bio bi taj da je on preko svoje supruge Julije Stohade bio povezan sa Julijom Ursom ili Julijom Albanom koje nose isti gentilicij i vjerojatno

25 Moguće je da su ovakve perforacije služile za umetanje cvjetova i grančica. O ovome običaju više kod Miletić 2002, 378; Maršić 2008.

pripadaju istoj skupini oslobođenica. Moguće je i da je prijateljevao s Markom Subulnijem Sekundom iz čijeg je kućanstva (preko Julije Itake) došla njegova supruga Julija Stohada. Mogućnost da se radi o parceli koja je nekoć bila u posjedu obitelji *Veiedii* te da je Gnej Vejedije Juvenal mogao dolaziti posjećivati grobno mjesto nekome unutar njegove obitelji, sveo bih na minimum. Naime, to bi značilo da je prodao ostatak parcele što je legalni postupak, no ovaj natpis specificira da se daje pravo pristupa i ophoda upravo spomeniku Marka Subulnija Sekunda i ostalih navedenih na njemu (*in hoc monumento aditus ambitus datur*). Arom na kojoj je Gnej Vejedije Juvenal spomenut kao postavljač, predviđeno je mjesto ukopa i za njega samoga, budući da je navedeno da spomenik postavlja i sebi. Ne vjerujem da je ova ara stajala unutar grobne parcele Marka Subulnija Sekunda, ali je siguran dokaz povezanosti obitelji *Veiedii* i *Iulii*.

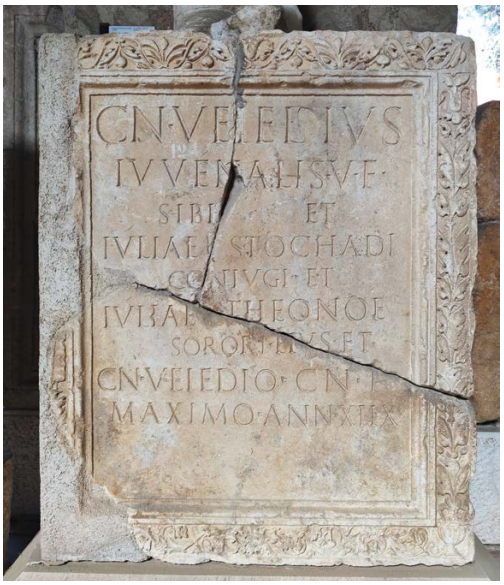

Slika 3. Nadgrobna ara Gaja Vejedija Maksima (foto Nino Švonja).

Stela Julije Pantere i Publija Cetenija Eshina

Drugi spomenik koji se dovodi u vezu s ovim jest stela koja je bila postavljena za Juliju Panteru (*Iulia Panthera*).[26] Stela je nekoć bila uzidana u kuću u Solinu, a danas se nalazi u stražnjem dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu (slika 4). U dobrome je stanju, vidljivo je tek jedno oštećenje s desne strane profilacije. Gornji dio ukrašava zabat koji s bočnih strana ima pseudoakroterije u obliku palmete iz kojih se prema sljemenu zabata izvijaju cvjetovi pomalo zmijolikog izgleda. U središtu zabata stoji peterolatična rozeta. Dvije unutrašnje kose stranice zabata izvedene su profilacijom tipa *cyma reversa*, a istom je takvom profilacijom omeđeno natpisno polje. Natpis je uklesan u osam redaka i glasi:

P(ublius) Caetennius
P(ubli) l(ibertus) Aeschines
v(ivus) f(ecit) sibi et
Iuliae Ithaces l(ibertae)
Pantherae f(iliae)
def(unctae) ann(orum) XXVIII
M(arcus) Subulnius
Aprio

26 CIL III 2257. Prema komentaru u CIL-u, spomenik je bio spolij u kući Šperac u Solinu.

Prijevod: *Publije Cetenije Eshin, Publijev oslobođenik, za života je postavio sebi i Juliji Panteri, Itakinoj oslobođenici, koja je umrla u dobi od 28 godina. Marko Subulnije Aprion*.

Spomenik se po svojim karakteristikama izgleda i natpisa može datirati u zadnja desetljeća 1. stoljeća i prva desetljeća 2. stoljeća. Tada stele već prestaju biti velikih dimenzija, no i dalje nisu reducirane kao tijekom kraja 2. i u 3. stoljeću. Prisutan je izraz *def(uncta)*, koji se u većini slučajeva datira nakon 1. stoljeća. Izostanak posvete bogovima Manima (*Dis Manibus*) kao i iskazivanje tročlane imenske sheme s oznakom bivšega vlasnika na mjestu filijacije sugeriraju da stelu ne bi trebalo datirati kasnije od početka 2. stoljeća.

Julija Pantera bila je kći oslobođenika Publija Cetenija Eshina (*P. Caetennius Aeschines*) koja je preminula u dobi od 28 godina. Postoje dvije poveznice s našim glavnim predmetnim natpisom: prva je da je Julija Pantera bila oslobođenica Julije Itake, supruge Marka Subulnija Sekunda, dok je druga ta da je na kraju natpisa spomenut stanoviti Marko Subulnije Aprion (*M. Subulnius Aprio*), uz čije ime ne stoji niti glagol, niti ikakva imenica koja bi se odnosila na neku funkciju ili srodstvo. On nije postavljač, budući da je jasno iskazano da je Publije Cetenije Eshin ovu stelu za svoga života postavio svojoj kćeri Juliji Panteri. Njegova kći nema isti gentilicij kao i otac, a što je najvjerojatnije posljedica toga da je ona bila rođena kao ropkinja iz veze dvoje robova različitih kućanstava. Naposljetku su i ona i njezin otac bili oslobođeni: Panteru je oslobodila Julija Itaka po kojoj je dobila gentilno ime, a Eshina je oslobodio stanoviti Publije Cetenije po kojem je on dobio predime i gentilicij. Što je bilo s njezinom majkom, nije poznato, ona je bez sumnje već bila pokojna, a mogla je umrijeti još i kao ropkinja. Također, moguće je i da Publije Cetenije Eshin Juliji Panteri nije bio biološki otac, već da ju je posvojio. Kako se u sve navedeno uklapa Marko Subulnije Aprion, nije posve jasno, no može se pretpostaviti da je bio u vezi s djevojkom Julijom Panterom. Mogućnost da joj je bio muž isključena je, jer bi joj u tom slučaju on postavio spomenik, a ovako je kao neudata djevojka još uvijek bila u vlasti oca. Rodbinska veza između Marka Subulnija Sekunda i Marka Subulnija Apriona nije potvrđena natpisom, no smatram da se radi o vrlo bliskome srodstvu. Aprion je vrlo vjerojatno Sekundov sin ili brat, dok je nešto manja vjerojatnost da je bio Sekundov oslobođenik. Ako je bio sin, to bi značilo da je jedan dio života svakako proveo u poznanstvu s ropkinjom Panterom koja je bila u istome kućanstvu i koja je bila ropkinja, a potom i oslobođenica njegove majke Julije Itake.

Natpis o kojem je ovdje napisana rasprava spojio je još dva koja se dosad nisu mogla sagledati u zajedničkome kontekstu. Ovako su sva tri natpisa, pronađena u različitim razdobljima, pomogla u rekonstruiranju odnosa između nekoliko obitelji u Saloni na kraju 1. ili početkom 2. stoljeća. Pritom smo dobili nešto izravniji uvid na koji se način reguliralo grobno pravo u Saloni, a radi se o formulama koje se na natpisima rijetko spominju. Moguće je da su određene grobne parcele bile otvorenog tipa te da za posjetu njima nije trebala posebna dozvola, a ondje gdje nije bilo tako, dopuštenje određenim osobama valjalo je uklesati u kamen jer je na licu mjesta jedino to bio stvarni pokazatelj prava. Na-

žalost, ne znamo kako je spomenik na grobnoj parceli Marka Subulnija Sekunda mogao izgledati, no upravo zbog pravnih formula iskazanih na natpisu, vjerujem da se moglo raditi o zatvorenom objektu kojem se nije moglo slobodno pristupiti. Iako je prostor salonitanskih nekropola višekratno iskorištavan tijekom ova dva tisućljeća te nemamo posve jasan uvid u njihov izvorni izgled i stvarni areal rasprostiranja, arheološka istraživanja pokazuju da se, ovisno o razdoblju ukapanja, na njima gradilo, pregrađivalo i rušilo. Stoga je lako zamisliti da je već u kasnoj antici većina poganskih nadgrobnih instalacija bila uklonjena i prenamijenjena, čime se otvorilo dosta mjesta za nove ukope. Grad od nekoliko desetaka tisuća ljudi, uz stopu smrtnosti koja višestruko nadilazi današnji prosjek, u rasponu svoga postojanja od otprilike 700 godina, trebao je mnogo mjesta za nekropole. Današnje spoznaje o rasprostiranju salonitanskih nekropola, pogotovo sjeveroistočne i jugoistočne navode na zaključak da su, bez obzira na njihovu veličinu, prostori grobnih mjesta višestruko iskorištavani. Stoga, umjesto da se postojeće nekropole šire unedogled, jednostavno je započeto s praksom preslojavanja grobnih prostora, izmicanjem starih spomenika i postavljanjem novih. Gotovo svako istraživanje salonitanskih nekropola potvrđuje ovu praksu, no prema raznolikosti zatečenih karakteristika na terenu i tekstovima na natpisima jasno nam je da smo još daleko od potpunog poznavanja grobnih običaja i grobnoga prava u Saloni.

Slika 4. Nadgrobni spomenik Julije Pantere, Itakine oslobođenice (foto Dino Demicheli).

KRATICE

AE – *L'Annee epigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin.

EpOst - *Epigrafia ostiense dopo il CIL. 2000 iscrizioni funerarie*, Venezia 2018.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana.

OPEL – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Budapest-Wien.

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.

Bulić 1903
F. Bulić, "Il monumento sepolclare di Pomponia Vera", *Bollettino di archeologia e storia Dalmata* XXVI, Split, 1903, 3–15.

Cambi 1986
N. Cambi, „Salona i njene nekropole", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 25 (12) (1985–1986.), Zadar 1986, 61–108.

Cambi 2025
N. Cambi, „Arheološka analiza antičkih spolija iz Solina: Sekundarna upotreba, simbolika, sepulkralna ikonografija", in: J. Jovanović (ed.), *Meduzin pogled*, katalog izložbe, Split, 2025, 90–129.

De Paolis 2010
M. De Paolis, "Iura sepulcrorum a Ostia: consuntivi tematici ragionati", *Archeologia Classica* 61, Roma, 2010, 583–629.

De Visscher 1963
F. De Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milano, 1963.

Evangelisti & Nonnis 2004
S. Evangelisti & D. Nonnis, "*Iura sepulcrorum* a Roma: consuntivi tematici ragionati. *Itus, Aditus, Ambitus, Similia*. L'accesso al sepolcro: garanzie e finalitàLibitina e dintorni", in: *Libitina e i luci sepolcrali. Le leges libitinariae campane. Iura sepulcrorum: vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell'XI Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie*, Roma, 2004, 349–359.

Helttula 1974
A. Helttula, "On *itum ambitum datum*: a formula of *ius sepulchri*", *Arctos* 8, Helsinki, 1974, 9–17.

Maršić 2008
D. Maršić, "Nadgrobna ara Marka Ulpija Veracija iz Arheološkog muzeja u Splitu", *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 2008, 183–203.

Miletić 2002
Ž. Miletić, "O izgledu grobnih parcela salonitanskih nekropola", *Histria antiqua* 8, Pula, 2002, 377–380

Mureșan & Mureșan 2016a
L. M. Mureșan & I. Mureșan, "Roman law concerning funerary monuments. Case study based on some funerary epigraphs belonging to military personnel on both sides of the middle and lower Danube", *Banatica* 26, Montan, 2016, 119–133.

Mureșan & Mureșan 2016b
L. M. Mureșan & I. Mureșan, "*Violatio sepulchri* – between the legal concept and Roman funerary practice in the Balkans", *Arheovest* IV/2, *In honorem Adrian Bejan*, Szeged, 2016, 843–860.

Skelac 2025
G. Skelac, "Zaštitno arheološko istraživanje na položaju Ribnjak u Solinu", in: J. Jovanović (ed.), *Meduzin pogled*, katalog izložbe, Split, 2025, 16–31.

Solin 2003
H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom*, Berlin – New York, 2003.

Wamser 1887
F. Wamser, *De iure sepulcrali Romanorum quid tituli doceant*, Darmstadt, 1887.

Zair 2023
N. Zair, *Orthographic traditions and the sub-elite in the Roman Empire*, Cambridge, 2023.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.16

Oliver Dickinson

M.A., D.Phil., Reader Emeritus,

Dept. of Classics and Ancient History,

Durham University, U.K.

otpkdickinson@googlemail.com

WAS THERE REALLY A TROJAN WAR?

The traditional tale of the Trojan War and its aftermath not only seems fundamental to the ancient Greek understanding of the past, it also continues to exercise fascination at a popular level even in the modern day. This article therefore considers whether we have any reason for regarding the tradition of the Trojan War as having a historical basis by analysing it from archaeological, material and written sources.

Key-words: Homer, Trojan war, Mycenean Greece, Iliad, Greek Bronze Age

I am very gratified to be asked by my dear friend Helena Tomas to contribute to the *festschrift* for Professor Marina Milićević Bradač, on a topic on which I lectured at the Archaeology Department of the University of Zagreb in 2007. This is a topic on which I have given several public lectures and have also made contributions to another *festschrift*[1] and an academic workshop,[2] and these all share many arguments with a paper that I first gave and published in the 1980s.[3] I have to admit that I have not given the topic close consideration since 2011, although I covered a topic which was very relevant to it in Dickinson 2020, and to my knowledge the topic has not been discussed academically at any length in recent publications.[4] However, the traditional tale of the Trojan War and its aftermath not only seems fundamental to the ancient Greek understanding of the past, it was drawn upon for much of the finest Greek and Roman literature, and it continues to exercise fascination at a popular level even in the modern day.[5] It seems perfectly reasonable, therefore, to consider whether we have any reason for regarding the tradition of the Trojan War as having a historical basis.

Every time that I return to this topic or a closely related one I find that I need to take a somewhat different approach, because there have been changes in the relevant archaeological and historical information, or in the approaches which other scholars have taken, or even in my own views. My first published discussion of the topic, Dickinson 1986, was not primarily concerned with

1 Dickinson 2008.

2 Dickinson 2017, originally given in 2007 and revised for publication in 2011.

3 Dickinson 1986, based on a lecture delivered to an extramural conference at Oxford in 1983, which was reprinted with a little updating in 1998.

4 The last serious discussions that I know of are Bryce 2010 and Cline 2013, although Sherratt 2010 and 2017 are highly relevant and there are brief updating entries on all facets of the story in entries in Finkelberg 2011a.

5 Recently it has provided the basis for several successful novels (Miller 2011; Barker 2018, 2021; Haynes 2019), the Netflix miniseries *Troy: Fall of a City* (2018), and the long running comic book series *Age of Bronze* (Shanower 1998 onwards).

the historical reality or not of the Trojan War, but rather with the belief, then widespread, that the Homeric poems preserved much tradition that derived from Mycenaean times and gave a reasonably faithful picture of the Mycenaean world in the palace period, and particularly of the dominant class that ruled it and would have led the forces involved in any war. Naturally, such a view supported the belief that the Greek tradition of a Trojan War reflected historical reality, and to deny it was to undercut much of the argument for a historical war.

I was certainly not the first to argue that the Mycenaean element in the poems was not great,[6] and that many material features described or referred to belonged rather in what was for a long time called the Dark Age, the name applied to the period between the end of the Bronze Age and the historical period in Greece, now more often called the Early Iron Age. The point that there is little clearly Mycenaean in the poems seems to have become widely agreed,[7] but the belief that there could have been something like a Trojan War has survived, and with it the idea that the ruling class of Mycenaean civilisation was warlike and predatory like the Homeric heroes,[8] and that the famous Catalogue of Ships in Iliad Book II, which gives a detailed account of the forces assembled to attack Troy, derives from Mycenaean sources.

I have long been strongly opposed to both these ideas, as will appear in what follows, and as a result have been deeply sceptical of the idea that the tradition of the Trojan War preserved a historically useful memory of a significant event. But this time around I will begin from a slightly different angle from that used in the past, by emphasising a fundamental point: that our earliest source for the war, the Iliad, is a *fantasy*. As Morris has written, "the epic was not some kind of bad history. It was a poetic creation, what *some* eighth-century Greeks thought the heroic age *ought* to have been like."[9] It does not give a full account of the causes and events of the war, though it hints at much that is not described in detail in the narrative. Some more information emerges in the course of its companion poem, the Odyssey, which is in many ways even more obviously a fantasy, involving encounters with monsters, supernatural beings, and even a visit to an underworld inhabited by the souls of the dead. But the Iliad has its full share of the supernatural; not only are several of the participants the mortal children of gods, but the gods themselves take part in the action. The whole account is situated in a legendary past, an age when heroes could perform feats impossible for any in the poet's own time, kings and princes were fabulously wealthy and lived in magnificent buildings, and Troy was an enormous city, centre of a great kingdom and a wide network of alliances in Anatolia and the north Aegean,

6 M.I. Finley led the way, cf. especially 1977.

7 E.g. Bennet 1997: 531–33.

8 See e.g. Bryce 2010: 479, also Beckman *et al.* 2011: 99. For criticism of the characterisation of Mycenaean society as warlike see Dickinson 2014.

9 Morris 1997: 558.

that could, with the support of these allies, face a coalition representing most of Greece on equal terms.

Because it is a fantasy, its composer is unlikely to be much concerned with questions of realism, such as might occur to anyone of moderate intelligence, e.g. why were the Trojans so adamant about refusing to hand over Helen; why did the war take so long; and why had Achilles and Hector never met in battle before (indeed, how did almost all the leaders of the various forces involved survive to the tenth year of the war?). Composer, performer and audience might well agree on the point that such questions were not really appropriate. They concerned matters that were part of the tradition and were "in the story" as it had come down to the time of composition. The striking degree to which the principal figures in the Iliad and Odyssey are made to seem "real" in what they say and do makes the appearances and interferences of gods or other supernatural figures seem rather intrusive, though these are often taken almost for granted or pass without much comment by those mortals who are affected by them. But they cannot be ignored, for they often concern crucial developments in the story and thus serve as a reminder that the Homeric epics *are* primarily fantasies, and that neither composer(s) or audiences are concerned with realism as we would understand it, but with how well the story is told and how much it engages the audience.

The question then arises, of course: if the story of the Trojan War as we have it is a fantasy, are there enough links to the historical reality of a period that it could be imagined to contain memories of a real war, around which the fantasy could have formed, as is known to have happened with other epics? My answer to that will be a firm no. I should make it clear from the start that I am not arguing against the idea that the Bronze Age settlement at Hissarlık first excavated by Schliemann, which was clearly the Ilion of classical times and surely the Ilios, alternatively Troia, of the Homeric poems, might have been involved in wars in the course of its long history. What I am questioning is the belief in the kind of war that is presupposed by the tradition, in which a major coalition of forces from many parts of Greece, led by the king of Mycenae, attacked a great city that had many allies in Anatolia and elsewhere, and after a lengthy siege finally captured and destroyed it. Such a war, it should be clear, could hardly have taken place after the palatial Mycenaean period that ended around 1200, in the postpalatial twelfth century.[10] It is very hard to imagine that the surviving Mycenaean centres of that period, when Mycenae itself was much less significant and many others including Pylos had suffered destruction and virtual abandonment, could or would have formed an alliance to engage in a prolonged foreign war.

Simply the fact that the material in the Iliad must have been passed on by oral tradition, because no other means would have been available, would at one time have seemed a strong argument for its veracity.[11] It is an undoubted

10 As has been argued in detail by Hood 1995, cf. also Finkelberg 2011b: 893–895.

11 Cf. the comments in Forsdyke 1954: 18, 23–25 on oral transmission.

fact that there are various references to clearly Bronze Age items in the Iliad, suggesting that the method by which the poetry was composed had a very ancient origin. But a much more sophisticated approach is now taken to oral tradition, based on cross-cultural studies, from which a major point can be seen to emerge, that a main purpose of those who preserved tradition was to give an account of the past of a society that was acceptable to the dominant element in that society; therefore, when circumstances changed, what was handed down as tradition had to be changed to reflect that.[12] The changes in the "origin myth" of the different recognised branches of Greeks and in specific stories such as that of the "Ionian migration" show this principle operating in Greek tradition.[13]

Further, there is no reason to believe that public performances of heroic poetry relied on the faithful reproduction of a set "text", preserved by a guild of bards that would only allow changes by common agreement, as Forsdyke imagined. Taken to its logical conclusion, such an idea might require that poems composed about a historical Trojan war fought in Mycenaean times, which presented the story in a Mycenaean setting, should be at least partly in Mycenaean Greek, which of course they are not. Rather, not only the language but perhaps even the metre of such poems would have changed over the period of transmission, which would surely require the revision of the formulae that seem such an essential part of the oral style of composition; and with such changes would come scope to expand, alter and create at the poet's will. Indeed, it is evident from all that we know about the Archaic poets, whose work seems to have been the ultimate source for many of the most famous Greek myths (although there are references to several of these in the Homeric poems), that they felt under no obligation to "stick to the story", but changed details and invented freely, and the Athenian tragedians continued to add to and alter famous legends to suit their purposes. It would be foolish to suppose that the story of the Trojan War was uniquely free from this kind of treatment, so there is no reason to suppose that even the bare outline of the story has been preserved intact.

In fact, there are perfectly good reasons for supposing that Greek tradition preserved virtually nothing of any historical value from the Mycenaean period.[14] It was remembered that Mycenae and Pylos were once very important places, which they had ceased to be by the end of the Bronze Age, but effectively nothing of the historical context in which they were important survived. As is quite clear from the Iliad, all memory of the Hittites, the great power of Anatolia in the later fourteenth and thirteenth centuries BC,[15] was lost. Documents from the Hittite capital, though fragmentary, give us valua-

12 Cf. Henige 1974, ch. 1 on the manipulation of genealogies, and the medieval Irish example cited in Dickinson 2007: 192, and more generally Thomas 1989: 4–8.

13 Cf. Hall 1997, ch. 3, 2002: 25–29 and 67–73, and Dickinson 2006: 51 with citations.

14 Cf. in general Dickinson 2020.

15 All dates cited hereafter are BC unless otherwise stated, and those for Hittite kings are taken from Bryce 2005.

ble information about western Anatolia and its kingdoms in the Late Bronze Age, which, as archaeological evidence shows, had been in contact with the Aegean civilisations even in pre-Mycenaean times.[16] After early conflicts with the Hittite kingdom based in central Anatolia, these western kingdoms were finally subjected by the Hittite king Mursili II (c. 1321–1295) and apparently remained subjected, although not always contentedly, until the collapse of the Hittite kingdom near the end of the thirteenth century. A plausible geography of the region has been worked out, in which the northernmost of the subjected kingdoms was Wilusa, a name notably similar to the (W)Ilios of the Iliad, Classical Ilion.[17] As noted above, this was certainly located at Hissarlık, the site first excavated by Schliemann and the largest Bronze Age site with a fortified citadel in the Troad.[18] Our impression of this site has been considerably changed by the most recent excavations, by Manfred Korfmann, which have established that this site had an extensive "lower city", encircled by a defensive ditch and probable rampart, that spread far beyond the well-fortified citadel that was almost exclusively the focus of the earlier excavators from Schliemann onwards.[19]

No trace has been found of the period of subordination to the Hittites, but this is hardly surprising, given the intensive occupation of the site in historical antiquity. But the reality of Hittite control is made perfectly clear by the treaty struck between the Hittite king Muwatalli II (c. 1295–1272) and the Wilusan king Alaksandu, which refers to help that Muwatalli had given to Alaksandu, apparently against local enemies.[20] Another likely reference to Wilusa is of particular interest in this context, from the famous "Tawagalawa Letter", in fact a draft of a letter that was intended to be sent by, probably, the Hittite king Hattusili III (c. 1267-37) to a king of Ahhiyawa. This territory, it is now generally accepted, was based somewhere in the Aegean region, and at this date it must be an important principality within the general region of Mycenaean Greece. Various indications from the Hittite documents show that this principality had clear and long-standing interests in western Anatolia, particularly with the city of Millawanda, generally identified with Miletus, which was under the control of Ahhiyawa at the time of the letter.[21] The purpose of this letter, in which the king of Ahhiyawa is addressed in very flattering terms by the Hittite king, constantly called "my brother" and sometimes even "Great King, my equal", was to persuade him to withdraw any support from a notorious enemy of the Hittites, Piyamaradu, who was very active in western

16 Cf. Dickinson 2019: 9–10.

17 It is now clear that occupation on the site was not interrupted between the Bronze Age and historical times (Jablonka 2010: 856), and the name is very likely to have been inherited from the past with only a minor change.

18 Rose 2014: 27.

19 Jablonka 2010: 853–55.

20 Beckman 1999: 87–93; Bryce 2005: 226.

21 On this and what follows see Dickinson 2019, especially 12–13.

Anatolia at this time and was currently offshore in Ahhiyawan territory, having been pursued by the Hittite king to Miletus but escaped by sea. The king of Ahhiyawa is asked to write to Piyamaradu and urge him either to make peace with the king of the Hittites, for, although there has been a dispute between the kings of the Hittites and Ahhiyawa over Wilusa, this has been settled diplomatically and there is supposedly no reason for hostility between them,[22] or to move to non-Ahhiyawan territory.

This has been taken to signify Ahhiyawan interest in this part of Anatolia, as part of a supposedly long-standing rivalry between the Hittites and Ahhiyawa for power and influence in western Anatolia, in which Ahhiyawa was the aggressor, if anything,[23] and which has been argued to be the ultimate historical background for the Trojan War, with Wilusa caught in the middle.[24] As part of this theory, it is maintained by a number of specialists that Mycenae controlled the Mycenaean world or at least the most important parts of it, to explain why Ahhiyawa should have been a sufficiently strong power for the Hittite kings to treat with respect. But this view of Mycenae's position in the thirteenth century is a minority view which I do not accept,[25] and it is certainly not reflected in the Iliad, in which Agamemnon is not envisaged as an overlord with the right to require military support from subordinate kings, as the Hittite kings did from the kings of Wilusa and other territories. Rather, the Greek forces form an essentially temporary confederacy which Agamemnon leads because he rules the strongest power and commands the largest forces.[26]

In fact, there is very little real evidence for the supposed rivalry between the Hittites and Ahhiyawa,[27] which relies in part on the assumption that needs to be proved, that the Homeric poems contain a genuine portrayal of the ruling class of Mycenaean civilisation as warlike and predatory. Indeed, the natural assumption from the references in the Tawagalawa Letter is that in the two cases of apparent confrontation mentioned the Hittite king or his repre-

22 It should be noted that Singer (2011: 418) describes this reading as "highly conjectural", and that Beckman et al. 2011: 116, though accepting the reading Wilusa, read less of the name than is in Hoffner 2009: 311. The Hittite king does in fact admit that there is still an unsettled problem between him and the king of Ahhiyawa (see Beckman et al. 2011: 117–19 on paragraph 15 of the letter). But this unsettled problem is unlikely to have anything to do with Wilusa, for if it did there would surely be some indication of this in the text.

23 Cf. Bryce 2005: 59, Singer 2011: 410, 448 ("intense Hittite-Ahhiyawan competition").

24 e.g. Cline 2013: 108.

25 For some criticisms see Dickinson 2019: 13–17.

26 It may be noted that in the Archaic period poets were evidently wondering already why so many Greek rulers were involved in the expedition to Troy, so that a rather absurd story, found first in the Hesiodic *Catalogue of Women*, was developed, that an oath was demanded of all Helen's suitors by her mortal father Tyndareos to come to the aid of the winner of her hand if she should be abducted. A reference in the Iliad (4.64–72), apparently overlooked or ignored by later poets, suggests that the goddess Hera herself travelled all over Greece to gather the coalition, driven by her deep-rooted hatred for the Trojans.

27 I no longer take the view expressed in Dickinson 2008: 192, cf. Dickinson 2019.

sentatives were the aggressors,[28] and various documents suggest that quite a close relationship developed between the Hittite and Ahhiyawan royal families from the time of Mursili II up to the time of the Tawagalawa Letter.[29] There are indications that in the reign of Tudhaliya IV (c. 1237–1209), Hattusili's son, relations between the Hittite kingdom and Ahhiyawa may have deteriorated, but there is nothing to suggest that this had any effect on Wilusa. We know only, from a letter probably sent by Tudhaliya IV to a king of another west Anatolian principality, Mira, that the king of Wilusa, Walmu, has been expelled from Wilusa by his subjects and taken refuge in Mira, and that the Hittite king intends to restore him to his throne.[30]

It hardly needs stressing what a different picture all this gives from the impression given throughout the Iliad and Greek tradition generally, that Troy was the centre of a great kingdom and not subordinate to any other power. It is no real surprise that there is no hint of the historical situation in the stories of Troy's early history as set out by Aineias in his confrontation with Achilles,[31] and that the genealogy of the royal line quoted there does not include any of the three kings of Wilusa named in the Hittite documents. In fact, the catalogue of Trojan forces and their allies at the end of Iliad Book 2 does not name any of the other territories and peoples known in western Anatolia from Hittite sources apart from the Lycians; its names generally belong to a later era.[32] It also "archaises" in making Miletus a Carian town, to fit the legend of its settlement by Greeks in the "Ionian migration", whereas in historical fact it was evidently closely linked to Ahhiyawa in the Late Bronze Age, when its material culture became basically Mycenaean, even if at times it was under Hittite control.[33]

So, in terms of faithfulness to the actual historical setting in which such a war would have been fought, the Iliad and the tradition on which it is based fail more or less completely. That said, the supposed reason for the war, the abduction of a king's wife, could have been a perfectly acceptable reason to go to war in the Late Bronze Age, at a time when one of the recognised tools of international diplomacy was marriage between royal families. But the whole story still contains major implausibilities, that such a massive force could or would have been raised and that it should have had the tenacity to besiege Troy for so long, for sieges were not prolonged affairs in Bronze Age warfare, or indeed later. Indeed, what is described in the Iliad is not even a siege, but rather fighting in front of a massive walled city that can hold the whole army of

28 In both paragraphs 13 and 15 of the text, the Hittite king is surely admitting that he was at fault (Beckman et al. 2011: 117), responding in the unsettled case to the Ahhiyawan king's accusation, "You have used force against me" (Hoffner 2009, 312 translates, "You have acted aggressively towards me.").

29 Dickinson 2019: 13.

30 Beckman et al. 2011: 129, 132.

31 Iliad 20.230–40.

32 Rutherford 2011: 891.

33 Niemeier 2011: 522.

Trojans and allies as well as its normal population but never seems to run short of supplies, and the poetic vividness of the descriptions of the fighting conceals the utter unreality of what is being described. Anyone with experience of fighting in a major confrontation of forces would recognise this unreality, with its emphasis on the exploits of individuals, and perceive if they considered the matter that the sheer intensity of the conflict could not have been maintained day after day, even for the time covered by the Iliad, let alone for ten years. But they would be reminded, if they needed it, that this was a fantasy of the age of heroes, by the constant intervention or threatened intervention of the gods.

To return to the world of historical reality: in my view Greek tradition remembered nothing of the real history of the Troad and the real relations between the powers of Anatolia and the Aegean in the 13th century BC, and this must undercut any theories that try to explain the war as the result of Mycenaean expansionism. But it still seems to be widely believed that the famous Catalogue of Ships in Iliad Book 2 preserves genuine information about Mycenaean Greece, for a Mycenaean identification can be suggested for almost all the sites named.[34] But, on the basis of great familiarity with Mycenaean Greece, built up over many years, I will state flatly that I do *not* think the Catalogue offers a good picture of it in the palatial period. Undoubtedly it presents a picture of Greece that divides the mainland and some of the islands into principalities that are quite different from the familiar city-states of historical Greece, although several of the provincial names in the Peloponnese and the names of local populations in central Greece are the same as in historical times, including the Boeotians. But according to other tradition they should not be there at all, having arrived after the Trojan War,[35] and whoever compiled the Catalogue seems to be deliberately not making Thebes the centre, apparently to allow for the tradition that it had been captured by the sons of the famous Seven Against Thebes, although we know from the latest excavations that Thebes remained an important Mycenaean palatial centre until the period of the Mycenaean collapse. The minimal recognition given to Orchomenos, also a very important centre in the Bronze Age and Thebes's historical rival, may be a concealed way of recognising Thebes's claim to be the proper leader of the Boeotian people. It is appropriate at this point to note that the Catalogue actually begins with the Boeotians, far more of their settlements being mentioned than for any other contingent. The account of them is followed by those of the other contingents from central Greece, Athens and Salamis, before any attention is given to the Peloponnese, where there were many Mycenaean centres at least as important as Thebes, Orchomenos, and Athens, including of course the greatest of them all, Mycenae. But this surprising order is just one of the striking peculiarities of the Catalogue.[36]

---

34 The basic argument was made in Hope Simpson & Lazenby 1970.

35 As noted by Thucydides, who produces an inadequate explanation (I.12).

36 For a more general discussion of these peculiarities see Dickinson 2011. Some difficulties were already pointed out in the Conclusions to Hope Simpson & Lazenby 1970, especially 161–164, but this was written under the impression that Troy was a relatively small town.

The most implausible division of the Argolid is also particularly notable. The realm of Diomedes, based in Argos, takes in Tiryns and all of the Argive plain south of Mycenae and the Argive peninsula, while that of Agamemnon, centred on Mycenae, takes in the territories of the later city-states Phlius, Cleonae, Corinth, Sicyon and much of Achaea. It seems clear to me that this is an attempt to harmonise two cycles of legend, in one of which Mycenae was the centre of the Argolid, while in the other Argos, a leading centre in historical fact from the 10th century, filled this role.[37] But archaeology indicates that Argos was not a very important Mycenaean centre compared with Tiryns or Midea, which has many claims to recognition as the third great site of the central Argolid but does not appear in the Catalogue list at all, any more than the port sites at Nauplia and modern Kalamianos, a major town in the eastern Corinthia.[38]

In the territory that provides Nestor's forces, historically western Messenia, there is hardly any overlap between the names of the places from which he draws his contingents and the places that we know from the Linear B archives of Pylos were the local centres of administration. Nestor's kingdom is also considerably less extensive than the territory controlled from Pylos, since it does not apparently include any of the Pamisos valley, and the position of Pylos seems to be imagined in Odyssey Book 3 as on or very close to the coast, whereas Mycenaean Pylos was well inland. These difficulties can only be resolved by the creation of further hypotheses that raise more problems, e.g. that this is part of the evidence that the Catalogue represents the period of Mycenaean decline.[39]

The situation in Laconia, where Sparta is recognised as Menelaos's capital throughout the Homeric poems and indeed Greek tradition generally, surely in recognition of its historical importance, is also strikingly at variance with what we now know of central Laconia in the Mycenaean period. The site of Ayios Vasileios, well south of Sparta and Amyklai, has proved to be a very likely palatial centre, producing evidence of major architectural complexes, widespread frescoes, and an archive of Linear B tablets.[40] The only name that has been associated with it is Pharis, a name otherwise totally unknown in tradition, which is very briefly referred to by Pausanias.[41] The site of the shrine known as the Menelaion, close to Sparta but on the other side of the river Taygetos, seemed before the discovery of Ayios Vasileios to be the most important Mycenaean site in Laconia, with a series of important buildings and by the 13th century a very large settlement; but its impeccably ancient name

37 Iliad 4.376–81 contains a notable attempt at harmonisation, when Agamemnon is made to explain why Mycenae did not participate in the famous expedition of the Seven Against Thebes, led by Adrastos, king of Argos.

38 On Kalamianos see most recently Pullen 2022.

39 Hope Simpson & Lazenby 1970: 162. The arguments for this interpretation depend on an inevitably outdated account of the evidence and involve questionable assumptions.

40 Cf. most recently Wiersma et al. in Wiersma and Tsouli 2022: 57–71.

41 Hope Simpson & Lazenby 1970: 74. The source is Pausanias III.20.3 (Levi 1971: 73).

Therapne[42] does not appear in the Catalogue at all. There is increasing evidence for Mycenaean period settlement at Sparta itself, but the finds remain unimpressive compared with those at Ayios Vasileios and the Menelaion.

There are other absences that are surprising, at the least, such as Kydonia, modern Khania, in western Crete, arguable the most important centre in Crete in the thirteenth century, where Linear B tablets have been found, but the examples that I have cited in detail are, I feel, the most significant, for when dealing with the most important regions of the Mycenaean mainland the Catalogue can be argued never to get it right. However, it cannot be made to fit any post-Mycenaean period either; like the Homeric tradition as a whole it seems to blend old and new, and while the age of some elements may be considerable, they cannot be easily unpicked from what is evidently or plausibly later.

A similar blending of old and new can be detected in many references to material culture. This is particularly clear in descriptions of warfare, which, as has long been pointed out, jumble together references to armour, shield-types and weapons of different periods. Some of the most distinctive and commonly referred to, such as the common use of throwing spears and the bosses on shields, are at best post-palatial Mycenaean,[43] and although weapons are generally described as of bronze or bronze-headed, there are occasional disconcerting references to items, most often weapons, as being of iron, uses of the word for iron as a synonym for weapon, and more general mentions of iron as a desirable substance.[44]

But more significant, to me, are those important areas of social behaviour and material culture where the items or behaviour referred to may be considered *consistently* post-Mycenaean. One is burial customs. The only custom ever described in the Homeric poems involves cremation of the dead and burial of the remains in a vessel under a mound, on which a marker may be placed. This is not just a rite for heroes, but for everyone who merits a burial at all – so it is famously asked for by Odysseus's luckless crewman Elpenor, whose ghost he encountered at the entrance to the Underworld.[45] The very rare Mycenaean cremations that have been identified, most of the post-palatial period, have generally been found side by side with inhumations in the same tombs; none fit the Homeric descriptions, neither do the urn-cremations from Troy dating to the time of Troy VI. Cremation remained a minority rite, practised only by certain communities, even in the Early Iron Age, and where it involves use of a mound such mounds normally contain many burials. But

42 Pausanias III.19.9 is specific: "Menelaos's shrine is there" (Levi 1971: 69).

43 On shield bosses see Dickinson 2006: 157, on spears Dickinson 1986: 27, 2006: 157–158, and on both and the description of warfare generally 2017: 12–13.

44 The sources are discussed in useful detail in Lorimer 1950: 117–21, though the archaeological commentary is now outdated. On iron's value cf. especially Iliad 23: 826–35, and the formula first found in Iliad 6: 48 and repeated four times in the Iliad and Odyssey, which lists iron with gold and bronze as types of stored treasure.

45 Odyssey 11.74–78.

the closest actual analogy to the most elaborately described Homeric burial, that of Patroklos, is an Early Iron Age burial, that found within the structure at Lefkandi on Euboea now known as the Heroön, dating no later than c. 950, in which the remains of the main burial, a cremated adult man, were placed in a bronze amphora within a walled pit and accompanied by a richly provided woman's inhumation and, in a separate pit, four evidently sacrificed horses.[46] But this burial remains unique in the archaeological record of the Early Iron Age, and its main value is to show that there could be relatively magnificent burials then (as shown by other tenth and ninth century burials in the cemeteries of Lefkandi), a fact unknown to earlier generations of scholars, who tended to assume that any suggestion of magnificence must derive from Mycenaean times.

Another area of social custom that was even more important than burial customs is religion. As described in the poems, the religious beliefs and practices seem closest to those of the historical Greeks. Homer's gods are the well known pantheon of historical times, but barely half of these can be identified in the Linear B texts, and the rite normally practised in the Homeric gods' honour, as described in most detail in Odyssey Book 3, was the same as in Classical times, sacrifice of an animal at an altar in the open air and the burning of a portion to the god(s) being honoured. There is certainly evidence that forms of animal sacrifice were practised at some sites in Mycenaean times, but there is no indication that it was central to public religion; other forms of offering such as clay figurines or pots containing foodstuffs seem to have been more typical. Altogether, I think Mycenaean religion as practised, for which the evidence is in fact surprisingly thin and scattered, looks very different from the practices and associated beliefs presented in the Homeric poems.

The dress of high-ranking women is also consistently post-Mycenaean. The poems make no clear references to typical Mycenaean finery, neither the elaborate dresses shown in the frescoes nor the rich range of beads found especially in graves. Instead, dress when described basically consists of lengths of cloth, fastened with brooches; when Penelope's suitors suddenly begin to give her gifts,[47] an embroidered robe is given with a set of 12 gold brooches by Antinous. These brooches must be the fibulae, normally of bronze, that began to appear in the later stages of the Mycenaean period but only became typical in the Early Iron Age.[48] Another gift, by Eurydamas, is described as "a pair of earrings with triple clusters", which exactly fits Lefkandi examples of the late 9th century.[49] This is surely another Early Iron Age reference; indeed, to my knowledge no earrings have been found in Greek contexts dating between c. 1400 and 900.

---

46 Lemos 2002: 166–167.

47 Odyssey 18.292–298.

48 Dickinson 2006: 161–162, 164.

49 Dickinson 2006: 160, fig. 5.22:18. A pair is described in identical language in Iliad 14: 182–183.

Other material references may suit the Early Iron Age and especially its later stages best, but some caution is needed here.The constant citations of bronze tripods and cauldrons as magnificent items has seemed most appropriate for the 9th to 7th centuries, when such items were the most impressive dedications at sanctuaries. But there is growing evidence that tripod stands with decorated legs, originally Cypriot imports, were already becoming popular in the post-palatial period, if not a little before, and that they were manufactured in Greece throughout the Early Iron Age, at least at some sites, so such references could be quite ancient.[50] However, other metal vessels, cups and jugs, referred to in the Homeric poems are too rarely described in any detail for parallels to be found, and may largely be part of the aura of fairy-tale magnificence that permeates the Homeric descriptions of palaces and princely possessions, clearest in Telemachos's comments on Menelaos's palace, "The whole place gleams with bronze and gold, amber and silver and ivory".[51] Such comments may reflect some of the reality of Assyrian palaces of the 9th to 7th centuries,[52] but I suspect that in large part it is fantasy.

The only palace about which much detail is given in the Homeric poems is of course Odysseus's in the Odyssey, where much of the action take place. But the effort that has been put into trying to reconstruct its plan, producing results with varying resemblances to the Mycenaean palace of Tiryns in particular, may well have been wasted, for it is not at all obvious that the poet had a very clear picture of a building in his mind. The whole complex is surrounded by a most un-Bronze Age fence with a gate. The hall, reached from a courtyard through a porch, is at the centre of the action, and so functions as the place where guests are received and fed; but all the 112 suitors eat in there as well, with quite a number of servants to wait upon them. There are chairs and at least one table, and a variety of seating for the suitors to sit on, and a spear-stand to place weapons in. A single massive pillar within the hall supports the roof, and a stairway leads by the pillar up to Penelope's room, which was big enough to hold her loom; but there must be some place on the ground floor where she can wash herself. Food stores and some form of kitchen should also be accessible somehow from the hall, and we hear at different points about a lockable back door leading to quarters for the female slaves, also some kind of side door that leads to a storeroom for weapons and armour, and a treasure room. Telemachos goes to a separate bedroom outside in the yard to sleep, while the suitors go home to their own houses.[53] I do not think all these features can be fitted into a coherent plan; rather, individual features are effectively conjured up when suitable to the action, without any concern with how they will fit into an overall plan. Mycenaean palaces have

50 Dickinson 2006: 150–153.

51 Odyssey 4.72–73.

52 Cook 2004.

53 This looks like a concession to reality; the poet will have realised that there is no way so many people could find places to sleep within the palace. But this still makes no allowance for those suitors who have come from other islands!

complex plans and second storeys, but no Aegean buildings of the Early Iron Age, to which features like spear-stands might more plausibly belong, are remotely similar. It is, in fact, a fantasy building, perhaps inspired by travellers' tales of Near Eastern palaces.

At best, then, the social and material background of the Homeric poems shows a mixture of Bronze Age and Iron Age features, with a heavy dash of pure fantasy. This mixture is handled with such apparent assurance that it seems evident that it had already been blended together by the time of the Homeric poems' composition, but the possibility that elements might be expanded or independently invented by individual poets can never be ignored. Because such stories concentrate very much on the personalities that they describe, they show little concern with how the prosperity of the different principalities and the great wealth that their rulers dispose of is supported; it is simply part of the background. Some of the wealth probably comes from cattle-raiding or piracy, which seem to be thought of as quite normal and acceptable activities; there are a few references to trade of various kinds, but this is not a typically "heroic" activity, so attracts very little attention. In general, many features of the world claimed to be that of the heroic past are reassuringly familiar and down-to-earth, but this is still in many respects an unreal poetic world, reflecting the way heroes are expected to live. So they are always eating roast meat, constantly handle vessels and other treasures of precious metals, and encounter gods face to face.

It would still be open to supporters of a historical Trojan War to claim that some serious incident involving royal families led to an attack on and destruction of Troy. If, as Korfmann has argued, this was the phase called Troy VI rather than its diminished successor Troy VIIA, then the date of its destruction, now put around 1250, would fit into a period when Mycenaean power was still apparently great. But even if Troy VI did fall to hostile attack, rather than to an earthquake as has been the standard view until now, there is absolutely nothing in the archaeological material to show that it was destroyed by an army deriving from Mycenaean Greece. Moreover, a date about 1250 would place the event in the reign of Hattusili III of Hatti, when a problem over Wilusa between Hatti and Ahhiyawa had apparently been solved diplomatically, and the survival of Wilusa as a functioning kingdom into the later thirteenth century is indicated by the letter cited above concerning the exiled king Walmu, expelled by his own subjects.

If, then, there was no actual great war behind the tradition, how did the story arise? I find the argument attractive, that it was created at a time when the Greeks were becoming increasingly conscious of themselves as a separate people,[54] and when a need might have been felt for a national epic, which showed a great alliance of Greeks – greater than any known in historical times – battling against a non-Greek foe. That the siege of a city was at the heart of the story might well reflect the influence of Anatolian epics that we know of

54 Cf. Sherratt 2010: 6–10, 2017: 49. Sherratt 2017 is a very interesting and persuasive analysis of the formation of the tradition of heroic poetry.

concerning sieges,[55] and the story could have been attached to Troy in particular because remains of the fine citadel wall were surely still visible in the 8th century. But ultimately I think that we must accept that the tale of the Trojan War is a great story, but there is no good reason to think that it has any close link with history.

55 Cf. Bachvarova 2005, especially 131–53, on the "Song of Release", which has some striking links with the Iliad in features of plot development.

BIBLIOGRAPHY

Bachvarova 2005
M. R. Bachvarova, "The Eastern Mediterranean epic tradition from *Bilgames and Akka* to the Song of Release to Homer's Iliad," in: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 45, Durham, 2005, 131–135.

Barker 2018
P. Barker, *The Silence of the Girls*, Hamish Hamilton, London, 2018.

Barker 2021
P. Barker, *The Women of Troy*, Hamish Hamilton, London, 2021.

Beckman 1999
G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, Writings from the Ancient World Series 7, Atlanta, Georgia (2nd edition), 1999.

Beckman *et al*. 2011
G. H. Beckman, T. R. Bryce and E. H. Cline, *The Ahhiyawa Texts*. Society of Biblical Literature, Writings from the Ancient World Series 28, Atlanta, Georgia, 2011.

Bennet 1997
J. Bennet, "Homer and the Bronze Age," in: I. Morris and B. Powell (eds), *A New Companion to Homer,* Brill, Leiden-New York-Cologne, 1997, 511–533.

Bryce 2005
T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford, new edition, 2005.

Bryce 2010
T. Bryce, "The Trojan War," in: E.H. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford University Press, Oxford, 2005, 475–482.

Cline 2013
E. H. Cline, *The Trojan War. A Very Short Introduction.* Oxford University Press, Oxford, 2013.

Cook 2004
E. Cook, "Near Eastern sources for the palace of Alkinoos," *American Journal of Archaeology* 108, Boston, 2004, 43–77.

Dickinson 1986
O. T. P. K. Dickinson, "Homer, the poet of the Dark Age," in: *Greece and Rome* n.s. 33, 20–37 Cambridge University Press, 1986; reprinted with corrections and some additional comments in: P. Walcot and I. McAuslan (eds.), *Homer*, in *Greece and Rome Studies* 4, Oxford University Press, Oxford, 1998, 19–37.

Dickinson 2006
O. T. P. K. Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age*, Routledge, London & New York, 2006.

Dickinson 2008
O. T. P. K. Dickinson, "Was there really a Trojan War?", in: C. Gallou, M. Georgiadis and G.M. Muskett (eds), *DIOSKOUROI. Studies Presented to W.G Cavanagh and C.B. Mee on the Anniversary of their 30-Year Joint Contribution to Aegean Archaeology,* Archaeopress, BAR International Series 1889, Oxford, 2008, 189–97.

Dickinson 2011
O. T. P. K. Dickinson, "Catalogue of Ships," in: Finkelberg 2011a, 150–55.

Dickinson 2014
O. T. P. K. Dickinson, "How warlike were the Mycenaeans, in reality?", in: Y. Galanakis, T. Wilkinson and J. Bennet (eds.), *ΑΘΥΡΜΑΤΑ. Critical essays on the archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Archaeopress, Oxford, 2014, 67–72.

Dickinson 2017
O. T. P. K. Dickinson, "The will to believe: why Homer cannot be 'true' in any meaningful sense," in: S. Sherratt and J. Bennet (eds), *Archaeology and Homeric Epic*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Oxbow Books, Oxford, 2017, 10–19.

Dickinson 2019
O. T. P. K. Dickinson, "The use and misuse of the Ahhiyawa texts," in: *Studi micenei ed egeo-anatolici* N.S. 5, 2019, 7–22.

Dickinson 2020
O. T. P. K. Dickinson, "The irrelevance of Greek 'tradition'", Ch. 16 in: G. D. Middleton (ed.), *Collapse and Transformation*, Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, 2020.

Finkelberg 2011a
M. Finkelberg (ed.), *The Homer Encyclopaedia*, Blackwell, Oxford, 2011.

Finkelberg 2011b
M. Finkelberg, "Trojan War", in: Finkelberg 2011a, 892–894.

Finley 1977
M. I. Finley, *The World of Odysseus*, Book Club Associates, 2nd edition, Chatto & Windus, London, 1977.

Forsdyke 1954
J. Forsdyke, *Greece Before Homer. Ancient Chronology and Mythology*, Max Parrish, London, 1954.

Hall 1997
J. M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Hall 2002
J. M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago, University of Chicago Press, 2002.

Haynes 2019
N. Haynes, *A Thousand Ships*, Pan Macmillan, New York, 2019.

Hoffner 2009
H. A. Hoffner, Jr, *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Writings from the Ancient World Series 15, Atlanta, Georgia, 2009.

Hood 1995
S. Hood, "The Bronze Age Context of Homer," in: J.B. Carter and S.P. Morris (eds), *The Ages of Homer*, Texas University Press, Austin, Texas, 1995, 25–32.

Hope Simpson & Lazenby 1970
R. Hope Simpson & J. F. Lazenby, *The Catalogue of The Ships in Homer's Iliad,* Oxford University Press, Oxford, 1970.

Jablonka 2010
P. Jablonka, "Troy," in: E. H. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford University Press, Oxford, 2010, 849–861.

Levi 1971
P. Levi, *Pausanias Guide to Ancient Greece*. Vol. 2. Penguin, Harmondsworth, 1971.

Lorimer 1950
H. Lorimer, *Homer and the Monuments*, Macmillan, London, 1950.

Miller 2011
M. Miller, *The Song of Achilles*, Bloomsbury, London, 2011.

Morris 1997
I. Morris, "Homer and the Iron Age," in: I. Morris and B. Powell (eds), *A New Companion to Homer,* Brill, Leiden-New York-Cologne, 1997, 534–559.

Niemeier 2011
W.-D. Niemeier, "Miletus," in Finkelberg 2011a, 521–522.

Pullen 2022
D. J. Pullen, "Shaping a cultural landscape at Kalamianos, Greece," in: Brysbaert, A., Vikatou, I. and Pakkanen, J. (eds), *Shaping Cultural Landscapes. Connecting Agriculture, Crafts, Construction, Transport, and Resilience Strategies*, Leiden, Sidestone Press, 2022, 187–204.

Rose 2014
C. B. Rose, *The Archaeology of Greek and Roman Troy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Rutherford 2011
I. C. Rutherford, "Trojan Catalogue," in: Finkelberg 2011a, 890–92.

Shanower 1998 onwards
E. Shanower, *Age of Bronze*, Image Comics, Portland, Oregon.

Sherratt 2010
S. Sherratt, "The Trojan War: history or bricolage?", in: *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 53.2, Oxford, 2010, 1–18.

Sheratt 2017
S. Sherratt, "Homeric epic and contexts of bardic creation", in: S. Sherratt and J. Bennet (eds), *Archaeology and Homeric Epic*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Oxbow Books, Oxford, 2017, 35–52.

Singer 2011
I. Singer, "Western Anatolia in the thirteenth century B.C.E. according to the Hittite sources," in: I. Singer, *The Calm Before the Storm. Selected Writings of Itamar Singer on the End of the Late Bronze Age in Anatolia and the Levant*, Society of Biblical Literature, Writings from the Ancient World Supplements 1, Atlanta, Georgia, 2nd edition, 2011, 407–423.

Thomas 1989
R. Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Wiersma *et al*. 2022
C. W. Wiersma, W. de Neef, S. Voutsaki and A. Vasilogamvrou, "The Ayios Vasileios survey project. A preliminary outline of the habitation history and size of Ayios Vasileios compared to other palatial settlements," in: C. Wiersma and M.P. Tsouli (eds), *Middle and Late Helladic Laconia. Competing Principalities?*, Publications of the Netherlands Institute at Athens VII, Leiden, Sidestone Press, 2022, 57–71.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.17

Alka Domić Kunić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Odsjek za arheologiju

Ante Kovačića 5, HR-10000 Zagreb

adomic@hazu.hr

NASLJEDNA KRIŽALJKA CARA AUGUSTA – OD MARCELA DO TIBERIJA

Rad prati razvoj plana (i napore da se on ostvari) koji je Oktavijan August razvijao u vezi s nasljedovanjem svoje vlasti. Sve inačice njegovog plana s vremenom su se izjalovile, ostavivši mu na kraju samo jednu opciju – Tiberija Klaudija Nerona, koji ga je i naslijedio 14. godine poslije Krista.

Ključne riječi: Oktavijan August, Klaudije Marcelo, Vipsanije Agripa, Gaj i Lucije Cezar, Tiberije, Germanik, Druz Stariji, Druz Mlađi, nasljednici / Octavian Augustus, Claudius Marcellus, Vipsanius Agrippa, Gaius and Lucius Caesar, Tiberius, Germanicus, Drusus the Elder, Drusus the Younger, heirs

Godine 25. pr. Kr. grad Rim je nazočio važnom događaju: Augustova kći Julija udala se za Marka Klaudija Marcela. Princepsa je bolest zadržala u Hispaniji, pa je svom starom prijatelju i najbližem suradniku Marku Vipsaniju Agripi povjerio ulogu organizatora i rukovoditelja svadbene svečanosti (Cass. Dio LIII, 27, 5).[1] Šest godina prije toga, koncem kolovoza 31. pr. Kr., Oktavijan (tada još ne August) je u sudbonosnoj bitci kod akarnanskog rta Akcija odnio konačnu pobjedu nad Markom Antonijem, moćnim političkim protivnikom koji je nakon Cezarove smrti kao glavni Cezarov pobočnik polagao pravo na vodeći položaj u državi. Oktavijan je pobjedu uvelike imao zahvaliti uspjehu pomorskih bitaka koje je u njegovo ime izvojevao Vipsanije Agripa; Agripa je svom prijatelju tom prilikom izborio i nepodijeljenu vlast nad rimskim imperijem. U siječnju 27. pr. Kr. senat je pobjedniku i službeno predao u ruke državu, obasuvši ga počastima i dodijelivši mu magistrature (sve naoko u skladu s dotadašnjom republikanskom praksom) zahvaljujući kojima je Oktavijan (odsada i *augustus*, uzvišeni) i legitimno postao jedinim vlastodršcem u Rimu. Senat mu je, između ostaloga, izglasao *imperium proconsulare maius* i *tribunicia potestas* – te su dvije ovlasti, preuzete iz dotadašnjeg sustava, davale privid kontinuiteta rimskog republikanskog uređenja, ali su, u rukama istoga čovjeka, posjedniku omogućavale potpunu kontrolu nad državom. Prokonzularni imperij omogućavao je, naime, kontrolu nad svim legijama, a tribunske ovlasti su, kroz pravo veta, davale kontrolu nad svim ostalim magistraturama (usp. Cass. Dio LIII, 17–18). Možemo samo nagađati je li Oktavijan

1 Agripa se tri ili četiri godine prije toga bio drugi put oženio, rastavši se od Cecilije Pomponije Atike, kćeri Ciceronovog prijatelja, glasovitog financijera i nakladnika Tita Pomponija Atika. Nova odabranica je bila Augustova nećakinja Klaudija Marcela Starija, sestra Julijinog mladoženje Marka Klaudija Marcela – tim je brakom August svog prijatelja uveo u tazbinski odnos sa svojom obitelji (Suet. *Aug*. 63).

August već tada prigrlio ideju monarhije ili je, krijući se iza republikanskih zasada, tek kanio nastaviti putem kojim je krenuo Cezar prije nego su ga u tome prekinuli urotnički udarci.[2] Već je sam naslov *princeps* mogao zazvoniti na uzbunu – "prvi među jednakima" u stvarnosti nije bio okružen jednakima sebi, no Kasije Dion za to ima opravdanje: "Tako je vlast bila promijenjena na bolje i u interesu veće sigurnosti, jer za narod više nije bilo sigurnosti u demokratskom uređenju" (Cass. Dio LIII, 19, 1). Bilo je, doduše, i u Augustovoj kući onih koji su se nadali povratku republike – njegov pastorak Druz Stariji, miljenik i samoga princepsa i čitavog naroda, naslijedivši političke stavove svog oca Tiberija Klaudija Nerona "nikada nije krio da će obnoviti nekadašnje državno uređenje čim bude mogao" (Suet. *Claud*. 1); štoviše, sa svojim je bratom Tiberijem "raspravljao o tome kako bi trebalo prisiliti Augusta da uspostavi republiku" (Suet. *Tib*. 50), a u narodu je živjelo uvjerenje "da bi bio uspostavio slobodu da je zavladao carstvom" (Tac. *Ann*. I, 3).

Kao što ne možemo biti sigurni kakvi su bili planovi Oktavijana Augusta glede državnog uređenja te 27. pr. Kr., (kako će se kasnije pokazati) ključne godine koja je pospješila kraj republike i pojavu monarhije, tako ne možemo znati niti je li August već tada pomišljao na to da odgoji nasljednika. Rimska republika, do tada na životu punih pet stotina godina, nije nudila presedan koji bi princepsa usmjerio prema prikladnom rješenju. Principat, kao posve novi oblik vlasti, u ranim godinama svog postojanja još se, izgleda, nije usredotočio na pitanje nasljedovanja, iako će ono, kako ćemo vidjeti, ubrzo postati aktualno.[3]

August je svoju apsolutnu moć u nastajanju skrivao (barem u početnim godinama) pod krinkom republikanskih magistratura, još ne kaneći (ili ne

---

2 O principatu pod krinkom republikanskog uređenja npr. Hammond 1956; Posavec 2015: 69. U tom bi se svjetlu možda mogla promotriti i Julijina udaja za Marcela, izdanka tradicionalno republikanske obitelji (o Klaudijima Marcelima: Flower 2000), kao i uloga Vipsanija Agripe u Augustovom upravljanju državom – on mu je, izgleda trebao omogućiti privid republikanskog upravljanja (usp. gotovo čitavu LII. knjigu *Rimske povijesti* Kasija Diona, sastavljenu u obliku Agripinog govora upravljenog Oktavijanu Augustu).

3 Zapravo, principat kao oblik vladavine jednoga (samo nominalno "prvog među jednakima") i s time povezan koncept određivanja nasljednika zaživjeli su tek nakon Augustove smrti, ali po obrascu koji je on razvio tijekom svog upravljanja državom (Stevenson 2013: 118). To se ostvarilo zahvaljujući Tiberiju koji je, naslijedivši vlast, poštovao Augustove planove vezane uz način upravljanja državom (Hammond 1956: 65) i uznjegovao koncept *Domus Augusta* kao instrument očuvanja nasljedovanja unutar carske obitelji. O *Domus Augusta*: Flory 1996; Severy 2000; Wardle 2000; usp. Millar 1993. O pretpostavci da pitanje nasljednika još nije bilo aktualno početkom principata: Corbett 1974: 90.

4 O tome s malo snažnih riječi progovara Tacit: "(...) moć Pompeja i Krasa brzo prijeđe na Cezara, oružana snaga Lepida i Antonija na Augusta koji od građanskih ratova izmoreni svijet podredi svome gospodstvu pod imenom prvoga građanina. (...) Ovaj se odrekne imena trijumvira, proglasi se konzulom i zadovolji tribunskom vlašću da zaštiti narod. Pošto pridobije za sebe vojnike svojom darežljivosti, narod obiljem žita, svekolike sladošću mira, stade se malo pomalo uzdizati i sebi prisvajati vlast senata, zakona i magistrata. Nitko mu se nije protivio: najneustrašiviji republikanci bijahu izginuli u ratu ili u proskripcijama, od ostalih plemenitaša koliko je tko bio spremniji da ropski služi, toliko se više uzdizao u častima i bogatstvu, i kako su bili dobili u novom poretku, više su voljeli sadašnjost i njenu sigurnost nego prošlost s njezinim pogibeljima" (Tac. *Ann*. I, 1–2).

usuđujući se?) javno posvjedočiti propast republikanskog uređenja.[4] S druge pak strane, nakon što mu je vlast bila učvršćena i nakon što je (barem onima dalekovidnima) postalo jasno da nema povratka na staro, teško je vjerovati da August zarana nije uzeo u obzir mogućnost nasljedne monarhije. Ako ćemo po istini, ta se opcija već ostvarila njegovim vlastitim preuzimanjem Cezarove ostavštine: Cezar ga je, kao najbližeg muškog rođaka, oporučno adoptirao označivši ga za svog privatnog i političkog nasljednika.[5]

Cezar August (kako je Oktavijan volio da ga se oslovljava) imao je kćer jedinicu iz prethodnog braka sa Skribonijom, kćeri pretora Lucija Skribonija Libona (*praet*. 80. pr. Kr.) i sestrom istoimenog konzula (*cos*. 34. pr. Kr.).[6] Augustova treća žena Livija Druzila iz svog je prethodnog braka s Tiberijem Klaudijem Neronom (*praet*. 42. pr. Kr.) imala dva sina, Tiberija i Druza, a veza s Augustom nije dala toliko željenog potomka (Suet. *Aug*. 63). Stoga je princeps jedine nade polagao u Julijino buduće potomstvo. Ne možemo znati je li princeps već 25. pr. Kr., prilikom udaje kćeri, razmišljao o nasljedniku na vlasti, ili mu je tada još bilo važnije tek produljenje obiteljske loze.[7] Te godine Juliji je 14, a mladoženji Marcelu tek koja godina više (17) – bila je to prava dob za sklapanje braka među pripadnicima rimske elite. U tom se braku trebala pomiješati krv dvije moćne i prestižne obitelji kasne republike, Julijevaca i Klaudijevaca: Julija je, zahvaljujući očevoj adopciji, bila "čista" Julijevka, a Marcelo je po ocu pripadao plebejskom ogranku stare i poštovane obitelji Klaudijevaca, dok mu je majka imala jednakog udjela julijevske krvi kao i sam princeps.[8]

Godine 23. pr. Kr. princeps se našao na rubu smrti: "toliko se razbolio da se činilo da nema nade u oporavak" (Cass. Dio LIII, 30, 1). Tada je, ako već ne prije, iskrsnula potreba da se imenuje nasljednik koji će ga zamijeniti u slučaju smrti.[9] Iako se općenito vjerovalo da je to Marcelo, izgleda da August nije bio spreman kormilo države povjeriti mladom i neiskusnom zetu, tim više što u dvije godine braka s Julijom nije bilo potomaka koji bi Marcelu omogućili čak

5 Cezarova kći jedinica Julija umrla je 54. pr. Kr. rađajući Pompeju dijete koje ni samo nije preživjelo porod. Lišen mogućnosti da dobije izravnog potomka, Cezar je odabrao Gaja Oktavija, sina svoje nećakinje, koji mu je ujedno bio i najbliži muški rođak. Oporučnom adopcijom Gaj Oktavije 44. pr. Kr. prelazi u Cezarovu obitelj kao Gaj Julije Cezar Oktavijan.

6 Brak sa Skribonijom bio je posve političke naravi – Oktavijan je na taj način želio smanjiti jaz koji se otvorio između njega (tada još vrlo ranjivoga i na početku borbe za vlast) i Seksta Pompeja koji je, poduprt pristašama, želio preuzeti inicijativu u državi i usput osvetiti smrt svog oca Gneja Pompeja. Skribonijina nećakinja je, naime, bila udana za Seksta, i Oktavijan se nadao tazbinskim vezama riješiti razmirice koje su prijetile njegovim eventualnim padom. Brak između Oktavijana i Skribonije sklopljen je 40. pr. Kr., a razvrgnut na sam dan rođenja njihove kćeri Julije, 30. listopada 39. pr. Kr.

7 Augustova očinska *gens* bili su Oktavijevci, stara i imućna plebejska obitelj podrijetlom iz volščanske Velitre (dan. Velletri); s majčine je pak strane bio napola Atijevac (gens *Atia* je izvorno plebejska, Oktavijan August pripada njenom ogranku Balbijevaca podrijetlom iz latinske Aricije, dan. Ariccia) a napola Julijevac: baka Julija Mlađa bila je sestra Gaja Julija Cezara. Adopcijom 44. pr. Kr. Oktavijan (tada još Gaj Oktavije) službeno je prešao u *gens Iulia* kao njen punopravni član.

8 Marcelov otac je Gaj Klaudije Marcelo (*cos*. 50. pr. Kr.), a majka Oktavija Mlađa, Augustova sestra. Augustova i Oktavijina majka Atija bila je Cezarova nećakinja, pa su brat i sestra preko nje imali i julijevskog udjela.

ni regentski položaj dok princepsovi krvni nasljednici stasaju za preuzimanje vlasti.[10] Kasije Dion odlučno je ustvrdio da August (tada još) "zasigurno nije odredio nasljednika, iako su svi očekivali da će Marcelo biti prvi izbor za taj položaj" (Cass. Dio LIII, 30, 1–2), i želio je to dokazati javnim čitanjem svoje oporuke u senatu. Javnost je bila zaprepaštena jer je princeps, "iako je volio Marcela i kao zeta i kao nećaka", njemu u tom trenutku pretpostavio Marka Vipsanija Agripu (Cass. Dio LIII, 31, 1–4).

Marcelo je od rane mladosti bio u posebnom žarištu Augustove pozornosti, kao najbliži muški rođak u kojega je ujak polagao velike nade u budućnosti. S 13 je godina, zajedno sa svojim vršnjakom Tiberijem, Augustovim pastorkom, sudjelovao kao princepsova pratnja tijekom akcijskog trijumfa 29. pr. Kr. (Suet. *Tib*. 6), jašući na desnom povodnom konju (Tiberije je jahao na manje prestižnom lijevom položaju). Uslijedio je ubrzani *cursus honorum* tijekom kojega je Marcelu bila povjerena služba pontifika pa kurulskog edila (Tac. *Ann*. I, 3; Cass. Dio LIII, 26, 1), a dano mu je i pravo da se za konzulsku službu natječe deset godina prije propisane dobi (Cass. Dio LIII, 28, 3).[11] Samo jedan izvor ustvrdio je da je August Marcela adoptirao i nazivao ga svojim sinom (*Serv. ad Verg. Aen*. VI, 861), što bi – ukoliko je to istina – mladića učinilo izravnim princepsovim nasljednikom, ali ga i onemogućilo da se oženi njegovom kćeri koja bi mu u tom slučaju bila adoptivna sestra.

Princeps je već samom udajom svoje kćeri za Marcela označio, doduše, nećaka za potencijalnog dionika vlasti, no – kako tvrdi Kasije Dion, još se uvelike oslanjao na Agripu čije su sposobnosti i iskustvo (i – ne manje važno – bezuvjetna lojalnost) bili važniji od rodbinskih i tazbinskih veza koje su princepsa povezivale s mladim Marcelom. "Marcelo zbog toga nije bio prijateljski naklonjen Agripi", pa August prijatelju dodjeljuje uvećani prokonzularni imperij i s tim ga ovlastima šalje na Istok da sredi tamošnje prilike, "kako ne bi nastala prilika za razmirice ili sukob među njima [Marcelom i Agripom] ako su skupa" (Cass. Dio LIII, 31, 1–4). Suetonije pak nudi nešto drugačiju inačicu: Agripa je posumnjao da je August "malo hladan prema njemu" i da ga "manje cijeni od Marcela" (Suet. *Aug*. 66), pa je samoinicijativno otputovao "čim je Marko Marcel bio uveden u državne poslove, kako se ne bi činilo da mu svojom nazočnošću smeta ili da mu umanjuje ugled" (Suet. *Tib*. 10).

---

9 Kasije Dion kao jedan od povoda za imenovanje nasljednika navodi i princepsovu želju da na taj način od sebe odmakne opasnosti od eventualnih urota (Cass. Dio LIV, 12, 4; LIV, 18, 1). O urotama protiv Augusta još i Suet. *Aug*. 19; usp. Plin. *HN* VII, 45, 149.

10 U modernoj literaturi postoje oprečna mišljenja glede Augustovog koncepta nasljedovanja: dok jedni smatraju da je princeps želio da ga naslijedi krvni potomak, drugi tvrde da mu je bilo važnije da nasljednik ima potrebne sposobnosti i (poželjno) iskustvo (Corbett 1974: 90, 93). U tom kontekstu se gleda i na adopciju, rimsku pravnu praksu po kojoj je pojedinac postajao punopravnim članom obitelji posvajatelja. Nije se, naime, pravila razlika između pravog i adoptivnog sina, a adopcija je služila ponajprije da se očuva obiteljska loza (Corbett 1974: 90; Levick 1975: 29–30; usp. Syme 1960: 326).

11 Marcelo (princepsov nećak) i Tiberije (princepsov pastorak) bili su vršnjaci, rođeni iste godine (42. pr. Kr.). August ih je obojicu vrlo rano uključio u javni život, no Marcelova karijera ipak je išla nešto ubrzanijim tempom (usp. Cass. Dio LIII, 28, 3), što je bio jasni pokazatelj koga od njih dvojice princeps odgaja za svog političkog nasljednika.

Iako je Marcelov status nasljednika vlasti bio neupitan (bio je princepsov zet, i barem zasad nije imao potomaka koji bi preuzeli liniju nasljedovanja), princeps (kao što rekosmo) još nije odlučio Marcela i službeno proglasiti svojim nasljednikom usprkos neizvjesnom ishodu bolesti koja ga iznenada bila pogodila – svoj je pečatnjak povjerio je Marku Agripi (Cass. Dio LIII, 30, 1–2).[12] "Činilo se da se još nije pouzdavao u mladićevu prosudbu, i da je ili želio da narod povrati svoju slobodu ili da Agripa dobije vodstvo nad njime" (Cass. Dio LIII, 31, 4).[13] Bolest od koje je skoro umro podsjetila je Augusta na vlastitu smrtnost i na nužnost da u rezervi ima čovjeka od povjerenja koji bi u slučaju potrebe preuzeo kormilo države. To 23. pr. Kr. nije mogao biti mladi i neiskusni Marcelo. To nisu mogli biti ni princepsovi pastorci Tiberije i Druz, Marcelovi vršnjaci – ta je generacija bila prikladna za preuzimanje vlasti u budućnosti, ukoliko princeps dovoljno dugo poživi da oni steknu i životnog i političkog iskustva.

Sudbina je uskoro na neočekivani način omogućila privremeno rješenje tog problema: nakon što se princeps oporavio od bolesti, tijekom iste godine (23. pr. Kr.) Marcelo se iznenada razbolio i ubrzo umro (usp. Suet. *Aug*. 63; Tac. *Ann*. I, 3; Plut. *Ant*. 87), navršivši tek 19 godina života i za vrijeme obnašanja svoje edilske službe (Cass. Dio LIII, 30, 4–5; Serv. *ad Verg. Aen*. VI, 861).[14] August je nećaku i zetu priredio sjajan pogreb i obasuo ga brojnim posmrtnim počastima, a dvorski pjesnici Propercije i Vergilije opjevali su preranu mladićevu smrt (Prop. III, 18; Verg. *Aen*. VI, 860–886). Urna s Marcelovim pepelom bila je prva koja je pohranjena u netom dovršen princepsov mauzolej na Marsovom polju (Cass. Dio LIII, 30, 4–5; Serv. *ad Verg. Aen.* VI, 861).[15]

Dio javnosti smatrao je da je Augustova žena Livija imala udjela u Marcelovoj smrti, jer je princeps Marcela pretpostavljao njenim sinovima Tiberiju i

12 O značenju i važnosti Augustovog pečatnjaka podvojeno je mišljenje: jedni smatraju da je on služio za osobnu identifikaciju, drugi pak da je simbolizirao posjednika vlasti; usp. Simpson 2005; Sawiński 2013.

13 Znakovita je Plutarhova tvrdnja da je "Agripa kod Cezara bio prvi u milosti, na drugome mjestu Livijini sinovi [Tiberije i Druz], a trećim je bio smatran i zaista je bio [Jul] Antonije" (Plut. *Ant*. 87). Marcelo je izostavljen jer je tada već mrtav, a daljnji narativ ovoga rada razjasnit će Plutarhove riječi.

14 Te je godine Rim pogodila epidemija neke zarazne bolesti koja se potom proširila na čitavu Italiju (usp. Wiseman 1969: 74; Retief & Cilliers 2000; Harper 2017a; 2017b). Visok društveni status nije bio garancija dugog života, jer nije bilo prikladnih zaštita ni terapija (Šlaus 2021: 67–69, 272–273). Općenito, stopa smrtnosti u Rimu bila je velika, što zbog raznih epidemija koje su periodički pogađale ne samo Grad nego i čitavu Italiju (usp. Cass. Dio LIII, 33, 4 za 23. pr. Kr.), što zbog općenito niske razine poznavanja medicine, što pak zbog rizika koje su sa sobom nosili česti ratni sukobi.

15 U Augustovom će mauzoleju, obiteljskoj grobnici pripadnika dinastije Julio-Klaudijevaca, biti pohranjen pepeo mnogih drugih članova obitelji. Sljedeći nakon Marcela bit će Marko Vipsanije Agripa (12. pr. Kr.), a nakon njega Augustova sestra Oktavija Mlađa (11. pr. Kr.), pastorak Druz Stariji (9. pr. Kr.) te unuci Lucije (2. god.) i Gaj Cezar (4. god.). Za sve ukope usp. Platner & Ashby 1929: 332–336; https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Mausoleum_Augusti.html

Druzu (Cass. Dio LIII, 33, 4).[16] U godini Marcelove smrti Tiberiju je 19, a Druzu 15 godina, a kao princepsovi pastorci u najužem su krugu mogućih kandidata za nasljednika na vlasti.

No, Augustu je bio potreban iskusan i pouzdan suradnik koji će ga u slučaju potrebe odmah moći zamijeniti. Samo je jedan u to vrijeme za to bio prikladan – Marko Vipsanije Agripa. Bio je to čovjek neupitnog integriteta, višestranih sposobnosti i nepokolebljive lojalnosti.[17] Iako je bio veoma popularan u narodu i princepsu nezamjenjiv, njegovo skromno podrijetlo bilo je zapreka da se vine u vrh političke elite. August je i tome doskočio davši mu obudovjelu kćer za ženu,[18] uvevši ga u svoj najuži obiteljski krug, otvorivši mu vrata u svijet rimske elite i davši mu legitimitet za eventualno preuzimanje vlasti.[19] Agripa je tada bio u braku s Augustovom nećakinjom Klaudijom Marcelom, Marcelovom sestrom. "[Augustova sestra] Oktavija predloži neka Agripa uzme Cezarovu kćer a ostavi njezinu. Prvo uvjeri Cezara, a zatim i Agripu" (Plut. *Ant*. 87; usp. Suet. *Aug*. 63), a "kažu da je taj korak [August] učinio djelomice po Mecenatovom savjetu koji ga je o tome ovako uvjeravao: 'Učinio si ga [Agripu] toliko velikim da on mora ili postati tvojim zetom ili biti ubijen'" (Cass. Dio LIV, 6, 5).

Godine 21. pr. Kr. Marko Vipsanije Agripa oženio se Augustovom kćeri Julijom. Usprkos velikoj razlici u godinama (njemu su 42 godine i vršnjak je svog novopečenog tasta, njoj je 18) u tom je braku rođeno petoro djece – tri dječaka i dvije djevojčice, Augustovih unuka. Agripa je do tada već bio obnašao brojne magistrature: pučki tribunat (vjerojatno 43. pr. Kr.), gradsku preturu (40. pr. Kr.), namjesništvo u provinciji (od 39. ili 38. pr. Kr.) i edilitet (33. pr. Kr.), a *cursus honorum* bio mu je okrunjen čak trima konzulatima (37., 28. i 27. pr. Kr.). Godine 23. pr. Kr. princeps mu je dodijelio prokonzularni imperij na pet godina (namijenjen sređivanju prilika na Istoku), a 18. pr. Kr. uvećat će mu ovlasti da budu slične njegovim vlastitima: Agripa će dobiti uvećani prokonzularni imperij (*imperium proconsulare maius*), koji posjedniku omogućuje kontrolu nad svim legijama u državi, i *tribunicia potestas*, koju je August dotad ljubomorno čuvao samo za sebe (Cass. Dio LIV, 12, 4).[20] Te su posebne ovlasti

16 Livija će biti sumnjiva prilikom smrti svakog potencijalnog Augustovog nasljednika (usp. Charlesworth 1923: 146). Doista nije teško osumnjičiti je, jer je pretpostavljeni motiv prilično uvjerljiv (promicanje vlastitih sinova), a smrt svakog sljedećeg Augustovog kandidata sumnjiva je sama po sebi, jer je riječ o mladim ljudima u naponu snage (usp. međutim bilj. 14). Treba s druge strane imati na umu i da je Livijin utjecaj na Augustovu dinastičku politiku bio znatan (Huntsman 2009; Welch 2011).

17 O Agripi općenito: Domić Kunić 2021.

18 Julijin bračni drug (tkogod on bio) ne može ostati u pozadini – postaje ili Augustovim nasljednikom ili protivnikom (Nicolet 2002: 106). Općenito o važnosti braka za savezništvo među pripadnicima najvišeg društvenog staleža: Dixon 1985.

19 Iako, prema Plutarhu, "Cezaru [Augustu] nije bilo lako da između ostalih svojih prijatelja izabere pouzdana zeta" (Plut. *Ant*. 87), August baš i nije imao velikog izbora, tim više ako se pretpostavi da je njegov zet ujedno bio i njegov nasljednik, ili (u najmanju ruku) regent Augustovom nasljedniku, sinu kojeg će mu roditi Julija.

20 Podsjetimo: posjedovanje prokonzularnog imperija i tribunskih ovlasti značilo je potpunu vlast u državi. Tribunske ovlasti August će dati još samo Tiberiju, svom konačnom nasljedniku.

izjednačile Agripu s princepsom i od njega *de facto* učinile suvladara, drugog čovjeka u državi, iako je Agripa u svakoj prilici naglašavao Augustovo prvenstvo (Cass. Dio LIV, 12, 4–5; LIV, 28, 1–2).[21]

Godine 20. pr. Kr. Julija je Agripi rodila sina, Gaja Vipsanija Agripu. Princeps je mogao odahnuti – vladajuća kuća dobila je nasljednika. Iako ne možemo znati je li August na Marka Agripu tada počeo gledati ponajprije kao na regenta, a tek onda (od 18. pr. Kr.) i na suvladara, princepsovi postupci išli bi u tom smjeru. Možda je August upravo tih godina prigrlio koncept dvojne vlasti,[22] iako se dobro znalo tko pritom vodi glavnu riječ, čemu je uvelike pomagao i Agripin odgovoran i lojalan stav. Nakon rođenja drugog sina, Lucija Vipsanija Agripe (17. pr. Kr.), taj je koncept još izraženiji, jer princeps sada može računati i na sljedeću garnituru na vlasti. Zamisao o dvojnim vladarima provlačit će se tijekom svih promjena koje će otada zadesiti Augustovu nasljednu križaljku; možda se u tome može prepoznati princepsovo nastojanje da u javnosti održava privid kontinuiteta republikanskog uređenja na koje su senat i rimski narod još uvijek bili vrlo osjetljivi. Dvojica na vlasti su, naime, podsjećala na dvojicu konzula koji su tijekom pet stotina godina dotada upravljali državom.

Odmah nakon Lucijevog rođenja August poduzima znakovit korak: adopciju svoja dva unuka. Princeps ih je, naime, "kupio od njihova oca po staroj formuli 'novcem na vagi'" (Suet. *Aug*. 64), "ne čekajući da obojica odrastu, nego proglasivši ih tada i ondje nasljednicima njegove službe, kako bi protiv njega bilo manje urota" (Cass. Dio LIV, 18, 1). Tim su činom Gaj i Lucije (otada službeno Gaj Cezar i Lucije Cezar) primljeni u *gens Iulia*, stekavši novog oca (svog dotadašnjeg djeda) i legitimitet nasljedovanja vlasti. Rimska praksa predviđala je da biološkom ocu ostane barem jedan sin koji će produljiti njegovu obiteljsku lozu, no August je ovim činom Agripi oduzeo oba sina, možda potaknut upravo nastojanjem da državi osigura nasljednike. Gaj i Lucije otada žive u Augustovom domu i princeps ih odgaja za buduće dužnosti, jednako tako preuzevši na sebe i odgoj njihovih sestara Julije (rođene 19. pr. Kr.) i Agripine (rođene oko 14. pr. Kr.) (Suet. *Aug*. 64). Agripa je ionako vrlo rijetko u Rimu – dužnosti ga odvode u Hispaniju, Galiju, na Istok i u Panoniju. Kontinuitet vlasti zajamčen je – u slučaju princepsove smrti tu je Agripa, sasvim sposoban da privremeno preuzme teret upravljanja državom, a osigurani su i nasljednici u sljedećoj generaciji. No, taj dobro skovani plan doživio je naglu promjenu početkom 12. pr. Kr.: Agripa iznenada umire na samom početku ratne kampanje u Panoniji. Princeps je smrću starog prijatelja i suradnika izgubio glavni oslonac svoje vlasti; Gaj i Lucije još su djeca (prvome je 8 godina, drugome 5) i na njih još dugo ne može računati, a August je zacijelo bio bolno

21 Corbett 1974: 88 (Agripa je nasljednik); Cary & Scullard 1994: 343; Sawiński 2013: 149–153 (Agripa je suvladar i budući car).

22 Kasije Dion je čitavu LII. knjigu svoje *Rimske povijesti* posvetio podrobnoj analizi autokratskog državnog ustroja, njegovim prednostima i manama te dokazivanju zašto je bolji izbor dvojna vladavina – sve to u formi Agripinog monologa upućenog Augustu; usp. Fullerton 1985: 477; Sumi 2009.

svjestan svog krhkog zdravlja i stalne opasnosti po državu (i integritet svoje obitelji) koja je proizlazila iz tog stanja. Situaciji nije pomogla ni činjenica da je na svijet uskoro došao i treći Agripin sin Marko Vipsanije Agripa, nazvan *Postumus* (Posmrče) jer je bio rođen nakon očeve smrti.

Augustovim pastorcima Tiberiju i Druzu rođenjem Gaja i Lucija uvelike su bili smanjeni izgledi za nasljedovanje vrhovnog položaja u državi. No, ta je međugeneracija, između princepsa i njegovih unuka, mogla popuniti prazninu dok nasljednici ne stasaju, tim više što je nakon Agripine smrti Augustovim unucima (od 17. pr. Kr. adoptivnim sinovima) bio potreban zaštitnik koji će se brinuti za njihove interese, a princepsu pomoćnik u državnim poslovima, zlatna rezerva koja će (kao dosad Agripa) preuzeti upravljanje državom u slučaju njegove smrti. Obojica braće su u naponu snage (Tiberiju je 30, Druzu 26), odgajani da preuzmu važne političke službe u državi, a već su se dokazali i kao sposobni vojni zapovjednici. Tiberije je u sretnom braku s Vipsanijom Agripinom, kćeri Marka Vipsanija Agripe (iz njegovog prvoga braka), s kojom ima sina Druza Mlađeg (rođen 14. pr. Kr.), a Druz je oženjen Augustovom nećakinjom Antonijom Mlađom s kojom ima dvoje djece, Germanika (rođen vjerojatno 15. pr. Kr.) i Livilu (rođena 13. pr. Kr.); treće dijete, Klaudije, rodit će se 10. pr. Kr. Karijere Tiberija i Druza razvijaju se prema očekivanju, s razmakom od četiri godine koliko ih dijeli po rođenju (usp. Suet. *Tib*. 9; Cass. Dio LIII, 28, 3); Tiberijeva je nedavno (13. pr. Kr.) bila okrunjena konzulatom (drugi konzulat će dobiti 7. pr. Kr.), a Druzov konzulat uslijedit će 9. pr. Kr. Već i prije Agripine smrti princeps je svoje pastorke "odlikovao nazivom imperator premda su svi iz njegove kuće još bili na životu" (Tac. *Ann*. I, 3), pa stoga nije neobično što se u javnosti o Livijinim sinovima već tada govorilo kao o potencijalnim Augustovim nasljednicima. Braća, međutim, nisu uživala jednaku naklonost kod svog očuha: "August je Druza za života toliko ljubio da ga je svakom prilikom postavljao subaštinikom sa svojim sinovima [Gajem i Lucijem]" (Suet. *Claud*. 1), dok je Tiberije "trpio od mnogih suparnika, dok potraja moć Marcela, Agripe i zatim Cezara Gaja i Lucija. Štoviše, i brat njegov Druz bude popularniji od njega" (Tac. *Ann*. VI, 51).[23] Kao što će se uskoro vidjeti, August se ipak nije priklonio Druzu već Tiberiju, vjerojatno (između ostaloga) stoga što je Tiberije bio *maximus natu*, stariji od brata Druza.[24] Nakon Agripine smrti August se navodno "dugo vremena ogledavao za mnogim zetovima, dapače iz viteškog staleža, i napokon je izabrao pastorka Tiberija i prisilio ga da otpusti svoju ženu" (Suet. *Aug*. 63; usp. Suet. *Tib*. 7).[25] Tiberije je, zapravo,

23 Druz Stariji bio je jedan od svijetlih likova rimske povijesti (drugi takav čovjek stamenog integriteta bio je Vipsanije Agripa). Velej Paterkul ocrtava ga najbiranijim riječima hvale (II, 97).

24 I Tiberije i Druz tada su bili u brakovima okrunjenima djecom, no princeps će razvrgnuti Tiberijev (a ne Druzov) brak kako bi ga oženio svojom kćeri.

25 Jedan od kandidata za brak s Julijom navodno je bio Jul Antonije, sin Marka Antonija (Suet. *Aug*. 63). S njim će ona, izgleda, održavati ljubavničku vezu koja će ga na kraju doći glave (Tac. *Ann*. IV, 44; usp. *Ann*. III, 24). Jul Antonije je predstavljao opasnost po Augustove nasljedne planove u kojima nije bilo mjesta za potomke omraženog Marka Antonija, već samo za Augustovu izravnu *proles*, no nije ga se moglo zaobići zbog činjenice da ga je odgojila Augustova sestra (Julova maćeha) Oktavija, kao i da je bio u njenoj osobitoj naklonosti (usp. Plut. *Ant*. 87 i navod u bilj. 13).

bio jedina realna opcija: "Augustu je bio potreban pomagač u javnim poslovima, netko tko bi daleko nadišao sve ostale i po rangu i po utjecaju, kako bi mogao sve poslove obavljati brzo a da ne bude predmet zavisti ili spletke. Stoga je oklijevajući izabrao Tiberija, jer su njegovi unuci još bili djeca" (Cass. Dio LIV, 31, 1–2; usp. Vell. Pat. II, 96).[26] Brak s Julijom (sklopljen 11. pr. Kr.)[27] Tiberiju je omogućio dotadašnji Agripin legitimitet za eventualno preuzimanje vlasti u slučaju princepsove smrti, no obojica su zapravo trebala pričuvati buduće vodeće mjesto u državi Augustovim stvarnim nasljednicima Gaju i Luciju, dok ne stasaju da ga sami preuzmu.[28] Ako se princeps možda i pokajao što je izabrao Tiberija a ne Druza, uskoro će ta dilema postati suvišna: godine 9. pr. Kr. Druz je, ratujući u Germaniji, umro nesretnim slučajem od posljedica pada s konja (Suet. *Tib*. 7; *Claud*. 1; Vell. Pat. II, 97; usp. Cass. Dio LV, 1, 4).[29] Tiberijev položaj dodatno se učvršćuje (usp. Scullard 1982: 271).

Nije naodmet spomenuti i četvoricu istaknutih pojedinaca koji su u neko doba došli u Augustov vidokrug kao *capaces imperii*, oni koji bi bili sposobni vladati.[30] "Kada je August u svojim posljednjim razgovorima govorio o onima koji bi odbili vladalačko mjesto iako za njega sposobni, ili koji bi ga željeli a da nisu dorasli, ili koji bi ga se u isti mah mogli i htjeli domoći, bijaše kazao 'da je Manije[31] Lepid vrstan, ali da od toga zazire; Gaj Azinije da teži za njim a da nije dostojan; Lucije Aruncije da nije nevrijedan i da bi se u danoj prilici osmjelio'. Što se tiče prvih, nije prijeporno; neki spominju Gneja Pizona na-

26 Izgleda da su se nakon Agripine smrti pojačale želje i nastojanja Klaudijevaca da prigrabe što veći dio monarhijskog kolača za sebe (usp. Shotter 1971). Izvori nas žele uvjeriti da je u tome predvodila Augustova žena Livija, trudeći se pogurnuti svoje sinove Tiberija i Druza na vrh princepsove nasljedne križaljke i pritom ne birajući sredstva. Sam princeps navodno nije razmišljao o uklanjanju neželjenih rivala – njegova pozornost bila je usmjerena ka slaganju te križaljke koja će obuhvatiti i sljedeću generaciju nasljednika (usp. Corbett 1974). O odgoju Augustovih potencijalnih nasljednika kao pripremi za preuzimanje vlasti: Rifner Parker 1946 (Klaudije nije bio uključen jer ga obitelj zbog njegovih zdravstvenih poteškoća nije smatrala prikladnim za nasljednika; usp. i Leon 1951).

27 Taj brak Tiberiju nije bio po volji, no nije imao izbora jer je to zahtijevala Augustova dinastička politika. "To je učinio s velikim bolom u srcu jer je bio navikao na Agripinu, a Julijin ga je život odbijao" (Suet. *Tib*. 7). Moguće da je i Tiberijeva majka Livija odigrala određenu ulogu u rastavljanju Tiberija od Vipsanije Agripine i vezivanju uz Juliju. Ona je, naime, svojedobno kumovala braku između svog sina i Agripine kćeri, svjesna tadašnjeg Agripinog sve većeg političkog utjecaja i koristi koja bi se iz toga mogla izvući. Agripina je smrt u Livijinim očima označila kraj političkog imperativa da Tiberije bude u braku s njegovom kćeri – došlo je vrijeme da ga se čvršće poveže izravno s kućom Julijevaca (usp. Syme 1939: 345; Shotter 2000: 342).

28 Tiberije je, dakle, brakom s Julijom popunio dotadašnje Agripino mjesto i ulogu u dinastičkoj križaljci (Levick 1975: 33; Seager 2005: 20). Politička posljedica tog braka bila je nasljedovanje vlasti (Corbett 1974: 88–89).

29 Tacit je u svom stilu ustvrdio da su "kratka vijeka i nesretni oni koje rimski narod ljubi", spomenuvši pritom Druza kojemu je "ljubav naroda bila od male sreće" i Marcela koji je "u naponu mladosti otet obožavanju puka" (Tac. *Ann*. II, 41). O Augustovom mogućem kolebanju između Druza i Tiberija koje je prekinula Druzova smrt: Cary & Scullard 1994: 345; o Druzovom mjestu u Augustovoj nasljednoj križaljci: Posavec 2016: 15.

30 O njima: Syme 1955; 1974.

31 Tacitov *lapsus* – riječ je o Marku.

mjesto Aruncija.[32] Svi se naskoro, osim Lepida, upropastiše kao žrtve različitih optužbi koje pripremi Tiberije" (Tac. *Ann*. I, 13). Ta su četvorica pripadala generaciji Augustovih pastoraka (rođeni su između 43. i 30. pr. Kr.) i svi su, osim Marka Emilija Lepida, zaglavili tijekom Tiberijeve vladavine. Lepid, "čovjek veoma blizak imenu i položaju Cezarā" (Vell. Pat. II, 114), "umjeren i mudar" (Tac. *Ann*. VI, 27), "između prkosa koji vodi u ponor i gadne servilnosti, kročio je putem lišenim u isti mah niskosti i pogibli" (Tac. *Ann*. IV, 20), i jedini je od spomenute četvorice umro prirodnom smrću doživjevši duboku starost.

Prisilno oženivši Tiberija Julijom, August ga odmah šalje u Panoniju da preuzme zapovjedništvo u ratu koji je bio započeo Vipsanije Agripa (Vell. Pat. II, 96; Cass. Dio LIV, 31, 2), a potom i u Germaniju da nastavi kampanju preminulog brata Druza (Vell. Pat. II, 97; Cass. Dio LV, 6, 1–5; Suet. *Tib*. 9).

Augustovi unuci i adoptivni sinovi Gaj i Lucije imali su, očekivano, ubrzani *cursus honorum*, kako bi se što prije uveli u politički život i osposobili za preuzimanje vlasti. Gaj je, kao stariji, u tome prednjačio tri godine pred bratom Lucijem, a izgleda da je princeps na njega gledao i kao na glavnog nasljednika – na to, osim čitavog konteksta zbivanja, upućuje i ton Augustovog pisma upućenog najstarijem unuku, a očuvanog kod Aula Gelija (*Noct. Att*. XV, 7, 3). Gaj je od 6. pr. Kr. designirani konzul (na službu će nastupiti 1. godine, kada navrši 21), član kolegija pontifikā i prvak mladeži (od 5. pr. Kr.), u vojnu službu uvodi se na velika vrata zapovjedništvom nad podunavskim legijama, potom dobiva zapovjedništvo s prokonzularnim ovlastima i dužnost glavnog povjerenika za Istok (2. pr. Kr.), a princeps ga ženi Klaudijom Livilom, kćeri Tiberijevog brata Druza.[33] Lucijeva karijera vjerno slijedi bratovu, s tom razlikom što Lucije nije bio član kolegija pontifikā nego augurā, a njegov se vojnički trening trebao odvijati u Hispaniji.

Gaj i Lucije odrastali su u posebnom ozračju, označeni od najranijeg djetinjstva kao princepsovi nasljednici i obasipani brojnim pohvalama i počastima; mnogi su "dodvoravanjem pothranjivali njegove [Gajeve] mane (ta laskanje je uvijek tu kao pratitelj velike sreće)" (Vell. Pat. II, 102), a karijere su im se odvijale vrtoglavom brzinom i pod egidom brižnog princepsa – tako je, primjerice, tijekom vojnikovanja u Podunavlju Gaj bio maksimalno zaštićen od mogućih opasnosti, jer su "opasni pothvati redovito bili dodijeljeni drugima" (Cass. Dio LV, 10, 17). Poseban tretman odrazio se na ponašanje Augustovih unuka, u tolikoj mjeri da je princeps 6. pr. Kr. morao pribjeći oštroj pedagoškoj mjeri: "Dao je Tiberiju tribunske ovlasti na pet godina i dodijelio mu Armeniju koja se otuđila nakon Tigranove smrti. Posljedica je bila da je bespotrebno uvrijedio ne samo svoje unuke nego i Tiberija: oni su se osjetili omalovaženima, a Tiberije je strahovao od njihovog bijesa" (Cass. Dio LV, 9, 4–5). No, Tiberije nije preuzeo zapovjedništvo u Armeniji, nego je još te iste

32 Riječ je o senatorima Marku Emiliju Lepidu (*cos*. 6.), Luciju Arunciju (*cos*. 6.), Gaju Aziniju Galu i Gneju Kalpurniju Pizonu (*cos*. 7. pr. Kr.).

33 O ubrzanim karijerama Gaja i Lucija: Cass. Dio LV, 9, 9–10; Tac. *Ann*. I. 3; *Res gestae* III, 14; o Gajevoj karijeri još i: Cass. Dio LV, 10, 17; LV, 10, 18–19. O Gajevoj ženidbi: Cass. Dio LV, 10, 18.

godine iznenada napustio Rim i skrasio se na grčkom otoku Rodu. "Usred tolike sreće,[34] u najljepšim godinama života i u potpunom zdravlju nenadano je odlučio povući se iz javnoga života i naći što zabitnije boravište" (Suet. *Tib*. 10). Tom ishitrenom odlukom bili su zaprepašteni i princeps i Livija, Tiberijeva majka. Javnost je naklapala o mogućim razlozima koji su Tiberija nagnali na taj drastičan potez – izvori nude nekoliko opcija, naoko međusobno nepomirljivih, koje pak, sve zajedno, nude logičan odgovor: želja da se ukloni pastorcima Gaju i Luciju kako ne bi predstavljao smetnju njihovom ubrzanom hodu prema vrhu karijere (Vell. Pat. II, 99; Suet. *Tib*. 10; *Tib*. 11); potreba da uzme predah od brojnih i iscrpljujućih poslova (Vell. Pat. II, 99; Suet. *Tib*. 10); nezadovoljstvo u braku s Julijom i ogorčenost njezinim ponašanjem (Suet. *Tib*. 10, usp. *Tib*. 7; Tac. *Ann*. VI, 51; *Ann*. VI, 53); uvjerenje da njegova stalna prisutnost šteti njegovom ugledu, kao i da će država (August) shvatiti koliko je on potreban tek ako ga ne bude u blizini (Suet. *Tib*. 10).[35] Kasije Dion je sažeo sve te pretpostavke: "Tiberije je bio poslan na Rod (...). Cilj je bio da se on i njegovo djelovanje uklone s vidika Gaju i Luciju (...). To je najistinitije objašnjenje njegovog odlaska, iako postoji i priča da je on to učinio zbog svoje žene Julije, jer je više nije mogao podnositi. (...) Neki kažu da je bio ljut jer nije bio designiran kao Cezar, a drugi da ga je sam August prognao jer je spletkario protiv njegovih sinova [Gaja i Lucija]. (...) Iznesena su sva moguća nagađanja" (Cass. Dio LV, 9, 4–5, 7–8).

Tiberijev odlazak iz Rima ugrozio je princepsov pomno zamišljeni plan glede osiguranja kontinuiteta upravljanja državom. Nasljednici Gaj i Lucije, "mladi i neiskusni" (Cass. Dio LV, 10, 18), još su daleko od trenutka kada će biti sposobni preuzeti kormilo, a Augustu je bio nužno potreban netko tko bi, u slučaju potrebe, to mogao učiniti odmah. Jedini prikladni kandidat upravo je okrenuo leđa i Rimu i (što je bilo još gore) princepsu.

Tijekom Tiberijeve odsutnosti iz Rima njegovi su pastorci Gaj i Lucije obukli muževne toge (Gaj 5. pr. Kr., Lucije 2. pr. Kr.) te odmah i službeno bili uvedeni u politički život.[36] A zatim je uslijedio veliki skandal, najgora princepsova noćna mora. Njegova kći jedinica, majka Gaja i Lucija, svojim je raskalašenim ponašanjem prevršila svaku mjeru i razbješnjeli je princeps poduzeo drastične korake kako bi kaznio kćer i svoju kuću poštedio daljnjeg skandala: Julija je poslana u progonstvo na Pandatariju (dan. Ventotene), jedan od

34 Misli se, naime, na njegovu dotadašnju uspješnu vojnu i političku karijeru, kao i na status princepsovog pastorka i zeta, koji je sa sobom povlačio mnoge povlastice.

35 Moderna historiografija dijeli mišljenje povijesnih izvora: Tiberije se uklonio zbog sve većeg uzdizanja Gaja i Lucija (Levick 1975: 33; Cary & Scullard 1994: 334; Bowersock 2002: 170; Matyszak 2006: 101–102); zbog zazora od svojih pastoraka i potencijalne opasnosti po sebe ukoliko princeps uskoro umre (Posavec 2016: 16); zbog bračnih problema s Julijom (Matyszak 2006: 133–134). Pojavljuje se još jedna teorija, neizravno spomenuta kod Kasija Diona (LV, 9, 8): Tiberije odlazi na Rod kako bi povukao stare obiteljske veze s Istokom i na taj način pripremio teren da preuzme vlast (Bowersock 2002: 176, 179, 184). O Tiberijevom boravku na Rodu detaljno: Levick 1972a.

36 Godine 5. pr. Kr. senat Gaja proglašava prvakom mladeži (*princeps iuventutis*) i time ga zapravo prihvaća za princepsovog nasljednika; godine 2. pr. Kr. Lucije postaje članom svećeničkog kolegija augura i designirani je konzul.

otočića u Pontinskom arhipelagu u Tirenskom moru.[37] August je Tiberija u odsutnosti razveo od Julije (Suet. *Tib*. 11), ishodio senatsku odluku o njenom doživotnom progonstvu (Cass. Dio LV, 10, 14; Sen. *De benef*. VI, 32; usp. Suet. *Aug*. 65) i oporučno zabranio da se Julijin pepeo nakon njene smrti pohrani u obiteljsku grobnicu (Suet. *Aug*. 101; Cass. Dio LVI, 32, 4). Uslijedio je progon njezinih ljubavnika – jedni su bili kažnjeni smrću, drugi pak prognani (Vell. Pat. II, 100; Tac. *Ann*. I, 53; III, 24; Cass. Dio LV, 10, 15; usp. Suet. *Aug*. 19).[38] Iako narativi izvorā složno podupiru tu "službenu" inačicu priče (da je, naime, riječ o ljubavnicima), ne treba zanemariti ni drugačije viđenje naravi veza koje su šačicu rimskih patricija spajale s Julijom. U njima se, naime, prepoznalo pripadnike tzv. Julijine stranke,[39] ljude koji su se okupili oko Augustove kćeri i njeno dvoje djece (Julije Mlađe i Agripe Postuma) kako bi ih poduprli u tihoj (ali postojanoj) "borbi" protiv moćne konkurencije koju je utjelovljavala Livija sa svojim sinovima. Drugom riječju, bio je to začetak borbe za (pre)vlast između dva ogranka vladajuće kuće, Julijevaca i Klaudijevaca, u kojoj sam princeps izgleda nije imao izravnog udjela – on se držao svojeg nasljednog plana, prisiljen svako toliko ga mijenjati kako se urušavao.[40]

Kako bilo, kao najčešći razlog Julijinog progonstva spominjao se preljub. Njeno skandalozno ponašanje u najmanju je ruku potkopavalo Augustovu legislativu vezanu uz ćudoređe, da ne spominjemo i ugrozu njegove vlastite *auctoritas*, kao i ugleda čitave julijevske kuće. Ruku na srce, preljub je u visokom društvu bio česta pojava, ali je rimska *nobilitas* imala razrađen sustav zaštite svojih pripadnika i zataškavanja njihovih grijeha koji bi se mogli pretvoriti u obiteljske skandale i narušiti ugled i položaj dotične obitelji. Prema *Lex Iulia de adulteriis coercendis*, preljub koji je počinila žena smatrao se zločinom, a ako je uz to bila riječ o ženi koja je utjecala na izravni nasljedni niz vladajuće kuće, preljub je bio izjednačen s veleizdajom.[41]

Govorkalo se, osim toga, i o mogućoj političkoj pozadini čitavog slučaja, uroti protiv princepsa, čak i ugrozi njegovog života (Plin. *HN* VII, 45, 149; XXI, 6, 9) – u prilog tome mišljenju išle su i vijesti o urotničkim planovima spašavanja Julije iz progonstva (Tac. *Ann*. II, 39; Suet. *Aug*. 19). Nakon što je

37 O Julijinom progonstvu: Suet. *Aug*. 65; *Tib*. 11; Tac. *Ann*. I, 53; III, 24; Vell. Pat. II, 100; Cass. Dio LV, 10, 12–14; Sen. *De benef*. VI, 32; Plin. *HN* VII, 45, 149; XXI, 6, 9. Iz opsežne moderne literature evo tek nekoliko naslova: Leon 1951; Syme 1974; Lacey 1980; Linderski 1988; Varner 2001; Cohen 2008; Sanderson & Keegan 2011; Drogula 2011.

38 Među onima koji su kažnjeni smrću bio je Jul Antonije, Julijin dugogodišnji ljubavnik (usp. bilj. 13 i 25). O njegovoj smrtnoj kazni: Tac. *Ann*. IV, 44. O pretpostavci da je Jul Antonije bio kandidat julijevske stranke za Augustovog nasljednika, a protiv Tiberija (usp. i tekst uz bilj. 39): Levick 1988: 26–29.

39 O Julijinim (navodnim) ljubavnicima kao članovima julijevske *factio*: Levick 1975: 33–34; kao sudionicima političke urote protiv Augusta: Bowersock 2002: 183. O Julijinoj stranci još i: Charlesworth 1923: 153–155; Pappano 1941; Allen 1947; Levick 1976.

40 O antagonizmu između Julijevaca i Klaudijevaca: Lane Fox 2008: 396–397.

41 Long 2000 (o potkopavanju princepsove legislative); Syme 1980: 423, 435 (o zaštitnim mjerama u aristokratskom staležu); Rogers 1959: 230–231; Goold 1983: 104; Cohen 2008: 212–213 (o zakonskim posljedicama preljuba kod žena).

Julija službeno bila optužena za preljub (s naznakama veleizdaje), August je navodno čak razmišljao o smrtnoj kazni, ali se na koncu odlučio za doživotno progonstvo bez mogućnosti pomilovanja.[42]

Princeps je bio jako uzdrman – nije bila riječ samo o sramoti koju je Julija nanijela njemu i kao ocu i kao vladaru, već i o potencijalnoj opasnosti po nasljedovanje vlasti. Neki su, naime, počeli sumnjati u istinsko podrijetlo Augustovih unuka i u Agripino očinstvo, iako je Julija, ako je vjerovati Aulu Geliju, odbijala takve insinuacije riječima: "Nikada ne primam putnika ako brod već nije pun" (Gel. *Noct. Att*. II, 5). Princeps "dugo nije zalazio među ljude od stida, dapače je smišljao da je [Juliju] dade ubiti" (Suet. *Aug*. 65), a pritisnut učestalim zahtjevima javnosti da pomiluje kćer, učinio je samo jedan ustupak – nakon nekoliko je godina Julija bila premještena u Regij (dan. Reggio u Kalabriji) (Cass. Dio LV, 13, 1a), iako se princeps i dalje držao svoje odluke "da će se prije vatra pomiješati s vodom nego što će ona biti vraćena [u Rim]" (Cass. Dio LV, 13, 1).[43]

Karijere princepsovih unuka Gaja i Lucija odvijale su se neometane skandalom vezanim uz njihovu majku: sljedeće godine (1. pr. Kr.) Gaj dobiva zapovjedništvo na Istoku i prije odlaska se ženi Livilom, kćeri Tiberijevog brata Druza, "kako bi dobio još veći ugled koji prati oženjenog čovjeka" (Cass. Dio LV, 10, 18). Sve veći zamah Gajeve karijere ohrabrio je njegovog očuha Tiberija da od Augusta zatraži privolu za povratak s Roda. "Priznao je da je svojim odlaskom iz Rima htio samo izbjeći sumnji da je suparnik Gaju i Luciju, pa je sada s te strane neopasan, jer su oni već odrasli i lako mogu očuvati drugo mjesto u državi" (Suet. *Tib*. 11). Princeps, još uvijek povrijeđen Tiberijevim odlaskom, odbija ga; štoviše, inicijativu za tu odluku prepušta Gaju (Suet. *Tib*. 11; *Tib*. 13).[44] "Tako je protiv svoje volje ostao na Rodu, i jedva je preko majke postigao da iz Rima izbiva službeno kao Augustov izaslanik, kako bi se prikrila sramota" (Suet. *Tib*. 12). Tiberijev status bio je sve nepovoljniji: princeps se posve okrenuo svom unuku, sada 19-godišnjaku, koji je velikim koracima grabio prema zacrtanoj budućnosti nasljednika na vlasti, dok je njegov očuh zaglibio u nekoj vrsti dragovoljnog progonstva, sve više zanemaren od rimske javnosti (nazivali su ga prognanikom, usp. Suet. *Tib*. 13), razveden od princepsove kćeri i bez prokonzularnog imperija i pučkog tribunata koji su mu nedavno bili istekli, a koji su mu dotada davali ovlasti drugog čovjeka u državi. Uza

42 I među modernim stručnjacima ima onih koji dvoje o pravoj naravi Julijine krivice: jedni smatraju da je preljub bio samo izlika, a da je stvarni razlog bio političke naravi (Ferrill 1971: 729; usp. Rogers 1967: 388), drugi su pak uvjereni u urotu Julijine stranke kojom se željela potkopati sve veća moć Klaudijevaca (Rogers 1931: 146–147). O razlozima progonstva općenito: Shotter 1971: 1120–1122.

43 Julija će umrijeti u progonstvu, ne vidjevši više Rima, ubrzo nakon očeve smrti 14. godine (Tac. *Ann*. I, 53; usp. Cass. Dio LVII, 18, 1a).

44 Izvori spominju Tiberijeve uzaludne pokušaje da svog pastorka privoli na dopuštenje povratka u Rim: Vell. Pat. II, 101; Suet. *Tib*. 12; Cass. Dio LV, 10, 10. Izvješće Veleja Paterkula o Tiberijevom statusu na Rodu (Vell. Pat. II, 99; II, 101) jedva možemo smatrati mjerodavnim – Paterkul je nepokolebljivo odan svom bivšem vojnom zapovjedniku Tiberiju i za njega ima samo riječi hvale.

sve to, postojala je opasnost i da ga optuže za veleizdaju, a izgleda da je imao razloga strahovati i za vlastiti život, ako je vjerovati Suetoniju.[45] Proći će pune dvije godine prije nego će Gaj ipak popustiti i dozvoliti Tiberiju povratak u Rim (Suet. *Tib*. 13) – u međuvremenu mladi princepsov nasljednik preuzima konzulat *in absentia* (1. god.), i dalje boraveći na Istoku,[46] a sljedeće godine (2. god.) mlađi brat Lucije kreće u Hispaniju da među tamošnjim legijama stekne iskustvo zapovijedanja vojskom.

Na putu u Hispaniju Lucije se iznenada razbolio i 20. kolovoza umro u galskoj Masiliji (dan. Marseille) (Cass. Dio LV, 10a, 9; Vell. Pat. II, 102) doživjevši tek 19 godina. U rujnu te iste godine Gaj je ranjen, uvučen u sukob tijekom pregovora s pobunjenicima koji su se odupirali rimskoj intervenciji na armensko prijestolje (Vell. Pat. II, 102; Cass. Dio LV, 10, 19; LV, 10a, 6–7). Stanje mu se pogoršava do te mjere da ga sljedeća godina (3. god.) zatječe posve iscrpljenog od posljedica ranjavanja i bez imalo volje da i dalje sudjeluje u političkom životu Rima (Cass. Dio LV, 10a, 8; Vell. Pat. II, 102). Princeps čini sve da ga osokoli i nagovori da se vrati u Italiju, razočaran unukovim odustajanjem od zacrtanog plana (Cass. Dio LV, 10a, 8; Vell. Pat. II, 102). Iako je "odmah podnio ostavku na sve dužnosti svoje službe", Gaj je krenuo natrag u Rim, ukrcao se na trgovački brod i na putu umro u likijskom gradiću Limiri 21. veljače 4. godine, osamnaest mjeseci nakon brata Lucija, s nepune 24 godine života (Cass. Dio LV, 10a, 9; Vell. Pat. II, 102; Suet. *Aug*. 65; Tac. *Ann*. I, 3; *Res gestae* III, 14, 1; usp. Suet. *Tib*. 23). Kao i u slučaju Marcela, Livija je bila osumnjičena i za smrti Gaja i Lucija, jer se vjerovalo da na taj način raščišćava put svome sinu Tiberiju prema vlasti (Cass. Dio LV, 10a, 10; Tac. *Ann*. I, 3).

August je, međutim, "nešto lakše podnio smrt svojih nego njihovu sramotu. Gubitak Gaja i Lucija nije ga toliko slomio" koliko nedavni skandal vezan uz Juliju (Suet. *Aug*. 65), iako se smrću oba nasljednika raspala princepsova nasljedna križaljka.[47] August se stoga morao ogledati za novim nasljednikom (i u skladu sa svojim konceptom, za novim sunasljednikom). Izgleda da je tada "časkom pomislio da na čelo rimske države postavi Germanika, unuka svoje sestre i predmet općenitih pohvala" (Tac. *Ann*. IV, 57),[48] no izbor je na kraju pao na princepsovog pastorka Tiberija i preostalog živog unuka Agripu Postuma. Postumu je tada 16, nedavno je postao punoljetan i njegov *cursus honorum* tek započinje (iako nije imao ubrzani tijek kao u slučaju njegove braće

45 "Na njega je pala sumnja da je po nekim centurionima (...) poslao većem broju osoba dvolične poruke kojima je, kako se činilo, iskušavao raspoloženje pojedinaca za slučaj promjene vlade" (Suet. *Tib*. 12); "Jednom se na nekoj gozbi (...) jedan od uzvanika ponudio Gaju da će, ako zapovijedi, odmah otploviti na Rod i donijeti mu glavu prognanikovu" (Suet. *Tib*. 13).

46 Kolega u konzulatu mu je Lucije Emilije Paulo, oženjen njegovom sestrom Julijom Mlađom.

47 Nakon Gajeve smrti čitav plan nasljedovanja morao je biti preinačen – adopcijom u lipnju 4. god. (o kojoj će uskoro biti riječi u tekstu) princeps pokreće novi dinastički "paket" koji odiše prijeko potrebnim kompromisom između Julijevaca i Klaudijevaca; usp. Shotter 1974: 309–312; Shotter 2000: 343.

48 Vrlo slično i Suetonije: "Za svoje vrline požeo je [Germanik] najbogatiji plod, jer su ga njegovi toliko cijenili i voljeli da se August (...) dugo kolebao ne bi li njega odredio za svog nasljednika" (Suet. *Cai*. 4). Usp. Shotter 1968; Corbett 1974: 92–93; Birch 1981: 445.

Gaja i Lucija), a Tiberije se tek nedavno vratio s Roda,[49] poštujući obećanje da se neće baviti politikom (obećanje je izvorno imalo za cilj da ne ometa Gajev uspon prema nasljedovanju vlasti). Nabrojivši sve dotadašnje Augustove nasljednike koji su već bili mrtvi (Marcelo, Agripa, Gaj i Lucije), Tacit zaključuje: "Odavna nije više bilo Druza te od pastoraka preosta jedini [Tiberije] Neron. Tada na ovoga [August] usmjeri sve časti" (Tac. *Ann*. I, 3). Prva među častima bila je adopcija. Princeps je (navodno "svladan molbama svoje žene" i "na njezin izričit nagovor" (Tac. *Ann*. IV, 57; I, 3; usp. Suet. *Tib*. 21) Tiberija adopcijom uveo u svoju obitelj, učinivši ga (kao prethodno svoje unuke Gaja i Lucija) svojim sinom i na taj način označivši za nasljednika.[50] Bila je to logična odluka:[51] Tiberije je u zrelim godinama (46), u više navrata dokazao se kao dobar magistrat i sjajan vojskovođa, a August je vjerojatno računao na njegovu pomoć da Postuma (koji je, osim toga, bio Tiberijev pastorak) osposobi za svog sunasljednika. Princeps je, naime, uz Tiberija adoptirao i svog jedinog preostalog unuka Agripu Postuma, obojici pravno postavši ocem. Adopcija, provedena 26. lipnja 4. godine, na taj je način državi priskrbila sigurnost u kontinuitet vlasti.[52] Kako bi osujetila izvornu princepsovu ideju da adoptira Germanika i tako ga učini svojim nasljednikom, Livija je kod muža isposlovala drugačiji redoslijed, koji se dakako odrazio i na hijerarhiju u nasljednoj liniji: Tiberije je prvo posinio Germanika, a zatim je August posinio Tiberija (i Postuma).[53] Time je Germanik postao Tiberijevim nasljednikom, a princeps je osigurao kontinuitet vlasti dvije generacije unaprijed: Augustovi nasljednici su Tiberije i Agripa Postum, a Tiberijevi Germanik (adoptivni sin) i Druz Mlađi (pravi sin), s time da je Germanik trebao biti glavni nasljednik, a Druz njegov sunasljednik. Adopcija je na neki način ublažila antagonizam između julijevskog i klaudijevskog dijela dinastičke obitelji, prihvativši njene klaudijevske pretendente na vlast među Julijevce: izostavimo li Agripu Postuma, Julijevca po

49 O Tiberijevom povratku s Roda: Suet. *Tib*. 13-15; Vell. Pat. II, 103. Tiberije se u Rim vraća tijekom 2. godine: Levick 1972a: 811; Bellemore 2007: 449.

50 O toj adopciji: Corbett 1974; Birch 1981. Bilo je to više rješenje za ponovnu uspostavu nasljednog plana nego izraz Augustove osobne naklonosti prema Tiberiju (Corbett 1974: 93). Prema drugom pak mišljenju ta adopcija nije u sebi uključivala i označavanje nasljednikom, jer principat u toj fazi još nije bio nasljedan (Pappano 1941: 32). Osobno bih se ipak priklonila prvom mišljenju – Tiberije kao adoptivni princepsov sin postaje ujedno i njegovim legitimnim nasljednikom.

51 August je u javnosti ustvrdio da to čini "radi dobra države" (Suet. *Tib*. 21; usp. Vell. Pat. II, 104), iako su neki smatrali da je to učinio "više od nužde nego slobodnom odlukom" (Suet. *Tib*. 23), a zlobni jezici su tvrdili da je Tiberija, koji je navodno bio mrzovoljne, čak i okrutne ćudi, odabrao kako bi sam jače zasjao u očima naroda i kako bi ga narod više oplakivao nakon smrti (usp. Suet. *Tib*. 21; Tac. *Ann*. I, 10). Posve drugačiju sliku Tiberijevog karaktera oslikava Velej Paterkul, njegov neskriveni "obožavatelj" (usp. Vell. Pat. II, 97; II, 99). Velejev panegirik u neku ruku je korektiv iskrivljenoj Tiberijevoj slici kod Tacita i Suetonija (Sumner 1970: 270).

52 Narod je navodno smatrao da Postum "ni po dobi ni iskustvom nije dorastao tako glomaznom teretu", dok je Tiberije "zreo po godinama, sposoban vojskovođa, ali pun bahatosti" (Tac. *Ann*. I, 4).

53 O adopciji Tiberija, Postuma i Germanika: Suet. *Tib*. 15; *Tib*. 21; *Cai*. 4; Tac. *Ann*. I, 3; Vell. Pat. II, 103-104; Cass. Dio LV, 13, 1-2.

krvi, klaudijevski dio obuhvaćen adopcijom dobiva punopravno članstvo u obitelji Julijevaca: Tiberije kao Augustov adoptivni sin te Tiberijevi sinovi Germanik (adoptivni) i Druz Mlađi (pravi sin). *Gens Iulia* na taj je način ojačana, *gens Claudia* dobila je osigurano mjesto u carskoj obitelji (iako pod imenom Julijevaca), a položaj Julijevaca na vlasti učvršćen je barem dvije generacije unaprijed, koliko je sezao Augustov pogled.[54] Germaniku i Druzu ugovoreni su brakovi: prvi se ženi Augustovom unukom Agripinom Starijom, a drugi Klaudijom Livilom, kćeri Druza Starijeg (Tiberijevog brata) i Antonije Mlađe (Augustove nećakinje).

Princeps je konačno mogao odahnuti, "osokoljen i osjećajući da ima nasljednike i pomagače" (Cass. Dio LV, 13, 2), jer su mu dvije generacije nasljednika omogućile "da se postavi na što više oslona" (Tac. *Ann*. I, 3). Uskoro potom Tiberije kreće u Germaniju, u novu vojnu kampanju u to nemirno područje, od principesa u tu svrhu dobivši novi konzularni imperij i tribunske ovlasti na čak deset godina (Cass. Dio LV, 13, 1a; Vell. Pat. II, 104). Već rekosmo da su te ovlasti u posjedu jednog čovjeka omogućavale vrhovnu vlast – Tiberije je, iako službeno označen kao nasljednik, u stvarnosti imao položaj suvladara (usp. Vell. Pat. II, 99).

"Od tog vremena nije se ništa propuštalo da se učvrsti Tiberijev položaj, a pogotovo otkako je Agripa [Postum] bio razbaštinjen i prognan, te je bilo sigurno da na njemu jedinome [Tiberiju] leži nada da će biti Augustov nasljednik" (Suet. *Tib*. 15).

Postum je, naime, već tada pokazivao znakove prgavog i neukrotivog karaktera (usp. Vell. Pat. II, 112) koji će u sljedećim godinama biti sve nesnošljiviji.[55] Princeps je, istina, svog najmlađeg unuka držao po strani još za života Gaja i Lucija, pretpostavivši njihove karijere njegovoj,[56] što je vjerojatno bio jedan od razloga mladićeve frustracije i dodatni poticaj da na vidjelo izađu nezgodne crte njegovog karaktera. Osim toga, i činjenica da je August adoptirao Postuma tek nakon smrti njegove braće (a ne odmah po rođenju), ide u prilog mišljenju da ipak nije računao na svog najmlađeg unuka, bar ne kad je

54 Ima, međutim, naznaka da je August možda odredio i treću generaciju nasljedovatelja vlasti: na (danas izgubljenom) slavoluku iz Ticina (dan. Pavije), datiranom u 4. godinu (*ILS* 107), spominju se i dva Germanikova sina, Neron i Druz Cezar (Rose 1990; Maggi 2014).

55 Postum je i prije pada u nemilost bio "iz dana u dan sve luđi" (Suet. *Aug*. 65); imao je "neotesanu narav" (Cass. Dio LV, 32, 1), prepuštao se nasilnom bijesu i gajio izrazito negativan stav prema Liviji i Augustu (Cass. Dio LV, 32, 2); odlikovale su ga osim toga "čudna izopačenost duha i uma", njegove su mane rasle iz dana u dan a mahnitost je na kraju doživjela "dostojan svršetak" (Vell. Pat. II, 112). No, iako je bio "goropadne ćudi" (Tac. *Ann*. I, 4), "neuk i ludo bahat zbog tjelesne snage, nije mu bilo dokazano nikakvo nečasno djelo" (Tac. *Ann*. I, 3). O Agripi Postumu općenito: Pappano 1941; Allen 1947; Detweiler 1970; Jameson 1975.

56 Zanemarivanje Postumovog *cursus honorum* nastavilo se i nakon njegove adopcije, a kao primjer neka posluži panonsko-dalmatinski (Batonov) ustanak: August kao pojačanje Tiberiju na ratište 7. godine šalje Germanika a ne Postuma, iako je mladić dotad već trebao započeti svoju vojničku karijeru (Cass. Dio LV, 32, 1; usp. Vell. Pat. II, 112). Bio je to početak Germanikove karijere – sjajne ne toliko zbog njegovih postignuća (koja i nisu bila znatna), koliko zbog princepsovog nastojanja da drugu generaciju svojih nasljednika osposobi za vladanje. Usp. i Pappano 1941: 33, 35; Pašalić 1956: 730; Levick 1975: 32; Birch 1981: 449.

riječ o visokoj politici.[57] Princeps ga je možda držao u rezervi u slučaju da republikanska crta, prisutna kod Klaudijevaca, previše ojača i zaprijeti promjenom režima, kao i u slučaju da glavna nasljedna linija podbaci – tek tada bi na Postuma i njegovo potomstvo pala odgovornost očuvanja dinastije.[58]

Livija je navodno potpirivala Augustov animozitet prema Postumu (Tac. *Ann*. I, 3), nastojeći mu ga što više omraziti i na taj način iz princepsove nasljedne križaljke eliminirati njegovog posljednjeg izravnog potomka. Teško da je neiskusni i (još previše) mladi Postum mogao predstavljati ozbiljnu konkurenciju Tiberiju i ugroziti njegov status drugog čovjeka u državi, no Postum je bio posljednji princepsov izravni potomak i u tome je ležala moguća opasnost po Tiberija. No, August se, razljućen unukovim ponašanjem, odlučio na drastični korak: Postuma je 7. godine razbaštinio[59] i poslao na prisilan boravak u Surent (dan. Sorrento), gradić u Napuljskom zaljevu, a kako je ovaj ustrajao u prkošenju (i time ugrozio Augustov očinski autoritet i vladarski integritet), sljedeće godine bio je kažnjen doživotnim progonstvom na Planaziju (dan. Pianosa), otočić južno od Elbe u Tirenskom moru (Suet. *Aug*. 65; Cass. Dio LV, 32, 2).[60]

Te iste (8.) godine princeps je prognao i Postumovu sestru Juliju Mlađu,[61] navodno zbog preljuba; njezino odredište bio je Tremir, otočić u Tremitima u Jadranu, sjeverno od Garganskog poluotoka. I u ovom su slučaju, međutim, postojale sumnje u upletenost u nedozvoljene aktivnosti julijevske stranke. Nastojanja da se oslabi klaudijevska grana dinastičke obitelji i Julijevcima osigura vlast nakon Augustove smrti (drugim riječima, da se potkopa prin-

57 Možemo se samo domišljati razlogu zašto se princeps odlučio na adopciju Postuma tek nakon smrti Gaja i Lucija. Možda nije želio svom umrlom prijatelju Marku Vipsaniju Agripi oduzeti posljednju mogućnost produljenja vlastite loze (*gens Vipsania*)? To naoko logično objašnjenje gubi na snazi kad se ima u vidu da se princeps nije libio Agripi adopcijom oduzeti dva starija sina, kao i da je Postum rođen tek nakon očeve smrti.

58 Za simpatije prema republikanskom uređenju kod Druza Starijeg: Suet. *Tib*. 50; kod Tiberija: Tac. *Ann*. I, 6, 6; kod Germanika: Tac. *Ann*. I, 3, 3. Usp. Birch 1981: 447.

59 Agripa Postum je spomenut kao posljednji u nizu nesreća koje su Augusta zadesile tijekom života, a koje je pobrojao Plinije Stariji. Među nesrećama su, između ostaloga, i smrt Augustovih nasljednika, preljubi princepsove kćeri Julije Starije i unuke Julije Mlađe, sumnja u kćerinu urotu protiv njegovog života te Postumovo razbaštinjenje i progonstvo (Plin. *HN* VII, 45, 149). O Postumovom razbaštinjenju: Levick 1972b.

60 Kao i u slučaju Postumove majke Julije, pravi razlog njegovog progonstva ostao je nerazjašnjen. Jedni vjeruju da je to bilo njegovo neprihvatljivo ponašanje prema Augustu i Liviji te s tim povezan buntovni karakter (Pappano 1941: 36; Jameson 1975: 289), drugi da je Postum bio kažnjen zbog upletenosti u urotu julijevske stranke protiv princepsa (Rogers 1931: 146–148). No, činjenica da princeps nije zabranio da se Postumov pepeo nakon njegove smrti pohrani u obiteljski mauzolej govori u prilog tome da je optužba za veleizdaju bila izmišljena (usp. Jameson 1975: 309).

61 Slučaj Julije Mlađe vrlo je slabo dokumentiran u izvorima (o tome samo natuknice kod Suet. *Aug*. 65; Tac. *Ann*. III, 24; *Schol. ad Iuven*. VI, 158). O Juliji Mlađoj: Norwood 1963; Levick 1976; Pahor 2020. Izgleda da je (kao i majka) bila optužena zbog preljuba i raskalašenosti, iako postoji mogućnost da je krivica bila političke naravi – njen je muž Lucije Emilije Paulo bio optužen za urotu protiv cara i pogubljen (Suet. *Aug*. 19; *Schol. ad Iuven*. VI, 158). Julija će umrijeti u progonstvu 29. godine (Tac. *Ann*. IV, 71), uz zabranu da se njen pepeo pohrani u obiteljsku grobnicu – Augustov mauzolej (Suet. *Aug*. 101).

cepsova nasljedna križaljka) u princepsovom su najužem obiteljskom krugu tražila jamstvo svoje vjerodostojnosti: julijevska stranka se okupljala oko princepsove kćeri Julije i njeno dvoje djece, Julije Mlađe i Agripe Postuma, te zeta Lucija Emilija Paula. Ne možemo znati u kojoj su mjeri pripadnici Augustove obitelji doista bili aktivni u tom smislu, ili su tek odobravali i poticali političko djelovanje svojih pristaša; otežavajuća okolnost je bila ta što su svi ti članovi princepsove najuže obitelji bili u njegovoj nemilosti, prognani iz Rima. Agripa Postum u svemu tome možda i nije imao izravnog udjela – možda ga je za svoje političke ciljeve iskoristio šogor Emilije Paulo (sa ili bez Julije Mlađe). Nakon što je Julija Mlađa završila u progonstvu (ili možda usporedo s time), Emilije Paulo je bio optužen za veleizdaju i smaknut (usp. Suet. *Aug*. 19; posredno Tac. *Ann*. III. 24). [62]

Svi ti domaći problemi ostavili su velikoga traga na ostarjelom princepsu. Povrijeđen postupcima kćeri Julije te unučadi Julije i Postuma, "nije ih drukčije zvao nego tri svoja čira i tri rak-rane svoje" (Suet. *Aug*. 65). No, barem je jedan problem bio iza njega: pitanje nasljednika na vlasti, iako opasnost da njegova nasljedna križaljka (ponovo) bude poremećena još nije minula. U neko doba nakon 8. godine pristaše prognanih članova Augustove obitelji pokušali su Juliju Stariju i Postuma varkom izbaviti iz progonstva "i odvesti [ih] germanskim legijama" (Tac. *Ann*. II. 39; usp. Suet. *Aug*. 19), no taj očiti pokušaj prevrata završio je neuspjehom zbog nesretnog spleta okolnosti (Tac. *Ann*. II. 39). Nedugo prije princepsove smrti navodno je uslijedio pokušaj rehabilitacije Agripe Postuma (dok je ženski dio obitelji u progonstvu do daljnjega u nemilosti), iako ta priča i dalje ostaje obavijena velom tajanstvenosti. "Bio se pronio glas da se August (...) odvezao na otok Planaziju da posjeti Agripu. Mnoge ondje potekoše suze na obje strane i po izljevima uzajamne ljubavi bilo se ponadati da će mladić biti vraćen na dvor svojeg djeda" (Tac. *Ann*. I. 5). No, i taj je pokušaj jačanja julijevskog dijela dinastije nauštrb Klaudijevaca, ukoliko ga je i bilo, propao.[63] Augustov nasljedni plan napokon je dobio svoj konačni oblik. Dugogodišnje Livijine želje i nastojanja da njen sin Tiberije u princepsovoj nasljednoj križaljci zauzme povlašteno mjesto napokon su se ostvarile. Nakon što je "trpio od mnogih suparnika, dok potraja moć Marcela, Agripe i zatim Cezara Gaja i Lucija (...) vrativši se s Roda, dvanaest godina proboravi na praznom carevu dvoru" (Tac. *Ann*. VI, 51), što bi bila prilično očigledna aluzija na mišljenje da princeps nakon odbacivanja

62 O julijevskoj stranci: Rogers 1931: 146–148; Shotter 1971; Levick 1975: 32; Rogers 1967; Birch 1981: 451–452. O pretpostavljenoj nedužnosti Agripe Postuma: Birch 1981: 451-452. Pristaše Julijevaca su se, nakon pada u nemilost dviju Julija i Postuma, okupili oko Agripine Starije, jedine (preostale) Augustove unuke, i stvorili čvrstu protutiberijevsku koaliciju (Sordi 2004: 223–227; usp. Ferrill 1971: 730; Shotter 2000: 343).

63 O neuspjelom pokušaju spašavanja iz progonstva još i: Rogers 1931: 148–149; Pappano 1941: 38–42; Jameson 1975: 311. Znakovita su dva podatka: prvo, germanskim je legijama u to doba zapovijedao Julijin zet Germanik (muž njene kćeri Agripine Starije), pa se možda računalo s tim da će on u čitavoj stvari biti kooperativan. Drugo, Suetonije tvrdi da su Juliju i Postuma k legijama kanili odvesti silom, što samo pridodaje nesigurnosti u pravu inačicu te vijesti. O navodnom putovanju na Planaziju i pomirbi s Postumom: Charlesworth 1923: 148–151; Charlesworth 1927: 55–56; Shotter 1971: 1119–1120.

Agripe Postuma nije više imao volje, a ni snage (s obzirom na bolježljivost i godine) ponovo intervenirati u svoju nasljednu shemu. Uzdignut do drugog čovjeka u državi ("drugo oko i glava države", Vell. Pat. II, 99), Tiberije je bio Augustov pomoćnik u vlasti (iako ne i stvarni suvladar), a potom i nasljednik u budućnosti. Redoslijed provedenih adopcija jasno je određivao i redoslijed u preuzimanju vlasti: Augusta nasljeđuje Tiberije, a ovoga Germanik i Druz Mlađi; princeps je to dodatno potvrdio i svojom oporukom (usp. Suet. *Aug*. 101).

Nakon Postumovog pada u nemilost Tiberiju nije bio određen novi sunasljednik (usp. Suet. *Tib*. 15), što bi moglo upućivati na pretpostavku da je princeps ipak možda na neki način računao na Postuma,[64] iako je ovaj bio u progonstvu. Postum je, naime, bio Augustov posljednji živi izravni (muški) potomak, a na vidiku nije bilo drugih kandidata koji bi zadovoljili princepsove kriterije – oni koji bi odgovarali (i) po dobi bili su redom mrtvi, a sljedeća generacija je tek trebala stasati.

I tako je August na samrtnoj postelji "dao dozvati Tiberija (...) te ga dugo zadržao na tajnom razgovoru" (Suet. *Aug*. 98), i "siguran i obujmljen zagrljajima svojega Tiberija preporučio mu svoja i njegova djela" (Vell. Pat. II, 123).[65] Umrijevši 19. kolovoza 14. godine princeps je uskoro potom bio pridružen bogovima, a vlast nad Rimom i službeno je preuzeo njegov pastorak i adoptivni sin Tiberije Cezar August.

"Prvi zločin nove vlasti" (Tac. *Ann*. I, 6) bila je eliminacija Agripe Postuma. Ubrzo nakon Augustove smrti Postum je bio ubijen;[66] većina je za taj čin osumnjičila Tiberija odnosno Liviju, dok su neki tvrdili da je to učinjeno po Augustovoj zapovijedi (Suet. *Tib*. 22). Tacit u to sumnja, jer princepsova "bešćutnost nikada ne otiđe dotle da bi ikoga od svojih dao ubiti" (Tac. *Ann*. I, 6), iako smo već svjedočili njegovim prilično oštrim (i bešćutnim?) mjerama protiv kćeri i dvoje unučadi. Još iste te godine (14.) u progonstvu umire i Postumova majka, Augustova kći jedinica Julija. Iako ju je Tiberije isprva zagovarao kod oca pokušavajući joj olakšati prognaničke dane (Suet. *Tib*. 11), nakon princepsove smrti ostavio ju je da skonča od gladi i malaksalosti "prognana, osramoćena i ubojstvom Postuma Agripe lišena svake nade" (Tac. *Ann*. I, 53). Božanski August više nije imao izravnog potomka – Agripa Postum bio je posljednja

64 O tome se govorkalo već u ono doba, na temelju već spomenute neprovjerljive vijesti da je princeps nedugo prije smrti potajno posjetio Postuma na Planaziji (usp. Tac. *Ann*. I, 5; Aur. Vict. *De Caes*. I, 27).

65 Tacit (*Ann*. I, 5) i Kasije Dion (LVI, 31, 1) nude nešto drugačiju inačicu po kojoj je Livija odigrala glavnu ulogu pri udešavanju tog posljednjeg sastanka. O Augustovim posljednjim danima i Tiberijevom preuzimanju vlasti: Charlesworth 1923.

66 O Postumovoj smrti: Pappano 1941: 42–45; Allen 1947; Detweiler 1970; Corbett 1974: 94–95. Postoji začudo mišljenje da su i Agripa Postum i njegova majka Julija Starija umrli prirodnom smrću te da su se njihove smrti slučajno poklopile s Tiberijevim preuzimanjem vlasti, a da ih je julijevska stranka iskoristila kako bi ocrnila i potkopala Tiberija (Allen 1947: 134, 136; Rogers 1967: 389–390). Nema, međutim, nikakve dvojbe da je Postum bio ubijen (Suet. *Tib*. 22; Tac. *Ann*. I. 6; II. 39; Cass. Dio LVII. 3, 5; Aur. Vict. *De Caes*. I. 27), dok je njegova majka nešto kasnije iste godine skončala od (vjerojatno nametnute) izgladnjelosti (Tac. *Ann*. I. 53; Cass. Dio LVII, 18, 1a).

grana na obiteljskom stablu.[67] Smrti Julije Starije, Julije Mlađe i Agripe Postuma možda su bile posljedice njihovih nesretnih kobi, no ne može se zanemariti ni mogućnost njihove planirane eliminacije – kao što vidjesmo, izvori u tom smislu teško sumnjiče princepsovu ženu Liviju, rodonačelnicu klaudijevskog ogranka dinastije.

Julijevska stranka nije se predavala. Nakon smrti Augustove kćeri i unuka[68] s nadom se okrenula prema Agripini Starijoj, Augustovoj unuci koja jedina nije bila u nemilosti i posljednjoj nadi u produljenje julijevske loze. Pristaše Julijevaca u Agripini i njenom mužu Germaniku vidjeli su novu mogućnost da osujete sve rastuću moć Klaudijevaca i nove kandidate za nasljedovanje princepsovog prijestolja. Germanikove veze s Emilijevcima i Junijima Silanima omogućile su julijevskoj stranci da se osnaži i pripadnicima te dvije utjecajne obitelji,[69] no Germanik nije imao nimalo ambicija da preskoči svoj red i adoptivnom ocu Tiberiju preotme vlast (Tac. *Ann*. I, 35), iako je ovaj "strahovao da ne bi Germanik, gospodar tolikih legija i golema broja savezničkih vojska, koji je inače uživao neobičnu popularnost, više volio posjedovati carstvo negoli ga iščekivati" (Tac. *Ann*. I, 7). Prema Augustovoj nasljednoj shemi, Germanik je, zajedno s Druzom Mlađim, imao preuzeti vlast nakon Tiberija, i sva trojica su poštivala odluku umrlog princepsa. No, Agripina i njeni pristaše nisu se slagali s idejom da vlast zaglavi u Tiberijevim rukama – njihov kandidat je bio Germanik, čija bi vladavina preusmjerila nasljedni niz na Augustove potomke, Germanikovu i Agripininu djecu.[70] Novi je princeps, dakako, na njene ambicije uzvratio nepovjerenjem i netrpeljivošću, osjećajima koji su se prelili i na Germanika koji je u čitavoj toj stvari bio kolateralna žrtva. Bilo je, naime, jasno da želja za preuzimanjem vlasti potječe od Agripine, i Tiberije je toga bio svjestan – znakovite su riječi koje u njegova usta stavlja Suetonije: "Misliš li, kćeri, ako ne vladaš da ti se čini nepravda?" (Suet. *Tib*. 53).

August je adopcijom 4. godine bio odredio i neposredne Tiberijeve nasljednike – Germanika i Druza Mlađeg. Iako su bili vršnjaci (Germanik je rođen vjerojatno 15. pr. Kr., Druz 14. pr. Kr.), Germanik je bio određen za glavnog

67 Posljednji julijevski ogranak činila je, zapravo, Germanikova obitelj: Agripina Starija bila je Augustova unuka, a Germanik, po rođenju Klaudijevac, adopcijom 4. godine postao je punopravnim članom *gens Iulia*. Njihovo šestoro djece, rođeno nakon očeve adopcije, po zakonu su bili princepsovi potomci. No, i te *reliquiae familiae Augusti* bit će zatrte nepunih 20 godina poslije.

68 Julija Mlađa, treći prognani član najuže princepsove obitelji, umrijet će u progonstvu 29. godine (Tac. *Ann*. IV. 71), bez nade u pomilovanje.

69 Ne treba zanemariti činjenicu da je Agripinina sestra Julija Mlađa bila udana za jednog Emilijevca (Lucije Emilije Paulo), a ljubovala s jednim Junijem Silanom (Decim Junije Silan). Emilije Paulo je, doduše, smrću platio svoju umiješanost u urotu protiv Augusta (usp. Suet. *Aug*. 19; Tac. *Ann*. III, 24), a Junije Silan je bio optužen za preljub s Augustovom kćeri i prognan (Tac. *Ann*. III, 24). O ugledu *gens Aemilia*: Tac. *Ann*. VI, 27.

70 Najstarijem njihovom sinu Neronu Cezaru u godini Augustove smrti bilo je oko osam godina, Druzu Cezaru četiri, a Gaju Cezaru tek dvije. Njihove tri kćeri još nisu ni rođene: Julija Agripina rodit će se 15., Julija Druzila 16. a Julija Livila oko 18. godine. O Agripininim ambicijama i njenim pristašama: Rogers 1931; Bowen 1944; Shotter 2000: 344–356; Deline 2015; Pahor 2020.

nasljednika, a Druz za sunasljednika. Prevagu su odnijele rodbinske veze s Augustom – Germanik je, naime, bio princepsov pranećak i još k tome oženjen njegovom unukom. Druz je, doduše, bio unuk nikad prežaljenog Marka Vipsanija Agripe,[71] no krvne veze su bile jače od uspomene na prijatelja.

Pet godina nakon Tiberijevog stupanja na prijestolje Augustova nasljedna shema ponovo je bila ugrožena: u razmaku od četiri godine Tiberije je izgubio oba svoja nasljednika. Germanik umire (pod čudnim okolnostima) 19. godine, a Druz Mlađi 23. godine, pavši kao žrtva pretorijanskog prefekta Lucija Elija Sejana, čovjeka prekomjerne ambicije, na kojega se Tiberije u početku slijepo oslanjao. Sejan se potom, nastojeći si prokrčiti put do vrha, obrušio na preostale Julijevce. Netrpeljivost između Agripine i Tiberija dosegla je tada vrhunac.[72] Augustova unuka nije odustajala od tvrdnje da legitimna vlast pripada samo članovima njene obitelji, čemu svjedoči nemila epizoda kraj žrtvenika božanskog Augusta: Agripina je Tiberiju prigovorila "da ne bi smio prinositi žrtve božanskom Augustu isti onaj koji progoni njegove potomke" i potom dodala da je "ona prava slika i prilika [božanskog Augusta], sačinjena od njegove besmrtne krvi" (Tac. *Ann*. IV, 52). Agripinin plan je, zapravo, imao izgleda da u budućnosti bude ostvaren: August je jasno dao do znanja da u sljedećoj generaciji nakon Tiberija prijestolje nasljeđuje Germanik, s Druzom tek kao sunasljednikom. Osim toga, nakon smrti njih dvojice Tiberiju nije preostalo drugo nego da se okrene dvojici Germanikovih starijih sinova Neronu i Druzu, kao sljedećoj nasljednoj garnituri (Suet. *Tib*. 54; Tac. *Ann*. IV, 8; Cass. Dio LVII, 22, 4b).[73] Muškim članovima Agripinine obitelji bilo je zajamčeno prijestolje, ali tek nakon Tiberijeve smrti.[74]

Neočekivana preinaka Tiberijevog nasljednog plana nije, međutim, nikada zaživjela jer je Sejan neumorno radio na tome da eliminira Augustove potomke, legitimne kandidate za vlast (usp. Tac. *Ann*. IV, 60; *Ann*. V, 3; Cass. Dio LVII, 22, 4b). U godinama koje su uslijedile Agripina i njena dva sina padaju u nemilost (usp. Tac. *Ann*. IV, 60; *Ann*. V, 3; Suet. *Tib*. 53; *Tib*. 54; Cass. Dio

---

71 Germanikova majka Antonija Mlađa bila je kći Augustove sestre Oktavije (iz braka s Markom Antonijem), Agripinina majka je Augustova kći Julija Starija, a Druzova majka Vipsanija Agripina je kći Marka Vipsanija Agripe iz njegovog prvog braka.

72 Velej Paterkul, Tiberijev apologeta, gleda na to iz druge perspektive: "Koliko su dugo skrivenim požarom gorjele njegove grudi, koliko je bio prisiljen žalostiti se i ljutiti zbog snahe, zbog unuka" (Vell. Pat. II, 130).

73 Smrću Druza Mlađega Tiberije je, naime, izgubio sina jedinca; Druzov sin Tiberije Gemelo, rođen 19. godine, bio je još dijete (u godini očeve smrti tek su mu četiri godine), pa se Tiberije mora okrenuti sinovima svog adoptivnog sina Germanika: Neronu Cezaru tada je 17, Druzu Cezaru 15 godina. Treći Germanikov sin Gaj Cezar (Kaligula), rođen 12. godine, tek stasa za svoje buduće dužnosti. Kako bi se učvrstila dinastička spona između Germanikove i Tiberijeve kuće, Neron Cezar dobiva za ženu Tiberijevu unuku Juliju Liviju (Tac. *Ann*. III, 29; Cass. Dio LVIII, 3, 9).

74 Tiberije je, međutim, imao i plan u slučaju krajnje pogibelji po sebe: "Tiberije je bio u velikom strahu da će Sejan zauzeti grad i doploviti [na Kapri] protiv njega, i držao je brodovlje u pripravnosti kako bi mogao pobjeći ako se išta takvoga dogodi. Neki kažu i da je zapovijedio Makronu da u slučaju bilo kakve pobune pred senat i rimski narod dovede [Germanikovog sina] Druza i proglasi ga carem" (Cass. Dio LVIII, 13, 1–2, za 31. godinu).

LVII, 22, 4b; LVIII, 3, 8): "Sejan je Tiberija žestoko poticao protiv Agripine, očekujući da će mu, kada ona i njeni sinovi budu uklonjeni, biti dano da se oženi Livilom, Druzovom ženom, prema kojoj je gajio strast, i da će moći doći do vrhovne moći, jer više neće biti drugog Tiberijevog nasljednika; jer car je prezirao svog unuka kao kopile" (Cass. Dio LVII, 22, 4b).[75] Hajka protiv Agripine osobito se zaoštrila tek nakon smrti Tiberijeve majke Livije. Livija Druzila uživala je velik ugled i moć još za Augustovog života – upoznali smo je kao matronu koja nije prezala (gotovo?) ni pred čime da svojim sinovima omogući udjel u vlasti. Njen utjecaj na Tiberija bio je velik (Tac. *Ann*. IV, 57; Vell. Pat. II, 130) i prestao je tek nakon njene smrti ujesen 29. godine (Tac. *Ann*. V, 3). Tek tada se Tiberije usudio popustiti Sejanovim navaljivanjima i optužiti Agripinu i njene sinove za veleizdaju – Neron je prognan na Ponciju (dan. Ponza) na tirenskoj pučini, Druz zatvoren u podzemnu tamnicu palatinskog dvora, a Agripina poslana u progonstvo na Pandatariju, otok na kojem je njena majka skončala petnaest godina prije. U sljedeće četiri godine eliminirana je posljednja prijetnja Tiberijevoj vlasti (kako ju je bio prikazao Sejan): 31. godine umire Neron (prisilno počinivši samoubojstvo), a dvije godine poslije Druz i Agripina, oboje izgladnjeli do smrti.[76] "Ostaci obojice bili su tako rastepeni da su kasnije jedva mogli biti prikupljeni" (Suet. *Tib*. 54).[77]

Gaj Cezar, odmilja zvan Kaligula, bio je pošteđen sudbine svoje braće. Osim što ga je zaštitila njegova nježna dob, pripomogla je i Tiberijeva zaštita. Izgubivši, naime, po drugi put oba nasljednika, Tiberije se okrenuo svojim unucima Gaju (adoptivnom) i Gemelu (pravom) i oporučno im namijenio prijestolje (Suet. *Tib*. 76; Cass. Dio LIX, 1, 1–2). U skladu s Augustovim planom dvojnog nasljedovanja vlasti, Gaj je proglašen glavnim nasljednikom, a Gemelo njegovim sunasljednikom. Razlog takvog odabira bio je, kaže Kasije Dion, što je Tiberije sumnjao da Gemelo nije pravi Druzov sin i što je predviđao da će Gaj uskoro eliminirati Gemela (Cass. Dio LVIII, 23, 2–3). Tacit pak ima nešto drugačije objašnjenje: "Tiberije se kolebao kome da ostavi carstvo" – Gemelo je bio premlad, a Gaj popularan u narodu (na što Tiberije nije blagonaklono gledao). Tu je bio i treći član obitelji, o kojemu nitko dotad nije vodio računa: Tiberije Klaudije Cezar Germanik, Germanikov brat i Gajev stric, kojemu je 33. godine bilo već 43 i kojega su se u obitelji stidjeli zbog njegovih

75 Tiberije je, naime, sumnjao da Druz nije pravi otac njegovog unuka Tiberija Gemela (Suet. *Tib*. 62). Klaudija Livila je u braku s Druzom Mlađim 19. godine bila rodila blizance, Tiberija Julija Cezara Nerona Gemela i Tiberija Klaudija Cezara Germanika. Obojica su, zahvaljujući adopciji iz 4. godine, kojom je njihov djed Tiberije postao Augustovim sinom a Druz Mlađi princepsovim unukom, od samog rođenja bila pripadnici *gens Iulia*. Tiberije Germanik nije preživio djetinjstvo – umro je u dobi od četiri godine, i Gemelo je ostao jedini Tiberijev krvni potomak.

76 O Agripininom progonstvu i smrti: Suet. *Tib*. 53; Charlesworth 1922. O sudbini Germanikovih sinova: Suet. *Tib*. 54; *Tib.* 61; Tac. *Ann*. IV, 8; *Ann*. IV, 60; *Ann*. V, 3; *Ann*. VI, 23; Cass. Dio LVII, 22, 4b; Plin. *HN* VIII, 61, 145; Rogers 1931: 152–167; Lindsay 1995.

77 Jedna od prvih stvari koje je Gaj Cezar (Kaligula) učinio nakon što je 37. godine stupio na prijestolje bila je da se "požurio na Pandatariju i Ponciju da odande prenese u Rim pepeo majke i brata (...). Vlastitom je rukom spremio ostatke u žaru" (Suet. *Cai*. 15). O Druzovim posmrtnim ostacima ne zna se ništa.

fizičkih i (vjerovali su) psihičkih poteškoća, iako je "bio sklon dobru" (Tac. *Ann*. VI, 46).[78]

Kao što je Tiberije predvidio, nakon njegove smrti vlast su podijelili Gaj Cezar i Tiberije Gemelo, no nakratko: Gaj je uskoro dao ubiti Gemela i zavladao sam (Suet. *Tib*. 23; Cass. Dio LIX, 1, 2–3).

S Gajem Kaligulom na prijestolju ostvarili su se Augustovi dalekosežni planovi – Rimom je i dalje vladala *gens Iulia*. Nakon kratkotrajne krvave vladavine Augustovog praunuka (37. – početak 41.) pretorijanska straža isklicala je za cara Klaudija. Taj dotad zanemareni član carske obitelji preuzeo je vlast u zreloj dobi od 51 godine. Klaudije nije bio obuhvaćen Augustovom adopcijom koja je njegovog starijeg brata Germanika bila učinila Julijevcem, pa se može reći da je on prvi (i jedini) pravi Klaudijevac koji se uspeo na rimsko prijestolje. Nakon trinaest godina njegove vladavine (početak 41. – 54.) kormilo rimske države preuzet će Neron Klaudije Cezar Germanik, rođen kao Lucije Domicije Ahenobarb, poznatiji kao Neron. Po ocu pripadnik obitelji Domicijā, jedne od najistaknutijih rimskih obitelji plebejskog podrijetla, a po majci Julijevac,[79] Neron će biti posljednji izdanak obitelji Julijevaca na rimskom prijestolju – njegovom nasilnom smrću u lipnju 68. godine nasljedna križaljka božanskog Augusta konačno se i nepovratno raspala. Nakon kratke stanke (takozvane godine četiriju careva) rimsko je prijestolje pripalo Flavijevcima, staroj plebejskoj obitelji sabinskog podrijetla.

No, božanski August je u konačnici mogao biti zadovoljan. Otkako je senat Oktavijanu 27. pr. Kr. dodijelio počasni naziv *augustus* i na njega prenio vrhovnu vlast nad rimskom državom, pa sve do trenutka kada je 476. godine Odoakar tu vlast oduzeo Romulu Augustulu, svaka je dinastija (izuzmemo li Julio-Klaudijevce) u prosjeku vladala po 36 godina. Julio-klaudijevska vladajuća kuća protegnula se na punih 95 godina povijesti rimskog imperija (27. pr. Kr. – 68.), i samo ju je dinastija Antoninā (96.–192.) premašila za jednu godinu.

78 O Klaudiju: Leon 1948; usp. Riffner Parker 1946: 39–41.

79 Neronov otac Gnej Domicije Ahenobarb (*cos*. 32.) i sam je imao ponešto julijevske krvi: njegova majka Antonija Starija bila je kći Augustove sestre Oktavije Mlađe. Neronova pak majka bila je Agripina Mlađa, Augustova praunuka, kći Germanika i Agripine Starije i Kaligulina sestra – Neron je, dakle, bio Augustov prapraunuk.

KRATICE

CIL
Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin, 1893–1986.

CQ
The Classical Quarterly

CPh
Classical Philology

Historia
Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte

ILS
Inscriptiones Latinae selectae, Berlin, 1856–1931.

LCL
The Loeb Classical Library

TPAPA
Transactions and Proceedings of the American Philological Association

IZVORI

Dio Cassius, *Roman History* (transl. by E. Cary), *LCL vols. VI–VIII*, Cambridge & London, 2004–2006.

Djela božanskog Augusta (prev. R. Matijašić), Zagreb, 2007.

Macrobius, *Saturnalia* (transl. by R. A. Kaster), *LCL*, Cambridge, 2011.

Pliny, *Natural History* (transl. by H. Rackham), *LCL vols. II, III, VI*, Cambridge, 1940, 1942, 1951.

Plutarh, *Usporedni životopisi III* (prev. Z. Dukat), Zagreb, 1988.

Propertius, *Elegies* (transl. by G. P. Goold), *LCL*, Cambridge, 1990.

Seneca the Younger, *Moral Essays*, *vol. III: De Beneficiis* (transl. by J. W. Basore), *LCL*, Cambridge, 1935.

Maurus Servius Honoratus, *Commentary on the Aeneid of Vergil*, http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0053%3Abook%3D4%3Acommline%3D511 (July 30, 2022).

Scholia in Iuvenalem vetustiora (coll. P. Wessner), Leipzig, 1931, https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/106861/1 (August 10, 2022).

Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva* (prev. S. Hosu), Zagreb, 1978.

Tacit, *Anali* (prev. J. Kostović), Zagreb, 1970.

Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest* (prev. J. Miklić), Zagreb, 2006.

Vergilije, *Eneida* (prev. B. Klaić), Zagreb, 1970.

Sextvs Avrelivs Victor, *Liber de Caesaribus*, http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html (August 2, 2022).

LITERATURA

Allen 1947
W. Allen Jr., "The Death of Agrippa Postumus", *TPAPA* 78, Baltimore, 1947, 131–139.

Bellemore 2007
J. Bellemore, "Tiberius and Rhodes", *Klio* 89/2, Berlin, 2007, 417–453.

Birch 1981
R. A. Birch, "The settlement of 26 June A.D. 4 and its aftermath", *CQ* 31/2, n. s., Cambridge, 1981, 443–456.

Bowen 1944
E. W. Bowen, "Agrippina the Elder – a portrait", *The Classical Outlook* 21/4, Hamilton, 1944, 39–41.

Bowersock 2002
G. Bowersock, Augustus and the East: The problem of the succession, in: F. Millar & E. Segal (Eds.), *Caesar Augustus. Seven aspects*, Oxford, 2002[2], 169–188.

Cary & Scullard 1994
M. Cary & H. H. Scullard, *A History of Rome down to the Reign of Constantine*, London, 1994[6].

Charlesworth 1922
M. P. Charlesworth, "The Banishment of the Elder Agrippina", *CPh* 17/3, Chicago, 1922, 260–261.

Charlesworth 1923
M. P. Charlesworth, "Tiberius and the Death of Augustus", *The American Journal of Philology* 44/2, Baltimore, 1923, 145–157.

Charlesworth 1927
M. P. Charlesworth, "Livia and Tanaquil", *The Classical Review* 41/2, Cambridge, 1927, 55–57

Cohen 2008
S. T. Cohen, "Augustus, Iulia and the Development of Exile 'Ad Insulam'", *CQ* 58/1, Cambridge, 2008, 206–217.

Corbett 1974
J. H. Corbett, "The Succession Policy of Augustus", *Latomus* 33/1, Bruxelles, 1974, 87–97.

Deline 2015
T. Deline, "The criminal charges against Agrippina the Elder in A. D. 27 and 29", *CQ* 65/2, Cambridge, 2015, 766–772.

Detweiler 1970
Robert Detweiler, "Historical Perspectives on the Death of Agrippa Postumus", *The Classical Journal* 65/7, Baltimore, 1970, 289–295.

Dixon 1985
S. Dixon, "The Marriage Alliance in the Roman Elite", *Journal of Family History* 10/4, Ottawa, 1985, 353–378.

Domić Kunić 2021
A. Domić Kunić, "Marko Vipsanije Agripa – 'najplemenitiji od svih ljudi toga vremena'", *Arheološki radovi i rasprave* 20, Zagreb, 2021, 105–171.

Drogula 2011
F. K. Drogula, "Controlling Travel: Deportation, Islands and the Regulation of Senatorial Mobility in the Augustan Principate", *CQ* 61/1, Cambridge, 2011, 230–266.

Ferrill 1971
A. Ferrill, "Prosopography and the Last Years of Augustus", *Historia* 20/5–6, Stuttgart, 1971, 718–731.

Flory 1996
M. B. Flory, "Dynastic Ideology, the Domus Augusta, and Imperial Women: A Lost Statuary Group in the Circus Flaminius", *Transactions of the American Philological Association* 126, Baltimore, 1996, 287–306.

Flower 2000
H. I. Flower, "The Tradition of the Spolia Opima: M. Claudius Marcellus and Augustus", *Classical Antiquity* 19/1, Berkeley, 2000, 34–64.

Fullerton 1985
M. D. Fullerton, "The Domus Augusti in Imperial Iconography of 13–12 B.C.", *American Journal of Archaeology* 89/3, Boston, 1985, 473–483.

Goold 1983
G. P. Goold, The Cause of Ovid's Exile, *Illinois Classical Studies* 8/1, Champaign, 1983, 94–107.

Hammond 1956
M. Hammond, "The Transmission of the Powers of the Roman Emperor from the Death of Nero in A.D. 68 to That of Alexander Severus in A.D. 235", *Memoirs of the American Academy in Rome*, 24, Roma, 1956, 61–133.

Harper 2017a
K. Harper, Database of Pestilence in the Roman Empire, https://www.kyleharper.net/uncategorized/database-of-pestilence-in-the-roman-empire/ (August 24, 2017).

Harper 2017b
K. Harper, How Climate Change and Plague Helped Bring Down the Roman Empire, Smithsonian Magazine, https://www.smithsonianmag.com/science-nature/how-climate-change-and-disease-helped-fall-rome-180967591/ (December 19, 2017).

Huntsman 2009
E. D. Huntsman, "Livia before Octavian", *Ancient Society* 39, Leuven, 2009, 121–169.

Jameson 1975
Sh. Jameson, "Augustus and Agrippa Postumus", *Historia* 24/2, Stuttgart, 1975, 287–314.

Lacey 1980
W. K. Lacey, "2 B.C. and Julia's Adultery", *Antichthon* 14, 1980, 127–142.

Lane Fox 2008
R. Lane Fox, *Klasični svijet. Epska povijest Grčke i Rima*, Zagreb, 2008.

Leon 1948
E. F. Leon, "The Imbecilitas of the Emperor Claudius", *TPAPA* 79, Baltimore, 1948, 79–86.

Leon 1951
E. F. Leon, "Scribonia and Her Daughters", *TPAPA* 82, Baltimore, 1951, 168–175.

Levick 1972a
B. Levick, "Tiberius' Retirement to Rhodes in 6 B.C.", *Latomus* 31/3, Bruxelles, 1972, 779–813.

Levick 1972b
B. Levick, "Abdication and Agrippa Postumus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 21/4, Köln, 1972, 674–679.

Levick 1975
B. Levick, "Julians and Claudians", *Greece & Rome* 22/1, second series, Cambridge, 1975, 29–38.

Levick 1976
B. Levick, "The Fall of Julia the Younger", *Latomus* 35/2, Bruxelles, 1976, 301–339.

Levick 1988
B. Levick, *Tiberius the Politician*, London & New York, 1988.

Linderski 1988
J. Linderski, "Julia in Regium", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 72, Köln, 1988, 181–200.

Lindsay 1995
H. Lindsay, "A Fertile Marriage: Agrippina and the Chronology of Her Children by Germanicus", *Latomus* 54/1, Bruxelles, 1995, 3–17.

Long 2000
J. Long, "Julia – Jokes at Macrobius' "Saturnalia": Subversive Decorum in Late Antique Reception of Augustan Political Humor", *International Journal of the Classical Tradition* 6/3, New York, 2000, 337–355.

Maggi 2014
S. Maggi, "The arch at Pavia (Ticinum)", *Rivista di Archeologia* 38, Venezia, 2014, 81–85.

Matyszak 2006
Ph. Matyszak, *The sons of Caesar. Imperial Rome's first dynasty*, London, 2006.

Millar 1993
F. Millar, "Ovid and the Domus Augusta: Rome Seen from Tomoi", *The Journal of Roman Studies* 83, Cambridge, 1993, 1–17.

Nicolet 2002
C. Nicolet, Augustus, government, and the propertied classes, in: F. Millar & E. Segal (Eds.), *Caesar Augustus. Seven aspects*, Oxford, 2002², 89–128.

Norwood 1963
F. Norwood, The Riddle of Ovid's "Relegatio", *CPh* 58/3, Chicago, 1963, 150–163.

Pahor 2020
L. Pahor, *Paving the Way. Power Relationships between the Women of the Julio-Claudian Family*, PhD thesis, University of Melbourne, Faculty of Arts, Melbourne, 2020.

Pappano 1941
A. E. Pappano, "Agrippa Postumus", *CPh* 36/1, Chicago, 1941, 30–45.

Pašalić 1956
E. Pašalić, "*Quaestiones de bello Dalmatico Pannonioque (a. 6-9 n. ae.)*", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 8, Sarajevo, 1956, 245–300.

Platner & Ashby 1929
S. B. Platner & Th. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London, 1929.

Posavec 2015
V. Posavec, "August i stvaranje principata", *Latina & Graeca* 28, n. s., Zagreb, 2015, 69–87.

Posavec 2016
V. Posavec, "August – *Pontifex Maximus* i *Pater Patriae*", *Latina & Graeca* 29, n. s., Zagreb, 2016, 15–36.

Retief & Cilliers 2000
F. P. Retief & L. Cilliers, "Epidemics of the Roman Empire, 27 BC – AD 476", *South African Medical Journal* 90(3), Makhanda, 2000, 267–272.

Rifner Parker 1946
E. Rifner Parker, "The Education of Heirs in the Julio-Claudian Family", *The American Journal of Philology* 67/1, Baltimore, 1946, 29–50.

Rogers 1931
R. S. Rogers, "The Conspiracy of Agrippina", *TPAPA* 62, Baltimore, 1931, 141–168.

Rogers 1959
R. S. Rogers, "The Emperor's Displeasure – *Amicitiam Renuntiare*", *TPAPA* 90, Baltimore, 1959, 224–237.

Rogers 1967
R. S. Rogers, "The Deaths of Julia and Gracchus, A.D. 14", *TPAPA* 98, Baltimore, 1967, 383–390.

Rose 1990
Ch. B. Rose, "The supposed Augustan arch at Pavia (Ticinum) and the Einsiedeln 326 manuscript", *Journal of Roman Archaeology* 3, Cambridge, 1990, 163–168.

Sanderson & Keegan 2011
B. Sanderson & P. Keegan, "Crowning Marsyas: The Symbolism Involved in the Exile of Julia", *Studia Humaniora Tartuensia* 12, Tartu, 2011, 1–7.

Sawiński 2013
P. Sawiński: "Marcus Agrippa: *Collega imperii* or successor to Augustus? The succession issue between 23 and 12 BC", *Palamedes. A Journal of Ancient History* 8, Warszawa, 2013, 141–154.

Scullard 1982
H. H. Scullard, *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 BC to AD 68*, London & New York, 1982[5].

Seager 2005
R. Seager, *Tiberius*, Malden, 2005[2].

Severy 2000
B. Severy, "Family and State in the Early Imperial Monarchy: The *Senatus Consultum de Pisone Patre*, *Tabula Siarensis*, and *Tabula Hebana*", *CPh* 95/3, Chicago, 2000, 318–337.

Shotter 1968
D. C. A. Shotter, "Tacitus, Tiberius and Germanicus", *Historia* 17/2, Stuttgart, 1968, 194–214.

Shotter 1971
D. C. A. Shotter, "Julians, Claudians and the Accession of Tiberius", *Latomus* 30/4, Bruxelles, 1971, 1117–1123.

Shotter 1974
D. C. A. Shotter, "Cn. Cornelius Cinna Magnus and the Adoption of Tiberius", *Latomus* Bruxelles, 33/2, 1974, 306–313.

Shotter 2000
D. C. A. Shotter, "Agrippina the Elder: A Woman in a Man's World", *Historia* 49/3, Stuttgart, 2000, 341–357.

Simpson 2005
Chr. J. Simpson, "'Rome's 'Official Imperial Seal'? The Rings of Augustus and His First Century Successors", *Historia* 54/2, Stuttgart, 2005, 180–188.

Sordi 2004
M. Sordi, La pacificazione dell'Illirico e Tiberio, in: Gianpaolo Urso (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003*, Pisa, 2004, 221–228.

Stevenson 2013
T. Stevenson, "The Succession Planning of Augustus", *Antichthon* 47, Cambridge 2013, 118–139.

Sumi 2009
G. S. Sumi, "Monuments and Memory: The *Aedes Castoris* in the Formation of Augustan Ideology", *CQ* 59/1, Cambridge, 2009, 167–186.

Sumner 1970
G. V. Sumner, "The truth about Velleius Paterculus: Prolegomena", *Studies in Classical Philology* 74, 1970, 257–297.

Syme 1939
R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939.

Syme 1955
R. Syme, "Marcus Lepidus, *Capax Imperii*", *The Journal of Roman Studies* 45/1–2, Cambridge, 1955, 22–33.

Syme 1960
R. Syme, "Bastards in the Roman Aristocracy", *Proceedings of the American Philosophical Society* 104/3, Philadelphia, 1960, 323–327.

Syme 1974
R. Syme, "The Crisis of 2 B.C.", *Sitzungsberichte der Philosophisch-historische Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 7, München, 1974, 3–34.

Syme 1980
R. Syme, "No Son for Caesar?", *Historia* 29/4, Stuttgart, 1980, 422–437.

Šlaus 2021
M. Šlaus, *Vrijedne kosti*, Zagreb, 2021.

Varner 2001
E. R. Varner, "Portraits, Plots, and Politics: *'Damnatio memoriae'* and the Images of Imperial Women", *Memoirs of the American Academy in Rome* 46, Roma, 2001, 41–93.

Wardle 2000
D. Wardle, "Valerius Maximus on the *Domus Augusta*, Augustus, and Tiberius", *CQ* 50/2, Cambridge, 2000, 479–493.

Welch 2011
K. Welch, "Velleius and Livia: Making a Portrait", in: Eleanor Cowan (Ed.), *Velleius Paterculus. Making History*, Swansea, 2011, 309–334.

Wiseman 1969
T. P. Wiseman, "The Census in the First Century B.C.", *The Journal of Roman Studies* 59, Cambridge, 1969, 59–75.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.18

Filip Franković

Arheološki muzej u Zagrebu

Pretpovijesni odjel

Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR–10000 Zagreb

ffrankovic@amz.hr

HISTORY INTO MEMORIES, MEMORIES INTO HISTORY... THE ROLE OF FUNERARY CULTURE IN THE CREATION OF POSTPALATIAL (LH IIIC) IDENTITIES IN THE SOUTHEAST AEGEAN AND THE CYCLADIC ISLANDS[1]

Since the early years of our discipline, the Sea Peoples phenomenon has played a major role in the creation of interpretative narratives about the collapse of the Bronze Age system in the Eastern Mediterranean. The Sea Peoples have commonly been envisaged as migrating ethnic groups which wracked havoc in various parts of the Eastern Mediterranean and finally caused the downfall of the Bronze Age system around 1200 BCE. In the more recent years, the grand narratives developed within the framework of culture-historical archaeology, which favor the movements of large groups of peoples as the cause of the mentioned collapse, have been replaced by more dynamic interpretative models. Nowadays, the Sea Peoples are seen as pirate and maritime cultures consisting of individuals of different origins. It is evident that at least some of these pirate groups originated from the Aegean islands and coastal regions, while some of them actively used Aegean material culture to express their pirate identities. This paper explores the role of Mycenaean-type rock-cut chamber tombs in the creation of social identities in such maritime cultures at the transition between the 13th and 12th century BCE, as well as the role played by social memory in the creation of such identities.

Keywords: Late Bronze Age, Aegean, burial practices, rock-cut chamber tombs, social memory

Introduction – The Sea Peoples as maritime pirate cultures

Those studying archaeology at the University of Zagreb in the last few decades had the pleasure to attend at least one course on Classical Archaeology held by Prof. Dr. Marina Milićević Bradač, a person of broad archaeological interests, vast knowledge and admirable memory. Although the courses taught by Professor Milićević Bradač were simultaneously informative, interesting and amusing, even more enjoyable and informative were various informal

1 I am thankful to Ana Popović for revising the language of the paper. I am especially grateful to the Gerda Henkel Foundation for financing my PhD studies at the University of Heidelberg between 2017 and 2019.

conversations on different subjects we had over the years. One of such conversations, which I remember fondly, happened during the university excursion to Sardinia in 2012. Professor Milićević Bradač and I started a conversation about the Sea Peoples phenomenon. Therefore, this volume seemed as an appropriate place to contribute to the topic with a smaller case study. This paper examines the role of the funerary culture in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region and the Cycladic islands in the formation of the shifting social identities during the 12th and early 11th century BCE, as well as its connection to the Sea Peoples phenomenon.

Since the early days of our discipline, the Sea Peoples played an important role in the creation of interpretative narratives about the social, political and cultural changes attested around 1200 BCE in the Aegean and West Anatolia. The term "Sea Peoples" or "peuples de la mer" was introduced in 1855 by the French Egyptologist E. de Rougé. He used it in his description of the reliefs on the second pylon at the Medinet Habu temple in Egypt, dating to the reign of Ramesses III (1187–1157 BCE) (see de Rougé 1855). Some of the Medinet Habu reliefs depict a naval battle between the Egyptians and groups identified as the "Sea Peoples". The Medinet Habu texts mention nine groups of people, namely *Shardana*, *Lukka*, *Denyen*, *Aḳ(i)ōwasha*, *Taruisha*, *Shekelesh*, *Tjeker*, *Washash* and *Pelasti* (see transliteration by Redford 2018). Originally, de Rougé (1867: 39) identified some of the names with Sardinians, Lycians, Danaans, Achaeans, Etruscans, Sicilians and Dardanians, while F. Chabas (1873: 250, 289–291) identified the *Pelasti* as Pelasgians from the Aegean. De Rougé (1867: 39) argued that these groups attacked Egypt in the aftermath of the Trojan War. The term "Sea Peoples" or "peuples de la mer" was popularized by the French Egyptologist G. Maspero to the degree that he is often wrongly considered to be the creator of the term. Maspero (1873) interpreted the evidence in the framework of the cultural-historical discourse developed in the 19th century. He believed that the large migrations of Illyrians pushed Dorian and Phrygian tribes towards the south, which subsequently led to the displacement of peoples from the coast of Greece and Asia Minor, as well as to the attack on Egypt. Such an interpretative narrative, developed in the early days of the discipline, led to two associations which are still found in works directly or indirectly addressing the Sea Peoples phenomenon. First, it identified the Sea Peoples as ethnic groups which moved around the Eastern Mediterranean in mass migrations. Second, it made a connection between some of the Sea Peoples groups and the area of the Aegean. This brings us to the question of who (or what) the Sea Peoples actually were and what was the role of the Aegean in the formation of the phenomenon.

Due to the limited nature of this paper, I will not provide a detailed overview of the history of research of the Sea Peoples phenomenon, but rather stress several points which are important for this topic. In Egyptian sources, the groups of the Sea Peoples are indeed associated with the sea (Kitchen 2012: 15). *Taruisha*, *Shardana*, *Shekelesh* and *Aḳ(i)ōwasha* were described as coming from "foreign countries of the sea (*ym*)" (Kitchen 2003: 7); *Pelasti* and *Taruisha* as coming "from the midst of the sea (*ym*)"; *Taruisha* and *Shardana* as coming "from the sea (*ym*)" (Kitchen 2008: 70, 80); and *Shekelesh* as "living on boats"

(Singer 2000: 24). To the majority of archaeologists, the Sea Peoples are known from the reigns of the 19th dynasty Egyptian pharaohs Merenptah (1213–1203 BCE) and Ramses III (1187–1157 BCE). Consequently, they are commonly perceived as a phenomenon of the late 13th and early 12th century BCE. However, some of the Sea Peoples groups appear in Egyptian written sources already since the 14th century BCE, when they are mentioned as mercenaries employed by various rulers of the ancient Near East (see an overview in Matić & Franković 2020: 158–159). Therefore, their appearance on the scene of the LBA Eastern Mediterranean significantly predates the collapse of the LBA system. The Sea Peoples gradually disappeared from the historical sources after the collapse of the LBA system in the Eastern Mediterranean, which prompted Voskos and Knapp (2008: 659) to argue that they were probably the product and not the cause of the collapse.

Recently, groups of Sea Peoples have been identified as smaller multi-ethnic pirate groups rather than large groups of migrants (e.g. Hitchcock & Maeir 2014; 2016a; 2016b; 2017). Such pirate groups could have occasionally served as mercenaries in the armies of different rulers. Indeed, the Great Libyan War inscription from Karnak from the reign of Merenptah lists some of the Sea Peoples groups, which were employed as mercenaries on the Libyan side. The numbers listed suggest that these were smaller groups of warriors (see Matić & Franković 2020: 161). In a series of their articles, Hitchcock and Maeir (2014; 2016a; 2016b; 2017) explain the mechanisms which led to the formation of such groups. One of the most intriguing features of these pirate groups is the integration of some Mycenaean material culture elements in their new and distinct group identities, such as the Mycenaean feasting and drinking ware (Hitchcock & Maeir 2016b: 150). However, this does not mean that such groups of Sea Peoples should be simply seen as "Mycenaean" immigrants from the Aegean. Rather, the elements of the Mycenaean material culture were re-interpreted in new ways by these newly-emerged social groups to express their common pirate identity (Hitchcock & Maeir 2016a: 251). In the context of this interpretation, especially intriguing is the appearance of LH IIIC pictorial pottery decorated by representations of warriors at various sites on the Greek Mainland, the Cycladic islands, the East Aegean islands and in the coastal parts of West Anatolia (e.g. Dakoronia 1990; 2006; Mountjoy 2005: 424–425, Pls. XCVI-XCVIIc; 2011; Vlachopoulos 2008: 528–529, Fig. 43.21; Aykurt 2018). Hitchcock and Maeir (2016a: 251–252) argue that the pictorial vessels with representations of warriors on ships actually represent pirates. Such groups of warriors, created around the time of the fall of the palatial system on the Greek Mainland in the transition between the 13th and 12th century BCE (LH IIIB–LH IIIC transition), expressed their identity through the use of similar identity markers. However, the distinction between individual warrior groups was not based on the use of a specific identity marker, but rather on their combination (Hitchcock & Maeir 2016a; Franković 2022: 138).

A possible employment of Aegean warriors as mercenaries at the very end of the LBA is suggested by Hittite written sources. The "Letter from Suppiluliuma II, the king of Hatti, to Ammurapi, the king of Ugarit" (AhT 27A) and the

"Letter from Penti-Sharruma, a Hittite official, to Ammurapi, king of Ugarit" (AhT 27B), also from the reign of Suppiluliuma II (see Beckman *et al*. 2011: 253–262), mention a delivery of metal ingots to men from (Ah)hiyawa who were stationed in the Lukka Land(s) in Southwest Anatolia. Ahhiyawa was a territorial entity most probably located on the Greek Mainland, but definitely located in the Aegean (e.g. Mountjoy 1998: 50; Niemeier 1998; Beckman *et al*. 2011). It is worth noting that both the territories in Central Anatolia (i.e. Hatti) and West Anatolia (i.e. Arzawa) were listed among the territories affected by the raids of the Sea Peoples groups. Some authors (Bryce 2010; Beckman *et al*. 2011: 262) interpret the (Ah)hiyawa men as mercenaries from the Greek Mainland. As noted above, the Aḳ(i)ōwasha mercenaries, whose name reminds of Ahhiyawa, are mentioned on the Great Karnak inscription together with the Lukka mercenaries among the Libyan forces in the Libyan War of Merenptah. The possible presence of Aegean mercenaries is probably attested already on the papyrus from Amarna in Egypt (Parkinson & Schofield 1994: 157–170), dating to the reign of the 18th dynasty pharaoh Amenhotep III in the middle of the 14th century BCE.

Therefore, there is a number of direct and indirect evidence which connects some of the Sea Peoples groups with the Aegean, because of which various authors argue that the place of origin of the Sea Peoples phenomenon should be sought in the Aegean and West Anatolia (e.g. Singer 1988: 243–244; Bryce 2005: 338–339; Tartaron 2013: 20, 65–66; for the problem of associating the Sea Peoples with the Aegean see Sherratt 1998: 293). The question is to what extent this can be traced in the archaeological record in the Aegean and Anatolia. Some authors (Jung 2009; Hitchcock & Maeir 2016a: 258) identified pirates and their place of origin in the burial record of the LH IIIB–LH IIIC Southeast Aegean on the basis of finds. I remain rather skeptical about the identification of individual pirates in the funerary record, at least in the current state of research, but I do believe that graves have a lot to tell us about the role of funerary culture in the formation of these maritime pirate cultures.

History into memories… changes in the settlement and cemetery patterns between the 13th and 11th century BCE

Funerary data sets have always played an important role in the formation of interpretative narratives about the social, political and cultural changes in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region, as well as the Cycladic islands. At some point during the late 15th century BCE, or the LH IIB–LH IIIA1 period according to the Aegean relative chronology, the Southeast Aegean islands and parts of the Southwest Anatolian coast witnessed the introduction of "Mycenaean" rock-cut chamber tombs (see Fig. 1), as well as the accompanying "Mycenaean" objects which were deposited in tombs as graves goods.[2] Vari-

2 In this paper I use the term rock-cut chamber tomb as a typological term to define all subterranean chamber tombs which were cut into rock and soils of different types, hardness and compactness.

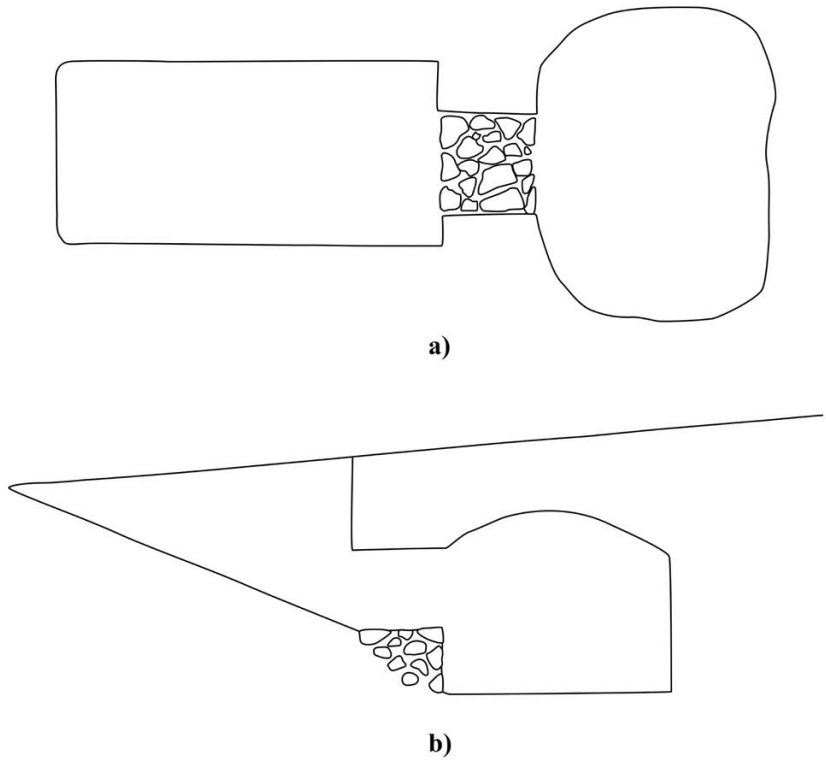

Fig. 1. Plan (a) and profile (b) of a Mycenaean-type rock-cut chamber tomb from Müskebi in Southwest Anatolia (redrawn by: F. Franković after Boysal 1967, Fig. V).

ous authors (e.g. Furumark 1950: 180–181, 262–263; Mee 1982: 82; 1988a: 301; Benzi 1988: 62; 1992: 212; 1996: 948; Niemeier 1999: 149; Karantzali 2001: 78) interpreted the appearance of "Mycenaean" funerary forms as evidence of colonization, migration, conquest and/or socio-cultural unity of the Greek Mainland and the East Aegean-West Anatolian region. Following the same premise, further changes in cemetery patterns in the region have been explained as a result of similar processes. More precisely, the wider distribution and obvious increase in the number of rock-cut chamber tomb cemeteries during the 14th century BCE (LH IIIA2 period) were interpreted as a sign of the second wave of migrants from the Greek Mainland (e.g. Mee 1982: 84; 1988a: 304; Benzi 1988: 62; Niemeier 2002: 295). The decrease in the number of tombs during the LH IIIB period was understood as a sign of depopulation (e.g. Mee 1982: 88; Benzi 1988: 66), while the renewed rise in the LH IIIC period was interpreted as a sign of the migration of individuals from the Greek Mainland after the destruction of the palatial system (e.g. Mee 1982: 2, 88; 1988b: 57).

There is a number of methodological problems in equating the changes in funerary data sets with population changes, but the limits of this paper do not allow me to go into detail. However, it is important to note that our understanding of the burial practices attested in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian rock-chamber tomb cemeteries is largely based on the incompletely published contexts with only a handful of anthropologically examined skeletal remains, as well as on complete ceramic vessels without a specific tomb context. Therefore, in the current state of research it is difficult to argue with certainty whether the changes in the distribution of cemeteries in the 13th and 12th century BCE suggest changes in population numbers or a re-structuring

of the socio-political organization. In my opinion, the latter seems more probable. Georgiadis (2004: 69; 2012: 98; also Angelopoulou 2019: 37) correctly argues that there is simply no evidence to support a larger migration of populations from the Greek Mainland to the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region in any of the periods, including LH IIIC. Small-scale migrations and mobility must have happened (Georgiadis 2004: 69), but so far they have not been successfully traced in the archaeological record. The idea that the migrations changed LBA funerary cultures in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region is based on the use of migration and cultural diffusion interpretative models developed within the framework of culture-historical archaeology, rather than grounded on the available data sets.

I will review only the funerary data sets from the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region dating immediately before and after the proposed collapse of the LBA system around 1200 BCE, namely the LH IIIB and LH IIIC periods according to the Aegean relative chronology. LH IIIA2 is the period of the largest amount of used and widely distributed rock-cut chamber tomb cemeteries in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region, as suggested by a cemetery on Samos, six cemeteries on Kos, two cemeteries on Astypalaia, numerous cemeteries Rhodes, six cemeteries on Karpathos and two (or three) cemeteries on the southwest Anatolian coast (see overview in Georgiadis 2003: 35–43; Eerbeek 2014: 114–162) (see Map 1). The situation radically changed in the LH IIIB period, which witnessed a significant decrease in funerary activity throughout the region dominated by rock-cut chamber tomb cemeteries. Unfortunately, various methodological difficulties make a proper attestation difficult. The LH IIIB period covers the entire 13th century BCE and should consist of two phases, namely LH IIIB1 and LH IIIB2. However, it is often difficult to differentiate between the two phases, especially outside of the Argolid (see Sherratt 1980 with bibliography). Therefore, LH IIIB is a 100-year-long period in which significant changes in the funerary sphere must have happened. The analysis of the entire LH IIIB period does not allow a more detailed attestation of the gradual changes in cemetery patterns, while the wide dating of the available LH IIIB ceramic assemblages from the tombs potentially blurs the difference in the intensity of use of specific cemeteries. However, certain conclusion can be drawn from the available data sets.

In comparison to the earlier LH IIIA2 period there are a variety of changes. On Samos, there is no evidence of LH IIIB rock-cut chamber tombs. Although cemeteries of the earlier periods were not discovered on Kalymnos, the cemetery at Perakastro (Pothia) seems to have been used in the LH IIIB–LH IIIC period (Hope Simpson & Lazenby 1962: 172; Mountjoy 1999: 1127–1138). Seven rock-cut chamber tomb cemeteries on Kos were in use during the LH IIIB period. The tombs at Ayia Paraskevi, Iraklis and Mesaria show continuous use since LH IIIA2 period (Skerlou 1998: 553; Georgiadis 2003: 41, 209, 235; Benzi 2005), while the tomb contexts at Eleona near Kardamaina have not been preserved (Hope Simpson & Lazenby 1962: 171). New tombs were probably built only at Antimacheia (Georgiadis 2003: 41, 235) and Kastello (Papazoglou 1981: 68–74; Georgiadis 2003: 209), as well as the largest cemetery on the island at

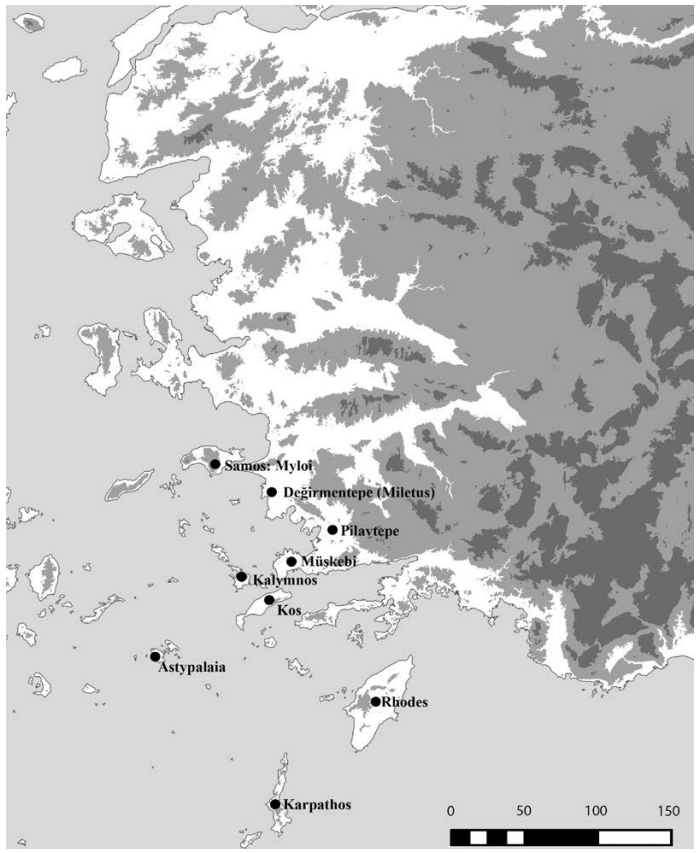

Map 1. Spatial distribution of rock-cut chamber tombs in the East Aegean-West Anatolian region (map by: P. Demján, adapted by F. Franković).

Eleona-Langada (see Vitale *et al*. 2017a: 244, Tab. IX). The evidence from the cemetery at Eleona-Langada suggests a slight increase in funerary activity in the LH IIIB period (Vitale *et al*. 2017a: 247–248).

The development of the cemetery patterns on Rhodes requires a more detailed discussion. A decrease in building and depositional activities happened during the LH IIIB period at the largest cemetery at Ialysos, located in the northern part of the island. Mee (1982: 88–89; 1988b: 57; *contra* Benzi 1988: 68) argues that the cemetery was abandoned at some point during the LH IIIB period, but re-used in LH IIIC Early, which is correct in my opinion, too. However, I disagree with his conclusion (Mee 1982: 88, 90; also Voutsaki 1993: 148) that the abandonment, or at least a decrease in funerary activity, did not happen at the cemeteries on the southern part of Rhodes. Although a significant number of complete LH IIIB ceramic vessels originate from the cemeteries in southern Rhodes (Georgiadis 2003: 90–92; Eerbeek 2014: 115–124), the exact tomb contexts in which these vessels were discovered were not preserved. Most of these cemeteries were established already in the LH IIIA2 period and did not produce any clear evidence that new tombs were built in the LH IIIB period. Therefore, it is impossible to argue whether LH IIIB ceramic vessels originated from newly built LH IIIB tombs or from tombs which were continuously used since the previous LH IIIA2 period. In my opinion, the general absence of tombs constructed in LH IIIB on Rhodes might be indicative. With the exception of some tombs at Ialysos, only two additional tombs discovered on the entire Rhodes might have been constructed in LH IIIB. These are pos-

sibly Tomb 2 at Apollona-Kariones (Benzi 1992: 421–422) and side-chamber 2B at Aspropilia (Karantzali 2001: 21–22). The Aspropilia cemetery, located on the southern Rhodes, is especially important for the discussion, as it suggests a development similar to the Ialysos cemetery in the northern part of the island. The LH IIIB material from the cemetery mostly originated from tombs which were continuously used since the earlier LH IIIA2 period (Karantzali 2001: 21–22). Moreover, most of such tombs date into the LH IIIB1 period. Even the mentioned side-chamber 2B, which was possibly constructed in the LH IIIB period, represents an LH IIIB1 addition to the already existing LH IIIA2 tomb (Karantzali 2001: 21–22). Therefore, even at Aspropilia there seems to be a gradual abandonment of the cemetery in the early phases of the LH IIIB period. In the context of the evidence from entire Rhodes, a gradual decrease in funerary activity on the island and the abandonment of some of the cemeteries must have happened during the course of the LH IIIB period (see also Benzi 1988: 64–65). Nevertheless, I do not believe that there is any evidence that such a pattern is the result of depopulation (*contra* Benzi 1988: 64–65).

On Karpathos, there is no evidence that new rock-cut chamber tombs were built in LH IIIB. The cemeteries at Arkasa: Vonies, Avlona and Pigadia: Anemomiloi-Makeli on Karpathos were probably used in LH IIIB (Melas 1985: 28, 39–40, 70–75; Mountjoy 1999: 971–979; Platon & Karantzali 2003: 189), but most of the cemeteries went out of use by or in LH IIIB. The abandonment of the cemeteries is probably supported by the low number of complete LH IIIB ceramic vessels of an uncertain tomb context. Their number is significantly lower than the number of LH IIIA2 vessels. It is improbable that this lower quantity represents only a change in depositional practices. Because many of the LH IIIB vessels seem to date to LH IIIB1, the absence of the later LH IIIB2 vessels might suggest the abandonment of the cemeteries by this period. Moreover, there is a complete absence of LH IIIC tombs on the island, which seems to further support such a development. On Astypalaia, Tomb 2 at Syngairos (Georgiadis 2003: 212, 239; Eerbeek 2014: 139–141) probably went out of use in the early LH IIIB period, while the tombs at Armenochori seem to have stayed in use in LH IIIB and LH IIIC (see Mountjoy 1999: 1138–1144; Georgiadis 2003: 214–216; Eerbeek 2014: 138–139). However, no new tombs were built on Astypalaia in the LH IIIB period.

In Southwest Anatolia, the use of the cemetery at Değirmentepe (Miletus) in the LH IIIB and LH IIIC periods has been confirmed (Mountjoy 1998: 53; Niemeier 2005: 13), but recent discoveries in the area might suggest that the cemetery was used already in LH IIIA (Akat Islam & Aslan 2016: 107). The rock-cut chamber tomb discovered at Pilavtepe was built in LH IIIA2 and later used during the LH IIIB and LH IIIC Early periods (Benter 2009; Eerbeek 2014: 148–149). The cemetery at Müskebi was created and extensively used in the LH IIIA2 period, while the decrease in building and depositional activities at the cemetery in the LH IIIB period (Eerbeek 2014: 222) possibly suggests a gradual abandonment of the cemetery. A few of the earlier tombs seem to have been re-used in the LH IIIC period (see Eerbeek 2014: 445–450). Therefore, the presented evidence suggests that LH IIIB was a period of decline in

funerary activity in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region, with a few notable exceptions at Değirmentepe (Miletus), Perakastro (Pothia) on Kalymnos and Eleona-Langada on Kos.

In the 12th and early 11th century BCE or the LH IIIC period, a limited number of cemeteries were used. However, interesting patterns emerge from the evaluation of individual cemeteries. At Eleona-Langada on Kos, around 15.1% of all tombs at the cemetery were built in LH IIIC Early, while 13.6% of the tombs were built in LH IIIC Middle (see Vitale *et al*. 2017a: 244, Tab. IX; 2017b: 232, Tabs. IV-V). Similarly, 8.1% of tombs at Ialysos on Rhodes were built in LH IIIC Early, while 9.2% of tombs were constructed in LH IIIC Middle (see Benzi 1992: 233–403). Other rock-cut chamber tomb cemeteries in the region did not produce clear evidence of building activities in the LH IIIC period, with the exception of Aspropilia (Karantzali 2001: 14) and Kalavarda: Aniforo (Benzi 1992: 416–417; Georgiadis 2003: 37) on Rhodes. However, even the evidence of construction at the largest cemeteries should be taken with caution. The LH IIIC rock-cut chamber tombs at Ialysos on Rhodes are commonly dispersed among the earlier LH IIIA–LH IIIB tombs (Mee 1982: 29), which is why Mee (1982: 29; also Voutsaki 1993: 135) argues that many of the LH IIIC tombs were actually constructed in the previous period and then completely emptied of their original content prior to their re-use. Indeed, numerous LH IIIA–LH IIIB tombs at Ialysos were re-used in LH IIIC period. Around 23.1% of tombs at the cemetery were used in the LH IIIC Early period, while 33.0% of tombs were used in LH IIIC Middle (see Benzi 1992: 233–403). Therefore, three times more tombs were used than were built during the LH IIIC period at Ialysos. The re-use of earlier tombs in the LH IIIC period was also noted at other sites on Rhodes, such as Kalavarda: Aniforo, Apollona: Lelos, Passia, Pylona: Ambelia, Aspropilia, Archangelos: Mala and Vigli (see Benzi 1992; Karantzali 2001). The LH IIIC period on the entire Rhodes should most probably be observed as a period of extensive re-use of the earlier LH IIIA–LH IIIB tombs (Cavanagh & Mee 1978: 36–40; Mee 1982: 28–29, 89–90; 1988b: 57–58, n. 36; Voutsaki 1993: 140). As noted above, the practice of re-using earlier rock-cut chamber tombs was noted at other sites in the region too, such as Pilavtepe, Müskebi and Armenochori on Astypalaia. Most of the cemeteries were abandoned by the end of LH IIIC Middle.

Due to the relatively limited number of the discovered graves, developments on the Cycladic islands remain rather uncertain. LBA rock-cut chamber tombs of uncertain date were discovered on Mykonos (Diakofti) (von Prott 1898: 362), Amorgos (Katapola) (Hood 1961: 22; Schallin 1993: 12) and Melos (Langada: Trypites) (Hope Simpson & Dickinson 1979: 317; Schallin 1993: 17) (see Map 2). However, rock-cut chamber tombs were built at Aplomata (e.g. Kardara 1977; Vlachopoulos 2006: 451–456) and Kamini (see Vlachopoulos 2006: 351–450) on Naxos in LH IIIC Middle (see Map 2).

The settlement patterns in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region and the Cycladic islands also point to a change. New fortified and/or naturally protected settlements were built on various Cycladic islands in the later phases of LH IIIB and in LH IIIC, such as Ayios Andreas (Mountjoy 1999:

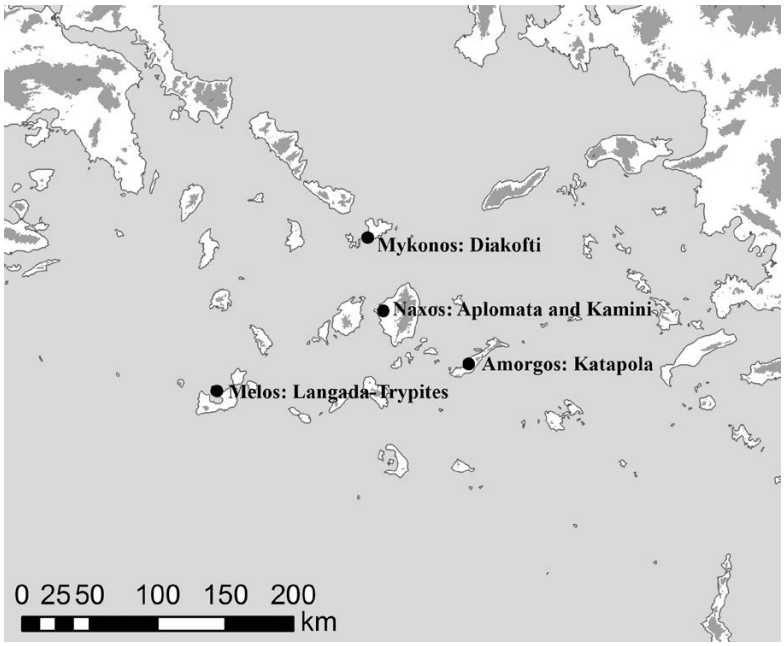

Map 2. Spatial distribution of rock-cut chamber tombs on the Cycladic islands (map by: P. Demján, adapted by F. Franković).

887–888; Televantou 2001) and "tis Barona to Froudi" (Papadopoulou 2009) on Syphnos, Ayios Spyridon on Melos (e.g. Hope Simpson & Dickinson 1979: 317; Schallin 1993: 17, 119), Koukounaries on Paros (e.g. Schilardi 1979; 1984; 1992) and possibly Exombourgo on Tenos (Kourou 2001). The fortification walls at Phylakopi on Melos were extended in LH IIIB1 (Renfrew 1985: 81; Schallin 1993: 68), a new settlement was possibly founded at Monolithos on Thera in LH IIIB–LH IIIC (Doumas & Warren 1979; Vlachopoulos 2008: 519–520), while the settlement at Grotta on Naxos was repopulated in LH IIIC after its abandonment around the end of LH IIIB1 period (e.g. Vlachopoulos 2008: 521–522; Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 343–344). As correctly noted by Vlachopoulos (2008: 529–530), the types of sites and their chronology do not suggest that they are a result of a single episode in which fortified and refugee settlements were built. Rather than representing a simultaneous short-term event, these changes represent a continuous re-structuring process.

Unfortunately, our knowledge of the development of settlement patterns in the transition between LH IIIB and LH IIIC in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region is still insufficient. Various authors (Macdonald 1986: 149; Benzi 1988: 70; 1992: 224–225; Georgiadis 2003: 11, 49; 2012: 98; Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 352–354, 357; Vitale *et al*. 2017b: 239) argue that the nucleation of settlements and internal movements of people towards larger centers took place on Rhodes and Kos in the transition between LH IIIB and LH IIIC, but it remains uncertain whether the conclusions can be proposed for entire islands or only some of their parts (see discussion about Rhodes in Macdonald 1986: 132; Benzi 1992: 224–225; 1996: 974; Georgiadis 2012). However, it should be noted that the LH IIIC period on Rhodes is known mostly from the cemeteries (Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 354). The presence of a cemetery suggests the presence of some kind of a settlement, but the absence of a cemetery does not necessarily suggest the absence of a settlement. Therefore,

some of the conclusion have to be taken with caution. Nevertheless, nothing suggests a sudden and violent change in the transition between LH IIIB and LH IIIC.

Conclusions – memories into history… rock-cut chamber tombs and social memory in the 12th and 11th century BCE

Some authors (e.g. Renfrew 1972: 262–264; Schallin 1993: 40; Georgiadis 2003: 114; Angelopoulou 2019: 49) suggest that nucleation in coastal areas, changes in settlement patterns and creation of fortified settlements could be seen as a sign of insecurity and a strategy against an increase in pirate activity. The nucleation might have been caused by a variety of different social processes (e.g. Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 357) and does not have to be exclusively connected to the general insecurity in the region. However, the construction of new settlements on naturally fortified positions, construction of fortification walls and simultaneous emergence of pictorial pottery with representations of warriors on ships suggest that warlike activities had a strong impact on the LH IIIC social reality in the regions under discussion (Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 355). The LH IIIC evidence from the coastal settlements does not suggest that the populations abandoned such settlements to settle further away and avoid pirate attacks (Tartaron 2013: 70). Large coastal centers created through the process of nucleation might have equally been a source of activities of some pirate groups, as well as provide protection against other pirate groups. As the changes in settlement patterns were not caused by a single event, it is possible that warlike activities were a part of the daily routine for a couple of centuries and reflected the creation of maritime and pirate culture in the LH IIIC Aegean.

The social memory of the past must have played an important role in the formation of such new social realities. Maritime and pirate communities of the LH IIIC period probably based their subsistence on the maritime networks established already in the LH IIIA–LH IIIB period. More precisely, the communication networks and maritime routes must have been known to social groups involved in trade during the LH IIIA–LH IIIB period and continued to be used in the LH IIIC period as well. Both the Southeast Aegean-Southwest Anatolian and Cycladic communities of the LH IIIC period continued to participate in the Aegean and Eastern Mediterranean exchange networks established already in the preceding periods (Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 358). Individuals involved in various palatial affairs (warriors, merchants, palace officials) in the LH IIIA–LH IIIB period probably used their knowledge in the newly emerged LH IIIC social reality and acquired new social roles (pirates and/or mercenaries) (see also discussion in Tartaron 2013: 69, 124, 131–132). Therefore, the relationship to the past played an important role in the formation of LH IIIC social realities. Past landscapes can be differently interpreted by different generations, shape their perception of the present and create a connection to the past through a mutual relationship between memory, location and power (Geordiadis 2003: 27–29, 33). For example, the LH IIIC

Building T at Tiryns was erected over the Great Megaron of the Palatial period and used to legitimize the rule of new elites through a connection of the existing social reality to the palatial past and its powerful individuals (Maran 2015: 283–286).

I believe that rock-cut chamber tombs might have played a similar role for some of the LH IIIC maritime and pirate communities in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region and the Cycladic islands. More precisely, burial practices must have played an active role in the construction of the new social reality through a (fictional) relationship to the past. Such a relationship must have developed gradually during the late LH IIIB and LH IIIC periods. Therefore, I believe that Cavanagh and Mee (1998: 95–97; *contra* Vlachopoulos & Georgiadis 2015: 351) are correct in arguing that rock-cut chamber tombs must have been significantly reinterpreted during the LH IIIC period. LH IIIC Early witnessed an increase in the number of rock-cut chamber tombs in the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region, after the general decline in funerary activity during the later stages of the LH IIIB period. The LH IIIC increase is largely connected to the practice of re-using earlier rock-cut chamber tombs (e.g. Cavanagh & Mee 1978: 36–40; Mee 1982: 28–29, 89–90; 1988b: 57–58, n. 36; Voutsaki 1993: 140), although new tombs were also built. More precisely, the renewed rise in the popularity of rock-cut chamber tombs came after a few decades of decline or even complete abandonment at some of the cemeteries. Nevertheless, rock-cut chamber tomb cemeteries must have remained spaces with a strong connection to the memory of the past. Their re-use suggests that the identities of the people buried there in the LH IIIC period were constructed through a relationship to the past and possibly (fictional) ancestry.

The described developments can be well explained through the concept of *habitus* (pl. *habitūs*), developed by Pierre Bourdieu (1977: 72–95; 1990: 52–65). According to Bourdieu (1977: 72; 1990: 53–54), *habitus* is a system of durable dispositions (structured structures) which also act as principles (structuring structures) according to which human practices and experiences are shaped. These dispositions are unconsciously internalized by individuals and regulate their actions, but without the individuals' direct and conscious obedience. In the context of this paper, I would like to address the relationship of *habitus* to the past and the present. New experiences in the present are structured on the basis of the structures of past experiences (Bourdieu 1977: 83; 1990: 60). Therefore, *habitus* works in the present, but is determined by past experiences and simultaneously produces more history (Bourdieu 1977: 72–73, 82–83; 1990: 54). In such a process, history gets internalized and it is forgotten that it ever was history (Bourdieu 1977: 78–79; 1990: 55–56).

Through their initial introduction to the Southeast Aegean-Southwest Anatolian region and the Cycladic islands in the LH IIB–LH IIIA2 period, rock-cut chamber tombs became the structured structure of the local *habitūs* and started acting as their structuring structures. Although the decrease in the popularity of rock-cut chamber tombs happened during the later stages of the LH IIIB period, their dual role as structured structures and structuring structures of the local *habitūs* enabled the renewed rise in their popularity during the LH

IIIC period. In the LH IIIC period, their connection to both past and present experiences lead to the emergence of new social identities of maritime (pirate) communities, created through a relationship to the re-interpreted and partially fictional past.

ABBREVIATIONS

AhT
The Ahhiyawa Texts
LH
Late Helladic

BIBLIOGRAPHY

Akat Islam & Aslan 2016
H. Akat Islam & A. Aslan, "Milet nekropolü, Değirmentepe mevkii kazi çalişmalari (2014)", in: C. Keskin (ed.), *24. Müze çalişmalari ve kurtarma kazilari sempozyumu*, Ankara, 2016, 103–118.

Angelopoulou 2019
A. Angelopoulou, "Η Τήνος στη Μυκηναϊκή εποχη / Tenos in Mycenaean Age", in: A. Angelopoulou (ed.), *Από τον κόσμο του Ομήρου. Τήνος και Κυκλάδες στη Μυκηναϊκή εποχή / From Homer's World. Tenos and the Cyclades in the Mycenaean Age*, Athens, 2019, 40–91.

Aykurt 2018
A. Aykurt, "A Mycenaean Pottery Sherd from Liman Tepe with a Warrior on Chariot and Its Significance in Aegean Archaeology / Liman TepeArabali Savaşçi Tasvirli Miken Kap Parçasinin Ege Arkeolojisindeki Yeri", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 23, Ankara, 2018, 67–79.

Beckman *et al*. 2011
G. M. Beckman, T. R. Bryce & E. H. Cline, *The Ahhiyawa Texts* (Writings from the Ancient World 28), Atlanta, 2011.

Benter 2009
M. Benter, "Das mykenische Kammergrab vom Pilavtepe", in: F. Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen*, Bonn, 2009, 349–358.

Benzi 1988
M. Benzi, "Mycenaean Rhodes: A Summary", in: S. Dietz & I. Papachristodoulou (eds.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 1988, 59–72.

Benzi 1992
M. Benzi, *Rodi e la civiltà Micenea* (Incunabula Graeca 94), Roma, 1992.

Benzi 1996
M. Benzi, "Problems of the Mycenaean Expansion in the South-Eastern Aegean", in: E. De Miro, L. Godart & A. Sacconi (eds.), *Atti e memorie del secondo Congresso Internazionale di Micenologia: Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991*, Rome, 1996, 947–978.

Benzi 2005
M. Benzi, "A Group of Mycenaean Vases and Bronzes from Pyli, Kos", in: B. Adembri (ed.), *Aeimnestos: miscellanea di studi per Mario Cristofani*, Florence, 2005, 15–24.

Boysal 1967
Y. Boysal, "New Excavations in Caria", *Anadolu* 11, Ankara, 1967, 31–56.

Bourdieu 1977
P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1977.

Bourdieu 1990
P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, Cambridge, 1990.

Bryce 2005
T. R. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005.

Bryce 2010
T. R. Bryce, "The Hittite Deal with the Hiyawa-Men", in: Y. Cohen, A. Gilan & J. Miller, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden, 2010, 47–53.

Cavanagh & Mee 1978
W. Cavanagh & Ch. Mee, "The Re-Use of Earlier Tombs in the LH IIIC Period", *The Annual of the British School at Athens* 73, London, 1978, 31–44.

Cavanagh & Mee 1998
W. Cavanagh & Ch. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece* (Studies in Mediterranean Archaeology CXXV), Jonsered, 1998.

Chabas 1873
F. Chabas, *Études sur l'antiquité historique d'apres les sources Égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques*, Paris, 1873.

Dakoronia 1990
F. Dakoronia, "War-Ships on Sherds of LH IIIC Kraters from Kynos", in: H. Tzalas (ed.), *Tropis II. 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity,* Athens, 1990, 117–122.

Dakoronia 2006
F. Dakoronia, "Mycenaean pictorial style at Kynos, East Lokris", in: E. Rystedt & B. Wells (eds.), *Pictorial pursuits. Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery*, Stockholm, 2006, 23–29.

Doumas & Warren 1979
Ch. Doumas & P. Warren, "Thera: A Late Cycladic III Settlement at Monolithos", *Athens Annals of Archaeology* 12, Athens, 1979, 232–236.

de Rougé 1855
E. de Rougé, *Notice de Quelques Textes Hiéroglyphiques Récemment Publiés par M. Greene*, Paris, 1855.

de Rougé 1867
E. de Rougé, *Extraits d'un mémoire sur les attaques dirigées contre l'Égypte par les peuples de la Méditerranée vers le quatorzième siecle avant notre ère*, Paris, 1867.

Eerbeek 2014
J. Eerbeek, *The "Mycenaeans" in the south-eastern Aegean revisited* (Unpublished PhD thesis, University of Amsterdam), Amsterdam, 2014.

Franković 2022
F. Franković, "Fresco, Fresco on the Wall... Changes in Ideals of Beauty in the Late Bronze Age Aegean", in: U. Matić (ed.), *Beautiful Bodies: Gender and Corporeal Aesthetics in the Past*, Oxford, 2022, 119–152.

Furumark 1950
A. Furumark, "The Settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550–1400 B.C.", *Opuscula Archaeologica* 6, Lund, 1950, 150–271.

Georgiadis 2003
M. Georgiadis, *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period: Islands, Landscape, Death and Ancestors* (BAR International Series 1196), Oxford, 2003.

Georgiadis 2004
M. Georgiadis, "Migration on Rhodes during the Mycenaean Period", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4/1, Rhodes, 2004, 61–72.

Georgiadis 2012
M. Georgiadis, "The South-Eastern Aegean in the LH IIIC Period: What do the Tombs Tell Us?", in: Ch. Bachhuber & R. G. Roberts (eds.), *Forces of transformation: the end of the Bronze Age in the Mediterranean*, Oxford, 2012, 92–99.

Hitchcock & Maeir 2014
L. A. Hitchcock & A. M. Maeir, "Yo Ho, Yo Ho, A Seren's Life for Me", *World Archaeology* 46/4, London, 2014, 624–640.

Hitchcock & Maeir 2016a
L. A. Hitchcock & A. M. Maeir, "A Pirate's Life for me: The Maritime Culture of the Sea Peoples", *Palestine Exploration Quarterly* 148/4, London, 2014, 245–264.

Hitchcock & Maeir 2016b
L. A. Hitchcock & A. M. Maeir, "Pulp Fiction. The Sea Peoples and the Study of 'Mycenaean' Archaeology in Philistia", in: J. Driessen (ed.), *RA-PI-NE-U. Studies on the Mycenaean World Offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday* (Aegis 10), Louvain-la-Neuve, 2016, 145–155.

Hitchcock & Maeir 2017
L. A. Hitchcock & A. M. Maeir, "Fifteen Men on a Dead Seren's Chest: Yo Ho Ho and a Krater of Wine", in: A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz & A. Robinson (eds.), *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Leuven, 2017, 147–159.

Hood 1961
M. S. F. Hood, "Archaeology in Greece, 1961-62", *Archaeological reports* 8, London, 1961, 3–31.

Hope Simpson & Lazenby 1962
R. Hope Simpson & J. F. Lazenby, "Notes from the Dodecanese", *The Annual of the British School at Athens* 57, London, 1962, 154–175.

Hope Simpson & Dickinson 1979
R. Hope Simpson & O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age: the Mainland and the Islands* (Studies in Mediterranean Archaeology 52), Göteborg, 1979.

Jung 2009
R. Jung, "Pirates of the Aegean: Italy–East Aegean–Cyprus at the End of the Second Millennium BCE", in: V. Karageorghis & O. Kouka (eds.), *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC*, Nicosia, 2009, 72–93.

Karantzali 2001
E. Karantzali, *The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes* (BAR International Series 988), Oxford, 2001.

Kardara 1977
Ch. P. Kardara, *Νάξος Ι. Απλώματα Νάξου. Κινητά Ευρήματα Τάφων Α και Β* (Vivliothēkē tēs en Athēnais Archaiologikēs Hetaireias 88), Athens, 1977.

Kitchen 2003
K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions. Translated & Annotated. Translations. Volume IV. Mereptah & the Late Nineteenth Dynasty*, Oxford, 2003.

Kitchen 2008
K. A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions. Translated & Annotated. Translations. Volume V. Setnakht. Ramesses III. & Contemporaries*, Oxford, 2008.

Kitchen 2012
K. A. Kitchen, "Ramesses III and the Ramesside Period", in: E. H. Cline & D. O'Connor (eds.), *Ramesses III. The Life and Times of Egypt's Last Hero*, Ann Arbor, 2012, 1–26.

Kourou 2001
N. Kourou, "Tenos-Xobourgo: A New Defensive Site in the Cyclades", in: V. Karageorghis & C. E. Morris (eds.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean After c. 1200 B.C.*, Nicosia, 2001, 171–189.

Macdonald 1986
C. F. Macdonald, "Problems of the twelfth century BC in the Dodecanese", *Annual of the British School in Athens* 81, London, 1986, 125–151.

Maran 2015
J. Maran, "Tiryns and Argolid in the Mycenaean Times: New Clues and Interpretations", in: A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds.), *Mycenaeans up to date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese-current concepts and new directions*, Stockholm, 2015, 277–293.

Maspero 1873
G. Maspero, "Review of Chabas 1872", *Review Critique d'Histoire et de Litterature* 2, Paris, 1873, 84–85.

Matić & Franković 2020
U. Matić & F. Franković, "The Sea Peoples and the Discourse of Balkanism in Archaeology of the Late Bronze Age", in: M. Gavranović, D. Heilmann, A. Kapuran & M. Verčik (eds.), *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th-5th Centuries BCE)* (Perspectives on Balkan Archaeology I), Vienna, 2020, 155–176.

Mee 1982
Ch. Mee, *Rhodes in the Bronze Age*, Warminster, 1982.

Mee 1988a
Ch. Mee, "A Mycenaean Thalassocracy in the Eastern Aegean?", in: E. B. French & K. A. Wardle (eds.), *Problems in Greek Prehistory*, Bristol, 1988, 301–306.

Mee 1988b
Ch. Mee, "The LH IIIB period in the Dodecanese", in: S. Ditz & I. Papachristodoulou (eds.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 1988, 56–58.

Melas 1985
E. M. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age* (Studies in Mediterranean Archaeology 68), Göteborg, 1985.

Mountjoy 1998
P. A. Mountjoy, "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, London, 1998, 33–67.

Mountjoy 1999
P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westfallen, 1999.

Mountjoy 2005
P. A. Mountjoy, "Mycenaean Connections with the Near East in LH IIIC: Ships and Sea Peoples", in: R. Laffineur & E. Greco (eds.), *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean* (Aegaeum 25), Liège – Austin, 2005, 423–427.

Mountjoy 2011
P. A. Mountjoy, "A Bronze Age Ship from Ashkelon with Particular Reference to the Bronze Age Ship from Bademgediği Tepe", *American Journal of Archaeology* 115/3, Boston, 2011, 483–488.

Niemeier 1998
W.-D. Niemeier, "The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples", in: S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition, Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, *In Honor of Professor Trude Dothan*, Jerusalem, 1998, 17–65.

Niemeier 1999
W.-D. Niemeier, "Mycenaeans and Hittites in war in western Asia Minor", in: R. Laffineur (ed.), *POLEMOS: Le contexte guerrier in Egée à l'âge du Bronze* (Aegaeum 19), Liège – Austin, 1999, 141–155.

Niemeier 2002
W.-D. Niemeier, "Hattusa und Ahhijawa im Konflikt um Millawanda/Milet", in: H. Willinghofer & U. Hasekamp (eds.), *Die Hethiter und ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, Bonn – Stuttgart, 2002, 294–299.

Niemeier 2005
W.-D. Niemeier, "Minoans, Mycenaeans, Hittites and Ionians in Western Asia Minor: New Excavations in Bronze Age Miletus-Millawanda", in: A. Villing (ed.), *The Greeks in the East* (The British Museum Research Publication 157), London, 2005, 1–36.

Papadopoulou 2009
Z. Papadopoulou, "Της Μπαρώνας το Φρούδι", *Archailogikon deltion* 55/2000(B2), Athens, 2009, 989–990.

Papazoglou 1981
L. Papazoglou, "Μυκηναϊκός θαλαμωτός τάφος στο Καστέλο της Κω", *Athens Annals of Archaeology* 14, Athens, 1981, 62–75.

Parkinson & Schofield 1994
R. B. Parkinson & L. Schofield, "Of Helmets and Heretics", *The Annual of the British School at Athens* 89, London, 1994, 157–170.

Platon & Karantzali 2003
L. Platon & E. Karantzali, "New evidence for the History of the Minoan Presence on Karpathos", *The Annual of the British School at Athens* 98, London, 2003, 189–202.

Redford 2018
D. B. Redford, *The Medinet Habu Records of the Foreign Wars of Ramesses III* (Culture & History of the Ancient Near East 91), Leiden – Boston, 2018.

Renfrew 1972
C. Renfrew, *The Emergence of Civilization*, London, 1972.

Renfrew 1985
C. Renfrew, *Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi* (British School of Archaeology at Athens, Supplementary volume 18), London, 1985.

Schallin 1993
A.-L. Schallin, *Islands Under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence* (Studies in Mediterranean Archaeology 111), Jonsered, 1993.

Schilardi 1979
D. Schilardi, "The Destruction of the Mycenaean Citadel at Koukounaries", in: J. L. Davis & J. F. Cherry (eds.), *Papers in Cycladic Prehistory* (Monographs of the Institute of Archaeology, University of California 14), Los Angeles, 1979, 158–179.

Schilardi 1984
D. Schilardi, "The LH IIIC Period at the Koukounaries Acropolis, Paros", in: J. A. MacGillivray & R. N. L. Barber (eds.), *The prehistoric Cyclades: contributions to a workshop on Cycladic chronology*, Edinburgh, 1984, 184–206.

Schilardi 1992
D. Schilardi, "Paros and the Cyclades after the Fall of the Mycenaean Palaces", in: J.-P. Olivier (ed.), *Mykenaïka. Actes du IXe Colloque International sur les Textes Mycéniens et Égéens, Centre de l'Antiquité Grecque et Romaine de la Fondation Hellénique des Recherches Scientifiques et École française d'Athènes* (Bulletin de correspondence hellénique Supplément 25), Paris, 1992, 621–639.

Sherratt 1980
E. S. Sherratt, "Regional variation in the pottery of Late Helladic IIIB", *The Annual of the British School in Athens* 75, London, 1980, 175–202.

Sherratt 1998
E. S. Sherratt, "'Sea Peoples' and the economic structure of the late second millennium in the eastern Mediterranean", in: S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. In Honor of Professor Trude Dothan*, Jerusalem, 1998, 292–313.

Singer 1988
I. Singer, "The Origin of the Sea Peoples and Their Settlement on the Coast of Canaan", in: M. Heltzer & E. Lipiński (eds.), *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (ca. 1500–1200 BC)*, Leuven, 1988, 239–250.

Singer 2000
I. Singer, "New Evidence on the End of the Hittite Empire", in: E. D. Oren (ed.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (University Museum Monograph 108; University Museum Symposium Series 11), Philadelphia, 2000, 21–33.

Skerlou 1998
E. Skerlou, "Ηρακλής", *Archaeilogikon deltion* 48/1993(B2), Athens, 1998, 553.

Tartaron 2013
T. F. Tartaron, *Maritime Networks in the Mycenaean World*, Cambridge, 2013.

Televantou 2001
C. A. Televantou, "Ayios Andreas on Sifnos: A Late Cycladic III Fortified Acropolis", in: V. Karageorghis & C. E. Morris (eds.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean After c. 1200 B.C.*, Nicosia, 2001, 191–213.

Vitale *et al*. 2017a
S. Vitale, N. G. Blackwell & C. McNamee, "Kos, Italy, and Europe during the Mycenaean Period: evidence for a special connection", in: M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos & A. Vlachopoulos (eds.), *ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS. The Aegean Seen From the West* (Aegaeum 41), Leuven – Liège, 2017, 243–252.

Vitale *et al*. 2017b
S. Vitale *et al*., "Serraglio, Eleona, and Langada Archaeological Project (SELAP): Report on the Results of the 2011 to 2015 Study Seasons", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 94, Rome, 2017, 225–285.

Vlachopoulos 2006
A. G. Vlachopoulos, *Η υστεροελλαδικη ΙΙΙΓ περιοδοσ στη Ναξο 1 - τα ταφικα συνολα και οι συσχετισμοι τουσ με το Αιγαιο*, Athens, 2006.

Vlachopoulos 2008
A. G. Vlachopoulos, "A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: the Cyclades in the Twelfth Century BC", in: N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (eds.), *ORIZON. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 2008, 479–491.

Vlachopoulos & Georgiadis 2015
A. G. Vlachopoulos & M. Georgiadis, "The Cyclades and the Dodecanese During the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture", in: N. Stampolidis, Ç. Maner & K. Kopanias (eds.), *Nostoi: Indigenous Culture, Migration, and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, Istanbul, 2015, 337–367.

von Prott 1898
H. von Prott, "Funde", *Die Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 23, Berlin, 1898, 359–368.

Voskos & Knapp 2008
I. Voskos & A. B. Knapp, "Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis or Colonization or Continuity and Hybridization?", *American Journal of Archaeology* 112/4, London, 2008, 659–684.

Voutsaki 1993
S. Voutsaki, *Society and Culture in the Mycenaean World: An Analysis of Mortuary Practices in Argolid, Thessaly and the Dodecanese* (Unpublished PhD thesis, University of Cambridge), Cambridge, 1993.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.19

DVIJE BUNJE SA ZLARINA

Dunja Glogović

Savska 3 / XI, HR–10000 Zagreb

dunja.glogovic@gmail.com

Donosi se analiza dvaju bunja sa otoka Zlarina, jednu na Kljepecu i drugu zvanu Rupica na predjelu Bućina, prema Malpagi, koje odavnina služe kao skloništa kod iznenadnog nevremena; kao spremišta za plodove; dobro prozračena odmarališta, kao i nužna prenoćišta kod velikih poljodjelskih poslova. Raspravlja se o njihovoj funkciji, paralelama, razlozima nastanka i dataciji.

Ključne riječi: otok Zlarin, bunje, poljarice

Prva bunja na Zlarinu koju prikazujemo ona je na Kljepcu i veoma je markantna. Velika je i dobro je očuvana zbog udaljenosti od naselja na Zlarinu (Sl. 1 i 1a). Ona ima nepravilno pravokutnu donju etažu odnosno stepenicu, iznad koje se pravilno sužuje prema vrhu. Na vrhu je jedan red većeg i malo izvučenog kamenja što djeluje kao krunište. Ispred ulaza je nešto niži zidić lučnoga tlocrta koji zaštićuje ulaz i jednako je uredno sazidan kao i čitava bunja. Uz unutrašnji zid složena je niska kamena klupica za sjedenje. To je četvrta bunja na istome lokalitetu. Naime, na maloj su udaljenosti četiri slično građene bunje, što vidimo na geografskoj rasprostranjenosti zlarinskih bunja koje je ubicirao Zlarinjanin Luka Kalinić.

Na predjelu Bučina, putem prema Malpagi, na maloj uzvisini koja je okrenuta prema moru naići ćemo na bunju zvanu Rupica. Ona je zarasla u šikaru, te je u krajoliku nevidljiva. Rupica je ugrađena u veću nasutu hrpu kamenja, nešto poput veoma širokog suhozida. Ispred ravnog ulaznog zida suhozidno je ograđeni udubljeni prostor iz kojega se u bunju ulazilo (Sl. 2). Gornji dio kupolastoga krova je skinut i unutra je nabacano smeće, tako da ona ne može više poslužiti svojoj osnovnoj namjeni (Sl. 2b). Pravokutni ograđeni prostor

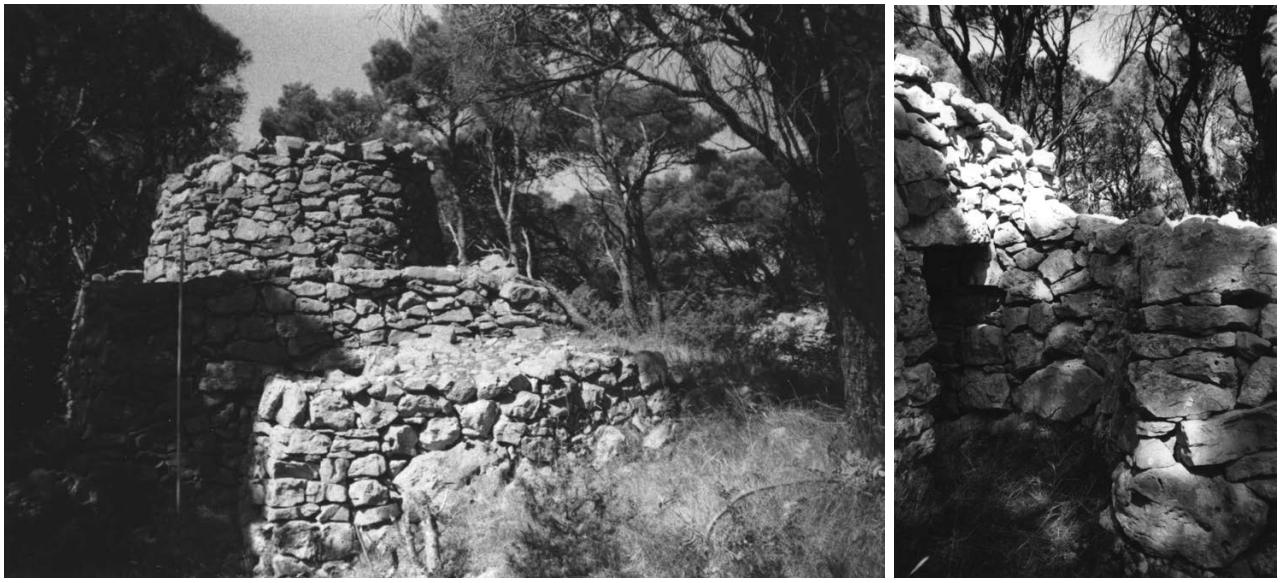

Slika 1. Zlarin, Kljepac.

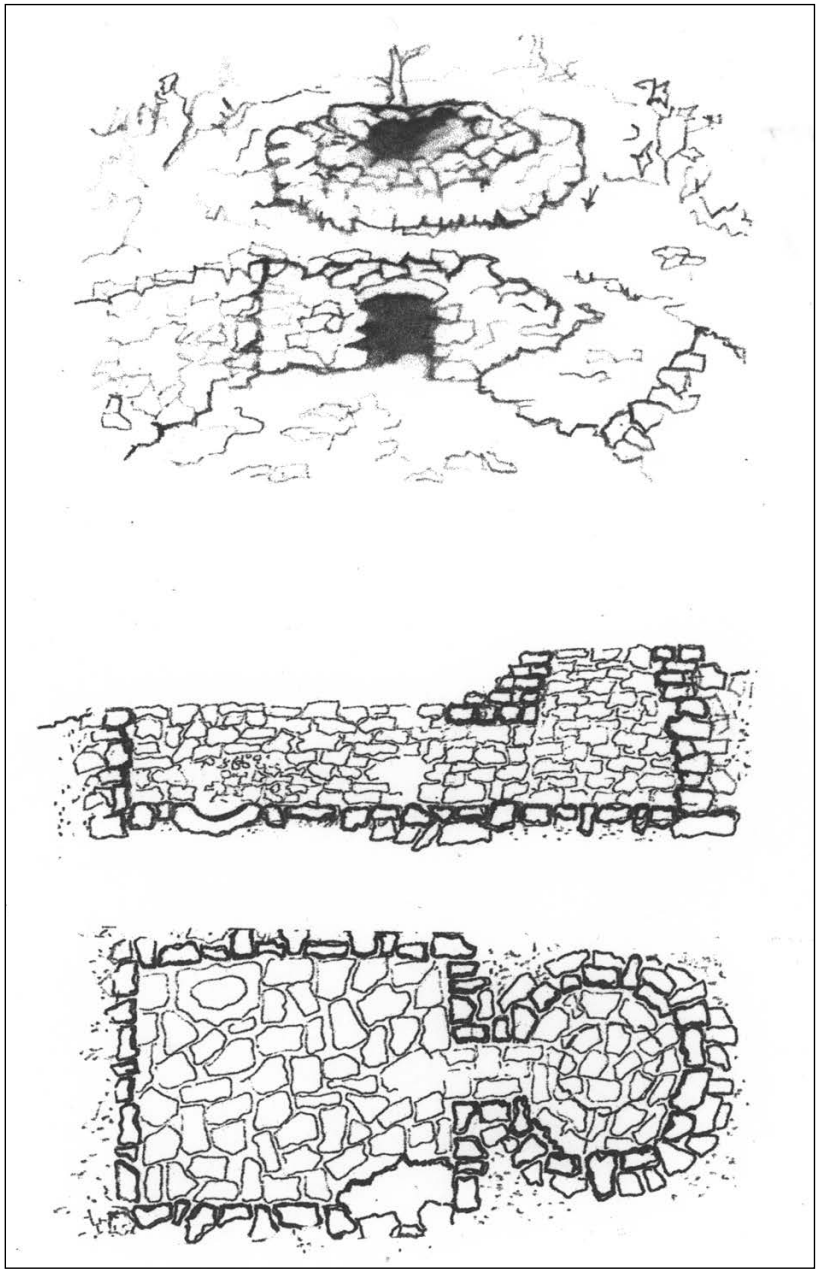

Slika 2. Zlarin, Bućina, Rupica

Slika 2a. Zlarin, Bućina, Rupica, cca 1:100

Slika 2b. Zlarin, Bućina, Rupica

ispred ulaza u bunju također je djelomično urušen. Bunja je opsegom manja od one na Kljepcu. Promjera je od 250 do 270 cm, a sačuvana visina iznosi oko 300 cm. Ulaz je visok oko 110 cm, a širok 65 cm (Sl. 2a).

Ove su osebujne kamene kuće oduvijek pobuđivale znatiželju, pa ćemo se vratiti malo u prošlost. Negdje početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća publicirani su materijali Saveznog Instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, u kojima je arhitekt Aleksandar Freudenreich pod naslovom *Narod gradi na ogoljenom krasu* objavio mnoštvo kamenih seoskih građevina iz Dalmacije. Arhitekt Freudenreich po svojoj je profesionalnoj inženjerskoj navadi sve te građevine nacrtao u mjerilu cca 1:100, te je na taj način objavljeno oko trideset dalmatinskih bunja (Freudenreich 1962: 43–60; 60–72).

Svim bunjama zajednička je osnovna zamisao okrugle građevine, što je dakle jedan od praoblika čovjekove nastambe koja se kod nas održala u kamenu, a u upotrebi je do današnjih dana. Njihova veličina u promjeru varira od 1,4 m do 4 m. To su, dakle, elementarne prostorije i služe kao skloništa za ljude kod iznenadnog nevremena ili kao spremišta za plodove prije otpremanja kućama. Mogu biti hladovita i dobro prozračena odmarališta, te također i nužna prenoćišta kod velikih poljodjelskih poslova. Nastajale su paralelno s čišćenjem, krčenjem ili pripremanjem zemlje za obradu, što se odnosi izravno na bunju Rupica na Malpagi.

Bunje se još nazivaju čemeri i poljarice, kao što piše u naslovu članka Ćirila M. Ivekovića iz 1925. godine. Iveković piše da narod po šibenskim otocima te prostorije zove bunjama, narod u šibenskoj okolici čemerima, a narod u Zagori poljaricama. U Ivekovićevom članku naći ćemo mnogo fotografija bunja od kojih najimpresivnija prikazuje četverokatnu bunju u šibenskom polju. Taj je čemer, kako bilježi Iveković, podignut 1924. godine. Autor pretpostavlja da su za izgradnju čemera bila dovoljna dva dana posla, s obzirom na to da je riječ o primitivnoj gradnji koju je mogao obaviti svaki seljak. Diskutabilna je svakako konstatacija da za ovo „nije potrebito nikakvo znanja a ni vještine". Najmanje jedan od graditelja morao je znati odabirati građu – kamenje, a jedan ili dvojica dodavali su ga majstoru (Iveković 1925: 414 i d.). Vjerojatno je poljarica, čemer ili bunja, pogotovo one većih dimenzija, bila rezultat zajedničkog pothvata više za to obučenih ljudi.

Sredinom osamdesetih godina prošloga stoljeća Franz Josef Hamm objavio je rad *Kragwölbung und Kragkuppel*. Obradio je veoma široko kupolaste suhozidne građevine i analizirao tehnike i načine njihove gradnje. Navode se, naravno, *trulli* u južnoj Italiji i *nuraghi* na Sardiniji, a među njima i naše bunje te istarski kažuni. Na primjer, imamo fotografiju pastirske kućice u Bičićima (Istra), isto tako kažun u blizini Vodnjana koji je uzidan u kamenu ogradu. *Kažun* na fotografiji (Sl. 3) nije međutim iz Istre, nego je to okrugla kamena kuća iz Provanse u Francuskoj, prikazana na turističkoj razglednici. Franz J. Hamm potrudio se da okrugle i nadsvođene kamene kuće sistematizira u konstrukcijskom i tlocrtnom pogledu. Prema predloženoj tipologijskoj shemi velika, četvrta bunja na Kljepcu, kao uostalom i druga i treća, pripada tipu D3, tj. *Stufenbau mit Kuppeldach* (Hamm 1974: 300–335). Hamm se nije posebno bavio zaklonjenim ulazima polukružnoga tlocrta (Sl. 1a), kao što je ovaj na našoj

Slika 3. „Kažun“ u Provansi, Francuska

bunji, iako vidimo da je taj visoki zidić organski povezan s vanjskim plaštem bunje.

Kako je riječ o građevinskom obliku dugoga trajanja, etnolog Jadran Kale opravdano se pita je li se u neolitiku stanovalo u bunjama. U članku pod tim naslovom iz 1988. g. autor navodi mnoge primjere složenije i razvedene suhozidne izgradnje, kao što je Rašinov stan kod Vodica i Stari stan na Žirju. Bunje su po Kaleu „nepravo svođene građevine s jednom prostorijom“. U njegovom su članku također citirane dvije srednjovjekovne crkvene isprave u kojima se pri nabrajanju imovine spominju *bugne*. Njima se u srednjovjekovnome latinitetu navodno označavaju *cella subterranea*, tj. sobičak u podrumu. Pitanje je, dakle, misli li se u tim zapisima doista na bunju kao samostojeći objekt kakav mi danas poznajemo (Kale 1998: 75 i d.). Za ugodno i dugotrajno stanovanje bunje su svako premalene, pa su to, kako etnografija smatra bile staje, ostave poljoprivrednog alata, privremena spremišta hrane, plodova i sl. Ove sakrivene bunje, kao što je npr. Rupica, možda su korištene za neku nelegalnu djelatnost, kao što je pečenje rakije ili sklanjanje živine pred poreznicima.

Jasno da je datacija nastanaka bunje, s obzirom na to da su dugotrajni oblik narodne arhitekture, veoma nesigurna. Možemo se samo poslužiti indirektnim podacima. Etnološka su istraživanja sredinom sedamdesetih obavila uobičajene razgovore i propitivanja kod mjesnog stanovništva, a rezultati su objavljeni u dva broja časopisa *Narodna umjetnost* iz godina 1980. i 1982. Niti jedan od ispitanika ne kaže izričito da su njegov otac, djed ili pradjed gradili bunju. Kad otočana, međutim, postoji jasna svijest o njihovom vjekovnom postojanju. Duško Dean dapače objavljuje pjesmu jednog sumještanina Vinka Alfijera o sinicama – bunjama, i ovdje su one ostavština starih Ilira (Dean 2004: 286).

Zlarin je, kao i svi otoci uokolo, naseljavan zbog bježanja s kopna pred ratovima koje su u Dalmaciji vodile kršćanske vojske protiv Osmanlija. Zna-

Slika 4. Bunja na Srimi, prema: Bodrožić *et al*. 2013.

mo za osmanlijsku opsadu grada Šibenika tijekom Kandijskog rata godine 1647., koja je trajala čak mjesec dana. Vojska, bila ona regularna pod vojnom disciplinom ili ne, ponaša se prema domaćem stanovnicima jednako: oduzimaju se zalihe hrane, prisilno se novače radno sposobni muškarci, zbog zastrašivanja se ljude terorizira. Zatim se pojavljuje glad i bolesti, a neishranjenost dovodi do pomora dojenčadi. Te su prilike zasigurno potaknule ljude na bijeg na obližnje otoke, pa tako i na Zlarin. Po dolasku je valjalo brzo iskrčiti zemlju i privesti je poljoprivredi. Usput su se prema starim običajima u nasipima kamenja načinile bunje kao što je npr. Rupica na Malpagi. Pronađena je čatrlja sa slatkom vodom koja se nalazi po prilici usred otoka, što je nužno za život. Čatrlja je velika jama u kamenu koja drži kišnicu te je kasnije djelomično ograđena.

Skupina od četiri bunje na Kljepcu pomalo je zbunjujuća jer bi se moglo pomišljati na naselje koje čine nekoliko inače nepovezanih bunja. Opažamo jednako tako da su one djelo, tako reći iste ruke, tj. jedne skupine majstora pristiglih s kopna, negdje iz okolice Šibenika, iz Donjeg Polja, Bilica ili još točnije iz Srime (Sl. 4) preko puta Zlarina. Smještaj ovih bunja na vrhu otoka ima pored ostalog i stratešku funkciju, s obzirom na pogled na otvoreno more i ulaz u Šibenski kanal, što je bilo potrebno u vrijeme pojačanih ratnih zbivanja. Neprijateljstvo između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, odnosno borba za prevlast na istočnoj obali Jadrana, trajalo je približno četiristo godina, sve od početka 15. stoljeća, kad su Mlečani zavladali Dalmacijom, pa do propasti Venecije 1797. godine. Pretpostavljamo da je na Kljepcu, koristeći se bunjama, s vremena na vrijeme boravila vojna jedini-

ca sa zadatkom signalizacije približavanja nepoznatih brodova kopnu. No, preciznija kronologija bunja općenito, pa tako i ovih sa otoka Zlarina ostaje i dalje otvoreno pitanje.

Poštovanoj kolegici Marini Milićević Bradač posvećujem ovaj rad u spomen, između ostaloga, i na naše kratke ali srdačne susrete na Zlarinu.

LITERATURA

Bodrožić *et al*. 2013

S. Bodrožić, F. Bubalo, G. Frangeš, M. Renić, F. Šrajer. *Gradimo u kamenu: priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje*, Split, 2013[2].

Dean 2004

D. Dean, *O ljudima moga otoka*, Zagreb, 2004.

Freundenreich 1962

A. Freundenreich, *Narod gradi na ogoljenom krasu: zapažanja, snimci i crteži arhitekta* (prev. N. Juračić), Zagreb, Beograd, 1962.

Hamm 1974

F. J. Hamm, *Kragwölbung und Kragkuppel Konstruktion, Formgebung und Verbreitung neuzeitlicher Bauten in vorzeitlicher Technik* (Bonner Jahrbücher 174), Bonn, 1974, 300–330.

Iveković 1925

Ć. M. Iveković, „Bunje, čemeri, poljarice“, u: G. Manojlović (ur.), *Zbornik Kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva*, Zagreb, 1925, 414–439.

Kale 1988

J. Kale, „Je li se u neolitiku stanovalo u bunjama?“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 19, Zagreb, 1998, 75–82.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.20

Sanja Ivčević

Arheološki muzej u Splitu

Zrinsko-Frankopanska 25

21 000 Split

sanja.ivcevic@armus.hr

NALAZI FIBULA TIPA ALESIA II NA PODRUČJU DALMACIJE

U članku se obrađuju tri fibule Alesia II tipa koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Fibula pronađena u Saloni (kat. br. 1, sl. 1.) pripada tipu Alesia IIc po Demetzovoj tipologiji. Na temelju nekoliko preciznije datiranih nalaza ovaj se tip fibule može odrediti kao kasnija varijanta Alesia tipa korištena barem do ranoaugustovskog doba. Još dvije fibule s područja provincije pripadaju tipu IIc. Jednoj mjesto nalaza nije poznato, a druga je iz Gorice kod Ljubuškog. Ranije neobjavljena fibula s nepoznatog nalazišta (kat. br. 2, sl. 2) definira se prema Demetzovoj tipologiji kao tip Alesia IIb. Ulomak srebrene fibule (kat. br. 3, sl. 3) pripada varijanti koja je zastupljena s tek nekoliko primjeraka. H. Meller je izdvaja u svojoj skupini 6 u tip Wartau, varijantu 1b. Za našu varijantu jedini vremenski pokazatelj je nalaz iz logora Dangstetten koji ga stavlja u vrijeme trajanja logora (15. – 9. god. pr. Kr.) što znači da bi se mogla datirati u kasnije razdoblje u okviru Alesia tipa. Premda fibule Alesia II nisu jako brojne u Dalmaciji, zastupljeno je više različitih tipova, odnosno varijanti. Ukupno sedam fibula možemo odrediti u četiri različite varijante. Alesia IIb varijanta zastupljena je s dva primjerka (ako uzmemo u obzir tilurijski nalaz kao IIb varijantu), Alesia IIc s tri, a IId s jednim. Ulomak srebrene fibule pripada tipu Meller tip Wartau, varijanta 1b. Tipološka pripadnost fibula, povijesni kontekst te okolnosti nalaza, tamo gdje su nam poznate, navode na dataciju u kasniju fazu Alesia fibula.

Ključne riječi: fibule tipa Alesia II, Salona, Tilurij, Dalmacija

U arheološkim istraživanjima vođenima u zadnjih nekoliko desetljeća na području Dalmacije pronađeni su razni tipovi Alesia grupe fibula, a istovremeno su neke ranije pronađene fibule prvi put objavljene ili su novijom objavom postale dostupnije za proučavanje.[1]

Novi nalazi tog tipa fibula potječu iz istraživanja oba dalmatinska legijska logora Burnuma i Tilurija. Tijekom arheoloških istraživanja koja se vrše unutar logora Tilurij u Gardunu kod Trilja pronađene su tri fibule Alesia tipa (Ivčević 2014: 170, 171, kat. br. 51, 52, T. 5: 51, 52; 2017, 301, kat. br. 251, T. 15: 251), a u Burnumu jedna i to u istraživanjima koja se vrše na prostoru amfiteatra i vježbališta uz logor (Jadrić-Kučan, Zaninović 2015: 21, 22, kat. br. 3, T. 1: 3). Druga fibula iz Burnuma, za koju nemamo podatak kada je pronađena, čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (Šeparović, Uroda 2009: 51, kat. br. 88). Tri Alesia fibule pronađene su u Naroni tijekom opsežnih istraživanja devedesetih godina prošlog stoljeća i to na lokalitetima sv. Vid (Ivčević 1998: 199, kat. br. 1, 206, T. l. 1), Augusteum (Ivčević 2004: 235, kat. br. 1, 240, sl. 1) i Popove bare-Kula (Šalov 2010: 361, kat. br. 3, 368, T. 1.3).

1 Ovaj rad posvećujem prof. dr. sc. Marini Milićević Bradač, povodom njezinog umirovljenja.

Alesia fibule su od ranije poznate na lokalitetima u priobalju, ali i u unutrašnjosti provincije (Ivčević 2019: 67–68, bilj. 29–39). Osim u Naroni pronađene su u gradovima na obali Jadrana, primjerice Osoru (Težak-Gregl 1982: 100. kat. br. 10–12, sl. 2: 1–3), Ninu (Nedved 1981: 167, 168, sl. 5: 215) i Saloni (Ivčević 2002: 247, kat. br. 5, 6, T. I. 5, 6, 238, T. XIV. 127; Ivčević 2006: 226–227. kat. br. 6–8). U zaleđu obale zastupljene su u Aseriji (Ivčević 2009: 100, kat. br. 1, 107, sl. 1), Milaševoj gomili u blizini izvora Cetine (Marović 1959: 46, grob 31, sl. 30: 1, 60, sl. 40: 3) i Lici (Drnić, Tonc 2014: 198, 199, kat. br. 13, 14; T. 2: 3, T. 3: 4), a potvrđene su i na više lokaliteta u unutrašnjosti provincije na području današnje Bosne i Hercegovine. Tri su pronađene u Stolcu (Fiala 1895: T. 2: 2; Patsch 1904: 48, sl. 19; Truhelka 1892: T. 5: 6; Busuladžić 2010: 145, kat. br. 76, 78; 182, kat. br. 228), a po dvije na nekropolama u okolici Bihaća u Jezerinama, (Marić 1968: 33, sl. 6: 3, (grob 242), T. 6: 4 (grob 279); Busuladžić 2010: 135–136, kat. br. 32, 35) i Ribiću (Marić 1968: T. 18: 7, 31, 41; Busuladžić 2010: 135–136, kat. br. 33, 34). S po jednim primjerkom potvrđene su u Posušju – Ljubuški, Višićima kod Čapljine (Busuladžić 2010: 145–146, kat. br. 77, 79), u okolici Srebrenice, (Busuladžić 2010: 146, kat. br. 80) te Debelom Brdu kod Sarajeva (Fiala 1895: T. 7: 9; Truhelka 1914: 34, sl. 33; Busuladžić 2010: 136, kat. br. 36). Promotrimo li njihovu rasprostranjenost na području Hrvatske uočava se koncentracija nalaza na obalnom dijelu, dok se u manjem broju javljaju u unutrašnjosti sve do Dunava (Buora 2005: 85, sl. 1; Dizdar, Tonc 2013: 60–62).

Radi se o najranijim fibulama sa zglobnim mehanizmom igle kojima se pojava stavlja u drugu četvrtinu 1. st. pr. Kr., a potvrđene su nalazima na prostoru čitavog tadašnjeg Rimskog Carstva, ali ne u jednakom intenzitetu. Najveća je koncentracija nalaza na području sjeverozapadne Španjolske, Francuske i sjeverne Italije (Ettlinger 1973: 89 (popis nalaza), karta 18; Rieckhoff 1975: T. 11; Feugère 1985: 301, sl. 38, 305, sl. 39; Demetz 1999: 163, bilj. 1019, karta 52; Erice Lacabe 1995: 101–107, karte 13–15; Meller 2012: 373–391, karte 32–50). S obzirom na zastupljenost tipa na području cijelog Rimskog Carstva o porijeklu Alesia fibula postoje različita mišljenja, a kao moguća područja nastanka navode se Španjolska, Italija i Francuska (za pregled raznih mišljenja o porijeklu i historijat istraživanja vidi: Erice Lacabe 1995: 98; Meller 2012: 220–222). U uporabi su do ranog, najkasnije srednjeg Augustovog doba kada ih zamjenjuju Aucissa fibule (Rieckhoff 1975: 27, sl. 8; Gechter 1979: 78, T. 10; Istenič 2005: 189, 190).

Za taj tip fibule postoji znanstveni interes preko stotinu godina, a intenzivnije se proučavaju od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, te je izrađeno više tipologija za razna područja. Pojedini tipovi Alesia fibule pokazuju ograničenu distribuciju koja je vidljiva usporedbom zastupljenosti pojedinih varijanti na određenim područjima (Meller 2012: 242, 243). Argumenti za vojničku uporabu su prikazi na kamenim spomenicima (stela iz 44–42. god. pr. Kr. na kojoj je prikazan centurion *Minuncius Lorarius* iz Padove i stela iz Vachèresa (Rinaldi Tufi 1996: 276, sl. 6; Buora 2007: 247, sl. 11; Poux 2007: 310, 313, sl. 6, 9), zastupljenost na eponimnom lokalitetu (Brouquier-Reddé, Deyber 2001: T. 91–92) te područja na kojem su koncentrirane, od Iberskog poluotoka do jadranskog područja (Poux 2007: 382). Novi nalazi u dalmatin-

skim legijskim logorima Tiluriju i Burnu idu u prilog tezi o vojničkoj uporabi i širenju tipa.

Pojava Alesia fibula na području rimske Dalmacije uglavnom se povezuje s Oktavijanovim pohodom 34/33. god. pr. Kr. (Guštin 1991: 43). Nalazi iz civilnog konteksta, osobito ženskih grobova (Meller 2012: 242; Ammann, Castella 2013: 12–13, sl. 3) i rustičnih vila, premda slabije zastupljeni, pokazuju da su ušle i u civilnu uporabu, te su ih vjerojatno istovremeno nosili i civili kao što je slučaj i s Aucissa fibulama (Guštin 1986: 684; Demetz 1996: 208, 209; Buora 1999: 113, 114; Poux 2007: 381, 382; Meller 2012: 242).

Za njihovu pojavu na salonitanskom području postoji pretpostavka da su mogle dospjeti u ranijem razdoblju proizvodnje tipa, točnije još u Cezarovo vrijeme (Buora 2007: 243), a što se temelji na povijesnim okolnostima (Suić 1963: 23, 28–33; Cambi 1991: 12, 13) budući da nam detaljne okolnosti nalaza salonitanskih fibula nisu poznate. Slična je situacija i u Naroni. Napomenimo da za oba lokaliteta imamo potvrđen boravak vojnih jedinica tijekom 1. st. pr. Kr. jer su oba grada Rimljanima bili važni punktovi za osvajanje zaleđa. Tijekom 1. st. pr. Kr. vodilo se više bitaka na salonitanskom području (Wilkes 1969: 35; Čače 1989: 87; Bilić-Dujmušić 2004: 267–276; Šašel Kos 2005: 311–313, 355–356; Matijašić 2009: 119, 120; Zaninović 2015: 359–360, 391–392), a da je cijelo naronitansko područje bilo mjesto boravka vojnika potvrđeno je nalazima natpisa vojnika pripadnika legijskih postrojbi i pomoćnih jedinica te arheološkim istraživanjima (Wilkes 1969: 139–143; Bojanovski 1973: 303–311; Dodig 2008; Dodig 2011: 327, 328; Zaninović 2015: 397, 398; Mayer Olivé 2016: 440–444).

Proučavanjem Alesia fibula izdvojen je veći broj tipova i varijanti na temelju različitog načina oblikovanja i ukrašavanja luka te završetka noge. U literaturi se u novije vrijeme za fibule tipa Alesia s trokutastim lukom najviše koriste nazivi Alesia I (s trokutastim lukom) i Alesia II (s razvedenim lukom) prema tipologiji koju je razradio S. Demetz u kojoj je tu grupu fibula podijelio na dva osnovna tipa s varijantama (Demetz 1999: 156–164), obuhvativši postojeće ranije tipologije i tipološku podjelu prema oblikovanju luka.

Alesia II tip fibule uz uobičajene značajke Alesia fibula (luk izrađen od tankog lima, četvrtasti ili trapezoidni puni držač igle te završetak noge raznih oblika, koji je mogao biti dodatno ukrašen gumbastim zadebljanjima, ukras različitim, uglavnom geometrijskim, motivima izrađenima urezivanjem, utiskivanjem ili na proboj te rjeđe reljefnim ukrasom) karakterizira raznoliko oblikovanje luka koji je u osnovi trakast s umetnutim pravokutnim i kružnim pločicama u raznim kombinacijama. U tipologijama se definiraju kao poseban tip Alesia fibula, također s brojnim varijantama kao i one s trokutastim lukom. M. Guštin je unutar svoje tri varijante fibula s razvedenim lukom izdvojio više tipova (Guštin 1986: 682, sl. 2; Guštin 1991: 43–45, sl. 23). M. Feugère (1985: tablica na str. 178, 183, 303) ih izdvaja u tip 21b (*type dérivé d'Alesia*), s dvije varijante (21b1–2) te donosi popis nalaza i kartu rasprostiranja 21b1 tipa (Feugère 1985: 311, 305, sl. 42). R. Erice Lacabe ih (kao malobrojnu skupinu od dva primjerka) izdvaja u tip 19.3 (Erice Lacabe 1995: 94), a S. Demetz je grupu Alesia II, kojom su obuhvaćene fibule razvedenog luka, podijelio na pet

tipova: IIa–e (Demetz 1999: 160, 161). H. Meller izdvaja 6 grupa Alesia fibula (s brojnim varijantama). One razvedenog luka izdvojene su u grupu 6 koja obuhvaća pet tipova uglavnom podijeljenih u više varijanti (Meller 2012: 223, tipološka tablica 5).

Tip s razvedenim lukom (Demetz Alesia II) uglavnom se držao za mlađi tip od fibula s trokutastim lukom (Demetz Alesia I), no problem kod datacije ovog tipa generalno smještenog u Augustovo doba je taj što su ponekad istraživači isključivo temeljem nalaza ovog tipa fibule datirali slojeve i ostale nalaze augustovim dobom. Dodatno je dataciju otežala i činjenica da je puno veći broj nalaza iz naselja i svetišta (gdje je često teško datirati fibulu preciznije od vremena trajanja lokaliteta ili su pronađene u široko datiranom sloju) u odnosu na grobne koji su malobrojni (Meller 2012: 249, bilj. 407). Nalaz fibule Alesia II na eponimnom lokalitetu u sloju datiranom u vrijeme opsade grada 52. god. pr. Kr. potvrdio je da i Alesia II tip korišten u to vrijeme (Brouquier-Reddé & Deyber 2001: 295, 298, kat. br. 48, T. 91: 48). Danas se proučavanje datacijskih okvira tipa usmjerava na zasebno proučavanje tipova i varijanti kako bi se došlo do preciznijih vremenskih odrednica.

U nedavnoj objavi (Ivčević 2019) obrađene su fibule tipa Alesia I iz Salone s analogijama na dalmatinskom području, dok ovdje donosimo fibule koje svojim karakteristikama odgovaraju Alesia II tipu. Radi se o tri primjerka iz Arheološkog muzeja u Splitu, od kojih je jedan pronađen u Saloni, a za ostala dva nisu poznate okolnosti nalaza.

Alesia IIc

Fibula pronađena u Saloni (kat. br. 1, sl. 1.) pripada tipu Alesia IIc po Demetzovoj tipologiji (Demetz 1999: 161). Odgovara tipovima Guštin I,3 (Guštin 1986: 682, sl. 2), Feugére 21b2 (Feugère 1985: 300–306), Meller grupa 6 tip Claterna, varijanta 1 (Meller 2012: 235). Tu varijantu karakterizira u osnovi trakasti luk s kružno oblikovanom pločicom na sredini, ponekad omeđenom s dvije pravokutne pločice. Zglobni tuljac je uglavnom cjevast i lijevan zajedno s fibulom (kao što je slučaj s fibulom iz Salone), a mogao je biti izrađen i savijanjem prema unutra (kao npr. na fibuli iz Ensèrune; Fèugere 1985: T. 112: 1452). Uobičajeno je i dodatno ukrašavanje urezanim linijama koje je na našoj fibuli vidljivo na prednjem dijelu luka, na pravokutnim pločicama na luku te na zaglavnoj pločici. Na središnjoj pločici vidljivi su ostaci premaza, moguće srebrenog, analogno primjercima iz Slovenije i još nekih lokaliteta (Istenič 2005: 195, 196).

Na temelju nekoliko preciznije datiranih nalaza ova se varijanta može odrediti kao kasnija, a u uporabi je barem do ranoaugustovskog doba. Nalaz iz groba u Wederathu u Belgiji (Meller 2012: 235, br. 8) datiran je u posljednje desetljeće 1. st. pr. Kr. Dva primjerka u Dangstettenu (Fingerlin 1986: 319, br. 297. 2; 1998: 150, br. 1143: 2) datirana su u vrijeme trajanja logora (15.–9. god. pr. Kr.), dok se nalaz u Švicarskoj na području klanca Crap-ses (Berhalbstein) povezuje s alpskom ekspedicijom 16/15 god. pr. Kr. (Rageth 2005: 304, sl. 2: 14). Na kasniju dataciju tipa upozorava i M. Feugère (1985: 306), a potvrđena

je i nalazom u grobu na lokalitetu san Martino di Aviano na sjeveru Italije (Istenič 2005: 196).

Broj nalaza Alesia IIc tipa se u novije vrijeme povećava (Demetz 1999: 275, popis XXIX. 2.2; Istenič 2005: 195; Buora 2005: 87; Meller 2012: 235 (popis nalaza), 386, karta 45; Busuladžić 2010: 149, kat. br. 90, 91) pa sada ima više od 20 primjeraka. Nalazi su najgušći na području sjeverne Italije (Demetz 1999: 275, 2.2. 2–7; Buora 2005: 87–88, 2. 3–8; Meller 2002: 90. T. 43: 518), Francuske (Feugère 1985: T. 112: 1452, 1453; Depeyrot, Feugère, Gauthier 1986: 129, sl. 20: 2; Meller 2012: 235, 10), Slovenije (Petru, Petru 1978: T. 10: 42; Istenič 2005: 196, 197, kat. 12–14. sl. 6) i Njemačke (Meller 2012: 235, 7; Fingerlin 1986: 319, br. 297. 2; 1998: 150, br. 1143: 2). Na području Bosne i Hercegovine pronađena su dva primjerka (Busuladžić 2010: 149, kat. br. 90, 91), a s po jednim primjerkom, tip je zastupljen u Belgiji (Meller 2012: 235, br. 8), Austriji (Sedlmayer 2008: T. 24: 512) i u Hrvatskoj primjerkom koji ovdje donosimo.

Fibule ove varijante prilično su ujednačene, a postojanje do u detalje sličnih primjeraka navodi na razmišljanja o proizvodnji u istoj radionici. Teško je pouzdano nešto reći o porijeklu ove varijante fibula, ali s obzirom na rasprostranjenost evidentno je da je prostor sjeverne Italije bio važan za proizvodnju i distribuciju tih fibula (Buora 2005: 87).

Salonitanskom primjerku najsličniji su primjerci iz Dangstettena (Fingerlin 1986: 319, br. 297. 2), Magdalensberga (Sedlmayer 2009: T. 24: 512), a bliske su mu i fibule iz Este u Italiji (Meller 2002: T. 43: 518) i s lokaliteta Kobarid-Gradič u Sloveniji (Istenič 2005: T. 1: 14). Još dvije fibule s područja provincije pripadaju tipu IIc. Jednoj mjesto nalaza nije poznato, a druga je iz Gorice kod Ljubuškog (Busuladžić 2010: 149, kat. br. 90, 91).

Alesia IIb

Fibule poput naše (kat. br. 2, sl. 2) s dvije pravokutne pločice (ponekad zaobljenih krajeva) između kojih se nalazi kružni konkavni dio definirane su u Demetzovoj tipologiji kao tip Alesia IIb (Demetz 1999: 161), a H. Meller je stavlja u grupu 6, tip Wartau varijantu 2g (Meller 2012: 235–236). U tipologiji M. Guština odgovara tipu II, 6 (Guštin 1986: 682, sl. 2).

Fibule koje pripadaju ovoj varijanti nisu jako brojne. Za sada je uz pet navedenih u popisu S. Demetza (Demetz 1999: 275, 2.1), poznata još jedna takva fibula pronađena na području Slovenije, na lokalitetu Grad kod Reke (Istenič 2005: 195, sl. 5; T. 1: 11). Ovdje donosimo još jednu s nepoznatog nalazišta iz Dalmacije koja nije ranije objavljena. Fibula je fragmentirana i deformirana ali je zahvaljujući činjenici što je sačuvan veći dio luka možemo definirati kao tip Demetz IIb. Nisu vidljivi ostaci premaza, a ukras urezanih linija i niza trokutastih motiva jedva je vidljiv. Kružni, konkavni dio luka fibule s lokaliteta Grad kod Reke bio je premazan kositrom, pa se isto može pretpostaviti i za ostale primjerke za koje se kod objava spominje premaz (Istenič 2005: 195).

Alesia IIb tip pokazuje ujednačenost u oblikovanju, ukrašavanju i izradi te se pomišlja na proizvodnju u istoj radionici, moguće, obzirom na područje na kojem su proširene, u sjevernoj Italiji (Istenič 2005: 195). Oblikom, ukrasom i

načinom izrade naš se primjerak podudara s ostalima. Razlikuju se možda u jednom detalju, a to je oblik četvrtastih pločica na luku. Dok su slovenski (Grad kod Reke, Istenič 2005: 212, T. 1: 11) i švicarski primjerak (Wartau-Oberschan, Ettlinger 1973: T. 17: 3) zaobljenih rubova, a austrijski (Magdalensberg, Sedlmayer 2008: T. 24: 511) i francuski (Fauduet 1999: 19, T. 9: 63) ravnih, na našem su primjerku pločice zarezane na vanjskim rubovima u čemu joj je slična fibula pronađena u Akvileji (Guštin 1986: 679, sl. 1).

Još jedna fibula s područja Dalmacije možda pripada ovom tipu. Radi se o fibuli pronađenoj u istraživanjima logora Tilurij (Ivčević 2014: 170. kat. br. 51, T. 5: 51) točnije o ulomku fibule kojoj je sačuvan dio luka i noga. Premda je, na temelju karakteristične noge s uzdignutim završetkom i proširenja luka, s velikom vjerojatnošću možemo pripisati Alesia II tipu pri određivanju varijante potreban je oprez, s obzirom na fragmentiranost. Tijekom arheoloških istraživanja koja se vrše unutar logora Tilurij u Gardunu kod Trilja za sada su pronađene tri fibule Alesia tipa, od čega su dvije definirane kao tip Demetz I (jedna pripada tipu Ic, a druga, fragmentirana, možda tipu Ib; Ivčević 2019: 69–70).

Demetz Alesia II, Meller tip Wartau, var. 1b

Ulomak srebrene fibule (kat. br. 3, sl. 3) kojoj je luk oblikovan od zamijeniti s jedne kružne, jedne rombične i dvije pravokutne pločice koje na sebi imaju urezane linije odgovara tipu Alesia II. Varijanta kojoj pripada zastupljena je s tek nekoliko primjeraka. H. Meller je izdvaja u svojoj skupini 6 u tip Wartau, varijantu 1b (Meller 2012: 235). Tipu Wartau pripadaju fibule kojima je luk oblikovan u obliku jednog ili više diskova i ukrašeni nizovima uboda ili urezanim linijama. Tuljac je uglavnom lijevan zajedno s fibulama, a rjeđe izrađen savijanjem prema unutra. Za naš primjerak pronašli smo tek dvije analogne fibule. U Dangstettenu (Fingerlin 1998: br. 834. 1) je pronađen ulomak brončane fibule koja odgovara našem primjerku dok je srebrena fibula iz Este sačuvana u cijelosti (Meller 2002: T. 43: 519).

Kod fibula ove varijante luk je prilično homogen te se oblici od kojih je sastavljen ne izdvajaju iz širokog, trakastog i niskog luka. Pokazuje sličnost s tipovima Demetz IIb i IId koliko je moguće reći na temelju samo jednog cjelovito sačuvanog primjerka i dva ulomka. Nalazi Wartau tipa najbolje su zastupljeni na području sjevernog Jadrana, s pojedinačnim nalazima na širokom području od Portugala, južne Francuske, sve do Grčke (Meller 2012: 387, karta 46). Tip Wartau (u koji Meller uvrštava Demetzov tip IIb i IId (Demetz 1999: 275, T. 41: 2, 3) traje kontinuirano, barem prema trenutnom stanju istraživanja od kraja latena do kasnoaugustovskog/ranotiberijskog doba (Meller 2012: 250).[2] Za našu varijantu jedini vremenski pokazatelj je nalaz iz logora Dangstetten koji ga stavlja u vrijeme trajanja logora (15. – 9. god. pr. Kr.) što znači da bi se mogla datirati u kasnije razdoblje u okviru Alesia tipa.

2 H. Meller navodi fibulu s lokaliteta Novo Mesto-Beletov vrt kao najraniji (Guštin 1977: T. 18: 3; Knez 1992: 91, T. 66: 187. 8), a s lokaliteta Friedberg/Rederzhausen kao najkasnije datiran nalaz (von Schnurbein 1983: sl. 9: 5).

Za fibule Alesia tipa možemo reći da su dobro zastupljene na području provincije Dalmacije, osobito tip Alesia I, s barem 25 primjeraka. Tip Alesai II generalno je slabije zastupljen pa je to slučaj i na području koje nas ovdje zanima. Ako uzmemo u obzir tilurijski nalaz, u hrvatskom su dijelu provincije četiri fibule tog tipa, a poznate su još tri s područja Bosne i Hercegovine. Dvije fibule, jedna iz Gorice, a druga s nepoznatog lokaliteta pripadaju tipu IIc poput salonitanskog primjerka (Busuladžić 2010: 149, kat. br. 90, 91).

Jedna, pronađena u Ribiču (Marić 1968: T. XVI: 35), pripada tipu Alesia IId koje karakterizira luk oblikovan od dvije ovalne pločice s kružnim perforacijama koje su kao i rubovi pločica često ukrašeni nizovima uboda. Na ribičkoj fibuli nalaze se tri pločice koje se po ostalim karakteristikama ne razlikuju od onih s dvije pločice. M. Guštin je izdvaja kao tip II, 7 (Guštin 1991: 44, sl. 23), a H. Meller kao tip Wartau, varijanta 2d, gdje je izdvaja kao fibulu s četiri diska na luku, premda se na crtežu u objavi čini da fibula iz Ribiča ima tri diska. Fibule s dvije pločice na luku su brojnije (Demetz 1999: 275, popis 2.3; Istenič 2005: 197) od ovakvih s tri pločice. Analogne našoj nalazimo u južnoj Francuskoj na lokalitetu Ferrals-les Corbières (Feugère 1985: T. 112: 1451, tip 21b) i u Dangstettenu (Fingerlin 1998: 819.1) što upućuje na istu dataciju kao i za varijante Demetz IIb i c, u kasniju fazu ovog tipa. To potvrđuje i nalaz iz Ribića u grobu 21 koji, pripada fazi Vb odnosno vremenu od 35. god. pr. Kr. do 10/20 god. po. Kr.

Premda fibule Alesia II tipa u Dalmaciji nisu jako brojne zastupljeno je više tipova, odnosno varijanti. Ukupno sedam fibula možemo odrediti u četiri različite varijante. Alesia IIb varijanta zastupljena je s dva primjerka (ako uzmemo u obzir tilurijski nalaz kao IIb varijantu), Alesia IIc s tri, a IId s jednim. Ulomak srebrene fibule pripada tipu Meller tip Wartau, varijanta 1b. Tipološka pripadnost fibula, povijesni kontekst (veća koncentracija i zadržavanje vojske, gradnja logora, a s tim povezan i veći priljev civila nakon vojnog pohoda 34. god. pr. Kr.) te okolnosti nalaza, tamo gdje su nam poznate, upućuju na moguću dataciju u kasniju fazu Alesia fibula. Nađene su u vojničkom i civilnom kontekstu, a o razlogu i načinu na koji su, vjerojatno u kasnijoj fazi uporabe, dospjele na naše područje ne možemo reći više od već poznatog, a to je da su ih koristili i vojnici i civili.

Katalog

1. Alesia fibula, inv. br. AMS H-1769, sl. 1.

Nalazište: Salona
Materijal: bronca, srebro
Datacija: 1. st. pr. Kr.
Mjere: duž. 4,2 cm; šir. 1,9 cm; vis. 2,2 cm
Opis: tuljac je lijevan zajedno s fibulom, na sredini trakastog luka je kružna pločica i dvije pravokutne trake, a na prednjem dijelu luka urezane su dvije uzdužne linije. Na središnjoj pločici fibule su vidljivi tragovi vjerojatno srebrnog premaza.
Objavljeno: Ivčević 2002: 258, kat. 127.
Literatura: Petru & Petru 1978: T. 10: 42 (Drnovo); Feugère 1985: T. 112: 1452, 1453 (Ensèrune, Vielle-Toulouse); Depeyrot, Feugère, Gauthier 1986: 129, sl. 20: 2 (Fontès les Pradesses); Fingerlin 1986: 319, br. 297. 2; 1998: 150, br. 1143: 2 (Dangstetten); Leonardi 1993: 141, sl. 19. B6 (Padova); Meller 2002: T. 43: 518 (Este); Rageth 2005: 304, sl. 2: 14 (Crap-Ses); Buora 2005: 88, T. 2: 2 (Pavia di Udine), T. 2. 3 (Aviano S. Martino), T. 2. 4 (Maniago Molinat), Padova; T. 2: 6 (Perugia); Istenič 2005: 212, T. 1: 12-14 (Šentviška Planota, Stari Grad above Unec, Gradič at Korbarid); Sedlmayer 2008: T. 24: 512 (Magdalensberg); Busuladžić 2010: 149, kat. br. 90, 91 (nepoznato nalazište, Gorica kod Ljubuškog); Meller 2012: sl. 88: 2 (Ozzano), sl. 88. 7 8 (Köln), sl. 88: 8 (Wederath), sl. 88: 10 (Pérouse).

2. Alesia fibula, inv. br. AMS 66070, sl. 2.

Nalazište: nepoznato
Materijal: bronca
Mjere: duž. 4,6 cm; šir. 1,8 cm
Opis: ulomak fibule s dvije pravokutne pločice između kojih se nalazi kružni konkavni dio.
Neobjavljeno.
Literatura: Ettlinger 1973: T. 17: 3 (Wartau-Oberschan); Guštin 1986: 679, sl. 1 (Akvileja); Fauduet 1999: 19, T. 9: 63; Istenič 2005: 212, T. 1: 11 (Grad near Reka); Sedlmayer 2008: T. 24: 511 (Magdalensberg).

3. Alesia fibula, inv. br. AMS 72861, sl. 3.

Nalazište: nepoznato
Materijal: srebro
Mjere: duž. 2,5 cm; šir. 1,9 cm
Opis: ulomak fibule, sačuvan je zglobni tuljac (lijevan zajedno s

fibulom) i dio luka oblikovan od jedne kružne, jedne rombične i dvije pravokutne pločice koje na sebi imaju urezane linije, na kružnom dijelu sačuvani su ostaci lijepa te je možda na njemu bio apliciran ukras.

Neobjavljeno.

Literatura: Fingerlin 1998: br. 834. 1; Meller 2002: T. 43: 519.

LITERATURA

Ammann & Castella 2013

S. Ammann & D. Castella, "Frühe römische Gräber aus der Schweiz – Beispiele aus unterschiedlichen Regionen", in: S. Berke & T. Mattern (eds.), *Römische Gräber augusteischer und tiberischer Zeit im Westen des Imperiums*, Akten der Tagung vom 11. bis 14. November 2010 in Trier, 2013, 7–34.

Bilić-Dujmušić 2004

S. Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33. god. pr. Kr.*, (2004. neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2004.

Bojanovski 1973

I. Bojanovski, "Problem ubikacije Bigeste", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* XXVII/XVIII, arheologija (1972/1973), Sarajevo, 1973, 303–311.

Brouquier–Reddé & Deyber 2001

V. Brouquier-Reddé & A. Deyber uz prilog S. Sievers, "Fourniment, harnachement, quincaillerie, objects divers", in: M. Reddé & S. von Schnurbein (eds.), *Alésia, Fouilles et recherches francoallemandes sur les travaux militaires romains autour du Mort-Auxois (1991–1997)", tome 2 : Le matériel* (Memoires de l'Academie des Inscriptions et belles-lettres 12), Paris, 2001, 293–362.

Buora 1999

M. Buora, "Osservazioni sulle fibule dei tipi Alesia e Jezerine. Un esempio si contatti commerciali e culturali tra l'eta di Cesare e quella di Augusto nell'arco Alpino orientale", *Aquileia Nostra* 70, Aquileia, 1999, 106–144.

Buora 2005

M. Buora, "Osservazioni sulle fibule del tipo Alesia nell'arco alpino orientale e nell'alto Adriatico", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split, 2005, 83–92.

Buora 2007

M. Buora, „Fibule dal territorio di Aquileia e dall'area di Salona del I sec. a. C. al IV sec. d. C. Un confronto" in: M. Buora (ed.), *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana,* Convengo Castello di Udine, 4 aprile 2006, Treviso, 2007, 239–259.

Busuladžić 2010

A. Busuladžić, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010.

Cambi 1991

N. Cambi, „Uvod", in: N. Cambi (ed.), *Antička Salona,* Split, 1991, 7–36.

Čače 1989

S. Čače, "Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i rimsko doba", *Diadora* 11, Zadar, 1989, 59–91.

Demetz 1996

S. Demetz, "Tipi di fibule tra il Caput Adriae e l'Europa centrorientale", in: M. Buora (ed.), *Lungo la via dell'Ambra, Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio*, Udine, 1996, 205–215.

Demetz 1999

S. Demetz, *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Leidorf, 1999.

Depeyrot, Feugère & Gauthier 1986
G. Depeyrot, M. Feugère & P. Gauthier, "Prospections dans la moyenne et basse vallée de l'Hérault : monnaies et petits objets", Archéologie en Languedoc, Sète: Fédération archéologique de l'Hérault, 1986, 113–163, https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00688531

Dizdar & Tonc 2013
M. Dizdar & A. Tonc, "Finds of Fibulae from 1st century BC in Croatia: Trade and exchange between Eastern Alps, the Danube and the northern Adriatic area before and during Roman conquest", in: G. Grabherr, B. Kainrath & Th. Schierl (eds.), *Relations Abroad, Brooches and other elements of dress as sources for reconstructing interregional movement and group boundaries from the Punic Wars to the decline of the Western Roman Empire,* IKARUS 8, Innsbruck, 2013, 49–75.

Dodig 2008
R. Dodig, "Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga", *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 2008.

Dodig 2011
R. Dodig, "Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili…..?", in: A. Librenjak & D. Tončinić (eds.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini*, *Izdanja HADa* 27, Zagreb, 2011, 327–343.

Drnić & Tonc 2014
I. Drnić, A. Tonc, "Kasnolatenske i ranocarske fibule s japodskog prostora", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 31, Zagreb, 2014, 181–214.

Erice Lacabe 1995
R. Erice Lacabe, *Las fibulas del Nordeste de la Península Ibérica: siglos I A.E. al IV D.E.*, Zaragoza, 1995.

Ettlinger 1973
E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, 1973.

Fauduet 1999
I. Fauduet, *Fibules préromaines, romaines et mérovingiennes du musée du Louvre*, Études d'histoire et d'archéologie 5, Paris, 1999.

Feugère 1985
M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Paris, 1985.

Fiala 1895
F. Fiala, "Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894.", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXIII, Sarajevo, 1895, 123–138.

Fingerlin 1986
G. Fingerlin, Dangstetten I, Katalog der Funde (Fundstellen 1 bis 603), Stuttgart, 1986.

Fingerlin 1998
G. Fingerlin, *Dangstetten II, Katalog der Funde (Fundstellen 604 bis 1358),* Stuttgart, 1998.

Gechter 1979
M. Gechter, "Die Anfänge des Niedergermanischen Limes", *Bonner Jahrbücher* 179, 1979, 1–129.

Guštin 1977
M. Guštin, "Relativna kronologija grobov „Mokronoške skupine", in: M. Guštin (ed.), *Keltske študije*, knjiga 4, Brežice, 1977, 67–103.

Guštin 1986
M. Guštin, "Fibule tardorepublicane del Caput Adriae", *Aquileia Nostra* 57, Aquileia, 1986, 677–684.

Guštin 1991
M. Guštin, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit*, Ljubljana, 1991.

Istenič 2005
J. Istenič, "Brooches of the Alesia group in Slovenia", *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 2005, 187–212.

Ivčević 1998
S. Ivčević, "Metalni i koštani inventar s lokaliteta sv. Vid", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87–89 (1994–1996), Split, 1998, 193–205.

Ivčević 2002
S. Ivčević, "Fibule", in: E. Marin (ed.), *Longae Salonae*, sv. I – II, Split, 2002, I: 229–276, II: 124–147.

Ivčević 2004
S. Ivčević (uz prilog E. Višić-Ljubić), "The metal and bone objects", in: E. Marin & M. Vickers (ed.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman Sculpture from the Augusteum in Narona*, Split, 2004, 234–243.

Ivčević 2006
S. Ivčević, "Le fibule salonitane del primo periodo della romanizzazione", in: M. Buora (ed.) *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana*, Udine, 2006, 211–238.

Ivčević 2009
S. Ivčević, "Neobjavljene fibule iz Aserije u Arheološkom muzeju u Splitu", *Asseria* 7, Zadar, 2009, 81–114.

Ivčević 2014
S. Ivčević, „Metalni nalazi", in: M. Sanader, D. Tončinić, Z. Buljević, S. Ivčević & T. Šeparović, *Tilurium III. Istraživanja 2001. – 2006. godine*, Zagreb, 2014, 147–223.

Ivčević 2017
S. Ivčević, "Metalni nalazi", in: M. Sanader, D. Tončinić, Z. Šimić Kanaet, S. Ivčević, Z. Buljević, T. Šeparović & I. Miloglav, *Tilurium IV. Arheološka istraživanja 2007.–2010. godine*, Zagreb, 2017, 239–358.

Ivčević 2019
S. Ivčević, „Alesia fibule s trokutastim lukom iz Salone s osvrtom na nalaze tog tipa fibula na području rimske Dalmacije", in: I. Kamenjarin & D. Tončinić (eds.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33), Kaštela, 2019, 65–80.

Jadrić-Kučan & Zaninović 2015
I. Jadrić-Kučan & J. Zaninović, *Fibule iz Arheološke zbirke Burnum*, Drniš – Šibenik, 2015.

Knez 1992
T. Knez, *Novo mesto II. Keltsko-rimsko grobišće. Beletov vrt*, Novo mesto, 1992.

Leonardi 1993
G. Leonardi, "Un complesso votivo a nord di Padova", *Quaderni di archeologia del Veneto* 9, Udine, 1993, 130–147.

Marić 1968
Z. Marić, "Japodske nekropole u dolini Une", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* XXIII, Sarajevo, 1968, 5–79.

Marović 1959
I. Marović, "Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine g. 1953, 1954. i 1958.", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXI, Split, 1959, 5–80.

Matijašić 2009
R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb, 2009.

Mayer Olivé 2016
M. Mayer Olivé, "La presencia de militares en Narona, Vid, Metković, Croacia, y las cohortes auxiliaresde la zona", in: C. Wolff & P. Faure (eds.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés, (CEROR, 51),* Lyon, 2016, 431–444.

Meller 2002
H. Meller, *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este/Le fibule dal santuario di Reitia a Este*, Mainz am Rhein, 2002.

Meller 2012
H. Meller *Die Fibeln aus dem Reitia-Heiligtum von Este II (Ausgrabungen 1880–1916), Studien zu den Spättlateneformen*, Mainz am Rhein, 2012.

Nedved 1981
B. Nedved, "Nakit rimskog razdoblja", katalog, in: Š. Batović (ed.), *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar, 1981, 151–182.

Patsch 1904
K. Patsch, "Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* 6, Sarajevo, 1904, 3–60.

Petru & Petru 1978
S. Petru & P. Petru, *Neviodunum (Drnovo pri Krškem*), (Katalozi i monografije 15), Ljubljana, 1978.

Poux 2007
M. Poux, "L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale, Caractérisation, chronologie et diffusion de ses principaux marqueurs", in: M. Poux (ed.), *Sur les traces de césar, Militaire tardo-républicains en contexte gaulois*, Actes de la table ronde du 17 octobre 2002, Bibracte 14, Glux-en-Glenne, 2007, 299–432.

Rageth 2005
J. Rageth, "Weitere frührömische Militaria und andere Funde aus dem Oberhalbstein GR – zusätzliche Belege für den Alpenfeldzug", *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur-und Frühgeschichte* 88, Basel, 2005, 302–312.

Rieckhoff 1975
S. Rieckhoff, "Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald – Baar – Kreis)", *Saalburg Jahrbuch* XXXII, Saalburg, 1975, 5–104.

Rinaldi Tufi 1996
S. Rinaldi Tufi, "Sulle tracce di uno schema iconografico: „stehende Soldaten" nelle regioni danubiane", in: M. Buora (ed.), *Lungo la via dell'Ambr. Apporti altoadriatici alla romanizzazione dei territori del Medio Danubio*, Udine, 1996, 273–280.

von Schnurbein 1983
S. von Schnurbein, "Neu entdeckte frühkaiserzeitlichte Militäranlagen bei Friedberg in Bayern", *Germania* 61, Mainz, 1983, 529–550.

Sedlmayer 2009
H. Sedlmayer, *Die Fibeln vom Magdalensberg. Funde der Grabungsjahre 1984–2002 ind Altfunde des 19. Jahrhunderts*, Klagenfurt, 2009.

Suić 1963
M. Suić, "O municipalitetu antičke Salone", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LX (1958), Split, 1963, 11–42.

Šalov 2010
T. Šalov, "Keramički nalazi s lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića – antička Narona", *Histria antiqua* 19, Pula, 2010, 359–377.

Šašel Kos 2005
M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana, 2005.

Šeparović & Uroda 2009
T. Šeparović & N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*, Split, 2009.

Težak-Gregl 1982
T. Težak-Gregl, "Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru", in: B. Čečuk, I. Marović & Ž. Rapanić (eds.), *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 7), Zagreb, 1982, 99–110.

Truhelka 1892
Ć. Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* IV, Sarajevo, 1892, 340–365.

Truhelka 1914
Ć. Truhelka, "Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXIII, Sarajevo, 1914, 43–140.

Wilkes 1969
J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.

Zaninović 2015
M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.21

POSUDA SA ZMIJOM IZ BURNUMA

Ivana Jadrić-Kučan

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Obala kralja Petra Krešimira IV/2, HR–23000 Zadar

simerlin2811@gmail.com

Na prostoru kampa (campus) i amfiteatra legijskog logora Burnum prilikom sustavnih arheoloških istraživanja pronađena je golema količina raznovrsnog arheološkog materijala među kojem i ulomci posude s apliciranim prikazom zmije. Pronađeni su unutar zemljano-kamenog nasipa koji je nasut u svrhu izravnavanja škrapastog terena za potrebe gradnje amfiteatra i kampa, koji je nastao prilikom proširenja principija vojnog logora u vrijeme cara Klaudija, tako da godina 42. predstavlja njegov terminus ante quem. Navedeni vremenski okvir pokazuje da je posuda mogla biti dio inventara nekog prostora koji je nastao u prvoj fazi principija, tj. prije njegove obnove. Budući da štovanje Mitre u Burnumu započinje od 2. st., ne možemo je vezati uz Mitrin kult. Zavjetni žrtvenik pronađen u Đevrskama svjedoči o Liberovu štovanju u Burnumu, a kako je riječ o božanstvu koje je bilo osobito štovano među rimskim vojnicima i imajući u vidu da su slične posude sa zmijom pronađene u Liberovim svetištima u ostalim rimskim provincijama, moguće je da je služila za vršenje religijskih običaja u čast božanstva vinove loze i vegetacije, Libera.

Ključne riječi: Burnum, rimska keramika, Schlangengefässe, Liber, campus, principij logora.

Na prostoru kampa i amfiteatra legijskog logora Burnum prilikom sustavnih arheoloških istraživanja pronađena je golema količina raznovrsnog arheološkog materijala, među kojem i brojni ulomci keramičkih posuda, od kojih su za ovu priliku izdvojeni ulomci posude s apliciranim prikazom zmije.[1] Pronađeni su prilikom istraživanja koja su vršena 2007. i 2008. g. unutar sonde 4 koja se nalazila u blizini sjevernog unutrašnjeg dijela ogradnog zida kampa (sl. 1, 2, 3).[2] Ulomci su različitih dimenzija, grube izrade s glinom u kojoj je dana veća količina uglatih, najvjerojatnije vapnenačkih inkluzija. Posuda je pečena redukcijski, što joj je dalo crnu boju. Stijenke su debljine 0,68 cm. Vanjske su joj strane zaglačane (sl. 4). Mogućnost međusobnog lijepljenja pojedinih ulomaka te njihova pripadnost kritičkim dijelovima posude omogućili su izradu njezine idealne rekonstrukcije, odnosno barem njezina gornjeg dijela. Prema tome čini se da je riječ o posudi većih dimenzija, trbušasto naglašenog ramena na koje se prema gore nadovezuje široki i visoki cilindričan vrat s izvijenim

1 Ulomci su izloženi u stalnom postavu Arheološke zbirke Eko kampus „Krka" u Puljanima. Prilikom istraživanja uvedeni su u muzejsku digitalnu bazu istoimene zbirke pod oznakom PN 326/07. Pronađeni su na visini od 249,95 mnv.

2 Dimenzije sonde su 7 x 7 m, a pozicionirana je uz zapadnu stranu stacionarne kućice, u blizini sjevernog lica unutrašnjeg ogradnog zida kampa (Sonda 5/Sj 11) do kanala recentnog vodovoda. S južne strane sonde nalazio se kasniji suhozid koji je nastao na ostatcima sjevernog zida kampa. Njezina stratigrafija je jednostavna jer su slojevi zemlje mjestimično dosta tanki i to osobito na istočnom dijelu sonde. Površina sloja je na visini od 250,37 do 250,67 mnv, dok se visina matične stijene nalazi na visini od 250,46 mnv do 249,79 mnv.

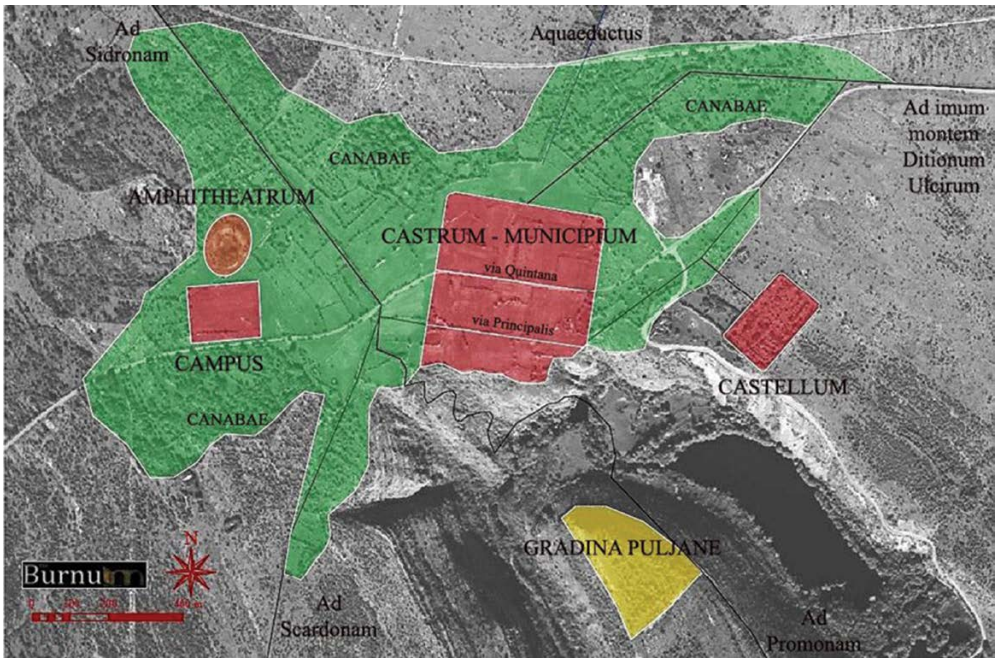

Slika 1. Topografija Burnuma (Campedelli & Giorgi 2018: 17)

Slika 2. Amfiteatar i kampus s naznačenom sondom 4 (GoogleEarth)

Slika 3. Sonda 4 (snimila: I. Jadrić-Kučan)

naglašenim obodom koji je s vanjske strane ukrašen plastičnom trakom s trokutastim otiscima. Istu plastičnu traku nalazimo i na ramenu. O donjem dijelu posude nije moguće govoriti preciznije, iako je pretpostavka da je završavala konično na ravnom dnu. Isto tako nije moguće reći je li posuda imala ručke. Prema sačuvanim ulomcima vrata pretpostavlja se da je njezin promjer u tom dijelu iznosio 22,95 cm, dok je u najširem trbušnom dijelu on bio 32,2 cm (sl. 5, 6, 7). Uokolo čitave posude na ramenom dijelu apliciran je prikaz zmije (sl. 8). Zmija je vrlo lijepo oblikovana. Ima šiljastu plosnatu glavu s precizno oblikovanim ustima i očima. Tijelo joj je ukrašeno kružićima koji su izvedeni šupljim kružnim pomagalom, tehnikom ubadanja i redaju se u tri paralelna reda po cijelom tijelu zmije, čime imitiraju njezinu kožu. Iznad zmije u jednom dijelu nazire se otisak listolikog oblika, koji pokazuje da se ovdje nalazila listolika aplika (sl. 9).

Zmija se obavija oko većeg dijela ramena posude i puzi u smjeru životinje koja ima duguljasto tijelo i 3 para nogu. Najvjerojatnije je riječ o gušteru, međutim sigurnu atribuciju priječi činjenica da su izvedena 3 para nogu, a znamo da gušter ima 4 noge, odnosno 2 para nogu. Na glavi životinje vidljive su oči koje su napravljene istim šupljim kružnim pomagalom kao i ukras na tijelu zmije.

Posuda se datira od kasnoaugustovsko-ranotiberijevsko do klaudijevskog doba, dakle približno u prvu polovicu 1. st, što nam potvrđuje sitni arheološki materijal iz zemljano-kamenog nasipa[3] kojim je izravnan vrlo škrapasti teren

3 Od nalaza u sondi 4 izdvaja se još sljedeći materijal: ulomak diska lucerne s prikazom gladijatora s kacigom i mačem, Cu/Sn Aucissa fibula s tordiranim lukom i natpisom, medicinska špatulica, Fe pređica, tri Cu/Sn privjeska, Cu/Sn vrh balčaka mača, Cu/Sn polovica sestercija, Cu/Sn rasklopna kutijica, Cu/Sn novac s glavom cara i natpisom *TIB. DIVUS AVGVSTVS…*

Slika 4. Ulomci posude sa zmijom i gušterom (snimio: J. Zaninović)

za potrebe gradnje amfiteatra i obližnjeg kampa. Naime, prvi kameni stalni logor (*castra stativa*) u Burnumu grade vojnici XI. legije,[4] a njegov završetak stavlja se između 14.[5] i 17. g[6] (Cambi *et al*. 2007: 21: Miletić 2010: 123). On se nakon pobune provincijskog namjesnika Lucija Aruncija Skribonijana (*Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus*) preuređuje, te se proširuje prostor principija (sl. 10, 11). Razlog tome je odanost XI. legije caru Klaudiju, zbog čega biva nagrađena 42. g. počasnim naslovom *Claudia Pia Fidelis*, a u logoru dolazi do građevinskih radova i povećanja prostora principija, što se može dokazati i velikim brojem tegula s pečatom *LEG XI CPF* koje su pronađene na ovom području (Zabehlicky – Scheffenegger & Kandler 1979). Novi principij sastojao se od dva bočna dugačka krila s nizom prostorija i manjim začelnim krilom u čijem se središtu nalazilo vojničko svetište, a okolo njega nekoliko prostorija. Oni su od foruma bili odijeljeni nizom arkada, od kojih je središnja bila veća i šira.

Navedene aktivnosti na prostoru principija morale su dovesti do čišćenja terena i kopanja novih temelja za zgrade, čime je nastala ogromna količina materijala koji je trebalo izbaciti iz logora. Kako u ovo vrijeme po svemu sudeći dolazi i do gradnje amfiteatra, a vjerojatno i kampa istočno od kastruma,

4 Od kraja Oktavijanovih pohoda u Iliriku (35–33. pr. Kr.) u Burnumu boravi *Legio XX Valeria Victrix*, koja oko 10. g. odlazi u Germaniju, a na njezino mjesto stiže XI. legija.

5 Ovaj datum pokazuje nekoliko činjenica, a to su prije svega rezultati Kandlerovih istraživanja koja su na području principija izdvojila sloj s materijalom koji nije stariji od kraja prve četvrtine 1. st.

6 Završetak radova u logoru određen je viješću koje donosi Tacit koji navodi da je Tiberijev sin Druz Cezar bio poslan u Dalmaciju da zadobije simpatije vojske i da se uči vojničkom životu, što je mogao učiniti jedino u jakim vojnim utvrdama, od kojih je jedna bila i Burnum. Vidi Tac. *Ann*. 2.14.

Slika 5. Rekonstrukcija posude sa zmijom i gušterom – zmija (izradila: I. Jadrić-Kučan)

Slika 6. Rekonstrukcija posude sa zmijom i gušterom – gušter (izradila: I. Jadrić-Kučan)

Slika 7. Rekonstrukcija posude sa zmijom i gušterom – zmija (izradila: I. Jadrić-Kučan)

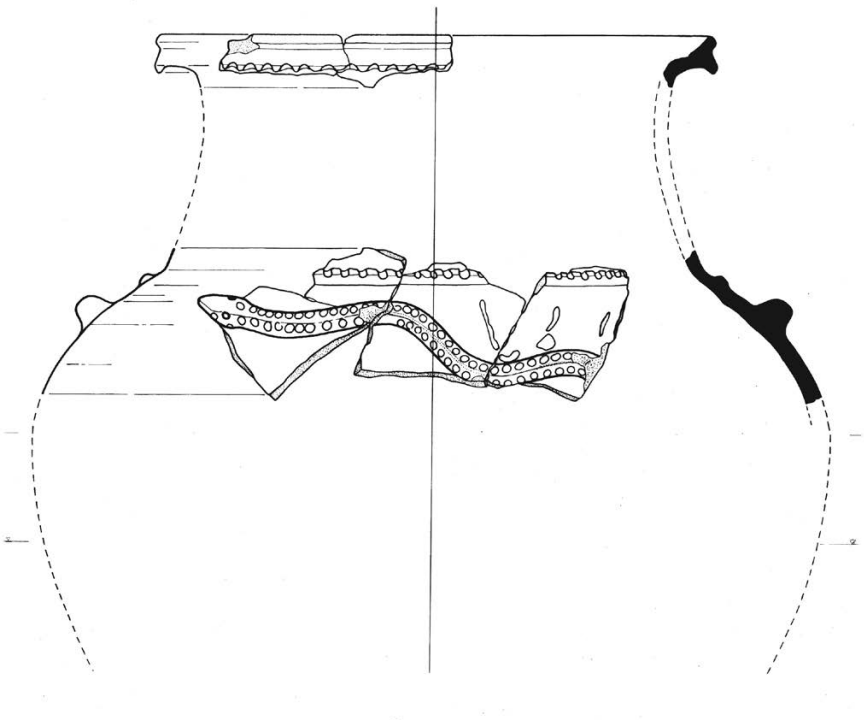

Slika 8. Posuda sa zmijom i gušterom (izradio: Z. Bakić)

Slika 9. Prikaz zmije (snimila: I. Jadrić-Kučan)

materijal za zatrpavanje neravnog škrapastog terena radi što bolje nivelacije prostora doprema se vjerojatno upravo iz principija. Argument tome je i arheološki materijal koji je ovdje pronađen, a koji pokazuje iste vrste nalaza kao i u samom principiju logora.

Prema zmiji koja je aplicirana oko ramena posude, riječ je o ulomcima posude koje se u znanstvenoj literaturi nazivaju posude sa zmijama, odnosno njemačkim terminom *Schlangengefässe*. Najčešće su to ulomci posuda većih zapremnina, poput kratera ili vrčeva širokog oboda s dvije ili tri trake. Pronađene su na lokalitetima diljem Rimskog Carstva: Akvink (Vamos 2009: 537-560), Karnunt (Ruperchtberger 1980: 38–39, Taf. Abb. 1–3; Gassner 1990: 651 – 656; Schmidt 1991), Brigecij (Vamos 2009: 538); Vindonisa (Evequoz 2002: 7–26), Viminacij (Raičković *et al*. 2006: 69–79), Petoviona (Abramić 1914: 121–124; Horvat & Tomanič-Jevremov 2001: 359–366; Žižek 2001: 142–143, T. 6–7), Sarmizegetusa (Alicu 1980: 717–725; Bolindet 1993: 123–141),Porolis (Bolindet 1993: 125–129), Apul (Fiedler 2014: 189–203; Schaffer 2014: 39–50), Cosa (Collins Clinton 1977), Hotnitsa (Soultov 1976: 63), Boutovo (Soultov 1976: 63), Korint (Marty 1991: 49–59), Istmija (Marty 1991: 49–59), Japra kod Bosanskog Novog (Busuladžić 2010: 125–134).

Na pojedinim navedenim lokalitetima ulomci su pronađeni u jamama kultnog prostora, što upućuje da su se koristile prilikom ritualnih gozbi kao posude za tekuće žrtve ili vino, čime su imale kutnu namjenu. Na takvu interpretaciju ukazuje i dekoracija u liku zmije koja se najčešće javlja oko tijela posude ili se zmije penju uz ručke te glavu pružaju na rub vrata posude, kao da žele piti iz nje. Poznato je da je zmija imala posebno mjesto u simbolici antičkog religijskog života i bila je sastavni dio kulta nekoliko božanstva, čime je bila povezana sa samom idejom života. Budući da zmija ima sposobnost odbacivanja kože i stvaranja nove kako bi se pomladila, ona time aludira na obnovu života. Prema mitologiji grčki bog Asklepije, rimski Eskulap, otkrio je medicinu promatrajući kako jedna zmija koristi bilje da bi vratila drugu u život. U njegovom najvažnijem svetištu u argolidskom Epidauru bolesnici su dolazili po čudesno ozdravljenje. Spavali bi na goloj zemlji u spavaonicama koje bi noću posjećivale neotrovne zmije, koje su donosile čudesno izlječenje. Zmija je njegov najvažniji ikonografski simbol i uglavnom se prikazuje uz njega ili je sam Asklepije / Eskulap prikazan u obliku nje.

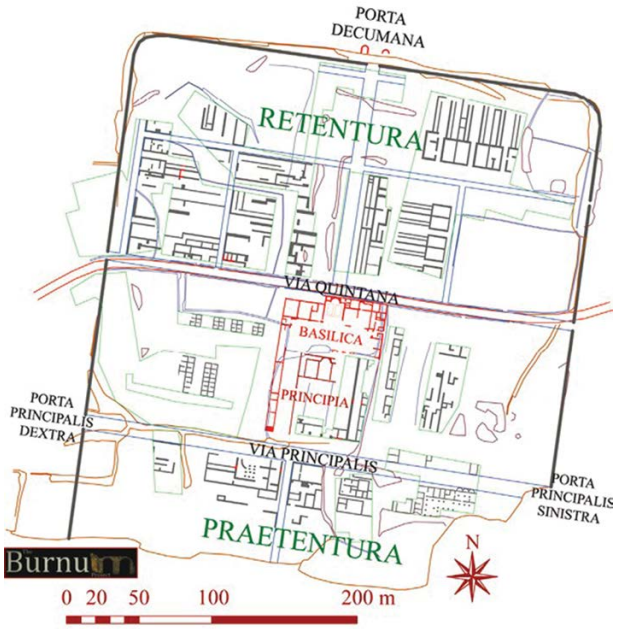

Slika 10. Tlocrt legijskog logora Burnum (Campedelli & Giorgi 2018: 57)

Nadalje, zmija obitava pod zemljom čime je u doticaju sa svijetom mrtvih, zbog čega je se može povezati s orijentalnim božanstvima Mitrom i Sabazijem. Smatra se da ona, kao i u drugim misterijskim kultovima predstavlja životnu snagu i obnovu (Swoboda 1937: 1–37; Hinnells 1975: 293–295). Erich Swoboda prvi je ukazao na kultnu povezanost posuda sa zmijama s bogom Mitrom, te je ovisno o morfološkim oblicima, broju ručki i položaju apliciranih zmija, posude podijelio na osam tipova (Swoboda 1937: 1–27). Noviju klasifikaciju učinio je Marcel Amand, te ih je podijelio na 6 tipova (M. Amand 1978: 165–169). Nadalje, iz Petovione potječu ulomci nekoliko posuda s ukrasom zmije koji su pronađeni unutar grada i potječu iz pretpostavljenog svetišnog kompleksa (Abramić 1914: 89–90), III. i V. ptujskog mitreja (Horvat & Tomanič-Jevremov 2001: 359–360; Žižek 2001: 126, 142–143, T. 6–7), te iz lokalne keramičarske radionice na zapadu grada, a datiraju se od 2. do 3. st. Posude sa zmijama pronađene su još u mitrejima u Karnuntu (Gassner 1990: 651–656) i Akvinku (Vamos 2009: 538, 552, Kat. br. 5, sl. 3), a datiraju se u razdoblje druge polovice 2. i 3. st.

Prisutnost posuda sa zmijama izvan mitreja prvi put je dokumentirana u svetištima Liber Patera u Cosi u Italiji (Collins Clinton 1977) i Apulu u provinciji Daciji (Bolindet 1993: 123–141; Schaffer 2014: 42). Zmije su ukrašene sitnim urezima, ubodima i kružnicama koji imitiraju njezinu kožu. Uz njih se javlja i prikaz guštera (Collins Clinton 1977: Pl. XVIII, fig. 48, Pl. XXIII, fig. 60). Navedeni ulomci pripadali su kraterima iz 3. i. 4. st., koji su se mogli koristiti u svečanim banketima. Budući da su pronađene unutar kultnog konteksta, nije bilo dvojbe o njihovu povezivanju s božanstvom vinove loze i vina, grčkim Dionizom, odnosno rimskim Liberom, u čast kojih su se održavale misterije, poznate pod imenom dionizijske misterije tj. Bakhanalije (Burkert 1985: 276, 291–291, Gabričević 1987: 139; Jadrić 2007: 14). Zmija je ponekad dio njihove

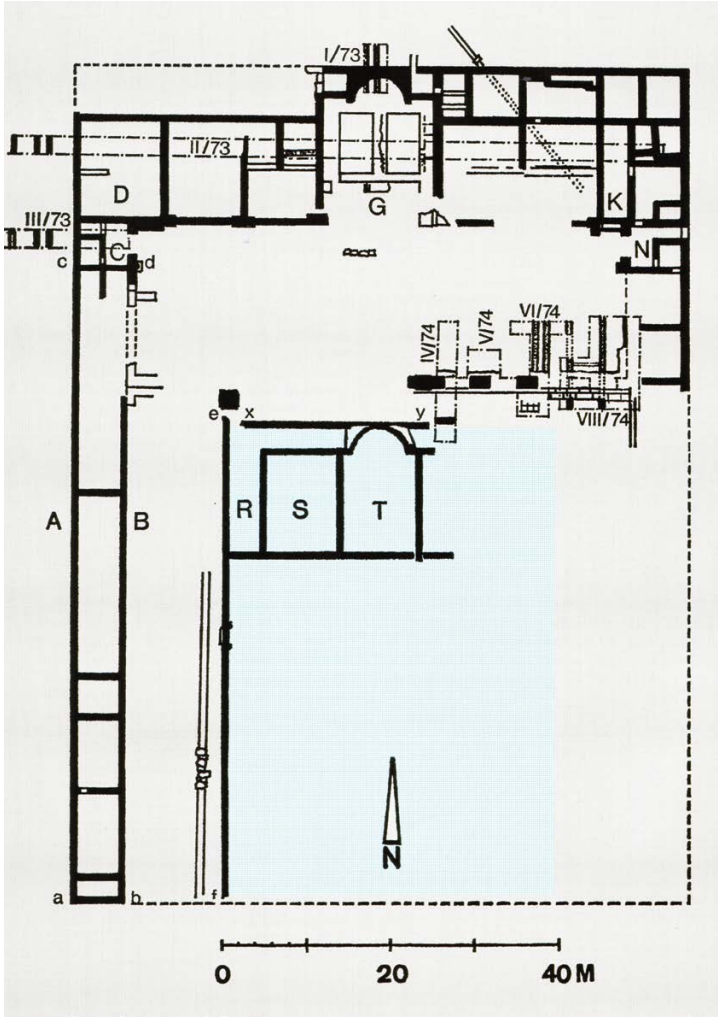

Slika 11. Tlocrt principija legijskog logora Burnum (prema M. Kandler 1977)

ikonografije, a najčešće se javlja uz samo božanstvo te viri iz kultne košare (*cista mistica*). Posuda s apliciranom zmijom i prikazom Dioniza / Libera unutar medaljona pronađena je u Viminaciju (Raičković *et al*. 2006: 70), a slična posuda čuva se i u Narodnom muzeju u Beogradu (Cvjetićanin 2008: 159–162). U svetištu carskog kulta u Naroni, u njegovu temenosu pronađeno je nekoliko ulomaka arkadnog kratera koji imaju apliciranu zmiju i žensku tragičnu masku s onkosom, te crvenom bojom oslikane latičaste i grozdolike motive, a datiraju se od polovice 1. st. do kraja 2. st. (Topić 2011: 538, 545–548). Povezuju se s Dinizom, rimskim Liberom, božanstvom vinove loze i vegetacije, ali i slobode, koje je bilo osobito štovano od oslobođenika grada Narone u Liberovu hramu, ali imajući u vidu mjesto pronalaska ove posude možda i u hramu carskoga kulta (Topić 2011: 546).

Još jedna često postavljena pretpostavka je povezanost posuda sa zmijama sa Sabazijevim kultom. Razlog tome je s jedne strane zmija koja se vijuga na Sabazijevoj brončanoj zavjetnoj ruci, a s druge strane, ostale životinje predstavljene uz nju kao što su gušter, žaba i kornjača ponekad se mogu vidjeti i na zmijskim posudama. Smatra se da su zmije u Sabazijevu kultu bile svete životinje, plazile su po tijelu inicijanata i predstavljale su samo božanstvo (Medini 1980: 70–71).

Međutim, identifikacija zmijskih posuda kao predmeta Sabazijevog kulta često je problematična kao i u slučaju Mitrinog kulta i samo one posude koje su pronađene zajedno s gore navedenim zavjetnim rukama ili unutar kultnog prostora nedvojbeno se mogu pripisati Sabazijevom kultu. U Sorvioduru u provinciji Reciji u votivnoj jami s ostatcima životinjskih kostiju pronađeni su i ulomci koji na sebi nose prikaze zmije, žabe, kornjače i guštera, koji svjedoče o dokazu ritualne gozbe u čast Sabazija, a pripadaju 2. i prvoj polovici 3. st (Hopken 2014: 205, 208). U vojnom logoru u Vindonisi ulomci s motivima zmije i guštera pronađeni su unutar vojnog logora (Evequoz 2002: 13, 23).

Prisutnost prikaza zmije i guštera dokumentirana je i u privatnim kućama. Poznato je da je zmija smatrana i zaštitnicom kuće i obitelji, te su je koristili u kućnim kultovima. U Sloveniji u rimskoj privatnoj kući u Ptuju (Abramić 1914: 123) i na Otoku kod Metlike u keramičarskoj radionici iz 1. – 2. st. (Udovč & Viazza 2018: 152) pronađene su posude sa zmijom i gušterom.

Zmija se vezuje i uz Merkura / Hermesa, boga trgovine i putnika, te je njegov glasnički štap kaducej bio omotan njome. U Istmiji kod Korinta unutar Posejdonovog svetišta pronađeni su ulomci nekoliko posuda sa zmijama, od kojih se neki vezuju uz Hermesa jer su pronađeni uz njegovu bistu (Marty 1991: 349, 351–353). Nalazi posuda sa zmijama u Demetrinu svetištu u Akrokorintu pokazuju njihovu upotrebu i u Demetrinu kultu (Marty 1991: 354).

Nadalje, istaknuli bismo nalaze s naše istočne obale Jadrana: ulomak keramike s apliciranom zmijom i zmijsku apliku s lokaliteta Crikvenica-Igralište (Ožanić-Roguljić 2012: 108), te ulomak posude sa zmijom koja hvata guštera iz Pule (Starac 2020: 245–255). Pronađeni su izvan kultnih konteksta, tako da se njihova povezanost s određenim božanstvom ne može odrediti.

Iz svega navedenog možemo zaključiti da posude s apliciranim zmijama nisu rijetkost, a najčešće se nalaze na kraterima, tj. posudama koje su služile za miješanje vina s vodom i to većinom na njegovom gornjem dijelu, oko oboda ili ručki. Javljaju se kroz duži vremenski period od 1. do 4. st, a razlike u izradi i dekoraciji rezultat su naravno različitih proizvodnih centara i lokalnih utjecaja, te povezivanja s različitim božanstvima. Navedene analogije ukazuju na njihovo povezivanje s različitim božanstvima od Mitre, Sabazija, Libera, Hermesa, Demetre, do kućnih zaštitnika obitelji.

U tom smjeru možemo postaviti i pitanje je li posuda s prikazom zmije iz Burnuma pripadala nekome od njih. Religijska slika Burnuma prilično je raznolika. Od kraja 1. st. pr. Kr. vojnici XX. legije podižu hram rimskom Jupiteru u selu Ivoševci. U njemu je bio postavljen i zavjetni žrtvenik s posvetom *Iovi-l(a)e*, koja je bila karakteristična za kampanskog Jupitera, a kasnije su postavljena još 3 žrtvenika (Medini 1979: 138; Cambi *et al.* 2007: 15). Izgradnjom stalnog legijskog logora Burnum prostor se intenzivno romanizira, čime glavni kult postaje onaj kapitolijske trijade (Jupiter, Junona i Minerva), što pokazuju zavjetni spomenici, skulpture i ostaci arhitektonske plastike (Suić 1970: 111; Patsch 1897: 182–183; Cambi 2005: 23–39). Nadalje, štovani su Mars i Heraklo, koji su bili izuzetno cijenjeni zbog svoje nenadmašne snage i izdržljivosti (Bulić 1896, 86; Gaurina – Zaninović 2017, 13), božanstvo rijeka Neptun, te božanstvo vina Liber Pater (Patsch 1899: Sl. 21; Rašković 1998: 52; Jadrić 2007: 52,

Kat. 19). Nakon odlaska legija u trajansko-hadrijanskom razdoblju i uzdizanja vojnog logora u civilno municipalno naselje dolazi do pretvaranja principija u civilni forum s adjencijama. Na prostoru Kapitolija uvodi se štovanje carskog kulta, o čemu svjedoči posveta caru Hadrijanu. Polovicom 2. st. uz pročelje Kapitolija dodane su edikule za štovanje metroačkog i mitričkog kulta (Cambi 1968: 138; Cambi *et al*. 2007: 21–24; Miletić 1996: 159–160, tab. IX, 1).

Kako se vidi iz prethodnih redova, na prostoru Burnuma štovala su se različita božanstva, a štovanje orijentalnih božanstava započinje od 2. st. Budući da je posuda sa zmijom pronađena s materijalom koji je vjerojatno dopremljen s prostora principija vojnog logora, a koji je iskopan prilikom njegova proširenja u vrijeme Klaudija, godina 42. predstavlja njezin *terminus ante quem*. Njezin vremenski okvir pokazuje da je mogla biti dio inventara nekog prostora koji je nastao u prvoj fazi principija, tj. prije njegove obnove. Vidjeli smo da štovanje Mitre u Burnumu započinje od 2. st., što je kasnije od vremenskog okvira posude, te se time ona ne može vezati uz njegov kult. Zavjetni žrtvenik pronađen u Đevrskama svjedoči nam o Liberovu štovanju, no nažalost tekst natpisa koji glasi: *Libero / Patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* ne pruža informacije koje bi mi nam olakšale njegovo preciznije datiranje (Jadrić 2007: 124, Kat. br. 19). Međutim, ono što je važno, štovanje Libera posvjedočeno je njime u Burnumu, a budući da je riječ o božanstvu koje je bilo osobito štovano među rimskim vojnicima, to nije nimalo iznenađujuće. Posvete iz još jednog vojnog logora iz provincije Dalmacije koji se nalazio u Humcu (*Bigeste*) pokazuju da je centurion XI. legije, Kvint Pisentije Severin, krajem 1. st. obnovio oštećen i dotrajao Liberov hram dodajući mu portike, a nešto kasnije, 173. g. kohorta *I. Belgarum* pod zapovjedništvom centuriona legije *I. Adiutricis*, Flavija Viktora obnavlja hram Libera i Libere (Jadrić 2007: 62, 169–173, kat. br. 60, 61**)**. Također u susjednim provincijama Panoniji, Daciji i Meziji Libera je štovala vojska, te je bio uvršten u njihova vrhovna božanstva. Nadalje, vidjeli smo da su u svetištima Liber Patera u Cosi u Italiji i Apulu u provinciji Daciji pronađene posude sa zmijom i gušterom, a u svetištu carskog kulta u Naroni ulomci arkadnog kratera s apliciranom zmijom i ženskom tragičnom maskom, koji se također povezuju s Liberom. Stoga možemo pretpostaviti, što je i zasada jedino logično rješenje, da je i u Burnumu ona služila za vršenje Liberova kulta. Međutim, moramo imati na umu da se u nekim slučajevima ove posude, posebno kada nisu pronađene unutar posvećenog prostora, ne mogu sa sigurnošću povezati s kultnim svrhama. Naše povezivanje s Liberom stoga je hipotetsko i izvedeno je na temelju navedenih analogija sličnih posuda sa zmijom koje su pronađene u Liberovim svetištima u ostalim rimskim provincijama, ali i činjenice da su ga osobito štovali vojnici, koji mu u Burnumu i podižu žrtvenik.

Ove redove posvećujem poštovanoj profesorici Marini Milićević Bradač, te se putem njih zahvaljujem na nesebičnim savjetima i sugestijama prilikom obrane svog magistarskog rada.

IZVORI

Tacit, *Anali* (prev. J. Kostović), Zagreb, 1970.

LITERATURA

Abramić 1914
M. Abramić, "Archaologische Funde in Pettau", *Jahreshefte des* Österreichischen *Archäologischen Institutes in Wien* 17, Wien, 87–150.

Alicu 1980
D. Alicu, "Vases decores de serpentes, decouverts a Sarmizegetusa", *Latomus* 39, Bruxelles, 1980, 717–725.

Amand 1978
M. Amand, "Des vases mithriaques aux serpents dans l'Empire romain", *Actes du Colloque international d'archéologie, Rouen du 3-5 juillet 1975*, Rouen, 1978, 165–169.

Bolindet 1993
V. Bolindet, "Considérations sur l'attribution des vases de DacieRomaine décorés de serpents appliqués", *Ephermeris Napocensis* 3, Cluj-Napoca, 1993, 123–141.

Bulić 1896
F. Bulić, "Starinske izkopine u selu Brištanima pokraj Krke", *Bullettino di archeologia e storia dalmata 19, Split, 86-87.*

Burkert 1985
W. Burkert, *Greek Religion,* Cambridge, 1985.

Busuladžić 2010
A. Busuladžić, "Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39, Sarajevo, 2010, 125–134.

Cambi 1968
N. Cambi, "Silvan-Atis. Primjer kultnog sinkretizma", *Diadora* 4, Zadar, 1968, 131–140.

Cambi 2005
N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.

Cambi *et al.* 2007
N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić & J. Zaninović, *Rimska vojska u Burnumu - L'esercito romano a Burnum*, Drniš – Šibenik – Zadar, 2007.

Campedelli & Giorgi 2018
A. Campedelli & G. Enrico, *Burnum Project: ricerche della missione archeologica dell'Università di Bologna in Croazia (2005-2015)/ Burnum Project: arheološka misija bolonjskog Sveučilišta u Hrvatskoj (2005.-2015.g.)*, Bologna, 2018.

Cvjetićanin 2008
T. Cvjetićanin, "Gods from the Danube area: A case study of an exceptional snake vessel", *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores* 40, Bonn, 2008, 159–162.

Collins Clinton 1977
J. Collins Clinton, *A late antique shrine of Liber Pater at Cosa*, Leiden, 1977.

Evequoz 2002
E. Evequoz, "Un dieu oriental en pays helvéte: Sabazios à Vindonissa", *Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa*, Vindonissa, 2002, 7–26.

Fiedler 2014
M. Fiedler, "Bankette für Liber Pater in Apulum", *Historia* 59, Cluj-Napoca, 2014, 189–203.

Gabričević 1987
B. Gabričević, *Studije i* članci *o religijama i kultovima antičkog svijeta,* Split, 1987.

Gassner 1990
V. Gassner, "Schlangengefäße aus Carnuntum", u: M. Kandler (ed.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Teil 2*, Wien, 1990, 651–656.

Gaurina– Zaninović 2017
D. Gaurina – J. Zaninović, Roški slap pokretač razvoja drniškog kraja, Katalog izložbe, Drniš-Šibenik, 2017.

Hinnells 1975
J. R. Hinnells, *Reflections on the bull-slaying scene, Mithraic studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies,* Manchester, 1975, 290–312.

Hopken 2014
C. Hopken, " Ein Bankett fur Sabazios in Straubing", *Historia* 59, Cluj-Napoca, 2014, 204 – 214.

Horvat & Tomanič-Jevremov 2001
J. Horvat & Tomanič-Jevremov, "Kultne posode iz Petovione", u: M. Vomer-Gojkovič, N. Kolar & A. Arih (eds.), *Archaeologia Poetovioensis, Ptuj v Rimskem Cesarstvu. Mitraizem in njegova doba, Zbornik Mednarodnega znanstvenega srečanja Ptuj, 11.-15. Oktober 1999*, Ptuj, 2001, 359–366.

Jadrić 2007
I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, neobjavljena magistarska radnja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2007.

Marty 1991
J. Marty, " Cult, Snakes and Vases", *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores* 29/30, Pleven, 1991, 349–359.

Medini 1979
J. Medini, "Iovilae zavjet iz Burnuma", *Diadora* 11, Zadar, 1979, 181–203.

Medini 1980
J. Medini, "Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74, Split, 1980, 67–88.

Miletić 1996
Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 1996.

Miletić 2010
Ž. Miletić, "Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije", u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb, 2010, 113–142.

Ožanić Roguljić 2012
I. Ožanić-Roguljić, *Klasifikacija i tipologija rimske keramike s lokaliteta Crikvenica- Igralište-proizvodi keramičarske radionice Seksta Metilija Maksima,* neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2012.

Patsch 1897
C. Patsch, "Archäologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschinte der römischen Provinz Dalmatien II", *Wissenschaflitche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 5, Wien, 1897, 177–241.

Patsch 1899
C. Patsch, "Nove tekovine muzeja u Kninu", *Glasnik Zemaljskog muzeja* 11, Sarajevo, 1899, 481–535.

Raičković *et al.* 2006
A. Raičković, S. Redžić & B. Milovanović, "Posude sa apliciranim zmijama iz zanatskog centra sa Viminacijuma", *Arheologija i prirodne nauke* 2, Beograd, 2006, 69–76.

Rašković 1998
D. Rašković, "Ubikacija drumskih prelaza na području srednjeg toka rijeke Krke u antici", *Balcanica* 29, 1998, 47–64.

Ruperchtberger 1980
E. M. Ruperchtberger, "Bemerkungen zur Römerszeitlichen Keramik der Österreichischen Limeszone: Anlässlich einer Keramikpublikation aus Carnuntum", *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 125, Linz, 1980, 25–63.

Schaffer 2014
A. Schaffer, "Deliberate destruction and ritual deposition as case study in the Liber Pater Sanctuary of Apulum", *Ephermeris Napocensis* 24, Cluj-Napoca, 2014, 39–50.

Schmidt 1991
D. Schmidt, *Die römischen Schlangentöpfe aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 11, Augst, 1991.

Soultov 1976
B. Soultov, *Ancient pottery centers in Moesia Inferior*, Sofia, 1976.

Starac 2020
A. Starac, "Prilog poznavanju rimskih kultnih posuda na istočnoj obali Jadrana", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113/1, Split, 2020, 245–255.

Suić 1970
M. Suić, "Noviji natpisi iz Burnuma", *Diadora* 5, Zadar, 1970, 93–130.

Swoboda 1937
E. Swoboda, "Die Schlange im Mithraskult", *Jahreshefte des Osterreichischen Archaologischen Instituts* 30, Wien, 1937, 1–27.

Topić 2011
M. Topić, "Nalazi iz Augusteuma Narone i pitanje *favissae*" *Zbornik Kačić* 41–43, Split, 2011, 535–550.

Vamos 2009
P. Vamos, "Schlangegefasse in Aquincum", in: S. Biró (ed.), *Ex officina-Studia in honorem Dénes Gabler*, Györ, 2009, 537–560.

Udovč & Viazza 2018
K. Udovč & M. Viazza, *Rimskodobni lončarski obrat na Otoku pri Metliki,* / The Roman pottery manufacturing site at Otok near Metlika, in: M. Janežič, B. Nadbath, T. Mulh, I. Žižek (eds.), *In memoriam Iva Mikl Curk. Nova odkritja med Alpami in Črnim morjem, Rezultati raziskav rimskodobnih najdišč v obdobju med leti 2005 in 2015, Zbornik 1. Mednarodnega arheološkega simpozija, Ptuj, Slovenija, 8. in 9. oktober 2015*, Ljubljana, 2018, 143–157.

Zabehlicky, Scheffenegger & Kandler 1979
S. Zabehlicky, Scheffenegger & M. Kandler, *Burnum I (Bezirk Sebenico/Dalmatien). Erster Bericht* über *die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Wien, 1979.

Žižek 2001
I. Žižek, "Tretji ptujski mitrej v luči materialne kulture", u: M. Vomer-Gojkovič, N. Kolar & A. Arih (eds.), *Archaeologia Poetovioensis, Ptuj v Rimskem Cesarstvu. Mitraizem in njegova doba, Zbornik Mednarodnega znanstvenega srečanja Ptuj, 11.- 15. Oktober 1999*, Ptuj, 2001, 134–172.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.22

Mirja Jarak

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

mjarak@ffzg.hr

ARHITEKTURA I LITURGIJA U KOMPLEKSU TRIKONHALNE CRKVE U BILICAMA*

U radu se raspravlja o liturgijskoj namjeni pojedinih prostorija sakralnog ranokršćanskog kompleksa u Bilicama. Liturgijski prostor prvotne crkve činio je začelni trikonhalni dio, u kojem je središnja apsida i prostor ispred nje predstavljao prezbiterij, dok su bočne apside imale funkciju pastoforija. Na temelju stilskih karakteristika crkvenog namještaja i rezultata novih revizijskih istraživanja, jednostavni trikonhos datira se u 6. st. U drugoj fazi, datiranoj u kraj 6. i početak 7. st., crkva u Bilicama dobila je niz prigradnja na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani. Neka razmišljanja o liturgijskoj funkciji novih prostorija proizlaze iz arheoloških tragova otkrivenih u njima, a posebno značenje ima rekonstrukcija kretanja unutar dijelova arhitektonskog kompleksa, koja potkrepljuje interpretaciju tragova liturgijskih instalacija. U radu se pokazuje kako opće pretpostavke o liturgijskim funkcijama unutar ranokršćanskih struktura, ponekad mogu biti nadopunjene specifičnim detaljima, iščitanim iz arheološke situacije na određenom lokalitetu.

Ključne riječi: Bilice, trikonhalni crkveni kompleks, 6. st., ranobizantska arhitektura i liturgija

Kompleks trikonhalne ranokršćanske crkve u Bilicama, na lokalitetu Dedića punta, otkriven je početkom 20. st., te je zbog značenja i same arhitekture i pokretnih nalaza dobio značajno mjesto u literaturi o ranokršćanskom razdoblju u Dalmaciji (Jelić 1912: 69–80; Novak 1929: 517–530; Gunjača 1976: 69–82; Cambi 1984: 45–54; Chevalier 1995: 144–146; Uglešić 2006: 34–38; Vežić 2011: 27–66). Kao posebno zanimljivi nalazi isticali su se pluteji s neobičnim monogramima na gornjem rubnom pojasu, jedinstveni među ranokršćanskim plutejima u kasnoantičkoj Dalmaciji (Jelić 1912: 69–80; Novak 1929: 517–530). Ti su pluteji u većoj mjeri rekonstruirani i sačuvani do danas, dok je većina drugih arheoloških nalaza s lokaliteta, uključujući i kamene spomenike, izgubljena i nestala.

Ranokršćanska crkva na lokalitetu Dedića punta smještena je blizu obale Prokljanskog jezera, na blagoj uzvisini s lijepim pogledom na jezero i okolno područje. Još bliže jezeru, u istome pravcu, nalaze se arheološki ostaci rimske vile, koja je također bila istraživana početkom 20. stoljeća. I sakralna i profana antička arhitektura s vremenom je prekrivena zemljom i raslinjem, tako da nije bilo vidljivih struktura na terenu. Budući da je riječ o većem prostoru koji se nalazi u privatnom vlasništvu više osoba, cijelo područje nije moglo biti

*Rad posvećujem poštovanoj kolegici Marini Milićević Bradač, koja se opširno bavila prapovijesnim i antičkim religijskim manifestacijama, posebno u arheološkom kontekstu.

obuhvaćeno novim revizijskim istraživanjima provedenim od 2016. do 2019. g. U tim novim arheološkim istraživanjima otkriven je i istražen kompleks crkvene arhitekture, dok prostor rimske vile nije bio obuhvaćen revizijskim radovima.[1] Prva istraživanja ranokršćanskog crkvenog kompleksa provedena su, prema arhivskim podacima, uglavnom 1909. g. Vodio ih je don Petar Kaer u ime Hrvatskog starinarskog društva i uz potporu fra Luje Maruna. Nakon istraživanja objavljeno je nekoliko kratkih osvrta s podacima o karakteristikama arhitekture i pokretnim nalazima. Osobito je značajan tlocrt crkvene arhitekture koji se sačuvao u Arhivu Luke Jelića u Splitu, a objavljen je u drugoj pol. 20. stoljeća.[2] U novim revizijskim arheološkim istraživanjima potvrđena je točnost Jelićeva tlocrta, uz neke manje korekcije i dopune.

Crkvena arhitektura u Bilicama može se opisati kao sakralni kompleks, budući da je crkva u užem smislu svojevrsni nukleus okružen naknadno izgrađenim prostorijama na sjevernoj i južnoj strani, te predvorjem (narteksom) na pročelju. Crkva je jednobrodna građevina s trikonhalnim istočnim završetkom, unutar kojega se nalazio prostor svetišta – prezbiterij. Svetište je zauzimalo područje glavne, središnje apside i prostor ispred nje. Dvije bočne apside nalazile su se izvan prezbiterija i služile kao pomoćne prostorije. Ostali prostor crkve služio je za potrebe vjernika. U vrijeme korištenja crkve prezbiterij je od ostalih prostora bio odvojen oltarnom ogradom. Danas nisu vidljivi tragovi položaja oltarne ograde na samome lokalitetu, niti su u revizijskim istraživanjima utvrđeni takvi tragovi, ali po analogiji s drugim trikonhalnim ranokršćanskim crkvama i prikazu položaja oltarne ograde na Jelićevu tlocrtu, može se zaključiti da je ona omeđivala glavnu apsidu i prostor ispred nje ostavljajući bočne apside izvan prostora prezbiterija. Uz spomenute pluteje, koji se čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, nekoliko manjih rubnih ulomaka kamenih ploča, možda također dijelova oltarne ograde, otkriveno je tijekom novih revizijskih istraživanja lokaliteta (Jarak 2019: 37–52; Jarak, Maričić 2023: 327–335). Sačuvani dijelovi crkvenog namještaja imaju posebno značenje, budući da svojim tipološkim i stilskim karakteristikama upućuju na okvirnu dataciju crkve u Bilicama u 6. st., preciznije u drugu pol. 6. st. Danas u vezi s datacijom crkve u Bilicama raspolažemo i rezultatima analize žbuke i ti rezultati su ponajviše u korelaciji s datacijom na temelju stilskih karakteristika crkvenog namještaja, odnosno dopuštaju datiranje jednobrodne crkve u sredinu ili početak druge pol. 6. st. Izvorna jednobrodna crkva imala je prilično jasno određen prostor prezbiterija i pastoforija koje su se nalazile u bočnim apsidama. O točnijem razlikovanju funkcija dviju pastoforija mogle bi govoriti usporedbe s nekim građevinama o kojima postoje precizniji podaci. Takvi podaci nisu poznati za dalmatinske trikonhalne ranokršćanske crkve,

1 Revizijska arheološka istraživanja crkvene arhitekture u Bilicama proveo je Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, uz financijsku potporu Ministarstva kulture RH. Revizijsko istraživanje zanimljive rimske vile bilo bi vrlo korisno i trebalo bi ga provesti u budućnosti, što bi omogućilo uređenje i prezentaciju arheološkog parka uz obalu Prokljanskog jezera.

2 Tlocrt je objavio Z. Gunjača u radu iz 1976. g.

ali one su mogle slijediti pravila uspostavljena za druge kasnoantičke trikonhose, te se na prvome mjestu ističe poznata građevina na lokalitetu Cimitile kod Nole, djelo biskupa Paulina. O cijelom kompleksu postoje dosta opširni navodi u Paulinovim djelima, višestruko prevođeni i komentirani u literaturi, što ovdje izostavljamo. Ranokršćanski kompleks razvio se oko groba sv. Feliksa, te je bazilika sagrađena početkom 5. st. (Basilica Nova) samo jedan dio vrlo razvijene arhitekture s različitim liturgijskim funkcijama (Lehmann 2004; Ebanista 2017: 287–331). Ipak, upravo bazilika, dovršena 402. g., ima posebno značenje. To je jedna od najranijih trobrodnih bazilika s trikonhalnim začeljem, budući da su u 4. i 5. st. uglavnom građene manje memorije i jednobrodne trikonhalne crkve, a da taj tip trikonhalnih građevina prevladava i kasnije svjedoče dalmatinske trikonhalne građevine iz 6. st, među kojima je i crkva u Bilicama (Krautheimer 1986[4]: 484, n. 196).

Trikonhalna bazilika kod Nole završavala je međusobno povezanim konhama, od kojih je srednja bila znatno šira od bočnih. U Paulinovim spisima kratko je spomenuta funkcija bočnih konha. Opisuju se kao desna i lijeva te su, prema Paulinovim navodima, služile različitim namjenama, jedna za pohranu hostija, a druga je bila namijenjena moliteljima (CSEL 29, Epistula XXXII,13). To je vjerojatno povezano s velikim brojem hodočasnika koji su posjećivali svetište sv. Feliksa. Svakako, samo djelomično je riječ o "klasičnim" funkcijama pastoforija – u slučaju konhe koja je povezana s euharistijskim darovima, dok okupljanje molitelja u prostoriji uz svetište ili čak u samome svetištu, nije uobičajeno. Prije bi takvo okupljanje povezali s prostorijom koja služi za euharistijske darove (prothesis), jer su u ranome razdoblju, u zapadnim područjima Carstva, sami vjernici donosili darove u formi kruha i vina. Druga klasična pastoforija služila je za pohranu crkvenih knjiga i odjeće (dijakonikon), te je manje otvorena široj zajednici. U svakom slučaju, primjer iz Paulinove bazilike na lokalitetu Cimitile, upućuje na otvorenost funkcija i potrebu zasebne interpretacije pojedinih lokaliteta na temelju određene situacije i nalaza, ukoliko je to moguće.

Sličan trikonhalni oblik začelja kao u Paulinovoj bazilici ima više jednobrodnih crkava u Dalmaciji. Međusobno su najsličnije tri takve građevine – u Pridrazi, Bilicama i Sutivanu na Braču. Prvotno su te tri građevine imale jednostavan oblik jednobrodne crkve s tri povezane konhe na začelju, koje se spajaju tako da su bočne konhe postavljene okomito u odnosu na središnju. Između bočnih i središnje konhe nastaju tako pravokutna udubljenja, mjesta za fiksiranje oltarne ograde koja se pružala otprilike do sredine trećeg traveja gledajući od pročelja crkve. Tako postavljena oltarna ograda govori da je uz svetište u užem smislu, smješteno unutar središnje konhe i prostora ispred nje, kod dalmatinskih trikonhosa postojao prostor za pastoforije u dvjema bočnim apsidama. Nema, međutim, materijalnih tragova koji bi upućivali na točnu namjenu tih donekle izdvojenih, u odnosu na lađu i prezbiterij, manjih prostora. Tek u drugoj fazi izgradnje sakralnih građevina na navedenim lokalitetima, pojavljuju se određeni materijalni tragovi u novoizgrađenim prostorijama koji se mogu povezati s njihovom liturgijskom funkcijom, a donekle upućuju i na funkcije dijelova građevina iz prve faze (iz vremena postojanja

jednostavnih jednobrodnih trikonhosa) ukoliko su s njima prostorno povezani (Vežić 2011: 34–44). P. Vežić je jednobrodne trikonhalne crkve u Dalmaciji općenito tumačio kao privatne memorije, a njihovu drugu fazu u kojoj dobivaju niz dodatnih prostorija smatrao je rezultatom promjene izvorne namjene i pretvaranja u kongregacijske crkve, o čemu su posebno svjedočili krstionički sklopovi prisutni na većini lokaliteta.

Ranokršćanski kompleks u Bilicama pruža mogućnost interpretacije liturgijske funkcije pojedinih prostornih sklopova. Već u prvim istraživanjima početkom 20. st. uočeno je postojanje različitih faza u izgradnji sakralnog kompleksa (Jelić 1912: 69–80). Zapažena je krstionička instalacija u jugoistočnoj prigradnji i izrazito sepulkralni karakter većeg dijela prostora arhitektonskog kompleksa, u kojem su se nalazili brojni grobovi. Tijekom novih revizijskih arheoloških istraživanja otkriveni su neki novi detalji i jasnije se mogla sagledati povezanost između pojedinih dijelova kompleksa, o čemu će biti iznesena neka zapažanja.

Već u prvoj godini revizijskih arheoloških istraživanja u Bilicama otkriveni su zidovi prvotnog trikonhosa i dijelovi jugoistočne i sjeveroistočne prigradnje (Jarak 2017: 663–665). Tada je samo djelomično istražen prostor između konha, a isto tako djelomično je otkriven prostor sjeveroistočne prigradnje. Međutim, baš u istraženom dijelu te prigradnje, uz njezin sjeverni zid, otkriveni su ostaci dobro sačuvane podnice s pravilnim usjecima od neke strukture koja je bila postavljena u tom prostoru. Tragovi su vidljivi na fotografijama i zračnoj snimci istraženog prostora (Sl. 1, 2, 3). Sjeveroistočna prigradnja, koja je bila označena kao prostorija 6, izravno je komunicirala sa sjevernom bočnom apsidom, dok povezanost sa sjeverozapadnom prigradnjom nije postojala. Kako će se kasnije potvrditi u sljedećim kampanjama revizijskih istraživanja, sjeveroistočna prigradnja imala je vrata na svom sjevernom zidu, tako da se u tu prostoriju ulazilo izvana. To je posebno zanimljivo u kontekstu otkrivenih tragova utora u podnici sjeveroistočne prigradnje. Ti tragovi upućuju na neku izduženu pravokutnu strukturu, vjerojatno neki tip stola, menze za odlaganje određenih predmeta. Pravilni usjeci u podnici izgledaju kao tragovi baze za postavljanje određene instalacije, vjerojatno liturgijske namjene. Moguće je da je prigradnja služila za odlaganje euharistijskih darova koje su vjernici ostavljali na stolu – menzi u toj prostoriji. Rana rimska liturgija uključuje sudjelovanje vjernika u donošenju euharistijskih darova. Vjernici donose darove u formi kruha i vina, namijenjene euharistijskom dijelu liturgije. U slučaju lokaliteta u Bilicama može se pretpostaviti da su darovi ostavljani u sjeveroistočnoj prigradnji, otkuda su ih pripadnici klera prenosili u prezbiterij. Kretali su se iz prezbiterija kroz vrata na oltarnoj ogradi, ulazili u sjevernu apsidu i sjeveroistočnu prigradnju, te se istim putem vraćali s euharistijskim darovima. To se može datirati u kraj 6. st., kada se datira izgradnja prigrađenih prostorija oko jednobrodne crkve u Bilicama. U novim revizijskim istraživanjima, naime, prilično je precizno datirano vrijeme izgradnje svih prigradnji, na temelju datiranja uzoraka žbuke (Jarak, Sironić u tisku). Riječ je o kasnijem 6. ili početku 7. st., kada se ranobizantska liturgija posve ustalila, a njezina bitna komponenta je tzv. Veliki ulaz, unošenje euharistijskih darova u prezbiterij

Slika 1.Bilice, Dedića punta, otisak u podnici sjeveroistočne prigradnje, foto: M. Jarak

i na oltar. U skladu s ceremonijalnim karakterom bizantske liturgije Veliki ulaz odvijao se kao svečana procesija koja se kretala iz prezbiterija do mjesta pohrane euharistijskih darova i natrag do prezbiterija. Takvo liturgijsko kretanje dobro je posvjedočeno za monumentalnu ranobizantsku Sv. Sofiju, a pretpostavlja se i za druge crkve u Konstantinopolu (Mathews 1971: 155–162; Mainstone 1988: 219–235). Posebna građevina za čuvanje euharistijskih darova, *skeuophylakion*, smještena sjeveroistočno od konstantinopolske Sv. Sofije, postoji i danas. Budući da je Dalmacija u 6. st. dio Istočnog Rimskog Carstva u administrativnom i kulturnom pogledu, vjerojatno je uvođenje liturgije koja je imala jasne ranobizantske elemente. To je i doba kada se grade veće crkve s ranobizantskim obilježjima, križna bazilika u Saloni već u prvoj pol. 6. st., te nešto kasnije centralna crkva u Gradini i bizantske bazilike u Istri (Cambi 2020: 359–370). Ranije spomenuto donošenje euharistijskih darova u sjeveroistočnu prigradnju u Bilicama od strane običnih vjernika koji su imali pristup tom prostoru, nije, međutim, uobičajeno u ranobizantskoj liturgiji. U Sv. Sofiji i drugim crkvama euharistijski darovi su se pripremali u zasebnoj prostoriji, a nisu donošeni od strane vjernika. U Bilicama i u Dalmaciji općenito vjerojatno je dolazilo do spajanja različitih liturgijskih elemenata i tradicija, tako da su u isto vrijeme bili prisutni i rimski i bizantski liturgijski običaji. Vezano uz prepoznavanje liturgijskih elemenata koji nalaze odraz u rasporedu i oblicima prostorija i liturgijskih instalacija unutar građevina, pored većinom skromnih arheoloških tragova važne podatke donose literarni izvori. Za ranobizantsku liturgiju, koja je u ovome radu posebno istaknuta, postoje brojni izvori s opisima crkava i njihovog uređenja, neophodni u interpretacijama arheoloških ostataka građevina (Mango 1972: 55–145).

Tijekom prve faze crkve u Bilicama, kada je ona imala formu jednobrodnog trikonhosa, prothesis se mogao nalaziti u sjevernoj apsidi, te su darovi

Slika 2. Bilice, Dedića punta, sjeveroistočna prigradnja, ostaci podnice, foto: M. Jarak

otuda donošeni u prezbiterij. S premještanjem prothesisa u novu prigradnju čin prijenosa mogao je dobiti više ceremonijalni karakter, jer je kretanje bilo nešto duže. Posebno zbog većeg utjecaja bizantske crkvene arhitekture i liturgije potkraj 6. st., moguće je i nastojanje oponašanja najvažnijeg dijela ranobizantske liturgije – Velikog ulaza.

U prilog navedenoj interpretaciji sjeveroistočne prigradnje govori i nalaz ulomaka amfore za skladištenje neke sirovine u tom prostoru. Na cijelom prostoru crkvenog kompleksa u Bilicama otkriveni su ulomci keramike i stakla, koje je analizirala Petra Nikšić (Jarak *et al.* u tisku). Za većinu ulomaka amfora ustanovila je vjerojatnu sekundarnu upotrebu na lokalitetu, za drenažu. Za ulomke amfore pronađene u P6 – sjeveroistočnoj prigradnji, vjerojatno je da su pripadali cjelovitoj posudi koja je korištena za skladištenje. To bi se dobro uklapalo s interpretacijom sjeveroistočne prigradnje kao pastoforije za odlaganje euharistijskih darova.

2016. g. uz sjeveroistočnu prigradnju otkriven je i veći dio jugoistočne prigradnje unutar crkvenog kompleksa u Bilicama, dio poznat iz prvih istraživanja početkom 20. st. po pronalasku ukopane kružne strukture koja je protumačena kao krstionica. U revizijskim istraživanjima ponovno je otkrivena ta struktura, koja je ukopana u dubini od nešto više od pola metra ispod razine podnice prostorije u kojoj se nalazi (Sl. 4). Na samoj podnici nema nikakvih tragova nadzemnog dijela konstrukcije, što je inače uobičajeno kod ranokršćanskih piscina, za što se mogu navesti neki obližnji primjeri kao Srima i Pridraga. Također uobičajene su stepenice za silaženje u piscinu, što također nalazimo kod brojnih primjera ranokršćanskih piscina, ali u Bilicama takvog uređenja nema. Na obzidanoj kružnoj strukturi nije bilo vidljivog debljeg premaza žbuke, a na dnu nema rupe za otjecanje vode. Nedostatak rupe na dnu piscine primjećen je i kod nekih drugih krstionica, primjerice u Srimi,

Slika 3. Bilice, Dedića punta, zračni snimak s ucrtanim položajem otiska u podnici sjeveroistočne prigradnje. Snimio: M. Vuković

i ne utječe na interpretaciju namjene piscine (Gunjača 2005: 37). Za strukturu u Bilicama, unatoč nedostatku stepenica i nadzemnog dijela, teško je ponuditi neko drugo tumačenje osim krstioničkog zdenca. Po dimenzijama, dubini i promjeru, može se uvrstiti među manje ranokršćanske piscine, kao što je bila druga piscina u Srimi izgrađena iznad veće križne. Ta druga piscina u Srimi imala je kružni oblik i unutarnji promjer sličan promjeru biličke konstrukcije. Važno je napomenuti da se obje kružne piscine datiraju u sam kraj kasnoantičkog razdoblja, u kraj 6. ili ranije 7. st., te tako kasna datacija objašnjava njihove male dimenzije. Očito nastaju u vrijeme kada je došlo do promjene ritusa krštenja, te više nisu potrebni veliki bazeni u koje je osoba silazila i uranjala tijekom obreda (Jarak 2019: 46–47). Kasno vrijeme nastanka vjerojatno je razlog i drugim netipičnim elementima piscine u Bilicama.

Dosada spomenuti liturgijski prostori ranokršćanskog kompleksa u Bilicama, prothesis u sjeveroistočnoj prigradnji i krstionica u jugoistočnoj, najjasnije se izdvajaju u odnosu na druge dijelove kompleksa. Tijekom revizijskih arheoloških istraživanja otkriveni su i drugi dijelovi kompleksa i njihovi međusobni odnosi. Od drugih prostorija posebno značenje ima narteks, koji se jasno ističe svojim oblikom i položajem na zapadnoj strani kompleksa. Narteks je bio povezan s dvjema prigradnjama na sjeverozapadu i jugozapadu kompleksa (Sl. 5). Na južnoj strani narteks je komunicirao s izduženom pravokutnom prostorijom (jugozapadna prigradnja), koja je pak bila povezana s krstionicom. Na sjevernoj strani nisu sačuvani nikakvi ostaci zidova sjeverozapadne prigradnje, koja je prikazana na Jelićevom tlocrtu, a s kojom je narteks morao biti povezan, jer bi inače ta prostorija bila posve izolirana. Najvažniji arheološki nalazi u narteksu dobro su sačuvani zidovi dviju presvođenih grobnica, od kojih se veća nalazila u središtu narteksa, ispred ulaza u crkvu. Datiranje

Slika 4. Bilice, Dedića punta, detalj arhitekture s ukopanom piscinom. Snimio: M. Vuković

starijeg ukopa u toj grobnici metodom ^{14}C u kraj 6. st. govori dosta i o dataciji samoga narteksa, jer je grobnica svojim ulaznim dijelom povezana sa zidom narteksa i vjerojatno je građena u isto vrijeme s njim. Moguće da je izgradnja velike presvođene grobnice, kao i druge, nešto manje, u sjevernom uglu narteksa, zapravo potaknula izgradnju samoga narteksa, te je on uklopljen u plan druge faze crkvenog kompleksa, kada su izgrađene sve prigrađene prostorije. Narteks ima izrazito sepulkralni karakter, pored sačuvanih grobnica, u njemu su bili i drugi grobovi, spomenuti u dokumentaciji s prvih arheoloških istraživanja početkom 20. st. Grobovi su tada otkriveni i u drugim dijelovima crkvenog kompleksa, osobito u brodu crkve, ali u revizijskim istraživanjima nisu pronađeni nikakvi tragovi tih ukopa. U sondi otvorenoj s južne strane kompleksa, također nije bilo tragova grobova, iako su se i u okolišu građevine nalazili brojni grobovi, zabilježeni tijekom prvih istraživanja lokaliteta.

O biličkom narteksu i njegovoj povezanosti s južnim dijelom kompleksa raspravljala je J. Jeličić Radonić, te je zaključila da je narteks bio funkcionalno povezan s krstionicom i prostorijom uz nju (Jeličić 1983: 30–36). To svakako potvrđuje i situacija nakon revizijskih istraživanja, ali narteks je također bio povezan i sa sjeverozapadnom prigradnjom, čija funkcija nije jasno određena. Južni dio kompleksa imao je prvenstveno krstioničku funkciju. Prostorija između jugoistočne prigradnje s piscinom i narteksa mogla je služiti za okupljanje katekumena prije krštenja, a za njihovo okupljanje nakon krštenja mogla je služiti južna apsida, koja je vjerojatno imala neku funkciju u pov-

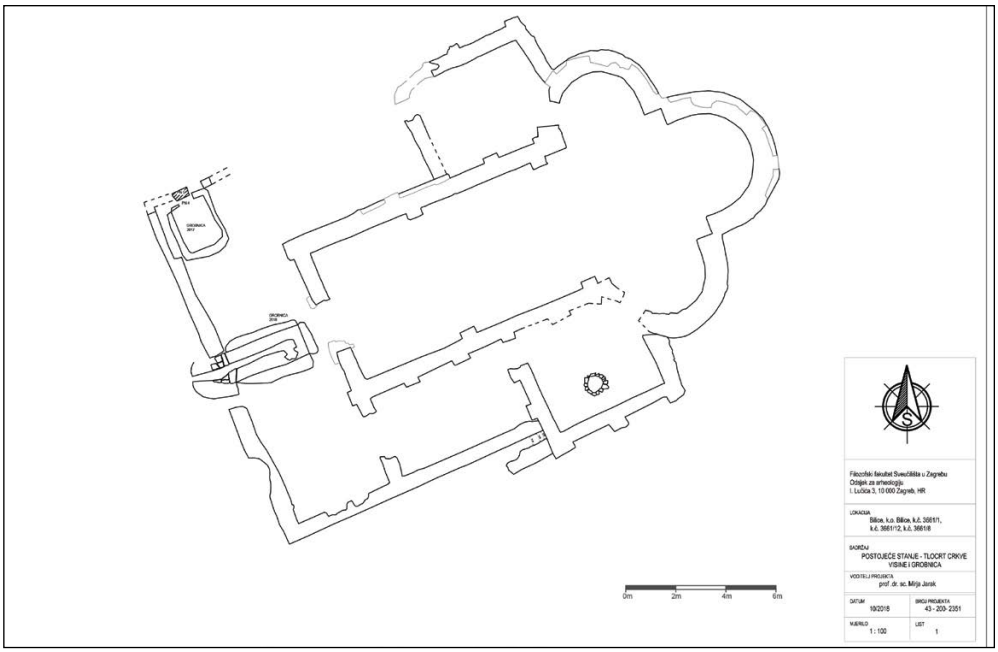

Slika 5. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Bilicama. Izradio: M. Vuković.

ezanosti s obredom krštenja. Ona je bila prikladna za boravak pokrštenih prije ulaza u naos, namijenjen vjernicima tijekom liturgije.

Sjeverna strana kompleksa bila je područje smještaja dviju osnovnih pomoćnih prostorija, koje su mogle biti neposredno jedna uz drugu. Riječ je o sjeveroistočnoj prigradnji i apsidi uz nju. One su imale funkciju prothesisa i dijakonikona. Funkcija prothesisa objašnjava zašto sjeveroistočna prigradnja nije komunicirala sa sjeverozapadnom. Prothesis, kao mjesto za euharistijske darove, izoliran je od drugih dijelova crkvenog kompleksa. U središtu razvoja bizantske arhitekture, u Konstantinopolu, prothesis je u pravome smislu zasebna građevina, dok se u rubnim područjima poput bizantske Dalmacije, smješta unutar arhitektonskog kompleksa, ali prilično odijeljen od drugih prostorija. Navedena interpretacija polazi od Mathewsove rekonstrukcije liturgije Velikog ulaza; ima i drugih prijedloga, s manje prihvatljivim argumentima (Stichel 2010: 25–57).

Na kraju spomenimo utjecaj ranokršćanskih građevina na oblikovanje trikonhalnog začelnog dijela ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji. Među brojnim tipološkim varijantama predromaničke arhitekture u Dalmaciji, javlja se i jednobrodni tip s trikonhalnim začeljem, koji nije brojan, ali se ističe razrađenom morfologijom, koja je svakako rezultat utjecaja ranokršćanskih prototipova, uz dodatne posve nove, predromaničke elemente (dvokatna struktura ispred trikonhosa – westwerk sa zvonikom). Najbolji primjer je sačuvana crkva sv. Spasa na vrelu Cetine. Za razliku od ranokršćanskih, predromanički trikonhosi uključuju sve tri konhe/apside u prezbiterij odvojen oltarnom ogradom od ostatka crkve. To je, naravno, rezultat nove liturgije koja podrazumijeva veći broj oltara, te su u sklopu brojnih tipoloških rješenja hrvatske predromanike vidljivi i utjecaji ranokršćanskih formi, među njima i preuzimanje trikonhalne jednobrodne crkve kao prikladnog oblika za ranosrednjovjekovni obred.

IZVORI

CSEL 29
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vienna-Prague-Leipzig.

Mango 1972
C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312 – 1453. Sources and Documents*, New Jersey, 1972.

LITERATURA

Cambi 1984
N. Cambi, "Triconch churches on the eastern Adriatic", in: *Actes du Xe Congrès International d'archéologie Chrètienne,* 2, Thessaloniki – Città del Vaticano, 1984, 45–54.

Cambi 2020
N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split-Zagreb, 2020.

Chevalier 1995
P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, *Salona II,* Rome-Split, 1995.

Ebanista 2017
C. Ebanista, "Le recenti indagini archeologiche nella basilica nova a Cimitile", in: C. Ebanista, M. Rotili (eds.), *Dalle steppe al Mediterraneo – popoli, culture, integrazione*, Napoli, 2017, 287–331.

Gunjača 1976
Z. Gunjača, "Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3, Split, 1976, 69–82.

Gunjača 2005
Z. Gunjača, "Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza", Z. Gunjača *et al*., *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005, 8–54.

Jarak 2017
M. Jarak, Bilice, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/ 2016, Zagreb, 2017, 663–665.

Jarak 2019
M. Jarak, "Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 37–52.

Jarak, Maričić 2023
M. Jarak & A. Maričić, "New data on the stone furniture of the early Christian church at Bilice in the Roman province of Dalmatia", in: A. Bahadir Yavuz, B. Yolaçan, M.Bruno (eds.) *Proceedings of the XII ASMOSIA international conference*, Izmir, 2023, 327–335.

Jarak *et al*. u tisku
M. Jarak, P. Nikšić & P. Jeršek, "Rezultati revizijskih arheoloških istraživanja kompleksa trikonhalne crkve u Bilicama", izlaganje na znanstvenom skupu HRRA-NA II, ožujak 2023, u tisku.

Jarak, Sironić u tisku
M. Jarak & A. Sironić, "Building phases of the triconch church complex at Bilice with regard to mortar dating", izlaganje na znanstvenom skupu MetArh u prosincu 2023, u tisku.

Jelić 1912
L. Jelić: "Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico", *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 35, Split, 1912, 69–80.

Jeličić 1983
J. Jeličić, "Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split, 1983, 5–39.

Krautheimer 1986[4]
R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Kingsport, 1986.

Lehmann 2004
T. Lehmann, *Paulinus Nolanus und die Basilica Nova in Cimitile/Nola. Untersuchungen zu einem zentralen Denkmal der spätantik-frühchristlichen Architektur*, Wiesbaden, 2004.

Mainstone 1988
R. J. Mainstone, *Hagia Sophia*, New York, 1988.

Mathews 1971
T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania University Press, 1971.

Novak 1929
V. Novak, "Monogram Miserere Christe", Šišićev *zbornik*, Zagreb, 1929, 517–530.

Stichel 2010
R. H. W. Stichel: "Die Hagia Sophia Justinians, ihre liturgische Einrichtung und der zeremonielle Auftritt des fruehbyzantinischen Kaisers", in: F. Daim & J. Drauschke (eds.), *Byzanz - das Roemerreich im Mittelalter*, Mainz, 2010, 25–57. Uglešić 2006

A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006.

Vežić 2011
P. Vežić, "Dalmatinski trikonhosi", *Ars adriatica* 1, Zadar, 2011, 27–66.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.23

Petra Jeršek

Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu

Ivana Lučića 3

10 000 Zagreb

pjersek@ffzg.hr

RANOSREDNJOVJEKOVNI LOKALITETI U KONTEKSTU ANTIČKO-SREDNJOVJEKOVNIH PROMETNICA – PRIMJER RAVNIH KOTARA[1]

Rad tematizira pitanje kontinuiteta trasa rimskih prometnica u srednjem vijeku na temelju topografske analize kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih lokaliteta na pretežno ruralnom prostoru šireg zadarskog zaleđa, odnosno ravnokotarske regije. Predstavlja se osnovna rimska cestovna mreža, a potom razmještaj ranosrednjovjekovnih groblja i sakralne arhitekture u odnosu na rimska stambeno-gospodarska imanja, koja su uz naselja predstavljale okosnicu života u antici. Ovo je polazišna točka u daljnjoj raspravi o mogućnostima i mehanizmima nasljedovanja te prilagodbe rimskih cestovnih pravaca u ranosrednjovjekovnom kulturnom krajoliku gdje vrlo važan faktor predstavljaju i geografske značajke prostora. Obrasci koje je moguće razaznati, poput sakralnog kontinuiteta te pružanje ranosrednjovjekovnih groblja u pravilnim linijama, otkrivaju vrlo važne, ali svejedno samo parcijalne naznake kontinuiteta u cestovnim sustavima, u nadi da će se s vremenom ova saznanja, istraživanjima srednjovjekovnih naselja i samih fizičkih ostataka cesta, ipak moći barem djelomice upotpuniti.

Ključne riječi: topografija, rimske ceste, srednjovjekovne ceste, ranosrednjovjekovna groblja, ranokršćanske crkve, sjeverna Dalmacija

Uvod

Svaka rasprava o srednjovjekovnim cestovnim komunikacijama na tlu današnje Dalmacije nužno započinje i nadovezuje se na razmatranja trasa rimskih cesta. Gradnja ovih cesta, originalno u vojne svrhe, imala je dalekosežne posljedice na funkcioniranje i organizaciju prostora. Stoga razumijevanje cestovnih komunikacija uvelike doprinosi shvaćanju povijesnog krajolika i njegovu lakšem sagledavanju iz raznih aspekata. Na primjeru Ravnih kotara kao jedne kompaktne regije koja je bila dio rimske provincije Dalmacije, i njihove (kasno)antičko-srednjovjekovne topografije vrlo se lako mogu nazreti određene zakonitosti koje pretpostavljaju postojanje prometnica koje su povezivale mnoga nalazišta.

Rimski cestovni sustav u Ravnim kotarima

Trase rimskih cestovnih komunikacija u najvećoj su mjeri iščitane iz itinerara (*Itinerarium Antonini Augusti, Tabula Peutingeriana*), a tek djelomično prepoznate rekognosciranjem i terenskim istraživanjima. Ovdje valja istaknuti

1 Prostor koji se obrađuje u radu obuhvaća tek jedan manji dio rimske provincije Dalmacije koji se nalazi između rijeke Zrmanje i Krke, odnosno prostor Ravnih kotara.

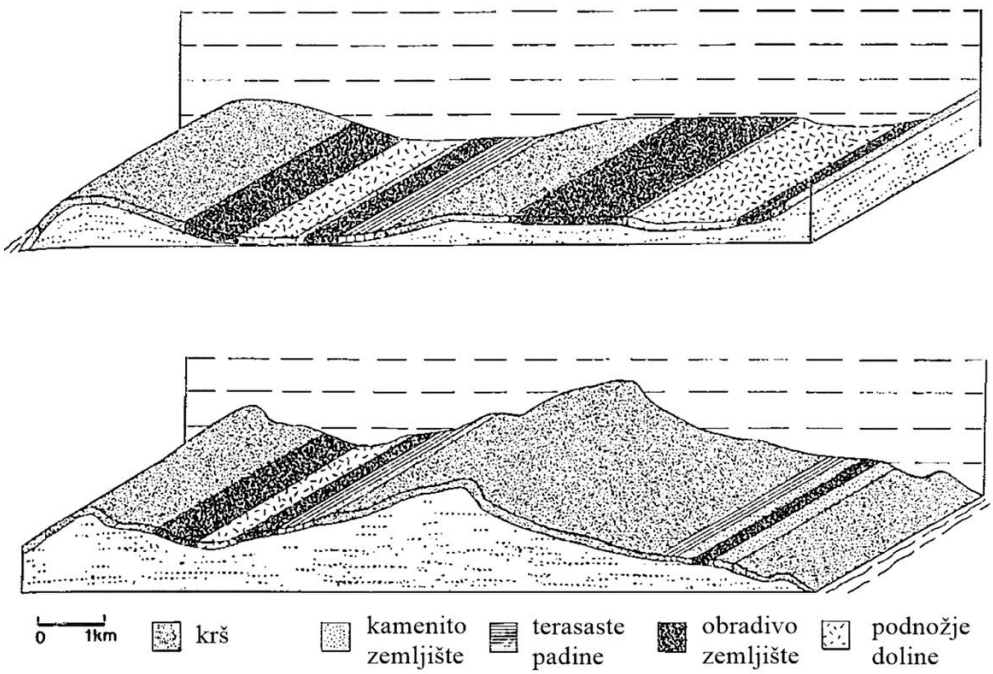

Slika 1. Ritam izmjenjivanja dolina i grebena u Ravnim kotarima (Chapman *et al.* 1997: 25; prijevod P. Jeršek).

postignuća I. Bojanovskog koji je tematizirao rimske prometnice u provinciji Dalmaciji,[2] no koji nije detaljnije pisao o rimskoj cestogradnji na ovdje specificiranom prostoru (Bojanovski 1974). Tome se više posvetio Ž. Miletić (Miletić 1993a; Miletić 1993b; Miletić 2004). Nažalost, arheološki istraženih dionica i nema previše. U gradovima ceste su bile popločene kamenom (*viae silice stratae*) zbog gušćeg prometa, no izvan njih uglavnom se radilo o cestama sa šljunčanom površinom (*viae glarea stratae*) (Bojanovski 1974: 31; van Tilburg 2007: 16).[3] Sasvim jasno, trasa ceste ovisila je o konfiguraciji terena, no nastojalo se odredišta povezati što izravnijim i prohodnijim putem (Bojanovski 1974: 28; Milotić 2010: 63–68). Iako je priobalni pojas Ravnih kotara nizak, karakterističnu vizualnu odrednicu ipak čini izmjenjivanje zelenih flišnih i vapnenačkih pojasa, odnosno plodnih ravničarskih i blago brežuljkastih zona koji se pružaju paralelno s jadranskom obalom (sl. 1) (Crkvenčić *et al.* 1974: 98; Chapman *et al.* 1997: 24–31; Blaće 2015: 23–25). Prema jugoistoku reljef postaje sve razvedeniji, no i ovdje su se rimske ceste držale ravničarskih zona (karta 1).

Skardona je bila regionalno prometno križište od velikog značaja te se preko nje Jader povezivao sa Salonom i Burnom (Čače 2007: 47). U zadarsko

2 Za osnovnu prometnu infrastrukturu rimske provincije Dalmacije, koja je povezivala Salonu s unutrašnjosti, zaslužan je carski namjesnik Publije Kornelije Dolabela (14. –20. g.). Ona će se s vremenom postati sve kompleksnija. Originalno su ceste imale primarno vojnu funkciju (*viae militares*), no s vremenom su postale tzv. javne ceste (*viae publicae*) (Bojanovski 1974: 16–19; Milotić 2010: 271–273). Osim javnih cesti, u Carstvu su postojale i ceste lokalnog značaja (*viae vicinales*) te privatne ceste (*viae privatae*). Detaljnije o vrstama cesta u Laurence 2002: 59–62.

3 Postojale su i utabane zemljane ceste (*viae terrenae*). Izvedba ceste ovisila je o prometu i njenoj važnosti. Za više informacija van Tilburg 2007: 15–16.

Slika 2. Pogled na ostatke ceste *Asseria–Scardona* ispred crkve sv. Martina u Lepurima (Miletić 2004: 16, sl. 9).

zaleđe vodila je cesta od Babinduba, preko piste Zračne luke Zadar, potom sjeverno od Galovca i Prkosa, nešto južnije od Škabrnje prema Nedinu i Korlatu (Miletić 1993a: 64; Miletić 1993b: 130–131; Miletić 2004: 10–11). Odavde se spuštala prema Aseriji. Rekognosciranjem su prepoznati ostaci ceste nedaleko željezničkog mosta preko Kličevice, oko 3 km zapadno od Benkovca, a istražena je i dionica od 800 m koja se proteže od Bukovića prema Aseriji (Miletić 2004: 11–13). Drugi krak prolazio je uz istočnu obalu Vranskog jezera. Prilazilo mu se rutom Gorica, Tinj, Kakma i Vrana, a cesta je nastavljala uz Radašinovce, Kašić Banjevački, Stankovce i Velim. Odavde se usmjeravala prema Morpolači i Žažviću te dalje u smjeru sjevera prema Aseriji, i juga prema Skardoni (Miletić 1993b: 140–141; Čače 2008: 23).

Na sjever od Aserije vodio je pravac poznat iz pisanih izvora 13. do 15. stoljeća kao „*via magna*" ili „*magna strata*", a koji je u literaturi rastumačen kao srednjovjekovna inačica rimske ceste (Barada 1954: 492–493; Jakšić 1984: 325; Miletić 1993b: 131–132). On doseže Kulu Atlagić te nastavlja preko Korlata, prolazi između Biljana Gornjih i Donjih, Smilčića i Kašića Donjeg nakon čega pristiže u Islam Grčki i Latinski (Jakšić 1984: 327–344; Jakšić 2000: 89–169). Odredište ove srednjovjekovne ceste, a i rimske, bila je Enona, no točna dionica nije poznata.[4] Kolotrazi koji upućuju na postojanje još jedne trase rimske ceste uočeni su na zapadnoj obali tjesnaca između Novigradskog i Karinskog mora, u smjeru Pridrage (Abramić & Colnago 1909: 13–14, 23–26). Trasa ceste koja je povezivala Enonu i Jader nije poznata, a nedostaju i materijalni ostaci na terenu. Ove prometnice se ukratko dotiče Ž. Miletić i trasira ju „od raskrižja današnje ceste za Nin i odvojka za Bokanjac u gotovo ravnoj liniji do Enone" (Miletić 1993b: 130), gdje je s južne strane ulazio u municipij (Suić, Batović & Belošević 1968: 42, 45).

Aserija i Skardona bile su povezane preko Lepura Donjih, Bulića, Lišana Ostrovičkih te Ostrovice, trasom koja je prolazila nedaleko Varvarije, a otkuda se moglo i dalje na istok, prema Burnu. Potom nastavlja prema Piramatovcima, Ždrapnju i Vaćanima, a prilaz Skardoni prolazio je uz crkvu sv. Marka u Sonkoviću, Gračac i Skradinsko polje (Miletić 1993a: 66–68; Miletić 2004: 16–17). Izravnija i kraća trasa prema Skardoni je od Lepura Donjih nastavljala

4 Srednjovjekovne isprave jasno ukazuju na to: *strata magna ducit in Nonam* /1219. g. (CD III, 176–177), *magnam stratam de Nin tendente* /1249. g. (CD IV, 391–392).

ravno prema Žažviću i Piramatovcima, i dalje gore opisanom rutom (Miletić 1993a: 68). U neposrednoj blizini ranokršćanske crkve sv. Martina u Lepurima Donjim još se uvijek nazire tipično rubno kamenje rimske ceste (Miletić 2004: 16) (sl. 2). Za poveznicu između Skardone i Burna pretpostavlja se da je prolazila preko Bratiškovaca i Smrdelja (Miletić 1993a: 70). U Skardoni, na položaju Maraguša istražena je dionica rimske ceste u dužini od 39 metara, a već su otprije poznati i miljokazi iz ulice fra Luje Maruna u Skradinu (Glavaš 2011: 169–172; Pedišić 2003: 49). Iz Burna, osim na jug prema Saloni (cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*), moglo se na sjever do Senije (Senja) i dalje za Akvileju (Bojanovski 1974: 210; Miletić 2006: 126–129). Kroz brdske predjele Bukovice, koji se naziru odmah sjeveroistočno od Aserije, trase cesta zapravo su predodređene usjecima u kršu (Čače 2007: 50–51).

Mapiranje ranosrednjovjekovnih lokaliteta

Kao pomoć u rekonstrukciji ranosrednjovjekovnog krajolika u Ravnim kotarima može poslužiti topografska analiza poznatih arheoloških lokaliteta. Već pogledom na njihovo rasprostiranje uočavaju se određene zakonitosti pružanja. Najjasniji se uzorak razaznaje u slučaju brojnih ranosrednjovjekovnih groblja koja su raspoređena jedna za drugim, u pravilnim linijama, posebice u pravcu sjeverozapad-jugoistok (karta 1). I bez poznavanja trasa rimskih cesta ovo bi posredno upućivalo na postojanje neke vrste cestovne komunikacije u čijoj bi se relativnoj blizini nalazili ti lokaliteti. Ovu pravilnost u kontekstu nalaza karolinške provenijencije na ovom području[5] istaknuo je A. Milošević (Milošević 2000a: 115–116), a nešto detaljnije razložio A. Jurčević. Potonji zaključuje da se ti lokaliteti nalaze na dominantnim pozicijama iznad rimskih cestovnih pravaca, ili pak ispod njih, a svakako uz važnija križanja zbog lakšeg nadziranja prometa (Jurčević 2011: 133, 137). Međutim, valja primijetiti da podudarnost lokacija ranosrednjovjekovnih grobalja s pružanjem trasa rimskih cesta vrijedi općenito, ne samo za lokalitete s nalazima karolinške provenijencije.

Kada I. Bojanovski govori o nasljedovanju rimskih cestovnih ruta „s minimalnim devijacijama kroz čitav srednji vijek" zaključuje da nije neobično što imamo mnogobrojna srednjovjekovna groblja uz njih (Bojanovski 1974: 35). Veliki broj toponima spomenutih u kontekstu pravaca rimskih cesta zapravo označava nalazišta s ranosrednjovjekovnim grobljem, pojedinačnim ukopima na neistraženim ili devastiranim pozicijama. Štoviše, prilikom iščitavanja trasa rimskih cesta zapravo iščitavamo pozicije groblja što je izrazito indikativno. Primjerice, uz rutu *Iader–Asseria* smješteno je groblje na Crkvini u Galovcu (Belošević 1997), devastirano groblje u Škabrnji (Bekić & Uglešić 2020) te lokaliteti u Korlatu (Jurić 2007). Trasu uz Vransko jezero prate groblja Radošinovci–Vinogradine, Stankovci–Klarića kuće, Velim–Veliš tak te Morpolača (Petrinec 2009: 13, 21, 29–30, 60). Od Aserije na sjever pravolinijski se rasprostiru Biljane Donje–Trljuge i Begovača, Smilčić–Kulica te groblja u Kašiću Donjem

5 Radi se o lokalitetima Biljane Donje–Begovača, Bratiškovci, Kašić–Maklinovo brdo, Morpolača, Nin–Ždrijac, Ostrovica–Greblje, Podgrađe (*Asseria*).

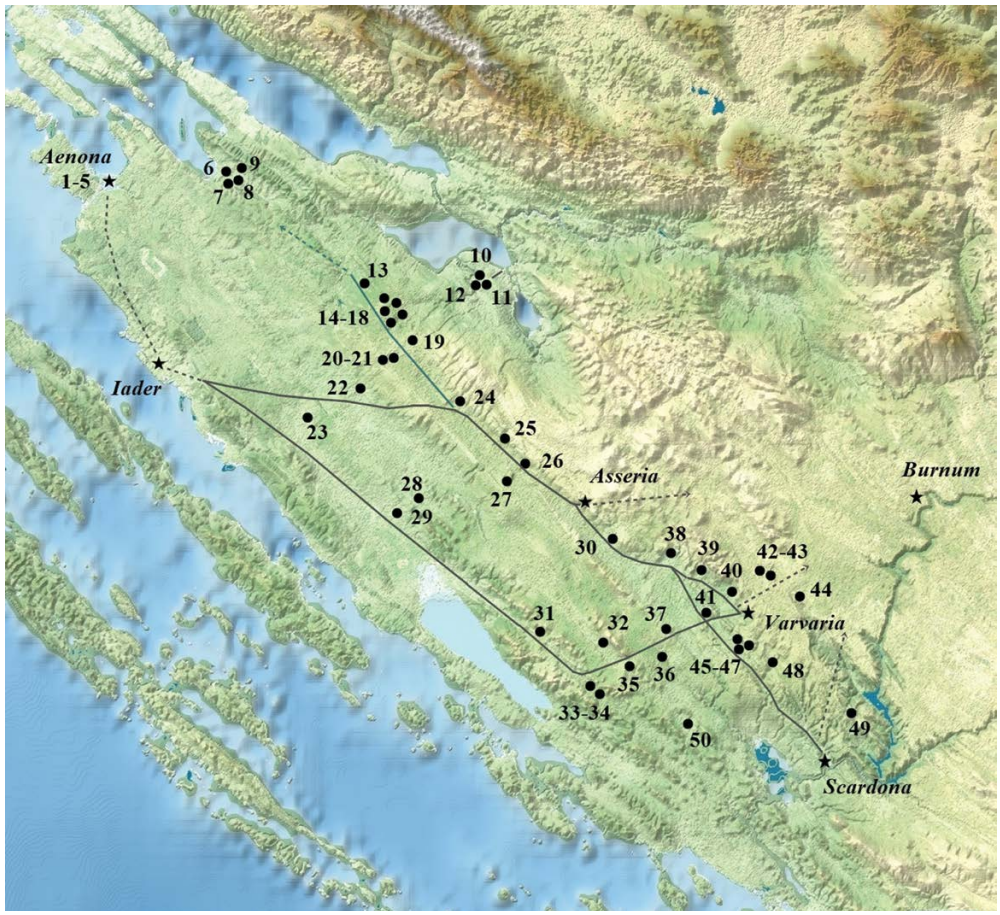

Karta 1. Hipsometrijska karta Ravnih kotara s ucrtanim pravcima rimskih cesta te za ovu temu relevantim antičkim i ranosrednjovjekovnim lokalitetima: 1–5 Nin–sv. Asel, sv. Križ, Banovac, Ždrijac, Materiza, 6 Jokina glavica, 7 Duševića glavica, 8 Matakova glavica, 9 Podvršje–Glavčine, 10 Pridraga–Mijovilovac (šesterolist), 11 Pridraga–sv. Martin, 12 Pridraga–Goričina, 13 Islam Grčki–Vlačine, 14–18 Kašić Donji–Maklinovo brdo, Razbojine, Glavčurak, Mastirine, Grede, 19 Smilčić–Kulica, 20–21 Biljane Donje–Pržine (Trljuge), Begovača, 22 Škabrnja, 23 Galovac–Crkvina, 24 Korlat, više položaja, 25 Kula Atlagić–sv. Petar, 26 Benkovac–Glogovac, 27 Šopot, 28 Polača–Bičina, 29 Kakma, šesterolist, 30 Lepuri, sv. Martin, 31 Radašinovci–Vinogradine, 32 Stankovci–Klarića kuće, 33–34 Kašić Banjevački–Grudine (*villa rustica*), Dražica–Podarica (ranokršćanska crkva), 35 Velim–Veliš tak, 36 Čista Velika–Paljevine, 37 Morpolača–Škorića kuće, 38 Lišane Ostovičke–Nimci, 39 Ostrovica–Greblje, 40 Otres–Crkvina, 41 Žažvić, 42–43 Đevrske–Ležajića glavica, Ardaliča bašča; 44 Smrdelje–Debeljak, 45–47 Piramatovci–Vrt Ive Šakića, Vrbica, sv. Bartul (u literaturi češće kao Ždrapanj–sv.Bartul), 48 Vaćani–Laluše, 49 Dubravice– položaj uz crkvu Gospe Fatimske, 50 Gaćelezi–nepoznati položaj (© Elastic Terrain Map, izmjene P. Jeršek).

(Petrinec 2009: 13, 18–19, 42, 54, 75). Uz dionicu *Asseria–Scardona* nalaze se groblja u Lepurima Donjim (sv. Martin), Lišane Ostovičke–Nimci, Ostrovica–Greblje, Piramatovci–Vrbica i Vrt Ive Šakića (Petrinec 2009: 21, 43–44, 58, 81) te Vaćani–Laluše i Grlo. Smrdelje i Bratiškovci smješteni su uz pretpostavljenu dionicu *Scardona–Burnum* (Petrinec 2009: 14, 32–33, 45, 94).

Uz ove pravce razmješten je i velik broj crkvi ranokršćanskog i srednjovjekovnog razdoblja (karta 1). U literaturi je prepoznata učestalost pozicioniranja srednjovjekovnih sakralnih objekata na onim (kasno)antičkim, poglavito

ranokršćanskih crkvi i rimskih stambeno-gospodarskih imanja (Migotti 1992: 230–231; Vežić 1996: 98, sl. 23; Marasović 2005).[6] Mnoge su ranokršćanske crkve građene nad ostacima *villa rustica* ili u njihovoj neposrednoj blizini, a djelomice nastaju u okviru ruralnih naselja, *vicusa* (Uglešić 2002: 120; Uglešić 2006: 62).[7] Preferirana lokacija *villa rustica* u Italiji, ali i općenito, jest u blizini važne cestovne komunikacije, no ne direktno na njoj.[8] S njom se vrlo lako povezivala privatnom pristupnom cestom (Laurence 1999: 103–104; Laszlo Klemar & Zeman 2010: 150). Primjerice, crkva sv. Martina u Lepurima Donjim predromanička je adaptacija ranokršćanske crkve nastale na *villi rustici* (Milošević 2000a: 278). Predromanički šesterolist s Mastirina u Kašiću Donjem nalazi se na položaju ranije *ville rustice* (Milošević 2000a: 266), dok na periferiji *ville rustice* ili *vicusa*, nastaje i ranokršćanska crkva u Galovcu koja ostaje u funkciji u srednjem vijeku (Belošević 1997: 301–310). U okolišu ovih crkvi istražena su ranosrednjovjekovna groblja. U arealu *ville rustice* gradi se šesterolist u Pridrazi, dok je ranija, ranokršćanska crkva sagrađena tristotinjak metara južnije (Uglešić 2002: 52–56). Na predjelu kasnoantičke *ville rustice* u Otresu nastala je predromanička i romanička crkva (Zekan 1986: 32; Alajbeg *et al.* 2019). U Ždrapnju, točnije katastarski Piramatovcima, nedaleko crkve sv. Bartula gdje je pronađen kameni ulomak sa spomenom župana Prištine i kneza Branimira, nalazi se ranokršćanska crkva poveziva s ostacima *ville rustice* (Krnčević 1997: 97–98; Uglešić 2006: 20–21).[9] Kao ranosrednjovjekovna preinaka ranokršćanske crkve prepoznata je i žažvička bazilika (Burić 1985: 167–168). Romanička crkva sv. Jeronima (sv. Jere) u Korlatu nastala je na poziciji rimskog gospodarskog objekta (Jurić 2007: 270). Šesterolisti u Škabrnji (sv. Juraj, danas sv. Marija u Ambaru) i Kakmi također su u blizini ranije opisanih trasa rimskih cesta. Veća koncentracija lokaliteta uočljiva je u široj okolici Bribira što ga izdvaja kao dominantnu točku okupljanja,[10] dok je većina preostalih lokaliteta razmještena u dvije paralelne zone koje odgovaraju rasprostiranju obradivih površina (Kalogjera 1987: 45).[11]

---

6 B. Migotti upozorava i na nalaze koji upućuju na antički sakralno-kultni prostor u sklopu stambeno-gospodarske arhitekture, primjerice u Galovcu, Mastirinama u Kašiću, Mijovilovcu u Pridrazi (Migotti 1992: 227–228).

7 Stanje istraživanja ove vrste lokaliteta otežava njihovo razlikovanje, odnosno nije uvijek sa sigurnošću moguće razaznati je li riječ o naselju ili stambeno-gospodarskom imanju (Uglešić 2002: 120; Uglešić 2006: 62).

8 Primjerice, takva zdanja nalazila su se u okolici Aserije. Za ostatke arhitekture na položaju Glogovac u Benkovcu pretpostavlja se da pripadaju jednoj od *villa rustica* u okolici Benkovca (Guščević 1987: 83–84).

9 Na položaju Klapčevac u Piramatovcima registrirana je devastirana kasnoantička nekropola koju je prema nalazima moguće smjestiti u 4. stoljeće (Pedišić 1990: 180).

10 Za detaljnu analizu lokaliteta kao lokalnog središta od antike do srednjeg vijeka v. Laszlo Klemar & Zeman 2010. Također, novija istraživanja pokazuju da rotondu ispod crkve sv. Joakima i Ane valja smjestiti u kasnoantičko razdoblje te da nije riječ o ranosrednjovjekovnoj građevini kao što se to ranije smatralo. Tada se samo oprema novim crkvenim namještajem (Milošević & Uroda 2019: 37–39).

11 Ovdje se misli na zonu na potezu Stankovci–Pristeg–Ceranje–Polača–Nadinsko blato te na potezu Ostrovica–Vukšić–Lepuri Donji–Benkovac–Smilčić–Islam Grčki.

Iako na temelju dostupnih informacija nije moguće determinirati stupanj devijacije od trasa rimskih cesta, čini se da on ne bi trebao biti velik. Naposljetku, valja razmotriti koliku su opasnost predstavljale trase rimskih cesta. Premda su njima napredovali Ostrogoti i Slaveni (Rapanić 1987: 61) te su u ta nesigurna vremena predstavljale određenu opasnost pred kojom se stanovništvo željelo skloniti, razmještaj ranosrednjovjekovnih lokaliteta sugerira nam da nakon konsolidiranja stanja ovi cestovni pravci nisu izbjegavani, tj. uz njih se nije prestalo živjeti što upućuje da bi svakako i dalje trebali imati određenu važnost. Valja napomenuti da to ne znači da nisu postojale uobičajene opasnosti na putovanjima koje su uostalom postojale i u rimsko doba (razbojnici i sl.), zbog kojih se putovalo danju i nikako ne samostalno (Bojanovski 1974: 29–30; Čoralić 1997: 87–88; Milotić 2010: 155–158).

Ceste u dokumentima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka

Pisane isprave razvijenog i kasnog srednjeg vijeka ponekad donose određene, prvenstveno šture informacije o cestama,[12] a jedna od njih je već ranije spomenuta *via magna vocata cesta tendens per Lukam* (Islam Latinski–Kula Atlagić).[13] Ceste se u tim dokumentima spominju najčešće u kontekstu popisivanja posjeda kojem je potrebno pobliže odrediti granice. Stoga cesta kao poprilično prepoznatljiv marker u okolišu predstavlja jednu od determinanti koje označavaju među te se kao takva, nažalost, ne opisuje detaljnije. Primjerice „*via antiqua*“ prolazila je kod Škabrnje (*Camenani*, Kamenjani), a kao takva navodi se 1166. godine prilikom popisivanja darovanih zemalja u Kamenjanima (CD II, 107, 101.).[14] Zatim, 1187. godine navodi se „velika cesta“ (*via granda*) koju Slaveni zovu „kolnik“, a koja prolazi u blizini stijene zvane „Cauca“, te ravni put koji ide prema „Blatu“ (CD II, 211, 201.).[15] Ovakva formulacija upućuje na specifičan, prepoznatljiv izgled ceste, poveziv s rimskom cestogradnjom, te J. Lučića navodi na zaključak da „Hrvati preuzimaju stare trase puteva“ (Lučić 1987: 102). U prostornoj orijentaciji pomaže toponim „Cauca“, poveziv s naseljem Kakma (Skok 1954: 50). Moguće je da se *via granda* odnosi na staru rimsku cestu koja je prolazila istočnom obalom Vranskog jezera u smjeru Zadra. Cesta prema „Blatu“ spominje se i u dokumentu iz 14. st., zajedno s cestom koja prolazi „*inter uillam Tyni et uestram uillam*“ (CD XIV, 136). Iz konteksta[16] moguće

12 U poglavlju se detaljnije razrađuju izvori koji spominju ceste, a koje izdvaja Lučić 1987: 102).

13 O rasporedu i ubikaciji srednjovjekovnih sela uz ovu cestu Jakšić 1984; Jakšić 2000: 89–169, 171 (karta). Cesta se u ovoj formulaciji navodi 1324. godine, a prolazila je Lukom, srednjovjekovnom županijom (CD IX, 219).

14 "*…in occidentali vero parte via antique cum terminis sibi inpositis terminates*". O ubiciranju Kamenjana piše Jakšić (1987).

15 "*…quoddam territorium a quadam maceria, que Cauca dicitur, usque ad viam grandem versus occidentem, que sclauice Colnicus dicitus, et ab inde recto tramite deorsum versus usque ad Blatam*".

16 Dokument nema datuma, a predstavlja bilješku o zemlji templara koji su posjedovali utvrdu Tinj.

je zaključiti da se radi o Tinju, odmah sjeverno od Kakme. Radi li se ovdje o istoj prometnici doista je teško reći, tim više što su spomenute s odmakom od dvjestotinjak godina. Niti za jednu cestu nije naznačena daljnja ruta koja bi nam olakšala interpretaciju, no obje prolaze naseljima koja su bila međusobno povezana u antici, a prema topografiji, i u ranom srednjem vijeku. Kao jedan međaš zemljišta u „Brdima", inače pod ingerencijom samostana sv. Marije u Zadru, 1199. godine zapisana je javna cesta koja vodi u Nin (*via publica, que vadit Nonam)*, odnosno „stara cesta" (*via antiqua*) (CD II, 318–319, 299.). Zanimljiv je i spomen „starih vila", dviju *villa antiqua*, koje također ograđuju ove samostanske zemlje. Toponim „Brda" trenutno nije moguće ubicirati.[17] Godine 1389. spominje se cesta prema Posedarju (*„via publica, per quam itur Possedariam*") (CD XVII, 232). Način na koji se prometnice imenuju također može dati vrijedne informacije. Tako *via magna* označava magistralnu cestu, cestu većeg značaja, dok *via publica* označava javni karakter ceste (Čoralić 1997: 51; Szilágyi 2014: 86). Premda *via antiqua* i slični termini koji govore o starosti ceste potencijalno mogu upućivati na rimske ceste, to ne mora nužno biti tako budući da se radi o relativnoj starosti iz perspektive promatrača (Szilágyi 2014: 185).

Kontinuitet korištenja – na koji način?

Pitanje nasljedovanja pravaca rimskih cestovnih komunikacija na području provincije Dalmacije pitanje je koje se s vremena na vrijeme pojavljivalo u domaćoj arheološkoj literaturi, a na koje su se donosili općeniti zaključci. I. Bojanovski smatrao je da je „srednji vijek koristio uglavnom ostatke antičkih komunikacija" (Bojanovski 1974: 35). N. Jakšić ističe da „nema dovoljno izvornih podataka na temelju kojih bismo mogli precizno odrediti pravce prometnica srednjovjekovnih žitelja Hrvatske", međutim „nema sumnje da su se mnoge srednjovjekovne komunikacije koristile svojim antičkim prethodnicama" (Jakšić 1984: 325). Da su se neki rimski putevi prestali koristiti mišljenja je J. Lučić, no „po Ravnim kotarima u srednjem vijeku isprepleću se i lokalni putevi koji povezuju naselja i posjede; oni su redovito naslijeđeni od antike – ali ima i novih" (Lučić 1987: 102). Isto tako, funkcioniranje Bribira u ranom srednjem vijeku povezivano je s njegovim položajem uz rimske prometnice i puteve „koji su barem dijelom funkcionirali" (Laszlo Klemar & Zeman 2010: 159).

Stanje očuvanosti i uporabljivost rimskih cesta stoljećima nakon prestanka redovite brige o njima doista jest upitno i teško provjerljivo. Ovisilo je o tipu ceste i korištenim materijalima. Pa iako je s vremenom infrastruktura sve više propadala zbog nedostatka sustavnog održavanja, i dalje se radi o iznimno povoljnim trasama koje su se uz određenu prilagodbu mogle nastaviti koristiti. Rimljani su primjerice bili vrlo pragmatični po ovom pitanju te su, ukoliko je to bilo moguće, zadržavali pogodne trase koje su zatekli na ovom prostoru (Bojanovski 1974: 28). Nasip ceste s vremenom se počeo rasipati, vezivna sredstva na šljunčanim cestama postupno su propadala (Szilágyi 2014: 77–78), no stanje

17 O problematici lociranja toponima „Brda" i raspravama u historiografiji na temu ovog zemljišta (Ančić 2020: 47–50).

se moglo razlikovati od dionice do dionice.[18] Naravno, istrošena površina ceste nije bila najpogodnija za putovanje, no uvijek se moglo putovati pored nje ili u njenoj neposrednoj blizini te bi se tako stvarao zemljani put. Naime, srednjovjekovne ceste nisu imale umjetno izgrađenu podlogu kao rimske, nego su nastajale redovitom uporabom. Iz praktičnih razloga, odnosno propadanja važne infrastrukture poput mostova moglo je doći do određenih razlika u rutama (Szilágyi 2014: 78). Zavisno o lokalnim uvjetima i mogućnostima, neki drugi alternativni pravac mogao je biti pogodniji,[19] no te „preinake (…) mi danas nismo u stanju uočiti" (Jakšić 1984: 325). Rimska cesta koja se nastavlja koristiti i dalje, naposljetku završi kao seoski put (Bojanovski 1974: 35). S druge pak strane, nove srednjovjekovne ceste sigurno su postojale unatoč tome što se glavnina lokaliteta nalazi u blizini trasa rimskih cesta. Općenito, ako je bilo potrebe za time, lokalne srednjovjekovne komunikacije nisu se ustručavale zalaziti na brda te se razvijalo više alternativnih pravaca koji bi se koristili zavisno o trenutnim okolnostima (Szilágyi 2014: 81–82; Hindle 2016: 34, 43).

No, kako detektirati srednjovjekovne ceste u okolišu? Jasnu prepreku predstavlja način njihova formiranja koji nije podrazumijevao namjerne intervencije u okolišu. Ukoliko dolazi do nastavka korištenja srednjovjekovnih cesti velika je vjerojatnost da to traje do današnjih dana, što bi značilo da se barem poneka srednjovjekovna cesta skriva ispod suvremenih asfaltiranih prometnica (Hindle 2016: 35, 43). Napušteni srednjovjekovni putevi, zavisno o podneblju, mogu se prepoznati kao utonule staze U ili V presjeka, s više ili manje isturenim, strmim stranama. Ipak, potvrda starosti dolazi topografskom analizom, tj. razmještajem srednjovjekovnih lokaliteta u blizini te tumačenjem pisanih i kartografskih izvora (Aston 1985: 141; Szilágyi 2014: 36–39; Hindle 2016: 43–44). Tako se može utvrditi i koje rimske ceste, odnosno trase kojih rimskih cesta se nastavljaju koristiti dalje (Hindle 2016: 35). Nadalje, zračna i geofizička prospekcija te LiDAR tehnologija također mogu dati značajne rezultate pa možda buduća istraživanja daju nove uvide.

Zaključak

Iako srednjovjekovne ceste na prostoru Ravnih kotara, a i šire, još uvijek u mnogim aspektima predstavljaju nepoznanicu i o njima se može govoriti samo načelno, topografskom analizom ranosrednjovjekovnih lokaliteta doista je moguće utvrditi jasne obrasce koji odgovaraju pružanju rimskih cesta. One su prolazile terenom koji je ujedno i najpogodniji za naseljavanje što je bio

18 Primjerice, radovi na održavanju *via Appia* u Italiji tiču se pojedinačnih dionica na kojima su izvedeni određeni zahvati, koji na miljokazima nisu uvijek bilježeni kao obnova popločenja (Laurence 1999: 66).

19 M. Szilágyi kao vrlo dobar primjer, doduše u Panoniji, ističe promjene koje su se dogodile na Jantarnom putu pri prijelazu rijeke Mure. Naime, rimska cesta prelazila je Muru kod Halikana (najvjerojatnije Sv. Martin na Muri), a srednjovjekovna zapadnije kod Bad Radkersburga, kako bi se izbjegao močvarni meandrirajući dio rijeke Mure (Szilágyi 2014: 82). S druge strane, ako izostavimo Zrmanju i Krku, koje omeđuju Ravne kotare, na ovim prostorima i nema većih rijeka, samo potoka.

važan faktor u narednim stoljećima kada su predstavljale važnu okosnicu oko koje se organizirao život ljudi. Jasno, naselja na novim pozicijama zahtijevala bi pojavu novih puteva, no njihovo nepoznavanje negativno utječe na dokazivanje u kojoj su mjeri ta naselja zahtijevala novu, a u kojoj samo nadopunu cestovne mreže. Iz tog razloga konačni zaključak morat će pričekati iako je poprilično izvjesno da su se ranosrednjovjekovna naselja nalazila u relativnoj blizini groblja i crkvi koje koriste, a za koje se može reći da dovoljno jasno prate pružanje rimskih cesta, na koji god način se one koristile. Stoga se, čak i sada, ne može reći da trase rimskih cesta u srednjem vijeku u potpunosti gube svoju svrhu. U konačnici, prostor evidentno nastavlja funkcionirati na više-manje sličan način[20] pa ne začuđuje da se osnovni pravci rimskih cesta zadržavaju, naravno uz eventualne prilagodbe koje tek treba utvrditi.

20 Možda najzamjetnija razlika jest gubitak na važnosti nekih antičkih središta u zadarskom zaleđu, što je vidljivo na primjeru Aserije (Laszlo Klemar & Zeman 2010: 154). Ipak, s različitih položaja koje danas nije moguće ubicirati potječe više metalnih predmeta, prvenstveno nakita, iz srednjovjekovnih grobova. Njih je prema ovim nalazima moguće smjestiti između 9. i 11. stoljeća (Petrinec 2009: 34, 93, T. 293, T. 294) što sugerira da Aserija nije zamrla u potpunosti.

KRATICE

CD II
T. Smičiklas (ed.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 2 – listine XII. Stoljeća (1101–1200)*, Zagreb, 1904.

CD III
T. Smičiklas (ed.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 3 – listine godina 1201–1235*, Zagreb, 1905.

CD IV
T. Smičiklas (ed.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 4 – listine godina 1236–1255*, Zagreb, 1906.

CD IX
T. Smičiklas (ed.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 9 – listine godina 1321–1331*, Zagreb, 1911.

CD XIV
T. Smičiklas & M. Kostrenčić (eds.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 14 – listine godina 1367–1373*, Zagreb, 1916.

CD XVII
T. Smičiklas & S. Gunjača (eds.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 17 – listine godina 1386–1394*, Zagreb, 1981.

LITERATURA

Abramić & Colnago 1909
M. Abramić & A. Colnago, "Untersuchungen in Norddalmatien", *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 12, Wien, 1909, 13–112.

Alajbeg *et al*. 2019
A. Alajbeg, P. Dresler, M. Prišťáková & M. Vágner, "Arheološka istraživanja na Otresu 2017. i 2018. godine", *Starohrvatska prosvjeta* 46, 3. s., Split, 2019, 189–204.

Ančić 2020
M. Ančić, "Opatica Čika i kralj Petar Krešimir IV.: Bizant u susretu s Hrvatskim Kraljevstvom", in: P. Vežić & I. Josipović (eds.), *Abbatissa ingenuitate precipua: zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066.–2016.)"*, Zadar, 2020, 13–51.

Aston 1984
M. Aston, *Interpreting the Landscape: Landscape Archaeology and Local History*, London & New York, 1985.

Barada 1954
M. Barada, "Lapčani", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 300, Zagreb, 1954, 473–535.

Bekić & Uglešić 2020
L. Bekić & A. Uglešić, "Nalaz ranokarolinškog mača iz Škabrnje", *Starohrvatska prosvjeta* 47, 3. s., Split, 2020, 231–250.

Belošević 1997
J. Belošević, "Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra", *Diadora* 18–19, Zadar, 1997, 301–333.

Blaće 2015
A. Blaće, *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika Ravnih kotara* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet / unpublished PhD thesis, University of Zagreb, Faculty of Science), Zagreb, 2015.

Bojanovski 1974
I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.

Burić 1985
T. Burić, "Kameni namještaj bazilike u Žažviću", *Starohrvatska prosvjeta* 15, 3. s., Split, 1985, 165–181.

Chapman *et al*. 1996
J. Chapman, R. Shiel & Š. Batović, *The changing face of Dalmatia, archaeological and ecological studies in a Mediteranean landscape*, London, 1996.

Crkvenčić *et al*. 1974
I. Crkvenčić, M. Friganović, R. Pavić, V. Rogić & M. Sić, *Geografija SR Hrvatske: Južno Hrvatsko primorje*, sv. 6, Školska knjiga, 1974.

Čače 2007
S. Čače, "Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit", *Asseria* 5, Zadar, 2007, 39–81.

Čače 2008
S. Čače, "Aserija, rimske ceste i Plinijevi podatci", *Asseria* 6, Zadar, 2008, 11–27.

Čoralić 1997
L. Čoralić, *Put, putnici, putovanja: ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb, 1997.

Glavaš 2011
I. Glavaš, "Rimske ceste oko Skardone u svjetlu novih nalaza", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 167–180.

Gluščević 1987
S. Gluščević, "Benkovac / Glogovac", *Arheološki pregled* 27 (1986), Ljubljana, 1987, 83–84.

Hindle 2016
P. Hindle, "Sources for the English medieval road system", in: V. Allen & R. Evans (eds.), *Roadworks: Medieval Britain, medieval roads*, Manchester, 2016, 33–49.

Jakšić 1984
N. Jakšić, "Topografija pravca via Magna cesta vocata tendens per Lucam", *Starohrvatska prosvjeta* 14, 3. s., Split, 1984, 325–346.

Jakšić 1987
N. Jakšić, "Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke", *Starohrvatska prosvjeta* 17, 3. s., Split, 1987, 111–130.

Jakšić 2000
N. Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000.

Jurčević 2011
A. Jurčević, "Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine", *Starohrvatska prosvjeta* 38, 3. s., Split, 2011, 111–147.

Jurić 2007
R. Jurić, "Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca", *Starohrvatska prosvjeta* 34, 3. s., Split, 2007, 267–280.

Kalogjera 1987
A. Kalogjera, "Prirodnogeografska osnova i stanovništvo benkovačke mikroregije", in: J. Medini, I. Petricioli & M. Pekić (eds.), *Benkovački kraj kroz vjekove: zbornik 1*, Benkovac, 1987, 37–55.

Krnčević 1997
Ž. Krnčević, "Zaštitno arheološko istraživanje kod crkvice sv. Bartula u Piramatovcima", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 29/3, Zagreb, 1997, 97–100.

Laszlo Klemar & Zeman 2010
K. Laszlo Klemar & M. Zeman, "Naselja i organizacija prostora na srednjem istočnom Jadranu od antike do ranoga srednjeg vijeka-pitanje kontinuiteta (Bribir, Donje šibensko polje)", in: T. Šeparović, N. Uroda & M. Zekan (eds.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1: zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno- arheološka baština"*, Split, 2010, 147–165.

Laurence 2002
R. Laurence, *The Roads of Roman Italy: Mobility and Cultural Change*, London & New York, 2002.

Lučić 1987
J. Lučić, "O vezama Ravnih kotara s prekovelebitskim područjem u srednjem vijeku", in: J. Medini, I. Petricioli & M. Pekić (eds.), *Benkovački kraj kroz vjekove: zbornik 1*, Benkovac, 1987, 101–112.

Marasović 2005
T. Marasović, "Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, Split, 2005, 61–88.

Migotti 1992
B. Migotti, "Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije", *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, 225–249.

Miletić 1993a
Ž. Miletić, "Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31(18), Zadar, 1993, 63–88.

Miletić 1993b
Ž. Miletić, "Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32 (19), Zadar, 1993, 117–150.

Miletić 2004
Ž. Miletić, "O rimskim cestama na aserijatskom području", *Asseria* 2, Zadar, 2004, 7–21.

Miletić 2006
Ž. Miletić, "Roman Roads along the Eastern Coast: State of Research", in: S. Čače, A. Kurilić & F. Tassaux (eds.), *Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie = Putovi antičkog Jadrana : geografija i gospodarstvo*, Bordeaux & Zadar, 2006, 125–136.

Milotić 2010
I. Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb, 2010.

Milošević 2000
A. Milošević, "Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza", in: A. Milošević (ed.), *Hrvati i Karolinzi, I*, Split, 2000, 106–139.

Milošević 2000a
A. Milošević (ed.): *Hrvati i Karolinzi, II*, Split, 2000.

Milošević & Uroda 2019
A. Milošević & N. Uroda, "Arheološka slika Bribira", in: M. Brstilo Rešetar & K. Gotić (eds.), *Varvaria/Breberium/Bribir: razotkrivanje slojeva = historical layers revealed* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Zagreb, 2019, 24–53.

Pedišić 1990
I. Pedišić, "Piramatovci / Klapčevac", *Arheološki pregled* 29 (1988), Ljubljana, 1990, 180.

Pedišić 2003
I. Pedišić, „Arheološka istraživanja rimske ceste na položaju Maraguša kod Skradina", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 35/2, Zagreb, 2003, 49–52.

Petrinec 2009
M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.

Rapanić 1987
Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.

Skok 1954
P. Skok, "Postanak hrvatskog Zadra", *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 1, Zadar, 1954, 37–68.

Suić, Batović & Belošević 1968
M. Suić, Š. Batović & J. Belošević, *Nin: problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 1968.

Szilágyi 2014
M. Szilágyi, *On the Road: The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe*, Budapest, 2014.

Uglešić 2002
A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.

Uglešić 2006
A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Zadar, 2006.

van Tilburg 2007
C. van Tilburg, *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, London & New York, 2007.

Vežić 1996
P. Vežić, "Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja", in: M. Jurković & T. Lukšić (eds.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža: zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6–8. listopada 1992.*, Zagreb, 1996, 87–99.

Zekan 1986
M. Zekan, "Otres kod Bribira (nastavak revizijskog istraživanja)", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 18/1, Zagreb, 1986, 31–32.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.24

Ivor Karavanić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb

Department of Anthropology, University of Wyoming

Laramie, WY 82071, USA

ikaravanic@m.ffzg.hr

TRAGANJE ZA RANOM DUHOVNOŠĆU

Traganje za ranom duhovnošću važno je za pokušaje rekonstrukcija svjetonazora prapovijesnih zajednica i bolje razumijevanje tadašnjih društava. Religija kao sastavni dio života bila je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja te je na različite načine utjecala na društvo i imala bitnu ulogu u njegovu funkcioniranju. Premda je nužan oprez uz korištenje novih metoda pri pokušajima sagledavanja navedene problematike, suvremena arheološka znanost, uz korekcije i odbacivanje različitih interpretacija, omogućila je mnoštvo novih spoznaja. Najviše pozornosti u članku je pridano ranoj duhovnosti i prapočetcima religije u paleolitiku, dok su religije mezolitika i neolitika samo spomenute.

Ključne riječi: prapovijest, paleolitik, duhovnost, religija

Teme povezane s religijom i duhovnošću često su bile predmetom proučavanja i interpretacija arheologije te privlačile pozornost šire javnosti. Međutim, tijekom razvoja arheologije pristupalo im se na različite načine. Ovaj tekst posvećen je dragoj profesorici i kolegici Marini Milićević Bradač koja je na znanstveni način pristupala tim temama iz prapovijesne i klasične arheologije, a temelji se na ranijim promišljanjima i tekstovima autora (primjerice Karavanić 2012; Karavanić & Čondić 2018).

Traganje za ranom simbolikom i ulogom religije u prapovijesnim zajednicama posebno je važno za bolje razumijevanje društava što prethode pojavi objavljenih religija – kršćanstvu, židovstvu i islamu, te prirodnim religijama poput hinduizma i budizma (premda ga dio autora smatra više filozofskim modelom i pogledom na svijet). U traganju za početcima religioznosti usmjereni smo na arheološke i paleoantropološke nalaze, a moguće analogije mogu se potražiti u vjerovanjima suvremenih (ili povijesnih) plemena lovaca i nomada koji mogu poslužiti kao etnomodeli za proučavanje te problematike. Upravo oni, poznati po lovnom i skupljačkom gospodarstvu, imaju religiozne osjećaje koji su, prema F. Facchiniju (2004: 15) „…mnogo puta izraženi u obliku kozmičke religioznosti, koja zaista ima ishodište u začuđenosti pred prirodnim pojavama. Tako se rađa misao o vrhovnom Biću, o stvarnosti koja nadilazi prirodu i koju ljudi zovu Bogom."

Osim što smo, prema J. Bocheńskom (2001: 84.), za razliku od ostalih životinja, sposobni za refleksiju (nismo usmjereni samo na izvanjski svijet, već možemo razmišljati o sebi), čini se da smo „i jedina životinja koja ima sasvim sigurno znanje o samome sebi da mora umrijeti". Religije današnjice, ali i one drevnih civilizacija, bave se misterijem smrti koja je tema i antropologije, filozofije, umjetnosti, medicine, a odnos prema smrti zrcali se u posmrtnim ritualima koji često ovise o kulturnoj tradiciji pojedinih skupina (o antropologiji posmrtnih rituala v. Metcalf & Huntington 1991). Primjerice, temelj svih religija

A. Durman (2009: 235) objašnjava upravo pitanjem „je li smrt za čovjeka nepovratna činjenica ili ulaz u novi početak (u drugom okruženju ili novo rađanje)".

Nešto što danas, primjerice u kršćanskome ili islamskom svijetu, možda izlazi iz sfere religioznoga, u prapovijesti je moglo biti važan dio tog poimanja. Upravo je poznati povjesničar religija Mircea Eliade (2006: 7) napisao: „Na najdrevnijim razinama kulture živjeti kao ljudsko biće samo je po sebi religiozan čin jer hranjenje, seksualni život i rad imaju sakramentalnu vrijednost." Religiozan način mišljenja zamjetan je veoma dugo i on je jedan od fenomena prema kojemu se čovjek razlikuje od ostalih zemaljskih bića.

Danas postoji opširna literatura o tome kako u arheološkoj građi prepoznati vjerske rituale (v. primjerice Blake 2005; Forenbaher 2006; Renfrew & Morley 2009), a upravo su religija i rituali važna tema kognitivne arheologije. Kognitivna se arheologija bavi mnogim temama povezanima s vjerovanjima, mišljenjem, percepcijom i odlučivanjem, a postala je vrlo vrijedna otkad su je zastupnici postprocesualizma i procesualizma osamdesetih godina prošlog stoljeća snažno razvijali u Velikoj Britaniji, premda nije bila u središtu procesualističkih stremljenja (Dark 1995). Arheolozi kulturno-povijesnog pristupa uglavnom su bili sumnjičavi kada je riječ o mogućnosti rekonstrukcije vjerovanja iako ih je zanimala arheologija religije. Međutim, mnogim je nalazima pridavano kultno značenje samo zato jer drugačije nisu bili uporabno objašnjivi. Nasuprot tomu, C. Renferw (1985) smatrao je da je teme kognitivne arheologije moguće proučavati na procesualistički način (uz hipoteze koje je moguće provjeravati), a velik broj znanstvenika koji su se bavili tom problematikom u sklopu prapovijesne arheologije bilo je postprocesualnog usmjerenja (Dark 1995).

Postoji mnogo definicija religije. Primjerice, *Opći religijski leksikon* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža u Zagrebu) religiju (lat. *religio*, od *religare*: povezivati, okupljati) definira kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti, i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu." Međutim, kada općenito govorimo o začetcima religijskih vjerovanja, sam pojam religije nije nužno vezan za određen, strogo utvrđen vjerski sustav, već se ponajprije odnosi na vjeru u natprirodna bića i/ili zagrobni život, a taj je fenomen vjere katkad mogao biti popraćen ritualima. Vjerovanje u natprirodna bića najčešće je obilježje različitih religija, što je još 1871. uočio E. B. Tylor u knjizi *Primitive Cultures*, a ostala su obilježja preživljavanje nefizičke komponente osobe, izravno primanje inspiracije ili poruke natprirodnog bića i uvjerenje da se upražnjavanjem određenih rituala može utjecati na prirodni svijet (Boyer 1994). Posljednje pripada području magije koja upravo postupcima i obredima ljudskom voljom želi utjecati na prirodu. Pri proučavanju početaka religije često nije moguće razlikovati religiju od magije, pa tako ni magijske rituale, odnosno obrede (okultne se sile usmjeruju prema željenom učinku) od religijskih (simbolična narav, odnos prema božanskome). Štoviše, religija i magija u davnoj su prošlosti vjerojatno bile jedno.

Na još jedan problem pri proučavanju prapovijesnih vjerovanja upozorio je H. Potrebica koji navodi (2005: 74): „Općenito prilikom istraživanja prapovijesnih i protopovijesnih razdoblja arheološkom metodom, često se dogodi da znanstvenici govore o religiji iako zapravo nalaze i interpretiraju tragove

rituala. Rituali imaju definitivno unutrašnji ustroj i mehanizam, ali nisu jedina odrednica religijskog sustava pojedine zajednice, što svakako treba imati na umu prilikom pokušaja rekonstrukcije religijskih sustava prapovijesnih zajednica." Štoviše, ritual ne mora uvijek imati religiozno značenje (primjerice, plesovi kojima se slavi dolazak proljeća), a pod pojmom kulta istraživači obično razumijevaju ukupnost ritualnih čina kojima se iskazuje štovanje božanskoga (o definiciji religije, rituala i arheologije religije opširnije v. Insoll 2004).

Religiju ne treba promatrati samo u sklopu njezinih postavki i vjerovanja. Ona je usmjerena na ključna područja ljudskog postojanja, kao što su rođenje, smrt, bol, spolnost, dobro i zlo, te na različite načine utječe na društvo (i na životna područja koja obično smatramo sekularnima) i važna je za njegovo funkcioniranje (Dickson 1990; Insoll 2004). Taj utjecaj, međutim, nije jednosmjeran jer su, naime, različita društvena zbivanja, primjerice, razvoj tehnike i promjene gospodarstva, utjecala na religiju, odnosno prouzročila vidljive promjene u religijskome mišljenju, što je zamjetno pri usporedbi paleolitika, neolitika i metalnih razdoblja prapovijesti (v. Milićević Bradač 2002; Durman 2006; 2009; Burkert 2007). Primjerice, ako prihvatimo dvije osnovne predodžbe svijeta, vertikalnu i horizontalnu, što ih susrećemo u različitih populacija (o tome v. Milićević Bradač 2002), paleolitičkim nomadima više bi pristajala horizontalna predodžba. Naime, vertikalna predodžba povezuje se s neolitičkim poljodjelskim sjedilačkim stanovništvom koje pokopava mrtve ispod kuća ili u naseljima, a životni ciklus zbiva se iznad i ispod zemlje, uz vertikalu kuće, odnosno naselja (Milićević Bradač 2002). Prema istoj autorici horizontalna predodžba obuhvaća nomadske stočarske populacije poput Skita u kojih se životni ciklus zbiva na horizontali pejsaža, slično kao i u paleolitičkih lovaca (premda je riječ o drugačijim strategijama preživljavanja). Iznimka bi mogao biti primjer srednjoeuropskih gravetijenskih organiziranih i planskih naselja na otvorenome, koja su dugotrajnija staništa paleolitičkih zajednica i stoga možda već sadržavaju neke elemente vertikalne predodžbe (nema odvojenosti sakralnih od profanih prostora, pokopi su u sklopu naselja). Međutim, ti su elementi povezani s intenzitetom mobilnosti (dugotrajnije zadržavanje u određenim naseljima na otvorenome unutar lovačko skupljačkoga gospodarstva) i nisu prouzročeni gospodarskim razlikama, kao što to može biti slučaj u novijim razdobljima prapovijesti. Dakako, kao još jednu iznimku valja spomenuti Lepenski Vir na Dunavu u Srbiji, najbolje sačuvano mezolitičko naselje na kojem mezolitička populacija živi sjedilačkim načinom, što je inače značajka neolitika (Radovanović 1996; Borić 2008), a pojedina ostvarenja lokalno su toliko specifična (primjerice ljudi ribe iz Lepenskog Vira) da očituju vidnu svezu lokalnih okolišnih (Dunav) i globalnih gospodarskih (lov i ribolov) komponenti s religijom (Karavanić & Čondić 2018).

O religijskim obredima u prapovijesnog čovjeka možemo utemeljeno govoriti na osnovi materijalnih dokaza koji nisu vezani isključivo za potrebe biološkog opstanka pojedine jedinke ili skupine, već upućuju na postojanje određene sastavnice duhovnog života. Pritom je kontekst u kojem su nalazi pronađeni vrlo bitan kao i učestalost pojavljivanja takvih nalaza na različitim nalazištima. Na taj je način moguće izbjeći zamku da se svakom predmetu koji

nema jasno utilitarno značenje pridaje simbolično ili kultno. Ako na nekom nalazištu nema materijalnih ostataka koji bi upućivali na simboliku ili religiju, onda se o tome ne može raspravljati na znanstveni način, iako je jasno da sve simbolične geste ili rituali nisu ostavile materijalni trag. Štoviše, neki od materijalnih ostataka koje vežemo za svakidašnji život u određenim su okolnostima mogli imati simbolično značenje, što veoma često neće biti moguće prepoznati. Stoga pri interpretaciji arheoloških i paleoantropoloških nalaza, koji upućuju na kultno obilježje, nagađanje nije moguće izbjeći, a teškoće s kojima se istraživači mogu susresti slikovito je izrazio A. Leroi-Gourhan (1968: 9) napisavši: „Prethistoričar se pred činjenicom religioznog vjerovanja nalazi u istom položaju u kom bi se našlo neko razumno biće što se iskrcalo s drugog zvjezdanog sustava (a nepoznat mu je vjerski fenomen u čovjeka), kad bismo mu uz neukrašen kalež pokazali šampanjsku kupu, ili pak mesarski nož pored žrtvena noža." Unatoč tim teškoćama i rigoroznijoj znanstvenoj metodologiji koja se danas koristi, napisana su mnoga djela o toj temi i za nju danas postoji veliko znanstveno zanimanje. Štoviše, posljednjih je godina objavljeno mnoštvo novih radova o simboličnom ponašanju i/ili religiji u paleolitiku, a dinamika objavljivanja još se ubrzava.

Premda je današnja rigorozna arheološka znanost odbacila mnoge prijašnje interpretacije religioznosti u srednjem paleolitiku (poput kulta lubanje i kulta medvjeda), pouzdano se zna da su neandertalci prvi u ukupnoj povijesti ljudskog roda pokapali mrtve (Vandermeersch 2004). Štoviše, oni su, uz razvijenu simboličnu komunikaciju (Radovčić *et al*. 2015), mogli vjerovati u zagrobni život (Vandermeersch 2004; Karavanić 2012), a ponekad su na simbolički, možda i ritualan način tretirali pokojnike (Frayer *et al*. 2006). Štoviše, propitivanje smisla i davanje natprirodnog značenja određenim pojavama moglo je postojati još i prije, u razdoblju donjeg paleolitika, otkada potječu najraniji nalazi simboličkog ponašanja, odnosno simboličkog mišljenja (v. Rossano 2010).

Duhovni se život u začetku očitovao određenom simbolikom (koja se, dakako, pojavljuje i izvan religijskog okvira), posmrtnim ritualima, ritualnim pokopima ili pak nekim drukčijim religijskim ili magijskim obredima. Općenito rečeno, začetke religioznosti moguće je tražiti u trenutcima iznimne potresenosti, bola i žalosti zbog smrti bliskih i voljenih osoba, u strahu od vlastita nestajanja i nadi da se to neće dogoditi, u nemogućnosti tumačenja zbiljnosti svijeta logičnim načinom i sudbinskoj ovisnosti o prirodnim pojavama, u traženju čovjekova mjesta u svijetu što ga okružuje, u želji da natprirodno utječe na prirodu, u nedostatnosti koju kao pojedinci osjećamo prema bogatstvu i neizvjesnosti zemaljskog svijeta, veličini svemira (primjerice, pri pogledu na zvjezdano nebo) i/ili misteriju vremenske prolaznosti i onostranosti. S mnogima od tih prvih „filozofskih" pitanja i problema ljudsko se biće teško može jednostavno pomiriti i ona su se zasigurno nametala tijekom biološkoga i kulturnog razvoja.

Religija, odnosno religiozno ponašanje bilo je dijelom svakidašnjeg života i svjetonazora u gornjem paleolitiku. Lovci skupljači jedno su s prirodom, a životinje nisu samo bitne za preživljavanje, već imaju simboličku, vjerojatno i mitsku dimenziju. Dok su krizne situacije, u materijalnom i duševnom smislu, otvarale određena metafizička pitanja i tražile praktična rješenja, trenutci bla-

gostanja mogli su poslužiti za pozornije promatranje prirodnih mijena, propitivanja, tumačenja i materijaliziranja religioznih ideja koje prvi put poprimaju specifične figurativne umjetničke forme. Razina ekonomskih odnosa u gornjem paleolitiku toliko je napredovala da su umjetnici svoj „zanat" razvili do savršenstva, a vračevi ili šamani mogli su imati poseban društveni status.

Životinjske figurice iz tog razdoblja moguće je protumačiti kao totemističke simbole pojedinog plemena (premda to ne vrijedi za prikaze stijenske umjetnosti), a one antropomorfne možda predstavljaju božanstva ili duhove (Klein 1999). Određene figurice žena iz Italije povezuju se, međutim, sa šamanizmom (Mussi *et al*. 1999), kao i čovjekoliki kipić od bjelokosti s mačjom (odnosno lavljom) glavom iz Njemačke (Conard 2005). Čini se da je šamanizam uistinu izražen u pojedinim špiljskim prikazima, a ista je religija u suvremenih plemena također povezana sa stijenskom umjetnošću (Clottes & Lewis-Wiliams 1998). Postoji niz teorija koje nastoje objasniti fenomen paleolitičke umjetnosti, a većina njih taj fenomen povezuju s religijom (v. Karavanić 2012; v. Rukavina 2012). Stoga paleolitičku umjetnost na treba promatrati jednoznačno. Mnogi su prikazi bili motivirani vjerskim pobudama, ali su neki mogli nastati iz sasvim praktičnih (nereligioznih) i/ili estetskih razloga. Često je teško pouzdano razlikovati je li riječ o estetici, bilježenju, pohranjivanju podataka, magičnom značenju ili nekom drugom obliku simbolike. Pri tome uvelike može pomoći kontekst u kojemu je nalaz pronađen (stanište, grob) te usporedba sa sličnim nalazima. Međutim, stijensko slikarstvo nedvojbeno svjedoči da je zahtjevno dvodimenzionalno prikazivanje trodimenzionalne stvarnosti i čitanje takvih prikaza već bilo dio kulturne tradicije, čime je tzv. paket modrenog ponašanja do kraja „ispunjen".

Premda su paleolitičke religije prakticirale pokopne rituale, magiju i šamanizam, na što upućuju arheološki nalazi, teško je reći koliko je granica između materijalnoga i duhovnog svijeta u poimanju tadašnjih ljudi bila čvrsta. Sa sigurnošću možemo pretpostaviti postojanje različitih mitova, priča te kozmologija u kasnom gornjem paleolitiku (v. Kozłowski 2004 ; Rossano 2006). Uloga religije mogla je biti bitna u liječenju, prevladavanju stresa i različitih teškoća, jačanju zajedništva i osjećaja sigurnosti. Vrijednu ulogu u obredima vjerojatno su imale žene i muškarci, a obojeni otisci dječjih dlanova u negativu i uključivanje djece u izradbu keramičkih figurica upućuju na njihovo sudjelovanje u obredima te ravnopravan društveni položaj u gornjopaleolitičkim lovačko skupljačkim zajednicama (v. Karavanić 2012). Tu hipotezu podupire simbolika i trud uložen u pozornu pripremu dječjih pokopa.

Svi obredi koji su se izvodili nisu, međutim, morali imali religijsko značenje (primjerice, plesovi, ako su postojali), a možemo pretpostaviti da je barem neke simbolične postupke paleolitički čovjek provodio bez jasne predodžbe o njihovu značenju, što je, primjerice, Carl G. Jung (1987: 81) zapazio u brdskoga plemena na Mount Elgonu u Africi. To bi značilo da ljudi u dalekoj prošlosti možda nisu uvijek razmišljali o svojim simbolima, nego su ih živjeli i bili nesvjesno poticani njihovim smislom. Njihova je egzistencija bila, djelomice kao i u nas, istodobno i očita i misteriozna (Dickson 1990), a pouzdana spoznaja fizičke smrti u društvenom smislu nije shvaćana kao kraj osobe.

U mezolitiku vidljiva je raznolikost u načinima pokopa, koja varira od groblja do groblja, a po prvi put se primjenjuje spaljivanje pokojnika (Srejović 1979; Cullen 1995), što svjedoči o kompleksnoj društvenoj organizaciji te varijabilnosti u religijskim obredima. Na pojedinim mezolitičkim grobljima posebna se pažnja posvećuje pokopima pasa (Mithen 1994), premda najraniji pokop psa sa svojim gospodarom potječe još iz paleolitika (Morey & Jeger 2022). Kao i ranije umjetnost često prati religiju, a na pojedinim mjestima umjetnička ostvarenja lokalno su toliko specifična da očituju vidnu svezu lokalnih okolišnih i globalnih gospodarskih komponenti s religijom.

U odnosu na paleolitik, neolitik se, kao i mezolitik, razvija u promijenjenim okolišnim uvjetima. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je svjetonazor neolitičkog čovjeka bio u skladu sa sjedilačkim načinom života i proizvodnjom hrane. Međutim, uzroci prijelaza na sjedilački način života i proizvodnju hrane u novije se vrijeme traže u sferi simbolike i duhovnosti kasnih lovačko skupljačkih zajednica, odnosno drugačijeg poimanja čovjeka s obzirom na njegov utjecaj na prirodne procese (v. Karavanić & Čondić 2018 i ondje navedenu literaturu). Dok su paleolitički lovci u punom smislu sastavni dio prirode, neolitički se čovjek u svom umu, kao proizvođač hrane i gospodar životinja, izdiže nad prirodnom stvarnošću formirajući novi svjetonazor. Na vidno drugačiji način poštuje religioznu dimenziju, pa se novi religijski koncepti očituju monumentalnim svetištima ali i nizom izrađevina simboličke namjene te složenim pokopnim praksama.

Jedno od obilježja prema kojima se ljudi razlikuju od ostaloga životinjskog svijeta zasigurno je postojanje određenih religijskih sustava. Unatoč silnom znanstvenom razvoju i višestrukom umnažanju znanja posljednjih desetljeća, ne možemo egzaktno odgovoriti na pitanje nastavlja li ljudska osobnost (duša) postojati nakon smrti fizičkog tijela, i taj odgovor i dalje ostaje u području vjere. Propitivanje onostranosti svojstveno je čovjeku, ali je teško točno odrediti kada se i zašto pojavila religioznost. Razmišljanja o smrti i nastavku života vrlo su stara, možda i starija od prvih materijalnih tragova koje s njima možemo povezati. Udaljeni desetcima tisuća godina od povijesnih pisanih izvora, usmjereni smo na proučavanje arheoloških i paleoantropoloških nalaza. Pri pokušajima interpretacija vjerovanja i obreda paleolitičkih ljudi često smo primorani služiti se pretpostavkama i nagađanjima. Pri rješavanju mnogobrojnih pitanja i dvojbi djelomice pomažu etnomodeli vidljivi na nižim stupnjevima gospodarskih odnosa suvremenih nomada i lovaca. Ipak, neprestano smo izloženi opasnosti da dobivena slika bude poprilično iskrivljena današnjim načinom poimanja, odnosno kulturnom matricom, pa će mnoga stajališta simbolike i religioznosti različitih prapovijesnih populacija nažalost ostati nepoznata, nedokučiva ili pogrješno protumačena. U novijoj su literaturi revidirani prijašnji zaključci, a rigorozna metodologija koju nameće suvremena arheološka znanost, uz korekcije i odbacivanje različitih interpretacija, omogućila je i mnoštvo novih spoznaja. Na taj nas način dinamika znanstvenih rasprava i nova otkrića približavaju duhovnom svijetu davnih predaka čija su vjerovanja i materijalna ostavština dio zajedničke ljudske prošlosti i kulturnog naslijeđa.

LITERATURA

Blake 2005
E. Blake, "The material expression of cult, ritual, and feasting", in: E. Blake & A. B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford. 2005, 102–129.

Bocheński 2001
J. M. Bocheński, *Uvod u filozofsko mišljenje*, Split, 2001.

Borić 2008
D. Borić, "Kultura Lepenskog Vira u svetlu novih istraživanja", *Glasnik srpskog arheološkog društva* 24, Beograd, 2008, 9–44.

Boyer 1994
P. Boyer, The *Naturalness of Religious Ideas: A cognitive theory of religion*, Berkeley, 1994.

Cullen 1995
T. Cullen, "Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave", *Antiquity* 69, Cambridge, 1995, 270–289.

Burket 1979
W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley, 1979.

Clottes & Lewis-Williams 1998
J. Clottes & D. Lewis-Williams, *The Shamans of Prehistory: Trance and magic in painted caves,* New York, 1998.

Conard 2005
N. J. Conard, "Aurignacian art in Swabia and the beginnings of figurative representations in Europe", in: A. Broglio & G. Dalmeri (eds.), *Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete: Grotta di Fumanne e Riparo Dalmeri*, Memoire del Museo Civico di Storia Naturale di Verona 2, serie, Verona, 2005, 102–129.

Dark 1995
K. R. Dark, *Theoretical Archaeology*, Ithaca, 1995.

Dickson 1990
D. B. Dickson, *The Dawn of Belief: Religion in the Upper Paleolithic of Southwestern Europe,* Tucson, 1990.

Durman 2006
A.Durman, "Simbol Boga i kralja", u: J. Poklečki Stošić (ed.), *Simbol Boga i kralja: Prvi europski vladari*, Zagreb, 2006, 11–84.

Durman 2009
A. Durman, "Valja nama preko rijeke", u: T. Petrović Leš (ed.), *Zbornik radova u čast 70. obljetnice Vitomira Belaja*, Zagreb, 2009, 235–265.

Elijade 2006
M. Eliade, *Povijest vjerovanja i religijskih ideja, I. dio: Od kamenoga doba do eleuzinskih misterija*, Zagreb, 2006.

Facchini 2004
F. Facchini, "Tražitelji beskonačnoga – otkada?", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 2004, 717–81

Forenbaher & Kaiser 2009
S. Forenbaher & T. Kaiser, T. (eds.), *Grapčeva špilja: pretpovijesni tor, stan i obredno mjesto*, Split, 2009.

Frayer *et al*. 2006
D. W. Frayer, J. Orsckiedt, J. Cook, M. D. Russell & J. Radovčić, "Krapina 3: Cut marks and ritual behaviour?", *Periodicum biologorum* 108/4, Zagreb, 2006, 519–524.

Insoll 2004
T. Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, New York, 2004.

Jung 1987
C. G. Jung, Čovjek i njegovi simboli, Zagreb, 1987.

Karavanić 2012
I. Karavanić, *Prapočetci religije: simbolika i duhovnost u paleolitiku*, Zagreb, 2012.

Karavanić & Čondić 2018
I. Karavanić & N. Čondić, *Religije kamenog doba*, Zadar, 2018.

Klein 1999
R. G. Klein, *Human Career*, Chicago, 1999.

Kozłowski 2004
J. K. Kozłowski, "Religiozni osjećaj tijekom pretpovijesti: gornji paleolitik", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 2004, 53–81.

Leroi-Gourhan 1968
A. Leroi-Gourhan, *Religije prethistorije: paleolit*, Zagreb, 1968.

Milićević Bradač 2002
M. Milićević Bradač, "The living, the dead, and the graves", *Histria Antiqua* 8, Pula, 2002, 53–62.

Metcalf & Huntington 1991
P. Metcalf, & R. Huntington, *The Celebrations of Death: The Anthropology of mortuary ritual* (2. izdanje), Cambridge, 1991.

Mithen 1994
S. J. Mithen, "The Mesolithic Age" in: B. Cunliffe (ed.), *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford, 79–135.

Morey & Jeger 2022
D. F. Morey & R. Jeger, „When dogs and people were buried together", *Journal of Anthropological Archaeology* 67, 2022, https://doi.org/10.1016/j.jaa.2022.101434

Mussi *et al*. 1999
M. Mussi, J. Cinq-Mars & P. Bolduc, "Echoes from the mammoth steppe : the case of the Balzi Rossi", in: W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda i K. Fennema (eds.), *Hunters of the Golden Age*, Analecta Praehistorica Leidensia 31, Leiden, 1999, 105–124.

Potrebica 2005
H. Potrebica, "Halštatski religijski fenomeni na tlu Hrvatske", *Histria Antiqua* 13, Zagreb, 2005, 73–84.

Radovanović 1996
I.Radovanović, *The Iron Gate Mesolithic,* Archaeological Series 11. International Monographs in Prehistory, Ann Arbor, 1996.

Radovčić *et al*. 2015
D. Radovčić, A. Oros Sršen, J. Radovčić & D. W. Frayer, „Neandertal jewelry: modified white-tailed eagle claws at Krapina", *PLoS ONE* 10 (3), 2015, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0119802

Rossano 2006
M. J. Rossano, "The religious mind and the evolution of religion", *Review of General Psychology* 10/4, 2006, https://doi.org/10.1037/1089-2680.10.4.346

Rossano 2010
M. J. Rossano, "Making friends, making tools, and making symbols", *Current Anthropology* 51 (Suppl.), Chicago, 2010, S89–S98.

Renfrew 1985
C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, London, 1985.

Renfrew & Morley 2009
C. Renfrew & I. Morley (eds.), "*Becoming Human: Inovation in Prehistoric material and Spiritual Culture*", Cambridge, 2009.

Rukavina 2012
I. Rukavina, *Umjetnost ledenog doba*, Zagreb, 2012.

Srejović 1979
D. Srejović, "Protoneolit – kultura Lepenskog Vira", in: A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo, 1979, 33–76.

Vandermeersch 2004
B. Vandermeersch, "Najstarije sahrane", u: *Religioznost u pretpovijesti*, Zagreb, 19–51.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.25

Tomislav Kiš
Savska cesta 50
HR-10360 Sesvete, Zagreb
kistomislav96@gmail.com

HRAMOVI KAO MJESTA OZDRAVLJENJA – PRIMJERI JADERA I KORINIJA

[1]*U radu su obrađena dva epigrafska spomenika koji predstavljaju rijetke potvrde hramova s izraženim profilaktičkim značajkama na prostoru rimske provincije Dalmacije. Riječ je o natpisu Marka Publicija Kampana iz Jadera, posvećenom Apolonu Likijskom, te o posveti bogovima i božicama iz Korinija, nastaloj prema proročanstvu Apolona Klarskog. Rasprava se temelji na analizi sadržaja i usporedbi spomenika s analognom epigrafskom građom iz drugih dijelova Carstva. Glavni je cilj ukazati na njihove osobitosti te ih smjestiti u kontekst epidemijskih prijetnji i bolesti pojedinaca kako bi se rasvijetlili razlozi njihova nastanka. U tom je okviru razmotrena i tvrdnja o međusobnoj povezanosti jaderskog i korinijskog natpisa, koja se pokazuje malo vjerojatnom.*

Ključne riječi: Apolon Klarski, Apolon Likijski, *diis deabusque*, Jader, Korinij

Uvod

Unatoč tome što su imala značajnu ulogu u duhovnom životu stanovništva svih dijelova Rimskog Carstva,[2] posebno u razdobljima kada su prijetile epidemije te u situacijama kada su se pojedinci suočavali s vlastitim zdravstvenim poteškoćama ili bolestima svojih bližnjih, mjesta ozdravljenja i iscjeljenja na kojima su bila uspostavljena svetišta ili podignuti hramovi posvjedočena su relativno malim brojem materijalnih ostataka u usporedbi s ostalim kategorijama sakraliziranih prostora. Takvo stanje vrijedi i za područje rimske provincije Dalmacije, gdje se postojanje navedenih prostora najčešće može samo pretpostaviti na temelju termalnih i mineralnih vrela, uz koja su takvi hramovi i svetišta često bili organizirani,[3] te arheoloških potvrda kultova Asklepija, Serapisa i drugih božanstava koja su, ovisno o kontekstu i specifičnim potrebama pojedinih religijskih zajednica, također mogla poprimiti profilaktičke i iscjeliteljske karakteristike.

U ovom će radu pažnja biti usmjerena na dva natpisa iz Jadera i Korinija, koji pripadaju najznačajnijim epigrafskim svjedočanstvima hramova i svetišta iz rimske Dalmacije s primarnom ozdraviteljskom namjenom. Iako su danas

1 Ovaj rad posvećujem profesorici Marini Milićević Bradač u znak duboke zahvalnosti za mentorstvo, podršku i sve preneseno znanje, ne samo iz arheologije nego i iz brojnih tema koje nadilaze granice struke. Njezina predanost radu sa studentima, erudicija i pristupačnost ostavili su neizbrisiv trag u mom obrazovanju i razvoju.

2 Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta *Između bogova i ljudi – Kultovi i stanovništvo rimske Dalmacije prema zavjetnim natpisima*, koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ IP-2020-02-7214, voditeljica dr. sc. Ljubica Perinić).

3 Za više o ovoj temi vidi: Bassani *et al.* 2019.

izgubljeni i naizgled ne pružaju mnogo informacija, ovi će se spomenici promotriti u svjetlu religijskih i profilaktičkih potreba koje su proizlazile iz epidemijskih prijetnji i bolesti pojedinaca. U tom će se okviru dodatno nastojati valorizirati postojeći zaključak o njihovu međusobnom odnosu i razlozima koji su doveli do uspostave zdanja u kojima ili ispred kojih su bili postavljeni. Obrada će se temeljiti na analizi tekstova spomenika te njihovoj usporedbi s epigrafskom građom analognog sadržaja iz ostalih dijelova Carstva.

Jader – natpis Marka Publicija Kampana

Jednu od tek triju poznatih epigrafskih potvrda Apolonova kulta iz Liburnije predstavlja danas izgubljeni natpis, koji je prema zapovjedi Marka Publicija Kampana,[4] čuvara hrama, podignut i posvećen Apolonu Likijskom:

Apollini Lycio / M(arcus) Publicius / Campanus ae/dituus iussu / ipsius d(edit) d(edicavit) [5]

Prema podatcima iz kraće objave I. Lučića može se zaključiti da je spomenik pronađen u blizini izvora u današnjem gradskom predjelu Kolovare.[6] S obzirom na to da je najvjerojatnije riječ o votivnoj ari, J. Medini opravdano smatra da je stajao unutar sakraliziranog prostora te da stoga potvrđuje postojanje mjesta štovanja Apolona Likijskog u neposrednoj blizini antičkog Jadera (Medini 1970). U prilog navedenom tumačenju ide i činjenica da je dedikant naveden kao *aedituus*. Tu su službu tijekom Carstva uglavnom obnašali peregrini ili oslobođenici i njihovi potomci, među koje je prema onomastičkoj analizi moguće ubrojati i Marka Publicija Kampana (Alföldy 1969: 112; Medini 1970: 134–135; 137). Ona je uključivala brigu o otvaranju hrama, njegovoj sigurnosti, posjetiocima, čistoći i održavanju posvećenog prostora, iz čega slijedi da je djelovanje dedikanta moralo biti usko vezano uz neko sakralno zdanje u antičkom Jaderu ili njegovoj okolici. S obzirom na to da na natpisu nije navedeno ime drugog božanstva kojem bi hram mogao biti posvećen,[7]

4 Manji broj spomenika koji posvjedočuju kult Apolona ukazuje na to da on nije bio među popularnijima u rimskoj provinciji Dalmaciji. Uz ovdje obrađivani natpis, s prostora Liburnije poznata su još dva s imenom ovog boga. Prvi je pronađen u Koriniju (CIL III 2880) i uključen u ovaj rad, a drugi, s vrlo jednostavnom posvetom, u Varvariji (Medini 1970: 132; EDH 072479; EDCS 59500041; TM 660510).

5 Literatura: Lucius 1673: 38; CIL III 2902; ILS 4050; Pavan 1958: 129–130; Medini 1970; Kurilić 1999: br. 2027; Zović i Kurilić 2015: 428, br. 60; EDH 060137; EDCS 28400154; TM 185934.

6 I. Lučić konkretnije navodi da je natpis pronađen *extra Jader prope fontem* (Lucius 1673: 38). Medini ističe da je Lučić, prema svemu sudeći, smatrao kako će ovaj kratki opis biti dostatan suvremenim čitateljima, koji će znati da se radi o najvažnijem izvoru u okolici Zadra, u predjelu Kolovare (Medini 1970: 132–133).

7 U ovom je slučaju jasno da je riječ o hramskoj građevini, s obzirom na Kampanova zaduženja te činjenicu da je naziv *aedituus* izveden iz imenice *aedes*. Unatoč postupnom brisanju terminoloških razlika tijekom Carskog razdoblja, potonji se pojam ipak primarno odnosi na hramske građevine, zbog čega je po značenju blizak hrvatskoj riječi „hram" te ga tako treba i prevoditi. *Aedes* se, kao boravište, odnosno „kuća" određenog božanstva, mogla nalaziti na zemljištu definiranom kao *templum*. Međutim, ona nije nužno morala biti inaugurirana. Ceremonije

najizglednije je da je Marko Publicije Kampan bio čuvar građevine u kojoj je održavan upravo kult Apolona Likijskog (Pavan 1958: 129–130; Medini 1970: 136–137). Dakako, otvorenom treba ostaviti i mogućnost postavljanja votivne are unutar svetišta u kojem je štovano više različitih božanstava, primjerice Apolon i nimfe ili ostali bogovi čije su uloge uže vezane uz vodu ili ozdravljenje. Usto je moguće, iako malo vjerojatno, da je Kampan službu obnašao u hramu nekog drugog, nama nepoznatog božanstva, a aru odlučio posvetiti Apolonu Likijskom iz nejasnih razloga.

O formalnim karakteristikama i karakteru hramske građevine nema podataka. Njezin smještaj u gradskom ageru, izvan urbanog središta antičkog Jadera i manja popularnost Apolonova kulta u provinciji Dalmaciji sugeriraju da je zdanje bilo skromnijih dimenzija. Vrijeme i razlozi njegova nastanka, kao i uvođenja kulta Apolona Likijskog u Jader, također nisu posve jasni. J. Medini naglašava profilaktičku narav navedenog božanstva te na osnovi nje pretpostavlja da se utemeljenje kulta može dovesti u vezu s čestim epidemijama kuge (Medini 1970: 138–140). Isti je autor nadalje pokušao povezati jadersku aru sa spomenom klarskog Apolona na natpisu iz Karina, a potom nastanak oba spomenika dovesti u vezu s velikom epidemijom kuge 80-ih godina 1. stoljeća, kada pokušava smjestiti i uspostavu hrama Apolona Likijskog (Medini 1970: 141–143). Za takvu interpretaciju, međutim, ne postoje čvrste osnove, budući da nije dostupan precizniji kontekst pronalaska ovih dvaju natpisa, niti pouzdani epigrafsko-paleografski kriteriji za njihovu dataciju unutar granica jednog desetljeća. Štoviše, riječ je o posvetama koje se značajno razlikuju u svome sadržaju, što zorno ilustriraju osobitosti karinskog natpisa, o kojima će biti više riječi u nastavku.

Isto tako, tijekom 1. i 2. stoljeća, razdoblja u koje se datira Kampanov natpis, prijetilo je više epidemija kuge, a ne treba zanemariti ni ostale bolesti zbog kojih je postojala trajna potreba za kultnim prostorima na kojima se tražila zaštita i ozdravljenje. Interpretaciju Apolonova hrama u blizini Jadera kao jednog od takvih prostora podupire pretpostavljena lokacija njegova podizanja. Naime, u tom kontekstu nije presudno čak ni to je li natpis pronađen u Kolovarama ili nekom drugom, obližnjem lokalitetu, već činjenica da je otkriven *prope fontem*. Apolonova svetišta, napose ona u Maloj Aziji, u većini su slučajeva bila smještena uz izvore, a sličan obrazac moguće je pratiti i u drugim dijelovima Rimskog Carstva, gdje se ovaj bog, značajno više od ostalih liječničkih božanstava, pojavljuje upravo u spomenutim ambijentima (Bassani 2019: 17; Bassani & Fusco 2019: 4–5). Značajno je istaknuti da je jedan od takvih primjera zabilježen i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, odnosno na prostoru današnje Ilidže, gdje su pronađena dva natpisa koja potvrđuju štovanje ovog boga.[8] Prema svemu sudeći, oni se mogu dovesti u vezu s liječilištem uz mine-

kojima je neka građevina posvećivana nazivale su se *consecratio* i *dedicatio*, iako je u nekim slučajevima *aedes* mogla biti podvrgnuta i obredu *inauguratio*, čime je ujedno postajala i *templum* (Carettoni 1958).

8 Na prvom je natpisu (CIL III 13858) zabilježen rijedak epitet *Tadeus*, dok se na drugom (ILJug 1579) Apolon pojavljuje bez pridjevka.

ralne izvore, koje je na tom mjestu postojalo tijekom rimskog razdoblja (Imamović 1977: 211–213).

Izvori su, baš kao i drugi orijentiri u krajoliku, bili mjesta na kojima je dolazilo do dodira s onostranim te su često zadržavali značaj svetih mjesta još iz ranijih, predrimskih razdoblja. Stoga je i prostor na kojem je podignut hram Apolona Likijskog mogao imati sličnu tradiciju. Na pitanje kada je na njemu podignuto formalizirano arhitektonsko ostvarenje nije moguće dati konkretniji odgovor od toga da je moralo nastati prije kraja 2. stoljeća. Također nije poznata njegova konačna sudbina,[9] no valja naglasiti da su Kolovare, vjerojatno mjesto pronalaska natpisa Marka Publicija Kampana, očuvale kontinuitet kultnog mjesta sve do srednjega vijeka, kada je uz zdenac podignuta predromanička šesterolisna crkva sv. Marka (Petricioli 1958: 63–64).

Korinij – posveta bogovima i božicama

Pored dva natpisa sa spomenom Latrina imena, koji su gotovo sigurno stajali unutar svetišta posvećenih toj božici, u Karinu su otkriveni spomenici s posvetama Jupiteru, Jupiteru Najboljem i Najvećem, Janu Ocu, Liberu Ocu te bogovima i božicama.[10] Ovi natpisi potvrđuju održavanje nabrojanih kultova u antičkom Koriniju te, slijedom toga, upućuju na vjerojatno postojanje pripadajućih sakralnih prostora. Međutim, ta pretpostavka i oskudni podatci temeljeni na paleografsko-epigrafskoj i onomastičkoj analizi nisu dostatni za bolje razumijevanje širih okolnosti njihova nastanka. Iznimku čini zadnji od nabrojanih spomenika, posvećen bogovima i božicama, prema proročanstvu Apolona Klarskog:

D(is) deabusque / secundum inter/p<r>et{r}ationem Cla/rii Apollinis[11]

Riječ je o jednom od ukupno jedanaest poznatih epigrafskih spomenika koji su uglavnom bili ugrađeni u zidove arhitektonskih ostvarenja diljem zapadnog dijela Carstva te na jednom lokalitetu Male Azije,[12] a sadržavaju

9 J. Medini tvrdi da su svetište i kult Apolona Likijskog održavani do 4. stoljeća (Medini 1970: 144), no to za sada mora ostati samo na razini izgledne pretpostavke.

10 CIL III 9970; 9971 (Latra); ILJug 2862 (Jupiter); CIL III 9968 (Jupiter Najbolji i Najveći); CIL III 2881 (Jan Otac); ILJug 2864 (Liber Otac); ILJug 2864 (Liber Otac); CIL III 2880 (bogovi i božice).

11 Literatura: CIL III 2880; ILS 3230a; Medini 1970: 141, n. 42; Kurilić 1999: br. 2264; Mitchell 2003: 151, br. 2; Jones 2005: 293; Zović & Kurilić 2015: 431, br. 79; Vukov 2018: 294, br. 234; EDH 060045; EDCS 28400132; TM 185892.

12 Ovi spomenici i najvažnija literatura o njima nabrojani su u: Jones 2005: 293; 2006. Riječ je o 10 natpisa na latinskom i jednom natpisu na grčkom jeziku. Većina njih bila je uklesana na blokovima ili pločama predviđenima za ugradnju i isticanje unutar zidanih struktura (Jones 2005: 294). Grčki natpis, jedini iz ove skupine sa sigurnim arheološkim kontekstom, pronađen je u cisterni ispod dvorišta većeg rezidencijalnog zdanja na lokalitetu *Melli* u Pisidiji (Mitchell 2003: 153). On se usto izdvaja tipološkim određenjem, budući da je riječ o žrtveniku na kojem je mogla stajati manja skulptura (Jones 2005: 294). Izvorno je možda bio postavljen unutar prostorije s eksedrom na prvom katu navedene kuće, koja je protumačena kao manje svetište, odnosno kapela (usp. Mitchell 2003: 153). Također vrijedi dodati da opisani spomenik čini jedinu posvetu ovakvog sadržaja koja je pronađena istočno od Korinija.

esencijalno istu formulaciju, uz manje sadržajne i ortografske varijacije. Tako se, primjerice, na karinskom natpisu, kao i na onom iz Gabija (AE 1986, 119), izostavlja riječ *oraculi*, a zamjećuje se i klesarska pogreška u uklesanoj riječi *interpetrationem*, umjesto *interpretationem*. Premda su ovi spomenici pronađeni diljem triju kontinenata, njihova konceptualna istovjetnost sugerira da su gotovo sigurno nastali iz istog razloga unutar užeg perioda između sredina 2. i 3. stoljeća, kada su datirani temeljem paleografskih obilježja, pa ih je potrebno zajedno sagledavati.

U radovima objavljenima na temu ove skupine natpisa iznesen je niz interpretacija i odgovora na pitanja o tome kada su, zašto i na čiji poticaj nastali. Različita tumačenja moguće je podijeliti u dvije osnovne skupine na osnovi njihove „religiozne" ili „sekularne" naravi.[13] U prvu kategoriju ubrajaju se mišljenja prema kojima natpisi sugeriraju jedinstvo vjere kojem je klarsko proročište težilo, odnosno gotovo monoteističke tendencije koje su stvarale potrebu za štovanjem svih božanstava kao dijelova jedinstvene cjeline ili vrhovnog Bića (Nock 1972: 160–165; Nilsson 1967: 477–478; Mitchell 2003: 153–155). Nasuprot tome, „sekularna" objašnjenja temelje se na konstatacijama o zdravstvenim problemima cara ili epidemijskim prijetnjama koje su dovele do konzultacije proročišta. Uzimajući u obzir dostupne povijesne činjenice i vremenski okvir nastanka spomenika, čini se da potonja tumačenja počivaju na mnogo čvršćim polazišnim točkama pa će im u nastavku biti posvećena veća pažnja.

Prvo od dvaju značajnijih sekularnih objašnjenja zastupao je E. Birley. On je držao da su natpisi morali nastati u isto vrijeme po zapovjedi cara koji je konzultirao proročište zbog toga što bi samo osoba najvišeg autoriteta mogla biti odgovorna za poštovanje dobivenih uputa na iznimno širokom geografskom prostoru i uživati podršku vojske, koja se iščitava iz posvete bogovima i božicama koju su u Housesteadsu postavili pripadnici Prve kohorte *Tungrorum* (Birley 1974).[14] Kao konkretnu carsku osobu koju treba dovesti u vezu s ovim spomenicima autor predlaže Karakalu i navodi da je on mogao konzultirati klarsko proročište 213. g., kada je već bio bolestan (Birley 1974). Već je napomenuto da sadržaj, tipološko određenje i paleografsko-epigrafske značajke natpisa upućuju na njihov nastanak u uskom vremenskom periodu te na zajednički motiv iza njihove narudžbe. U tom okviru, Birleyjevi argumenti uvjerljivo pronalaze izvor smjernica za postavljanje posveta u samom vrhu središnje vlasti.[15] Drugi dio autorova objašnjenja teže je dokazati, iako valja naglasiti da mu određeni podatci idu u prilog. Karakalino loše zdravstveno

13 Podjela ponuđenih interpretacija na osnovi njihove religiozne ili sekularne pozadine preuzeta je iz Jones 2005.

14 Ovo je jedina posveta bogovima i božicama iz obrađene skupine kod koje su navedeni dedikanti.

15 S ovime se ne slaže R. Lane Fox. On, naime, navodi da ne postoje dokazi koji bi povezivali djelovanje specifične carske religijske politike s postavljanjem ovih epigrafskih spomenika te da oni nisu nužno morali biti naručeni u isto vrijeme, odnosno da je vjerojatnije da su nastali "između sredine 2. i sredine 3. st., ponekad kao odgovor na konzultacije, ponekad, možda, na temelju izvješća o tuđim konzultacijama" (Lane Fox 1986: 194).

stanje dovelo je, naime, do nedvojbenih promjena u materijalnosti religijske komunikacije na razini Carstva (Szabó 2022: 102–103). Unatoč tome što o detaljima careve bolesti ne postoji mnogo informacija, materijalnih ostatci i riječi antičkih pisaca potvrđuju da je on bio čest posjetitelj hramova i svetišta u kojima su održavani sve popularniji kultovi božanstava s istaknutim iscjeliteljskim aspektom (Cass. Dio. LXXVIII. 15. 3-7; Hdn. IV. 8. 3; Rowan 2012: 110–144), među kojima se ističu Asklepije, izijačka božanstva, Apolon *Conservator* i Apolon *Grannus*. S obzirom na Karakaline zdravstvene okolnosti te značaj koji je pridavao raznim aspektima Apolonova kulta,[16] car je također mogao konzultirati proročište Apolona Klarskog, koje je tijekom 3. st. uživalo veliku popularnost.

S druge strane, C. P. Jones se slaže oko toga da su natpisi nastali iz istih motiva prema naredbama iz Rima, no zastupa mišljenje prema kojem su oni bili apotropejskog karaktera i za cilj imali osigurati božansku zaštitu od epidemije koja je prijetila širem stanovništvu (Jones 2005: 296–301). Konkretnije, autor ove epigrafske spomenike dovodi u vezu s antoninskom kugom, koja je harala Carstvom nakon što su je 165. g. s istoka, po završetku pohoda protiv Parta, donijele trupe Lucija Vera, a kao cara koji je možda konzultirao klarsko proročište navodi Marka Aurelija (Jones 2005: 296–301). Ovo objašnjenje uvelike se temelji na šest natpisa sa spomenom klarskog Apolona, koji potvrđuju praksu podizanja votivnih žrtvenika ili skulptura prema uputama proročišta u trenutcima opasnosti od kuge u doba Antonina.[17] Autor nadalje konstatira kako formula *diis deabusque* ističe važnost pozivanja u pomoć većeg broja božanstava te da ju je, kao što je R. Lane Fox već ranije naveo (Lane Fox 1986: 194–195), potrebno povezati s općim strahovima stanovništva različitih dijelova Carstva (Jones 2005: 299). Međutim, ponovo se naglašava da su ti strahovi vezani uz epidemiju za vladavine Marka Aurelija. To, osim usporednog materijala i dostupnih podataka o djelovanju klarskog proročišta, potvrđuju tip, karakter i mjesto isticanja posveta bogovima i božicama te činjenica da bi se postavljanje natpisa iz Housesteadsa moglo objasniti velikim dankom koji je antoninska kuga uzela u vojnim redovima (Jones 2005: 299).

Prisustvo ove vrste natpisa u arhitektonskim zdanjima diljem više provincija najuvjerljivije se može objasniti upravo posredničkom ulogom rimske vojske,[18] čija je mobilnost predstavljala važan čimbenik u širenju religijskih obrazaca diljem Carstva. Iako se ne može isključiti mogućnost da je Karakala konzultirao proročište Apolona Klarskog, takav posjet nije dokumentiran, za razliku od njegovih boravaka u brojnim drugim svetištima s izraženim iscje-

16 Za više o odnosu Karakale i Apolona, s osobitim osvrtom na Apolona Klarskog, vidi: Rowan 2012: 115–129.

17 Narudžba četiri od navedenih šest natpisa nesumnjivo je vezana uz antoninsku kugu, dok je za posljednja dva vrlo izgledna. Detaljnije vidi u: Jones 2005: 298–299. Također usp. Parke 1985: 149–150. Za više o antoninskoj kugi konzultiraj: Krnjeta 2021.

18 Istog je mišljenja A. Busine, koja smatra da difuziju zapisane formule treba pripisati vojnicima koji su ju prenosili na različite dijelove Carstva, a ne carskoj intervenciji (Busine 2005: 184–189).

liteljskim karakteristikama (Mráv 2000: 86; Kušan Špalj 2017: 278). Također je poznato da su u takvim sakraliziranim prostorima podizani spomenici u njegovu čast, bilo prigodom careva dolaska, bilo na inicijativu lokalnih dužnosnika ili službenika. Jedno od reprezentativnijih svjedočanstava te vrste dolazi i s hrvatskog povijesnog prostora, iz Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*). Riječ je o reljefnoj ploči s prikazom Eskulapa, božice Salus i Telesfora te natpisom koji sadržava molitvu za zdravlje i pobjedu cara Karakale (Kušan Špalj 2017: 271–280). Međutim, takvi se spomenici ne mogu povezati s natpisima koji sadržavaju formulaciju *diis deabusque*, što dodatno naglašava drukčiji kontekst njihova postavljanja.

Karinski je natpis, dakle, bio ugrađen u sakralnu građevinu koja je služila kao mjesto na kojem se tražila zaštita stanovništva od ozbiljne epidemijske prijetnje ili, manje vjerojatno, pomoć pri ozdravljenju bolesnog cara. Njegovu uklopljenost u takav prostor potvrđuju tipološke sličnosti s ostalim spomenicima istog sadržaja te dodatni natpisi na kojima se spominje proročište Apolona Klarskog. Na njima se, naime, ponekad izričito navode naredbe o postavljanju skulptura u hramovima, a neki se, zahvaljujući arheološkom kontekstu, mogu izravno povezati s ostatcima konkretnih građevina sakralnog karaktera. Ipak, trenutno stanje istraživanja ne dopušta da se ponude zadovoljavajući odgovori na pitanje zašto jedini takav spomenik s prostora rimske Dalmacije dolazi upravo iz antičkog Korinija.[19] Za nadati se je, stoga, da će buduća otkrića natpisa istog sadržaja pružiti više informacija i omogućiti šire sagledavanje konteksta u koji će se moći preciznije smjestiti i karinska posveta, odnosno hram bogova i božica kojem je pripadala.

Zaključak

Obrađeni natpisi iz Jadera i Korinija nesumnjivo su pripadali sakraliziranim prostorima s izraženim profilaktičkim značajkama. Kao jedini sačuvani elementi navedenih cjelina, oni ne pružaju dovoljno informacija za donošenje preciznijih zaključaka o formalnim karakteristikama građevina koje su u sklopu njih bile podignute. Ipak, na temelju analognih primjera, uobičajenog položaja takvih hramova i svetišta na rubnim dijelovima urbanih cjelina te manjeg broja pripadajućih članova kultnih zajednica, može se pretpostaviti da su bile skromnijih razmjera, baš kao i pripadajući liturgijski namještaj i dekorativna oprema. Pored toga, Apolonove uloge i referiranje na proročanstvo klarskog proročišta upućuju na to da je motivacija za uspostavu ovih zdanja najvjerojatnije bila vezana uz opće prijetnje po zdravlje, dok je manje vjerojatno da je njihovo postavljanje bilo potaknuto nepoznatom bolešću Karakale, premda je potonja dovela do značajnih promjena u sakralnoj topografiji cijelog Carstva. Sadržajne specifičnosti natpisa i njihova usporedba s analognim materijalom

19 Medini smatra da je riječ o kolektivnoj dedikaciji (usp. Medini 1970: 141, bilj. 42), no to nije moguće potvrditi. S druge strane, u katalošku unosu natpisa unutar doktorske disertacije M. Vukov potkrala se, čini se, greška, budući da je kao posvetitelj naveden Kvint Ostilije Barcin (Vukov 2018: 294, br. 234), čije ime nije dokumentirano na spomeniku.

nadalje otkrivaju različite okolnosti njihova postavljanja unutar navedenog, šireg profilaktičkog konteksta, a ne nužno na isti povijesni događaj, kako to, primjerice, sugerira J. Medini. Dostupno stanje istraživanja dopušta, dakle, tek konkretniji zaključak o tome da ovi epigrafski spomenici predstavljaju materijalni odraz univerzalne težnje za zaštitom i ozdravljenjem, proizašle iz raznolikih okolnosti koje su ugrožavale zdravlje i dobrobit pojedinaca ili širih zajednica koje su nadu za spas polagale u apotropejske kvalitete hramova Apolona Likijskog u Jaderu te bogova i božica u Koriniju.

KRATICE

AE
L'année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine, Paris, 1888–.

CIL
Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, 1863–.

EDCS
Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby

EDH
Epigraphische Datenbank Heidelberg

ILJug
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Ljubljana, 1963–.

ILS
H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, 1892 –1916.

TM
Trismegistos: an Interdisciplinary Portal of Papyrological and Epigraphical Resources

IZVORI

Dion Kasije
Cassius Dio: *Dio's Roman History*, E. Cary & H. B. Foster, London, 1914–1927.

Herodijan
Herodianus: *History of the Empire*, C. R. Whittacker, Cambridge, 1969.

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969.

Bassani 2019
M. Bassani, "Shrines and Healing Waters in Ancient Italy. Buildings, Cults, Deities", in: M. Bassani, M. Bolder-Boos & U. Fusco (eds.), *Rethinking the Concept of 'Healing Settlements': Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*, Oxford, 2019, 9–20.

Bassani & Fusco
M. Bassani & U. Fusco, "Methodological Aspects", in: M. Bassani, M. Bolder-Boos & U. Fusco (eds.), *Rethinking the Concept of 'Healing Settlements': Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*, Oxford, 2019, 3–7.

Bassani *et al*. 2019.
M. Bassani, M. Bolder-Boos & U. Fusco (eds.), *Rethinking the Concept of 'Healing Settlements': Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*, Oxford, 2019.

Birley 1974
E. Birley, "Cohors I Tungrorum and the Oracle of the Clarian Apollo", *Chiron* 4, Berlin, 1974, 511–514.

Busine 2005
A. Busine, *Paroles D'Apollon: Pratiques Et Traditions Oraculaires Dans L'Antiquité Tardive (IIe - VIe Siècles)*, Leiden, 2005.

Carettoni 1958
G. Carettoni, "Aedes", in: R. Bianchi Bandinelli & G. Becatti (eds.), *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale* vol. 1, Roma, 1958, 90–92.

Imamović 1977
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo, 1977.

Jadrić 2007
I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2007.

Jones 2005
J. P. Jones, "Ten dedications "To the gods and goddesses" and the Antonine Plague", *Journal of Roman Archaeology* 18, Cambridge, 2005, 293–301.

Jones 2006
J. P. Jones, "Cosa and the Antonine Plague?", *Journal of Roman Archaeology* 19, 2006, 368–369.

Krnjeta 2021
I. Krnjeta, "Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti?", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 53 (1), Zagreb, 2021, 47–78.

Kurilić 1999
A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu. Antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 1999.

Kušan Špalj 2017
D. Kušan Špalj, "Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 50 (1), 2017, 255–308.

Lane Fox 1986
R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, London, 1986.

Lucius 1673
I. Lucius, *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae & Croatiae. Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis*, Venetiis, 1673.

Medini 1970
J. Medini, "Kult Apolona Likijskoga u Jaderu", *Diadora* 5, Zadar, 1970, 131–146.

Mitchell 2003
S. Mitchell, "Inscriptions from Melli (Kocaaliler) in Pisidia", *Anatolian Studies* 53, Ankara, 2003, 139–159.

Mráv 2000
Z. Mráv, "Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-Kult in Pannonien", *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest, 2000, 67–97.

Nillson 1967
M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* Vol. 2, München, 1967.

Nock 1972
A. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World*, Oxford, 1972.

Parke 1985
H. W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London, 1985.

Pavan 1958
M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, Venezia, 1958.

Petricioli 1958
I. Petricioli, "Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja", in: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, Zadar, 1958, 51–76.

Rowan 2012
C. Rowan, *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*, Cambridge, 2012.

Szabó 2022
C. Szabó, *Roman Religion in the Danubian Provinces*, Oxford & Philadelphia, 2022.

Vukov 2018
M. Vukov, *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*, (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu / unpublished PhD thesis, University of Zagreb), Zagreb, 2018.

V. Zović & A. Kurilić 2015
V. Zović & A. Kurilić, "Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije", *Arheološki vestnik* 66, Ljubljana, 2015, 399–453.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.26

Karmen Krnčević

Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić"

Poljana 6, HR–22000 Šibenik

karmen.krncevic100@gmail.com

JELA, PIĆA I ZAČINI U *RJEČNIKU* FAUSTA VRANČIĆA

Faust Vrančić, hrvatski polihistor, leksikograf i izumitelj autor je nekoliko djela, od kojih su najpoznatija Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae, objavljen u Veneciji 1595. i Machinae novae. Faustov Rječnik prvi je hrvatski reprezentativni rječnik i prvi samostalno tiskani rječnik u Hrvata. Kao osnovu za svoj rječnik Vrančić je uzeo jedan od tadašnjih latinskih rječnika, iz kojeg je birao uglavnom obične i za svakodnevni govor najpotrebnije riječi, pa nam takav rječnik daje dobru osnovu za sadržajnu analizu. Ovaj rad analizira pojmove iz Faustova rječnika vezane za hranu, pića, začine i kuhanje, kojih ima oko 370.

Ključne riječi: Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, sadržajna analiza, hrana, piće, začini, kuhanje.

Ljeto 1975. bilo mi je jedno od najuzbudljivijih u životu. Uspjela sam ostvariti svoj tadašnji san, upisala sam se na studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Život mi se otvarao kao velika avantura; s nestrpljenjem sam očekivala početak studija i ekipu istomišljenika za izbor zanimanja, s kojima ću tu avanturu dijeliti kroz nekoliko sljedećih godina. Od samog početka obožavala sam našu grupu "prvašića ", ali ipak su mi se odmah na početku izdvojila dva imena i stekla sam za cijeli život najdraže kolegice i prijateljice u Marini Milićević (danas Marina Milićević Bradač) i Zrinki Šimić (danas Zrinka Šimić Kanaet).

Marina, Ćimica, bila je posebna, moram reći drukčija od nas. Obilježena svojom obitelju, ocem Nikolom Milićevićem, hrvatskim književnikom i prevoditeljem, okružena u svom odrastanju velikim književnim, pjesničkim i literarnim imenima, upila je od malih nogu dobro poznavanje hrvatskog književnog jezika, lakoću pisanja i izražavanja, koja joj je uvelike koristila u znanstvenoj karijeri. Znatiželjna, zainteresirana za sve i svakoga, bila je puna znanja, stalno napredujući i razvijajući se još više. Savršenstvo je ono što ju je poticalo, pa je bila izvrstan student, njene su skripte bile savršene, crteži u njima prekrasni, mislim da se na ispitima nije moglo pronaći pitanje na koje ona ne bi znala odgovoriti. Marina je te skripte nesebično dijelila s drugim studentima i ne znam je li ih uspjela sačuvati do današnjih dana.

Za mene je ona bila divna prijateljica, nju se nije moglo ne voljeti, uvijek spremna pomoći na bilo koji način, pa i tako da nahrani vječno gladnog studenta u Zagrebu. Cijeli život pamtim lazanje Marinine drage mame Ranke, prve lazanje u mom životu.

Rad koji posvećujem Marini za njenu obljetnicu predstavlja niz sličnih poveznica u našim životima: Marinina mama, rođ. Marin, porijeklom je s

otoka Zlarina, pa je Marina bila vezana za Zlarin, gdje joj je živjela baka, a time i za Šibenik. Mene je udaja dovela u Šibenik, grad u koji sam se zaljubila i u kojem sam ostvarila divan život. Faust Vrančić bio je porijeklom iz Šibenika, nikad nije zaboravio svoj rodni grad i iako je umro u Veneciji, po oporučnoj želji pokopan je u crkvi Sv. Marije u Prvić Luci na otoku Prviću kraj Šibenika.

Uvod

Vrančići su ugledna šibenska plemićka obitelj, doseljena iz Bosne, a u Šibeniku se spominju već u 14. stoljeću (Pavičić 2015: 32). Najznačajniji predstavnici te obitelji, koji su još za života stekli slavu u europskim okvirima su Antun Vrančić, hrvatski crkveni prelat, diplomat i pisac (Šibenik, 29. svibnja 1504. – Prešov, Slovačka, 15. lipnja 1573.) i njegov nećak Faust Vrančić, hrvatski polihistor, leksikograf i izumitelj (Šibenik, 1. siječnja 1551. – Venecija, 20. siječnja 1617.), rođen u obitelji Mihovila i Katarine (rođ. Dobrojević) Vrančić.

Na život Fausta Vrančića osobito je utjecao stric Antun Vrančić koji ga je još kao osmogodišnjaka uzeo k sebi u Ugarsku na odgoj i školovanje, a potom (1568. – 1569.) ga poslao na studij u Padovu i Veneciju. Na poznatom sveučilištu u Padovi Faust je studirao pravo i filozofiju, a pokazao je i veliko zanimanje za fiziku i matematiku.

1575. postao je član hrvatske Bratovštine sv. Jeronima u Rimu. Biskup István Fejérkövy imenovao ga je 1579. zapovjednikom grada Veszprema i upraviteljem biskupskih dobara. Godine 1581. imenovan je tajnikom rimsko-njemačkoga cara i hrvatsko-ugarskoga kralja Rudolfa II., koji je na svome dvoru na Hradčanima u Pragu okupljao istaknute umjetnike, znanstvenike i graditelje iz cijele Europe.Vrančić je 1594. napustio službu dvorskog tajnika, a nakon smrti žene zaredio se za svećenika. Godine 1598. Rudolf II. ga je imenovao titularnim čanadskim biskupom. Nezadovoljan državnom službom napustio je kraljevski dvor. Godine 1605. Faust Vrančić pristupio je u Rimu redu barnabita. U Rimu je radio i na svojoj novoj knjizi o strojevima. Umro je u Veneciji 20. siječnja 1617. godine i po vlastitoj želji pokopan je u crkvi sv. Marije u Prvić Luci na otoku Prviću (Pavičić 2015: 36–37).

Faust Vrančić objavio je nekoliko knjiga od kojih su mu najpoznatije *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika, latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, dalmatinskoga* [= hrvatskoga] *i mađarskoga* (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*), objavljen 1595. u Veneciji, u tiskari Nikole Morettija i *Novi strojevi* (*Machinae novae*), knjiga projekata i izuma, s kojima je već za života stekao svjetsku slavu.

Napisao je i knjižicu na hrvatskom jeziku *Život nikoliko izabranih divic*, zbirku životopisa dvanaest svetica, objavljenu u Rimu 1606. u tiskari Alojzija Zanettija, koju je posvetio opatici i sestrama benediktinkama samostana sv. Spasa u Šibeniku. Na kraju ove knjige objavljena je pjesma Dubrovčanina Tome Budislavića, literarno prepjevana Faustova *Zdravo Marijo* i dvije Faustove latinske rasprave – *O načinu čitanja* (*De ratione legendi*) i *O Slavenima ili Sarmatima* (*De Slovvinis seu Sarmatis*).

Pod pseudonimom Justus Verax Sicenus objavio je knjige *Logika oblikovana samim svojim dokazima* (*Logica suis ipsius instrumentis formata*, 1608. u Veneciji) te *Kršćanska etika* (*Ethica christiana*, 1610. u Rimu). Oba je djela pod pravim imenom, u jednom svesku, objavio za kratkoga boravka u Veneciji 1616.

U rukopisu su ostala djela *Statuta civitatis Sibenicensis*, koje se čuva u šibenskom muzeju, i Život Antuna Vrančića (*Vita Antoni Werantii*), objavljeno tek 1798., te Vrančićeve bilješke pisane za *Ilirsku povijest* (*Illyrica historia*) i *Regula Cancellariae Regni Hungariae* (objavljena također tek 1798.) (Zenić 2002: 137).

Dictionarium

Živeći izvan domovine Vrančić se služio mnogim jezicima, što je u doba boravka na kraljevskom dvoru u Pragu iskoristio i napisao, za tadašnje poimanje neobičan, višejezični rječnik. Nazvao ga je *Rječnik pet najodličnijih europskih jezika, latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, dalmatinskoga i ugarskoga (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*.

Rječnik Fausta Vrančića još je jedan prilog slici Vrančića kao iznimne renesansne osobitosti. Njegova je zasluga tim veća što je, djelujući u složenoj hrvatskojezičnoj, ali i povijesnoj zbilji, suočen s mnogim jezičnim i grafijsko-pravopisnim problemima. Kakav je to smion pothvat bio za našeg Vrančića, govori on sam u predgovoru knjizi Život nikoliko izabranih *divic*: "Vele mi jest mučno bilo ovo malo pisati, jedno, da sam malim ditetom budući, kako znati morete, iz naše zemlje izveden i nisam potle vele dugoval sa ljudi našega jazika; drugo, da ovi naš jazik kojim se sada u našoj zemlji govori kruto jest s italijanskim smućen, toliko da trudno i ne dobro nahođah naša čela slova" (Vrančić 1995: 4).

Faust Vrančić, naime, još je kao osmogodišnjak otišao na školovanje u Požun (danas Bratislava) svome stricu Antunu Vrančiću, što se može vidjeti iz pisma koje Mihovil Vrančić 27. prosinca 1558. iz Šibenika šalje bratu Antunu, podsjećajući ga da mu je na rastanku rekao da na povratku povede sa sobom svojega sina Fausta, a što je želja i samog Mihovila, jer se boji da mu sin ne bi ovdje (u Šibeniku) upijao divlje običaje, nego da od malih nogu dobiva čistiju poduku i uči jezike (Vrančić & Vrančić 1995: 27).

Faust je brzo napredovao u učenju latinskog jezika. U pismu što ga mladi Vrančić šalje stricu Antunu iz Požuna 29. travnja 1561. hvali se svojim napretkom u učenju latinskog jezika: "To sam sastavio sam, bez znanja učiteljeva " (Vrančić & Vrančić 1995: 31). Kako doznajemo iz pisma koje je Antun uputio nećaku Faustu, datiranog u Beču 4. kolovoza 1569., zadovoljan je kako nećak napreduje kao latinski stilist i ohrabruje ga da tako nastavi (Novaković 2005: 158).

Milivoj Zenić navodi podatak kako neki povjesničari jezika pretpostavljaju da je na rječniku Faust radio i u Šibeniku, gdje je imao priliku osvježiti svoje poznavanje hrvatskog jezika, jer je s vremenom neke riječi pomalo i zaboravio, pa ne možemo isključiti mogućnost da mu je u izradi hrvatskog dijela rječnika pomagao i neki sugrađanin, možda nakon napuštanja Praga 1594. (Zenić 2002: 132).

U predgovoru svom *Rječniku* Faust piše da je namjeravao napisati samo hrvatski (*Slavonicam*) i mađarski rječnik, ali je odlučio dodati i ostale jezike (latinski, talijanski i njemački), koje je vjerojatno već imao sakupljene za rječnik *(quod non ex alieno penario mihi depromendae erant*). Vrančić napominje da se između svih drugih idioma slavenskog jezika odlučio upravo za dalmatinski jer je najčišći među njima(!), kao što je među italskim narječjima etruščanski.

U raspravi *O Slavenima ili Sarmatima*, objavljenoj u dodatku knjizi Život nikoliko izabranih divic Faust hvali dalmatinski jezik: "(…) oni Slaveni koji žive u Dalmaciji i susjednim pokrajinama čistoćom govora daleko iza sebe ostavljaju svoje praroditelje, naime Poljake, Čehe i Ruse, i to ne samo svoje suvremenike nego i one stare, što se može zaključiti iz knjiga, iako ih je u usporedbi s njima vrlo malo. Ovdašnji naime, osim osebujnosti i duljine riječi te čestote samoglasnika što je imaju, što mu drago lako izgovaraju i razlikuju padeže i rodove, načine i vremena. Oni drugi okrnjuju riječi, izbacuju samoglasnike i mnogo toga izgovaraju šuštavo i piskutavo" (Vrančić 1995: 118).

Koliko je Vrančić cijenio hrvatski jezik, vidimo iz predgovora dopunjenom izdanju tog *Rječnika*, koji je, uz dodatak češkoga i poljskoga stupca, objavio praški benediktinac Petr Loderecker u Pragu 1605. godine, gdje Faust kliče "slovinskom" jeziku, od kojeg nema većeg jezika na svijetu i u njemu vidi budući opći slavenski jezik (Loderecker 1605).

U posveti *Rječnika* isusovcu Alfonsu Carriliju Faust piše da je rječnik sastavio prije mnogo godina, ali za malo dana (*ante multos annos, not multis diebus collegeram*). To bi ukazivalo na to da je kao osnovu za svoj rječnik uzeo jedan od tadašnjih latinskih rječnika, iz kojeg je birao uglavnom obične i za svakodnevni govor najpotrebnije riječi.

Vrančić je vrlo važan i u povijesti hrvatske latinične grafije, o čemu nam on sam donosi upute u dodatku *Divicama O načinu čitanju*, pa navodi: "*ch*, *cs*, *cz*, *k* četiri su glasa i vrste slova c, koje sve Latini nemaju [posebno je važno da je Vrančić stvorio dijagram *cs* za fonem č]; *y* i *v* su suglasnici, za razliku od *i* i *u* samoglasnika; *s* i *sz* razlikuju se; prvi se, naime, izgovara š, tj. obično, a drugi *s*; *x* upotrebljavamo za ž; Latini pišu *s*, kao u *miserere*" (u predgovoru Rječniku kaže da tu riječ pišemo *mixerere*) (Vrančić 1995: 116).

Faustov *Rječnik* prvi je hrvatski reprezentativni rječnik i prvi samostalno tiskani rječnik u Hrvata. Sadrži 5411 latinskih riječi, uz koje su u stupcima riječi ostalih jezika. Imenice su navedene u nominativu, a glagoli u infinitivu. Za sve latinske riječi nisu navedeni hrvatski nazivi, koji su možda ispušteni kod tiskanja ili Faust nije znao njihov prijevod. U dodatku rječniku je *Deset Božjih zapovijedi, Vjerovanje, Očenaš* i *Zdravomarija* te popis slavenizama u madžarskom jeziku, što se može smatrati zametkom etimološkoga rječnika. Većina je leksika čakavska, ali ima i štokavskoga, poneka kajkavska riječ *(oblok, sičen, traven),* pa i crkvenoslavenska *(sobstvo)* (Vrančić, Faust).

Sadržajna analiza *Rječnika*

Rječnik Fausta Vrančića sadrži uglavnom riječi vezane za svakidašnju uporabu, pa nam daje velike mogućnosti za sadržajnu analizu. Goran Filipi bavio

se nazivima ptica i riječi u svezi s pticama usporedno proučavajući ornitonime u Kašićevom i Vrančićevom rječniku. Filipi smatra da se Kašić služio Vrančićevim djelom pri izradi svog rječnika (Filipi 2001: 67–80). Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" Šibenik tiskala je 2001. *Zbornik o Faustu Vrančiću* u kojem se, među ostalim, govori i o *Rječniku*. Vladimir Muljević donosi u *Zborniku* članak o tehničkoj terminologiji u *Machinae novae* i *Dictionaru* Fausta Vrančića, u kojem, analizirajući tehničke nazive u oba djela, pokušava dokazati da su *Machinae* tiskane i objavljene nakon 1595. godine, dakle, nakon *Rječnika* (Muljević 2001: 15–22). Vladimir Dugački analizira medicinsko nazivlje u Faustovu *Dikcionaru*. Najveći dio toga nazivlja pripada anatomiji koja je obrađena " *a capite ad calcem*, tj od glave do pete". Spominju se i tjelesni sokovi, fiziološka zbivanja, tjelesne mane, pojmovi "zdrav", ali i "nezdrav", psihijatrijska stanja i higijenske potrepštine (Dugački 2001: 23–29). Filolog Valentin Putanec pisao je među inim o nazivima mjeseci u Vrančićevu *Rječniku*, temi vrlo zanimljivoj u kontekstu hrvatske dijalektologije i leksikologije općenito (Putanec 2002: 181–206). Tom temom bavila se i Sanja Vulić (Vulić 2016: 131–139). Vrančićev rječnik poslužio je Zlatki Rodin kao potka za predavanje o prehrani na otoku Prviću u Faustovo vrijeme (Rodin 2022b).

Ovaj rad analizira pojmove iz Faustova rječnika vezane za hranu, pića, začine i kuhanje, kojih ima oko 370.

Hrana

Hranu (*pitchya*, *gylis*, *brasno*, *gydenye*) spremao je *karmitely*, *kuhacs* u *kuhinyi*, *kuchnyi*. Uz hranjenje vezuju se glagoli *tuztiti*, *karmiti*. Jelo se vari, a dogotovljeno je kad je *kukano*. Na *gotzbini* (gozbi) blaguje se. Osim glagola *blagovati* spominju se još glagoli *gyβti*, *gijzti*, *gizti*. Hrana se *xvenyka* (žvače), *kociβe* (koštice) *hruβtaju* se. *Poxiravacz*, *poxarlacz* (žderonja, proždrljivac) sklon *xeranyu* jelo će *poxriti*. U *Rječniku* nalazimo i zgodan izraz *obgyden* za onoga koji jede okolo. Za onoga koji je gladan *Rječnik* kaže da je *lacsnu biti*. Hranu se može samo okusiti (*okuβenye*), od hrane se može *naditisz*e, *nadutisze* (naduti), treba je probaviti (*probavlyenye*), a ona nam može pružiti i veliko *naβladyenye*. Hraniti se moglo i u *opchyenoj kuhinyi* i u *goβtilnicz*i, *goztilnicz*i. Suzdržavanje od hrane je *pooszth* (post), uz koji je vezan glagol *poβtiti*. Jelo (*szmook*) blaguje se, jede (*blagovat*i, *gyβt*i). Glavna je namirnica dakako *kruh*, *hlyib*, koji se pravi od *tiszta*. Ukusna vrsta kruha je *prisnacz* (tal. focaccia). Često se na stolu nalazila *kassa* (kaša, kašasto jelo). *Yuha* je neizostavna u svakodnevnoj prehrani, ona se srče (glagol *szarkati*). Najfiniji komad mesa za spravljanje jela je *mecsa* (komad mekana mesa), a gostilo se i pečenjem (*pecsenya*) koje se peklo (*pechi*) u *peechi* . U Faustovo vrijeme, kao i danas, sladilo se (*szladitiβe*) omiljenom namirnicom – *kolaczem* (kolač).

Pripremanje hrane

Jelo se pripremalo u kotlu (*lopis*, *kotal*), loncu (*lonacz*), pržilo se u prsuri (*parszura*, *parβura*). Za držanje hrane koristio se *kartil*, *kos*. Za procjeđivanje koristilo se *czidilo*, a za usitnjavanje *tucsak* (mužar).

Posluživanje hrane

Jelo se za *sztoolom*, a sjedilo na stolicama (*stolicza, sztolicz*a). Poseban stol za posluživanje pića je *peharni-βtol*. Za posluživanje hrane koristile su se *zdile*, *szuudovi*. Tekućina se posluživala u *varc*sevima i *vichyjama*. Ispijalo se iz *csassa*, *kuppicza*, *pehara*, *buklija*.

Pribor za jelo

Jelo se *xliczom* i *nooxem*. U *Rječniku* ne nalazimo naziv za vilicu, koja se u Vrančićevo vrijeme zasigurno koristila. Dokaz nam je za to, među ostalim, šaljivi epigram Jurja Šižgorića, hrvatskog humanističkog pjesnika i povjesničara (Šibenik, 13. rujna oko 1445. – Šibenik, 30. studenog 1509.) o jadnoj vilici koja grabi slasne zalogaje, ali joj ih drugi pojede:

"De pyrone Gorgis Sisgoreus
Carpo ego ficedulas, lepores, conchilia, rombos,
Non edo, quod carpo: sum miser, alter edit" (Perić 1985: 125)

Potvrda o korištenju vilica u Faustovo vrijeme je i pronalazak koštanih držaka i mjedenih zaglavlja vilica s jedrenjaka potonulog oko 1600. godine na pličini Mijoka (Zmaić 2022: 124–127). Za dodavanje soli u hranu na stolu se nalazila szolnica.

Povrće

Povrće se uzgajalo u vrtu (*vartal*). *Rječnik* spominje samo nekoliko vrsta povrća (*zelenine*): *blitvu*, *kupuβ*, *tikvu*, *xuteniczu*, *szalatu*, *rippu, zelije*. Naziv *markva* Vrančić upotrebljava za mrkvu i pastrnjak. *Rječnik* razlikuje tri vrste luka: *luk cseβni*, *luk* i *luk cserlyeni*. Velika poslastica za kojom nastaje pomama i u današnje vrijeme u proljeće diljem Dalmacije, a poznaje je Vrančićev *Rječnik* je *szparoga*. U *Rječniku* se ne navodi cvjetača, koju Faustov otac Mihovil spominje u pismu od 25. siječnja 1564., upućenom bratu Antunu: "*Nam saepe nos solae cimulae caulium in lectum componant*" (Vrančić & Vrančić 1995: 36). Faustov rječnik ne poznaje ni artičoku, za koju saznajemo iz pisma koje Antun šalje Mihovilu u veljači 1564. godine. U pismu piše da presađuje u Požunu *semina archichiocormum* što mu ga je Mihovil poslao iz vrta roditeljske kuće (Čvrljak 2005: 70; Rodin 2022a).

Voće

Voćnjak je *uartalodvochya*. U njemu su se mogle uzgajati *szmokve* (postoji i *divya szmokva*), *gyabuke* ili *yabuke*, *nespulye* (mušmule), *oszkorusve* (oskoruše), *murve*, *pra*βkve (breskve), *szlive*, *krusve* (kruške), *lupin*a (rogač). Orašasto voće navedeno u *Rječniku* je *orih*, navodi se i *kora-od-oriha* i *lisnyak* (lješnjak). Od voća spominju se još *yagode*, *dinye* i *kupine*.

Žitarice

U *polyu* koje obrađuje *oracs* sije se *zoob*, *xito*, *yecsmen yaracz* (ječam), *prosso*, *psenicza*, *raax*. Od žitarica se dobiva *brasno* ili *muka*, a najfinija vrsta brašna naziva se *czvit od muke* i *poval*. Za prosijavanje brašna koristilo se *szito* i *reseto*.

Mahunarke

Mohunye (mahunarke) u Faustovom rječniku su *szlani grah*, bob, *lechya* (leća), *grah*, *kukoly*, od kojih se radilo *szocsivo*.

Domaće životinje

U Vrančićevo vrijeme za prehranu se koristilo i *meszo* domaćih životinja. Postojalo je zanimanje *meszar* vezano uz obradu mesa. *Ovcsaar* je uzgajao *oucze*, držeći ih u *sztadu*. Sudeći po današnjim vremenima, omiljen način spremanja janjetine (*yanyacz*) bilo je pečenje na ražnju (*rasany*). *Skopacz* je uškopljeni ovan. Na ražnju se pekao i vol. U *Rječniku* se spominju još *yunicza*, *yunicze*, *gyunyacz* (junac), *kravicza*, *tele*. *Kozari* su se bavili uzgojem *koza*, *yaracza* ili *praaza* (jarac). Mlado od koze je *kozle*. *Praschyar* (svinjar) uzgajao je *szvinye*, prasce (*prasacz*), *prasicze*, *prasciche*. *Szalo*, *szlanina* i *zarebarnik* (pršut) su proizvodi od svinjskog mesa koji su i danas vrlo cijenjeni. Nastamba u kojoj žive domaće životinje je *stala*, *sztaan*, nastamba za koze je *kozya-stala*, a za svinje *szvinyzka-stalla*.

Perad

Pojmovi vezani uz perad su *koppun*, *peteh*, *kokos*, *piplich*. Osim mesa, od peradi su se koristila i jaja (*yaye*) u kojem je *xomalcze*. *Guzke* je čuvala *guschyericza*.

Divljač

Divlje životinje koje su se koristile u prehrani, a spominje ih *Rječnik* su *divyi praszacz*, *zeecz*, *divya koza* i *fasan.*

Mlijeko i mliječni proizvodi

Osim riječi *mliko* u *Rječniku* se navodi i glagol *muβti*, pridjev *mlicsan* i slatki *szkorup*. Od mlijeka se pravio *szür* pomoću sirišta (*szirischye*). Uz proizvodnju sira može se vezati i riječ *misina* (mješina), jer se i danas proizvodi, a sir iz mišine vrlo je cijenjen među sladokuscima.

Gljive

Rječnik donosi naziv samo za jednu vrstu gljiva – pečurku (*pecsurua*).

Med

Od *pcsela* se dobivao *meed*.

Začini

Začini koji su se koristili u kuhinji Faustovog vremena su *kvassina*, *oczat* i s tim u vezi pridjev *oczten* i glagol *ocztitiße*, *papar*, *szol*, *czoukar*. Začinsko i ljekovito bilje u *Rječniku* su *yavor* (lovor), *pelin*, *ruta* i *szlavulya* (kadulja, žalfija).

Masnoće

Masnoće koje poznaje Faustov rječnik su *maßlo*, *maszt*, *vlye* (ulje) vezano uz *maßlinu*, kojoj je predak *divya maßlina*.

Riba

Riblji fond malo je zastupljen u Faustovom rječniku, iako znamo da je akvatorij njegovog zavičaja obilovao ribom. Šižgorić u svom djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici*, dovršenom 1487. godine, nabraja obilje ribe koja obitava u šibenskom kanalu: "Tu se nađu tunji neobične veličine, tu se vide dupini u igri, a vrlo se često pokažu i tuljani. Kad je sunce u zviježđu Raka, Lava i Djevice, tu se love zubaci krunaši koji se ubrajaju u velike poslastice; takvi se, kažu, love još samo u Dardanelima. Tu se love i oštrige, ukusne zbog okusa dalmatinskog mora, nadalje cipli, salpe, škrpine, trlje, lubini, glamoči, komarče, pagari, lignje i skuše. Kad sunce ulazi u zviježđe Bika, iz dubine mora na udicu se hvata obilje girica i špara" (Šižgorić 1981: 45).

U pismu koje Antun Vrančić šalje bratu Mihovilu u studenom 1569. spominju se srdele kojih nema u *Rječniku*: "*Olivas vero, et ficus, et sardellas, et gelatinas, et idgenus plura alia maritimorum bellaria si ei summittetis, bene quidem facietis*. (Bit će dobro ako mu i dalje budete slali masline, smokve, srdele, ribe u hladetini i više takvih vaših primorskih poslastica (…)" (Vrančić & Vrančić 1995: 54–55). Pojmovi vezani uz ribu i ribarenje, koje nalazimo u Fausta su riba, *ribicza*, *krelyuti* od ribe, *ribnik* i glagol *ribati*. Od ribarskog alata spominju se *ozti* i *vdicza*. Mjesto gdje se riba prodavala zove se *ribny targ*. U *Rječniku* nalazimo samo tri vrste riba (*szardun*, *vgor*, *czipal*), *zpuus* (školjku, kamenicu) i *hobotniczu*.

Piće

Osim *vode* za *pitje*, u Faustovo vrijeme uživalo se u pivu i vinu. *Pivo* se čuvalo u *pivniczi* (podrumu). *Vino* se dobivalo od *grozdya*. *Vino-grad* je obrađivao *kopacs* (vinogradar). U procesu proizvodnje vina spominju se *yematva*, *kvaas*, *maszt* i *vareno-vino* za mošt, drop. Vino se točilo kroz *lakomiczu* (lijevak), pilo se iz *buklije*, a onaj koji je pretjerano uživao u vinu bio je *vinan* (pijan), za razliku od *vodopije*.

Okusi

Okusi su *occzten*, *kvva*βan (kvasan), *tarpko* i *tarpkozt*, *tarpko*βt, *szladak* i *slan*.

Obroci

Obroci u Vrančićevom *Rječniku* su *rucsak* (što je zapravo prijevod latinske riječi *ientaculum* = doručak), *obid* (ručak) i s njim u vezi glagol *obidvati*, *vxina* i *vecsera*.

Članak završavamo riječima koje nalazimo u Fausta: dobro se *tuztimo*, *karmimo* da ne bismo *bili lacsnu*, ali ipak moramo paziti da kao neki *poxiravacz*, *poxarlacz* ne nalazimo sreću samo u *xeranyu* jer će nam to donijeti teško *probavlyenye*. Stoga, neka nam *gydenye* pruži samo veliko *naβladyenye*. *Vxivajmo*!

LITERATURA

Čvrljak 2005
K. Čvrljak, "Antun Vrančić i njegovi hrvatski korespondenti, europski renesansni epistolografi", u: *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik 11.-12. lipnja 2004*, Šibenik, 2005, 51–88.

Dugački 2001
V. Dugački, "Hrvatsko medicinsko nazivlje u Dikcionaru Fausta Vrančića", u: *Zbornik o Faustu Vrančiću: zbornik radova sa znanstvenog skupa Obitelj Vrančić u hrvatskoj književnosti i znanosti: Šibenik, 12.–14. rujna 1995*, Šibenik, 2001, 23–29.

Filipi 2001
G. Filipi, "Ornitonimi u Kašićevu i Vrančićevu rječniku ", u: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*, Zagreb, 2001, 67–80.

Loderecker 1605
P. Loderecker, *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice & Ungarice*, Praga, 1605.

Muljević 2001
V. Muljević, "Tehnička terminologija u Machinae novae i Dictionaru Fausta Vrančića", u: *Zbornik o Faustu Vrančiću: zbornik radova sa znanstvenog skupa Obitelj Vrančić u hrvatskoj književnosti i znanosti : Šibenik, 12.–14. rujna 1995*, Šibenik, 2001, 15–22.

Novaković 2005
D. Novaković, "Neobjavljena ostavština Antuna, Mihovila i Fausta Vrančića: R-5717 u rukopisnoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu", u: *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik 11.-12. lipnja 2004*, Šibenik, 2005, 155–181.

Pavičić 2015
T. Pavičić, "Rodoslovlje obitelji Vrančić s naglaskom na Antuna i Fausta Vrančića", *Zadarska smotra* 64/2, Zadar, 2015, 32–38.

Perić 1985
O. Perić, "Nekoliko Šižgorićevih neobjavljenih stihova", *Latina et Graeca* 26, Zagreb, 1985, 123–125.

Putanec 2002
V. Putanec, "Etimološki prinosi (21-26)", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 28, Zagreb, 2002, 181–206.

Rodin 2007a
Z. Rodin, "Što se jelo na Prviću u Faustovo vrijeme)? – 1. dio", http://mc-faustvrancic.com/hr/sto-se-jelo-na-prvicu-u-faustovo-vrijeme-1-dio/, pristup ostvaren 15. srpnja 2022.

Rodin 2007b
Z. Rodin, " Što se jelo na Prviću u Faustovo vrijeme? – 2. dio " http://mc-faustvrancic.com/hr/sto-se-jelo-na-prvicu-u-faustovo-vrijeme-2-dio/, pristup ostvaren 15. srpnja 2022.

Šižgorić 1981
J. Šižgorić, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku* (prir. i prev. V. Gortan), Šibenik, ²1981.

Vrančić & Vrančić 1995
A. Vrančić & F. Vrančić, *Sentimentalni odgoj. Antun i Faust Vrančić*, Šibenik, 1995.

Vrančić, Faust
"Vrančić, Faust ", Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65386, pristup ostvaren 24. kolovoza 2022.

Vrančić 1995
F. Vrančić, Život nikoliko izabranih divic, Šibenik, 1995.

Vulić 2016
S. Vulić, "Još ponešto o Vrančićevim nazivima mjeseci u godini", Ča*kavska rič* 44/1–2, Split, 2016, 131–139.

Zenić 2002
M. Zenić, *U pohvalu od grada Šibenika: pisana riječ od najstarijih vremena do danas*, Šibenik, 2002.

Zmaić 2022
V. Zmaić, *Mijoka*, Šibenik, Zagreb, 2022.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.27

Smiljka Malinar
Jurjevska 3 - 10 000 Zagreb
smalinar@gmail.com

O ARHEOLOŠKIM BILJEŠKAMA ALBERTA FORTISA S ISTOČNE OBALE JADRANA

Poput mnogih znanstvenika XVIII. stoljeća i pripadnika tadašnje zapadnoeuropske društvene elite, talijanski prirodoslovac i putopisac Alberto Fortis – usredotočen na probleme mineralogije i paleontologije te sudionik rasprava o nastanku Zemlje – zanimao se i za teme koje pripadaju humanističkim disciplinama. Kao sljedbenik uvjerenja da je radi spoznaje prirodnih datosti potrebno poznavati i ljudsku povijest, dovodio je u blisku vezu oba područja. U program svojih istraživanja na istočnoj obali Jadrana uvrstio je i arheološku građu (dijelom i na poticaj svojih britanskih mecena, osobito Johna Strangea). U putopisu Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero, *1771.*, (Ogled zapažanja o otoku Cresu i Osoru), *u opsežnoj bilješci nabraja ostatke spomenika antičke Pule, natpisima s Cresa i Osora (Lošinja) posvetio je posebno poglavlje, a u* Viaggio in Dalmazia, *1774.*, (Put po Dalmaciji) *drevne ostatke opisuje na svakome mjestu gdje ih je zatekao (oko pedesetak). Najbrojniji su natpisi i krhotine predmeta svakodnevne uporabe – crjepova, vrčeva, posuda – te arhitektonski fragmenti i građevinski ukrasi: dijelovi arhitrava, vijenaca, bareljefa, stupova, razbacani po poljima ili dostupni samo iskapanjem. Samo na nekoliko mjesta vidljivi su značajniji ostaci javnih građevina poput Trajanova akvedukta, ceste Salona – Narona, zidina Aserije, bazilike (?) u Burnu, amfiteatra u blizini Karina.*

Potopljene razvaline, koje svjedoče da je na određenom području nekad postojalo naselje, govore u prilog tezi o podizanju mora, koju je zastupao i Fortisov prethodnik na putovanjima istočnim Jadranom, liječnik i botaničar Vitaliano Donati. Arheologiju i geološke pretpostavke isto tako – po Fortisu – povezuje grčki novac s natpisom Istrihon *i dvjema glavama okrenutim u suprotnom smjeru. Fortis smatra taj nalaz dokazom da je u davna vremena postojao plovni put koji je, preko Dunava i jednog njegova odvojka, vodio iz Crnog u Jadransko more. O njemu je ostavio spomen Apolonije Rođanin u spjevu* Argonautike.

Fortis je posebno zadužio arheologiju prikazom Burna, i u pismu Johnu Strangeu, opisom četiriju nadgrobnih stela, kojima se u međuvremenu izgubio trag.

Mnoge ostatke, najčešće natpisa, zatekao je kao spolije u građevinama novijeg doba. Ogorčen je postupanjem lokalnih stanovnika, kao i neukih barbarskih fratara, koji ih pri „obradi" bezobzirno lome i uništavaju. Ni Dalmacija nije ostala pošteđena uobičajene prakse otuđivanja arheoloških nalaza radi popunjavanja inozemnih zbirki. Po vlastitu priznanju, i sam je u tome sudjelovao. Ipak, u Skradinu, nadahnut sjećanjem na antičku Skardonu, apelira da se ubuduće uspomene na to doba ostave na mjestu gdje su pronađene.

Za prosvjetitelja Fortisa arheološki ostaci nisu ideološki neutralan teren. Razasuti po neobrađenim i negostoljubivim područjima Dalmacije, pridonose sumornoj slici zaboravljene i zapuštene pokrajine. Fortis apelira na mletačku vlast i predlaže praktična rješenja kako bi se ti krajevi otrgnuli od zaostalosti i endemskog siromaštva.

Ostaci „prelijepih" i „veličanstvenih" građevina podsjetnik su na zlatno rimsko doba, nasuprot sadašnjoj bijedi. Brojne rimske kolonije, o kojima svjedoče arheološki nalazi, opovrgavaju negativne stereotipe o tom području kao okorjeloj divljini, izgubljenoj za bilo kakvo civilizatorsko djelovanje.

Ključne riječi: Alberto Fortis, Cres i Osor, Dalmacija, geologija, književnost i mit, natpisi, ruševine, ostaci, siromaštvo, prosvjetiteljstvo

U sklopu projekta *Burnum*, pokrenutog 2005. godine suradnjom hrvatskih i talijanskih znanstvenih institucija (Vecchietti 2011: 105–115),[1] kao ključni svjedok pojavljuje se talijanski prirodoznanstvenik, publicist i putopisac Alberto Fortis (Padova, 1741. – Bologna, 1803.), predan istraživač paleontoloških, mineraloških i petrografskih karakteristika istočnojadranskih posjeda Mletačke Republike i dijelova talijanskog teritorija te istaknuti pripadnik europske prirodoznanstvene zajednice. U odsječku „Delle rovine di Burnum" svog putopisa *Viaggio in Dalmazia* (*Put po Dalmaciji*) opisuje ruševinu u dolini Krke prepoznajući u njoj ostatak grada Burna, koji spominje bizantski povjesničar Prokopije (Fortis 1774: 118–120).[2] Uz opis je priložena gravura Jacopa Leonardisa, nastala na temelju crteža koji je *in situ* napravio Fortisov crtač Angelo Donati. Gravura prikazuje tri luka, dva manja i jedan veći, vjerojatno ostatke neke impozantne javne građevine, bazilike ili slavoluka.[3] Puk ruševinu zove Šuplja crkva. *Burnum* pripada među najbolje očuvane i najspektakularnije arheološke relikte koje je Fortis zatekao u Dalmaciji.[4] Nedugo prije njegova obilaska imao je pet lukova, „ali dva je razgradio neki Morlak da iskoristi kamenu građu" (Fortis 1984: 78),[5] a par desetljeća kasnije ostao je i bez trećega, najvišeg luka.

Na Fortisa se poziva i zadarski arheolog Dražen Maršić raspravljajući o dvjema portretnim stelama rimskih vojnika, pronađenima u Solinu, kojima se s vremenom izgubio trag (Maršić 2010: 63–80).[6] Stelu signifera Gaja Lukrecija, s ljudskim likom u punoj veličini, prikazao je francuski slikar i arhitekt Louis-François Cassas, koji je 1782. godine putovao Istrom i Dalmacijom. Fra-

1 U projektu su sudjelovali Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, i Gradski muzej u Drnišu i Laboratorij za arheološko-topografska istraživanja Sveučilišta u Bologni. Cilj projekta bio je istraživanje i očuvanje nalazišta *Burnum* primjenom neinvazivnih metoda prikupljanja podataka. Detaljnije o metodologiji od str. 112.

2 Strabon ga zove Liburna (Fortis 1774: 119).

3 Vecchietti spominje baziliku (2011: 105–113 *passim*). Fortis, na temelju arhitektonskih detalja, nagađa da se moglo raditi o slavoluku (1774: 119). Fortisov opis komentirao je njegov mecena i suradnik John Strange u izvješću pročitanom 1774. godine na sjednici Londonskog antikvarnog društva (Petrić 1998: 160–161).

4 Drugi sličan spomenik ruševine su Aserije, kojima se Fortis oduševljava u pismu Giuliju Bajamontiju i koje je također dao nacrtati (Muljačić 1996: 75, bilj. 50).

5 Većinu citata preuzet ćemo iz tog izdanja.

6 Navodimo samo dva reprezentativna uzorka Fortisove uključenosti u pitanja istočnojadranske arheologije. O njegovu doprinosu ukratko: Petrić 1998: 145–148. Uz popis epigrafskih spomenika u Strangeovim izvješćima navedena je i njihova oznaka u CIL-u.

gmente stele veterana Lucija Cezija Basa pronašao je 1845. godine hrvatski kolekcionar i muzealac Mijat Sabljar ugrađene u štalu mjesnog uglednika. Međutim, prvi je o njima i o drugim dvjema stelama (koje nisu zatekli ni Cassas ni Sabljar), 1779. godine izvijestio Alberto Fortis u pismu eruditu, kolekcionaru i diplomatu Johnu Strangeu,[7] opisavši njihove ikonografske i epigrafske karakteristike. Tri je ocijenio vrsnim primjerima rimskoga klesarskog umijeća. Stele je uspio dokumentirati u posljednjem trenutku, kad ih je njihov barbarski posjednik već počeo lomiti u dijelove kako bi mu poslužile kao zidarska građa (Maršić 2010: 65).[8]

Fortis je, još kao dječak, u salonu svoje majke Francesche Capodiliste susretao najistaknutije pripadnike padovanskih i venetskih intelektualnih krugova. Uz literate Cesarottija, prevoditelja *Ilijade* i (lažnog) Ossiana,[9] i Sibillata, komentatora klasičnih autora, salon su posjećivali prirodoznanstvenik Vallisneri, astronom i matematičar Toaldo, mineralog Carburi, fizičar Stratico, mineralog i začetnik geološke stratigrafije Giovanni Arduino. Ta su ga druženja vrlo rano usmjerila prema prirodnim znanostima, što je potvrdio u jednoj kasnijoj izjavi: „(…) j'avais fait, à l'âge de huit ou dix ans, mes premières armes litologiques" (Ciancio 1995: 27).[10]

Daljnje vijesti o Fortisovim prirodoznanstvenim aktivnostima potječu s početka šezdesetih godina. U tom razdoblju učestalo obilazi brežuljke u okolici Padove, Vicenze i Verone radi uvida u njihova geomorfološka i paleontološka svojstva. Najčešće kao pratitelj Giovannija Arduina, koji ga je podučavao metodologiji terenskog istraživanja (Ciancio 1995: 32).

U proljeće 1765. godine boravi na zapadnoj obali Istre, na znanstvenom zadatku proučavanja fosila. Pisano svjedočanstvo o tom putovanju svodi se na par napomena u članku *Pensieri geologici*, u kojem izvještava o usponu na brdo Summano u okolici Vicenze, u društvu botaničara i liječnika Antonija Turre (Fortis 1765: *passim*).[11] Na izbor tog lokaliteta – gdje se, osim zanimljivoj vegetaciji, nadao ostacima rimskog hrama „glasovita u davna vremena" – utjecalo

7 Strange se posebno zanimao za mineralogiju i arheologiju te je iz tih područja objavio mnogo članaka u talijanskim i engleskim časopisima. Od 1773. do 1778. godine obavljao je funkciju britanskog otpravnika poslova u Mletačkoj Republici. Bio je posrednik između Fortisa i njegovih britanskih mecena, sam je financirao dio Fortisovih putovanja, a nadgledao je i njegova istraživanja u Južnoj Italiji. Fortisovo pismo objavio je u časopisu *Archaeologia* V 1779., glasilu *Society of Antiquaries of London* (Maršić 2010: 65).

8 Tad je već bio uništio najveći dio edikule sa stele stjegonoše Gaja Lukrecija (Maršić 2010: 67).

9 Točnije, falsifikata kojem je autor škotski pjesnik Macpherson, Cesarottijev i Fortisov suvremenik. Tiskanje prijevoda financirao je škotski aristokrat John Stuart, grof od Butea, kasniji Fortisov mecena. Više o njemu u daljnjem tekstu.

10 Na Fortisa je u njegovim formativnim godinama imao velik utjecaj Giuseppe Toaldo, koji je bio dobro upućen i u književnost i djela suvremenih filozofa. Cesarotti je na Sveučilištu u Padovi predavao grčki i hebrejski. Bavio se i književnom teorijom i pitanjima jezične norme. I ostali, osim Arduina, bili su profesori na istom Sveučilištu, u to vrijeme jednom od najuglednijih u Europi. Arduino je od 1769. do 1795. obnašao funkciju glavnog nadzornika za poljoprivredu Mletačke Republike.

11 Za puni naslov članka v. Fortis 1765. O mogućim razlozima izostanka posebnog izvještaja v. Fortis 1765: 17; Muljačić 1996: 155–156.

je i „prijateljstvo“, koje je, „boraveći u Puli, sklopio sa starinama“ (Fortis 1765: 17–18).[12]

Pulskim starinama posvetio je opširnu bilješku u trećem poglavlju svoga prvog putopisa *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero* (*Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*).[13] Podatak o rijeci Dizeru, koji iznose Likofron i Kalimah, a potvrđuju još uvijek vidljivi tragovi, uvjerio ga je da u stihovima ovoga posljednjeg, Pola, grad, koji su, progoneći Argonaute, osnovali Kolšani, označava istarsku Pulu.[14] U retorički efektnom *crescendu* nabraja rimske spomenike koji svjedoče o nekadašnjoj veličini: amfiteatar, luk Sergijevaca, hram Rome i Augusta, ruševine Dijanina hrama, ostatke termi, ostatke ostataka kazališta, a spominje i stari novac, alat, posuđe i druge predmete. Dijanin hram pretvoren je u staje i kuhinje gradske vijećnice, ostaci termi služe kao javno vrelo, svuda uokolo leže razbacani fragmenti natpisa, njima su izgrađene i gradske zidine i privatne nastambe, barbarsko neznanje klera ugradilo ih je u temelje zvonika, jedan je privatnik zatrpao podzemnu prostoriju, razdijeljenu keramičkim stupićima i obloženu šarenim grčkim mramorom, pod zemljom su završila i dva vrijedna antička kipa. Amfiteatar je gotovo cijeli sačuvan, ali oštećenja bi mogla dovesti do urušavanja jednoga njegova dijela. Za takvo stanje u značajnoj mjeri odgovorni su barbarstvo stanovnika, novih Vizigota i Vandala, i neobrazovanost klera. Jednako štetni bili su zahvati francuskog inženjera Antoinea Devillea, koji je uništio ostatke kazališta da bi na njima sagradio tvrđavu. Krenuo je rušiti i amfiteatar, ali zaustavila ga je mletačka vlast na molbu tadašnjih žitelja (Fortis 1771: 17–20).[15] Velik broj sarkofaga razasutih po okolici Pule uništen je

12 „Il desiderio d'imparar a conoscere qualche nuova pianta, la buona compagnia, l'amicizia che io ho contratta, stando a Pola, colle Anticaglie, mi determinarono a questa gita“. O njegovu arheološkom entuzijazmu svjedoči i sljedeći ulomak: „Le Storie Vicentine fanno menzione di un tempio Gentile famoso nei tempi andati, fabbricato in vetta del monte. Chi sa, diss'io tra me, che non vi sia qualche resto da mettere all'onore del Mondo? Pieno la testa di Erbe, d'Iscrizioni, e di Colonne (…)“ (1765: 17–18). Rimske razvaline nije uspio vidjeti, pretpostavio je da su bile zakopane pod temeljima samostana ili raznesene.

13 Taj naslov, odabran za hrvatski prijevod Fortisova putopisa (Fortis 2014), modernizirana je verzija izvornika. Fortis je Cres i Osor promatrao kao jedan otok – što je bio prije prokopavanja kanala, (vjerojatno) u rimsko doba – pozivajući se na „jednakost tla, proizvoda, stanovnika“ (1771: 85). Naziv *Lussin* se prvi put javlja krajem XIV. stoljeća. Naslov je III. Poglavlja „Suoi Abitatori antichi e sua Storia Civile in ristretto“ (1771: 16–33). U dvojezičnome talijansko-hrvatskom izdanju Fortisova putopisa talijanski tekst pretisak je izvornika iz 1771. godine, a obje verzije čitaju se paralelno, stranicu po stranicu. U radu polazimo od talijanskog teksta (Fortis 1771), ali mjestimice ćemo se poslužiti i hrvatskim prijevodom.

14 Za spomen osnutka Pule kod antičkih pisaca: Katičić 1995: 80–84.

15 Za tu Fortisovu tvrdnju nema potvrda. Mletačku je tvrđavu Deville podigao na mjestu razrušene utvrde obitelji Castropola. Pri izgradnji je dijelom koristio kamen ruševnoga rimskog kazališta, koje je, kako je tvrdio, u požaru bilo razoreno do neprepoznatljivosti. Fortisu možda nije bilo poznato da su dva stupa iz pulskog kazališta bila dopremljena u Veneciju kako bi ih Jacopo Sansovino ugradio u Knjižnicu sv. Marka (Matijašić 1994: 138, bilj. 28). Ilustracija arhitekta Sebastiana Serlija, koga spominje Fortis, prikazuje sačuvane neke vanjske elemente i dio pročelja kazališta (1554: LIII).

16 U IX. pjevanju *Pakla*: „Sì come a Pola, presso del Quarnaro, / Che Italia chiude, e i suoi termini bagna, / Fanno i Sepolcri tutto il loco varo“ (113–115).

nakon što je o njima pisao Dante (Fortis 1771: 22).[16] Ostaci rimske Pule najveće su arheološko nalazište koje je Fortis zatekao tijekom obilazaka istočne obale Jadrana.[17] I prilikom kasnijih boravaka redovito će svjedočiti bezobzirnu uništavanju antičkih spomenika, ali slučaj Pule posebno je dojmljiv zbog njihove brojnosti, reprezentativnosti i prostorne koncentracije. Na kraju bilješke spominje lokalnog plemića Jacopa Lombarda, zaslužnog što je zapisao rimske natpise i sačuvao nešto antičkoga srebrnog novca (Fortis 1771: 20).

Fortisov opis Pule ima dosta dodirnih točaka s prikazom povjesničara, dramatičara, reformatora i antikvara Scipionea Maffeija u IV. knjizi njegova historiografskog djela *Verona illustrata*, objavljenoj 1731. godine.[18] Maffei, tragom Pomponija Mele i Strabona (koje spominje i Fortis), navodi Pulu kao grad Kolšana, poziva se na opis kazališta u traktatu Sebastiana Serlija i za njegovo uništavanje optužuje De Villea. Raspravlja o imenu grada, a osvrće se i na recikliranje antičkih ostataka u građevinske svrhe (Maffei 1731: 351–353, 355, 357). Fortis skraćuje Maffeijev popis oštećenja arene, stoga bi se proglašavanje tog spomenika „un miracolo di conservazione" (Maffei 1731: 357) bolje uklapalo u njegov tekst.[19] Maffei međutim krivnju ne pripisuje De Villeu nego nekomu drugom arhitektu, koji ostaje nepoznat. Navodi da je zabranu daljnjeg razaranja arene nametnula mletačka vlast, bez utjecaja lokalnih stanovnika (Maffei 1731: 357).[20]

---

17 Među putnicima i istraživačima, koji su Pulu posjetili prije Fortisa, ističu se opisima i ikonografskim prilozima arhitekti Andrea Palladio i Charles Louis Clérisseau, jedan od crtača Dioklecijanove palače za knjigu Roberta Adama, te liječnik i skupljač starina Jacob Spon i njegov suputnik George Wheler. Zapisi i ilustracije slikara Jamesa Stuarta i arhitekta Nicolasa Revetta, koji su u Puli boravili 1750. godine, u tiskanom su obliku postali dostupni na početku idućeg stoljeća (1816.). Za više pojedinosti: Girardi-Jurkić 2003: 10–32 (o amfiteatru) i Bertoša-Giudici 2013: 10–20 *passim*.

18 *De gli Amfiteatri e singolarmente del veronese*. Prikaz pulske arene dan je u završnom poglavlju „Si dà fine con la relazione del Teatro di Pola, creduto Anfiteatro sinora" (1731: 348–379).

19 Maffei je posebno bio zaokupljen dokazivanjem da je arena služila kao kazalište, a ne kao amfiteatar (1731: 359–378). U žaru rasprave niječe da je zgrada smatrana kazalištem to doista i bila te spominje četiri velika stupa od grčkog mramora, koji uokviruju glavni oltar u crkvi S. Maria della Salute, dopremljena u Veneciju iz Pule (1731: 369). Pri osvrtu na priloge Sebastijana Serlija navodi kako Serlio nije sam posjetio Pulu, nego se oslanjao na crteže i opise nekoga svog pomoćnika (1732: 304, 313). To se može zaključiti i iz riječi samog Serlija (Matijašić 1994: 137, bilj. 28). Godine 1750. u Puli boravi pisac, povjesničar, ekonomist i antikvar Gian Rinaldo Carli-Rubbi, podrijetlom iz Kopra. Istražuje i crta spomenike, obavlja precizna mjerenja i pobija neke Maffeijeve zaključke, među njima i tezu o areni kao kazalištu (Carli-Rubbi 1750: III–XXIV). Na početku svog izvještaja navodi da mu je društvo pravio liječnik i botaničar Vitaliano Donati (1750: II–III), a na kraju najavljuje knjigu u kojoj će biti prikazani svi natpisi i spomenici u Istri i više od dvjesto natpisa koje je Donati prikupio na putovanjima po Istri i Dalmaciji (1750: XXIX–XXX). I sam Donati u uvodu svog djela *Della storia naturale marina dell'Adriatico* spominje „quasi infiniti pezzi d'antichità ed iscrizioni", koje namjerava objaviti u nastavku zajedno s drugim podacima s istočne obale Jadrana (1750: III). Zbog brojnih obveza to nije uspio ostvariti.

20 Maffei je bio u posjedu dokumenta iz kancelarije akvilejskog patrijarha s početka XV. stoljeća, kojim se određivala kazna od 100 bizancija za svaki otuđeni kamen iz kazališta ili amfiteatra (1731: 357). Carli-Rubbi ističe da su gotski vladari Teodorik i Atalarik svojim dekretima zaštitili rimske spomenike (1750: XXVI).

Godinu dana nakon posjeta Puli Fortis, tada još pripadnik augustinskog reda,[21] boravi u Rimu radi usavršavanja u teološkim studijama. O svojoj fascinaciji spomenicima „vječnoga grada" javlja u pismima padovanskim prijateljima (Ciancio 1995: 66).

Godine 1770., u drugoj polovini svibnja, Fortis obilazi otoke Cres i Osor, odnosno Lošinj.[22] Posjetit će ih ponovno na povratku s prvog putovanja po Dalmaciji u rujnu sljedeće godine. Boravak na Cresu i Lošinju potaknuo je i financirao James Stuart, grof od Butea, škotski aristokrat i britanski političar, polihistor i kolekcionar, pokrovitelj umjetnosti i znanosti „te osobito prirodoslovlja" (Fortis 1771: 1).[23] Posveta Buteu najavljuje geološka i paleontološka istraživanja kao primarni cilj putovanja (Fortis 1771; 1771a: 158). U *Ogledu o zapažanjima* obuhvaćena su poglavljima XIII., „Caverne, e Voragini", XIV., „Ossa Fossili", XV., „Impasto de' marmi, e petrificazioni", XVI., „Corso degli Strati" i dijelom u VI. poglavlju „Indole del suolo dell'Isola" (Fortis 1771: 84–90, 90–103, 103–110, 110–115, 48–50). Buteu, kao pasioniranu botaničaru, bili su zanimljivi i IX. poglavlje „Arbusti, ed erbe utili o Malefiche", a i dio VI. poglavlja (Fortis 1771: 67–72, 48–60).[24] Prva tri poglavlja, gdje Fortis poseže za mitološkom predajom i književnim izvorima, pretposljednje (XVII.), gdje antički autori i arheološki predmeti svjedoče o davnom razdoblju geološke povijesti otoka, i posljednje „Iscrizioni antiche" (Fortis 1771: 1–33, 116–135, 135–142) isto su tako odražavali Buteove interese i afinitete.[25] Bute je financirao i objavljivanje knjige Roberta Adama *The Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro*, a Adam je u neoklasičnom stilu projektirao njegovu ladanjsku rezidenciju Lutton Hoo.[26] Godine 1780. izabran je za prvog predsjednika škotskog antikvarskog društva.

Poput Butea i mnogi drugi pripadnici zapadnoeuropske intelektualne elite – među njima i mnogi profesionalni znanstvenici – spajali su prirodoznanstvenu znatiželju i antikvarske interese.[27] Formativni kurikulum obrazovanog

---

21 Augustinskom redu pristupio je 1757. godine, a napustio ga je 1772. prešavši u svjetovni status nakon napetosti do kojih je doveo svojom nedisciplinom. Više u: Muljačić 1996: 57–58.

22 V bilj. 13.

23 O Buteovoj ulozi: Muljačić 1996: 25–26, osobito bilj. 25 i 42.

24 Botanički odsječak, vrlo stručno pisan, sastavio je Fortisov suputnik Domenico Cirillo, liječnik i profesor botanike na napuljskom sveučilištu (Fortis 1770: 156–157). I drugi sudionik putovanja John Symonds, pravnik, povjesničar i agronomski stručnjak, pridonio je nastanku knjige (Fortis 1770: 153). Poljoprivrednom tematikom bave se dva odjeljka: VII., „Coltivazione" (Fortis 1771: 51–59), i VIII., „Prodotti" (Fortis 1771: 59–72). I grof Bute želio se priključiti ekspediciji, ali spriječila ga je bolest (Muljačić 1996: 25).

25 Na Buteov poticaj, u funkciji dokazivanja autentičnosti Ossianovih pjesama, Fortis na kraju *Ogleda* kao primjer „narodnog pjesništva" donosi *Pjesmu o Milošu Kobiliću i Vuku Brankoviću* (*Canto di Milos Cobilich e Vuko Brancovich*; 1771: 162–168) uspoređujući autore takvih *pisama* sa „škotskim Keltima" (Fortis 1771: 161; iz javnog pisma Johnu Symondsu). Pjesmotvor je preuzeo iz Kačićeve pjesmarice, ali nije naveo izvor.

26 Adamova knjiga izašla je 1764. godine. Lutton Hoo građen je od 1766. do 1770.

27 Primjerice John Strange bio je član i prirodoznanstvenoga Royal Society i Royal Antiquarian Society, a oba društva blisko su surađivala. Antonio Vallisneri (1661. – 1730.), liječnik i prirodoslovac (otac istoimena Fortisova suvremenika) bio je skupio veliku geološku zbirku

sloja temeljio se na antičkom nasljeđu i njegovim humanističkim izvedenicama, antika je ostala sveprisutna kulturna referenca i kad je u novome, posthumanističkom poretku ljudskoga znanja izgubila položaj neupitne autoritarne instance. Uz to, postignuća prirodnih i egzaktnih disciplina već su u prethodnom stoljeću postala predmet zanimanja obrazovane javnosti.

Spomenuta dva područja – u okviru jedinstvenoga istraživačkog postupka – povezao je engleski fizičar John Hooke, sljedbenik Baconove eksperimentalno-induktivne metode i njegove interpretacije mitova. Korak dalje od Bacona, Hooke i u proučavanje prirodnih datosti uvodi vremensku dimenziju: da bi se postigla znanstveno utemeljena procjena aktualnog stanja, nužno je istražiti fizikalnu povijest Zemlje i spoznati dinamiku procesa koji su ju tijekom vremena oblikovali. Svjedoci mijena kojima je bila izložena materijalni su ostaci – prirodni, poput okamina i minerala, kao i oni koji potječu od ljudske ruke. Kao putokaz mogu poslužiti i pisani izvori iz minulih vremena: zemljopisna i povijesna djela, ali i pjesnički tekstovi koji prenose drevne mitove, jedini trag daleke, pretpovijesne prošlosti. Ove posljednje potrebno je podvrgnuti kritičkoj interpretaciji, kako bi se razlučili podaci važni za formuliranje prirodoznanstvenih pretpostavki.[28]

U *Ogledu* Fortis na više mjesta demonstrira uvjerenje da su povijest Zemlje i povijest prirode tijesno povezane s antičkom poviješću i antičkim književnim narativima. U prvom poglavlju „Vari nomi antichi dell'Isola, e Scrittori che ne parlano" (Fortis 1771: 1–11) – gdje navodi antičke pisce koji spominju otok,[29] počevši od najdavnijih vremena, kad se povijest ispreplitala s mitom (1771: 1) – iznosi pretpostavku da se u Orfejevu spjevu o Argonautima – gdje oni preko Meotskih močvara i Tanaida dopiru do Sjevernog oceana[30] – pod koprenom alegorija i mitskih priča krije podatak o stvarnim plovnim putevima u antici, od kojih su neki bili poznati i u njegovo vrijeme (1771: 5–6).

Već na prvoj stranici uvodi raspravu o podrijetlu otočnih toponima, koju će nastaviti i u sljedećim dvama poglavljima. Većina antičkih autora Cres i

---

i zbirku arheoloških i antikvarnih predmeta. Za više pojedinosti: Toscano 2006: 12–16, 22–24, 162–170. Etruskolog Giovanni Battista Passeri, koga spominje Fortis (1984: 27), jedan je od utemeljitelja geologije.

28 Pri razradi svojih geomorfoloških teorija Hooke se pozivao i na Seneku i Plinija, ali i na Platonov mit o propasti Atlantide i Ovidijeve *Metamorfoze* (Mina 2011: 168–172; 2012: 389–395). Neke od kriterija uporabljivosti mitova Fortis iznosi u *Ogledu* (1771: 15–16). Hooka spominje u kontekstu rasprave o podrijetlu okomitih raspuklina vapnenastih slojeva (1984: 27). Fortis je poznavao i teorije Georges-Louisa Leclerca de Buffona (*Histoire Naturelle*, 1749.), Charlesa Bonneta (*Contemplation de la Nature*, 1764.) i Nicolasa Boulangera (*L'Antiquité, dévoilée par ses usages*, 1766.), koji u Hookovo nasljeđe ucjepljuje ideje Giambattiste Vica (Ciancio 1995: 110–166, *passim*). To su geografi Skilak iz Kariande (točnije, PseudoSkilak), Skimno Hijanin, Dionizije (Perieget), Strabon, Ptolomej, Pomponije Mela, Plinije stariji, Stjepan Bizantinac, povjesničar Apijan i pjesnici Orfej, Apolonije Rođanin i Lukan (1771: 1–8).

29 To su geografi Skilak iz Kariande (točnije, PseudoSkilak), Skimno Hijanin, Dionizije (Perieget), Strabon, Ptolomej, Pomponije Mela, Plinije stariji, Stjepan Bizantinac, povjesničar Apijan i pjesnici Orfej, Apolonije Rođanin i Lukan (1771: 1–8).

30 Meotske močvare antičko je ime za Azovsko more, Tanaid odgovara rijeci Don. O tome plovnom putu v. i Katičić 1995: 45.

Osor nazivaju Apsirtida, Apsirtidi, Apsirt, Apsircij (na talijanskom *Apsirtide*, *Apsirtidi*, *Apsirto*, *Absirzio*) smatrajući ga mjestom ubojstva i ukopa Medejina brata Apsirta (Fortis 1771: 1–9).[31] U III. poglavlju[32] donosi mit o krađi Zlatnog runa parafrazirajući *Argonautike* Apolonija Rođanina. Izravno pak navodi stihove gdje je riječ o plovnom putu koji su egipatski svećenici otkrili kormilaru Argu, a vodio je od Crnog mora Istrom, tj. Dunavom[33] uzvodno i rijekom koja se od njega odvaja do Jadrana. Njime su bježali Argonauti, a na istom pravcu pretekli su ih Kolšani. Fortis smatra da tu priču ne treba odbaciti kao potpuno izmišljenu.[34] Pretpostavka da je u davno doba postojao odvojak Dunava, koji je vodio do Jadranskog mora, daje mu ključ za tumačenje specifične geološke pojave koju je zapazio na Kvarnerskim otocima i u Istri. Rijeku Istar, koja se ulijevala i u Jadransko i u Crno more, spominju Skilak iz Karijande, Skimno Hijanin i Pomponije Mela, koji tvrdi da je po toj rijeci Istra dobila ime. Njima se pridružuje Aristotel, koji dunavskim putem u Jadran šalje trihiju, odnosno sardinu. (Fortis 1771: 123–127, 83, 129–130).[35] Možda je u njihovo vrijeme još bio zaostao neki trag ili su samo nastavljali drevnu predaju (Fortis 1771: 125). Fortis tumači i ispravlja Apolonijeve zemljopisne nazive, ali ne vodi računa o mogućnosti da je ta davna predaja nastala na temelju netočnih zemljopisnih predodžbi, koje su se s vremenom mijenjale prilagođavajući se stvarnom stanju.[36] Takvo razmišljanje možda bi ga pokolebalo u „optimističnom" uvjerenju o korespondiranju mitskih prikaza i prilika na terenu.

Fortis vrlo strastveno – uz brojne geološke podatke i učene analogije – zastupa tezu o postojanju Istra ili slične površinske rijeke, koja se ulijevala u Jadran na istočnoj obali Istre. Navodi kao dokaz pijesak riječnog podrijetla prisutan na više mjesta u Istri, koji ne potječe od istarskih rijeka novijeg doba i kojim su izgrađeni i otoci Susak i Srakane.[37] Daljnje uporište za svoju tezu nalazi u petrografskom sastavu i konfiguraciji istarskog teritorija, a poziva se i na načelne geološke argumente.[38] Na kraju, kao „opipljiv i vidljiv spomenik"

31 Naziv Apsirtidi odnosi se i na cijeli arhipelag. O prikazu Apsirtova ubojstva u tekstovima grčkih pisaca: Katičić 1995: 72–75.

32 *Suoi Abitatori antichi, e sua Storia Civile in ristretto* (1771: 16–33).

33 Istar je grčko ime za Dunav, preuzeto od Tračana (Katičić 1995: 40).

34 „(…) non è da credersi una fanfaluca così su due piedi" (1770: 154). Također 1771: 6. Antičkim autorima koji niječu taj plovni put – Pliniju, Strabonu, Diodoru Sicilskom i od modernih Cluveriusu – pripisuje ograničene spoznaje, temeljene na stanju u njihovo doba.

35 Plinije prepisuje Aristotela, ali u tom dijelu mijenja njegov tekst i trihiju u Jadran upućuje podzemnim tokovima (Fortis 1771: 129–130).

36 O toj problematici u vezi s Apolonijevim spjevom iscrpno u poglavlju „Apolonijevi geografski i mitološki podaci o Podunavlju i Jadranu", Katičić 1995: 35–71, osobito 45 i 49–50.

37 U pradavna su vremena po Fortisu Kvarnerski otoci i Istra bili su dio istog kopna (1771: 124–125).

38 „E di fatti qual è il geologo assennato, che francamente ardisca negare la possibilità di ciò, che dipende da rivoluzioni fisiche, delle quali abbiamo sotto gl'occhi ogni giorno gli esempi" (1771: 127–128). Po novijim istraživanjima pijesak na Susku, Srakanama i Unijama potječe s alpskog masiva te je u pleistocenu raznesen vjetrovima i zračnim strujama (Mutić 1967: 53). Za glavne teorije o njegovu podrijetlu usp. 1967: 41. Neke ocjene Fortisovih geoloških zapažanja

podjele Istra i njegova dvojnog ušća, navodi arheološki nalaz: grčki novac s dvjema glavama okrenutim u suprotnom smjeru i natpisom *Istrihon*, objavljen u zbirci flamanskog slikara i numizmatičara Hubertusa Goltziusa iz XVI. stoljeća (Fortis 1771: 133).[39]

Na Susku je Fortis naišao na nekoliko ploča isklesanih od grčkog mramora i još poneki prilično vješt klesarski rad te pretpostavio da su ondje obitavali ugledni ljudi i da je možda neki bogati Rimljanin na tome mjestu sagradio ljetnikovac. Da bi proučio jedan rimski natpis, morao je ući u mračnu i bijednu nastambu nekog mještanina, koji ga nije ni cijelog otkopao. Taj će natpis, zajedno s još šest s Cresa i Osora i jednim iz Istre, objaviti u posljednjem poglavlju „Iscrizioni antiche".[40] Natpise s otoka dao je skupiti i sklonio u biskupsku palaču osorski biskup Dinarizio, a arhiđakon Matej Sović prepisao ih je i poslao Fortisu.[41]

Viaggio in Dalmazia (*Put po Dalmaciji*) sabire iskustva prvih triju Fortisovih putovanja tim područjem, 1771., 1772. i 1773. godine.[42] Podijeljen je na dva dijela: prvi obuhvaća prostor od Zadra do Šibenika – obalnu dionicu, priobalne otoke i dio zaleđa; drugi – obalni predio od Trogira do Makarskog primorja i dio zaleđa, otoke Čiovo, Vis, Palagružu, Hvar i Brač te Rab u Kvarnerskom zaljevu.[43] Na kraju prvog dijela Fortis je objavio putopis *Iter Buda Hadrianopolim* (*Putovanje iz Budima u Drinopolje*; 1984: 115–145) diplomata, crkvenog prelata i pisca Antuna Vrančića iz 1553. godine, koji se čuvao u obiteljskoj knjižnici grofova Draganić Vrančić.

Engleskom izdanju *Puta* dodani su izvješće o otoku Pagu i tri javna pisma Johnu Strangeu s opisima Primorske Hrvatske, primorskog dijela Velebita, Like, ponovno Paga i otoka Krka.[44]

---

sa stajališta današnje znanosti iznosi D. Balenović (Fortis 2014: 21–23). Čini se da je nakon posjete Ljubljani 1777. godine Fortis bio sklon prihvatiti Plinijevo mišljenju o djelomičnoj podzemnoj vezi između dvaju mora, odnosno mogućnosti da su se između nekih dionica mali brodovi prenosili kopnom (Muljačić 1996: 114). Spon, kad govori da su Kolšani osnovali Pulu, citirajući Kalimaha i Strabona, smatra da su onamo mogli dospjeti jedino prenijevši brodove na ramenima (Krmpotić 1997: 19).

39 Fortis tvrdi da je četiri primjerka tog novčića vidio i u kraljevskom muzeju Capodimonte u Napulju. Pritom ističe važnost numizmatičkih dokaza: „Gli eruditi apprezzatori delle monete antiche, i quali ben sanno quanta fede si debba aver loro, e quanto vantaggio, e chiarezza n'abbia sempre ritratto la storia de' più lontani tempi (…)" (1771: 134).

40 Takav se poredak javlja i u Sponovu putopisu (Krmpotić 1997: 29–37).

41 Jedan natpis čuvao se u sakristiji crkve sv. Izidora u Cresu (1771:142). Na otoku Fortis nije zatekao ni jedan grčki epigrafski spomenik, a bili su brojni sredinom XVI. stoljeća kad je otok posjetio sindik Sebastiano Giustiniani. Grčkom kipu preseljenom u mletačku palaču Grimani izgubio se svaki trag (1771:135–136). Sović je Fortisa podučavao staroslavenskom i pomogao mu je pri prijevodu *Asanaginice* (Muljačić 1996: 28–29, osobito bilj. 5).

42 Prvo putovanje financirao je grof Bute, drugom su se financijski pridružila trojica mletačkih patricija, na treće je Fortis krenuo po službenom zadatku proučavanja ribarstva, uz potporu mletačke vlade (Muljačić 1996: 60, 79–80, 84).

43 Fortis, 1774: V–VIII, 1–180; V–VIII, 1–204. U hrvatskom izdanju (Zagreb, 1984.), na koje ćemo se pozivati u daljnjem tekstu: 3–114 i 149–265.

44 1984: 266–270, 271–288.

Fortisovo istraživanje u Dalmaciji obuhvatilo je još jednom teme koje su prikazane u *Ogledu*, a predložene su, kao orijentacija istraživaču, u upitniku „Notizie preliminari" („Naputci"),[45] tiskanom uz prvo izdanje *Ogleda*. Upitnik sadrži detaljan popis predmeta iz mnogih područja – astronomije, pomorstva, hidrografije, botanike, agronomije, zoologije, zootehnike, anemografije, zemljopisa, geologije, privređivanja, antropologije[46] – o kojima bi istraživač-putnik trebao prikupiti podatke. Posljednje poglavlje nosi naslov „Delle antichità, arti e scienze".[47] Međutim, u *Putu* je fiksna organizacijska shema *Ogleda*, preuzeta iz upitnika, zamijenjena slobodnim narativnim tijekom koji prati Fortisovo kretanje pojedinim dionicama zacrtanog itinerara.[48] Autorovo putničko iskustvo mnogo je bogatije, događanja dinamičnija, pa u većoj mjeri dolazi do izražaja i njegovo pripovjedačko umijeće.

Sadržaj knjige posredovan je u obliku javnih pisama, koja upućuje svojim mecenama i znanstvenim suputnicima. To su John Stuart, Frederick Hervey,[49] Jacopo Morosini i John Strange, paleontolog Gabriele Brunelli, biolog Lazzaro Spallanzani, švedski mineralog Johan Jacob Ferber, profesor prirodopisa Antonio Vallisneri i botaničar Giovanni Marsili.

Fortis je želio da poglavlje „Iscrizioni antiche" u *Ogledu* sastavi padovanski erudit Giuseppe Gennari. On nije pristao, ali mu je pomogao prijevodom i objašnjenjima (Muljačić 1996: 29, 40, 57). I *Put po Dalmaciji* namjeravao je zaključiti epigrafskim poglavljem. Obratio se za suradnju opatu Girolamu Silvestriju, ali je zbog njegove nevoljkosti i pomanjkanja vremena bio prisiljen odustati (Muljačić 1996: 91, 98; Fortis 1984: 176). Isto tako nije uspio dobiti neobjavljene natpise iz Salone, koje je skupio „jedan marljivi građanin Splita" jer je dotični dao prednost nekompetentnu ilustratoru Farlatijeva djela *Illyricum sacrum*, čiju nepouzdanost razotkriva na više mjesta u *Putu* (Fortis 1984: 81, 83, 149, 204, 206–207, 236, 239),[50] a neke ga pogreške čak tjeraju na smijeh (Fortis 1984: 149).

Povrijeđen odbijenicom pribjegava taktici kiseloga grožđa te se lažno opravdava što ipak nije „potpuno zanemario davne ostatke": „štovanja vrijedan primjer gospodina Tourneforta" ohrabrio ga je da ih usput spomene, a uzbunila ga je i „svakidašnja opasnost uništenja" koja prijeti svim antičkim ostaci-

45 Naslov „Naputci", koji predlaže Muljačić (1996: 39), primjereniji je sadržaju spisa od „doslovnog" prijevoda „Uvodne napomene" u: Fortis 2014: 367. Za puni naslov talijanskog teksta v. *Bibliografija*, Fortis 1771a.

46 U upute putopiscima i putnicima – primjerice onima koji su kretali na *Grand Tour* – ti su elementi uvedeni slijedom izvještaja iberskih konkvistadora i kršćanskih misionara.

47 Tekst je pretiskan u: Muljačić 1996 (nepaginirano) i Fortis 2014: 368–383 (s prijevodom).

48 Fortis se pridržava sheme „Naputaka" u „Dodatku" iz engleskog izdanja i izvještaju s Korčule (Muljačić 2011: 242–264). Astronomija je jedino područje koje izostavlja u svojim putopisima.

49 Frederick Hervey, anglikanski biskup Derryja u Sjevernoj Irskoj, ljubitelj mineralogije i arheologije, pratio je Fortisa na prvom putovanju po Dalmaciji (Muljačić 1996: 36–40). O ostalim Fortisovim britanskim mecenama v. bilj. 6, 20 i 22.

50 Zbog veće dostupnosti referiramo se na hrvatsko izdanje *Viaggia.* V. i bilj. 5.

ma razasutima po Dalmaciji. Napokon, želio je unijeti malo raznolikosti u svoj spis, nažalost, dosadan zbog obilja paleontološke građe (Fortis 1984: 176). Ovaj posljednji razlog uvjerljiviji je kao isprika potencijalnomu širem čitateljstvu, naviknutom na „ugodno štivo" i manje upućenom u znanstvenu tematiku nego adresatu teksta Strangeu, podjednako zainteresiranom i za arheologiju i za geologiju. U *Putu* dominiraju prirodoslovne, osobito mineraloške teme, ali Fortisovu bavljenju davnim ostacima najbolje pristaje izraz „marljivost", koji je također upotrijebio u navedenom ulomku.[51] Podatke o arheološkoj građi pribilježio je na više od pedeset mjesta od šezdesetak koja je posjetio. Većina nalaza potječe iz razdoblja rimske vladavine, vrlo je malo grčkih i slavenskih.[52]

Najbrojniji su natpisi i ulomci predmeta svakodnevne uporabe – crjepova, vaza, vrčeva, posuda, žara – te arhitektonski fragmenti i građevinski ukrasi: ostaci arhitrava, frizova, krovnih vijenaca, obrađenog kamenja, bareljefa, stupova, kapitela, razbacani po poljima ili dostupni samo iskapanjem. Rjeđe se *in situ* može naći novac. Jedan odsječak prvog pisma Fortis je posvetio Trajanovu akveduktu, čije je ostatke zapazio u Filipjakovu i pratio ih prema početku (nedaleko od zadarskih zidina) i kraju (Biograd). Još jedan primjer javnoga graditeljstva ostaci su rimske ceste u okolici Burna. Sam se spuštao dijelom vojničke ceste Salona – Narona koji se pruža duž rijeke Trebižata i većim je dijelom zarastao u grmlje (Fortis 1984: 16, 78, 237).

Fortis popisuje građevine i fragmente koji upućuju da je na nekom prostoru postojalo antičko urbano središte. Razmjerno su dobro sačuvani dijelovi zidina Aserije (u blizini zaseoka Podgrađa), koju spominju i Ptolomej i Plinije kao povlašteni grad liburnskih stanovnika. Detaljno opisuje stanje ruševina i smatra da bi daljnje istraživanje iznijelo na svjetlo dana mnoge dragocjene starine. Spominje dio polja u blizini Burna posutog razvalinama, koje stanovnici zovu Trajanski grad. Pretpostavlja postojanje brojnih rimskih spomenika u okolici Zadra, a toponime Karin i Nadin izvodi iz latinskih *Corinium* i *Nedinum*. Doznaje da su u okolici Karina vidljivi ostaci amfiteatra. U blizini mjesta gdje se dizao antički *Aequum* ostaci amfiteatra otkrivaju se iskapanjem. Na liburnsku Promonu podsjećaju ruševine rimskog zida i ostaci razasuti po okolnom kršu. I na otoku Žirju vidljivi su tragovi rimskog naselja. U Stobreču se još mogu vidjeti tragovi zidina Epetija. Brojni ostaci spomenika u okolici

51 Sadržajem se izdvaja poglavlje „O običajima Morlaka" (1984: 31–69), povezano s literarnom i etnološkom problematikom koja je zaokupljala naslovnika, grofa Butea. Ipak, i ono odgovara koncepciji putopisa kako ju je zacrtao Fortis u „Naputku", gdje se u poglavlju VII. „Degli Uomini" upute odnose na antropološke karakteristike određenog kraja. Njih je za područja istočnog Jadrana namjeravao prikazati i Vitaliano Donati (1750: III).a

52 Ruševne zidine zvane Stari Trogir možda su „grčke razvaline iz kasnoga doba" (1984: 150). Na Visu se iskapanjem može naći i poneki grčki natpis i posuđe slično etruščanskom. U luci sela Visa naziru se „jadni" tragovi nekadašnje grčke naseobine, a potvrđuju je i dvije vrste novca (1984: 246). U Drašnicama Fortis prepisuje dva slavenska natpisa od kojih je jedan „imao poneko jedinstveno slovo", a drugi je spominjao prolazak hercega Stjepana tim krajem. Njegov prijatelj opat Grubišić prepisao je s kaštela u Drveniku „stari slavenski natpis vrlo složenim ćiriličnim pismom". Blizu Gospine crkve u Tučepima nalaze se stari slavenski grobovi „bez ikakva natpisa, ali s raznim bareljefima" (1984: 229). Slični su oni pokraj (obale) Trebižata (1984: 237), a na takvima su ručali Fortis i njegova pratnja na poziv Morlaka Vukovića (1984: 193).

Trilja možda su tragovi rimskog Tilurija. U blizini Starigrada na Hvaru ostale su nad zemljom rijetke razvaline drevne Farije. U selu Vidu prepoznaju se tragovi antičke Narone (1984: 22–23, 78, 29, 195, 76, 110, 183, 198, 251, 238).[53]

Opis Dioklecijanove palače prepušta knjizi Roberta Adama (Fortis 1984: 173–174).[54] Od drevne Salone preostale su samo uboge razvaline i bijedni tragovi. U XVI. stoljeću – po priloženom opisu sindika Giambattiste Giustinianija – još je bilo sačuvano dovoljno relikata velebnih građevina, koji su svjedočili o nekadašnjoj veličini i važnosti grada (Fortis 1984: 173–177).

U Zadru more prekriva ostatke građevina i stare pločnike trga, a morem su okružene i ruševine pokraj Nina. U močvari kod Pruda, po tvrdnjama stanovnika, pod vodom se vide „tragovi prostrana grada". Nedaleko prolazi potonula stara cesta. Potopljeni ostaci naselja, najčešće mozaici i razvaline, vidljivi su i u makarskoj luci i obližnjoj močvari. More je potopilo imanje cara Licinijana i nekadašnji izvor u Živogošću, rimske žare u Sućurju, mozaike na Visu i ostatke naselja između rijeka Goduče i Jujave (Fortis 1984: 14–15, 238, 215, 222, 254, 246, 97). Ti su arheološki predmeti izravno uključeni u formulaciju prirodoznanstvenih pretpostavki jer se, u sklopu teorija o nastanku Zemlje, smatraju dokazom podizanja mora, koje se događalo tijekom mnogih stoljeća.[55]

Na više mjesta Fortis nailazi na antičke relikte u funkciji građevinskih elementa novih zdanja. U Šibeniku rimski natpis uzidan je u gradske bedeme, slično je i u Omišu, u Krku je umetnut u zid gradske vijećnice, u Stobreču u pod crkve izgrađene na starim zidinama, u Sinju u zid privatne nastambe. U Zaostrogu su dva natpisa završila u crkvi sv. Barbare. U Starigradu je od dvaju sačuvanih bareljefa jedan smješten na vrhu crkvenog zvonika (Fortis 1984: 87, 206, 282, 183, 197, 234, 252). Pritom se barbarstvo i neznanje stanovnika natječu s fratarskim barbarstvom. U Saloni Fortis nije uspio otkupiti po umjerenoj cijeni „neke lijepe, tek otkrivene ploče" od lokalnog stanovnika, koji je već bio ugradio fragmente natpisa u pragove svojih prozora i vrata. Gramzivost seljaka, koji potajno odvlače natpise, razmjerna je njihovu barbarstvu jer ih radije razbijaju nego da ih prepuste za prihvatljiv iznos (Fortis 1984: 176). U Podgrađu su se, doduše, stanovnici počeli tako ponašati nakon što su bili prisiljeni da, bez naknade, zapregama odvuku neke nadgrobne natpise sve do mora. Tu je Fortis ipak naišao na susretljivijeg Morlaka Jureku, od koga je „za male novce" kupio jednu nadgrobnu ploču. I u Ekvumu (*Aequum*, kasnije

53 Fortis uz to spominje kako je na Krku biskup Zuccheri otkrio ruševine naseobine Fulfiniona, koja je cvala u vrijeme Plinija i Ptolomeja (Fortis 1984: 284).

54 Fortis ostatke Dioklecijanove palače naziva „veličanstvenima" i „uzvišenima", ali prigovara grubosti plastike, kao i lošem ukusu tog doba. Slične primjedbe iznio je i Spon (v. Krmpotić 1997: 24).

55 Fortis opširno raspravlja o tom pitanju u *Ogledu* (1771: 117–119), gdje spominje i potopljena predgrađa Pule i Sipar u sjevernoj Istri. Na obama mjestima se pod vodom vide mozaici. U *Putu* primjećuje da je jelšanski cement slabije kakvoće „jer je dugi niz stoljeća bio izložen vodama s neba i s mora" (1984: 253). Do zaključka o podizanju mora je prije Fortisa došao Vitaliano Donati naišavši na potopljene mozaike i druge ostatke na Visu, Čiovu, Žirju, u Zadru, Diklu i Puli (1750: XII–XIV). Za rasprave o formiranju Zemlje, u kojima sudjeluje i Fortis, usp. Ciancio 1995: 95–166; o djelovanju vode 126–127.

Čitluk) antički su spomenici izloženi uništavanju radi lakšeg prijevoza (Fortis 1984: 23, 26, 195).

Župna crkva u Podgrađu sagrađena je od ulomaka upropaštenih natpisa i ostataka nekoga krovnog vijenca. Na Murteru je Gospina crkva, zvana Gradina, podignuta od ostataka zidina. Kninski fratri su „po običaju vjerskog barbarstva" razbili dio arhitrava i krovnog vijenca, načinjena od grčkog mramora i umjetnički ukrašena bareljefom s cvjetnim vjenčićima i prikazima vodozemnih životinja, „za nekakav ukras u svojoj crkvi". Na otočiću Sustipancu barbarski fratri razbili su natpise u komade da bi popločili neko „bijedno dvorište", a s natpisa u bronci skinuli su slova. U Zaostrogu su, radi izgradnje crkve pored samostana, iz cijele okolice dovukli „golemu količinu drevnoga kamenja, s kojega su pomno otukli slova" (Fortis 1984: 23, 108, 77, 107, 234). Doduše, i mletačka vlast pokazala je jednak praktični smisao kad je zadarske utvrde sagradila „na račun drevnih ostataka" (Fortis 1984: 13).[56]

Neke su spomenike spasili mjesni uglednici. Zadarski liječnik Danieli dao je o svome trošku dopremiti četiri velika kipa iz Nina,[57] a sačuvao je i dijelove drugih skulptura i natpise iz raznih mjesta u Dalmaciji, među njima tri grčke ploče s Visa i jedan koji spominje Spon, kao i grčki i rimski novac (Krmpotić 1997: 34; Fortis 1984: 13). U Skradinu, rimskoj Scardoni, o čijoj slavnoj prošlosti sad svjedoči samo šest neoštećenih spomenika, dva natpisa sačuvao je kanonik Mercati, a biskup Trevisani dao je prikupiti rimski novac (Fortis 1984: 82).

Fortis spominje i jednoga talijanskog kolekcionara, mletačkog patricija Jacopa Nanija, u čiju je zbirku dospjela većina natpisa iz okolice grada Raba, a kao poprište sličnih otuđivanja, kojima se popunjavaju talijanske zbirke, navodi i Tučepe (odakle su odnošeni i grčki natpisi) i područje antičke Narone. „Skupljači natpisa" obišli su i Zadar i Trogir (Fortis 1984: 230, 238, 258, 13, 156). Stoga ima razumijevanja za nepovjerenje lokalnih stanovnika „prema strancu, osobito prema Talijanu" (Fortis 1984: 183), makar je Stobrečane sumnjičio da su od njega skrili dio arheološkog materijala. Manje je tolerantan prema župniku u Drašnicama, a župnika iz Žrnovice, koji je tvrdoglavo odbijao otvoriti crkvu, obasuo je bujicom psovki na „ilirskome". U selu Vidu pristup natpisima onemogućila mu je „zlobna lijenost" stanovnika (Fortis 1984: 230, 186, 238).

Uz uspješan *deal* s Morlakom Jurekom Fortis napominje da će sve natpise koje je prikupio ponijeti u Italiju (Fortis 1984: 26). Natpise je većinom prepisivao, ali dio je bio namijenjen zbirkama njegovih mecena. Jedan natpis iz Dalmacije darovao je Giovanniju Marsiliju (Petrić 1998: 149). Međutim u Skradinu, nadahnut nekadašnjom slavom i ugledom Scardone, glave rimske Liburnije, apelira da se ubuduće „časne uspomene" na to doba ostave na mjestu gdje su pronađene. Primjedba da natpisi odneseni u Italiju „gube najveći dio svoje vrijednosti" otvara pitanja koja nadilaze okvire nostalgičnog prisjećanja (Fortis 1984: 82).

---

56 I *pasquinata* „Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini" svjedoči da antičke spomenike nisu uništavali samo pripadnici siromašnih i neobrazovanih slojeva.

57 Ruševine Nina potpuno su zatrpane, stoga Fortis ističe „goleme troškove" koje je imao Danieli (1771: 13–14).

Neki lokaliteti posebno su ga se dojmili i opisuje ih emfatičnim izrazima prizivajući veličinu minulih vremena i sjaj rimske civilizacije. Za suvremeno stanje ima samo riječi „pust", „ubog", „bijedan", „jadan", „turoban", „kukavan".

Nekad bogatu i moćnu Aseriju naslijedile su bijedne kuće uboga zaseoka Podgrađa. Veličanstvena građa bedema i fini mramori svjedoče „kako su u tom kraju vladali dobar ukus i veličina". Po pustoj Bukovici, među jadnim ostacima starih rimskih prebivališta i ulomcima uništenih natpisa, ističe se komad četverostrana stupa urešena bareljefima na kojem se čita fragment drevne pohvale. Na Murteru zaostali su „predivni komadi krovnoga vijenca", koji su pripadali nekoj veličanstvenoj građevini. Ruševine Salone, koje je zatekao sindik Giambattista Giustiniani, još su odavale „plemenitost, prostranost i veličanstvenost" toga grada, u Fortisovo vrijeme svedena na ubogo selo. U Ekvumu su otkopani lijepi komadi arhitektonskih ukrasa, izrađenih „s najboljim ukusom". Ulomci spomenika „iz najboljeg doba" preostali su u Prudu. „Divno" ukrašeni arhitrav i krovni vijenac, koje su izmasakrirali kninski fratri, vjerojatno su potjecali iz nekog nimfeja. U močvari nedaleko od Makarske mogli su se vidjeti „ostaci veličanstvene grobnice i komadi divnih stupova". Kupališta, akvedukte, ponosne građevine i zidine antičke Narone zamijenili su ubogo selo i bijedna morlačka staništa (Fortis 1984: 22–23, 78, 108, 175–176, 195, 238, 77, 215, 238).[58]

Krhotine rimskih spomenika, razasute po neobrađenim i negostoljubivim područjima Dalmacije, pridonose sumornoj slici zaboravljene i zapuštene pokrajine, čiji stanovnici, pritisnuti endemskim siromaštvom, nisu u stanju popraviti vlastite prilike.[59] Ostaci „prelijepih" i „veličanstvenih" građevina podsjetnik su na bolja vremena kada primjerice – kako Fortis izričito navodi –

---

58 U Fortisovu kozmogonijsko-mitološkom epu *Dei cataclismi sofferti dal nostro pianeta* negativni pol opreke, kojom gradi figuru *similitudo*, odbojan je lik tamošnjeg stanovnika: „La luce, cui spargeano i ricchi Doni, / Pel negro Speco diffondeasi intorno/ E tutte ne splendean de' tardi Gnomi / Le tetre faccie. In simil guisa io vidi/ Là, 've fu Pola un dì, fra le vetuste / Macerie errando, del cadente Sole / Sozzarsi i Rai sopra lo schifo Volto / Dell'egro Abitator, chi, mal reggendo / Su le piagate Gambe il gonfio Corpo, / Siede spossato appo l'Augusta Mole / Del gran Teatro, o presso all'aurea Porta, / onde ancor chiara è l'insalubre Terra" (1786: 12–13). Tekst je počeo pisati nakon prvog povratka iz Istre da bi ga u cijelosti objavio, uz engleski prijevod, 1786. godine.

59 Fortis to naglašava na više mjesta u *Ogledu* i *Putu*. Stanovnici Bosiljine prisiljeni su jesti korijenje koje ih truje, a Vrgorčani se zbog gladi odaju krađi (Fortis 1984: 151, 236). Tu proziva dalmatinske plemiće i vlasnike zemljišta zbog nebrige o kmetovima, ali bilježi i drsko ponašanje seljaka prema posjednicima (Fortis 1984: 108). Osor je sveden na „cadavere di città", a stanovništvo iznemoglo, grozničavo i izgladnjelo (Fortis 1971: 37, 38, 112). Primjedbama o parazitiranju klera (Fortis 1971: 37–38), koje kao militantni prosvjetitelj nije mogao prešutjeti, stekao je neprijateljstvo osorskog biskupa Bernardija (Muljačić 1996: 31). Ipak, dio obale i otoka pošteđen je zaostalosti i siromaštva. Grad Cres okružuju umješno obrađena polja (Fortis 1771: 53–54), pitoma kaštelanska obala daje obilne proizvode, Hvar je najplodniji otok na Jadranu (Fortis 1984: 164, 254), Makarani su sami uklonili izvor kužnog zraka (za Fortisa je to „rodoljubni" čin; 1984: 214). Ponegdje ima dobre riječi i za dalmatinske pučane. Jednako kao u *Putu po Dalmaciji* Fortis je u *Lettere geografico fisiche sopra la Calabria e la Puglia* (1784.) reagirao na siromaštvo, zaostalost i nebrigu vlasti, koje je zatekao u Južnoj Italiji.

područje oko Knina i rijeka Cetina nisu bili zanemareni kao u njegovo doba, a kraj oko Neretve bio je bogat i napredan.[60]

Kao osvjedočeni prosvjetitelj Fortis smatra da je pred prizorima zapuštenosti i bijede dužan učiniti više od pukog bilježenja zatečenog stanja te se angažirati kako bi se prosvjetiteljski ideologemi na koje se poziva – „opća korist", „narodno dobro", „korist i boljitak naroda", „probitačnost", „blagodat", „dobra i korisna znanost" – pretočili u konkretne činjenice.

Tom cilju usmjerene su i praktične upute koje iznosi na više mjesta u putopisima: iz tršlje bi stanovnici mogli dobivati smolu i ulje, iz jasena manu, uzgoj kestena i sadnja krumpira riješili bi problem škodljive prehrane i gladi, izgradnja skladišta soli na Visu prištedjela bi ribarima putovanje do Hvara ili propadanje dijela ulova. Regulacija vodenih tokova i isušivanje močvara oslobodilo bi plodnu zemlju i koristilo zdravlju stanovnika (Fortis 1771: 72, 60, 58 i *passim*; 1984: 26, 151, 103, 77, 198, 247–248). Uz većinu prijedloga apostrofira „premudru vladu", koja je tih godina, u okolnostima ekonomske krize i slijedom primjera naprednijih europskih sredina, svoja reformistička nastojanja usmjerila i prema istočnojadranskim posjedima.[61]

Literat i dramaturg Carlo Gozzi smatrao je da opisu starina nije mjesto u prirodoznanstvenom tekstu. Fortis se pozvao na autoritet botaničara Tourneforta, koji je u putopisu *Relation d'un voyage du Levant* opširno obradio mramorne natpise s grčkih otoka premda „nisu bili salata".[62] S iskustvom trogodišnjeg boravka u vojnoj službi u Zadru i kontakata s tamošnjim morlačkim stanovništvom Gozzi je držao nerealnima Fortisove reformatorske zamisli.[63] Splićanin Pietro Nutrizio Grisogono, odvjetnik, sudac i zemljoposjednik, zamjerao je Fortisu površnost i „folklorni" prikaz stanovnika Dalmacije[64] i odbacivao uvrštavanje podataka iz humanističkih područja u povijest prirode koja treba poslužiti „dobru naroda, očuvanju pojedinaca i koristi države" (Nutrizio Grisogono 1780: VII–VIII).[65] U tom segmentu agronom praktičar Grisogono

60 Fortis 1984: 77, 195, 242. Na svima trima područjima nađeni su vrijedni spomenici, koji su postali žrtve neznanja, pustošenja i pljačke.

61 Iscrpne informacije o mletačkim reformističkim inicijativama u: Markovina 2010. U namjeri da zapušteno dalmatinsko ribarstvo pretvori u probitačnu privrednu granu mletačka vlada radi izviđanja postojećeg stanja u Dalmaciju šalje Fortisa kao najpogodnijeg za taj zadatak (Muljačić 1996: 80). Fortis se nije zanimao ribarstvom samo po nalogu mletačke vlade. Već 1771. godine zalagao se za reformu te djelatnosti primjećujući i nepovoljan položaj mjesnih ribara u odnosu na strance (Fortis 1771: 77, 119–120).

62 Muljačić, 1996: 82, osobito bilj. 15. Prvo izdanje Tournefortova putopisa tiskano je 1717. godine. Konzervativni Gozzi nije imao simpatije za Fortisa, ni za njemu bliske oca i kći Caminer zbog njihovih prosvjetiteljskih stavova i podrške Goldoniju.

63 Gozzi 1910, I: 75. Gozzi je boravio u Zadru od 1740. do 1744. godine.

64 U spisu izašlom neposredno nakon objavljivanja *Puta* (Nutrizio Grisogono, 1775). Uz prikaz poljoprivrede Kaštela Fortis u bilješci navodi da mu je podatke pismeno priopćio Nutrizio Grisogono (1984: 164).

65 O arheološkim podacima kaže: „Io non rintraccio ruderi di fabbriche antiche, di Città appianate, d'immaginati edifizj, per non involgermi in un labirinto da non potervi uscire se non a forza di stentate supposizioni, e per non supplire con la fecondità della fantasia a ciò che al fatto si oppone, per trarre i Lettori al mio sentimento". Isto tako odbacuje referiranje na „antichi

mimoilazi se s Fortisom (koga ne spominje, ali na koga očito cilja). Fortisova je koncepcija sveobuhvatna, oslonjena i o povijesno i filozofijsko promišljanje prirodnih pojava. Namjera mu je prikazati sva relevantna obilježja nekog kraja (po kriterijima u „Naputku") uključujući i povijesnu i kulturološku dimenziju. Pritom su pragmatično-proizvodni čimbenici, ma koliko bili aktualni, dio opće slike. Kao neposredni uzor, uza Spona i Tourneforta, mogao mu je poslužiti i Vrančićev putopis.

Fortis nije uvijek dosljedan u prikazivanju stanovnika Zagore i priobalnih sela. Osporava Donatijeve tvrdnje o barbarstvu Dalmatinaca na temelju vlastita iskustva i dokazujući da se Donati pogrešno poziva na Spona. Ima razumijevanja čak i za hajduke, ponavlja i neka negativna opća mjesta iz izvještaja mletačkih dužnosnika, a spominje i batinu kao odgojno sredstvo (što se moglo svidjeti Gozziju; Fortis 1984: 29–30, 218, 102). Neke nepovoljne ocjene pripadnika nižeg sloja mogao je čuti od lokalnih, građanskih i plemićkih sugovornika. Stilizacija Morlaka u rusoovskoj i predromantičarskoj maniri nije nepredvidljiva s obzirom na interese i očekivanja grofa Butea.[66] Opširnim poglavljem koje im je posvetio Fortis je pogodio ukus i mnogo šire publike. Ono mu je donijelo europsku slavu, a *Asanaginici* otvorilo put na stranice Herderovih *Volkslieder*, u Goetheovu prepjevu.

Pri promišljanju metoda i ciljeva prosvjetiteljskog djelovanja Fortis nadilazi razinu neposrednih pragmatičnih učinaka, na kojoj se zaustavljaju njegovi oponenti. „Vjernu točnost" (na temelju izravnog uvida)[67] ističe kao najpoželjniju osobinu istraživača, „koji ima na srcu narodno dobro kada ukazuje na mjesta koja je potrebno kultivirati, a napredak prirodne znanosti kada opisuje proizvode Velike Učiteljice" (Fortis 1984: 85). U otvorenom pismu Antoniju Vallisneriju funkciju jamaca „vjerne točnosti", koja bi mogla utjecati na promjenu negativnih stereotipa o Dalmaciji, dodjeljuje opisima antičkih ostataka. Daljnji argument, da u Dalmaciji „ne bi bile nikle onolike rimske kolonije da je to tako strašan kraj kako se opisuje" (Fortis 1984: 85), svojevrsna je logička dosjetka, a ujedno prikriven i manipulativan potez reformističkog lobiranja.

Scrittori storici, o Geografici" (1780: VII–VIII). Za Fortisa je to prilika da ispravi pogrešne podatke prethodnih autora, kao što je zacrtao u „Naputku" (Fortis 1771a, VIII. 6.).

66 V. bilj. 41. Fortis je s vremenom, neovisno o Buteu, razvio interes za narodnu poeziju družeći se sa splitskim plemićem, istraživačem folklora Giulijem Bajamontijem.

67 Izravni uvid osnova je Fortisova istraživačkog postupka, a gdje nije ostvariv, dopušteno je prihvatiti pomoć „degl'istrutti abitanti" (1771a: VIII. 8.).

LITERATURA

Bertoša & Giudici 2013
S. Bertoša, A. Giudici, "Europski putnici u Istri od XV. do XIX. stoljeća", *Tabula* 11, Pula, 2013, 7–35.

Carli-Rubbi 1750
G. R. Carli-Rubbi, *Relazione delle scoperte fatte nell'Anfiteatro di Pola nel mese di Giuno 1750 dal conte Gian Rinaldo Carli-Rubbi*, Venezia, 1750.

Ciancio 1995
L. Ciancio, *Autopsie della terra, Illuminismo e geologia in Alberto Fortis (1741–1803)*, Firenze, 1995.

Donati 1750
V. Donati, *Della storia naturale marina dell'Adriatico*, Venezia, 1750.

Fortis 1765
A. Fortis, "Pensieri geologici ed osservazioni del chiariss. Abate Fortis Agostiniano, in occasione d'un suo viaggio sopra il monte Summano situato nel territorio Vicentino", *Giornale d'Italia spettante alla scienza naturale e principalmente all'agricoltura, alle arti e al commercio*, II/III, (20 Luglio), Venezia, 1765, 17–21.

Fortis 1770
A. Fortis, "Lettera del Chiariss. P. D. Alberto Fortis in cui si reca un saggio dell'Opera da lui composta spettante alla Storia Naturale di Cherso, e di Osero, diretta al Reverendiss. Sig. Canonico Sovich Arcidiacono d' Osero", *Giornale d'Italia spettante alla Scienza Naturale, e principalmente all'Agricoltura, alle arti, ed al commercio*, 7/20 (10. XI. 1770), Venezia (1770–1771), 153–160.

Fortis 1771
A. Fortis, *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venezia, 1771.

Fortis 1771a
A. Fortis, *Notizie preliminari credute necessarie per servire di direzione a viaggi tendenti ad illustrare la storia naturale e la geografia delle provincie aggiacenti all'Adriatico, e particolarmente dell'Istria, Morlacchia, Dalmazia, Albania, ed isole contigue*, Venezia, 1771. (Objavljeno u: Muljačić 1969: 181–188).

Fortis 1786
A. Fortis, *Dei cataclismi sofferti dal nostro pianeta. Saggio poetico, per servire di prodromo a un poema filosofico e teologico*, London, 1786.

Fortis 1984
A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb, 1984, prev. Mate Maras; Vrančićev putopis Darko Novaković.

Fortis 2014
A. Fortis, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju*, Split, 2014, prev. Dubravko Balenović.

Girardi-Jurkić 2003
V. Girardi-Jurkić, "Storia delle ricerche sull'anfiteatro di Pola", *Atti* XXXIII, Rovinj/Rovigno, 2003, 9–62.

Gozzi 1910
C. Gozzi, *Memorie inutili*, I, (prir. G. Prezzolini), Bari, 1910.

Katičić 1995
R. Katičić, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995.

Krmpotić 1997
Lj. Krmpotić (ed.), *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Čakovec, 1997.

Maffei 1731
S. Maffei, *De gli Anfiteatri e singolarmente del veronese; Verona Illustrata, Parte Quarta ed ultima*, Verona, 1731.

Markovina 2010
D. Markovina, "Reformska nastojanja Mletačke Republike u Dalmaciji u drugoj polovici 18. stoljeća u kontekstu novih odnosa moći na jadranskom prostoru", *Historijski zbornik*, LXIII/1, Zagreb, 2010, 191–214.

Maršić 2010
D. Maršić, "Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII legije C.p.f.: stele signifera Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa / Lost monuments of Salona (II) / Portrait stelae of two soldiers of Legio VII C.p.f., Gaius Lucretius and Lucius Caesus Bassus", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, Split, 2010, 63–80.

Matijašić 1994
R. Matijašić, "I teatri romani di Pola tra spettacolo e vita quotidiana", *Antichità Altoadriatiche* 41, Udine, 1994, 129–151.

Mina 2011
F. D. Mina, "PoesÌa e Historia Natural en el siglo XVII: El caso de Robert Hooke y la Metamorfosis de Ovidio", *Actas del Primer Simposio de FilosofÌa Moderna*, Rosario, 2011, 166–174.

Mina 2012
F. D. Mina, "La Atlántida, Robert Hooke y la validación de cuestiones de hecho de la Antigüedad", *Epistemología e Historia de la Ciencia* 18, Córdoba, 2012, 389–395.

Muljačić 1996
Ž. Muljačić, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, Split, 1996.

Muljačić 2011
Ž. Muljačić, "Prvo izdanje jedinog djela Alberta Fortisa o otoku Korčuli (*Memoria sopra l'isola di Corzola*)", *Fortisološke studije*, Split, 2011, 239–266.

Mutić 1967
R. Mutić, "Pijesak otoka Suska", *Geološki vjesnik*, 20, Zagreb, 1967, 41–59.

Nutrizio Grisogono 1750
P. Nutrizio Grisogono, *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia con l' aggiunta di un compedio dell'istoria civile del signor Giovanni Rossignoli*, Trevigi, 1780.

Nutrizio Grisogono 1775
P. Nutrizio Grisogono, *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia*, Firenze, 1775.

Petrić 1998
N. Petrić, "Arheološka izvješća sir J. Strangea iz 1774. i 1776. g. o Istri, Dalmaciji i Italiji, *Mogućnosti* 1–3, Split, 1998, 145–162.

Serlio 1554
S. Serlio, *Il Terzo Libro Di Sabastiano Serlio Bolognese, Nel Qval Si Figvrano, E Descrivono Le Antiqvita Di Roma, E Le Altre Che Sono in Italia, E Fuori De Italia*, Venezia, 1554.

Toscano 2006
M. Toscano, "*Nature catched in the fact*" *Sperimentalismo e collezionismo antiquario_naturalistico nel Regno di Napoli, Veneto, Gran Bretagna tra XVIII-XIX secolo* (doktorska disertacija, Università degli studi di Napoli Federico II), Napoli, 2006.

Vecchietti 2011
E. Vecchietti, "Beyond Methodology and Practice: the Burnum project, a case-study of international cooperation in archaeological research / Više od metodologije i prakse: projekt Burnum, primjer međunarodne suradnje na arheološkom istraživanju", *Archaelogia Adriatica* 5/1, Zadar, 2011, 105–125.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.28

Robert Matijašić

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

ul. Ivana Matetića Ronjgova 1, Pula

robert.matijasic@unipu.hr

RIMSKA RURALNA ARHITEKTURA: DEFINICIJA, KLASIFIKACIJA, TERMINOLOGIJA

*Definicija rimske ruralne arhitekture (*villa, villa rustica, villa urbana*) razmatra se sa stanovišta potrebe da se arheološka nalazišta klasificiraju prema određenim kriterijima, na primjerima rezultata projekata sustavnih pregleda terena u Italiji i na području istočnog Jadrana. Dok se u nas najčešće koriste neutralni, a time i nedovoljno definirani pojmovi („vila"), rezultati terenskih istraživanja pokazali su potrebu oblikovanja razrađenije terminologije. Lat. pojam* villa *već se u antičkim pisanim izvorima koristi s više srodnih značenja, ovisno o kontekstu, tako da se u definiciji pojma ne možemo osloniti samo na jezične kriterije. Mnogobrojni projekti sustavnog površinskog terenskog pregleda provedeni u više italskih regija pokazali su raznolikost metoda klasifikacije, a to je potvrđeno na primjerima nekoliko sličnih projekata ostvarenih na području istočnog Jadrana. Na oblike, karakter i gustoću naseljavanja nekog područja utjecale su prirodne okolnosti i povijesne prilike, pa je očito da je apsolutno ujednačavanje kriterija za klasifikaciju nemoguće provesti.*

Ključne riječi: villa, villa rustica, ruralna arhitektura, Italija, istočni Jadran, survey

Problem korištenja lat. pojma *villa*, *villa rustica* i *villa urbana* nije samo pitanje strukovnog nazivlja u hrvatskome jeziku (arheologija, stara povijest, klasična arhitektura), već zadire u pitanje definicije rimske ruralne (seoske, vangradske) arhitekture i u svjetskim jezicima. O tome u domaćoj i svjetskoj arheološkoj literaturi postoji niz rasprava, najviše u kontekstu objašnjenja metodologije rada na toj temi (Begović & Schrunk 2003: 96–97; Zeman 2014: 3, 36–61), s pojmovima koji se čine vrlo razumljivim, no čijom se analizom ne može doći do jednoznačnoig rješenja. I sami smo se, u početku našeg bavljenja temom rimske ruralne arhitekture, suočili s pitanjem definicije i terminologije, te smo predložili općenitu sintagmu „rimska ruralna arhitektura" (Matijašić 1988: 16; Matijašić 1998: 99), pri čemu smo na temelju tada poznatog korpusa rimskih „vila" u Istri oblikovali trojnu podjelu, ne ulazeći u problem terminologije. Prvu skupinu nazvali smo luksuznim ljetnikovcima jer u tim primjerima arheološki ostaci ukazuju na visoki stupanj raskoši u dekorativnim detaljima (uvala Verige na Brijunima, Sorna kraj Poreča, Katoro kraj Umaga, Barbariga, Valbandon; Begović & Schrunk 2002: 114–118), iako su mogli imati i gospodarsku sastavnicu u obliku prostorija za preradu i čuvanje poljoprivrednih proizvoda, radionice i sl. U građevinama druge skupine stambeni i gospodarski dio su u formalnoj ravnoteži, a luksuzni elementi su vrlo suzdržano prisutni (Kolci na Brijunima, Šijana kraj Pule, Banjole i dr.; Begović & Schrunk 2002: 118–120) te smo ih nazvali urbano-ruralnim građevinama, što

se kasnijim promišljanjem pokazalo prilično nezgrapnim. Treću skupinu čine ruralne građevine isključivo gospodarske namjene, povezane s poljoprivrednom proizvodnjom (Barbariga – uljara, Loron; Matijašić 1998: 185–192; Tassaux *et al*. 2001), a slijedeći Mihaela Rostovceva (Rostovtzeff 1957) nazvali smo ih isto tako pomalo nespretno „tvornicama", jer se radi o velikim proizvodnim pogonima (Matijašić 1988: 18). Pritom treba naglasiti da je Rostovcevljev modernistički pristup rimskoj gospodarskoj povijesti doživio snažne kritike u kasnijoj historiografiskoj literaturi (Reinhold 1946). Takvoj podjeli treba pridodati i tzv. maritimne vile, u pravilu luksuzne građevine na morskoj obali, koje koriste uzmorsku scenografiju za jačanje učinka raskoši (Lafon 2001; Begović Dvoržak & Dvoržak Schrunk 2004).

S druge strane, starija historiografija se u pogledu definicije „vile" čvrsto držala pisanih izvora, od Katona i Varona, preko Plinija Starijeg do Kolumele i nekih kasnijih autora. Nova promišljanja, te mnogobrojnih novih istraženih primjera rimske ruralne arhitekture („vila"), naročito u Italiji, ali i u zapadnim provincijama, izmijenila su vrednovanje pisanih izvora (Marzano 2007: 4; Witcher 2012: 14–15). Osnovna zamjerka je da se vrlo podrobni opisi agronomskih pisaca ne mogu uzeti kao paradigma, jer su rezultati arheoloških istraživanja pokazali da praktički nema situacije u kojoj se njihovi savjeti mogu točno i nedvosmisleno prepoznati. Katonovi savjeti o veličini imanja, odnosu površina pojedinih kultura, organizaciji rada, broju radnika itd., pokazuju ipak idealnu situaciju koja se nije mkgla uvijek i svuda (ako igdje i ikada) doslovno primijeniti. Osim toga, Katon, Varon i Kolumela zajedno obuhvaćaju razdoblje od 2. stoljeća pr. Kr. do 1. stoljeća posl. Kr., tijekom kojeg su društveno-gospodarski odnosi evoluirali, mijenjali su se, pa ni na toj razini podaci nisu usporedivi. Svaki je od njih i sam imao poljoprivredne posjede, pa su pisali i po vlastitom iskustvu, no ipak koristeći i tekstove svoje prethodnika, što izrijekom kaže Varon (Varro, *R.R*., 1, 11). Ali njihovi tekstovi mogu pridonijeti raspravi o terminologiji.

Marko Porcije Katon (*M. Porcius Cato*, također poznat kao Katon Stariji, i Cenzor, 234–149. pr. Kr.), osim vojničke i političke karijere bio je i plodan pisac, ali jedino cjelovito sačuvano njegovo djelo je D*e agri cultura* (White 1973), priručnik za organizaciju i vođenje poljoprivrednog imanja, koje je bilo vrlo popularno, o čemu svjedoči i činjenica da je rukopis u cijelosti sačuvan. Ograničimo li se samo na pojam „vile" (Reay 2005: 340–350), već na početku Katonova teksta nalazimo pojmove *villa* i *praedium*: *Praedium quom parare cogitabis, sic in animo habeto, uti ne cupide emas neve opera…* (Cato, *Agr.* 1, 1) i zatim malo poslije: *Ad villam cum venies, videto vasa torcula et dolia multane sient* (Cato, *Agr*. 1, 5). *Praedium* je dakle cjelina posjeda, imanje, koje mora biti dobro opskrbrljeno zgradama (*Uti bene aedificatum siet*: Cato, *Agr.* 1, 4), a građevina je *villa*, u njoj su gospodarski i stambeni sadržaji, koje – pogotovo prve, *villa rustica* (Cato, *Agr.* 3, 2) – vrlo podrobno opisuje. I zatim kaže da je *villa urbana* stambeni dio građevine (Cato, *Agr.* 4, 1), i da odražava vlasnikov društveno-gospodarski status. Kod Katona nalazimo još i pojmove *fundus* i *ager*. Oba se odnose na pojam „posjed", npr. *fundus suburbanus* (Cato, *Agr.* 7, 1), iako *ager* u latinskome jeziku ima i šire značenje vangradskog, seoskog poljoprivrednog

područja, od čega *agricola* (poljoprivrednik) i *agricultura* (poljoprivreda). Ali pojam *ager* može označavati zemljišno vlasništvo koje zajedno s „vilom" čini *fundus* (Percival 1976: 14)

Marko Terencije Varon (*M. Terentius Varro*, 116–27. pr. Kr), polihistor, autor mnogobrojnih djela s područja povijesti, književnosti, filologije i prirodnih znanosti (Cardauns 2001; Nelsestuen 2015), također ima samo jedno cjelovito sačuvano djelo, i to je *De re rustica*, priručnik puno opsežniji od Katonova, ali pisan u formi dijaloga, u tri knjige: o poljoprivredi u užem smislu (*agri cultura*), o stočarstvu (*re pecuaria*) i uzgoju sitnih životnja (*pastio villatica*) (Var., *Rust*. 1, 1, 11). Varonova definicija „vile" graniči s pučkim etmologiziranjem: *Vilicus agri colendi causa constitutus atque appellatus a villa, quod ab eo in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt* (Var., *Rust.* 1, 2, 14), ali zatim je puno jasniji u određivanju triju pojmova: *fundus* (posjed), *ager* (širi prostor), *villae* (građevine) (Var., *Rust*. 1, 4, 4). Ovo posljednje valja navesti cjelovito: …*ubi sint positae villae, quantae sint, quo spectent portricibus, ostiis ac fenestris*, jer proizlazi da je na imanju bilo više građevina, i za njih se koristi pojam *villa*. Znakovit je dio teksta u kojem naglašava potrebu usklađenosti veličine imanja (*fundus*) s građevinom (*villa*): *In modo fundi non animadverso lapsi multi, quod alii villam minus magnam fecerunt, quam modus postulavit, alii maiorem, cum utrumque sit contra rem familiarem ac fructum* (Var., *Rust.* 1, 11, 1). Ubrzo zatim Varon uvodi i treći pojam: v*illa rustica*, ali ne objašnjava ga, već uspoređuje s *villa urbana*, očito predmnijevajući da će čitatelj znati o čemu se radi. A kontekst je kritika pojave luksuza u seoskim građevinama koje bi prvenstveno trebale biti namijenjene poljoprivredi: *Itaque illorum villae rusticae erant maioris preti quam urbanae, quae nunc sunt pleraque contra* (Var., *Rust*. 1, 13, 6). Tek u trećem dijelu svog teksta Varon objašnjava što je to *villa*: … *nihilo minus esse villam eam quae esset simplex rustica, quam eam quaer esste utrumque, et ea et urbana* (Var., *Rust.* 3, 2, 10). U tom dijelu teksta autor objašnjava pojam *pastio villatica*, to je intenzivni uzgoj sitnih domaćih životinja poput peradi, ptica ali i pčela, puhova, riba, veprova i druge divljači, pa za takav izvor prihoda tvrdi da je veći od zarade s cijelog imanja, od ratarstva i stočarstva (Var., *Rust*. 3, 2, 13–14). Kad u nastavku objašnjava da su kavezi za sitne životinje *intra parietes villae* (Var., *Rust.* 3, 17, 1), to znači da je *villa* građevina, zgrada.

Lucije Junije Moderat Kolumela (*L. Iunius Moderatus Columella*, 4–70. posl. Kr.), rodom iz Hispanije, poslije vojničke karijere posvetio se poljoprivredi, imao je više imanja u Laciju. Autor je opsežnog priručnika *De re rustica* u 12 knjiga sa savjetima za sve vidove rada u poljoprivredi, napisanog u obliku dijaloga, a na temelju vlastitog iskustva, koristeći i tekstove Katona, Varona i mnogobrojnih autora čiji tekstovi nisu sačuvani (Kornelije Celzo, otac i sin Saserna, Kartažanin Magon, Tremelije Skrofa i drugi; Reitzenstein 1884). Kolumela ne donosi definiciju „vile", za njega je taj pojam bio sam po sebi razumljiv, ali naglašava da kvaliteta gradnje (dakle radi se o građevini) mora biti na prvome mjestu, kao i prikladnost rasporeda prostora i sadržaja: *Sed quam refert qualis fundus et quo modo colatur, tam villa qualiter aedificetur et quam utiliter disponatur* (Colum., *Rust.* 1, 4, 6). Ali zato jako puno prostora daje opisu pravila za smještaj „vile" u prostoru, i odnosu veličine imanja i „vile", te citira

Katona: *Quod ait Cato, quantum ne villa fundum quaerat, neve fundus villam* (Cato, *Agr*. 3, 1). Ali u kontekstu razumijevanja kako su Rimljani poimali pojam *villa* važniji je njegov doprinos daljnjoj razradi sadržaja, jer je Varonovoj podjeli *villa urbana – villa rustica* Kolumela dodao još *villa fructuaria*, dio sklopa građevine u kojemu se čuvaju poljoprivredni proizvodi: … *et dividatur in tres partes, urbanam, rusticam, fructuariam* (Colum., *Rust.* 1, 6, 1), stambeni dio se još dijeli na ljetne i zimske prostorije, a *pars fructuaria* sadrži prostorije za ulje, tijeskove, preše, za vrenje mošta, sjenike, ambare i druga spremišta (Colum., *Rust.* 1, 6, 9). *Pars rustica* je prostor za život radnika i robova, u sklopu kojega može biti i kupaonica (*balneum*), u kojem se oni mogu prati, ali samo za neradnih dana, jer prečesto korištenje ne doprinosi fizičkoj snazi (Colum., *Rust.* 1, 6, 20).

Kolumelin suvremenik Plinije Stariji (*C. Plinius Secundus*, 23–79. posl. Kr.) u jedinoj poljoprivredi posvećenoj knjizi (od 37) monumentalog Prirodoslovlja (*Naturalis historia*) ne doprinosi pitanju definicije pojmova *villa*, *fundus* i *praedium*. U tom pogledu, a i u cijeloj knjizi on prenosi Katonove i Varonove tvrdnje i savjete (npr. Plin., *HN*, 18, 32), ali najpoznatija i najčešće citirana njegova tvrdnja da su latifundije uništile italsku poljprivredu (Plin., *HN*, 18, 35; Cossarini 1982: 253–258) izlazi iz okvira ovoga razmatranja.

Posve drugačije treba promatrati pjesnika Vergilija (*P. Vergilius Maro*, 70–19. pr. Kr.), koji je osim kapitalnog epa Eneida (*Aeneis*) spjevao i dvije poeme: *Eclogae* (ili *Bucolica*) od 10 pastirskih pjesama i *Georgica* u 4 knjige, didaktički spjev o poljoprivredi. Zbog pjesničkog izričaja ne mogu se smatrati historiografskim izvorom, već su kasniji antički autori ispravljali i dopunjavali (Doody 2007: 180–197). Plinije i Kolumela su ga, primjerice, uvažavali, ali danas se više ne smatra relevantnim izvorom za rimsku seosku svakodnevicu. Iako je bio članom intelektualne elite oko Oktavijana i Mecenata, živio je povučeno, te idealizirao sitnog slobodnog seljaka koji živi u skromnim uvjetima (.. *pauperis et tuguri congestum cespite culmen…*, *Ecl.* 1, 68; … *et iam summa procul villarum culmina fumant…*, *Ecl.* 1, 82; *laudato ingentia rura, exiguum colito*, G., 2, 412–413; *hic labor, hinc laudem fortes sperate coloni*, G., 3, 288). Već Seneka je smatrao da Vergilije nije pisao savjete za poljoprivrednike, nego mu je važnije bilo pjesničko izražavanje (Spurr 1986: 164).

Vergilijev suvremenik Vitruvije (*M. Vitruvius Pollio*, 80-70–poslije 15. pr. Kr.) tehničar je, arhitekt koji svojim djelom *De architectura libri decem* daje savjete za planiranje i izgradnju svih vrsta građevina, pa tako i seoskih gospodarskih i stambenih objekata. On polazi od toga da se kod određivanja položaja i veličine treba ravnati brigom o zdravlju (to se povezivalo s blizinom vode i prevladavajućim vjetrovima, reljefom i sl.) ali i veličini posjeda i planiranom obilju roda: *Magnitudines earum ad modum agri copiasque fructuum comparentur* (Vitr., *De arch.* 6, 6, 1). Da je „vila" za Vitruvija samostalna građevina vidi se po uputi za zaštitu od požara: *Horrea, fenilia, farraria, pistrina extra villam facienda videntur; ut ab ignis periculo sint villae tutiores* (Vitr., *De arch*. 6, 6, 5), a kod koncepcije stambenog dijela savjetuje da se primijene pravila elegancije kao kod gradskih kuća, ali tako da to ne ometa potrebe na selu: *Si quid delicatius in villis faciendum fuerit, ex symmetriis quae in urbanis supra scripta sunt constituta, ita struantur, uti sine inpeditione rusticae utilitatis aedificentur* (Vitr., *De arch*. 6, 6, 5).

Sva druga Vitruvijeva pravila odnose se veličinu i smještaj pojedinih sadržaja u ruralnoj građevini, s naglaskom na gospodarski dio, jer se u stambenom dijelu primjenjuju pravila za gradske kuće.

U suvremenoj historiografskoj i arheološkoj literaturi očekivano nalazimo mnogobrojne definicije „vile", što pokazuje višesmislenost tog pojma i teškoće na koje se nailazi pokušamo li sažeto izraziti što je to (Percival 1976: 13–15; Smith 1997: 10–11). Zajedničko gotovo svim definicijama je samo da se radi o izvangradskoj građevini za stanovanje na zemljišnom posjedu, ali poslije toga svako podudaranje prestaje, kako to svi i primijećuju (Mielsch 1990: 5; Hölscher 2002: 159; Dyson 2003: 20–24; Matijašić 1998: 100–101). U *Realencyclopedie* je osnovna definicija historiografska: to je karakteristična rimska tvorevina, koja bi se teško razvila bez bezobzirnog iskorištavanja seljaka i robova, ali nakon toga se proteže niz primjera na desetak stupaca s pristojnim brojem ilustracija, tlorisa (Van Buren 1958: 2142).

Međutim, poteškoće se javljaju kad spoznamo da se u seoskom području nalaze arheološki ostaci građevina koje ne možemo nazvati „vilama", jednostavni objekti građeni u mjesnoj tradiciji koji jedva da su uključeni u gospodarske tokove šireg područja, a ipak ispunjavaju kriterij položaja izvan grada. Zanimanje za rimske „vile" javlja se u 18. stoljeću, iako su već i ranije renesansni filolozi raspravljali o toj kategoriji na temelju pisanih izvora (Ciceron, Plinije ml.). Hadrijanova „vila" u Tivoliju i „Villa del Papiri" kraj Pompeja potaknuli su novo zanimanje u 18. stoljeću (Dyson 2003: 15–19), a razvoj arheološke metodologije od kraja 19. stoljeća ozbiljno je povećao broj primjera luksuznih ladanjskih palača, što je kulminiralo u prvoj polovici 20. stoljeća, kad su se počeli ustustavljivati podaci i o gospodarskim sastavnicama, najviše na primjerima kampanskih „vila" (Carrington 1931). No težište istraživanja bilo je gotovo do kraja 20. stoljeća na ladanjskim palačama, o kojima danas postoji golema literatura. Nezamijećeni su ostali malobrojni podaci iz pisanih izvora o skromnim prebivalištima najnižih slojeva seoskog stanovništva, koje nazivaju *aedificia* (Caes., *B. G.*, 3, 29, 3; 5, 12, 3) ili *tuguria* (Var., *Rust.* 3, 1, 3; usp. Potter 1979: 122). To je naročito postalo vidljivo kad je arheologija rimskih provincija počela otkrivati takve vangradske jednostavne građevine, naročito u Galijama i Germanijama (Fardière 1988; Heimberg 2002/2003; Heimberg 2011). U provincijskom kontekstu u definiciju „vile" moramo uključiti i koncept romanizacije, jer je to tipično rimska društveno-gospodarska institucija, koja se u provincijama širi upravo sukladno stupnju romanizacije (Percival 1976: 14; Smith 1997: 233–256; Haeussler 2013: 242–249).

U klasičnoj arheologiji i arheologiji provincija počela se od sredine 20. stoljeća koristiti tehnika sustavnog površinskog pregleda terena, engl. survey (Novaković 1996; Gruškovnjak 2017, Sanader *et al*. 2021: 131–133). Godine 1950. Britanska škola u Rimu započela je sustavni pregled područja južne Etrurije radi evidentiranja svih arheoloških podataka od prapovijesti do srednjeg vijeka (Potter 1979), a taj je projekt najjači učinak imao na arheologiju klasičnog razdoblja, jer su pod utjecajem povijesnoumjetničke struje u klasičnoj arheologiji topografski podaci do tada bili zapostavljeni. Sustavnim površinskim pregledom oranica prikupljen je ogroman broj podataka o nalazima antičke kera-

mike i drugih ulomaka predmeta između Tibra i jezera Bracciano, sjeverno od Rima, što je omogućilo kartiranje topografskih točaka i pružilo uvid u gustoću naselja ruralnog karaktera (Potter 1979: 121–137). Svaka koncentracija rimskodobne keramike na površini izorane zemlje predstavlja jedno nalazište, pa se ubrzo postavilo pitanje klasifikacije, određivanja karaktera nalazišta. Radi se o neposrednom sjevernom zaleđu Rima, gravitacijski potencijal milijunskoga grada je bio vrlo jak, pa ne čudi ogroman broj ruralnih lokaliteta koji su bili središta poljoprivrednih imanja. Za potrebe klasifikacije nalazišta koristili su se pojmovi *villa* i *farm*, ali raznolikost površinskih dijagnostičkih elemenata zahtijevala je i podrobniju podjelu (Potter 1979: 122–123). Na dnu ljestvice su mala nalazišta, nekoliko stotina m^2, koja su interpretirana kao ostaci koliba (huts, shacks), povremena boravišta ili pomoćne građevine većih imanja. Slijede male farme (small farms), 1000 – 1500 m^2, prepoznatljive po gospodarskim elementima, ali i s mozaičkim kockama i ulomcima jednostavnog zidnog oslika. Veća nalazišta, *villae*, prosječno 3500 m^2, su ostaci većih objekata, sa značajnijim udjelom luksuznih elemenata (kupališne instalacije, višebojni mozaici i freske, ulomci pramornih ploča i stupova).

Takva trojna podjela bila je pogodna za primjenu i u drugim sličnim situacijama sustavnog površinskog pregleda terena, ali ubrzo je zamijećeno da svako područje ima neke specifičnosti, pa su publikacije sličnih topografskih istraživanja morale dotjerivati klasifikaciju prema okolnostima. Rezultati projekta sustavnog istraživanja u dolini rijeke Biferno (regija Molise, ant. *Samnium*, Barker 1995) predstavljeni su u podjeli arheoloških nalazišta po veličini površine rasprostranjenosti ulomaka na četiri kategorije lokaliteta: A (veliki) – veći od 7500 m^2 (85 x 85 m), B (srednji) – 1500-7500 m^2 (40 x 40 m – 85 x 85 m), C (mali) – manje od 1500 m^2 (40 x 40 m), D – sporadični nalaz (Barker 1995: 185). Iskazane mjere predstavljaju površinu na kojoj se prostire koncentracija keramike, a ne veličinu građevine. Osim toga, valja napomenuti da su u svim terenskim pregledima u pravilu pregledane površine oranica nakon oranja, kad je vidljivost artefakata najbolja.

Analiza arheološkog materijala omogućila je i okvirnu dataciju pojedinih nalazišta, pa je zaključeno da su do 1. stoljeća pr. Kr. prevladavala manja i srednja nalazišta, da su neka bila samnitskog karaktera, a da postupni porast broja srednjih nalazišta predstavlja rezultat početne romanizacije (Barker 1995: 200–201). Mnogobrojna ruralna naselja traju i u prvim stoljećima Carstva, a kategorija srednje velikih nalazišta smatra se farmama, s nešto dekorativnih elemenata. Velikih nalazišta koji bi se mogli smatrati „vilama" gotovo nema, tako da je u Samniju očito dugo prevladavao sustav velikog broja manjih raštrkanih ruralnih naseobina.

Dugogodišnje terensko istraživanje u dolini rijeke Potenza u sjevernom Picenu (Vermeulen 2012) iznjedrilo je mnogobrojne podatke primjenom metoda sustavnog terenskog pregleda, iskopavanja, daljinskih istraživanja (geofizika, LiDAR, fotografija iz zraka) i arhivskih vrela. Problem klasifikacije rimskodobnih ruralnih nalazišta riješen je razrađenom shemom šest tipova, od kojih dva predstavljaju putne stanice na cestama, te manja sela (*vici*). Četiri preostala tipa kategorizirana su prema površini na kojoj se prostiru površinski nalazi (engl. scatter, Vermeulen 2012: 51): 1 – mala stambena jedinica (može biti se-

zonskog ili privremenog karaktera, vrlo malo keramike, nešto jednostavnog građevnog materijala (200-1200 m^2 = do 35 x 35 m); 2 – farma, srednje veličine, jednostavni građevni materijal, veći broj ulomaka keramike (1200-2500 m^2 = 50 x 50 m); 3 – velika farma ili jednostavna vila, može imati više funkcionalnih cjelina, raznoliki građevni materijal, veliki broj ulomaka keramike (2500-4000 m^2 = 65 x 65 m); 4 – vila, više funkcionalnih cjelina, tragovi dekoracije (mramor, mozaici, stupovi, tubuli), raznolika keramike, uvozna i fina keramika (3000-6000m^2 = 77 x 77 m). Površina putne postaje procijenjena je na oko 6000 m^2, ali nužni kriterij je položaj na cestovnom pravcu. Malim selom (*vicus*) smatra se nasobina čiji se ostaci prostiru na površini 1 ha (100 x 100 m).

Intenzivni sustavni terenski pregled Pontinskih močvara u Laciju, oko 60 km jugoistočno od Rima, također je dao zanimljive rezultate (de Haas 2011). U rimsko je doba to veliko područje bilo velikim dijelom močvarno (u 20. je stoljeću isušeno), ali neki su dijelovi bili u carsko doba gusto napučeni, pogotovo rubni dijelovi prema obroncima Albanskih i Lepinskih brda (Attema & Delvigne 2000; Walsh 2014: 111–113). I ovdje je u klasifikaciji nalazišta primijenjena slična metodologija, temeljena na procjeni površine prema prostiranju površinskih nalaza artefakata (četiri kategorije) i vrednovanju tragova arhitekture (de Haas 2011: 28). Nalazišta su tako vrlo mala (manje od 500 m^2 = 22 x 22 m), mala (do 2000 m^2 = 45 x 45 m), srednja (do 5000 m^2 = 70 x 70 m) i velika (veća od 5000 m^2), a stupanj građevinske monumentalnosti procijenjen je prema površinskim tragovima: 1 – lokaliteti s vrlo malo građevinskih ostataka, 2 – lokaliteti s ostacima krovnih opeka i zidnog kamenja, 3 – lokaliteti s ostacima zidova, cisterni i sl., 4 – lokaliteti s tragovima mramora, mozaika, fresaka i sl. Pritom je jasno da je pripisivanje pojedinoj kategoriji po oba kriterija donekle problematično i subjektivno (de Haas 2011: 32), i da je nužna podrobna analiza svakog nalazišta posebno, ali izbjegavaju se ustaljeni pojmovi *villa*, farma i sl. Takva interpretacija opisuje funkciju lokaliteta, a ne smješta ga u unaprijed oblikovane kategorije.

Klasična arheologija krajolika i topografije najčešće se bavi ostacima koje su ostavile elite ili pripadnici „srednjeg staleža" tj. velikim i luksuznim građevinama, no nedavno je objavljena monografija projekta kojemu je cilj bio u južnoj Toskani (Općina Cinigiano, Grosseto) evidentirati i istražiti ostatke najniže kategorije ruralnih nalazišta (*The Roman Peasant Project 2009-2014. Excavating the Roman Rural Poor*, Bowes 2020), kojima se obično posvećuje najmanja pažnja, ako ih se uopće registrira (Garnsey 1979). Vrlo skromni površinski ostaci jednostavnih nastambi često se smatraju privremenim boravištima radnika iz obližnjih „vila" ili seoskih naselja (*vici*) i predstavljaju poseban oblik naseljavanja koji zaslužuje posebnu obradu. Na temelju sustavnog površinskog pregleda rimskodobna nalazišta su kategorizirana u (Bowes 2020: 23): 1. seoska aglomeracija, koncentracija keramike i građevinskog materijala, tragovi zanatske djelatnosti, poput keramičkih peći (15.000 – 20.000 m^2), 2. „vila", koncentracija keramike i građevinskog materijala, elementi luksuza poput mozaika i stupova (10.000 – 30.000 m^2), 3. „veliko naselje", nejasnog karaktera (15.000 – 30.000 m^2), 4. farma (fattoria), koncentracija keramike i građevinskog materijala, prisutnost amfora i dolija (500 – 1500 m^2), 5. kuća (house), slično

prethodnoj kategoriji, ali manjih dimenzija, pripisuje se obiteljskom domaćinstvu (100 – 500 m^2).

Posebno su evidentirana izolirana nalazišta koja predstavljaju proizvodne jednice poput keramičkih peći ili postrojenja za preradu maslina ako nisu dio stambene jedinice, te raspršeni nalazi izvan nalazišta (off-site scatter). Ovo potonje izaziva već godinama rasprave u krugovima istraživača koji se bave sustavnim površinskim pregledom, kako u Grčkoj tako i u Italiji, jer nije jasno kako dolazi do raspršivanja ulomaka keramike podalje od naselja bilo kojeg tipa (Fentress 2000: 46–48). Mišljenje da se radi o posljedici sustavnog raznošenja gnojiva u kojem ima i ulomaka odbačenih keramičkih predmeta (Bintliff & Snodgrass 1988) dovedeno je u pitanje, jer razlozi mogu ipak biti višestruki (Schofield 1991; Alcock *et al*. 1994), poput odlaganja kućnog otpada, migracije stada i pastira (transhumancija, izdig), ali i intenzivne strojne obrade zemlje u suvremeno doba, čija je posljedica temeljito uništenje manjih naseobinskih ostataka.

Iako je klasifikacija ruralnih nalazišta u principu uvijek u osnovi utemeljena na historiografskoj tradiciji, uvidom u metodologiju mnogobrojnih projekata sustavnog površinskog pregleda (Launaro 2011: 105–143; Witcher 2012: 18) jasno je da svaka zemljopisno-topografska situacija, na što utječu i povijesne prilike tijekom antike, iziskuje oblikovanje specifičnih kriterija prilagođenih okolnostima. Geomorfologija (orografija, hidrologija, pedologija) snažno utječe na dinamiku i oblike naseljavanja u predrimsko i rimsko doba, pa svako topografsko istraživanje nekog užeg područja mora odgovoriti na drugačija pitanja. To se pogotovo odnosi na provincije, u kojima valja u obzir uzeti i proces romanizacije, pogotovo u razmatranju odnosa između doseljenih Italika i starosjedilaca, te postupne akulturacije ovih potonjih.

Na području istočnog Jadrana provedena su dva takva sustavna pregleda čiji su rezultati objavljeni, u Ravnim kotarima 1982-1986. godine (Chapman *et al*. 1996) i na srednjodalmatinskim otocima 1987-1995 (Gaffney *et al*. 1997; Stančič *et al*. 1999; Gaffney & Kirigin 2006). Ograničenost prostora ne dopušta nam da razmotrimo i terenske preglede u panonskoj Hrvatskoj, gdje je također provedeno nekoliko manjih projekata (npr. Sanader *et al*. 2021). Projekt u Ravnim kotarima (*Neothermal Dalmatia Project*) obuhvatio je intenzivni pregled više od 120 km^2, s testnim iskopavanjima na šest nalazišta, od neolitičkih do antičkih, i multidisciplinarnim analizama, ali rimskodobni lokaliteti definirani su samo kao „farm" (Chapman *et al*. 1996: 81–84), iako se razlikuju još i „other rural settlements" (Chapman *et al*. 1996: 106). Analitičkim pregledom i testnim sondiranjem obuhvaćena su većinom prapovijesna nalazišta, osim Nadina i Trojana (nalazišta s kontinuitetom između željeznog doba i antike, Nadin: Chapman *et al*. 1996: 116–125; 231–249; Trojan: Chapman *et al*. 1996: 147–151). Na jadranskim otocima (*Adriatic Islands Project*) također je analizirana arheološka topografija prapovijesnih i antičkih razdoblja Hvara, Brača, Visa i manjih otoka (Svetac, Palagruža i Šolta), a osim monografski, rezultati su objavljeni i u nizu specifičnih priloga (Gaffney *et al*. 1991; Heyes & Kirigin 1994; Gaffney *et al*. 2000). Oba su projekta obuhvaćala široki vremenski raspon, ne samo naseljavanje u antičko doba, a u topografskom pregledu

na Hvaru jedna se metodologija koristila za Starigradsko polje, a druga za središnji kraški dio otoka, gdje su svi rimskodobni lokaliteti svrstani u jednu zajedničku kategoriju – „Roman site" (Hayes & Kirigin 1994: 246). U opsežnom popisu hvarskih lokaliteta (Gaffney *et al*. 1997: 51–215), za vrste nalazišta uspostavljeni su brojčani kodovi, ali bez spominjanja vrste građevina: 1. mala koncentracija nalaza, 2. veća koncentracija, ali bez arhitekture, 3. nalazište s ostacima arhitekture bez obrambenih zidova, 4. utvrđeno naselje itd. (Chapman *et al*. 1997: 36–37).

Ograničimo li se na kraško područje istočnog Jadrana, sasvim je jasno da je nemoguće u potpunosti primijeniti metode i klasifikaciju po uzoru na Italiju, gdje se sustavni površinski pregledi izvode na oranicama koje pokrivaju brdovita područja današnjih pokrajina Marke, Umbrije, Toskane, Moliza i velikim dijelom Lacija (a da ravnice Padske nizine i ne spominjemo). No na poteškoće nailazimo već ako pokušamo razlikovati luksuzne vile od zgrada koje su pretežito namijenjene poljoprivredi. U nas se ustalilo koristiti pojam „vile" (*villa*, *villa rustica*, rustična vila) za sve izvangradske građevine, bilo namijenjene dokolici ili poljoprivredi (iako ima onih koje obuhvaćaju obje funkcije). Dok je u talijanskom jeziku moguće koristiti razlikovnice *villa – fattoria*, u engleskom *villa – farm, farm-house, cottage* i *manor*, odnosno *manor house*, u njemačkom *villa – bauernhof*, u hrvatskoj se arheološkoj terminologiji uvijek barata samo pojmom „vila".

U internetskom *Pojmovniku klasične arhitekture* (projekt izrade strukovnog nazivlja – „Struna") za pojam „vila" nalazimo definiciju „rimska antička kuća za boravak na ladanju" (http://struna.ihjj.hr/naziv/vila/47177/#naziv, pristupljeno 28. 8. 2022.), a za „vila rustika" definiciju „vila na seoskome imanju s prostranim odajama za vlasnika i njegovu obitelj, prostorijama za smještaj osoblja i radnika, spremištima i prostorima za životinje" (http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-rustika/47178/#naziv, pristupljeno 28. 8. 2022.). Tu su još „vila suburbana", što je „vila u neposrednoj blizini grada koja ne sadržava servisne građevine" (http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-suburbana/47179/#naziv, pristupljeno 28. 8. 2022.) i „vila urbana" – „vila s prostranim sobama, pristupom ugodnim vrtovima, dobrim pogledima na krajolik, galerijama i dijelovima prigodnim za upotrebu ljeti i zimi" (http://struna.ihjj.hr/naziv/vila-urbana/47180/#naziv, pristupljeno 28. 8. 2022.). Istovrijednice na svjetskim jezicima su isti ti internacionalizmi, izvedenice iz latinskog izvornika, a „farme", naravno, nema. I „farma" je, naravno, internacionalizam, etimološki po jednoj inačici od engl. farm ≃ lat**.** *firmare*: „utvrditi, smjestiti se" (https://jezikoslovac.com/word/973q, pristupljeno 28. 8. 2022.), po drugoj od engl. farm < starofranc. ferme < srednjovj. lat. *firma*: fiksno plaćanje, najamnina (https://www. enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19008, pristupljeno 28. 8. 2022.).

Čini se da u hrvatskome jeziku nema prikladne riječi za pojam „vila" u smislu antičke seoske građevine (*villa rustica*), pa je sasvim legitimno koristiti riječ „farma". Regionalno obilježene istoznačnice, poput „salaš", „majur" i „stancija" također su stranog porijekla, mađarskog, njemačkog odnosno talijanskog a svi ti pojmovi mogu označavati ne samo zgradu, nego i cjelinu imanja, kao što je to uostalom slučaj i s lat. *villa*. Stoga kad želimo razlikovati luksuzne ladanj-

ske građevine, sa ili bez gospodarskih sadržaja, od gospodarskih građevina sa skromnijim stambenim dijelom, ne treba zazirati od pojmova „vila“ i „farma“, s pojašnjenjem ako je potrebno. Sasvim je jasno da je – obzirom na raznolikost topografsko-povijesnih situacija – nemoguće ujednačiti terminologiju, već ju treba prilagoditi okolnostima.

Marini Milićević Bradač, u sjećanje na čekanje u redu za polaganje prijemnog ispita u hodniku Odsjeka za arheologiju, jedne davne godine...

Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZ-IP-2022-10-5496.

LITERATURA

Alcock *et al*. 1994

S. Alcock, J. Cherry & J. Davis, "Intensive survey, agricultural practice and the classical landscapes of Greece", in: I. Morris (ed.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 1994, 137–170.

Attema & Delvigne 2000

P. Attema & J. Delvigne, „Settlement dynamics and alluvial sedimentation in the Pontine region, central Italy: A complex relationship", in: F. Vermeulen & M. De Dapper (eds.), *Geoarchaeology of the Landscapes of Classical Antiquity*, Leiden, 2000, 35–47.

Attema & Schoerner 2012

P. Attema & G. Schoerner (eds.), *Comparative issues in the archaeology of the Roman rural landscape, Site classification between survey, excavation and historical categories* (Journal of Roman studies, Supplementary Series Number 88), Portsmouth, Rhode Island, 2012.

Barker 1995

G. Barker, *A Mediterranean Valley. Landscape archaeology and Annales history in the Biferno Valley*, London and New York, 1995.

Begović & Schrunk 2002

V. Begović & I. Schrunk, "Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta", *Prilozi Instituta za arheologiju* 19, Zagreb, 2002, 113–130.

Begović & Schrunk 2003

V. Begović & I. Schrunk, "Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija", *Prilozi Instituta za arheologiju* 20, Zagreb, 2003, 95–112.

Begović Dvoržak & Dvoržak Schrunk 2004

V. Begović Dvoržak & I. Dvoržak Schrunk, "Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime Villas", *Prilozi Instituta za arheologiju* 21, Zagreb, 2004, 65–90.

Bintliff & Snodgrass 1988

J. Bintliff & A. Snodgrass, "Off-site pottery distribution: a regional and interregional perspective", *Current Anthropology* 29, Chicago, 1988, 506–513.

Bowes 2020

K. Bowes, *The Roman Peasant Project 2009-2014, Excavating the Roman Rural Poor*, Philadelphia, 2020.

Cardauns 2001

B. Cardauns, *Marcus Terentius Varro: Einführung in sein Werk* (Heidelberger Studienhefte zur Altertumswissenschaft), Heidelberg, 2001.

Carrington 1931

R. C. Carrington, "Studies in the Campanian 'Villae rusticae'", *Journal of Roman Studies* 21, Cambridge, 1931, 110–130.

Chapman *et al*. 1996

J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, *The Changing Face of Dalmatia. Archaeological and Ecological Studies in a Mediteranean Landscape* (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, No. 54), London, 1996

Cossarini 1982

A. Cossarini, "Latifundia perdidere Italiam (Plin. N.H. 18.35)", in: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, Como, 1982, 253–258.

de Haas 2011
T. de Haas, *Fields, farms and colonists. Intensive field survey and early Roman colonization in the Pontine region, central Italy*, Vol. 1, Groningen, 2011.

Doody 2007
A. Doody, "Virgil the farmer? Critiques of the Georgics in Columella and Pliny", *Classical Philology* 102, 2, Chicago, 2007, 180–197.

Dyson 2003
S. L. Dyson, *The Roman Countryside*, London, 2003.

Fardière 1988
A. Fardière, *Les campagnes en Gaule romaine*, Paris, 1988.

Fentress 2000
E. Fentress, "What are we counting for?", in: R. Francovich, H. Patterson, G. Barker (eds.), *Extracting meaning from ploughsoil assemblages* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 5), Oxford, 2000.

Gaffney *et al*. 1991
V. Gaffney, J. Bintliff, B. Slapšak, "Site formation processes and the Hvar Survey Project, Yugoslavia", in: A. J. Schofield 1991, 59–80.

Gaffney *et al*. 1997
V. Gaffney, B. Kirigin, M. Pedtrić, N. Vujović, *The Adriatic Islands Project, Commerce and Colonialism 6000 BC - AD 600, Volume 1: The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia* (BAR S660), Oxford, 1997.

Gaffney *et al*. 2000
V. Gaffney, B. Kirigin, J. Hayes, T. Kaiser, P. Leach, Z. Stančič, *The Adriatic Islands Project, Commerce and Colonialism 6000 BC - AD 600*, in: R. Francovich, H. Patterson, G. Barker (eds.), *Extracting meaning from ploughsoil assemblages* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 5), Oxford, 2000, 185–198.

Gaffney & Kirigin 2006
V. Gaffney & B. Kirigin, *The Adriatic Islands Project, Volume 3: The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta* (BAR S1492), Oxford, 2006.

Garnsey 1979
P. Garnsey, "Where did Italian Peasants Live?", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 205, n.s. 25, Cambridge, 1979, 1–25.

Gruškovnjak 2017
L. Gruškovnjak, "Arheološki površinski pregledi – osnovni koncepti in problemi", *Arheo* 34, Ljubljana, 2017, 23–77.

Haeussler 2013
R. Haeussler, *Becoming Roman? Diverging Identities and Experiences in Ancient Northwest Italy* (Publications of the Institute od Archaeology, University College London, volume 57), Walnut Creek, CA, 2013.

Hayes & Kirigin 1994
J. Hayes & B. Kirigin, "Method and results of the systematic field survey in the Karst area of the Adriatic island of Hvar", in P. Doukelis & L. Mendoni (eds.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)* (Annales littéraires de l'Université de Besançon, 508), Besançon, 1994, 243–254.

Heimberg 2002/2003
U. Heimberg, "Römische Villen an Rhein und Maas", *Bonner Jahrbuch*, 202/203, Bonn, 2002/2003, 57–148.

Heimberg 2011
U. Heimberg, *Villa rustica. Leben und Arbeiten auf römischen Landgütern*, Darmstadt/Mainz, 2011.

Lafon 2001
X. Lafon, *Villa Maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine (IIIe siècle av. J.-C. / IIIe siècle ap. J.-C.)* (BEFAR, 307), Rome, 2001.

Launaro 2011
A. Launaro, *Peasants and Slaves. The Rural population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*, Cambridge, 2011.

Hölscher 2002.
Tonio Hölscher, *Klassische Archäologie: Grundwissen*, Mainz, 2002[5].

Marzano 2007
A. Marzano, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden – Boston, 2007.

Matijašić 1988
R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb, 1988.

Matijašić 1998
R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre, Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)* (Povijest Istre, knjiga 4), Pula, 1998.

Nelsestuen 2015
G. Nelsestuen, *Varro the Agronomist: Political Philosophy, Satire, and Agriculture in the Late Republic*, Columbus, Ohio, 2015.

Novaković 1996
P. Novaković, "Arheologija krajine in sistematični terenski pregled", in: M. Guštin, P. Novaković, D. Grosman, B. Mušič, M. Lubišna Tušek (eds.), *Rimsko podeželje / Roman Countryside*, Ljubljana, 1996, 1–42.

Percival 1976
J. Percival, *The Roman Villa. An Historical Introduction*, London, 1976.

Potter 1979
T.W. Potter, The *Changing Landscape of Southern Etruria*, London, 1979

Reay 2005
B. Reay, "Agriculture, Writing, and Cato's Aristocratic Self-Fashioning", *Classical Antiquity* 24, 2, Oakland, CA, 2005, 331–61.

Reinhold 1946
M. Reinhold, "Historian of the Classic World: A Critique of Rostovtzeff", *Science & Society* 10, 4, New York, 1946, 361–391.

Reitzenstein 1840
R. Reitzenstein, *De scriptorum rei rusticae qui intercedunt inter Catonem et Columellam libris deperditis*, Berlin, 1884.

Rostovtzeff 1957
M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1957[2].

Schofield 1991
A. J. Schofield (ed.), *Interpreting Artefact Scatters: Contribution to Ploughzone Archaeology*, Oxford, 1991.

Smith 1997
J. T. Smith, *Roman Villas, A Study in Social Structure*, London and New York, 1997.

Spurr 1986
M. S. Spurr, "Agriculture and the Georgics", *Greece & Rome* 32, 2, Cambridge, 1986, 164–187.

Stančič *et al*. 1999
Z. Stančič, N. Vujnović, B. Kirigin, S. Čače, T. Podobnikar, J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project, Volume 2: The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia* (BAR S803), Oxford, 1999.

Tassaux *et al*. 2001
F. Tassaux, R. Matijašić, V. Kovačić (eds.), *Loron (Croatie). Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier – IVe s. p. C.)* (Ausonius – Publications, Mémoires 6), Bordeaux, 2001.

Sanader *et al*. 2021
M. Sanader, I. Miloglav, D. Tončinić, V. Matijević, M. Vuković, M. Cvetko, „Field survey of Danube limes in Eastern Slavonia and Baranja", in: D. Tončinić & L. Zerbini (eds.), *Traian and the Danube Provinces. The political, economic and religious life in the Danubian Provinces*, Zagreb, 2021, 117–134.

Van Buren 1958
A. W. Van Buren, s. v. *villa*, RE 8A, Stuttgart, 1958, 2142–2159.

Vermeulen 2012
F. Vermeulen, "The integration of survey, excavation, and historical data in northern Picenum", in: Attema & Schoerner 2012, 43–53.

Walsh 2014
K. Walsh, *The archaeology of Mediterranean landscapes. Human-Environment Interaction from the Neolithic to the Roman Period*, Cambridge, 2014.

White 1973
K. D. White, "Roman agricultural writers I: Varro and his predecessors" in: H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 1, 4, Berlin, 1973, 439–497.

Witcher 2012
R. Witcher, "'That from a long way off look like farms': classifying sites of the Roman Mediterranean", in: Attema & Schoerner 2012, 11–30.

Zeman 2014
M. Zeman, *Transformacije rimskih „vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka* (neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu), Zagreb, 2014.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.29

Vinka Matijević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3, HR – 10000 Zagreb

vibubic@ffzg.unizg.hr

DIO ARTIKULIRANE LUTKE OD KOSTI IZ SISKA[1]

Od 2003. god. na lokalitetu Sv. Kvirin u Sisku provode se arheološka istraživanja i konzervacija otkrivene arhitekture. Radovi su dio projekta izgradnje arheološkog parka uz srušenu kasnobaroknu kapelu Sv. Kvirina u sjevernom dijelu Siska. Dosadašnjim istraživanjima potvrđen je položaj sjevernog ulaza u antičku Sisciju te je na vidjelo izašla višeslojna kompleksna stratigrafija lokaliteta. Uz dojmljivu arhitekturu, u istraživanjima je dokumentiran raznovrstan i vrijedan pokretni arheološki materijal. Među njim se, kao jedinstven nalaz, ističe potkoljenica artikulirane lutke od kosti koju zasada, s obzirom na sloj, okolni kontekst i tipološko-kronološku analizu, možemo datirati od 2. do 4. st. Antičke lutke od kosti relativno su rijetke jer se radi o dječjim igračkama koje se oštete, dijelovi se odvoje i zametnu te predmet u konačnici bude odbačen. Zbog toga su znameniti i dobro očuvani primjerci uglavnom zabilježeni u grobovima preminulih djevojčica i djevojaka, a rjeđe ih nalazimo u ambijentu privatne ili javne gradske arhitekture, kao što je pronađeni dio lutke iz Siska. S obzirom da se Siskom u svom znanstvenom radu bavila cijenjena profesorica Marina Milićević Bradač, od srca i uz najtoplije zahvale za nesebično dijeljenje znanja prilažem ovaj skroman doprinos za svečarski zbornik njoj u čast.

Ključne riječi: Sisak, *Siscia*, kost, rimska artikulirana lutka, igračka

Desetci tisuća keramičkih, metalnih, kamenih, staklenih, jantarnih i koštanih predmeta iz zbirki Arheološkog muzeja u Zagrebu[2] i Gradskog muzeja Sisak vrijedno su svjedočanstvo o različitim segmentima života antičke Siscije. Građa sisačkog muzeja počinje se prikupljati od 40-ih godina 20. st. te danas uglavnom potječe iz arheoloških istraživanja, kako zaštitnih tako i sustavnih.[3] Jedno od arheoloških iskopavanja, uz konzervaciju otkrivene arhitekture, provodi se od 2003. god. na lokalitetu Sv. Kvirin u sklopu realizacije projekta „Arheološki park Siscia – Sv. Kvirin".[4] Do 2017. god. otkriveni su dio sjevernog

1 Zahvaljujem dr. sc. Ini Miloglav, izv. prof. na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu što mi je ustupila pronađeni predmet i povjerila njegovu objavu.

2 Tijekom 19. i u prvoj pol. 20. st. većina predmeta u zagrebački muzej dospjela je jaružanjem Kupe, a dio je pribavljen otkupom i darovanjem (vidi pr. Radman Livaja 2012).

3 Godina 1942. uzima se kao godina osnutka Muzeja. Danas Gradski muzej Sisak na mrežnim stranicama redovito kratko izvještava o arheološkim istraživanjima koja provodi: https://muzej-sisak.hr/arheoloska-istrazivanja/ (zadnji pristup: 02.04.2025.).

4 Urbanističkim planom centra grada Siska (CPA d.o.o., lipanj, 2004.) predviđeno je da se u sjevernom dijelu Siska na području bivšega gradskog groblja, uz srušenu baroknu kapelu sv. Kvirina, formira arheološki park ukupne površine cca. 1,5 ha. Zbog kompleksnosti i velike površine iskopa, istraživanja na lokalitetu, što sukcesivno što istovremeno, do sada je obavljalo nekoliko izvođača (tvrtka Kaducej d.o.o. Split, Gradski muzej Sisak i Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), a cjelokupan projekt koordinira Konzervatorski

bedema Siscije, arhitektonski vrlo složen višeslojni ulaz u grad, ostaci glavne gradske prometnice smjera sjever-jug (*cardo maximus*) te dijelovi sjevernog rimskog opkopa.[5] Godine 2012. među ostalim vrijednim pokretnim nalazima, tijekom arheološkog istraživanja sjevernog dijela lokaliteta, zabilježen je nalaz potkoljenice artikulirane lutke od kosti koju, s obzirom na sloj i okolni kontekst, za sada možemo široko datirati od 2. do 4. st.[6] To je ujedno vrijeme najvećeg razvitka i prosperiteta antičke Siscije.[7]

Potkoljenica lutke (visine 6,1 cm, promjera u gornjem dijelu 1 cm, promjera uz gležanj 0,6 cm) anatomski je vrlo precizno izvedena, a površina predmeta fino je ispolirana (slika 1, crtež 1). U gornjem dijelu je šira, postupno se sužava prema gležnjevima, gdje postaje blago plosnata, i završava stopalom koje je oštećeno u predjelu nožnih prstiju. Usprkos tome, jasno se vidi da stopalo nije boso već ima izrezbarenu obuću. Razabire se zadebljani obrub niskih čizmica, uz gležnjeve izrezbaren u obliku slova „v". Uokolo ruba tabana plitko je urezana linija potplata obuće. Na vrhu potkoljenice strši plosnata vertikalna istaka s rupicom. Pomoću nje potkoljenica je bila pričvršćena za natkoljenicu na način da je istaka umetnuta u usječeni prorez na predjelu koljena i s njim povezana pomoću čavlića ili iglice koji se vodoravno provuku kroz rupice.[8] Pronađeni dio sisačke lutke je svijetlo smeđe boje, mjestimice prošaran tamno smeđim mrljama. Obično je kost kremasto žute boje, a bjelokost mliječno bijele, međutim jasno je da boja ne može biti pouzdan pokazatelj o kojem je mate-

odjel u Zagrebu, Uprava za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture (Lolić 2014: 233; Lolić 2022: 147). Paralelno s iskopavanjima vrši se konzervacija istražene antičke arhitekture. Za informacije o trenutnim radovima na lokalitetu zahvaljujem dr. sc. Tatjani Lolić, načelnici Sektora za konzervatorske odjele i inspekciju u Ministarstvu kulture i medija, Upravi za zaštitu kulturne baštine.

5 Dosadašnja istraživanja pokazala su da se radi o višeslojnom lokalitetu na kojem je moguće u kontinuitetu pratiti šest razina arhitekture, od kojih najstarija pripada 1. st., a posljednju predstavlja kapela sv. Kvirina iz 18. stoljeća (Burmaz & Lolić 2005: 125–127; Lolić & Burmaz 2006: 175–177; Lolić 2007: 203–206; Tomaš 2008: 228–229; Tomaš 2009: 289–291; Burmaz & Antonić 2010: 295–298; Miloglav 2011: 318–322; Škrgulja 2011: 322–323; Škrgulja 2012: 311–313; Šošić Klindžić & Tončinić 2012: 313–316; Miloglav & Mušič 2013: 363–367; Škrgulja 2013: 367–369; Škrgulja 2014: 272–273; Miloglav 2014: 273–275; Miloglav & Lolić 2015: 290–292; Škrgulja 2016: 330–331; Škrgulja 2017: 340–342; Škrgulja 2018: 334–335).

6 Zaštitno arheološko istraživanje na položaju sjevernog ulaza u Sisciju 2012. god. provodio je Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (voditeljica: dr. sc. Ina Miloglav, izv. prof.). Istraživalo se sjeverno od crkve Sv. Kvirina u Bloku 28, a pronađena potkoljenica lutke od kosti (PN 205) zabilježena je u □ E 4/5, SJ 612. Sivkasto-zeleni sloj SJ 612 nalazio se u sjevernom dijelu □ E 4, odnosno južnom dijelu □ E 5 te je ispod njega dokumentiran kanal SJ 282, 283 koji se u pravcu I-Z protezao u dužini od 2,15 m (Miloglav 2013: 11, 19, sl. 10; Miloglav & Mušič 2013: 363–367). SJ 612 nalazi se u „prostoriji" koju zatvaraju zidovi SJ 131 (na istoku), SJ 181 (na zapadu) i SJ 190 (na sjeveru). Za konačnu interpretaciju arheoloških struktura, slojeva i nalaza treba pričekati završetak istraživanja i konzervacije lokaliteta te konzervacije i obrade pokretnih nalaza.

7 Hoti 1992: 144–151; Lolić 2003: 134–135.

8 Rupica na istaki potkoljenice iz Siska izvedena je svrdlom, alatom korištenim za izradu perforacija različitih veličina na predmetima od kosti, kao što su gumbi, pločice za tkanje, nakit, dijelovi namještaja ili ušice igala (usp. Kovač 2017a: 232–235).

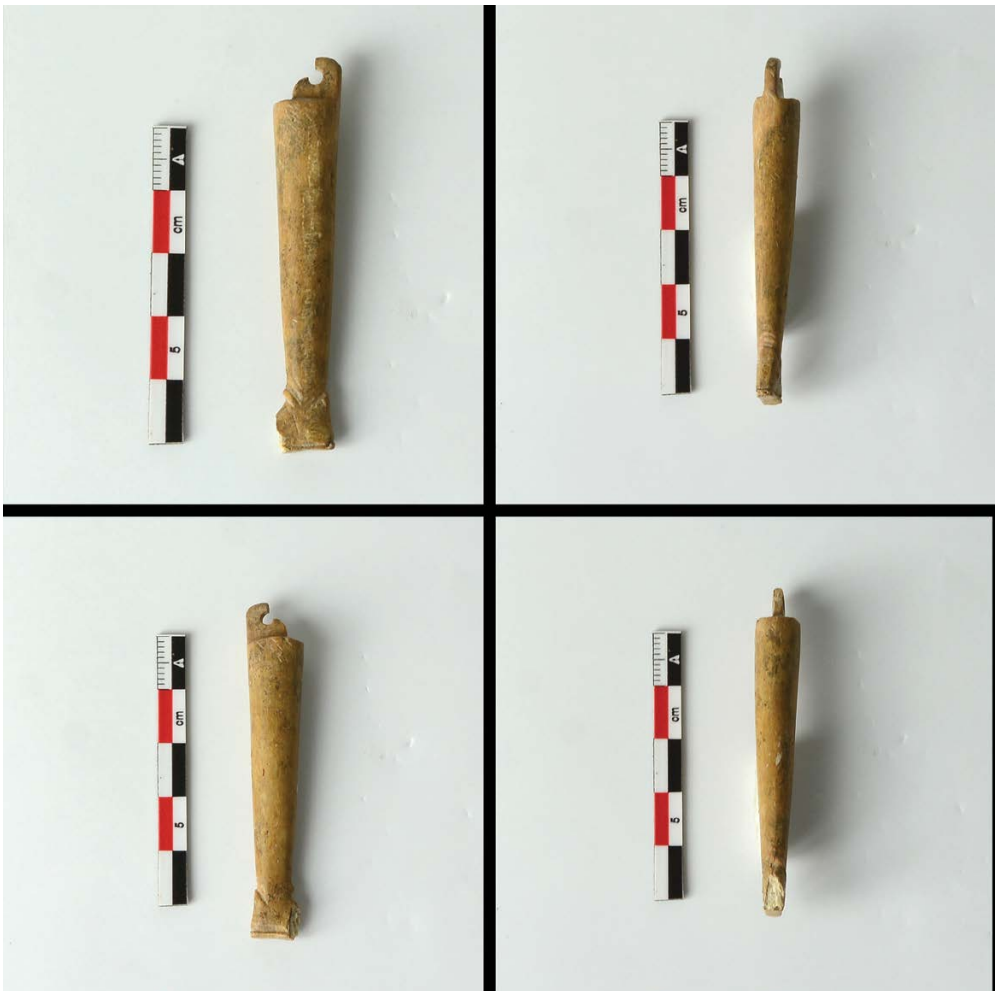

Slika 1. Potkoljenica lutke od kosti iz Siska, mozaik fotografija (autor: M. Vuković, 2023).

rijalu riječ.[9] Iako nije obavljeno osteološko ispitivanje kojim bi se sa sigurnošću utvrdila vrsta sirovine korištene pri izradi predmeta, možemo pretpostaviti da se radi o kosti jer se na oštećenom dijelu stopala jasno vidi porozna struktura karakteristična za ovu vrstu materijala.

Dvjestotinjak artefakata od kosti i roga pohranjeno je u Zbirci koštanih predmeta Arheološkog odjela Gradskog muzeja Sisak. Usprkos značajnom broju predmeta, do sada nije inventariziran niti jedan ulomak ili cjeloviti primjerak lutke od kosti. Najzastupljenije su igle-ukosnice, zatim šivaće igle, te češljevi, vretena, pisaljke, igraće kockice i žetoni. Predmeti pripadaju rimskom

9 Ovisno o procesima primijenjenima pri obradi sirovine, korištenju predmeta u antici, ali i uvjetima iz arheološkog konteksta i kasnije deponiranja arheološkog predmeta, boja kosti ili bjelokosti može značajno varirati (Kovač 2017a: 33). Rječit dokaz tome je čuvena rimska artikulirana lutka od bjelokosti (Rim, Museo Centrale Montemartini, inv. br. AC 469; vis. 23 cm) iz sredine 2. st. pronađena u sarkofagu adolescentice Krepereje Trifene (*Crepereia Tryphaena*) (slika 2; Bedini 1995: 75, kat. br. 47). Za lutku se izvorno mislilo da je od hrastovine ili ebanovine (McK Elderkin 1930: 471), ali temeljita konzervacija pokazala je da se radi o bjelokosti koja je s vremenom potamnjela. Većina sačuvanih rimskih lutaka izrađena je od kosti, a tek nekolicina luksuznijih primjeraka od bjelokosti.

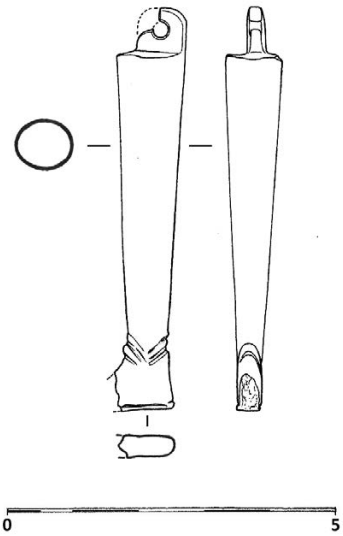

Crtež 1. Crtež potkoljenice lutke od kosti iz Siska (autorica: M. Rončević, 2023).

carskom razdoblju i datiraju se od 1. do 4. st.[10] Slična situacija je zabilježena i u Arheološkome muzeju u Zagrebu gdje se čuva mnoštvo vrijednih predmeta iz Siska i okolice, ali za sada u postojećim zbirkama nije pohranjena niti jedna lutka od kosti ili bjelokosti s ovog prostora.[11]

Dva vrijedna primjerka rimskih artikuliranih lutaka (*pupae*) od bjelokosti čuvaju se u Narodnome muzeju Slovenije u Ljubljani.[12] Pronađene su u grobu djevojke koja je po svoj prilici potjecala iz bogate emonske obitelji. Pretpostavlja se da su izrađene u Rimu, a s obzirom da su na jednoj od njih pronađeni ostaci zlatnih niti, vjerojatno su bile odjevene u prikladnu odjeću. Na temelju karakterističnih frizura, datiraju se u 2. pol. 3. st.[13] Tijekom velikih zaštitnih istraživanja Zapadne salonitanske nekropole 1986.–1987. god. u grobu 93 dokumentirani su dijelovi lutke od kosti (ulomak glave, jedna nadlaktica i podlaktica te 2 natkoljenice i potkoljenica) koji se, temeljem analogija, datiraju od 2. do 3. st.[14] U zbirci Arheološkog muzeja u Zadru pohranjena je noga artiku-

10 https://muzej-sisak.hr/odjeli/arheoloski-odjel/ (zadnji pristup: 19.07.2023.). Na informacijama zahvaljujem kolegicama Rosani Škrgulji, ravnateljici Muzeja Ivanić-Grada, te Ivani Boras Brlić, kustosici Gradskog muzeja Sisak. V. Koščević 2000. Zbog znanstvene obrade, pronađena potkoljenica lutke od kosti privremeno je pohranjena na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

11 Na informacijama zahvaljujem kolegi Ozrenu Domiteru, kustosu Antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu.

12 Inv. br. R 6930 a, b; vis. 24 i 25 cm (https://www.nms.si/en/collections/highlights/710-Ivory-dolls, zadnji pristup: 18.12.2023.).

13 Kuret 1983; Istenič 2014: 76. Obje lutke imaju kosu začešljanu iza ušiju te im seže do ramena na potiljku.

14 Inv. br. AMS-74485 – AMS-74489 i AMS-74491. Sudeći po ostacima iz groba 93, radi se o ženskom, odnosno dječjem kosturnom ukopu u zemljanoj raci bez grobne konstrukcije. Zbog toga je grob slabo sačuvan, a zabilježeni višekratni ukopi razlog su širokom datiranju pronađenih predmeta od 2. do početka 5. stoljeća (Buljević 2023: 55–56, 60–61, kat. br. 13–18, T. 3).

Slika 2. Lutka od bjelokosti Krepereje Trifene (*Crepereia Tryphaena*), Rim, sredina 2. st. (Bedini 1995: 75, sl. 47).

lirane lutke od kosti (slika 3) pronađena 1995. god. tijekom arheoloških istraživanja u centru rimskog Zadra, u današnjem perivoju samostana Svete Marije.[15] U Zbirci rimskih koštanih predmeta Muzeja Slavonije u Osijeku također se nalazi noga artikulirane lutke od kosti (slika 4) nepoznate provenijencije.[16] Za razliku od sisačkog primjerka, noge lutaka iz Zadra i Osijeka izrađene su iz jednog dijela. Obje na gornjem dijelu imaju istaku s rupicom kojom se noga mogla pričvrstiti za trup te su realistično oblikovane tako da imitiraju anatomsku točnost boka, natkoljenice i potkoljenice. Noga artikulirane lutke iz zadarskog muzeja završava sitnim stopalom u niskoj čizmici sa šiljatim završetkom, dok osječkoj lutki stopalo nije bilo oblikovano, već je noga završavala polukružno. Vrsta čizmica koje su sezale do gležnjeva i bile izrađene od meke kože raznolikih boja ubrajala se u svakodnevnu rimsku obuću žena iz visokih slojeva društva, a nazivaju se *calcei* (ili *calceoli*) *muliebris*.[17] Upravo je takva obuća najčešće prikazivana na nogama lutaka od kosti i bjelokosti,[18] baš kao što je i na primjerku potkoljenice lutke iz Siska.

Brojni su cjeloviti primjerci lutaka od kosti i bjelokosti dokumentirani na lokalitetima diljem Italskog poluotoka te u galskim, germanskim i hispanskim provincijama, a datiraju se od 2. do kraja 4. st.[19] Najstarija poznata artikulirana lutka od kosti datira se u kasno 4./3. st. pr. Kr. i čuva se u zbirci Metropolitan Museum of Art u New Yorku, a potječe iz Taranta u južnoj Italiji gdje je pronađena uz figurice mladih žena od terakote.[20] Iako

15 Inv. br. A11907; vis. 8,9 cm (Giunio 2013: 110, bilj. 41, sl. 19.).

16 Inv. br. MSO-AA-5870/a; vis. 8,2 cm (Kovač 2017a: 212–213, sl. 90; Kovač 2017b, kat. br. 1044, T. 87: 1044.).

17 DAGRA, T I/2., s. v. *calceus muliebris, calceolus*: 819; Bianchi 2012: 28.

su kost i bjelokost materijali koji se obrađuju od prapovijesti,[21] lutke se od njih počinju izrađivati u većem broju tek od srednjecarskog do kasnocarskog razdoblja.[22] Nesumnjivo su slične lutke od kosti postojale i ranije, ali se čini da su tada primjerci od terakote bili popularniji. Raznovrsne tipove figurica od terakote grčki koroplasti oblikovali su od arhajskih vremena da bi vrhunac proizvodnje dosegli u 4. st. pr. Kr., upravo s elegantnim figuricama mladih žena, popularno nazvanima tanagre prema eponimnom nalazištu u Grčkoj.[23] Međutim, one se tipološki potpuno razlikuju od lutaka izrezbarenih od kosti. Za razliku od tanagri, stiliziranih i serijski izrađenih pomoću kalupa, svaka je lutka od kosti unikatna. Prilikom oblikovanja koštane sirovine u konačni proizvod nisu se koristili kalupi, već se predmet oblikovao prema postojećim modelima. Zato su postojale razlike, ne samo među istovrsnim predmetima koje su izradili različiti majstori nego čak i onima koje je izradio jedan majstor.[24] Osim toga, tanagre nemaju artikulirane udove, a premda im nabori odjeće ljupko naglašavaju ženske obline, one nisu nage poput lutaka od kosti koje k tome karakterizira vrlo realistično i anatomski precizno oblikovano tijelo odrasle žene.[25] Poznato je da se za izradu lutaka u antici koristilo i drvo, mramor, alabaster, jantar,

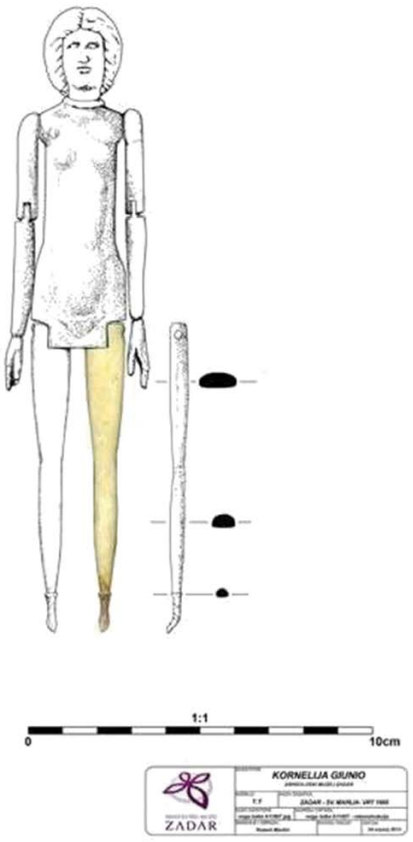

Slika 3. Noga artikulirane lutke od kosti iz Zadra i predložena rekonstrukcija (Giunio 2012: 110, sl. 19).

18 Feugère 2009: 164–167, kat. br. 692, sl. 56; Bianchi 2012: 32, sl. 4a i 4b.

19 Manson 1987; Degen 1997.

20 *The Met, Bone doll with articulated limbs*, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248624 (zadnji pristup: 08.04.2025.). Lutka (inv. br. 11.212.43; vis. 7,6 cm) ima izrezbarenu plisiranu suknju, ali je naga od struka naviše. Ruke i noge su joj zasebno pričvršćene za trup. Noge se ne mogu slobodno pomicati jer su postavljene u rupe ispod suknje i čvrsto povezane žicom koja prolazi kroz suknju i obje noge sa strane (McK Elderkin 1930: 467).

21 Kovač 2017a: 40, 62.

22 McK Elderkin 1930: 456; Bianchi 2012: 28.

23 Sanader 1997: 38.

24 Kovač 2017a: 60–61.

25 Lutke od kosti imaju istaknute grudi, uzak struk i oble bokove, a nerijetko i trokutasto urezano ili istočkano područje pubične kosti (Dolansky 2012: 258, bilj. 7).

Slika 4. Noga artikulirane lutke od kosti iz Muzeja Slavonije u Osijeku (Kovač 2017a: 213, sl. 90).

koža i tkanina, a čak se pretpostavlja da su postojale i voštane lutke.[26]

Bez sumnje neizostavne u životima djevojčica i djevojaka, lutke (*pupae*) od različitih materijala nerijetko su u slučaju preuranjene smrti prilagane u njihove grobove. U španjolskom gradiću Onturu na antičkoj nekropoli u dijelu gdje su zabilježeni dječji ukopi otkriven je grob s čak pet lutaka datiranih u 4. st., četiri su bile od bjelokosti, a jedna od jantara.[27] Dosadašnji rezultati antropoloških analiza osteološkog materijala iz grobova u kojima su dokumentirani nalazi antičkih lutaka diljem Carstva ukazuju na raspon starosti pokojnica od pet godina do kasne tinejdžerske dobi.[28] Naravno, djeca su se igrala lutkama od najranije dobi, o čemu svjedoče i rijetki pisani antički izvori. Prije svega, Plutarhovo dirljivo pismo utjehe upućeno ženi koje daje naslutiti da se njihova preminula dvogodišnja kći voljela igrati lutkama (Plut. *Cons. Uxor.* 608c). U antici su se djevojke udavale vrlo mlade, ponekad već s dvanaest godina. Noć prije vjenčanja, simbolički označivši prijelaz iz djetinjstva u odraslu dob, rimske djevojke su prinosile svoje lutke Larima (ps.-Acr. *Ad Hor. Sat.* 1.5.65–66), a kasnije i Veneri (Pers. 2.71), Dijani ili nekoj drugoj božici koju su posebno štovale.[29] *Anthologia Palatina* (6.280) prenosi djelo anonimnog helenističkog pjesnika u kojem je opisano kako Timareta prije vjenčanja posvećuje Artemidi svoj tambur, loptu i lutku, uključujući i lutkinu odjeću.[30] Na stelama i sarkofazima nerijetko su prikazane lutke u rukama djevojčica ili pokraj njih. Jedan takav primjer je stela od vapnenca iz antičkog Ja-

26 Zahvaljujući vrućoj i suhoj klimi, mnogo sačuvanih krpenih lutaka različitih datacija potječe iz Egipta. Jedna takva, punjena platnom i papirusom, čuva se u British Museumu u Londonu (inv. br. 1905,1021.13; vis. 19 cm). Obojena vuna, nažalost izblijedjela, bila joj je pričvršćena na dijelove lica i tijela, a mala plava staklena perlica sačuvala se na lijevoj strani lutkine glave i tumači se kao ukras za kosu. Lutka je široko datirana od 1. do 5. stoljeća (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1905-1021-13, zadnji pristup: 19.07.2023.). Podatak o postojanju voštanih lutki preuzet je iz DGRA, s. v. *Pupa*, a o primjercima od drva, mramora i alabastera v. kod McK Elderkin 1930: 476–477.

27 Gobierno de España, Ministerio de cultura y deporte, Red Digital de Colecciones de Museos de España, Museo de Albacete, Inv. br. CE03979 – CE03983, https://ceres.mcu.es/pages/ResultSearch?txtSimpleSearch=Mu%F1ecas&simpleSearch=0&hipertextSearch=1&search=simple&MuseumsSearch=&MuseumsRolSearch=18&listaMuseos=null (zadnji pristup: 23.08.2023.)

28 Dolansky 2012: 257, bilj. 4.

29 Bianchi 2012: 27, bilj. 4; Giunio 2013: 109; Giunio 2016: 30; Buljević 2023: 56.

30 Martin-Kilcher 2000: 71.

dera datirana na početak 3. st. Pripadala je djevojčici Sulpiciji Septimiji koja je, preminuvši u dobi od šest godina i dva mjeseca, bila ovjekovječena na zabatu sa lutkom u ruci.[31] Običaj prilaganja lutaka i drugih igračaka u dječje grobove dugo se održao, čak i nakon pojave kršćanstva. Tako da su lutke pronađene i u rimskim katakombama kasnog 3. i 4. st.[32]

Upravo takvi nalazi iz kršćanskog funerarnog, kao i oni iz naseobinskog konteksta, govore u prilog mišljenju da lutke nisu bile samo poganski zavjetni ili kultni predmeti, već su naprosto bile u funkciji dječjih igračaka. Međutim, antičke lutke od kosti relativno su rijetke izvan grobnih cjelina jer se radi o dječjim igračkama koje se oštete, dijelovi se odvoje i zametnu te predmet u konačnici bude odbačen. U takvom slučaju uobičajeni su nalazi pojedinačnih dijelova, najčešće udova, koji su bili izrađeni iz jednog ili više elemenata pa su u igri mogli otpasti i zagubiti se. Zbog toga su znameniti i dobro očuvani primjerci uglavnom zabilježeni u grobovima preminulih djevojčica i djevojaka, a rjeđe ih nalazimo u ambijentu privatne ili javne gradske arhitekture. Spomenut ćemo samo primjerke pronađene u *Forum Popilii* (Forlimpopoli),[33] u Martignyju, Pfynu i Augstu u Švicarskoj[34] te u Fréjusu u Francuskoj[35]. Sada ovim nalazima možemo pridružiti dio artikulirane lutke od kosti iz Siska.

31 Dimenzije stele: visina 65 cm, širina 42 cm, debljina 12,5 cm; Arheološki muzej u Zadru; inv. br. A7681 (Giunio 2013: 110, sl. 20 i 21, bilj. 42; Giunio 2016: 30, sl. 9 na str. 32.).

32 Obično su utisnute u žbuku kojom se pečatio otvor lokula u katakombama, kao što je zabilježeno na lokulu 15-mjesečne djevojčice Hermofilide u Novacijanovoj katakombi (Manson 1987: 22; Martin-Kilcher 2000: 72; Bianchi 2012: 27).

33 Marini Calvani 2000: 492, kat. br. 173.

34 Degen 1997: 15–18, sl. 1–5, 34, br. 1–3.

35 Feugère 2009: 164–165, br. 692.

KRATICE

HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb.

DAGRA – *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines*, Paris (ur. C. Daremberg & E. Saglio).

DGRA – *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London (ur. W. Smith).

IZVORI

Anthologia Palatina - *The Greek Anthology*. *with an English Translation* by. W. R. Paton. London. William Heinemann Ltd. 1916. 1.

Perzije – *Persius. Juvenal and Persius with An English Translation*. G. G. Ramsay. London. New York. William Heinemann; G. P. Putnam's Son. 1918.

Plutarh – *Plutarchi Chaeronensis Moralia, vol. 3,* recognovit Gregorius N. Bernardakis, Leipzig, 1891.

Pseudo-Acron – *Acronis et Porphyrionis qui circumferuntur commentarii in Quintum Horatium Flaccum*, Sumptibus H.E. Schraderi, 1859.

LITERATURA

Bedini 1995

A. Bedini (ur.), *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, katalog izložbe, Milano, 1995.

Bianchi 2012

C. Bianchi, "Le bambole in avorio e in osso", u: A. C. Mori, C. Lambrugo & F. Slavazzi (ur.), *L'infanzia e il gioco nel mondo antico. Materiali della Collezione Sambon di Milano*, Milano, 2012, 27–67.

Buljević 2023

Z. Buljević, "Staklena zrcala u grobovima Zapadne salonitanske nekropole", *Nova antička Duklja* 14, Podgorica, 2023, 45–80.

Burmaz & Lolić 2005

J. Burmaz & T. Lolić, "Redni broj: 59, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 1/2004, Zagreb, 2005, 125–127.

Burmaz & Antonić 2010

J. Burmaz & N. Antonić, "Redni broj: 146, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 6.1/2009, Zagreb, 2010, 295–298.

Degen 1997

R. Degen, "Römische Puppen aus Octodurus/Martigny VS. Gliederpuppen der römischen Antike", *Helvetia Archaeologica* 109, Zürich, 1997, 15–38.

Dolansky 2012

F. Dolansky, "Playing with Gender: Girls, Dolls, and Adult Ideals in the Roman World", *Classical Antiquity* 31 (2), Oakland, 2012, 256–292.

Feugère 2009

M. Feugère, "Militaria, objets en os et en metal", u: C. Goudineau & D. Brentchaloff (ur.), *Le camp de la flotte d'Agrippe à Fréjus: les fouilles du quartier de Villeneuve (1979-1981)*, Paris, 2009, 107–177.

Giunio 2013
K. A. Giunio, "Knowledges about public and private games from the Roman period from the holdings of the Archaeological Museum in Zadar", *Histria antiqua* 22, Pula, 2013, 101–116.

Giunio 2016
K. A. Giunio, "Biti žena u starom Rimu", u: M. Dizdar (ur.), *Finis coronat opus: zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života*, Zbornik Instituta za arheologiju, Serta Instituti Archaeologici, knj. 3, Zagreb, 2016, 27–44.

Hoti 1992
M. Hoti, "Sisak u antičkim izvorima", *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, 133–163.

Koščević 2000
R. Košćević, "Sitni koštani i brončani predmeti iz Siscije", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 17, Zagreb, 2000, 17–24.

Kovač 2017a
M. Kovač, *Tipologija i tehnologija izrade rimskih koštanih predmeta na području Donje Panonije na primjeru nalaza iz Murse*, doktorska disertacija, sv. I, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017.

Kovač 2017b
M. Kovač, *Tipologija i tehnologija izrade rimskih koštanih predmeta na području Donje Panonije na primjeru nalaza iz Murse*, doktorska disertacija, sv. II, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017.

Kuret 1983
N. Kuret, "Dve lutki iz Emone", *Arheološki vestnik* 34, Ljubljana, 1983, 347–352.

Lolić 2003
T. Lolić, "Siscia", u: M. Šašel-Kos & P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, Situla, 41, Ljubljana, 2003, 131–152.

Lolić 2007
T. Lolić, "Redni broj: 111, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 3/2006, Zagreb, 2007, 203–206.

Lolić 2014
T. Lolić, *Urbanizam antičke Siscije na temelju analize i interpretacije povijesne i moderne nacrtne dokumentacije*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014.

Lolić 2022
T. Lolić, *Urbanism of Roman Siscia. Interpretation of historical and modern maps, drawings and plans, Roman archaeology* 89, Oxford, 2022.

Lolić & Burmaz 2006
T. Lolić & J. Burmaz, "Redni broj: 89, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 2/2005, Zagreb, 2006, 175–177.

Istenič 2014
J. Istenič, *Rimske zgodbe s stičišča svetov*, katalog izložbe, Ljubljana, 2014.

Manson 1987
M. Manson, "Le bambole romane antiche", *La Ricerca folklorica* 16, Venezia, 1987, 15–26.

Marini Calvani 2000
M. Marini Calvani (ur.), *Aemilia. La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a.C. all'età costantiniana*, katalog izložbe, Venezia, 2000.

Martin-Kilcher 2000
S. Martin-Kilcher, "*Mors immatura* in the Roman world – a mirror of society and tradition", u: J. Pearce, M. Millet & M. Struck (ur.), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford, 2000, 63–77.

McK Elderkin 1930
K. McK Elderkin, "Jointed Dolls in Antiquity", *American Journal of Archaeology* 34/4, Chicago, 1930, 455–479.

Miloglav 2011
I. Miloglav, "Redni broj: 149, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 7/2010, Zagreb, 2011, 318–322.

Miloglav 2013
I. Miloglav, *Izvješće sa zaštitnog arheološkog istraživanja na lokalitetu Sv. Kvirin u Sisku*, Zagreb, 2013.

Miloglav 2014
I. Miloglav, "Redni broj: 136, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 10/2013, Zagreb, 2014, 273–275.

Miloglav & Lolić 2015
I. Miloglav & T. Lolić, "Redni broj: 145, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 11/2014, Zagreb, 2015, 290–292.

Miloglav & Mušič 2013
I. Miloglav & B. Mušič, "Redni broj: 182, Lokalitet: Siscia – Sv. Kvirin", *HAG* 9/2012, Zagreb, 2013, 363–367.

Radman Livaja 2012
I. Radman Livaja, Thesaurus Colapis fluminis. *Arheološka istraživanja Kupe kod Siska prije I. svjetskog rata*, Zagreb, 2012.

Sanader 1997
M. Sanader, "Zbirka starogrčke koroplastike na Brijunima", *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb, 1997, 37–66.

Škrgulja 2011
R. Škrgulja, "Redni broj: 150, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 7/2010, Zagreb, 2011, 322–323.

Škrgulja 2012
R. Škrgulja, "Redni broj: 144, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 8/2011, Zagreb, 2012, 311–313.

Škrgulja 2013
R. Škrgulja, "Redni broj: 183, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 9/2012, Zagreb, 2013, 367–369.

Škrgulja 2014
R. Škrgulja, "Redni broj: 135, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 10/2013, Zagreb, 2014, 272–273.

Škrgulja 2016
R. Škrgulja, "Redni broj: 182, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 12/2015, Zagreb, 2016, 330–331.

Škrgulja 2017
R. Škrgulja, "Redni broj: 192, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 13/2016, Zagreb, 2017, 340–342.

Škrgulja 2018
R. Škrgulja, "Redni broj: 184, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 14/2017, Zagreb, 2018, 334–335.

Šošić Klindžić & Tončinić 2012
R. Šošić Klindžić & D. Tončinić, "Redni broj: 145, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 8/2011, Zagreb, 2012, 313–316.

Tomaš 2008
T. Tomaš, "Redni broj: 102, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin", *HAG* 4/2007, Zagreb, 2008, 228–229.

Tomaš 2009
T. Tomaš, "Redni broj: 124, Lokalitet: Sisak – Sv. Kvirin", *HAG* 5/2008, Zagreb, 2009, 289–291.

ELEKTRONIČKI IZVORI

Gradski muzej Sisak, Arheološka istraživanja,

https://muzej-sisak.hr/arheoloska-istrazivanja/ (zadnji pristup: 02.04.2025.)

Gradski muzej Sisak, Arheološki odjel,

https://muzej-sisak.hr/odjeli/arheoloski-odjel/ (zadnji pristup: 19.07.2023.)

Narodni muzej Slovenije, Ivory dolls,

https://www.nms.si/en/collections/highlights/710-Ivory-dolls (zadnji pristup: 18.12.2023.)

Red Digital de Colecciones de Museos de España, Museo de Albacete,

https://ceres.mcu.es/pages/ResultSearch?txtSimpleSearch=Mu%F1ecas&simpleSearch=0&hipertextSearch=1&search=simple&MuseumsSearch=&MuseumsRolSearch=18&listaMuseos=null (zadnji pristup: 23.08.2023.)

The British museum, rag doll,

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1905-1021-13 (zadnji pristup: 19.07.2023.)

The Met, Bone doll with articulated limbs,

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248624 (zadnji pristup: 08.04.2025.)

https://doi.org/10.17234/9789533791128.30

Željko Miletić

Sveučilište u Zadru – Odjel za arheologiju

Obala kralja Petra Krešimira IV, 23000 Zadar

zmiletic@unizd.hr

NESTEJSKI I MANIJSKI ZALJEV[1]

U Pseudo-Skilakovu Periplu opisana je plovidba Mediteranom u smjeru kazaljke na satu, pa tako i srednjodalmatinskom obalom, u konciznoj, repetitivnoj formi (početak i kraj segmenta plova, ime naroda, granične rijeke, dužina plova). U članku se dokazuje da bulinski teritorij lučno okružuje Hilejce, tj. da je naseobinski prostor etnije od rijeke Krke do Cetine, sa središtem u današnjoj šibensko-trogirskoj Zagori. Hidronim Nestejski zaljev vjerojatno je preslojen imenom Manijskog zaljeva koji se u početku odnosi na more između Hvara i Pelješca da bi se proširio na Nestejski zaljev (Hvarski kanal), konačno uključio i površinu današnjeg Kaštelanskog zaljeva. Pseudo-Skilakov podatak iz 23. poglavlja "da je od Nesta plovidba zaljevska" objašnjena je prijedlogom da se u tom navodu podrazumijevalo da se do nestejskih obala doplovljavalo iz smjera Hilejskog poluotoka duž vanjskih obala Šolte te kanalom između otoka Brača i Hvara nakon kojih se uplovljavalo u Nestejski (kasnije Manijski) zaljev. Teoretizira se o mogućnosti da su tumuli iz brončanog i željeznog doba u velikom grobnom polju na Biokovu pripadali zajednici koju Pseudo-Skilak kasnije imenuje Nestejcima.

Ključne riječi: Pseudo-Skilak, Bulinoi, Nestoi, Manijski zaljev, tumuli na Biokovu

Prvi, makar sažeti, spomen etnija i opis plovidbe duž istočne jadranske obale nalazimo u Periplu (Περίπλους) Pseudo-Skilaka. Jedina sačuvana redakcija spisa učena je kompilacija s jezgrom koja je nastala tijekom 4. stoljeća prije Krista, u vrijeme kad nastaju Teopompove *Filipike*, s podatcima preuzetim od starijih pisaca i suvremenika (Counillon 2006: 27; Shipley 2011: 8; Šašel Kos 2013: 247–248). Suić smatra da postoje i kasnije interpolacije, Eratostenovi podatci možda, dok Counillon odbacuje njegov prijedlog o kontaminaciji (Suić 1955: 123–124, 132–133; Counillon 2006: 21, bilj. 14). Zahvaljujući podatcima iz starijeg sloja grčke geografije, na prostoru današnje Dalmacije zabilježena su imena onih naroda koja su iščezla nakon što su preslojena imenima Delmata i Autarijata.

Djelo u cjelini opis je obale Mediterana u smjeru kazaljke na satu, od Iberije, preko Galije, Ligurije, Apeninskog poluotoka, sjeverne i istočne jadranske obale, Grčke, obala Crnog mora, Male Azije, Levanta i Afrike do atlantskih mauretanskih obala iza Gibraltara. Stoga prikaz plovidbe na našim obalama Jadrana ide smjerom od Istre (poglavlje 20) do Otranta (poglavlje 26). Ustaljeni pravac opisa na samo nekoliko mjesta teče reverzibilno, u umetcima preuzetim iz drugih peripla, npr. u poglavlju 23 kada je riječ o Pelješcu i otocima Mljetu i Korčuli (Suić 1955: 127–128; Shipley 2011: 17). Dužina plova mjeri se u danima (i noćima) ili se povremeno preračunava u stadije što bi bila kasnija interpolacija (Shipley 2011: 9–10).

1 Ovaj je rad sufinanciralo Sveučilište u Zadru institucionalnim projektom broj IP.01.2011.11.

Slika 1. Etnije duž obale Dalmacije prema starijoj grčkoj geografskoj tradiciji (kartu izradila Dora Štublin)

Segmenti plovidbe najčešće su omeđeni ušćima rijeka. Sažeto prepričano, od rijeke Eridan, danas Po, plovi se henetskom (venetskom) obalom jedan dan do rijeke Istar, tj. do Dunava, za koji se vjerovalo da izvire negdje uz obale Tršćanskog zaljeva, čime je bilo „omogućeno" da Argonauti Apolonija Rođanina uplove u ušće Dunava u Crnom moru i uzvodno doveslaju do sjevernog Jadrana. Slijedi (poglavlje 20) plovidba oko histarskog poluotoka, današnje Istre, u trajanju jednog dana i jedne noći, pa obalna plovidba (poglavlje 21) duž zemlje Liburna u trajanju dva dana. Poglavlje 22 počinje navodom da je nakon Liburna narod Ilira koji živi duž mora sve do Haonije nasuprot otoka Krfa. Tvrdnja se još jednom potvrđuje na početku 27 poglavlja kada se u vezi južne granice Ilira kaže da su oni do tu, sve od Bulina. Te sjeverozapadne granice Ilira rezultat su procesa širenja njihova imena, ne samih etnija. U relativno opsežnom poglavlju 22 saznajemo da Hilejci, barbarizirani mitološki naseljenici Heraklova sina Hila, dijele granice s (ilirskom etnijom) Bulinima. Znamo li da je naziv za zemlju Bulina, *Bulinia*, još uvijek sačuvan u Tabuli Peutingeriani, deformiranoj cestovnoj karti Carstva čiji je original iz trećeg stoljeća, te da je upisan između ucrtane planine Dinare i putnih postaja Promona i Andetrium na cesti Burnum Salona, evidentno je središnji naseobinski prostor etnije današnja šibensko-trogirska Zagora (*Tabula Peutingeriana*, V *segmentum*). To je u skladu s podatkom iz Peripla (poglavlje 22), na mjestu gdje je tekst oštećen i djelomice nejasan, da Hilejci i Bulini dijele granice, te da Hilejci naseljavaju poluotok malo manji od Peloponeza nakon kojeg je nešto (možda zaljev, otok ili planina), iza (pored) nečeg što je u vezi usta (*parastomia*), iza čega žive Bulini.

Nažalost ne znamo točno značenje riječi παραστόμιος jer se ona kod Grka u formi παραστομια javlja samo na još jednom mjestu, na Atičkim stelama,

grupi natpisa koja bilježi cijene zaplijenjene i prodane imovine Alkibijada i drugih. Komentatori natpisa navode da simpleks στόμιον ima značenje onoga što pripada ustima a u konkretnom primjeru riječ je o konjskim žvalama, dok bi s prefiksom *para* ta riječ označavala određene dijelove konjske naglavne orme, samo se ne zna koje točno (Pritchett & Pippin 1956: 313–314). Ono što se nastavlja na Hilejski poluotok mogu biti jedino brdo Kozjak na kopnu ili na moru otok Čiovo koji je prolazom odvojen od brda Marjan na Splitskom poluotoku na istoku. U Pseudo-Skilakovu opisu reljef tog prostora očito podsjeća na parastomij, što god on predstavljao. U topografskoj predodžbi brda, otoci i drugi reljefni oblici često nose imena alata i opreme na koje sliče. Topografsku sliku prostora oko Kaštelanskog zaljeva čak možemo maštovito vizualizirati u obliku konjskih žvala, tj. Čiovo i Marjan shvatiti kao pokretne bočne dijelove žvala, na koje se nadovezuje izduženo brdo Kozjak u pozadini, koje može figurirati kao središnja šipka žvala provučena kroz konjsku gubicu. Bez obzira na to, *parastomia* bi mogla imati i sasvim drugo značenje.

Unatoč sumarnom i manjkavom opisu, neproničnom značenju i, moguće, metaforičkoj upotrebi riječi, opis se može odnositi jedino na prostor oko Kaštelanskog zaljeva (*sinus Salonitanus*), s Kozjakom i Kliškim prolazom iza kojeg očito žive Bulini. Ponovimo da, kompanirajući Pseudo-Skilakove podatke s prikazom u Tabuli, teritorij Bulina obuhvaća prostor današnje šibensko-trogirske Zagore. Oni su istočni susjedi Liburna i sjeverni susjedi Hilejcima koje, sve od ušća rijeke Krke okružuju u luku, a zatim Buline ponovo nalazimo na obali istočno od hilejske, na potezu od Kaštelanskog zaljeva gotovo do ušća Cetine.

Da su Bulini na neki način povezani s Liburnima da se iščitati i iz Plinijeva podatka (*NH* III, 139) kako je "narod Liburna sada od rijeke Raše (*Arsia*) do rijeke Krke (*Titius*), a da su njegov dio nekad bili i Mentori, Himani, Enhelejci, Bulini i…Peuketiji, koji se sad općenito nazivaju ilirskim imenom". Suić smatra da je taj podatak odraz nekadašnje raširenosti tog naroda duž Jadrana, a Čače, slično, da je to reminiscencija nekadašnje proširenosti imena Liburna na širi prostor (Suić 1981: 87–90; Čače 2020–2021: 160–161). Rekao bih da je navod rezultat Plinijeve usporedbe starijeg sloja demografskih podataka s novijim, to jest sa stanjem u kojem je jedan dio nabrojanih etnija iz starijeg geografskog sloja preslojen Delmatima koji su se postupno spuštali na obalu iz kontinentalnog prostora, a drugi dio ilirskim imenom radi procesa njegova širenja u vrijeme kada Ilirsko kraljevstvo postaje glavna lokalna vojno-politička sila u regiji (Suić 1955: 143–144; 1976: 191–192). Proces širenja imena naročito se dinamizirao počevši s prvim vojnim ekspedicijama Rimljana preko Jadrana protiv Ilira, na putu prema moćnim makedonskim Antigonidima. Znači, na srednjodalmatinskom prostoru širenjem ilirske države, a zatim političko-vojnom ekspanzijom Delmata (a možda i premještanjem težišta njihove "državnosti" s kontinenta bliže obali) postupno nestaje sloj etnija (Hilejci, Bulini, Nestejci…) koji su s Liburnima prethodno bili u istom kontekstualnom sloju (Dzino 2006: 75). Bez obzira je li fenomen liburnske talasokracije naš konstrukt nastao na temelju parcijalnih i skromnih povijesnih vijesti iz nekoliko stoljeća dugog perioda, možemo se složiti s Dzinom da je ime Liburna imalo puno šire značenje

Slika 2. *Nestos kolpos*, danas Hvarski kanal, gledan s Biokova. Otok Hvar je straga, duž cijele slike, a Brač je na rubu desno (snimio Željko Miletić).

prije 4. st. pr. Krista i da je tada bilo povezano sa širom grupom autohtonih zajednica na sjevernom Jadranu (Dzino 2014: 52–53).

U tom starijem geografskom sloju Delmati se ne spominju, a znajući da njihov kulturni identitet pokazuje sličnost s ilirskom grupacijom, ali i onomastičku povezanost s Panonima, mislim da smijemo konstatirati da se naslućuje njihovo horizontalno kretanje i procesi tijekom kojih su asimilirali starije etnije na srednjodalmatinskom području. Zaključujem da je Plinijev prvenstveni razlog jednačenja tih „iščezlih" etnija s Liburnima gotovo potpuni izostanak podataka o njima u pisanim izvorima koje je koristio, osim činjenice da su njihova imena nekad bila dio istog kronološkog sloja povijesno-geografskih opisa. Stvarni odnosi među etnijama zbog rijetkih ili potpuno izostalih informacija i promijenjene etničke topografske mape uskoro su se zamaglili, pa ih pisci iz tog vremena automatski združuju sa "živim" i prepoznatljivim Liburnima. Njihova eventualna etnička sličnost, međutim, u tom jednačenju od sekundarne je važnosti.

Kada pri kraju 22. poglavlja pisac navede da obalna plovidba duž zemlje Bulina traje jedan dan, nesumnjivo se to odnosi na segment obale od Liburnije (gdje prethodni segment plova završava, tj. približno na ušću rijeke Krke – *Titius flumen*), duž obale Hilejskog poluotoka i bulinskih obala, do granice s njihovim jugoistočnim susjedima Nestejcima na rijeci Cetini, odakle počinje naredni segment peripla.

Nestejci se spominju u zadnjoj rečenici 22. poglavlja, gdje u izvorniku stoji μακρᾶς ἐπὶ νεστὸν κόλπον, iz čega neki autori emendiraju μακρᾶς ἐπὶ νεστὸν ποταμόν, u smislu 'do rijeke Nestos', koju možemo identificirati jedino kao Cetinu (Suić 1955: 136, bilj. 1). Takva zamjena pojmova čini se uvjerljivom jer na početku idućeg, 23. poglavlja kaže se da je od Nesta plovidba zaljevska, da se cijeli zaljev zove Manijski te da put traje jedan dan. Unatoč logičnosti emendacije, Suiću i Čači takva promjena riječi, međutim, poslužila je za međusobno suprot-

stavljeno poimanje prostiranja Manijskog zaljeva (Suić 1996; Čače 1997–1998). Müller i, preuzevši od njega, Counillon ostavili su riječ *zaljev*, što mi se čini boljim rješenjem, tj. nisu je mijenjali u *rijeka*. Pritom Nestejski zaljev treba shvatiti kao zasebnu geografsku cjelinu ili segment unutar velikog Manijskog zaljeva (Counillon 2006: 22–23). Morska površina između Brača, Hvara i planine Biokova (današnji Hvarski kanal) markantna je geografska cjelina i bilo bi začuđujuće da nije bila obuhvaćena nekim hidronimom. Tu cjelinu kontroliraju Nestejci, jer oni se navode u opoziciji s otokom Hvarom (Suić 1955: 132).

Važno je napomenuti da se spomenuto jednodnevno jedrenje ne odnosi na dionicu duž cijelog (Nestejskog i) Manijskog zaljeva, nego samo do rijeke Neretve. Naime, za sljedeći segment plova, Pseudo-Skilak u poglavlju 24 izričito kaže: "Od rijeke Naron do rijeke Arion je dan jedrenja." Smatram da je jedina prihvatljiva identifikacija rijeke Arion s današnjim ekstremno kratkim ali snažnim tokom rijeke Omble i njezinim potopljenim ušćem – rijasom – Rijekom dubrovačkom (Lučić 1959: 117–120). Prema tome, podrazumijeva se da bi se prethodni segment plova odnosio na dionicu od nestejske rijeke Cetine (*Nestos*) do rijeke Neretve (*Naron*). Između ušća tih rijeka obalni je teritorij Nestejaca, jer se kaže da poslije Nestejaca jest rijeka Naron.

Pritom ne treba za granicu između Nestejaca i Manijaca doslovno pojmiti da je usred matice rijeke Naron, kao što to nije slučaj niti u drugom primjeru, onom rijeke Krke (*Titius flumen*), koja je postala granična rijeka između Liburna i Delmata u doba delmatske ekspanzije, približno između 180. i 160. pr. Kr. i kao takva figurira i u carskom periodu (Strabon, *Geog*. VII, 5.4; Plinije, *NH* III, 139; Čače 1989: 59–61). Liburnski polisi, kasniji rimski municipiji *Scardona* i *Burnum* kontroliraju i lijevu i desnu stranu Krke, što ne isključuje generalno viđenje da su Delmati i Liburni tom rijekom razdijeljeni (Miletić 2008: 91). Analogno, obje obale rijeke Naron vjerojatno su kontrolirali Manijci, što se može zaključiti i iz činjenice da riječni emporij na rijeci Naron, neimenovan kod Pseudo-Skilaka, a udaljen 80 stadija plovidbe uzvodno od ušća, pripada Manijcima. Širi prostor delte rijeke Neretve i kontinentalna unutrašnjost naseljeni su Manijcima, a istočno od njih i istočno od Pseudo-Skilakova velikog jezera (poglavlje 24), koje vjerojatno treba prepoznati kao Hutovo blato, u to vrijeme bio je autarijatski teritorij (Šašel Kos 2013: 252–253).

Zaključujemo da su Nestejci naseljeni od Cetine pa do Baćinskih jezera koja se nalaze neposredno prije delte rijeke Neretve čiji donji tok s ušćem kontroliraju Manijci. Prostorna logika, geopolitička i gospodarska, kao i naseljenske analogije iz kasnijih perioda, sve do danas, ukazuju da je planina Biokovo (i s njom omiška Dinara) bila integralni dio nestejskog teritorija. Premda o narodnosnim kretanjima gotovo ništa nije poznato, čini se da se tek sa širenjem Autarijata, Ardijejaca i Plereja integriranih u ojačalo Ilirsko kraljevstvo, potom i prodorom Delmata na obalu u upražnjeni politički prostor ilirske države prostorna situacija mijenja. Imena naroda Hilejaca, Nestejaca i Manijaca postupno nestaju, barem u vizuri rimskih pisaca vojno-političke povijesti, a te zajednice bivaju asimilirane u nove etnije (Čače 1997–1998: 60–62). Jedna od imenskih retardacija naziv je Hilejski polutok koji još uvijek spominje Plinije (*NH* III, 139) .

Slika 3. Tumul 1/2018 s dvije grobne škrinje, istražen na Podglogoviku na planini Biokovo (snimila Maja Grgurić)

Naveo sam da nemamo pisana svjedočanstva o Nestejcima prije 4. st. pr. Kr. (a ni poslije). Ukopu u grobu 1 u tumulu 1 na Podglogoviku, na planini Biokovo, koji su Bekavac i Miletić istražili godine 2018., analizom kolagena metodom 14-C određena je starost od 3020 +/- 30 godina prije današnjeg datuma, odnosno kalibrirani datum pokazao je sa 72 % vjerojatnosti starost ukopa od 1322. do 1155. godine prije Krista, što prema klasičnoj kronologiji pada u razdoblje kasne bronce. Ukop 2 u istom tumulu izvršen je nešto ranije, 3157 +/- 40 godina prije današnjeg datuma, odnosno kalibrirani datum pokazao je s 84,3 % vjerojatnosti starost ukopa od 1505. do 1376. godine prije Krista, što prema klasičnoj kronologiji pada u razdoblje srednje bronce. Premda je etnogeneza Ilira još uvijek pretežno u sferi teoretskih modela, rekli bismo da je vrijeme migracijskih perturbacija povezanih s fenomenom takozvanih dorskih seoba znači sazrijevanje tijekom halštatskog razdoblja proto-etnija koje kasnije prepoznajemo pod imenima Liburni, Bulini, Nestejci, Iliri i drugim. Pretpostavljamo da su desetci tumula identificiranih na Podglogoviku, na planini Biokovu, pripadali zajednici nama još nepoznatog imena, a koju pola milenija kasnije, u vrijeme prvih opisa obala Jadrana, prepoznajemo pod etničkim imenom Nestejci. Kada vremenom budu provedene masovne kronološke C14 analize ukopa u tumulima na Podglogoviku i cijelom Biokovu, mogla bi ova teza biti učvršćena.

Vratimo se na žustro razmatrano pitanje u znanstvenim raspravama o prostiranju Pseudo-Skilakova Manijskog zaljeva koji se u izvorima spominje još samo na grčkom natpisu iz Salone o grčkoj delegaciji kod Cezara u Akvileji u martu 56. godine pr. Kr. (Abramić 1924–1925: 3–7; Suić 1960: 149, 152; 1966: 190; Čače 1997–1998: 60; Šašel Kos 2013: 249, bilj 15). Smatram da su antički geografi u konačnici pod tim imenom podrazumijevali cijeli prostor srednje-dalmatinskih otoka zatvoren s juga poluotokom Pelješcem, sa sjeveroistoka kopnenom obalom, tj. planinama Biokovo i omiškom Dinarom, i sa sjeverozapada otocima Bračem i Šoltom. Čače kod Pseudo-Skilaka primjećuje

naizgled kontradiktorne podatke i evidentno ima drugačiji prijedlog, tj. smatra da je Manijski zaljev omeđen istočnim rtom otoka Hvara i, na suprotnoj strani, poluotokom Pelješcem, koji je kod Pseudo-Skilaka opisan kao zemlja koja strši prema moru prije negoli se uplovi u Neretvu. Odnosno, Čače Manijski zaljev ugrubo poistovjećuje s Neretvanskim kanalom (Čače 1997–1998: 65). Ponovimo da u 23. poglavlju piše da zaljevska plovidba duž obale od Nesta traje jedan dan (objasnio sam da se pritom misli na prostor od Cetine do Neretve), te da se cijeli zaljev zove Manijski. Zatim slijedi podatak da su tu otoci Protera (?), Krateje (*Brattia* – Brač), Olinta (Šolta). Čače koji se zalagao za "manji" Manijski zaljev ukazao je na to da je podatak o položaju Brača i Šolte *to kolpo* (*u tom zaljevu*) u stvari uobičajena emendacija rukopisa Periplа. U Vatikanskom kodeksu (koji Suić donosi i faksimilno) stoji, međutim, *to topo* (*na tom području*) na temelju čega Čače pretpostavlja da je Manijski zaljev ograničen na površinu između istočnog rta Hvara i Pelješca (Čače 1997–98: 66; Suić 1955: 170). Smatram da ta priložna oznaka ne isključuje mogućnost da je u predodžbi Pseudo-Skilaka sjeverozapadni rub (Manijskog) zaljeva kod ušća Cetine.

Vjerojatno je dio nejasnoća proizišao iz procesa širenja imena i areala Manijskog zaljeva iz „matičnog prostora" između Pelješca i Hvara na susjedni zaljev („Nestejski") zatvoren između Hvara, Brača i kopna. U konačnici u Manijski zaljev mogli su biti uključeni i Brački kanal i Kaštelanski zaljev. Pokušaj očuvanja stečenih interesa grčkih Isejaca i Tragurina u Manijskom zaljevu, o čemu je riječ na isejskom preskriptu Cezarove odluke u Akvileji iz marta 56. godine prije Krista, čini se razumljiv ako se odnosio upravo na tako shvaćeni zaljev, najvećeg opsega (Brunšmid 1898: 33, br. 31; Abramić 1924–1925: 4–7; Suić 1960: 149, 151).

Čak ako zanemarimo pitanje je li cijeli prostor u antici shvaćan kao veliki Manijski zaljev, ili ne, što znači da su neki zaljevi i kanali na tom prostru nama nepoznatog imena ili su bili neimenovani, uvidom na obalnu kartu Dalmacije jasno je da zaljevska plovidba počinje već od Kaštelanskog zaljeva, odnosno Splitskog kanala i nastavlja se kroz Brački kanal pored ušća Cetine, znatno prije nestejskih obala, dok Pseudo-Skilak kaže da zaljevska plovidba počinje od nestejskih obala. Iznenađujuće, neobično je lako pomiriti realnu geografiju s podatcima u Periplu. Objašnjenje leži u tome što je pisac virtualno kao i pomorci u stvarnosti mogao "doploviti" sa sjeverozapada, od obala Hilejskog poluotoka do nestejskih obala, duž vanjske, pučinske (nezaljevske) strane otoka Drvenika Malog i Velog te Šolte a zatim između zapadne polovice Brača i otoka Hvara. Otoci od Drvenika do Brača su gotovo neprekinuti ravni produžetak antiklinalne linije brda hilejskog poluotoka, situacija koja je u Periplu opisana iznenađujuće detaljnim podatkom da je razmak između otoka Šolte i Brača svega dva stadija, a nešto veći je razmak (od njih) do susjednih otoka Hvara i Visa na kojima su grčka naselja. Na suprotnoj, sjevernoj strani spomenute linije otoka Drvenik – Brač, tj. prema kopnu zaljev itekako postoji bez obzira odnosio se antički pojam Manijskog zaljeva na taj dio mora (slažemo se s takvim Suićevim tumačenjem) ili ne. Znači, na kursu plovidbe koji smo mi predložili, nakon pučinske plovidbe iz smjera Hilejskog poluotoka uplovljava

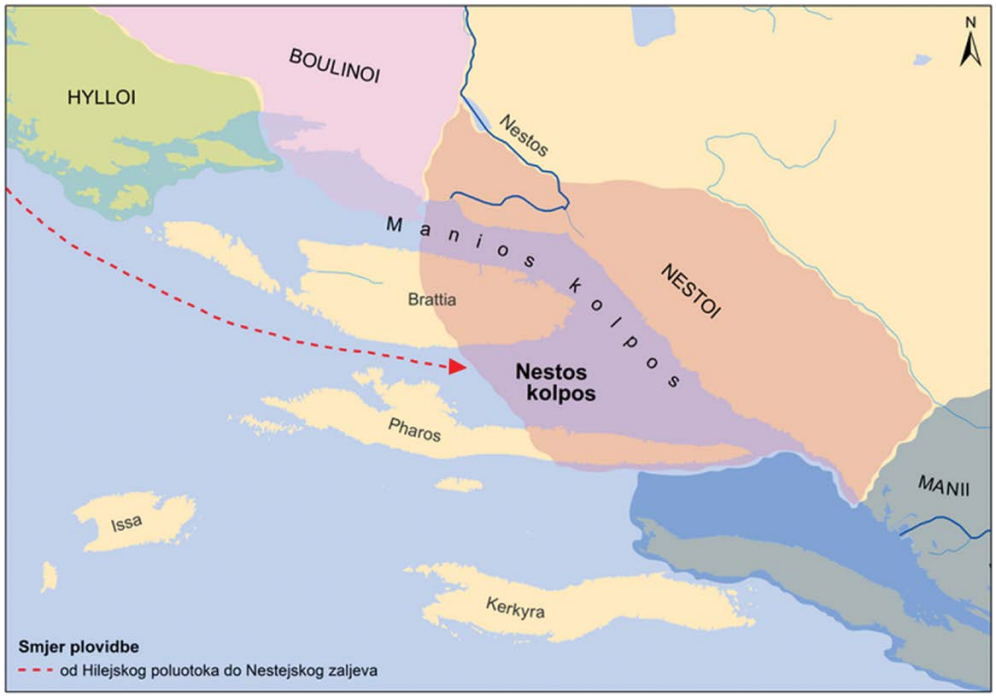

Slika 4. Smjer plovidbe vanjskom, pučinskom stranom otoka Šolte i Brača podrazumijeva da zaljevska plovidba počinje tek od Nestejskog zaljeva (kartu izradila Dora Štublin).

Slika 5. Pogled s planine Biokovo na *Nestos kolpos* i otoke Hvar i Brač. Sasvim desno je Splitski kanal (snimio Željko Miletić)

se kroz Hvarski kanal između Brača i Hvara u (Nestejski/Manijski) zaljev upravo u visini nestejskih obala što se slaže s Pseudo-Skilakovom konstatacijom da zaljevska plovidba počinje tek od nestejskih obala.

Prihvatimo li Suićevu tvrdnju da je riječ *Proteras/Proterai* atribut koji označava prostorni položaj otoka Brača i Šolte, čime bi on opovrgao Mayerov prijedlog da se riječ odnosi na grčko ime otoka Drvenika Velog i Malog, onda imamo dobre pokazatelje o površini Manijskog zaljeva (Suić 1955: 130). Revidirao bih, ipak, Suićev prijedlog o "prvom nizu otoka" (drugi bi, prema tom autoru, činili *Pharos* i *Issa*) i stavio da riječ πρότερος u ovom primjeru znači ‹koji spri-

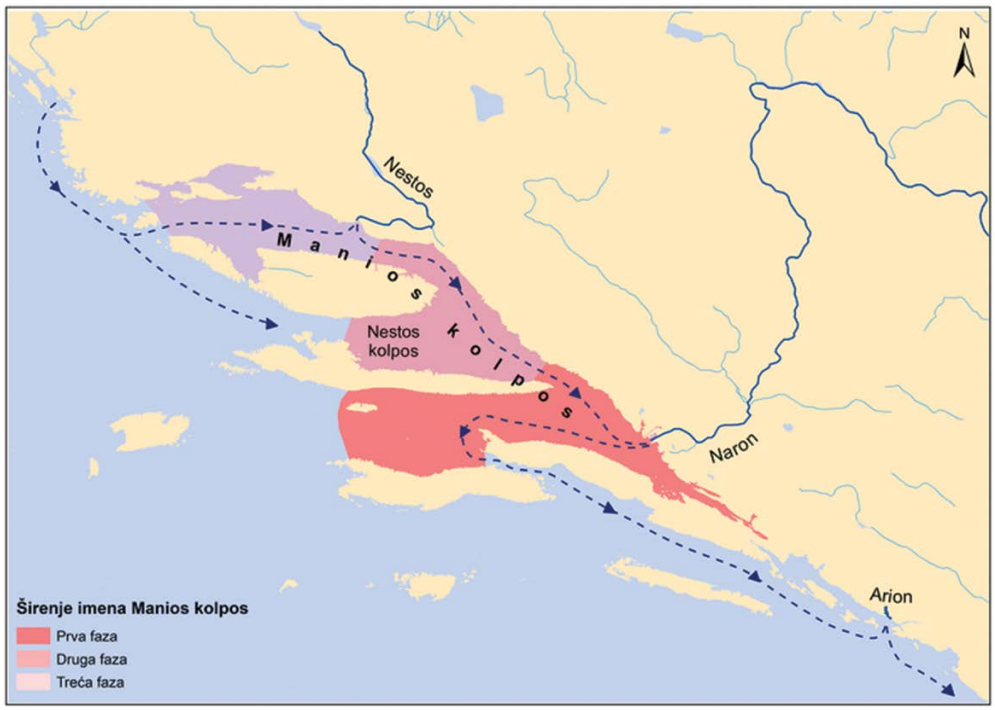

Slika 6. Širenje imena *Manios kolpos* i segmenti plovidbe omeđeni ušćima rijeka (kartu izradila Dora Štublin)

jed stoji, dalje sprijed, naprijed' (Senc 1910: 813). Smisao bi bio da su otoci Šolta i Brač na rubu (ispred) zaljeva, oni ga zatvaraju, a nisu posred njega. Znači, eventualno preuzimanje podataka za 23. poglavlje Peripla iz mlađeg izvornika i umetanje među jezgrene podatke iz 4. st. pr. Kr., nije rezultiralo nekoherentnom geografskom slikom. Podatci u 23. poglavlju relativno su opsežni i formom kazivanja odudaraju od prethodnih konciznih opisa mediteranskih obala u repetitivnoj šabloni (početak i kraj segmenta plova, ime naroda, rijeke, dužina plova).

Ravnoteža u strukturi narušena je uvođenjem opisa s drugačijim vektorom smjera plovidbe, od jugoistoka prema sjeverozapadu, suprotnog generalnom smjeru kazaljke na satu u Periplu. Glavnina plovidbe duž istočne Jadranske obale zbog morskih struja odvijala se smjerom od Otranta do sjevernog Jadrana, pa se u Manijski zaljev uplovljavalo s juga nakon prolaska zapadnog rta Pelješca. Odabir imena prema etniji Manijaca sugerira da su oni nastavali obale poluotoka Pelješca. Najmanji mogući prostor koji je Manijski zaljev obuhvaćao odgovara današnjem Neretvanskom kanalu, kao je predložio Čače. Vjerojatno se ime zatim proširilo na Hvarski kanal (u kojem je, prema Pseudo-Skilaku, od nestejskih obala počinjala zaljevska plovidba). Stoga bi podatak u izvorniku μακρᾶς ἐπὶ νεστὸν κόλπον, koji je konsenzualno prihvaćen kao pogreška i ispravljen u brojnih autora u μακρᾶς ἐπὶ νεστὸν ποταμόν, ipak mogao biti točan i izvrsno indicirati proces postupnog širenja imena Manijskog zaljeva, reflektirajući vremenski sloj u kojem se njegovo ime možda još nije proširilo na Nestejski zaljev, a u konačnici obuhvatilo i Kaštelanski zaljev.

LITERATURA

Abramić 1924–1925
M. Abramić, "Grčki natpisi iz Solina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 47–48, Split, 1924–1925, 3–11.

Brunšmid 1898
J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (Abhandlungen des Archäologisch-epigraphisches Seminär der Universität Wien 13), Wien, 1898.

Counillon 2006
P. Counillon, "Le Périple du Pseudo-Skylax et l'Adriatique, § 17–24", in: S. Čače, A. Kurilić & F. Tassaux (eds.), *Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie / Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo* (Ausonius Éditions, Mémoires 17), Bordeaux-Zadar, 2006, 19–29.

Čače 1989
S. Čače, "Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba", *Diadora* 11, Zadar, 1989, 59–91.

Čače 1997–1998
S. Čače, "Manijski zaljev, Jadastini i Salona", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90–91, Split, 1997–1998, 57–87.

Čače 2020–2021
S. Čače, "Početak Plinijeva opisa Ilirika, (*Nat. hist.* 3, 139) i Liburni/The beginning of Pliny's description of Illyricum (*Nat. hist.* 3, 139) and the Liburnians", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113–1, Split, 2020–2021, 158–181.

Dzino 2006
D. Dzino, "Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, Split, 2006, 71–80.

Dzino 2014
D. Dzino, "'Illyrians' in Ancient Etnographic Discourse", *Dialogues d'histoire ancienne* 40, Besançon, 2014, 45–65.

Lučić 1959
J. Lučić, "Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku* 6–7, Dubrovnik, 1959, 117–120.

Miletić 2008
Ž. Miletić, "O teritorijalnim razgraničenjima oko Krke kod Miljevaca u rimsko doba", in: M. Menđušić & D. Marguš (eds.), *Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa «Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost», Visovac – Drinovci, 15.–16. lipnja 2007.*, Visovac – Drinovci, 2008, 89–103.

Pritchett & Pippin 1956
W. K. Pritchett & A. Pippin, "The Attic stelai: Part II", *Hesperia: The Journal of the The American School of Classical Studies at Athens* 25–3, Athens, 1956, 178–328.

Senc 1910
S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1910.

Shipley 2011
G. Shipley, *Pseudo-Skylax's Periplous. The Circumnavigation of the Inhabited World. Text, Translation and Commentary*, Liverpool, 2011.

Suić 1953
M. Suić, "Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 8, n.s., Sarajevo, 1953, 111–129.

Suić 1955
M. Suić, "Istočno jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 306, Zagreb, 1955, 121–185.

Suić 1960
M. Suić, "Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine", *Diadora* 1, Zadar, 1960, 147–174.

Suić 1966
M. Suić, "Marginalije uz issejsko poslanstvo Cezaru", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 68, Split, 1966, 181–194.

Suić 1976
M. Suić, "Illyrii proprie dicti", *Godišnjak ANUBiH* XIII, *Centar za balkanološka ispitivanja* 11, Sarajevo, 1976, 179–196.

Suić 1981
M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.

Suić 1995
M. Suić, "Μανιος Κολπος (Manijski zaljev)", *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb, 1995 [1996], 269–282.

Šašel Kos
M. Šašel Kos, "The 'great lake' and the Autariatai in Pseudo-Skylax", *Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité* 125/1, Rome, 2013, 247–257.

Wilkes 1996
J. Wilkes, *The Illiryans*, Oxford, 1996.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.31

Aleksandra Nikoloska

Research Centre for Cultural Heritage "Cvetan Grozdanov"

Macedonian Academy of Sciences and Arts

Boulevard Krste Petkov Misirkov 2, MKD–1000 Skopje

anikoloska@manu.edu.mk

STATUARY PRODUCTION IN STYBERRA

The excavated areas of Styberra, particularly the Gymnasium and the Temple of Tyche, have yielded a rich array of stone material, both statuary and inscriptions dated from the middle of the 1st until the middle of the 3rd century CE. Most of this material was uncovered during the archaeological excavations conducted in 1953, but there have also been some important recent finds. A range of honorific statuary, mostly of epheboi, Himatiophoroi, and Herculaneum women, both large and small, as well as herms and stelae, slabs with inscriptions and twelve ephebic lists with records of ephebarchs, gymnasiarchs and polytarchs were discovered in these buildings., All of this material argues in favour of the existence of a city workshop, with further proof coming from the analysis of the stylistic features of the statues and bearing in mind that the surrounding area of Styberra in the Pelagonian plane of Upper Macedonia is known for its quarries of high quality marble.[1]

Key words: Macedonia, Styberra, Gymnasium, Temple of Tyche, honorific and mythological statues, statuary production, Sivec marble queries.

Introduction

Styberra, situated in the region of Derriopos in the Pelagonian Plain was a Macedonian polis of considerable importance during the Roman period and it is one of the towns on the river Erigon, as described by Strabo (VII, 327), who besides Styberra also mentions Brianion and Alkomene.[2] It was first mentioned by Polybius (XXVIII, 8) and Livy (XXXI, 39; XLIII, 19– 20) when referring to the times of the Macedonian wars. The city was most likely abandoned after the barbaric invasions by the Goths and Heruli of the Pelagonian Plain in 267/8–268/9 CE considering the lack of material postdating the mid-3rd century. Papazoglou also offers the theory of an earthquake causing the abandonment of Styberra.[3] Although we do not have firm evidence of what actually happened, we do have a clear idea, solely by the context of the discoveries,

1 This study is a result of the work carried out within the multiannual project *Corpus of Roman stone monuments from the Republic of North Macedonia* of the Research Centre for Cultural Heritage "Cvetan Grozdanov" at the Macedonian Academy of Sciences and Arts. This project was also supported by the Austrian Academy of Sciences and the Institute for Cultural History of the Antiquity (Institut für Kulturgeschichte *der Antike*). The monuments from Styberra considered in this study comprise a great part of the collection from the territory of the Republic of North Macedonia. The work in the project is currently more concentrated on the sculpture in the round, therefore the other stone material from Styberra is ommited from this study.

2 See also *Geogr. Rav.*, IV, 9, 10–13.

3 Papazoglou 1957: 221.

that during the reign of Gallienus life in the city came to a violent end and never recovered again.

The city has a rather rich modern historiography,[4] but it was not until the archaeological excavations conducted in 1953 led by D. Vučković-Todorović,[5] when most of the material was found including the honorary inscription made for Posidipos Thessalou from the council and people of the city, that the site was definitively proven to be Styberra.[6] The excavated areas of the polis, particularly the Gymnasium complex and the Temple of Tyche, have yielded a rich array of inscriptions confirming the activities at the Institution of the young athletes and their competitions. Although very little has been unearthed,[7] we know a great deal about Styberra, above all through epigraphy dating from 41–48 to 224/225, from which we have learned about city life and the lives of its citizens.[8] According to the number of recorded *epheboi*, Papazoglou estimated the population in the city to have numbered approximately 20000 free citizens by the end of the 2nd century CE.[9] The number of identified people has risen further over the years as a result of new epigraphical studies. Wealthy citizens donated sculptures and through epigraphy we know about quite a few of them, about their families, and about the gods they worshipped.[10]

A great part of the urban life in Styberra must have revolved around the Gymnasium and the Institution of *epheboi*.[11] This complex of buildings - a palaestra constituted of a peristyle and a vestibule, a semi-circular exedra, and a heroon [12] - with its fluctuating character served many purposes within the life of the city. It was an assembly space with different spheres of interaction, a meeting point for the community where values were promoted and the youth was educated, where processions and spectacles were held. The

4 To name some of the most important researchers who were interested in the ubication and the historic importance of this ancient city: Leake 1841: 318-322; Hahn 1867: 225; Heuzey & Daumet 1876: 317; Demitsas 1896: 278–281; Vulić 1931, 186–191; Papazoglou 1957, 216–221.

5 Vučković-Todorović 1963.

6 Ποσίδιππον Θεσσαλοῦ / ἡ Στυβερραίων βουλὴ / καὶ ὁ δῆμος τὸν πολείτην / ἀρετῆς ἕνεκα. (Вучкович-Тодорович 1963: 79, IV; IG 335[1]).

7 Vučković-Todorović 1963; Several excavation campaigns were carried out over the last few decades concentrated mostly on the already excavated buildings led by Ljiljana and Kostadin Kepeski (see Kepeska & Kepeski 1990, 2007, 2008, 2010, 2012) from the Prilep Museum and continued by their successors Duško Temelkovski and Olivera Jandreska. There have been recent, local publications by Mikulčić 1999: 55–72; Lilčić 2009: 140–147.

8 Most of the epigraphic material was studied by Papazoglou 1988, but also Kalpakovska 2004 and Babamova 2005: 83–98, cat. nos. 9–22.

9 Papazoglou 1957: 220.

10 According to the inscriptions the family of the Septimioi Silvanoi was the most prominent one, holding important official functions in the city, but there are also many mentions of the Flavii and the Vetii. For more details see Kalpakovska 2004: 51–65.

11 Papazoglou 1988; Kalpakovska 2004.

12 The only plans and reconstructions of the excavated buildings were made by Mikulčić 1999: figs. 31–32, 35–37.

production and distribution of the oil used for the ephebic games had a noted impact on the city's economy and trade. Certain *Markos Ouettios Philon*, prominent inhabitant of Styberra, was one of the benefactors (*euergetes*) (*i. e.* donors of oil) to the Gymnasium and the most mentioned person in the inscriptions.[13] We are unable to say much more about the local economy. From what we do know, Styberra was a rather wealthy city found in Hellenistic times that flourished during the Antonine and Severan dynasties when the city's economic fortunes were at their peak. Studies have been undertaken of the local marble which comes from the Sivec quarry located only about 20 km away, close to the city of Prilep. It is a fine-grained dolomite of exceptional whiteness, and has been confirmed to have been used in Stobi and in the nearby settlements in the Pelagonian Plain such as Heracliea Lyncestis and Styberra.[14] In this study, above all, we are interested in the great number of statues from Styberra connected to the Gymnasium complex and to the Temple of Tyche and which further support the theory that there was a statuary workshop in the city, judging by their style and method of execution as well. It must be noted that for this study a selection of statues was made without any intention, or possibility, of presenting the statuary corpus of Styberra in its entirety.

The Gymnasium

The wealthy citizens of Styberra were the main patrons of the education of the young ephebes, and of the games, sponsoring the competitors whom they supported and cheered on during events. Among the inscriptions we find mention of a gymnasiarch, an ephebarch, a treasurer, and an agonothetes, which allows us to better grasp the structural organisation underlying this Institution.[15] They were the most honoured individuals, with sculptures commemorating their benefactor deeds, and the ones that ordered and erected the majority of the sculptures.[16] As to the sculptural program of the building, unsurprisingly, there are mostly finds of epheboi, Himatiophoroi, and Herculaneum women, both large and small, as well as herms and imperial portraits, also mythological statuary although not as abundant.

Honorific Statuary

The aforementioned range of honorific statuary was mainly placed in the hall of the Gymnasium, along the walls, where most of them were found having crashed to the ground, beside their postaments. To the right and left of the entrance of the Heroon there were postaments for statues of eminent

13 Papazoglou 1988: 242; Kalpakovska 2004: 59–60.

14 Barić 1969; Prochaska 2013; Niewöhner, Audley–Miller & Prochaska 2013.

15 Kalpakovska 2004: 56-59.

16 Mortensen 2018: 116-117.

citizens or administrators of the Gymnasium, some found *in situ*, with the statues beside them, either broken or decapitated.

Mostly we encounter statues of Himatiophoroi (Fig. 1),[17] large[18] and small[19] Herculaneum women (Figs. 2, 3), and of course, statuari of epheboi (Fig. 4).[20] Some of them have even been rescued from anonymity; we know the names behind some of the figures and the exact dates when they were erected. During the later excavation campaigns a statue was unearthed together with an inscription by means of which we learn of Septimius Maestrius Lycon (Fig. 5), a makedoniarch and panhellenus whose statue was erected during the reign of emperor Comodus.[21] Another, very interesting find from the Heroon is the herm of Posidipos (Fig. 6),[22] portrayed as a hermaphrodite and erected by the epheboi Licinios Aristobulos, Licinios Basos and Titus Flavius Antonios. Thanks to the inscription it can be precisely dated to 372 Macedonian era which is the year 224/5.[23] There have been some new discoveries including portrait heads of Severan imperial women (Figs. 7, 8)[24] and a second century cuirassed statue (Fig. 9),[25] depicting either an Emperor or a high ranking imperial official. Another cuirassed statue was found in Prilep (Fig. 10)[26] that could be attributed to the same workshop according to the almost identical decorative motifs on the cuirass, such as the gorgoneions and the sashes tied in a wide Heracles knot, as well as the long lappets of the kilts. Analysis of the Prilep statue's marble has confirmed the use of Sivec marble.[27]

---

17 Vučković-Todorović 1963: 85, no. 1, T. XXVI, 44; Sokolovska 1987: 146, no. 78, T. 37/1-2; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. nos. 70-77, Pl. LIX–LXIII.

18 Vulić 1941–48: 390, 391; Kruse 1975: 285 f. B32, B33, Taf. 22; Sokolovska 1978a: Figs. 6, 7; Sokolovska 1987: 158–159, nos. 108, 119, T. 45/1-2; Alexandridis 2004: 242, nos. 126, 129; Trimble 2011: cat. nos. 31, 32; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat nos. 47, 48, Pl. XLV, XLVI.

19 Kepeska & Kepeski 2008: 237, 239, 244, Fig. 14; Kepeska & Kepeski 2010: 260, Fig. 7; Kepeska & Kepeski 2012: 371, 376, 377, Figs. 11, 12; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. nos. 45, 46, Pl. XLIII, XLIV.

20 Kepeski 2006: 207–211; Kepeska & Kepeski 2008: 236, 237, 243, 244; Kepeska & Kepeski 2012: 375, 376, fig. 9; Kepeska & Kepeski 2010: 262, fig. 8; Kepeska & Kepeski 2012: 376, fig. 10.

21 Kepeska & Kepeski 2007: 87–88; Kepeska & Kepeski 2011: 374, fig. 7; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 71, Pl. LX.

22 Vučković-Todorović 1963: 68, 69, T. VI, 11; Sokolovska 1987: 154, n. 100, T. 42/3; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 102, Pl. LXXVIII.

23 Υἱα Ποσιδίπποιο / Ποσίδιππον συνέφηβοι / κλεινὸν ἐφήβαρχον / ἄνθεσαν τῇ πατρίδι / *vacat* / [5] Λικίνιος Ἀριστόβουλος / Λικίνιος Βάσσος / Τ(ίτος) Φλαύιος Ἀντώνιος / *Vacat* / ἔτους β ο τ' (Kalpakovska 2004: 38, 39; Babamova 2005: 96, no. 21).

24 See Kepeska & Kepeski 2012; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. nos. 25–27, Pl. XXVI, XXVII.

25 Kepeska, Kepeski 2007: 87–95; Kepeska, Kepeski 2008: 236, 243; Kepeska, Kepeski 2012: 375; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 104, Pl. LXXXI.

26 Stemmer 1978: 65 f. no. V18; Sokolovska 1987: nos. 54, 57, T. 29/1, 4; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 105, Pl. LXXXII.

27 Niewöhner, Audley-Miller & Prochaska 2013: cat. no. 10.

Fig. 1. Himatiophoros (photo credit: I. Blažev)

Fig. 2. Large Herculaenum woman (photo credit: I. Blažev)

Fig. 3. Small Herculaneum woman (photo credit: I. Blažev)

Fig. 4. Ephebe (photo credit: I. Blažev)

Fig. 5. Statue of Septimius Maestrius Lycon (photo credit: Lj. and K. Kepeski)

Fig. 6. Herm of Posidipos (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

Fig. 7, 8. Women portrait heads (photo credit: I. Blažev)

Fig. 9. Cuirassed statue (photo credit: I. Blažev)

Fig. 10. Cuirassed statue, Prilep (photo credit: I. Blažev)

Mythological Statuary

Although the temple of Tyche is the only religious structure known so far in Styberra, the Gymnasium complex offered us the most knowledge of the city's religious life, since the Heroon also housed mythological statuary. On the basis of the inscriptions and the statuary we know that the Heroon housed sculptures of Asclepius, Hermes, and Heracles, divine protectors of health, youth and competitions. Among the inscriptions, we mostly come across vows to Asclepius, the saviour, and to Heracles. A votive inscription to Poseidon, Erygon and the nymphs tells us of the cult of the water gods and a local case of a deification of a river.[28]

Only the statue of Asclepius (Fig. 11)[29] was discovered beside an altar with an inscription dedicated to the god, erected by Flavia Lika in the year 208.[30] During the later campaigns in Styberra a statue of Hermes was found (Fig.

28 Kalpakovska 2004: 63–65.

29 Josifovska 1961: 64, 76, T. XI; Vučković-Todorović 1963: 84, T. XXIII, 40 / XXIV, 41; Düll 1977: 372, no. 199, Abb. 50; Sokolovska 1987: 198, no. 182, T. 70/3.

30 Ἀσκληπιῶι / Σωτῆρι / Φλαουία / Λύκα / [5] ἀνέθηκεν / ἔτους ζ ν τ' / Αὐρηλίῳ Πομπειανῷ / καὶ Λολλιάνῳ Ἀουίτῳ / τὸ · β' · ὑπάτοις (IG X 2, 2, no. 320, T. XLIV; Kalpakovska 2004: 39, no. 12; Babamova 2005: 122, no. 59, T. XVII).

Fig. 11. Statue of Asclepius (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

Fig. 12. Statue of Hermes (photo credit: I. Blažev)

Fig. 13. Head of Hermes (photo credit: I. Blažev)

Fig. 14. Statuette of Nike (photo credit: Lj. and K. Kepeski)

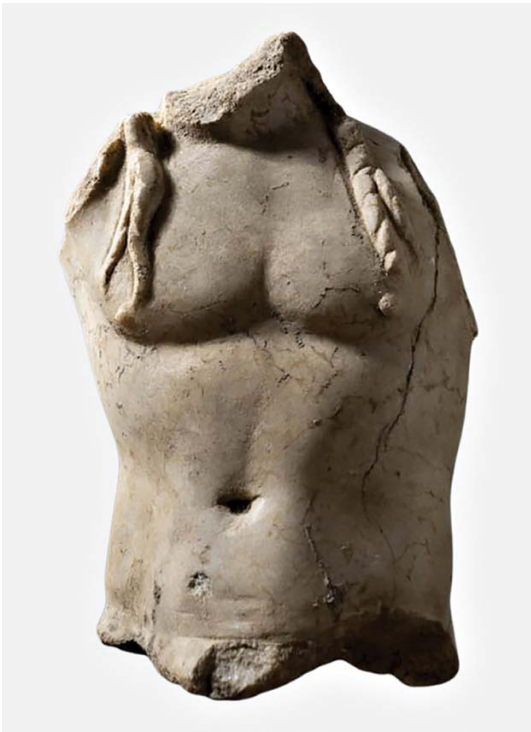

Fig. 15. Torso of a young god (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

Fig. 16. Statuette of Aphrodite (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

12),[31] in addition to the head of the young god found earlier (Fig. 13).[32] A fine marble statuette of Nike (Fig. 14), currently on display at the Prilep Museum,[33] was found west of the Heroon, broken into two pieces.[34] Another identification of Nike in Styberra was made on a relief depiction on the front of a massive marble block of the Temenos.[35] One more discovered statuette, now also in the Prilep Museum, can be identified as both Apollo and Dionysus (Fig. 15).[36] It is merely a torso of the young god of a Lykeios type, resting his hand on top of his head, insomuch as we can determine from the breakages and imagine with respect to the position of the right arm, which, again, can represent both gods. We also include here a statuette of Aphrodite (Fig. 16),[37] although we do not know the exact context of her discovery, having been found during previous campaigns for which we lack documentation.

---

31 Kepeska & Kepeski 2007; Kepeska & Kepeski 2008; Kepeska & Kepeski 2012: 373, 374, fig. 6.

32 Vučković-Todorović 1963: T. XXIX, 48; Sokolovska 1987: 194, no. 176, T. 69/1.

33 I would like to express my gratitude to Olivera Jandreska and Duško Temelkovski for kindly helping me while working on the Styberra material at the Prilep museum.

34 Kepeska & Kepeski 2010: 258, 259, fig. 5; Kepeska & Kepeski 2012: 372, fig. 5.

35 Kepeska & Kepeski 2010: 259, fig. 6.

36 Nikoloska 2020: 408, fig. 11. The statuette was excavated within the context of the Gymnasion during the 2008 campaign led by L. Kepeska from the Prilep Museum. I hereby express my gratitude to Duško Temelkovski from the Prilep Museum for his cooperation. Also lupa. at no. 28646.

37 Vučković-Todorović 1963: 68, T. IV, 6–7; Josifovska 1961: 27, fig. 5; Sokolovska 1987: 174, no. 137, T. 55, figs. 1–3.

The temple of Tyche

The only other unearthed building besides the Gymnasium to have yielded important material is the Temple of Tyche. It is, evidently, an older temple restored in 126/7 by the vow of Anthestia Fusca that lists names of her heirs. Her predecessors Titus Flavius Orestes and his son Filoxenes erected her statue, which has unfortunately never been found.[38] The testament of Anthestia Fusca confirms the existence of an earlier sanctuary of Tyche in Styberra, dating to before the restoration that took place according to the vow of Orestes and Filoxenes, most likely built in the middle of the 1st century at the earliest following the flourishing beginnings of the city and in accordance with the epigraphic records of the ephebaic community. Going by what we can reconstruct of the renewed object, it was a prostylos, with a stylobate supporting four, probably Ionian columns since fragments of such columns were found in the 1953 excavations.

Not many statues were found in this building, nevertheless the discoveries are important to this study. There were seven niches in the naos, three on the side walls and one on the eastern wall, while the entrance is on the north side. This is where the famous portrait busts of T. Flavius Orestes (Fig. 17, 17a)[39] and his son Philoxenus (Fig. 18, 18a)[40] were found. Both of these mid-2nd century busts were placed on small rectangular pedestals, found together, with their names inscribed upon them, representing the only inscriptions discovered at the Temple, together with the testament of Anthestia Fousca. These are surely the most representative portraits from Styberra in general. What is also significant is that these busts inform us about the city's connection with Heracleia Lyncestis. We know that T. Flavius Orestes of Styberra twice served as high priest in Heracleia Lyncestis. His son T. Flavios Philoxenos is one of the heirs of Anthestia Fusca who renewed the temple of Tyche. The connection with Titus Flavius Orestes from Heracleia had already been drawn,[41] his statue having been found in Heracleia's theatre in connection to the city Nemesion, along with a pedestal bearing an inscription that confirmed his identity that might have been a product of the Styberra workshop.

Other sculptures of deities and other honourable citizens must have adorned the Tyche temple niches. Later on, in the mid-3rd century, the Im-

38 θεὰν Τύχην τῇ πόλει καὶ τὸν ναὸν καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ ἀνδριάντας ἀποκαθέστησαν / καὶ δηνάρια πεντακιχείλια ἠρίθμησαν τῇ βουλῇ ἐκ διαθήκης Ἀνθεστίας / Φούσκας οἱ κληρονόμοι Τ(ίτος) Φλαούιος Ὀρέστου υἱὸς / Φιλόξενος Μ(ᾶρκος) Οὐέττιος Νεί- / καρχος, Γ(άϊος) Ἰούλιος Καπίτων, Π(ούβλιοι) Ἀνθέστιοι Τρόφιμος καὶ Χρῆστος· ἔτους δοσ' (Vučković-Todorović 1963: 83; Papazoglou 1988b; IG 336; Kalpakoska 2004: 25, 2.1.1; Babamova 2005: no. 55).

39 Vučković-Todorović 1963: 83, T. 21, 35, 36; Rüsch 1969: 117, P15; Sokolovska 1987: 113, no. 26, T. 13/1, T. 14/1; Jevtović 1987: no. 116; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 7, VIII–X.

40 Vučković-Todorović 1963: 83, T. 22; Rüsch 1969: 116, P14; Sokolovska 1987: 110, no. 21, T. 10/1, T. 11/ 1; Kalpakoska 2004: 25, 2.1.1; Jevtović 1987: no. 115; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 6, Pl. VI, VII.

41 Tomašević 1965: 20–23.

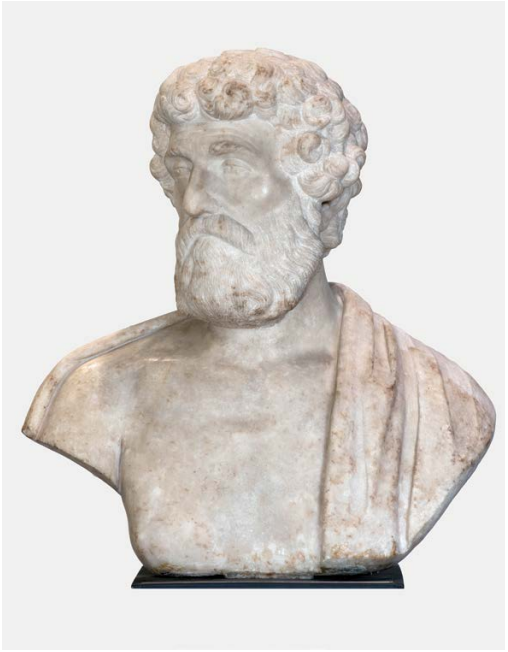

Fig. 17. Bust of T. Flavius Orestes (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

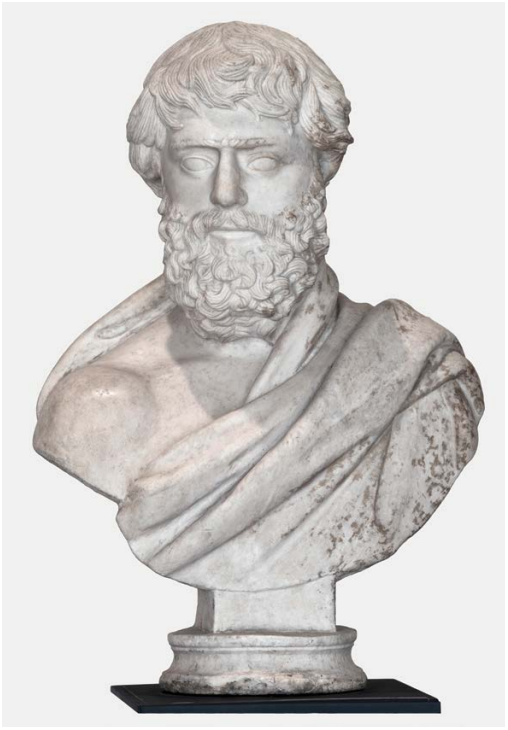

Fig. 18. Bust of Philoxenus (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

perial cult was installed in Styberra, as was customary in every flourishing city in the Roman Empire. City priests of the Imperial cult donated a - poorly executed - portrait of the emperor Trebonius Galus (Fig. 19),[42] thus inserting the Roman administration into the Institution of the epheboi and the life of the Gymnasium. Interestingly enough, no mythological statues have been found in the context of the Temple, except the statue of a young god leaning against a strut (Fig. 20), found in the drainage.[43] It is thought to represent the young Dionysos, however there is an omitted iconographic element in low relief on the back of the strut, seemingly a quiver (Fig. 20a). This in turn leads us to believe that we are dealing with an image of Eros of the wingless type that could have been a part of a statuary group, judging by the size of the strut.

An exceptional marble bust of Faustina Minor in Isis garments was found recently within a building adjacent to the Temple of the goddess Tyche, which is believed to have been a part of the agora of the city of Styberra.[44] Based on its position when it was discovered, it was probably placed in a niche in the eastern wall which was richly decorated with frescoes. The connection of this Faustina to the portrait of Crispina from Macedonia, now in the Museum of Ljubljana,[45] should not be dismissed, not only because of the dynastic relations between both depicted persons, but also considering the portrayal style, the hairstyle in particular. It is quite probable that they originate from the same manufacturing centre. A shared placement in the same city in Macedonia can be assumed, considering that the findspot of the portrait in Ljubljana has not been confirmed. Due to the skilful production, it could be assumed that both portraits were not local products, but imports, most probably from Rome,[46] so not very relevant to our study. On the other hand, since we are dealing with rare imports from Styberra, this evidence can support the assumption that the city did not have a great need for imports and relied mostly on its own sculptural production.

Stylistic observations

Just by the quantity of the statuary finds alone, considering the small area of the city excavated thus far we can confidently assume that Styberra had a developed statuary production. More than enough of the local statuary,

42 Vučković-Todorović 1963: 84, T. 25, 42; Rüsch 1969: 118, P16, Abb. 6, 7; Bergmann 1977: Taf. 48, 1, 2; Sokolovska 1987: 125, no. 43, T. 22/1, Jevtović 1987: no. 194; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 35, Pl. XXXV.

43 Vučković-Todorović 1963: 83, T. XXIII, 39; Sokolovska 1987: 183, no. 155, T. 61/4; Nikoloska 2015: 89, fig. 3.

44 Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 8, Pl. XI-XIII; Nikoloska, Jandreska & Temelkoski 2024

45 Kastelic 1953: 29–35, Abb. 1, 2; Rüsch 1969: 114, P9; Sokolovska 1987: 115, no. 28, T. 16/1; Osvald 2005; Istenič 2015: 95, fig. 104; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 9, Pl. XIV, XV.

46 Fittschen 1996: 48.

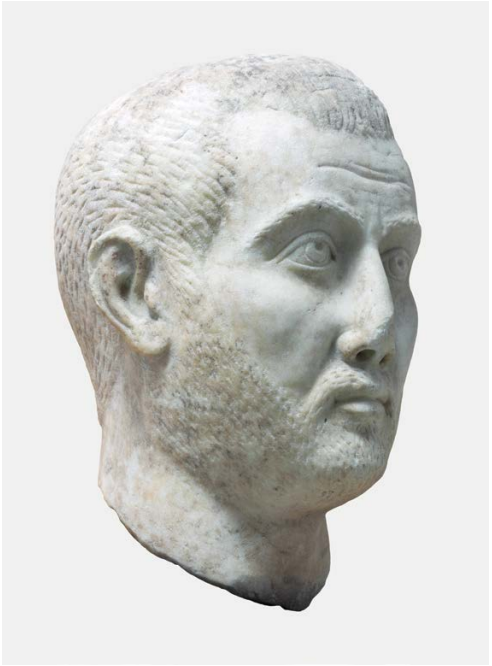

Fig. 19. Portrait of Trebonius Galus (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

Fig. 20. Statue of Eros (photo courtesy of the Archaeological Museum of North Macedonia)

although not its entirety, has so far been presented in support of the argument towards the existence of a city workshop. Also, analysis of the marble of some of the material from Styberra (two ephebic lists, the pedestal for the bust of Philoxenus, and one of the large Herculaneum Women) has attested to local use of the Sivec dolomite.[47] However, let us also observe some aspects of the stylistic features of the presented statuary before drawing further conclusions.

The Styberra statuary consists mostly of the common, standard Eastern type of Himatiophoroi[48] and large and small Herculaneum women that were produced in great numbers all across the Empire. The statues of Herculaneum women produced in Styberra mostly followed the model of the Ephesian style.[49] Comparison with the other Herculaneum women from the wider Macedonian region reveals certain differences, whether with the robust local style of the Grlane statues or the more refined style of statues found elsewhere that could have been imports from more renowned workshops.[50] The hands of the masters of the Styberra workshop could be observed through closer analysis of the rendering of the drapery of both the honorary statuary and of the mythological statues. The folds that follow the shapes of the figures are indeed finely executed, but do not very naturalistically present the fall of the cloth. There are some other features that can be recognised as marks of the local workshop. Besides such canonical elements as the pose and the drapery of the Herculaneum women, what is typically local and already observed[51] is the high raised neckband of the tunic. To this observation we can add a further stylistic detail, that of the execution of the feet and the sandals that we found among the fragments in Kuršumli An (Fig. 21), with the same triangular ending of the strap towards the toes that are unrealistically sculpted as rectangular shapes and quite apart of each other. Similarities of style can also be observed among some of the found fragments of hands holding bundles of grain (Fig. 22),[52] that exhibit no finer detailing of the fingers and nails.

There are several other details that help us recognise a provincial artistic hand. When compared, the sculptures of Asclepius and Eros (assuming that this statue is indeed a depiction of Eros), show certain similarities in their execution with the chisel. We notice deep renderings, but without finishing touches and no smoothing of the edges which are left almost schematic. The naked parts of their bodies are smooth but not polished. The faces of the deities are

47 Niewöhner, Audley-Miller & Prochaska 2013: cat. nos. 6–9.

48 Filges 2000: 101–103.

49 Kruse 1975: 58; Atalay 1989: 78.

50 Sokolovska 1987: nos. 105–107, 110–116. For more on the local style of the Grlane statues see Trimble 2011: cat. nos. 37, 38; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. nos. 41–60, Pl. XXXIX–LII.

51 Niewöhner, Audley-Miller & Prochaska 2013: 107.

52 All of these fragments are now in Kuršumli An as a collection of the Archaeological Museum of North Macedonia. I would like to thank Slavica Babamova for graciously allowing me to work on the Styberra material from the collection.

Fig. 21. Fragments of feet (photo credit: I. Blažev)

Fig. 22. Fragments of hands (photo credit: I. Blažev)

not fully worked, and appear as "out of the manual", canonically produced without artistically recognisable features. There are also some unfinished details, for example the fingernails of Asclepius or the unfinished strut of the Eros sculpture, or maybe it is just a sign of mediocre work lacking the mastery of finishing touches. The surfaces of the naked bodies of the deities are left unpolished, as is the case with the statuette torso of the young god. Both Hermes and Eros have elongated almond-shaped eyes and a serious expression because of their pressed lips and gaze. As for the newly found Nike, the statue depicts a moment of flying in, dressed in a thin himation wrapped tightly at the front, and flowing in thick folds at the rear, beneath the wings, over her back all the way down to her feet. Although there is a certain gracefulness to the figure, a sense of stiffness is present in the depiction of the very act of flying in. Roughly and schematically depicted wings with stylized details confirm that the statue was made by local masters. Also, some local stylistic elements are recognised on some other statues from the vicinity, such as the aforementioned cuirassed statue from Prilep,[53] that could have been a product of the Styberra workshop. The simple ornamentation of the cuirass and other details indicate a particular schema for the local production of the cuirassed statues.

Those stylistic features cannot be recognised on the busts of Philoxenes and Orestes. Well executed, with carefully rendered details of the hair and the beard, and highly polished where their naked skin is showing, in contrast to the waves of the drapery, these busts are clearly works of masterful artists. Regarding the artistic performance from a technical point of view, the busts were very well made; the details meticulously rendered; the naked parts of the bodies and faces polished to a high gloss. Both the beards and their hair were shaped with a spiked chisel, while the bodies and the garments were mostly made with a flat one. The backs of the heads are basic, with barely rendered locks. These portraits depict persons with a strong character and of mature age, presented as philosophers in the style typical of Hadrian's academism. The individual facial features, the noses, eyebrows and flaccid cheeks are successfully rendered, reflecting real portraits. Although some individual features appear in the busts, they are also generalized, so the portraits are rather cold, but represent persons of great repute within their community, confirmed both by the inscriptions and the context of their discovery.

Concluding thoughts

The main objective of this paper was to demonstrate a case of merging of the social dynamics and religious practices of Styberra in association with the studied public buildings, all with the purpose of acknowledging the city's sculptural production and tracking the possible existence of a workshop. A considerable amount of statuary has been and is still being discovered within the excavated areas. Unfortunately, we do not have any archaeological evidence of an actual workshop, or a signature of a city artist, but there are some strong indications

53 Stemmer 1978: 65 f. no. V18.

that Styberra had a developed statuary production underpinned by a supporting economy. Just the mere quantity of excavated statuary, both from the Gymnasium and the Temple of Tyche, not nearly presented in its entirety here, already speaks to the high demand for honorary sculpture and argues for the mass production of a local workshop in order to communicate the city's cultural identity among its inhabitants. From the stelae, inscriptions and numerous ephebic lists we additionally learn of the high demand for inscribed and sculpted stone in order to honour outstanding townsmen and townswomen for their merit, and to worship the city gods through their sculptured effigies. To additionally confirm the fact that the statuary production of the city was quite prolific, besides the abundance of statuary finds from the Gymnasium, there are many other fragments of sculptures and body parts found at the Prilep Museum and the Archaeological Museum of North Macedonia, that are mostly unpublished.

It would be only natural for a city located in the direct vicinity of quality marble quarries to have flourished in the sculpture business. The population of Styberra must have made a living from the exploitation of both stone and metal. Another important facet of the city's economy was mining. Metal is quite useful in the stone business, for its use not only in sculptural metal binding but also in the machinery behind the sculpture industry.[54] We assume that there would have been several workshops; marble blocks were custom cut at the quarries and transported as semi-fabricates. The basic outlines of the statues would have been initially carved at quarry-based workshops, before being taken to a city workshop, or an atelier, assuming that there were several in Styberra, where they would be finished with fine drilling and polishing. A general style of the local workshop can also be recognized. What is common to most of the statuary is the treatment of the drapery, whereby the folds are soft and finely rendered, yet very linear and not quite naturalistic. Although the clothing follows the shape of the body and even creates a see-through effect, lending elegance to the figures, there are also marked distinctions that suggest the hand of a local artist. The details are not very skilfully rendered, and although the surfaces are smooth, they are never polished. As for the busts of Philoxenes and Orestes, a more skilful artists fashioned these portraits, perhaps even traveling masters employed by the city workshop. We can consider this hypothesis since we do not possess comparable statuary either in terms of technique or style from the city that could confirm continuation of this particular artistic practise.

One more argument in favour of a highly productive local workshop is that only rarely have imports been found in Styberra, except for the Antonine female portraits, in contrast to Heracleia Lyncestis that has yielded some of the most representative statuary, most of it housed in important museum collections across Europe, such as the Poet's bust[55] and the bust of Aeschines,[56] now

54 Babić 1972: 24, 33.

55 Leake 1835: 319, no. 3; Hinks 1976: 25, no. 14; Mačkić & Mikulčić 1960: no. 91; Sokolovska 1987: 114, no. 27, T. 15/1; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 4, Pl. V.

56 Leake 1835: 319, n. 3; Michaelis 1882: Pl. 18; Mačkić, Mikulčić 1961: 60, fig. 77; Hinks 1976: 18, no. 8; Sokolovska 1987: 108, no. 19, T. 9, fig. 1; Jevtović 1987: no. 112; Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022: cat. no. 3, Pl. IV.

in the British Museum. Some statues from Heracleia Lyncestis were made out of Sivec dolomite,[57] and are similar in style to those from Styberra, which might lead us to suppose a regional demand. Styberra had official connections with Heracleia, perhaps including trade of locally made sculpture as might have been the case with the statue of Titus Flavius Orestes, the high priest of both Styberra and Heracleia. We also considered another example, the cuirassed statue from Prilep which clearly came from the same workshop. These two cases additionally highlight the potential for possible future research into regional export.

Painting a colourful canvas consisting of some glimpses of city life and its citizens by simply interpreting the existing material, and drawing some evident conclusions was not difficult, but not enough if we want to grasp better the knowledge of the local sculptural production. Although already very detailed, the story of Styberra has not been nearly sufficiently revealed. Its archaeological and epigraphic corpus is yet to be fully collected and analysed, let alone the enormous potential of the unearthed site which certainly deserves more attention while seeking further evidence of the city's sculptural production, the local workshop and the regional trade network.

57 Niewöhner, Audley-Miller & Prochaska 2013: cat. nos. 2, 12.

ABBREVIATIONS

AA
Archäologischer Anzeiger

BCH
Bulletin de Correspondance Hellénique

CSIR
Corpus Signorum Imperii Romani

JdI
Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts

MacActaA
Macedoniae Acta Archaeologica

МАНУ
Македонска академија на науките и уметностите

ÖAI
Österreichische Archaeologische Institut

СКА
Српска краљевска академија

ŽivaAnt
Živa Antika

BIBLIOGRAPHY

Alexandridis 2004
A. Alexandridis, *Die Frauen des römischen Kaiserhauses: Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Julia Domna,* Mainz, 2004.

Atalay 1989
E. Atalay, *Weibliche Gewandstatuen des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus ephesischen Werkstätten*, ÖAI, Wien, 1989.

Babamova 2005
С. Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера (Epigraphic monuments of the Republic of Macedonia dated according to the Macedonian provincial era)*, Скопје, 2005.

Babić 1972
B. Babić, "Archaeological Traces from the Antique and Mediaeval Period in the Prilep Area", *Materijali* 9, 1972, 21–38.

Barić 1969
L. Barić, "Dolomitmarmor in der Umgebung der Stadt Prilep und die in ihm vorkommenden Minerale", *Tschermaks Mineralogische und Petrographische Mitteilungen* 13, 1969, 233–249.

Bergmann 1977
M. Bergmann, *Studien zum romischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn, 1977.

Bitrakova Grozdanova & Nikoloska 2022
V. Bitrakova Grozdanova & A. Nikoloska (eds.), *CSIR North Macedonia Vol. I/1*, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, 2022.

Demitsas 1896
M. Demitsas, *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*, Athens, 1896.

Düll 1977
S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in Römischer Zeit*, Münchener archäologische Studien 7, München, 1977.

Filges 2000
A. Filges, *Himationträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel-Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief*, in: T. Mattern (Hrsg.), Munus. Festschrift für Hans Wiegartz, Münster, 2000, 95–109, Taf. 16, 1–21, 1.

Fittschen 1996
K. Fittschen, *Courtly Portraits of Women in the Era of the Adoptive Emperors (98–180) and Their Reception in Roman Society,* in: D.E.E. Kleiner, S.B. Matheson (eds.), *I Claudia: Women in Ancient Rome*, Yale, 1996.

Hahn 1867
J.G. Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867.

Heuzey & Daumet 1876
L. Heuzey & H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1876.

Hinks 1976
R.P. Hinks, *Greek and Roman Portrait Sculpture*, London, 1976.

Istenič 2015
J. Istenič, *Roman Stories from the Crossroads*, Ljubljana, 2015.

Jevtović 1987
J. Jevtović (ed.), *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987.

Josifovska 1961
Б. Јосифовска, *Водич низ лапидариумот*, Скопје, 1961.

Kalpakovska 2004
В. Калпаковска, *Епиграфски сведоштва за жителите на Стибера*, Битола, 2004.

Kastelic 1953
J. Kastelic, *Faustina iunior*, in: G. Moro (ed.), *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte. Festschrift für Rudolf Egger II*, Klagenfurt, 1953.

Kepeska & Kepeski 1990
L. Kepeska & K. Kepeski, "Récherches archéologiques en vue de protection dans le secteur "B" de la localitéde Styberra", *MacActaA* 11, Skopje, 1990, 161–170.

Kepeska & Kepeski 2007
Л. Кепеска & К. Кепески, "Новооткриени мермерни скулптури од Стибера", *ŽivaAnt* 57, Skopje, 2007, 87–95.

Kepeska & Kepeski 2008
Л. Кепеска & К.Кепески, "Портретна и култна пластика од Стибера", *MacActaA* 18, Skopje, 2008, 229–246.

Kepeska & Kepeski 2010
Л. Кепеска & К. Кепески, "Мермерна пластика – Стибера 2008-2009", *MacActaA* 19, Skopje, 2010, 255–267.

Kepeska & Kepeski 2012
L. Kepeska & K. Kepeski, "The Sculptures from Styberra", *Folia Archaeologica Balkanica* II, Skopje, 2012, 367–382.

Kruse 1975
H.-J. Kruse, *Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr.*, Göttingen, 1975.

Leake 1841
W.M. Leake, *Travels in Northern Greece III*, London, 1841.

Lilčić 2009
В. Лилчиќ, *Корпус на старите градови и тврдини во Република Македонија, Линкестида и Деврион*, Том I, Македонска цивилизација, Скопје, 2009.

Mačkić & Mikulčić 1961
П. Мачкиќ & И. Микулчиќ, "Каталог на античките предмети од Хераклеја", *Хераклеја* 1, Bitola, 1961, 45–67.

Mikulčić 1999
И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија, Макпроект Историја на културата на Македонија*, МАНУ Скопје, 1999.

Mortensen 2018
E. Mortensen, *Heroes in Asia. Memorable Heros and their Place in the Cityscape*, in: M. Auenhammer (ed.), *Sculpture in Roman Asia Minor, Proceedings of the International Conference at Selçuk, 1st-3rd October*, ÖAI, Sonderschriften 56, Wien, 2018, 115–128.

Niewöhner, Audley-Miller & Prochaska 2013
P. Niewöhner, L. Audley-Miller & W. Prochaska, *Marbles. Quarries and Workshops on the Highlands of Northern Macedonia*, AA 1, Berlin, 2013, 95–145.

Niemeyer 1968
H.G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin, 1968.

Nikoloska 2015
A. Nikoloska, *The world of Dionysos on the monuments from the Republic of Macedonia*, in: C.-G. Alexandrescu (ed.), *Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces. Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art. Bucharest – Alba Iulia – Constanța, 27th of May – 3rd of June 2013 – within the framework of Corpus Signorum Imperii Romani*, Cluj / Napoca, 87–95.

Nikoloska 2020
A. Nikoloska, "Apollo Kitharoidos from Stobi", in: I. Radman-Livaja, T. Bilić (eds.), *Monumenta Marmore Aereque Perenniora, A Volume dedeicated to Ante Rendić-Miočević*, Zagreb, 2020, 406–413.

Nikoloska, Jandreska & Temelkoski 2024
Nikoloska, Jandreska & Temelkoski 2024, Faustina the Younger, Isis, and the grain trade in Styberra, in: Vilogorac Brčić, Kremer, Nikoloska (eds.), *Contextualizing "Oriental" cults. New Lights on the Evidence between the Danube and the Adriatic*, Proceedings of the International Scientific Symposium, Yagreb, 15'17th September 2022, Zagreb - Vienna - SKopje 2024, 93–114.

Osvald 2005
M. Osvald, "Rimski ženski portret iz Narodnega muzeja Slovenije", *Zbornik za umetnostno zgodovino* 41, Ljubljana, 2005, 13–48.

Papazoglou 1957
F. Papazoglou, *Les cites Macédoniennes à l'époque romaine*, ŽivaAnt Monographies 1, Skopje, 1957.

Papazoglou 1988
F. Papazoglou, "Les stélles éphébiques de Stuberra", *Chiron* 18, München, 1988, 233–270.

Pfanner 1989
M. Pfanner, "Über das Herstellen von Porträts", *JdI* 104, Berlin, 1989, 157–257.

Prochaska 2013
W. Prochaska, "A sculptural marble of prime quality in Antiquity – the dolomitic marble of the Sivec mountains in Macedonia", *Archaeometry* 55/2, 2013, 179–197.

Rüsch 1969
A. Rüsch, *Das Kaiserzeitliche Porträt in Makedonien*, *JdI* 84, Berlin, 1969.

Sokolovska 1978
V. Sokolovska, "Copies de la Grande et de la Petite Herculanaise in Macedoine", *BCH* 102, Athènes, 1978, 77–85.

Sokolovska 1987
В. Соколовска, *Античка скулптура во СР Македонија*, Скопје, 1987.

Stemmer 1978
K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Archäologische Forschungen 4, Berlin, 1978.

Tomašević 1965
Г. Томашевиќ, "Портик со почесни и вотивни споменици", *Хераклеја* 2, 1965, 9–34.

Trimble 2011
J. Trimble, *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*, Cambridge, 2011.

Vučković-Todorović 1963
Д. Вучкович-Тодорович, "Styberra, Античное поселение в селе Чепигове в окресностях Прилепа", *Archaeologia Iugoslavica* IV, Beograd, 1963, 59–101.

Vulić 1931
Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА 71, Belgrade, 1931.

Vulić 1941-48
Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА 98, Belgrade, 1941/48.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.32

Petra Nikšić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
I. Lučića 3, HR-10000 Zagreb
pniksic@ffzg.unizg.hr

NEKOLIKO PRIMJERAKA RANIJIH RIMSKIH POSUDA IZ LOBORA

Lokalitet Lobor – Majka Božja Gorska najbolje je poznat kao kasnoantičko utvrđeno visinsko naselje s crkvenim kompleksom, ranosrednjovjekovno naselje s crkvom i grobljem te naposlijetku hodočasničko središte, ali analiza ulomaka keramičkih posuda pokazala je da je kasnoantičkom visinskom naselju prethodila ranija rimska faza života. Obližnji lokalitet Lobor – Pavlova pećina manje je poznat, ali ondje su također pronađeni ulomci keramičkog posuđa ranije rimske faze. Primjeri skupina finog rimskog keramičkog posuđa 1. do 3. st. na gradini gdje se nalazi svetište Majke Božje Gorske, ali i u spomenutoj pećini, dokazuju da je ondje postojalo manje naselje ili kultno mjesto u kojem je takvo keramičko posude bilo potrebno. Riječ je o ulomcima keramike tankih stijenki i keramičkih posuda s nijansiranom prevlakom sličnom onoj na keramici tankih stijenki, ulomcima terrae sigillatae, panonske keramike s prevlakom, tzv. eggshell keramike, posuda s licem i uljanica.

Ključne riječi: Lobor, KTS, *terra sigillata*, PGW, uljanice, posuda s licem, *eggshell*

Uvod

Velike količine keramičkog materijala pronađene su tijekom više od dvadeset godina arheoloških istraživanja lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska (Filipec 2002; Filipec 2007; Filipec 2008; Filipec & Bunčić 2021) i probnog istraživanja Pavlove pećine (Šošić & Kalafatić 2004; Šošić 2005) (sl. 1). Za vrijeme obrade kasnoantičkog keramičkog posuđa,[1] primijećeno je da manji dio pripada ranijem rimskog razdoblju, odnosno vremenu prije sredine ili kraja 3. st. S obzirom na to da je poznat prosperitet naselja na gradini u Loboru u kasnolatenskom vremenu, kao i u kasnoj antici (Filipec 2008: 58, 61–66; Filipec & Bunčić 2021: 31, 55–63), postavlja se pitanje što je s naseljem bilo između ta dva razdoblja, odnosno nakon romanizacije loborskog kraja, o kojoj zapravo znamo vrlo malo. Lokalitet na gradini u Loboru poznat je kao kasnoantičko visinsko naselje utvrđeno bedemom s crkvenim kompleksom na istaknutom položaju (sl. 2), ali smatra se da je prije gradnje crkvenog kompleksa na tom mjestu postojala rimska građevina koju je možda moguće povezati s kultom božice Dijane (Filipec 2008: 60, sl. 46; Filipec & Bunčić 2021: 43, kat. br. 54). Druge građevine, koje bi mogle potjecati iz ranije rimske faze života na gra-

1 Obrada keramičke građe s lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska odrađena je u sklopu projekata Hrvatske zaklade za znanost „Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći“ (LearlyCoP, IP-2016-06-6622) i „Razvoj karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti“ (DOK-2018-09-5720). Zahvaljujem mentoru i voditelju projekta prof. dr. sc. Krešimiru Filipcu na ustupljenom materijalu i dokumentaciji. Ujedno zahvaljujem dr. sc. Zrinki Šimić-Kanaet na pomoći i savjetima prilikom analize keramičkih nalaza.

Slika 1. Položaj lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska i Pavlova pećina na zračnoj snimci dijela općine Lobor (prema: Geoportal DGU, uredila: P. Nikšić)

dini, zasada nisu identificirane. Dvije drvene građevine definirane na mjestu kasnije ranokršćanske crkve i u blizini krstionice pripadaju vremenu kasne antike (Filipec & Bunčić 2021: 35). Osim sestercija cara Trajana, ostali rimski novac pronađen u Loboru pripada razdoblju od druge četvrtine 3. do početka 5. st., a od ostalih nalaza ranorimskom periodu može se pripisati jedna brončana lučna fibula (Filipec & Bunčić 2021: kat. br. 9, 160–167).

Najznačajniji nalazi rimskog vremena u sjevernom dijelu Hrvatskog zagorja pronađeni su izvan arheološkog konteksta, obično pri poljoprivrednim radovima, ili kao spolije (Migotti 2009; Filipec 2017; Nikšić 2021). Ti nalazi nisu mnogobrojni i mogu se datirati u razdoblje između prve polovice 2. i 4. st. Nalazi najranijeg vremena romanizacije koji bi se mogli datirati u 1. st. dosada nisu bili pronađeni na sjevernom dijelu Hrvatskog zagorja. Prema nadgrobnim spomenicima iz Lobora, moguće je da je u središtu današnje općine postojalo dobrostojeće rimsko naselje ili gospodarsko zdanje koje, zbog izgrađenosti i poljoprivredne djelatnosti, nije točno ubicirano. Nalazi antičke keramike spominju se samo kao rezultat terenskih pregleda na položaju zvanom Černičevina (Gorenc 1977–1978: 265–266), ali nije sasvim jasno je li naselje bilo locirano ondje ili su, pošto se taj položaj nalazi u podnožju loborske gradine, nalazi keramičkog posuđa ondje dospjeli djelovanjem erozije. Unatoč tome, pretpostavlja se da je glavno rimsko naselje u Loboru bilo u nizini, a ne na gradini gdje se nalazilo kasnoantičko utvrđeno visinsko naselje. Ipak, bilo je moguće identificirati, klasificirati i tipološko-kronološki analizirati nekoliko primjeraka ranijeg rimskog keramičkog posuđa s položaja Lobor – Majka Božja Gorska i Lobor – Pavlova pećina koji pripadaju skupinama keramike tankih stijenki, keramike s nijansiranom prevlakom, *terrae sigillatae*, panonske keramike s prevlakom, tzv. *eggshell* keramike, posudama s licem i uljanicama.

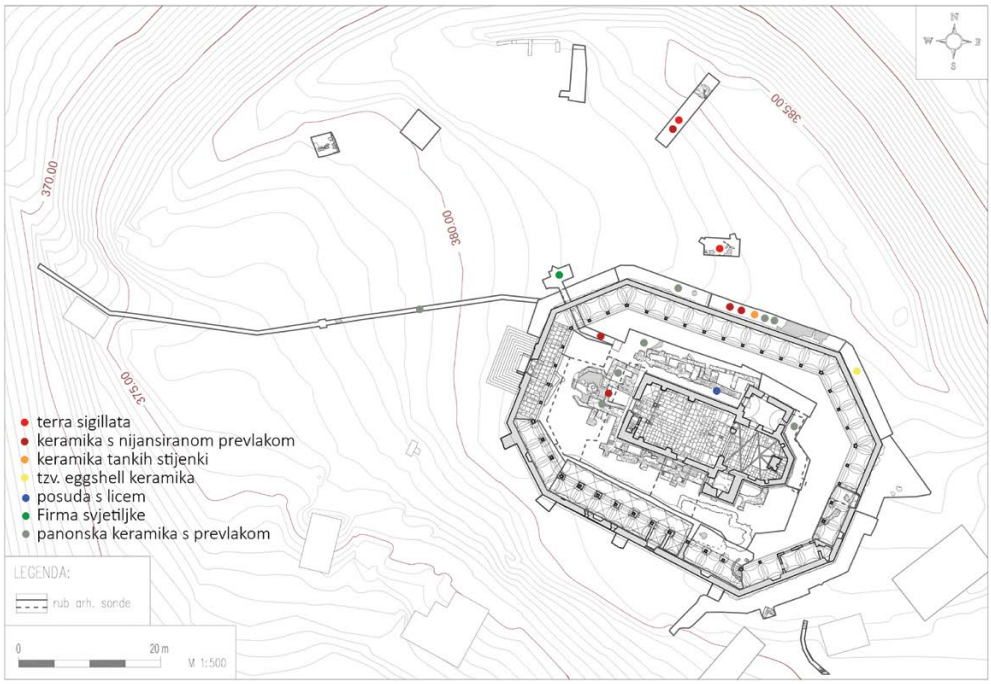

Slika 2. Tlocrtni prikaz istraženog dijela lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska i postojeće arhitekture te distribucija navedenih nalaza na lokalitetu (prema: Arheo plan d.o.o., uredila: P. Nikšić)

Keramika tankih stijenki

Skupina keramike tankih stijenki (dalje u tekstu: KTS) na lokalitetu u Loboru zastupljena je jednim ulomkom ruba i tijela kalotaste zdjelice (sl. 3: a, b; T. 1: 8) koja je izrađena od pročišćene gline s malom količinom pijeska i drugih primjesa te oblikovana u kalupu. Ujednačene je narančaste boje i tvrde fakture. Rub je profiliran horizontalnim linijama, a donji dio zdjelice bio je ukrašen nizovima nakošenih zareza koji su vjerojatno bili izvedeni tehnikom *chattering* iako je sačuvani ulomak premalen da bi se to točno utvrdilo. Unutarnja stijenka dodatno je ukrašena apliciranjem sitnih zrnaca pijeska ispod prevlake. Vanjska je strana zdjelice premazana nijansama tamnocrvene i crvene prevlake, a unutarnja crvenom prevlakom.

KTS ukrašena utiskivanjem kotačića s motivom zareza ili tehnikom *chattering* u donjem dijelu posude bila je vrlo rasprostranjena u Galiji, Italiji, Dalmaciji i Panoniji (Miletić Čakširan 2013–2014: 119). Ulomak KTS iz Lobora odgovara skupini 6 iz Siska koju, između ostalog, karakteriziraju oksidacijski pečena keramika, prevlaka intenzivnih boja s varijacijama u nijansi izvana i iznutra, unutrašnjost prekrivena sitnim zrncima pijeska i ukras u obliku nizova zareza u donjem dijelu posude. Ovu skupinu KTS moguće je pripisati južnopanonskim radionicama i datirati od vremena vladavina Klaudija ili Nerona sve do Trajanove vladavine, a pripada joj najveći broj posuda iz Siska koji su prema arheološkoj stratigrafiji lokaliteta Sv. Kvirin datirani u kasnotiberijevsko-klaudijevsko vrijeme (Miletić Čakširan 2013–2014: 116, 117, 131; Miletić Čakširan 2019: 31). Zdjelica KTS iz Lobora zasada je najraniji primjerak rimskih keramičkih posuda na lokalitetu Lobor – Majka Božja Gorska. Treba istaknuti i mogućnost da je skupina 6 iz Siska, kao i zdjelica KTS iz Lobora, podrijetlom iz zasad samo pretpostavljene sisačke radionice (Miletić Čakširan

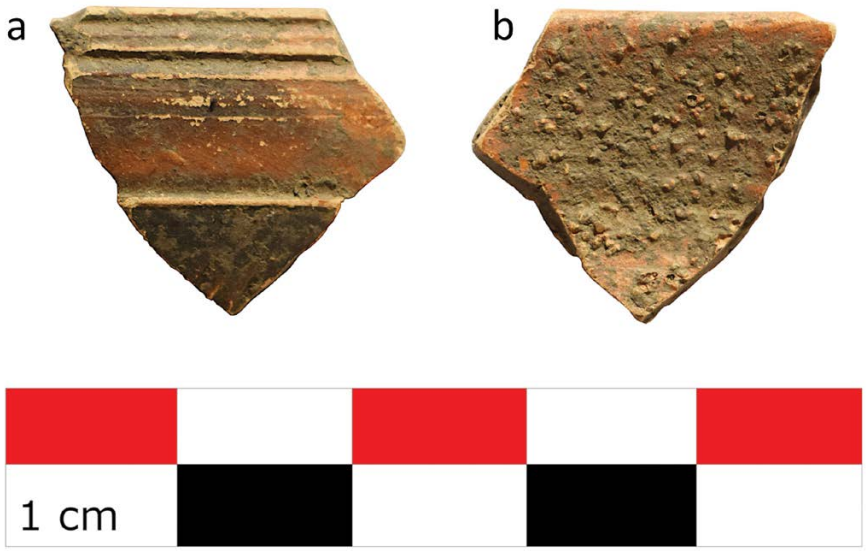

Slika 3. Ulomak zdjelice keramike tankih stijenki izvana (a) i iznutra (b) (autor: P. Nikšić)

2019: 31, 32). Nalazi KTS iz Murse (Filipović, Crnković 2014; Crnković 2017) i Cibala (Ožanić Roguljić 2007; Ožanić Roguljić 2016) ne odgovaraju u tolikoj mjeri loborskom primjerku, osim možda forme dviju redukcijski pečenih zdjelica iz Murse (Crnković 2017: T. 2: 4, 5) koje ne odgovaraju fakturom, pa se ne može uzeti u obzir istočnopanonsko podrijetlo. Ni petovijske zdjelice KTS nisu dobra analogija za loborsku. U Petoviju je pronađena slična zdjelica, ali jednostavnije ukrašena apliciranjem sitnih zrnaca pijeska izvana i iznutra, a potječe iz groba datiranog u flavijevsko vrijeme i pripisuje se italskoj proizvodnji (Istenič 1999: 110, T. 54: 4). Jednostavne je izrade i kalotasta zdjelica ukrašena žlijebom petovijske proizvodnje po uzoru na italsku koja se datira u augostovsko-tiberijevsko razdoblje (Istenič 1999: 111; T. 9:1). Iako je KTS od posebnog značaja za razumijevanje procesa romanizacije noričko-panonskog prostora, s obzirom na to da je u Loboru pronađen samo jedan ulomak KTS, zasad nije moguće govoriti o posljedici naseljavanja rimskih vojnika, trgovaca ili obrtnika ondje. U Loboru bi zdjelica KTS mogla biti osobna imovina pojedinca.

Keramika s nijansiranom prevlakom

Keramika s prevlakom u nekoliko nijansi tamnocrvene, svijetlocrvene i smeđe boje na lokalitetu u Loboru zastupljena je s pet ulomaka. Zbog malih dimenzija ulomaka, nije bilo moguće točno utvrditi tipove posuda, ali vidljivo je da je riječ o jednoj posudi otvorene i četiri posude zatvorene forme. Ulomak tijela vrča ili lonca (sl. 4: 1; T. 1: 3) napravljen je od pročišćene gline s malom količinom pijeska i drugih primjesa te oblikovan na kolu. Ujednačene je narančaste boje i srednje tvrdoće. Sjajna tamnocrvena i crvena prevlaka nanesena je s vanjske strane. Vrlo slične izrade je i drugi ulomak tijela vrča ili lonca (sl. 4: 3; T. 1: 7), ali nije ih moguće pripisati istoj posudi. Ujednačene je narančaste boje, ali mekane fakture. Sjajna crvena prevlaka nanesena je izvana. Nešto je drugačiji ulomak tijela vrča ili lonca (sl. 4: 4; T. 1: 6) napravljen od pročišćene

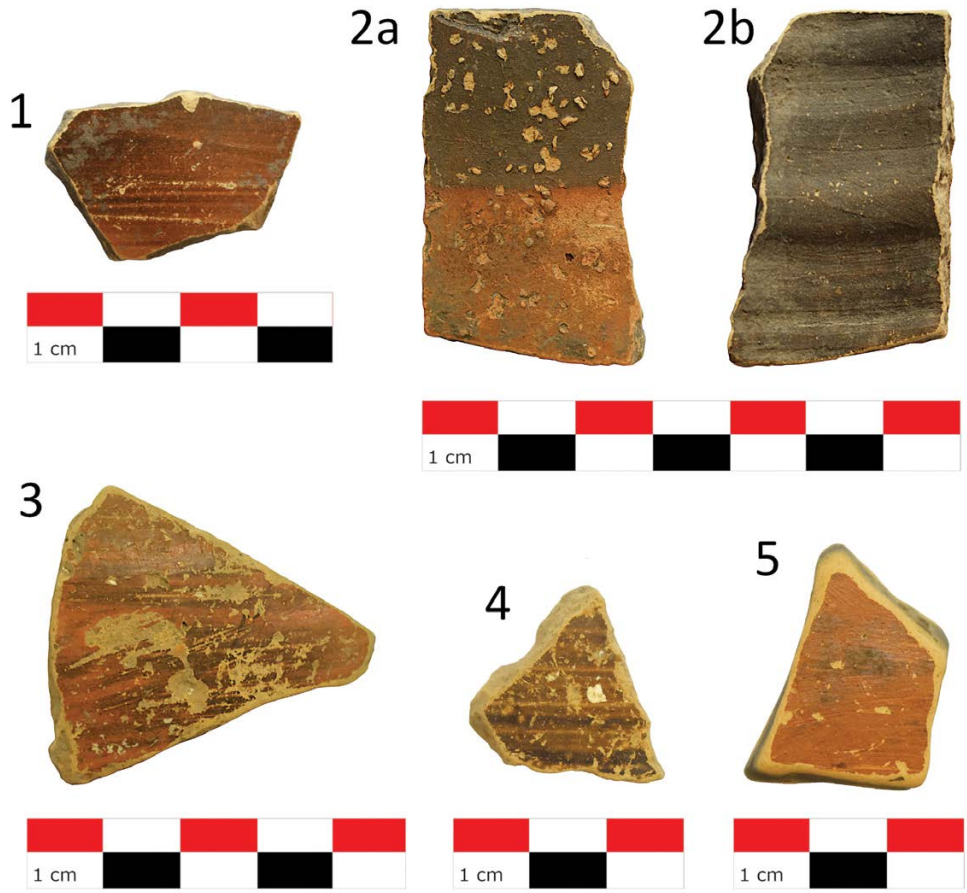

Slika 4. Ulomci posuda s nijansiranom prevlakom: posude zatvorene forme (1–4), posuda otvorene forme (5) (autor: P. Nikšić)

gline s većom količinom pijeska i drugih sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Jezgra i unutarnja stijenka su svijetlosive, a vanjska stijenka ispod prevlake oker boje. Srednje je tvrdoće. Sjajna smeđa prevlaka nanesena je izvana. Jedinoj posudi otvorene forme pripadao je ulomak zdjele ili tanjura s ravnim dnom (sl. 4: 5; T. 1: 4) napravljen od pročišćene gline s malo sitnih primjesa i oblikovan na kolu. Stijenke su oker boje, a jezgra tamnosiva. Srednje je tvrdoće. Sjajna tamnocrvena i crvena prevlaka nanesena je iznutra. Potpuno je drugačiji ulomak tijela vrča, lonca ili čaše (sl. 4: 2; T. 1: 5) napravljen od pročišćene gline s većom količinom pijeska i manje drugih primjesa te oblikovan na kolu. Ujednačene je narančaste boje i srednje tvrdoće. Vanjska je stijenka premazana tamnocrvenom i crvenom prevlakom, a unutarnja samo tamnocrvenom. Vanjska stijenka posude dodatno je obrađena špricanjem tekuće gline, čime je posuda nakon pečenja dobila ogrubljenu površinu prekrivenu zrncima krupnijim od pijeska. To je dodatno čini drugačijom od ostalih ulomaka ove skupine.

Bez konkretnih formi posuda, koje se mogu povezati s ovom skupinom keramičkog posuđa, teško je reći nešto više o njihovoj kronološkoj pripadnosti i radioničkom podrijetlu. Treba ipak napomenuti da je posljednji opisani ulomak pronađen u istom kontekstu kao i ulomak zdjelice KTS. Prema zakrivljenosti stijenke tog ulomka, vidljivo je da je vjerojatnije riječ o većoj posudi, poput vrča ili lonca, a ne o čaši. Čaše slične obrade površine stijen-

ke debljim slojem prevlake i nabacanim glinenim zrncima različite gustoće pronađene su u Mursi i, premda su njihove stijenke nešto deblje (3–4 mm), svrstane su u skupinu KTS, točnije u tzv. Firnisbechere, koji su se krajem 1. st. proizvodili u Porajnju, odakle su se proširili na područje Galije i Germanije, da bi u 2. i 3. st. prevladala lokalna panonska proizvodnja (Crnković 2017: 50, 138, 193). Iako sačuvani promjer loborske posude izgleda prevelik da bi posuda pripadala navedenim čašama, i u Mursi nekoliko primjeraka ima sačuvani promjer od oko 10–15 cm (Crnković 2017: T. 28: 1, T. 29: 3) pa tu mogućnost ne treba odbaciti. Ostala četiri ulomka keramičkih posuda s nijansiranom prevlakom s lokaliteta u Loboru pripadala su posudama s još većim sačuvanim promjerom, ili im promjer nije bilo moguće odrediti zbog premale zakrivljenosti ulomka, pa bi njih zasigurno trebalo pripisati vrčevima ili loncima koji su prevlakom bili obrađeni samo s vanjske strane, dok je ulomak zdjele ili tanjura bio obrađen samo s unutarnje. Makroskopski je već vidljivo da su svi ulomci različitih faktura pa nije moguće govoriti o istom izvoru proizvodnje posuda ove skupine koje su dopremane na lokalitet u Loboru. Moguće je samo pretpostaviti da su, zbog prevlake koja podsjeća na onu kojom je premazana KTS iz Siska, srodni tom materijalu i da ih treba datirati u drugu polovicu 1. ili 2. st.

Terra sigillata

Na lokalitetu Lobor – Majka Božja Gorska pronađena su dva reljefno ukrašena ulomka *terrae sigillatae* (dalje u tekstu: TS). Makroskopskim pregledom ulomaka, utvrđeno je da pripadaju istoj formi Drag. 37 (Dragendorff 1895: Taf. III: 37), ali različitim posudama. Ulomak tijela zdjele (sl. 5: 1; T. 1: 1) napravljen je od pročišćene gline s vrlo malom količinom pijeska i drugih sitnih primjesa te oblikovan u kalupu. Stijenke i jezgra su crvene boje i srednje je tvrdoće. Sjajna crvena prevlaka nanesena je iznutra i izvana. Motiv jelena u trku (RI-FI 1963: T101a) i dvostrukog medaljona sačuvan je s vanjske strane i upućuje na rheinzabernsku proizvodnju, odnosno posude koje su izrađivali majstori *Reginus I* i *II*, *Cobnertus II*, *Justinus*, *Atto*, *Augustinus I*, *Verecundus I* i *II*, *Attillus*, *Marcellus II* i *Primitivus I*, *II* i *IV* (Ricken, Fischer 1963: 139, 140). Prema prijedlogu datacija skupina rheinzabernske proizvodnje (Leleković 2007: 50–63, slika 6, tablica 5–7), nije moguće usko datirati vrijeme aktivnosti tih majstora. Upotrebu punce za motiv jelena iz Lobora moguće je smjestiti između sredine 2. st. i oko 270. god., što je zapravo čitavo vrijeme djelovanja rheinzabernskih radionica. Unatoč tome, postoji i mišljenje, koje je potvrđeno nalazima u Panoniji, da uvoz rheinzabernskog materijala u Panoniju prestaje s alemanskim razaranjima 233. god. (Leleković 2007: 65). Drugi je ulomak tijela zdjele (sl. 5: 2; T. 1: 2) sastavom vrlo slične, ali tvrđe fakture. Također je oblikovan u kalupu, a stijenke i jezgra su crvene boje. Sjajna crvena prevlaka nanesena je izvana i iznutra s vidljivim tragovima nanošenja. Motiv lava ili lavice u trku okrenut nadesno (moguće RI-FI 1963: T19a) i dvostrukog medaljona sačuvan je s vanjske strane. Motiv je, kao i prethodni, koristio velik broj lončara. Posuda fakturom odgovara rheinzabernskoj proizvodnji.

Slika 5. Ulomci zdjela forme Drag. 37 s prikazima jelena (1) i lava (2) (autor: P. Nikšić)

S obzirom na dugovječnost rheinzabernske proizvodnje, dobre trgovačke veze Porajnja i Podunavlja, kao i vjerojatnu veliku potražnju za TS na noričko-panonskom području (Leleković 2007: 54), ne čudi da rheinzabernski materijal prevladava na lokalitetima navedenog prostora. Ista je situacija s TS na lokalitetima koji su najbliži Loboru. Prevladavaju zdjele forme Drag. 37 rheinzabernske proizvodnje. Drag. 37 najzastupljenija je forma TS u Sisku, pri čemu je najviše rheinzabernskih proizvoda (Miletić Čakširan 2019: 108, tablica 8, slika 18). Slična je situacija u Petoviju gdje većina TS, pripada rheinzabernskoj proizvodnji, a najbrojniji primjerci TS pripadaju zdjelama forme Drag. 37 (Mikl-Curk 1969: 51; Gabler 1986: 150). Rheinzabernska TS datirana u drugu polovicu 2. st. pronađena je u Varaždinskim Toplicama (Vikić Belančić 1972: 95–97; Vikić-Belančić & Gorenc 1958: 108–109) i Ludbregu (Vikić-Belančić 1983–1984: 160), a ulomci TS rheinzabernske proizvodnje iz Jalžabeta datirani su u drugu polovicu 2. i prvu polovicu 3. st. (Vikić-Belančić 1968: 89–91). Rheinzabernski materijal dominira i u Halikanu gdje predstavlja vrhunac trgovine sigilatnim posuđem (Novinščak 2004: 50). Iz svega navedenog, vidljivo je da dva ulomka TS iz Lobora pripadaju uobičajenom repertoaru TS u dijelu Panonije koji se nalazio na području današnje sjeverozapadne Hrvatske, kao i šire. Iako se motivi s ulomaka pronađenih u Loboru ne pojavljuju na materijalu sa spomenutih lokaliteta, uobičajene zdjele forme Drag. 37 i rheinzabernsko radioničko podrijetlo smještaju lokalitet u Loboru na kartu uobičajenih nalaza TS druge polovice 2. i prve polovice 3. st.

Tzv. *eggshell* keramika

Termin tzv. *eggshell* keramika koristi se za keramičke posude prljavobijele, vrlo svijetlosive ili oker boje, ali i za keramiku vrlo tankih stijenki (Kis 2015: 161). Skupinu tzv. *eggshell* keramike iz Lobora predstavlja jedan ulomak ruba i tijela kalotaste zdjelice (sl. 6; T. 1: 9). Napravljena je od pročišćene kaolinske gline s većom količinom pijeska i malo drugih sitnih primjesa, a oblikovana na

Slika 6. Ulomak zdjelice tzv. eggshell keramike iz Lobora (autor: P. Nikšić)

kolu. Stijenke i jezgra zdjelice prljavo su bijele boje i srednje tvrdoće. Ukras je izveden izvana žlijebljenjem horizontalnih linija ispod oboda.

Prema tipologiji Z. Kis, loborska zdjelica pripadala bi tipu II, odnosno zdjelicama s hemisferičnim tijelom kod kojih se pojavljuju primjerci s nešto debljim stijenkama (Kis 2015: 162, Fig. I: 7; Fig. II: 8–10). Zbog malih dimenzija ulomka, nije moguće odrediti podtip, a s obzirom na deblje stijenke i dekoraciju koja se pojavljuje i kod kasnoantičkih glaziranih zdjela, moguće je da je datacija tzv. *eggshell* zdjelice iz Lobora nešto kasnija od perioda između kraja 1. i početka 3. st., kako se one inače datiraju (Kis 2015: 167; Berger-Pavić 2017: 87), ili je jednostavno riječ o izradom manje kvalitetnoj posudi. U kasnoj antici, odnosno tijekom 3. i 4. st., također se koristi fino keramičko posuđe tankih stijenki napravljeno od kaolinske gline, ali se njihove forme povezuju s formama kasnoantičkog staklenog posuđa i razlikuju se od ranijih formi (Hárshegy & Ottományi 2013: 483, 484). Ulomak zdjelice iz Lobora stoga ipak treba pripisati ranijoj produkciji kojoj odgovara svojom formom, sudeći prema sačuvanom dijelu, premda debljina stijenki iznosi 3 mm i nešto je veća od uobičajene debljine od 1–2 mm. Zdjelice nešto debljih stijenki, kakve ima loborski primjerak, pronađene su i u Sisku (Berger-Pavić 2017: 85, Tab. 2). Ukrašavanje tzv. *eggshell* zdjelica svodi se na nekoliko kombinacija žlijebljenih horizontalnih linija uz rub, na gornjem ili na najširem dijelu posude (Berger-Pavić 2017: Taf. LVIII; Taf. LIX). Panonsku proizvodnju tzv. *eggshell* keramike karakteriziraju veće dimenzije posuda, deblje stijenke i slabija kvaliteta (Kis 2015: 167), što se zapravo odnosi i na ulomak pronađen u Loboru, osim što se tiče dimenzija koje su prosječne za taj tip posude, pa bi se možda i njega moglo pripisati zasad neutvrđenoj panonskoj radionici, a ne radionicama u Hispaniji ili Italiji.

Panonska keramika s prevlakom

Panonska keramika s prevlakom ili Pannonische Glanztonware (dalje u tekstu: PGW) naziva se i panonska keramika s premazom, panonska keramika s pečatnim ukrasom itd. Za sisački materijal odabran je termin panonska keramika s premazom (Miletić Čakširan 2019: 132, bilješka 96), ali s obzirom na to da je u ovom radu za druge skupine korišten termin prevlaka (Šimić Kanaet 2010: 60), a karakterističan pečatirani ukras na lokalitetu u Loboru nije pronađen, sisački termin je prilagođen u panonsku keramiku s prevlakom, a skraćeni je oblik uobičajen u stranoj literaturi. PGW je najzastupljenija skupina ranijeg rimskog keramičkog posuđa iz Lobora. Bilo je moguće identificirati ulomke osam posuda ove skupine, od koji su tri neukrašene, odnosno na sačuvanim dijelovima nisu vidljivi tragovi ukrasa. Nije isključeno da se ukras ipak nalazio u središnjem dijelu posuda koji u većini slučajeva nije sačuvan. PGW posude svojim su oblikom i izvedbom ukrasa ovisile o umijeću obično lokalnih majstora koji su spajali noričko-panonsku, latensku tradiciju i rimske keramičarske tehnike u proizvode koje je koristilo rimsko i lokalno stanovništvo (Ožanić 1998: 27; Miletić Čakširan 2019: 139). Upravo zbog toga su, kako trenutno stanje istraživanja pokazuje, loborske posude jednostavne i pokazuju manji utjecaj sigilatnog posuđa, što ne iznenađuje za jednu tradicionalnu noričko-panonsku zajednicu. Ulomak ruba i tijela kalotaste zdjele (sl. 7: 2; T. 2: 13) napravljen je od pročišćene gline s većom količinom pijeska i manje drugih sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke i jezgra su svijetlosive boje, a faktura srednje tvrda. Sjajna tamnosiva prevlaka nanesena je iznutra. Vidljivi su tragovi gorenja izvana. Zdjela je vrlo jednostavne izrade s odrezanim obodom, nakošenim s vanjske strane. Slična je posuda pronađena u Vindoboni, ali je većeg promjera pa je tipološki određena kao tanjur (Pavić 2004: Taf. 7: 37). Ulomak ruba i tijela konične zdjele (sl. 7: 3; T. 2: 14) napravljen je od pročišćene gline s manjom količinom pijeska i drugih primjesa te oblikovan na kolu. Vanjska je stijenka dodatno zaglađena. Stijenke i jezgra su sive boje, a faktura srednje tvrdoće. Sjajna siva prevlaka nanesena je iznutra. Obod zdjele je zadebljan s unutarnje strane. Konična zdjela isto oblikovanog ruba pronađena je u Vindoboni (Pavić 2004: Taf. 2: 1), ali taj je primjerak ukrašen, za razliku od loborskoga na kojem ukras, ako je postojao, nije sačuvan. Ulomak ruba i tijela zdjele s vertikalnim gornjim dijelom (sl. 7: 1; T. 2: 15) napravljen je od pročišćene gline s manjom količinom pijeska i drugih sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Plastična rebra modelirana su izvana na gornjem dijelu posude. Stijenke i jezgra su tamnosive boje, a faktura mekana. Sjajna siva prevlaka nanesena je iznutra i izvana. Slična zdjela s narebrenim gornjim dijelom pronađena je u Vindoboni (Pavić 2004: Taf. 9: 30), a jedna takva zdjela potječe i iz Karnunta (Adler-Wölfl 2004: Taf. 10: 161), ali većina preostalih sličnih zdjela s tih lokaliteta više ili manje odgovara formi sigilatnih zdjela Drag. 44 (Dragendorff 1895: Taf. III: 44).

Ulomak ruba i tijela zdjele ili tanjura s horizontalno izvučenim rubom (sl. 8: 1; T. 2: 16) napravljen je od pročišćene gline s većom količinom pijeska i manje drugih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke i jezgra su sive boje, a faktura srednje tvrdoće. Sjajna tamnosiva prevlaka nanesena je iznutra i samo djelo-

Slika 7. Neukrašeni ulomci panonske keramike s prevlakom (autor: P. Nikšić)

mično sačuvana. Ukras je izveden žlijebljenjem horizontalnih linija iznutra po rubu prije premazivanja. Ovaj ulomak predstavlja dekorativno jedan od jednostavnijih primjeraka. Uobičajeno je da ovakvi rubovi, osim horizontalnim linijama, budu između njih ukrašeni i ruletiranjem ili tehnikom *chattering* (Adler-Wölfl 2004: Taf. 1: 19, Taf. 2: 25). Uz to, loborski ulomak nema posve horizontalan rub, već je on blago nakošen prema unutrašnjosti posude. Ulomak tijela vrča ili lonca (sl. 8: 2; T. 2: 17) jedini je primjerak zatvorene forme ove skupine, a napravljen je od pročišćene gline s većom količinom pijeska i drugih sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke i jezgra su sive boje, a faktura srednje tvrdoće. Sjajna tamnosiva prevlaka nanesena je izvana s vidljivim tragovima nanosa. Ukras je izveden izvana žlijebljenjem horizontalnih linija na ramenu prije premazivanja. Samo je malen dio ovoga najvjerojatnije vrča sačuvan, a ukrašavanje žlijebljenjem dviju horizontalnih linija na ramenu vrča uobičajen je način ukrašavanja, ne samo PGW vrčeva i lonaca, već i dugih skupina finog stolnog posuđa. Ulomak takvog vrča pronađen je u Karnuntu (Adler-Wölfl 2004: Taf. 14: 306). Ulomak ruba i tijela vjerojatno kalotaste zdjelice (sl. 8: 4; T. 2: 18) napravljen je od pročišćene gline s većom količinom pijeska i manje drugih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke su tamnosive, a jezgra svijetlosiva, s oštrim prijelazima. Faktura je srednje tvrdoće. Sjajna siva prevlaka nanesena je izvana i iznutra. Ukras izveden tehnikom *chattering* izvana uz rub prije premazivanja. Zdjelica ima blago zadebljan obod s unutarnje strane koji je na vrhu sužen. Ulomak ruba i tijela kalotaste zdjelice (sl. 8: 3; T. 2: 19) ima jednostavnije oblikovan obod, a napravljen je od pročišćene gline s velikom količinom pijeska i drugih vrlo sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke i jezgra su sive boje, a faktura mekana. Sjajna tamnosiva prevlaka nanesena je izvana i iznutra. Ukras je izveden kotačićem izvana uz rub prije premazivanja. Obje zdjelice pripadaju istom tipu kakav je poznat iz Siska (Mi-

Slika 8. Ukrašeni ulomci panonske keramike s prevlakom: žlijebljenje (1, 2), ruletiranje (3), chattering (4, 5) (autor: P. Nikšić)

letić Čakširan 2019: T. 50: 2). Ulomak dna, noge i tijela kalotaste zdjelice (sl. 8: 5; T. 2: 20) napravljen je od pročišćene gline s manjom količinom pijeska i više drugih sitnih primjesa te oblikovan na kolu. Stijenke i jezgra su svijetlosive boje. Faktura je mekana. Sjajna tamnosiva prevlaka nanesena je iznutra. Ukras je izveden iznutra tehnikom *chattering* prije premazivanja u prstenastom uzorku u središnjem dijelu posude. Zbog stanja sačuvanosti ove posude, nije moguće sa sigurnošću utvrditi o kojem se tipu zdjelice radilo, ali prstenasti motiv izveden tehnikom chattering poznat je iz Karnunta (Adler-Wölfl 2004: Taf. 16: 336, Taf. 17: 343, Taf. 18: 361, 374, Taf. 19: 422) i Siska (Miletić Čakširan 2019: T. 69: 2). Riječ je o uobičajenom načinu ukrašavanja PGW zdjela i tanjura. U Karnuntu je pronađeno i vrlo slično oblikovano prstenasto dno (Adler-Wölfl 2004: Taf. 16: 334).

PGW iz Siska datirana je od vremena Trajanove vladavine sve do kasne antike (Miletić Čakširan 2019: 140). Slična je datacija nalaza iz Karnunta koji su pripisani vremenu između vladavina Flavijevaca i Trajana i kasnog 3. st. (Adler-Wölfl 2004: 120), dok je PGW iz Vindobone najvećim dijelom datiran u 2. st., a samo manji dio pripada zadnjim desetljećima 1. i 3. st. (Pavić 2004: 159, 160). Ulomaka PGW na lokalitetu Lobor – Majka Božja Gorska mnogo je manje nego kasnoantičkih skupina keramičkog posuđa, poput glazirane keramike ili keramike s uglačanim ukrasom, pa se nameće zaključak da sredinom ili u drugoj polovici 3. st. prestaje potražnja ili dostupnost PGW posuda. Treba na kraju napomenuti i da je na lokalitetu u Loboru pronađen veći broj malih ulomaka PGW posuda koje nije bilo moguće tipološki opredijeliti. Zbog loše sačuvanosti, neki ulomci koji fakturom odgovaraju PGW nisu više imali ni tragove prevlake. Za ovaj su rad stoga izdvojeni samo reprezentativni primjerci.

Posuda s licem

Prisutnost barem jedne tzv. posude s licem na lokalitetu u Loboru potvrđena je ulomkom tijela jedne takve posude (sl. 9; T. 1: 10) izrađene od pročišćene gline s malom količinom pijeska i drugih sitnih primjesa. Posuda je oblikovana na kolu, a faktura je mekana. Stijenke su svijetlosive boje, a jezgra siva. Ukras je izveden modeliranjem dijelova ljudskog lica na vanjskoj stijenci posude, a sačuvani su dijelovi usta i nosa. Na lokalitetu u Loboru pronađena su još dva ulomka s reljefnim ukrasom, ali njih nije bilo moguće sa sigurnošću svrstati u ovu skupinu ni pripisati spomenutoj posudi zbog oštećenja i istrošenosti površine i ukrasa. Jedan od njih iste je fakture kao opisani ulomak, dok je drugi nešto grublji.

Posude s licem (eng. *face pots*), antropomorfne posude ili posude s antropomorfnim obilježjima povezuju se s predrimskim tradicijama, a glavne radionice nalazile su se u Britaniji, Galiji i Porajnju te u svim većim noričko-panonskim keramičarskim radionicama od sredine 2. st. (Miletić Čakširan 2019: 228). Nalaz iz Varaždinskih Toplica datiran je u prvu polovicu 2. st., prema analogijama iz Siska i Emone (Vikić-Belančić 1972: 103, 104, T. XV: 7). To je geografski najbliže mjesto gdje je pronađen ulomak posude s licem, ali nema elemenata koji ga blisko povezuju s ulomkom iz Lobora. Loborski ulomak pokazuje neke sličnosti oblikovanja s petovijskim primjercima koji su datirani relativno široko od 1. do 4. st., ali s napomenom da vjerojatno pripadaju vremenu 2. i 3. st. (Vomer Gojković 2010: 222, sl. 3, T. I: 3, 5). Potrebno je naglasiti i da loborski ulomak ne pokazuje tragove brade i brkova koji su česti na posudama s licem. Posude s licem ili njihovi ulomci nađeni su i u Andautoniji (Nemeth-Erlich, Kušan Špalj 2007: 62, 63), Neviodunu (Petru, Petru 1978: 74, sl. 37, T. XXXVII: 10) i Sisciji (Miletić Čakširan 2019: 228). Dosad pronađeni sisački primjerci ni fakturom ni oblikovanjem elemenata lica ne odgovaraju loborskom primjerku. S obzirom na veličinu posude iz Lobora kojoj je pripadao pronađeni ulomak, a koja je zasigurno prema debljini i zakrivljenosti stijenke bila velika, posuda je pripadala skupini posuda s licem na kojima su prikazani samo određeni detalji lica (oči, obrve, nos, usta i sl.), dok su drugi dijelovi ljudskog lika izostavljeni. Velike posude s licem (ili lonci s licem) pojavljuju se u sjevernoj Panoniji početkom 2. st., ali posude s licem sive fakture poznate su tek iz kasnijeg 2. st. (Braithwaite 2007: 211). Posude s licem pronalažene su u vojnim logorima, civilnim naseljima i na nekropoloma, a pripisuje im se apotropejsko značenje (Vomer Gojkovič 2010: 222; Miletić Čakširan 2019: 228). Kako lokalitet na gradini u Loboru nije povezan sa smještajem rimske vojske, niti je dokazano da je ondje prije sredine 3. st. postojalo naselje trajnog tipa, a nekropola se nalazila izvan gradine, ulomak posude s licem pronađen ondje, ili više njih, možda možemo povezati s rimskim ili čak predrimskim svetištem za koje se pretpostavlja da je bilo na gradini prije formiranja kasnoantičkog visinskog naselja.

Slika 9. Ulomak posude s reljefnim prikazom lica (autor: P. Nikšić)

Firma svjetiljke

Osim standardnog rimskog stolnog posuđa, na položajima Lobor – Pavlova pećina i Lobor – Majka Božja Gorska pronađeni su ulomci uljanica, odnosno tzv. Firma svjetiljki ili svjetiljki s pečatom. Sedam ulomaka diska, ramena, tijela i nosa (gorila) iste uljanice (sl. 10: 1; T. 1: 12) pronađeno je u Pavlovoj pećini. Uljanica je napravljena od pročišćene gline s malom količinom vrlo sitnih primjesa. Oblikovana je utiskivanjem u kalup, a iznutra su vidljivi mjestimično oštri rubovi i tragovi izrade. Ujednačene je narančaste boje i tvrde fakture. Vanjska stijenka je zaglađena s blago facetiranom površinom. Sačuvan je otvor za fitilj, dio otvorenog kanala gorila i dio rupice za zrak. Na rebru koje dijeli disk i gorilo od tijela, sačuvano je jedno longitudinalno zarezano dugme. Dno je dvostruko žlijebljeno, ali nije sačuvano u dovoljnoj mjeri da otkrije radioničko podrijetlo. Tragovi gorenja primjećuju se izvana na nosu (gorilu) i ramenu što dokazuje da je uljanica bila korištena. Prema obliku i kvaliteti izrade, uljanicu je moguće pripisati Firma svjetiljkama tipa Loeschcke X A/Buchi Xa. Manji ulomak dna i tijela uljanice (sl. 10: 2; T. 1: 11) pronađen je i kod svetišta Majke Božje Gorske. Ova je uljanica izrađena od pročišćene gline s većom količinom pijeska i manje drugih većih primjesa te oblikovana u kalupu. Ujednačene je narančaste boje i srednje tvrde fakture. Dno joj je dvostruko žlijebljeno. S obzirom na slabu sačuvanost, ovu uljanicu nije moguće preciznije tipološki odrediti, a možda je riječ i o imitaciji s obzirom na mnogo manju kvalitetu u odnosu na prvi primjerak.

Loborska svjetiljka iz Pavlove pećine preliminarno je datirana u kraj 1. ili početak 2. st. (Šošić 2005: 141). Dok za mali ulomak dna svjetiljke s loborske gradine nije moguće pronaći analogije, svjetiljke tipa Loeschcke X A/Buchi Xa, gotovo identične onoj iz Pavlove pećine, pronađene su u Vindoboni (Firmalampen Vindobona MV1131, MV35613/1, MV35626, MV101049/8 i dr.). Ondje su svjetiljke te forme i kvalitete datirane u 2. i 3. st., osim jednog prim-

Slika 10. Ulomci Firma svjetiljke tipa Loeschcke X A/Buchi Xa (1) i ulomak dna Firma svijetiljke (2) (autor: P. Nikšić)

jerka, koji se ne pripisuje provincijskim radionicama već onima u središnjoj i sjevernoj Italiji i datiran je nešto ranije u 2. st. (Sakl-Oberthaler 2020). Najviše svjetiljki forme Loeschcke X s noričko-panonskog graničnog područja potječe iz Petovija, a podtip kakav je pronađen u Loboru pripisuje se italskom importu iz Modene ili okolice, prema kemijskim analizama. Pronađene su u grobovima datiranima najkasnije u prvu polovicu 2. st., a samo jedan grob ostavlja mogućnost da su korištene još u vrijeme Marka Aurelija. Svjetiljke forme Loeschcke Xa petovijske proizvodnje ističu se po zaglađenim stijenkama ili vrlo tankom sloju prevlake, a datirane su u drugu polovicu 2. i prvu polovicu 3. st., s tim da je jedan primjerak korišten i u trećoj trećini 3. st. (Istenič 1999: 153–156). Svjetiljke iz Siscije (Miletić Čakširan 2019: T. 101: 9–11, T. 126: 15, 16, T. 162: 1) pripisane tipu Loeschcke X nije moguće zasad tako blisko povezati s loborskim primjerkom zbog nepoznatih podtipova sisačkih primjeraka. Svjetiljke iz Varaždinskim Toplica pripadaju ranijem tipu Leoschcke IXb i c (Vikić-Belančić 1972: 107, T. XVIII: 3, 4). U Neviodunu su pronađene brojne svjetiljke forme Loeschcke X raznih majstora, od kojih su kvalitetniji primjerci datirani u 2., a oni manje kvalitetni u 3. i 4. st. (Petru, Petru 1978: 41, T. LVIII–LXI). Iz Andautonije potječe svjetiljka forme Loeschcke X (Nemeth-Erlich, Kušan Špalj 2007: 60, sl. 3) koja nije bliska analogija loborskom primjerku iz Pavlove pećine, ali i nekoliko primjeraka iste forme koji pokazuju velike

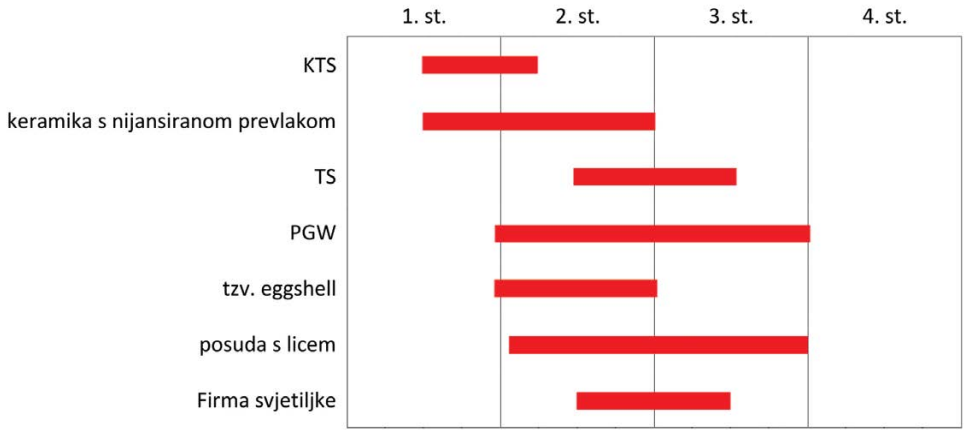

Slika 11. Prijedlog datacija pojedinih skupina ranije rimske keramike s lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska i Pavlova pećina na temelju analogija (autor: P. Nikšić)

sličnosti s loborskim primjerkom (Čataj 2004: 21, 21, T. VI: 1, T. V: 1). Loborska svjetiljka prema fakturi pripada kvalitetnoj provincijskoj proizvodnji i treba ju vjerojatno datirati u drugu polovicu 2. i prvu polovicu 3. st. Premda se ta forma svjetiljki nalazi i u kasnoantičkim kontekstima 4. do 6. st. (Miletić Čakširan 2019: 242, 243), na lokalitetu u Loboru nalazi se isključivo u kontekstu s ranijom rimskom keramikom i kasnolatenskom/latenoidnom keramikom, bez prisutnih ulomaka bilo koje od kasnoantičkih skupina keramičkog posuđa, poput glazirane keramike ili keramike s uglačanim ukrasom.

Zaključak

Ranije rimske posude s lokaliteta Lobor – Majka Božja Gorska i Pavlova pećina jako su fragmentirane i predstavljene u najvećem broju slučajeva samo jednim ulomkom, ali to je slučaj s velikim brojem posuda s lokaliteta u Loboru zbog raznih naknadnih intervencija, poput građevinskih aktivnosti i ukapanja pokojnika. Iako malen broj ulomaka ranijeg rimskog keramičkog posuđa potječe iz Lobora, dokazuje barem pojavnost takve keramike na prostoru gdje ona dosada nije zabilježena, a riječ je o južnom dijelu noričko-panonskog graničnog područja u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj između planina Ivanščice i Medvednice. Kao što je vidljivo iz plana lokaliteta uz svetište Majke Božje Gorske i distribucije navedenih keramičkih nalaza (sl. 2), svi su ulomci ranijih rimskih keramičkih posuda pronađeni na prostoru zapadno i sjeverno od kasnijeg ranokršćanskog kompleksa iako se može primijetiti da je koncentracija nešto veća u sjevernom dijelu. Iz Pavlove pećine potječu jedino ulomci Firma svjetiljke, barem što se tiče tipološko-kronološki odredivih ulomaka ranijeg rimskog keramičkog posuđa. Iako nije moguće povezati pronađene ulomke keramičkih posuda s arhitektonskim ostacima na gradini, svaka od skupina keramike pripada određenom vremenskom okviru (sl. 11) ranijeg rimskog razdoblja i na taj način pruža uvid u više ili manje intenzivne aktivnosti na gradini i u pećini. Ulomak zdjelice KTS, kao i nalaz novca, upućuju na neki oblik boravka na gradini barem od vremena Trajanove vladavine ako ne i koje desetljeće ranije. Intenzitet boravka se očito povećava u drugoj polovici 2. i prvoj polovici 3. st. jer se tom vremenu može pripisati najveći broj uloma-

ka. Pojačani boravak na gradini moguće je uzrokovan nemirima i sukobima s barbarskim skupinama te predstavlja uvod u stalno naseljavanje tog položaja u kasnoj antici. Pitanje ostaje mogu li navedeni nalazi keramičkog posuđa biti pokazatelj karaktera loborske gradine u vremenu od 1. do 3. st. Pretpostavlja se da je ona u to vrijeme služila u kultne svrhe, kao možda i Pavlova pećina, ali nije isključeno ni da su i gradina i pećina imali refugijalnu ulogu iako za to zasad nema konkretnih dokaza. Činjenica ostaje da određeni oblik kontinuiteta života ili povremenog boravljenja na lokalitetu Lobor – Majka Božja Gorska postoji između kasnolatenskog i kasnoantičkog razdoblja tijekom čega je vidljiv utjecaj romanizacije na starosjedilačku, kasnolatensku populaciju. S obzirom na to da mogućnost istraživanja pretpostavljenog naselja u nizini zasad ne postoji, nalazi rimskog keramičkog posuđa, kamenih spomenika i drugih pokretnih nalaza s loborske gradine, uz stelu pronađenu u središtu današnjeg Lobora, jedini su svjedoci svakodnevnog života romaniziranih starosjedioca ondje između 1. i 3. st., u vremenu prije konačnog povlačenja stanovništva na kasnoantičko utvrđeno visinsko naselje u Loboru. Kao što je vidljivo iz plana istraženog dijela loborske gradine, preostao je velik dio neistraženog prostora pa će buduća arheološka istraživanja vjerojatno pridonijeti razumijevanju ranorimskog perioda tog lokaliteta, ali i okolnog područja.

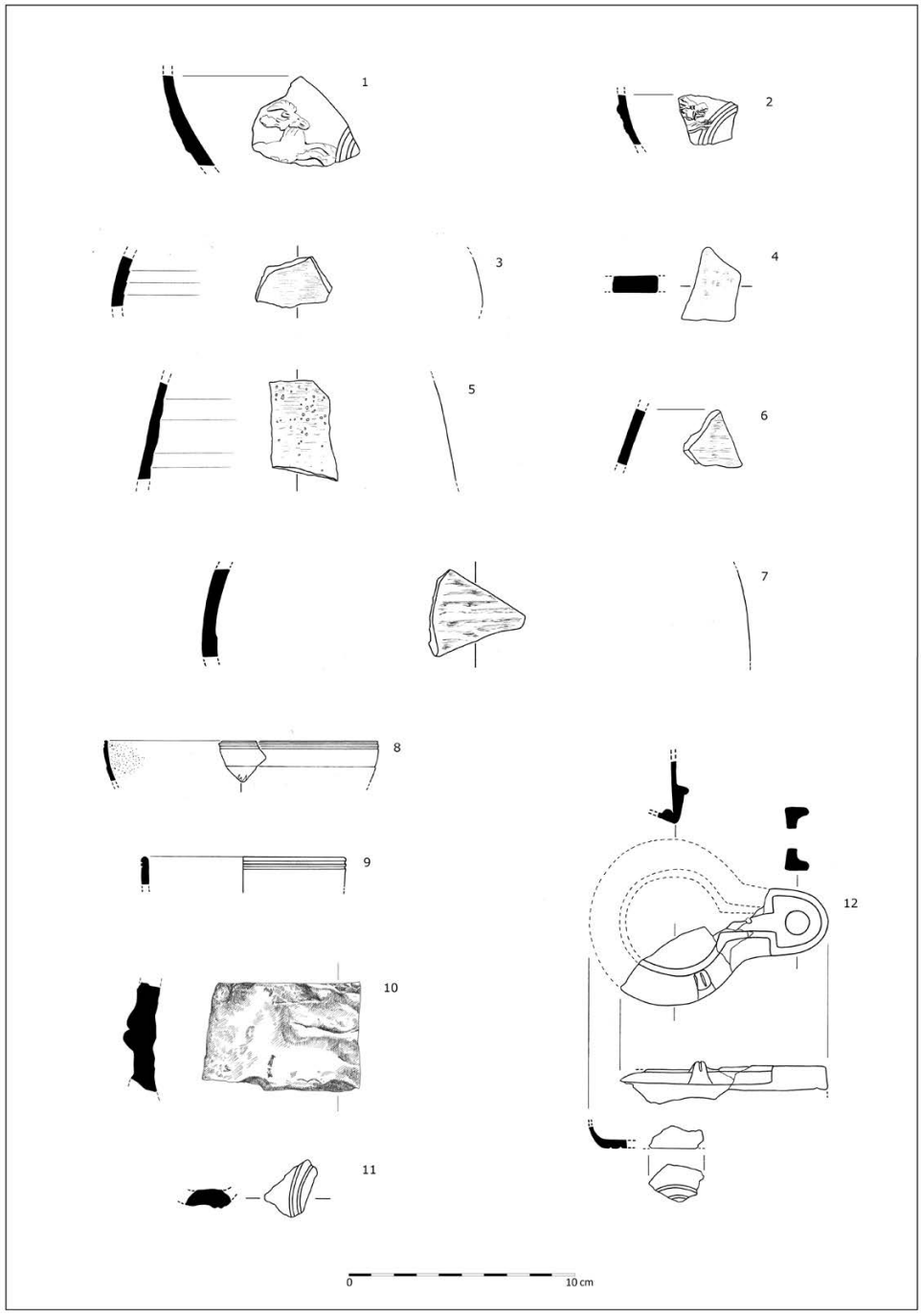

Tabla 1. Ulomci ranijeg rimskog keramičkog posuđa i svjetiljki iz Lobora (autori: Terenska arheološka radionica u Bizovcu, P. Nikšić)

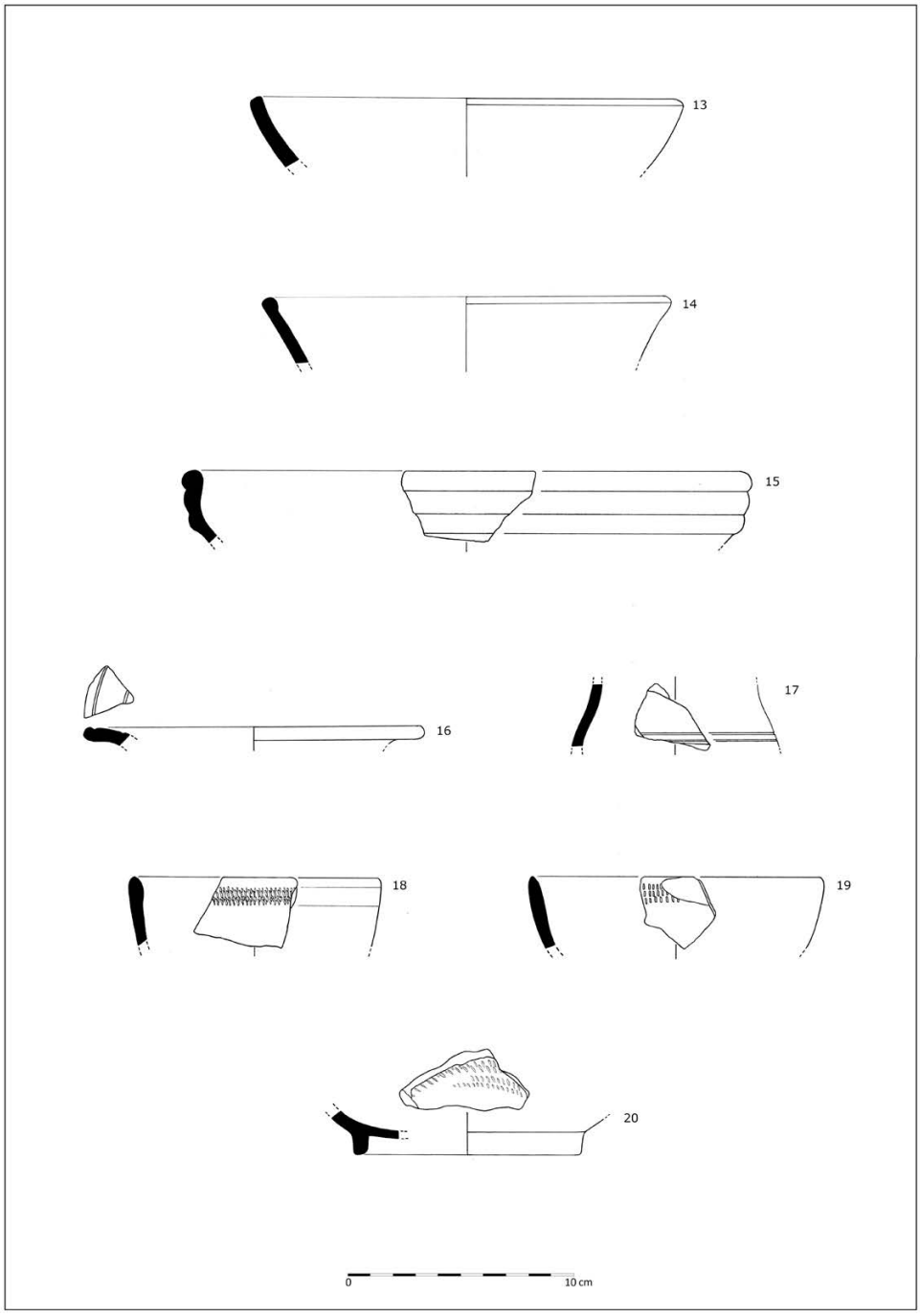

Tabla 2. Ulomci posuđa panonske keramike s prevlakom iz Lobora (autor: P. Nikšić)

LITERATURA

Adler-Wölfl 2004
K. Adler-Wölfl, *Pannonische Glanztonware aus dem Auxiliarkastell von Carnuntum, Ausgrabungen der Jahre 1977–1988*, Wien, 2004.

Berger-Pavić 2017
I. Berger-Pavić, "Dünnwandige tongrundige weiße/cremefarbene Ware („Eierschalenware") aus Carnuntum und Siscia", *Carnuntum Jahrbuch* 2017, Wien, 79–95.

Braithwaite 2007
G. Braithwaite, *Faces from the Past: A Study of Roman Face Pots from Italy and the Western Provinces of the Roman Empire*, Oxford, 2007.

Crnković 2017
M. Crnković, *Keramika tankih stijenki s područja rimske Murse* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2017.

Čataj 2004
L. Čataj, *Keramičke svjetiljke i terra sigillata sa zaštitnih iskopavanja na lokalitetu* **Ščit***arjevo – dvorište osnovne škole* (neobjavljen diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu / unpublished thesis, University of Zagreb), Zagreb, 2004.

Dragendorff 1895
H. Dragendorff, *Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonn, 1895.

Filipec 2002
K. Filipec, *Lobor - Majka Božja Gorska* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Gornja Stubica, 2002.

Filipec 2007
K. Filipec, "10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998-2007)", *Hortus artium medievalium* 13, Zagreb, 2007, 411–422.

Filipec 2008
K. Filipec, *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Lobor, 2008.

Filipec 2017
K. Filipec, "Antički nadgrobni spomenici Lobora – prilog poznavanju antičke skulpture panonsko-noričkog žiteljstva i njegove sredine", *Arheološki radovi i rasprave* 18, Zagreb, 2017, 95–144.

Filipec 2020
K. Filipec, "Ranokršćanska crkva u Loboru – Majka Božja Gorska, ortodoksna ili arijanska?", in: M. Sanader et al. (eds.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb, 291–301.

Filipec & Bunčić 2021
K. Filipec & M. Bunčić, *Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći: 20 godina arheoloških istraživanja* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Zagreb, 2021.

Filipović & Crnković 2014
S. Filipović & M. Crnković, "Barbotinska dekoracija na keramici tankih stijenki s istraživanja u Mursi (Vojarna 2008. – 2013.)", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 31, Zagreb, 2014, 101–122.

Gabler 1986
D. Gabler, "Terra sigillata im Töpferviertel von Poetovio", *Arheološki vestnik* 37, Ljubljana, 1986, 129–168.

Gorenc 1977–1978
M. Gorenc, "Novi podaci s antičkih i ranosrednjovjekovnih lokaliteta Marija Gorska i Černičevina u Loboru", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–11 (3), Zagreb, 1977–1978, 265–266.

Hárshegy & Ottományi 2013
Piroska Hárshegyi & Katalin Ottományi, "Imported and Local Pottery in Late Roman Pannonia", in: L. Lavan (ed.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity (Late Antique Archaeology 10)*, Leiden, 2013, 471–528.

Istenič 1999
J. Istenič, *Poetovio, Zahodna grobišča I & II, Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu*, Ljubljana, 1999.

Kis 2015
Z. Kis, "Eggshell ware or not? Whitish thin walled pottery from Brigetio", *Studia archaeologica Nicolae Szabo LXXV annos nato dedicata*, Budapest, 2015, 161–171.

Leleković 2007
T. Leleković, *Reljefna terra sigillata s područja grada Vinkovaca* (neobjavljen magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu / unpublished MA thesis, University of Zagreb), Zagreb, 2007.

Migotti 2009
B. Migotti, "Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora", *Archaeologia adriatica* 3, Zadar, 2009, 155–171.

Mikl-Curk 1969
I. Mikl-Curk, *Terra sigillata in srodne vrste keramike iz Poetovija*, Beograd & Ljubljana, 1969.

Miletić Čakširan 2013–2014
I. Miletić Čakširan, "Keramika tankih stijenki s lokaliteta sv. Kvirin u Sisku", *Opuscula Archaeologica* 37/38, Zagreb, 2013–2014, 111–160.

Miletić Čakširan 2019
I. Miletić Čakširan, *Tipološko kronološka klasifikacija rimske keramike iz Siscije* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu / unpublished PhD thesis, University of Zagreb), Zagreb, 2019.

Nemeth-Erlich & Kušan Špalj 2007
D. Nemeth-Erlich & D. Kušan Špalj, *2000 godina Andautonije: od rimskog grada do arheološkog parka* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Zagreb, 2007.

Nikšić 2021
P. Nikšić, "Research history of antique and late antique sites and finds from the area of Hrvatsko zagorje since the middle of the 19th to the end of the 20th century", in: I. Kaić, M. Cvetko & H. Tomas (eds.), *Proceedings of the 1st and 2nd International Doctoral Student Conference on Archaeology (IDSCA)*, Zagreb, 2021, 191–205.

Novinščak 2004
P. Novinščak, *Terra sigillata iz Sv. Martina na Muri* (neobjavljen diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu / unpublished thesis, University of Zagreb), Zagreb, 2004.

Ožanić 1998
I. Ožanić, "Gradina Osječnica – antičko razdoblje", *Opuscula archaeologica* 22, Zagreb, 1998, 27–80.

Ožanić Roguljić 2007
I. Ožanić Roguljić, "Keramika tankih stijenki s tri odabrana položaja u Vinkovcima", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb, 2007, 173–180.

Ožanić Roguljić 2016
I. Ožanić Roguljić, *Tipologija rimske keramike iz Vinkovaca*, Zagreb, 2016.

Pavić 2004
I. Pavić, "Zum Formenspektrum der pannonischen Glanztonkeramik von Wien 1, Michaelerplatz – Grabungen 1990/91", *Fundort Wien* 7, Wien, 2004, 118–167.

RI-FI 1963
H. Ricken & C. Fischer, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Bonn, 1963.

Šimić-Kanaet 2010
Z. Šimić-Kanaet, *Tilurium II: keramika 1997.–2006.*, Zagreb, 2010.

Šošić 2005
R. Šošić, "Pavlova pećina", *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb, 2005, 141–142.

Šošić & Kalafatić 2004
R. Šošić & H. Kalafatić, "Prva sezona istraživanja lokaliteta Pavlova pećina", *Opuscula Archaeologica* 28, Zagreb, 2004, 203–207.

Vikić-Belančić 1968
B. Vikić-Belančić, "Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., sv. 3, Zagreb, 1968, 75–102.

Vikić-Belančić 1972
B. Vikić-Belančić, "Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 6–7, No. 1, Zagreb, 1972, 75–127.

Vikić-Belančić 1983–1984
B. Vikić-Belančić, "Sustavna istraživanja u Ludbregu od 1968–1979. god.", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., sv. 16–17, Zagreb, 1983–1984, 119–166.

Vikić-Belančić & Gorenc 1958
B. Vikić-Belančić & M. Gorenc, "Arheološka istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953.–1955. godine", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 1, No. 1, Zagreb, 1958, 75–127.

Vomer Gojkovič 2010
M. Vomer Gojkovič, "Obrazne posode iz Petovione", *Histria antiqua* 19, Pula, 2010, 221–232.

ELEKTRONIČKI IZVORI

Geoportal DGU
https://geoportal.dgu.hr (posjet / accessed: 30.8.2022.)

Sakl-Oberthaler 2020
https://stadtarchaeologie.at/start/funde/online/lampen-vindobona/artikel/lampen-vindobona-auswertungskapitel/firmalampen-artikel/ (posjet / accessed: 15.8.2022.)

Firmalampen Vindobona
https://stadtarchaeologie.at/start/funde/online/lampen-vindobona/katalog/firmalampen/ (posjet / accessed: 15.8.2022.)

https://doi.org/10.17234/9789533791128.33

Thomas Palaima

Armstrong Centennial Professor of Classics emeritus

University of Texas at Austin

Rawson Scholar

University of Cincinnati

1508 Church Street

Bastrop TX 78602

OF MENTORS AND MUSES AND INSPIRATION: HOMERIDAE, HESIOD & BOB DYLAN Ξυλωδεΐδης

*In 2020 Nobel-Prize-winning poet songster Bob Dylan (b. 1941) released the song "Mother of Muses." Here I argue that Dylan's call for divine assistance from the Musarum mater is genuine, not a literary trope. Dylan inserts himself among the "offspring of Homer" (Homeridae) in the long Western tradition of oral poetics that begins in the Mycenaean palatial period (15th century BCE). Dylan rightfully lays claim to Calliope, the muse of epic poetry. Like coeval songster-poet Leonard Cohen and like Hesiod (*Theogony *proem), Dylan views as a mystery where his songs come from. He now understands that his poetic gift requires 'heavenly aid' from Mnemosyne 'memory' in order to re-instantiate the eternally existent past and to use 'slant truth' to preserve the present through the "'materiality' of remembered history." The great editor of Homer Thomas W. Allen in 1907 emphasized the true kinship connection felt by oral poets who identified themselves by the patronymic Homeridae. Likewise Dylan is a 'son' of Woody Guthrie and chief Guthrie acolyte Ramblin' Jack Elliott views Dylan as his 'son'. We also explore in detail the how, when, where and why of Dylan's intensely special role, past and present, as a Ξυλωδεΐδης or 'son of Woody'.*

Key words: Leonard Cohen, Bob Dylan, Woody Guthrie, Hesiod, Homer, *Homeridae*, Huntington's Disease, Linear B, "Mother of Muses", Oral Tradition.

Too much rationalism and scientific reasoning can rob us of a sense of wonder that is needed to understand art forms that result from rather miraculous human practices.[1] Noteworthy for scholars of ancient Greek history and literature is Dylan's sincere 'calling upon' or invocation of the 'mother of Muses' during the song he composed recently "Mother of Muses" (https://www.bobdylan.com/songs/mother-of-muses/ accessed: 12 July 2023). It is track seven of his Covid-period release *Rough and Rowdy Ways* (June 19, 2020).

In calling for divine assistance, Dylan is clearly inserting himself among the 'offspring of Homer' (*Homeridae*) and indeed the entire Western tradition of oral poetics[2] that begins with song poems created in dactylic hexameter

1 It was an honor for me in 2018 to present at the University of Zagreb to students and colleagues of Marina Milićević Bradač thoughts that I still have and continue to develop on Bob Dylan and other oral poetic songsters, including, as an archetype in western culture, the major song poems (*Iliad* and *Odyssey*) and fragments of minor song poems attributed to the figure known as Homer.

2 Thomas 2020 discusses Dylan declaring himself inheritor of the epic tradition going back to Homer and Vergil and coming down through Milton and the significance of calling upon 'the

verse and that we can hypothesize as existing, judging from linguistically reconstructed lines, as far back as the 15th century BCE (Ruijgh 2004: 527, 530–531). We should note that Dylan appeals at the end of the first two stanzas to the mother of Muses that she "sing *for* me" (italics mine). This would seem to suggest that Dylan still retains a good measure of bewilderment about where some of his songs come from, as expressed in his famous interview (December 5, 2004) with Ed Bradley (https://www.cbsnews.com/news/60-minutes-bob-dylan-rare-interview-2004/ accessed: 12 July 2023). Discussing the poetics of "It's Alright Ma" (1965), Dylan says in that interview:

> "I don't know how I got to write those songs... Those early songs were almost like magically written – *darkness at the break of noon, shadows even the silver spoon, the hand-made blade, a child's balloon*. Well, try to sit down and write something like that. There's a magic to that and it's not Siegfried and Roy kind of magic, you know, it's a different kind of penetrating magic, and I did it at one time."

By saying "sing *for* me" and not, for example, "sing *through* me," Dylan is even going further than viewing himself as a conscious conduit for divinely created poetry. He is ceding control of his entire self as a poet songster to the preternatural essence of divine memory. Although the etymology of Μοῦσα (*Mousa*) is not entirely secure, the best idea about its root sense relies on the hard-to-dispute thought that "the Muses are connected with memory and remembrance, which is indeed the meaning of the I[ndo-]E[uropean] **men-*" (Beekes 2010: 972–973). Fellow songwriter and singer, Leonard Cohen remarked in October 2016 (https://www.theguardian.com/music/2016/oct/14/leonard-cohen-giving-nobel-to-bob-dylan-like-pinning-medal-on-everest accessed: 12 July 2023) on how his and Dylan's songs come to be. Cohen emphasized that the songs, in contemporary terms, come from somewhere unknown and unknowable and that it is vital that the poet songster stays prepared to receive them, when they come:

> "I think that Bob Dylan knows this more than all of us: you don't write the songs anyhow. … So if you're lucky, you can keep the vehicle healthy and responsive over the years. If you're lucky, your own intentions have very little to do with this."

The *Musarum mater* was known to the ancient Greeks as Mnemosyne 'memory' (cf. μνῆμα *mnēma* 'memorial, monument, tomb'; μνήμη *mnēmē* 'remembrance, mention'; and even μνάομαι *mnaomai* 'to woo for one's bride, court' [Beekes 2010: 953–954] in the sense of 'to keep one's mind trained upon a particular potential marriage partner'). Mnemosyne magically and in psychologically and neurologically mysterious ways enables poet-singers, like Bob Dylan, like Leonard Cohen, like Homer and Hesiod, to re-instantiate and/or compose their songs and to give them form and substance appropriate to spe-

---

mother of Muses' at the outset of the song and not her daughter Calliope, the Muse of epic poetry, for whom Dylan, in a creative twist, declares his love.

cific occasions of performance. This mnemonic act is also known as 'inspiration', with some unseen power literally 'breathing into' the poet songsters the immaterial essence they wish to get across to their audiences in the words and melodies of the songs they breathe out through their vocal cords and shape with their mouths, tongues, teeth and lips. The act of singing and the songs themselves then become sacred cultural items, or, if you will, artifacts.

As Dylan says in *Chronicles, Volume One* (Dylan 2004: 18), "Most of the other performers tried to put themselves across, rather than the song, but I didn't care about doing that. With me, it was about putting the song across." This same reverence about the songs and their equally revered singers permeates each of the 101 hour-long broadcasts of Dylan's *Theme Time Radio Hour* (http://www.themetimeradio.com/all/ accessed: 12 July 2023) and indeed now the sixty-six popular songs upon which Dylan offers comments and observations in his recent *The Philosophy of Modern Song* (2022).

The Homeric poems put us notionally *in illo tempore* 'in that (mythic) time' in the late Greek Bronze Age (1600–1120 BCE) and situate Greek and Anatolian-Trojan heroes in the plains of Troy in the northwest corner of modern-day Turkey (*Iliad*) and during and after their returns from the unimaginably long, especially for a period when seasonal warfare was likely the norm, ten-year war to their various home territories (*Odyssey*) in Greece. The epics were composed of such adventures and misadventures, no doubt at first regionally focused and then eventually conglomerated to convey general truths about societies and human behaviors during and after wars were fought. The where and the when and the how of composition, performance and eventual canonical preservation of the chief Homeric epics as we now know them all together pose a complicated bundle of questions, like a ball of yarn played with by a kindle of young kittens, that will *never* have a definitive answer (see Bennet 2014 for a concise and thorough overview and analysis of the Homeric problem; Thomas 1992: 29–51 and Sickinger 1994: 273–278 are still very helpful; Whitley 2020 for a pragmatic view; and see Cosmopoulos 2025).

During the Mycenaean palatial period (ca. 1450–1170 BCE) – and therefore well before the limited social literacy that followed the introduction of the Greek alphabet (ca. 825–775 BCE), it is unlikely that late Bronze Age oral poets, who are (a) attested in images, (b) referred to in the syllabic script (Linear B) that was used in highly restricted ways, and (c) known to exist through the discovery of the remains of musical instruments (Younger 2007; 1998), had the ability, or indeed even the need, to write things down or read written texts. We have very secure grounds for positing oral poetic performance in the Mycenaean palatial world that would have taken place within "the framing iconography" of fresco representations and calling upon "bodily memory of tastes, smells, sights and sounds" (Bennet 2007: 14–15; and now, too, Palaima 2021, 389–394). These occasional pieces at ceremonial events would likely have been of shorter duration than the enormous lengths of the *Iliad* (15,693 lines) and *Odyssey* (12,109 lines) as presently constituted and could be 'stitched together' as in Telemachus's visits to Pylos and Sparta in consecutive books of the *Odyssey* (books 3–4) or Achilles' killing rampage in *Iliad* (books 19–22).

The act of producing and proclaiming song stories must have seemed divinely wondrous to the singers themselves and the audiences who witnessed and heard them. Their calling on the Muses for assistance was not a literary trope. It was a seriously felt necessary appeal for what Dylan elsewhere calls 'heavenly aid' ("Ain't Talkin").

One of the more famous ancient passages pertaining to oral poetic inspiration is Hesiod's description (*Theogony* 29–39) of how the Muses, as 'daughters of majestic Zeus' who are further identified as 'on-the-ready with epic song' (ἀρτιέπειαι), do two important things to him.

First, they bestow upon him the sacred symbol of supreme power and life force, a *skēptron* (cf. our related English word 'scepter' and Palaima 2016: 147–149 with end of discussion of *megaron*) that they have plucked from a bough of a vitally flourishing laurel tree (καί μοι σκῆπτρον ἔδον δάφνης ἐριθηλέος ὄζον / δρέψασαι). There is a link then between the spontaneous fertility of nature and the fertility or ingenuity of mind and cultivated talents necessary for oral songs figuratively to blossom. Then the Muses literally 'breathe into' Hesiod a godly voice (ἔνέπνευσαν δὲ μοι αὐδὴν / θέσπιν).

These two acts empower Hesiod as songster poet to make ever-famous through song 'the things that will be' (τά τ᾽ ἐσσόμενα) and 'the things that are in before-time' (πρό τ᾽ ἐόντα), especially 'the clan of always-being blessed entities' (μακάρων γένος αἰὲν ἐόντων), i.e., the gods themselves. Hesiod then encourages himself (τύνη: 'come, you') to celebrate the Muses who bring delight to the great mind of Zeus by speaking forth 'the things that are' and 'the things that will be' and 'the things that are before-time' (τά τ᾽ ἐόντα τά τ᾽ ἐσσόμενα πρό τ᾽ ἐόντα).

My use of present tense here in English to refer to the past is a precisely literal translation of the Greek (πρό τ᾽ ἐόντα) in Hesiod's song and the existential meaning embedded in his phrases. The songster tradition of oral song poems now attributed to 'Hesiod' could have referred to past events as τὰ πρὸ γενόμενα (literally 'the things having come into being beforehand *or* having taken place beforehand') but it did not. Like Kurt Vonnegut's Tralfamadorians, songsters in the late Bronze Age and afterwards must have felt that the past was still there and accessible and sing-able in the present. The oral poetic songsters were 'telling' the story, at each 'telling', as it eternally exists and as they had acquired it right there in before-time. They were not re-telling it.

In this same way eighty years ago, Woody Guthrie could 'live' and convey the infamous 1914 Ludlow Massacre of the women and children of striking miners in Colorado. About his own songs like "Ludlow Massacre," Guthrie said: "I made up these [kinds of songs] like I was there on the spot, the day and the night it happened. This is the best way to make up a song like this. When you read the life work of Mother Ella Reeve Bloor *We Are Many*, you will see this story of the Ludlow Massacre, you will be there, you will live it." (Guthrie 1976 record pamphlet; https://en.wikipedia.org/wiki/Ludlow_Massacre_(song) accessed: 12 July 2023).

The early ancient Greek songsters were also not using rote memorization nor trying on their own to recite a memorized story *verbatim*. And they had

elements in their song-stories that scholars who study Homer and the cultural contexts for the Homeric tradition now call historical fossils, e.g., boars' tusks helmets. Boars' tusks helmets are amply attested in images and artifactually in the Bronze Age, but they are not used as war gear in the historical period (ca. 850 BCE onward) during which the major epics of Hesiod, Homer, Orpheus and Musaeus were made canonical in written forms that we still preserve in edited wholes or in collected fragments. The ancient Greek epic dactylic-hexametrical songsters retain and use such elements in order to re-call and present "material 'trace[s]' of a deep-seated relationship to history, change, and time" (Portelli 2022: 104).

It is worthwhile here to remember what Alessandro Portelli emphasizes (Portelli 2022: 103), quoting Emily Dickinson and Zygmunt Bauman:

> "Oral sources, whether in the form of a life story or a traditional ballad, "tell all the truth but tell it slant." … "[R]emembered history is the logic the actors inject into their strivings and which they employ to invest credibility into their hopes"; therefore, the "'materiality' of remembered history" does not rest on "'truth'" as understood by conventional historians."

The truth in the oral songs of Homer and Hesiod and in all the songs composed and/or performed by Bob Dylan is not 'historical truth'. It is essential truth, slant truth, things that are *a-lēthe(s)-a,* that *cannot* and *should not* 'escape our notice' or 'go hidden' about our lives as human beings within the cultures in which we live out our lives. These are truths that are revealed only through the new and previously unencountered thoughts and feelings that we have after taking in the idiosyncratic perspectives of the gifted and inspired poet songsters singing their songs.

What I want to do in the rest of this paper is to leave behind the Dylan who, in the ultra-modern 2020's when Artificial Intelligence composes for us computer-generated doggerel verses on any topic of our choosing, seems rightly to have come to believe that he communes – and has long communed – with the Muses and that he is entitled to make his own valid claim to Calliope, the Muse of epic poetry. She is seen here (Fig. 1) in a painting by Charles Meynier done in 1798. She is glancing obliquely back and up towards a heavenly pedestalled bust of Homer. Her right hand rests upon and secures a vellum manuscript (Fig. 2) with a heading ΟΜΗΡΟΥ ΙΛΙΑΣ. It hangs down upon a kind of easel panel propped by Calliope upon the beautiful garment that clothes her right thigh. On the vellum we may read the Greek for OF HOMER ILIAD. Beneath this title the beginning words of the opening lines of our *Iliad* can be made out on the un-scrolled vellum.

We will turn now to our great genius, our modern Homer, in his ephebic stage, when he is nineteen, twenty, twenty-one years old, and think about his relationship with the figure he has identified as his Mentor, Woody Guthrie. Lest we think that this has nothing to do with ancient Muses and sources of inspiration for those who sang Homeric songs and the mentors from whom they must have derived their own inspired talents, we should keep in mind that in ancient times those who could perform epic songs called themselves

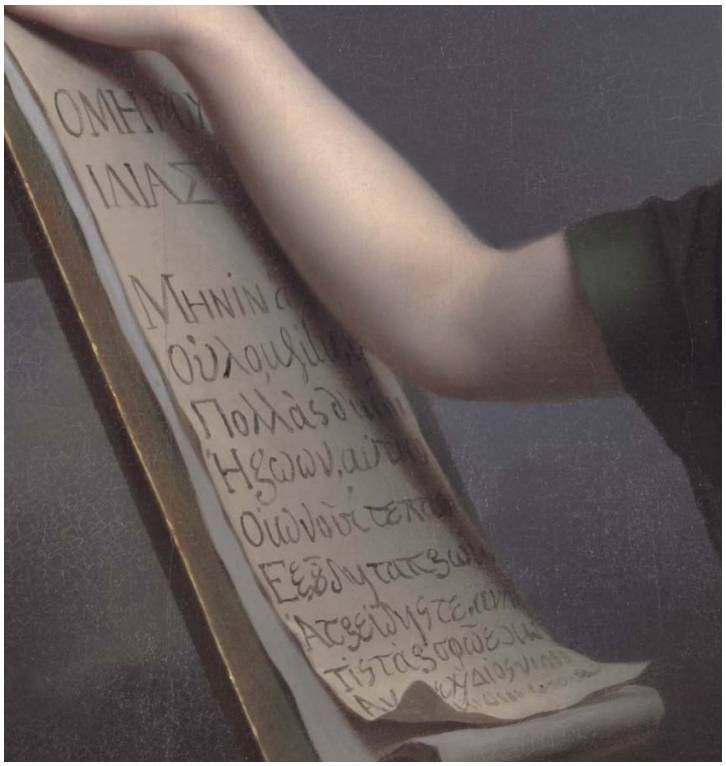

Fig. 1. Calliope, Muse of Epic Poetry, 1798. Charles Meynier. Oil on canvas; overall: 275 x 177 cm. The Cleveland Museum of Art, Severance and Greta Millikin Purchase Fund 2003.6.4. https://clevelandart.org/art/2003.6.4 (accessed: 12 July 2023).

Fig. 2. Closeup of *Iliad* of Homer vellum scroll. Calliope, Muse of Epic Poetry, 1798. Charles Meynier. Oil on canvas; overall: 275 x 177 cm. The Cleveland Museum of Art, Severance and Greta Millikin Purchase Fund 2003.6.4. https://clevelandart.org/art/2003.6.4 (accessed: 12 July 2023).

Ὁμηρίδαι (*Homeridae*) using the patronymic ending -ιδης. The main function of this name termination was to point directly at blood ties (or an intimate connection that is the equivalent of blood ties) between the rightful claimant to a patronymic name and the father or father figure within a kin group, a γένος *genos*, i.e., an extended family or clan or an equivalent association. We see such a pattern in names like English Peter*son*.

My own thinking has long been that in the late Greek Bronze Age practitioners of the main crafts for communication passed down their arts and skills and understanding within their kin groups (see, for tablet-writers, Palaima 2011: 125). In so doing, *aoidoi* (singers) or lyre players (*lurastai* attested in Linear B as *ru-ra-ta*-e on Thebes tablet Av 106.7) were behaving like those who practiced other essential crafts, trades or social activities. These communication specialists include clay-tablet-writers, seal-makers, wall-painters, pottery painters, and poetic songsters. I believe that they trained their sons and daughters or nephews and nieces or other blood kin, first and foremost, just as we have evidence in the Linear B tablets for practitioners of other skilled crafts (like potters; cloth makers MY Oe 106.2, Oe 112.2; KN Ap 629.1-2, Ap 637.2, Ap 639.4, Ap 5748.1; smiths PY Jn 431.6, Jn 725.8; and see -**65* in Aura Jorro *et al.* 2020: 420–422) teaching and guiding their children to follow in their footsteps. We should not forget that in Germanic culture, a dissertation supervisor or mentor is called a *Doktorvater.* Even as a now septuagenarian scholar, I still think of and feel for Emmett L. Bennett, Jr. as my second father.

Lest it be thought that I am projecting some kind of fantasy onto both Bob Dylan and the ancient Greek oral poetic tradition, it is salutary to be reminded, in his own words, what the great editor of Homer, T.W. Allen (1907: 135)

had to say about the *Homeridae* in a bygone time over a century ago before we completely lost the awe we should always feel in the presence of song:

> "The Homeridae bear the name of Homer, and should point a path by which we may climb to his personality. In antiquity they were known to be a *γένος*, a constituted family-corporation, though the accounts of the functions they fulfilled are scanty. Modern criticism, with its usual fluctuation, began by taking them at their apparent value; then adopted from a Roman grammarian a rationalistic explanation of them; invented other similar rationalistic explanations; and finally my lamented colleague Mr. Binning Monro robbed them of all significance by treating the word as an adjective, an equivalent of Ὁμηρικοί. *Men who are called Sons of Homer should not be lightly dismissed* [italics mine, for emphasis], and it may be worth while to go over the familiar evidence once more in the hope that this obvious avenue to Homer may not turn out a blind alley."

Allen understood what I stated at the outset of this paper: too much rationalism and scientific reasoning can rob us of a sense of wonder that is needed to understand art forms that result from rather miraculous human practices.

Dylan's own father was not a music-maker or songster. Dylan as a songster needed a father figure and he found one in Woody Guthrie. For three or so years (1959–1963) Dylan attached himself to the identity of Guthrie. Early in this span and months into his arrival in New York city, Dylan mimicked Guthrie with a mind-blowing zeal and full-force self-identification. He wore Guthrie's clothes. He used Guthrie's mannerisms in bodily gestures and in speaking. He talked and sang in Guthrie's voice (Dylan 2004: 246–248). And – almost as if Zeus were to have swallowed Kronos – Dylan focused in his songs on the same kinds of social ills related to wealth disparity, race, war-making, violence, education and miseducation, political and judicial corruption, greed, hatred, loneliness, the despoiling of nature and the general unmooring of human lives that preoccupied Guthrie. Or, as Dylan (2004: 20) sums it up in a triad, "social injustice, hunger and homelessness." Dylan (2004: 247–248) explains, "Folk songs automatically went up against the grain of all these things and Woody's songs even went up against that. In comparison everything else seemed one-dimensional. … [W]ith Guthrie's songs my heart and mind had been sent into another cosmological place of that culture entirely."

For a time when first in New York City, Dylan piously took the place of Guthrie, almost without trying, in the circle centered upon Izzy Young's Folklore Center (Young 2013: xx–xxvii, 3–9, 205–209; Dylan 2004: 18–21) and the sacred folk music performance *temenos* New York's Town Hall. As Dylan (2004: 250–254) tells us in *Chronicles, Volume 1,* he was advised that Guthrie already had a disciple who had absorbed and perfected Guthrie's style and song repertory and who had accompanied Guthrie on the road: Ramblin' Jack Elliott (Cohen & Donaldson 2014: 59–60, 72–73). Undeterred, Dylan through his sincerity became a 'son' of Elliott, too. As Elliott recalled in 2009:

> "I met Bob when Woody was in the hospital. He was this funny little kid. He told me he had all my recordings. He rattled off the names of all the songs I did on those albums. I didn't remember them myself. He was kinda weird, and a lot of people were making noises about what a

> terrible voice he had. He did have kind of a screechy voice. But *he was like a son to me*" (italics mine)." (Browne 2009)

It was from the hallowed stage of the Town Hall, almost incredibly, that Dylan also bade farewell to Guthrie on April 12, 1963, twenty-six months after he wrote "Song to Woody" two weeks or so after meeting with Guthrie face to face for the first time. His farewell was not in sung and instrumentally accompanied song. That might have struck him and his zealous audience of folk devotees as ironically impious. Instead he used a poem in spoken verse of a length that itself burst the container of the standard-length folk ballad (https://www.bobdylan.com/songs/last-thoughts-woody-guthrie/ accessed: 12 July 2023).

As Dylan tells the story in *Chronicles, Volume 1* (Dylan 2004: 4, 8–9), in late January 1961, mid-winter, Dylan had traveled by car – he gives the impression that he was the sole passenger "dozing, making small talk" on a 24-hour ride – to New York city on a pilgrimage to stand in the presence of Woody Guthrie. Continuing in the *Chronicles* version, Dylan arrived and was dropped off all by his lonesome – "I didn't know a single soul in this dark freezing metropolis but that was all about to change" – on the New York City side of the George Washington Bridge with snow falling and wind howling like a hammer on January 24. In the traditional narrative (cf. Heylin 2021: 25–29; Bell 2012, 57–59; Scaduto 1971, 51–54 for alternatives), it was five days later, on Sunday Jan. 29, 1961, that Bob Dylan, 19 years old and again traveling solo, took a bus to Greystone Park Hospital in Morris Plains, New Jersey. Continuing the traditional narrative, there and then Dylan met for the first time the figure who had been become his idol and inspiration during his time around the University of Minnesota beginning in September 1959. Within two weeks he wrote "Song to Woody," a song homage that summed up the 'hagiographized' icon derived from Woody's identification with the poor and suffering, mistreated and forgotten people of the United States.

The powerful myth of Woody and his music, as such things go, is 'real' and 'vibrant' and 'inspiring'. There is no reason to doubt the depths that it seeped into Dylan's soul and inspired him. But the reality of the person who was Guthrie, both in his irresponsible behaviors, affected surely by Huntington's Disease, and his own socioeconomic background, was a different matter, as even Dylan recognized early on. Fully following in Woody's footsteps would have been a trap. So much so that another early Dylan mentor in Greenwich Village, Dave van Ronk, is reported to have shouted at Dylan: "Guthrie's dying, and his generation is dead. You can't keep rewriting the songs they wrote. Do your own songs. Their songs are for the history books." (Scaduto 1971: 113). Ramblin' Jack Elliott *did* fall into the trap (Scaduto 1971: 115):

> "Here I imitated Woody and learned from him and picked like him and I got hooked on the Ramblin' Jack Elliott image, and just never imagined someone like Dylan could come along and then turn around and write stuff for *today*. But Bobby was always very aggressive. He knew what he wanted, he had a goal and he shot for it. He was a well-disciplined person, as crazy as he seems. … He had a very strong

drive, and he just went into these songs because his drive made him build it all up."

Nowadays we would call this constructing a professional identity or making a mark. With Dylan, it is not romanticizing to say that he was following his very own Muses. The very timing of Dylan's first meeting with Guthrie and the details that have him dropped off at a famous bridge in New York as a lone and unsophisticated young hero in the cold and uninviting big city have now been cast into permanent doubt.

A cache of three autograph postcards (and one autograph letter) written by Dylan, postmarked Gary, Indiana and New York City and the postcards dating January 25, January 26 and February 12, 1961 were auctioned at Sotheby's in 2022. The Sotheby's description outlines what likely happened (https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2022/fine-books-and-manuscripts-including-americana/dylan-bob-i-know-woody-i-know-woody-he-says-i-sing accessed: 12 July 2023) (general information in square-bracketed insertions mine): Dylan likely did *not* go to New York City first [or get left off alone], but rather … the car full of Guthrie acolytes went straight to Greystone [hospital in New Jersey] to see their hero. The postcard [postmarked January 26 6:30 PM] is a deeply moving and exuberant exclamation from the young artist [Bob Dylan]: "I KNOW WOODY | I KNOW WOODY | He says I sing right–Sunday I'm getting together with him & Jack Eliot (*sic*) & Cisco Houston & Will Geer & Logan English & the Gleasons – I'm staying at Diana Solomon's house in Greenwich Village. I KNOW him And met him & saw him and sang to him I know Woody–Goddamn." That he could have met Guthrie and sent another postcard dated within *a day* of the previous postmark [sent en route and postmarked Gary, Indiana January 25 10:30 AM] suggests that a pilgrimage was in fact the first order of business, before making his way to the city."

[Palaima note: It is reasonable that Dylan did not wait four days until Sunday January 29 to meet Woody for the first time. He is exuberant about having met Woody in a postcard postmarked early evening of January 26. And he did not arrive all on his own in the cold and intimidating megalopolis that New York city, *mutatis mutandis*, was even at the start of the John F. Kennedy presidency, as Dylan himself reveals below.]

The third postcard, postmarked 12 February 1961 from New York City, shows Dylan overcome with his new life and the fact that he knows his hero. It begins in homage, "This card kills fascists | I been drunk once, sunk twice," and continues, "I see Woody 4 times a week – I am learning his old songs from Marge, Harlow, Jodie and Jack Eliott [*sic*] – Jack is the wildest, … funniest, guitar playingest, … southernest, Brooklynest, Jewishest, next to me – I play my guitar and harmonica at the Commons place on Macdougal and people clap for me – Woody likes me – he tells me to sing for him – he's the greatest, holiest, godliest, one in the world. ... Dylan". It is a poignant note, with profound sincerity and elation at these life-changing events.

Within a few weeks, by Feb. 14, 1961, Dylan had already written his hallmark tribute to his chosen mentor figure "Song to Woody" and had given a signed copy of the lyrics to Bob and Sidsel Gleason, the couple who were

friends with and looked after Guthrie, bringing him to their own home on weekends.

Almost five years earlier in May of 1956, Woody Guthrie, 44 years of age, had been 'involuntarily checked into' Greystone Park Hospital with advanced Huntington's chorea. In 1952, his symptoms went misdiagnosed as alcoholism and schizophrenia and finally, linked to his family history, "an examining physician [in Brooklyn State Hospital] alluded to Huntington's disease but did not seem convinced of the diagnosis" (Ringman 2007: 242). In January 1952, Guthrie was already so ravaged by the degenerative disease that the producer Milt Gabler, who recorded two songs by Guthrie on January 7, 1952, Guthrie's last studio recordings (https://adp.library.ucsb.edu/index.php/mastertalent/detail/102548/Guthrie_Woody accessed: 12 July 2023), said in 1999 that if he had known how ill Guthrie was, he never would have scheduled the session. For further context on Guthrie's precipitous decline and sudden disappearance from the folk scene, an April 1955 article on Greenwich Village-1955 in *Cosmopolitan* magazine made "no mention of Ramblin' Jack Elliott working with Woodie Guthrie, probably because Guthrie was now an obscure figure in a local hospital" (Cohen & Donaldson 2014: 73, see also 59–60, 69, 72, 92).

On April 12, 1963, at New York's Town Hall, before 900 people, Dylan, stunningly, recited a poem of five pages in typescript, "Last Thoughts on Woody Guthrie." Guthrie would live four and a half more years after Dylan had publicly recited his "last thoughts" about Guthrie. Dylan is still active and performing over sixty years later, now mainly on piano (realizing his teenage aspiration to be Little Richard who had – according to an early tape of Dylan singing and playing piano as a teenager – "some kind of expression": Attwood 2020). Upon receiving news of Little Richard's death on May 10, 2020, Dylan wrote on social media: "He was my shining star and guiding light back when I was only a little boy. His was the original spirit that moved me to do everything I would do." This only goes to show that Dylan from the very beginning had broadly eclectic tastes and was aware that 'music' in its many forms encompassed the entirety of our human experience. He had no interest in permanently putting on any strait jackets regarding genres or themes. Nor did he aspire to becoming a second Woody acolyte like Jack Elliott.

In order to appreciate fully the remarkable effect that Guthrie–the legendary figure in his prime and his iconic songs, not the Huntington's ravaged 48-year-old man Dylan encountered in late January, 1961 in wintry New Jersey–had on Dylan and Dylan's equally remarkable decision not to continue walking along Woody's road, it is good briefly to consider Guthrie's timeline when Dylan (b. May 24, 1941) was coming of age.

Guthrie was born July 14, 1912 in Okemah, Oklahoma. He himself had early memories that his father Charley and mother Nora would "sing apart and together on hymns, spiritual songs, songs about how to save your lost and homeless soul and self. The color of the songs was the Red Man, the Black Man, and the White folks." This kind of universal compassion seeped as deeply into Guthrie's soul as "lust for the lure of the mines" "forms like a habit" in the hearts and souls of coal miners in the traditional classic "Dark

as a Dungeon" (https://dylanchords.info/00_misc/dark_as_a_dungeon.htm accessed: 12 July 2023) that Dylan performed in concert in 1975 and again in 1999–2000.

In 1952, when Guthrie was forty years old and had become, for fifteen some years, an established Hesiodic icon of those who were poor and misused by society in general and who were effectively imprisoned in their places, or worse, by those who held the greatest wealth and power, Guthrie was, as we have mentioned, finally tentatively diagnosed with the degenerative neurological disorder Huntington's chorea that he had inherited from his mother. Violent impulses, loss of control over thoughts and verbal expressions, erratic moods, rages, restless energies and breaking of social rules of behavior–in particular, regarding sexual *mores*, and falling into 'a sort of trance, and no one could reach him' (Bell 2012: 58 and n. 15) are symptoms of Huntington's chorea. These symptoms and worse were exhibited by Woody Guthrie's mother Nora and by Guthrie as detailed in the already cited superb succinct study by John M. Ringman, M.D. (Ringman 2007).

When Guthrie visited his mother in 1928 when she was forty years of age, she was unable to recognize him. About Woody's own creativity, Ringman (2007: 24) sums it up well: "Though it is difficult to say when or where Woody first wrote, heard, plagiarized, and recorded many of his songs, many of them were produced during World War II, in the 5 years [1941–46] preceding the unequivocal emergence of symptoms of HD." Guthrie's own Huntington's symptoms can be recognized with the power of hindsight even during his service in the Merchant Marine during WW II. One key symptom was noted by Woody's daughter Nora: Woody never played the same song the same way twice (quoted in Ringman 2007: 242), a characteristic of Dylan's own performance history.

Dylan went to New York City in January 1961 to see one person, a writer and singer of national renown who wrote and sang highly distinctive and warmly regarded songs about common people. In Dylan's own telling, the name Woody Guthrie had meant little to him until one day in the previous winter of 1959–60. In his later telling (Dylan 2004: 242–254), Dylan is sitting at the counter of Gray's drugstore in Minneapolis talking to Flo Castner "an aspiring thespian, odd looking but beautiful in a whacky way." She asks him if he has ever heard of Woody Guthrie. He says he has heard Guthrie only on some Stinson records where Guthrie performs along with the blind blues harp player and singer Sonny Terry and singer guitar player Cisco Houston. He has never heard Guthrie play straight, no chaser, solo, song after song. She takes him to her attorney brother's house and brings out "a Woody Guthrie set of about twelve double sided 78 records." He describes what happened next:

> "I put one on the turntable and when the needle dropped, I was stunned – didn't know whether I was stoned or straight. What I heard was Woody singing a whole lot of his own compositions all by himself. . . . songs like "Ludlow Massacre," "1913 Massacre," "Jesus Christ," "Pretty Boy Floyd," "Hard Travelin'," "Jackhammer John," "Grand Coulee

> Dam," "Pastures of Plenty," "Talkin' Dust Bowl Blues," "This Land Is Your Land."
>
> All these songs together, one after another made my head spin. It made me want to gasp. It was like the land parted. I had heard Guthrie before but mainly just a song here and there – mostly things that he sang with other artists. I hadn't actually heard him, not in this earth shattering kind of way. I couldn't believe it. Guthrie had such a grip on things. He was so poetic and tough and rhythmic. There was so much intensity, and his voice was like a stiletto…. The songs themselves, his repertoire, were really beyond category. They had the infinite sweep of humanity in them…. Woody Guthrie tore everything in his path to pieces. For me it was an epiphany, like some heavy anchor had just plunged into the waters of the harbor.
>
> That day I listened all afternoon to Guthrie as if in a trance and I felt like I had discovered some essence of self-command, that I was in the internal pocket of the system feeling more like myself than ever before…. A great curiosity respecting the man also seized me and I had to find out who Woody Guthrie was."

Elsewhere Dylan (2004: 229) sums up in one crowning metaphor the impact of hearing Guthrie sing his songs solo: "When I first heard him it was like a million-megaton bomb had dropped."

Dylan tells us that after his Guthrie vinyl epiphany, he went through Woody Guthrie's autobiography *Bound for Glory* "from cover to cover, like a hurricane, totally focused on every word, and the book sang out to me like the radio." "The songs made everything else come to a halt." Through Woody's songs, Dylan's "view of the world was coming sharply into focus." He listened again and again to Guthrie's records. He sang nothing but Guthrie songs "at house parties, in the coffee-houses, street singing, with [folk-blues singer Spider John] Koerner, not with Koerner – if I had a shower I would have sung them there, too."

Most remarkably, in light of our discussion of the fraternity of ancient Greek oral epic songsters known as the *Homeridae* or 'sons of Homer', is that Dylan (2004: 246) asserts that at the outset of his Guthrie-phase:

> "I said to myself I was going to be Guthrie's greatest disciple. It seemed like a worthy thing. *I even seemed to be related to him*. Even from a distance and having never met the man, I could perceive his face with a clearness. *He looks not unlike my father in my father's early days*. I knew little about Woody.
>
> One by one I began singing them all, felt connected to these songs on every level. They were cosmic. One thing for sure, Woody Guthrie had never seen nor heard of me, but it felt like he was saying, "I'll be going away, but I'm leaving this job in your hands. I know I can count on you." [Italics mine.]".

A decade ago (in 2013–2014), when I was first looking seriously at the profound sense of quasi-filial piety Dylan feels towards Guthrie, I tried to imagine what it would have been like for the zealous and energetic and talented Ξυλωδεΐδης, or 'son of Woody', who was the nineteen-year-old Bob Dylan to

travel halfway across the country in the wintry cold and make his way on buses four days later to a mental hospital in New Jersey and there meet his songster father. We now think we know, from the Sotheby's postcards discussed above, that Dylan did so immediately upon his arrival and caught Woody apparently on a good day and received his 'blessing' on Dylan's singing.

Early songs that we have of Dylan captured singing on tape in May and December 1961, his meeting-Guthrie year, are entirely traditional folk and blues songs. Of the fifty-one (51) songs, *sixteen* (16) are Guthrie songs, including four (4) songs about venereal disease from Woody's Huntington's Disease phase of strong preoccupation with sex, one of the symptoms of his neurological disorder. Only two songs are Dylan's compositions. Of these two, the masterful – I consider it incomparable – "I Was Young When I Left Home" (official lyrics https://www.bobdylan.com/songs/i-was-young-when-i-left-home/ accessed: 12 July 2023; official audio https://www.youtube.com/watch?v=K6scwWSgFvo accessed: 12 July 2023) is based in melody and in its wistfully nostalgic feeling upon Guthrie's "900 Miles," yet somehow surpassing it in depth of imaginative sympathy (Palaima 2012: 10–12). Dylan's twenty-year-old voice sounds worn out from care and work and disconnection from loved ones. He is able to channel the inner pain and soulful regret of the song's anonymous down-forever working man whose "mother is dead and gone and baby sister all gone wrong."

But by 1962 we have the following mix on bootlegs. None of the songs are by Woody Guthrie:

Finjan Club Montreal, Canada July 2, 1962.

Dylan songs: Death Of Emmett Till; Blowin' In The Wind; He Was A Friend of Mine (traditional copyrighted by Bob Dylan); Let Me Die In My Footsteps; Quit Your Lowdown Ways (Dylan under many influences).

Traditional: Rocks and Gravel (Brownie McGhee 1915–1996); Two Trains Runnin' (McKinley Morganfield = Muddy Waters 1915–83); Ramblin' On My Mind (Robert Johnson 1911–1938); Muleskinner Blues (Jimmie Rodgers 1897–1933).

Gaslight Tapes October 1962

Dylan songs: John Brown; Ballad of Hollis Brown; A Hard Rain's A-Gonna Fall; Don't Think Twice, It's All Right.

Traditional: Rocks and Gravel (Brownie McGhee 1915–1996); No More Auction Block; Barbara Allen; Moonshine Blues; Motherless Children; Handsome Molly; Cocaine; Cuckoo Is a Pretty Bird; West Texas; Kindhearted Woman Blues (Robert Johnson); See That My Grave Is Kept Clean (Blind Lemon Jefferson 1893–1929); Ain't No More Cane on the Brazos (Leadbelly also known as Huddie William Leadbetter 1885–1949).

On his officially released albums from these two years, we also see Dylan walking away from Guthrie's road. I italicize songs that are *not by Dylan*. There are no songs by Guthrie. And Dylan's own "Song for Woody" can be seen in its way as a song version of "Last Thoughts on Woody Guthrie."

Bob Dylan (1962) released March 19, 1962: *You're No Good*; Talkin' New York; *In My Time Of Dyin'*; *Man Of Constant Sorrow*; *Fixin' To Die*; *Pretty Peg-*

gy-O; *Highway 51*; *Gospel Plow*; *Baby, Let Me Follow You Down*; *House Of The Risin' Sun*; *Freight Train Blues*; Song To Woody; *See That My Grave Is Kept Clean*;

The Freewheelin' Bob Dylan (1963) released May 27, 1963: Blowin' in The Wind; Girl From The North Country; Masters Of War; Down The Highway; Bob Dylan's Blues; A Hard Rain's A-Gonna Fall; Don't Think Twice, It's All Right; Bob Dylan's Dream; Oxford Town; Talking World War III Blues; *Corrina, Corrina*; *Honey, Just Allow Me One More Chance* (trad. "unknown Texas singer named 'Henry'"); I Shall Be Free.

This brings us to the question towards which this entire paper has been pointing. How did Bob Dylan feel when he came face-to-face with the Woody Guthrie who was ravaged by Huntington's chorea for nine diagnosed years and probably, deducing from Guthrie's behaviors, had suffered its symptoms for another decade before that? Even forewarned that Guthrie was ill, Dylan must have felt, when he wrote that he visited Woody four times a week, at times a shocking contrast between the physically broke-down-engine of a man who could not play an instrument and could rarely speak intelligibly and the mental and spiritual image Dylan carried in his mind of a vibrant father figure who was dynamic and courageous and a widely celebrated champion of the downtrodden and made the world know in plain terms in his songs that greed and lust for power continued to destroy human beings who just want to have families and raise them decently through their own hard work.

The Guthrie Dylan knew face-to-face in Greystone Hospital he revered and still reveres. Folk songs, Woody's and those from Homer and Hesiod onward, prepare us for life's grim realities. Dylan (2004: 99) pulls no punches about Woody in Greystone: "The scene was frightful, but Woody Guthrie was oblivious to all of it. A male nurse would usually bring him out to see me and then after I'd been there a while, would lead him away. The experience was sobering and psychologically draining."

Typical of Bob Dylan, he took all this in. He wrote "Song to Woody," which famously on the Studs Terkel radio interview in May 1963, weeks after reading "Last Thoughts on Woody Guthrie" at the Town Hall Concert, he flatly refused to play (Scaduto 1971: 98–99). Dylan then charted his own path in continuing to sing truths about the powers that control human lives and to explore the mysteries that pervade the lives we live. He did this from his first official recording session onwards. In singing truth about the things that are and will be and 'are before' with his own being, Dylan needs the mother of Muses more than ever; and he still carries inside him the spirit of his own special *Doktorvater* as a true Ξυλωδεΐδης or son of Woody Guthrie.

Woody Guthrie died in Brooklyn State Hospital on October 3, 1967.

AFTERWORD

More than two years after incorporating the Sotheby postcards material into my thoughts here, I heard Anna Canoni, granddaughter of Woody Guthrie, deliver a keynote lecture at the World of Bob Dylan 2025 conference in Tulsa (Canoni 2025) on the topic of Bob Dylan's first meetings with Woody Guthrie.

I spoke with Anna after her talk to get things straight.

It is clear that Bob Dylan upon arrival in New York went to visit Guthrie's wife Marge with her family (including son Arlo) first thing and then, according to Marge, "he compassionately took time out to visit with her husband, Woody Guthrie, who was seriously ailing in a hospital." (Sanders 2016) This would have been on January 24 or 25, early enough to have Bob's next mailing back home postmarked January 26.

BIBLIOGRAPHY

Allen 1907
T.W. Allen, "The Homeridae", *The Classical Quarterly* 1, 2/3, Cambridge, 1907, 135–143.

Attwood 2020
T. Attwood, "Hey little Richard: the earliest Dylan song of which we have a copy", *Untold Dylan*, https://bob-dylan.org.uk/archives/17507 (accessed: 12 July 2023), November 7, 2020.

Aura Jorro, Bernabé, Lujàn, Piquero & Varias García 2020
F. Aura Jorro, A. Bernabé, E.R. Lujàn, J. Piquero & C. Varias García, *Diccionario Griego-Español Volume Anejo VII: Suplemento al Diccionario Micénico*, Madrid, 2020.

Beekes 2010
R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, vols. 1 and 2, Leiden-Boston, 2010.

Bell 2012
I. Bell, *Once Upon a Time*: *The Lives of Bob Dylan*, New York, 2012.

Bennet 2007
J. Bennet, "Representations of Power in Mycenaean Pylos: Script, Orality, Iconography", in: F. Lang, C. Reinholdt & J. Weilhartner (eds), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΡΙΣΤΕΙΟΣ. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros: Festschrift für Stefan Hiller zum 65*. Geburtstag, Vienna, 2007, 11–22.

Bennet 2014
J. Bennet, "Linear B and Homer", in: Y. Duhoux & A. Morpurgo Davies (eds.), *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and Their World,* Volume 3 (Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 133), Louvain-la-Neuve & Walpole, MA, 2014, 187–233.

Bradley 2004
E. Bradley, "*60 Minutes* interview with Bob Dylan", https://www.cbsnews.com/news/60-minutes-bob-dylan-rare-interview-2004/ (accessed: 12 July 2023), December 5, 2004.

Browne 2009
D. Browne, "Ramblin' Jack Elliott Tales from His Long and Winding Career", https://www.rollingstone.com/music/music-news/ramblin-jack-elliot-tales-from-his-long-and-winding-career-93845/ (accessed: 12 July 2023), June 23, 2009.

Canoni 2025
A. Canoni, "When Bob Dylan Met Woody: Hey, Hey Woody Guthrie, I Wrote You a Song," keynote lecture, The World of Bob Dylan 2025. https://dylan.utulsa.edu/wobd25-anna-canoni/

Cohen & Donaldson 2014
R.D. Cohen & R. Clare Donaldson, *Roots of the Revival*: *American and British Folk Music in the 1950s*, Urbana, Chicago & Springfield, 2014.

Cosmopoulos 2025
M. Cosmopoulos, *The World of Homer. Archaeology, Social Memory, and the Emergence of Greek Epic Poetry,* Cambridge University Press, 2025.

Dylan 1963
B. Dylan, "Last Thoughts on Woody Guthrie", https://www.bobdylan.com/songs/last-thoughts-woody-guthrie/ (accessed: 12 July 2023).

Dylan 2004
B. Dylan, *Chronicles, Volume 1*, New York, 2004.

Dylan 2020
B. Dylan, *Rough and Rowdy Ways*, cd, Columbia Records Group, 2020.

Dylan 2022
B. Dylan, *The Philosophy of Modern Song*, New York, 2022.

The Guardian Staff 2016
The Guardian Staff, "Leonard Cohen: Giving Nobel to Bob Dylan like 'Pinning Medal on Everest'", *The Guardian*, https://www.theguardian.com/music/2016/oct/14/leonard-cohen-giving-nobel-to-bob-dylan-like-pinning-medal-on-everest (accessed: 12 July 2023), October 14, 2016.

Guthrie 1976.
W. Guthrie, *Struggle*. Smithsonian Folkway Records FA 2485, Released with 12-page Booklet Liner Notes by Moses Asch, Washington, D.C. 1976.

Heylin 2020
C. Heylin, *The Double Life of Bob Dylan*: *A Restless, Hungry Feeling (1941-1966)*, New York, 2020.

Palaima 2011
T. Palaima, "Scribes, Scribal Hands and Palaeography", in : Y. Duhoux & A. Morpurgo Davies (eds.), *A Companion to Linear B Texts* (Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 127/2), Louvain-la-Neuve, 2011, 33–136.

Palaima 2012
T. Palaima, "Songs of the 'Hard Traveler' from Odysseus to the Never-Ending Tourist," *Modern Greek Studies Yearbook* 26-27 (2010/2011 [2012]), 189–207.

Palaima 2016
T. Palaima, "The Ideology of the Ruler in Mycenaean Prehistory: Twenty Years After the Missing Ruler", in: R. Koehl (ed.), *Studies in Aegean Art and Culture*: *A New York Aegean Bronze Age Colloquium in Memory of Ellen N. Davis*, Philadelphia, 2016, 133–158.

Palaima 2021
T. Palaima, "Caring for and Nourishing Animals and Humans in Linear B and Homer: Ideological Considerations", in R. Laffineur & T. Palaima (eds.), *ZOIA*: *Animal-Human Interactions in the Aegean Middle and Late Bronze Age* (Aegaeum 45), Leuven – Liege, 2021 379–394.

Portelli 2022
A. Portelli, *Hard Rain: Bob Dylan, Oral Cultures, and the Meaning of History*, New York, 2022.

Ringman 2007
J. Ringman, "The Huntington Disease of Woody Guthrie: Another Man Done Gone", *Cognitive and Behavioral Neurology* 20/4, 2007, 238–243.

Ruijgh 2004
C.J. Ruijgh, "The Source and Structure of Homer's Epic Poetry", *European Review* 12/4, 2004 527–542.

Sanders 2016
R. Leaman Sanders, "Bob Dylan's Pals and Me", April 25, 2016. https://www.facebook.com/groups/Dylan.Bob/posts/10154167688542220/

Scaduto 1971
A. Scaduto, *Bob Dylan*: *An Intimate Biography*, New York, 1971.

Sickinger 1994
J. Sickinger, Review of Thomas 1992, *Classical Philology* 89/3, 1992, 273–278.

Thomas 1992
R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece* (Key Themes in Ancient History 1), Cambridge and New York, 1992.

Thomas 2020
R.F. Thomas, "'And I Crossed the Rubicon': Another Classical Dylan", *The Dylan Review* 2/1, 2020, on-line journal https://thedylanreview.org/2020/06/12/and-i-crossed-the-rubicon-another-classical-dylan/ .

Whitley 2020
J. Whitley, "Homer and History", in: C. Pache, C. Dué, S. Lupack & R. Lamberton (eds.), *The Cambridge Guide to Homer*, Cambridge, 2020.

Young 2013
I. Young, *The Conscience of the Folk Revival*: *The Writings of Israel "Izzy" Young*, S. Barretta (ed.) (American Folk Music and Musicians, No. 18), Lanham, Toronto, Plymouth, UK, 2013.

Younger 1998
J. Younger, *Music in the Aegean Bronze Age* (SIMA Pocket 144), Jonsered, 1998.

Younger 2007
J. Younger, "The Mycenaean Bard: The Evidence for Sound and Song", in: S. Morris, & R. Laffineur (eds.), *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology* (Aegaeum 28), Lièg –Austin, 2007, 71–78.

NOTE: The Cleveland Museum of Art allows for downloading and use of these images in accordance with the Open Access initiative. See https://www.clevelandart.org/open-access .

https://doi.org/10.17234/9789533791128.34

Josip Parat

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3,
HR–10000 Zagreb

joparat@ffzg.unizg.hr

SPOLIA EPIGRAPHICA TRAGURIENSIA: STELA NUMERIJE NIKE

U radu se obrađuje stela Numerije Nike.[1] *Rimski grobni spomenik premješten je iz izvornog konteksta i ugrađen kao spolij u pročelje srednjovjekovne kuće u trogirskoj gradskoj jezgri. Na temelju izravnog uvida opisuju se fizička obilježja natpisnog i ikonografskog polja. Provodi se epigrafsko-onomastička analiza. Uvidom u sadržaj natpisa spomenik se okvirno datira u 3. stoljeće. Tumače se osnovna obilježja portreta smještenog podno stele. Cilj rada jest rasvijetliti komemorativne običaje u obiteljskom krugu i potpunije sagledati običaj spolijacije, široko raširen u Trogiru u rasponu od kasne antike do suvremenog doba.*

Ključne riječi: Trogir, spolij, epigrafija, grobni spomenik, natpis.

Ni mnogo ambicioznijim tekstom ne bih se mogao prikladno odužiti za sve što je profesorica Marina Milićević Bradač učinila za nas, svoje studente. Neka ovaj rad bude tek izraz poštovanja i trajne zahvalnosti.

Spomenička baština grada Trogira (grč. Τραγούριον, lat. *Tragurium*) pored ostalog obuhvaća sekundarno uporabljene rimske grobne natpise. Jedan takav natpis uzidan je kao spolij u pročelje srednjovjekovne kuće podignute nad helenističkom kulom (Sl. 1).[2] Smještena na katastarskoj čestici 3790 (606), to je treća zgrada slijeva prolazniku koji se kreće Gradskom ulicom k jugu.[3] U predromaničkom prizemlju zgrade, danas ugostiteljske namjene, ističu se tzv. vrata na koljeno.[4] Na pročelju prvoga kata nalazi se bifora, a zid iznad nje raščlanjen je prozorima s romaničkim lukovima (Sl. 2). Premda se ni gradski perimetar ni točan raspored ulica grčkog i rimskog Tragurija u punoj mjeri ne razaznaju, možemo pretpostaviti da se u neposrednoj blizini kuće u antici nalazio sjeverni ulaz u grad te u nastavku glavna poprečna ulica (*cardo*). Na ovakav raspored upućuju srednjovjekovni zahvati u gradsko tkivo, koji obično prate antički raspored (Suić 2003: 206–207; Babić 2016: 63–72; 79–82).

Kuća u koju je natpis uzidan smještena je na zapadnom kraju povišene ulice što se poput rampe pruža u smjeru istok-zapad. U sondažnim arheološ-

1 Članak je nastao kao rezultat istraživanja u okviru istraživačkog projekta „Novi životi antičkih natpisa: epigrafski spoliji na području srednje Dalmacije" (*EpiSpolia*). Projekt vodi izv. prof. dr. Dino Demicheli, a financira ga Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ IP-2019-04-3537). Srdačno zahvaljujem prof. dr. Ivi Babiću i prof. dr. Mariji Kolega na savjetima te Danieli Kontić na ustupljenoj građi iz Fototeke Muzeja grada Trogira.

2 Za nalaz helenističkog utvrđenja v. Bulić 1897: 136–137.

3 Za detalje v. mrežnu stranicu Državne geodetske uprave https://oss.uredjenazemlja.hr/map (pristup ostvaren 2. veljače 2023).

4 Posrijedi je otvor čiji luk presvođuje vrata i prozor bočno od njih.

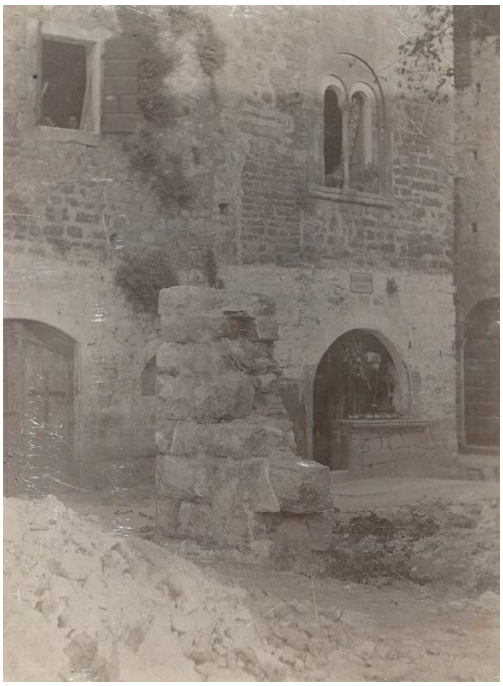

Slika 1. Ostaci helenističkog zida pronađeni 1897. g. (izvor: Fototeka Muzeja grada Trogira).

Slika 2. Srednjovjekovna kuća (lijevo) u čije pročelje je ugrađena stela (foto I. Babić)

kim istraživanjima provedenima 1979. g. ustanovljeno je da ulica prati liniju antičkih bedema pod njom (Babić 2002: 397–398). Unutrašnja strana bedema, zacijelo nastala nasipanjem, ukazivala je na rimski ili kasnoantički horizont. Vanjska je pak strana pripadala ranijoj, grčkoj fazi gradnje (Babić 2002: 399–400). Kuća je nesumnjivo podignuta na antičkim temeljima.[5] To potvrđuju dva reda masivnog bunjastog kamenja iznad razine uličnog popločenja. Razmjerno veliki vapnenački blokovi priklesani su na rubovima i imaju naglašena ispupčenja na čeonoj strani. Sve zajedno ostavlja dojam čvrsto zidane kamene građevine.

Dobro je poznato da su kasnoantički žitelji dalmatinskih gradova u nemirnim okolnostima podizali nove i obnavljali postojeće obrambene strukture (Suić 2003: 349–354). Budući da je katkad u pitanju bio sam opstanak grada – a rad je iziskivao golemu količinu materijala – žurno su dograđivali rabeći priručnu građu, često bez pretjerane preradbe.[6] Odatle slijedi da je ponovno korištenje kamene građe u tadašnjim okolnostima prvenstveno bilo motivirano pragmatičnim razlozima.[7] Kasnije, pri adaptaciji i dogradnji srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih zdanja, kojekakvo kamenje s plastičnom ornamentikom ili bez nje ugrađivano je u podna popločenja crkava, u pročelja privatnih i javnih zgrada ili na zaklonjena i manje vidljiva mjesta. Sagledavajući spolije u pročeljima privatnih kuća, možemo reći da je njihova ugradnja pored funkcionalnih počela poprimati i snažna simbolička i estetska svojstva. Taj je fenomen

5 Da se kuća nalazila na ostacima antičkih bedema, crtežom prikazuje Faber 1976: 240, Sl. 6b.

6 Za spolijaciju nakon izmaka antike v. Babić 2006, Demicheli 2017; Babić 2023; Jović Gazić 2023; Za taj fenomen u kasnoantičkom Trogiru v. Kovačić 1994.

7 Usp. Babić 2006: 94.

Slika 3. Stela i portret žene ugrađeni kao spoliji (foto J. Parat)

Slika 4. Portret žene ugrađen kao spolij (foto J. Parat)

prepoznat u literaturi i ogleda se u običaju ugrađivanja spolija u aranžmanima poput pastiša (Babić 2021: 388–389). Vrlo zanimljiv primjer takvih zahvata u srednjovjekovnom Trogiru pruža kuća (kat. čest. 540) na kojoj se vide četiri ulomka uzidana kao aranžman (ranosredonjvojekovni ulomak arhitrava, gotički prozor, polustupić i reljefna ploča).

Sličnu sklonost postavljanju raznorodnih spolija (doduše s manjom količinom građe) vidimo na kući u koju je ugrađena stela Numerije Nike. Naime, svega 10 cm ispod stele uzidana je reljefno izrađena kamena glava. Posrijedi je djelomično oštećen ženski individualni portret privatnog karaktera. Glavu nadsvođuje polukružno polje, tj. svod arhitektonske niše. Portret je izrađen u vapnencu i pokazuje crte provincijske naivnosti. Po svemu sudeći to je rad lokalne klesarske radionice. U fizionomijskom smislu portret je ponešto nezgrapan. Frontalno postavljeno lice ozbiljnog izraza ima donekle izglačanu površinu. Okrugle, rastvorene i krupne oči s urezanim šarenicama i zjenicama dosta su shematizirane i prilično odudaraju od realnosti. Od korijena nosa do uglova usana pružaju se labionazalne bore. Nos, usta i brada znatno su oštećeni. Na glavi se razaznaje valovita kosa koja se češlja odostraga. Frizura se donekle izlizala, ali se jasno uočava pletenica ovijena poput obruča oko glave, čitavom širinom tjemena. Iznad pletenice uočava se izdignuta kosa. Žena nosi naušnice. Kubični oblik glave, ukočen pogled i izduženo lice s naznakama mlohave muskulature odaju značajke kasne rimske portretistike. Odatle se čini da portret kronološki pripada kasnom 3. ili 4. stoljeću.

Dimenzije i stilska obilježja portreta i stele upućuju na to da ta dva komada nisu tvorila isti spomenik. S obzirom da se jasno nazire zalučena portretna niša, moguće je da glava potječe sa spomenika sepulkralnog karaktera. Spomenici s takvim portretima u Dalmaciji se javljaju u drugoj polovini 2. stoljeća i ostaju u uporabi do konstantinovskog razdoblja (Cambi 2010: 61). U tom smislu predložena datacija portreta uklapa se u doba raširene uporabe

takvih reljefa u Dalmaciji. Tražimo li pak izvorno mjesto ovog portreta, izgledan kandidat bio bi pokrov sarkofaga. Portret je na njemu mogao biti uklesan u bočni akroterij. Ne treba odbaciti ni mogućnost da je potret tvorio ugradbeni nadgrobni reljef od kojeg se sačuvao tek manji dio likovnog polja. Sudeći po obliku ulomka, prva se mogućnost čini vjerojatnijom. Inače, sahrana u reljefno obrađenim sarkofazima bila je povlastica imućnijih slojeva rimskoga društva. Lako je moguće da je vlasnik srednjovjekovne kuće dao ugraditi dio antičkog sarkofagâ ne bi li se afirmirao kao dobrostojeći pripadnik društvene elite. To znači da je ugrađeni spolij imao dekorativnu i simboličku svrhu.[8]

Slika 5. Stela Numerije Nike (foto J. Parat)

Iznad portreta nalazi se antička stela pravokutnog oblika i nearhitektonskog tipa. Stela je ugrađena u srednjovjekovnu kuću s očitom namjerom da bude vidljiva. Nekoliko činjenica potkrepljuje tu tezu. Stela je ikonografskim i natpisnim poljem okrenuta prema van i uspravno je orijentirana. Premda se ne nalazi u visini očiju bližeg promatrača, dovoljno se jasno ističe na zgradi da je prolaznik može uočiti s glavne gradske ulice. Simetrično je postavljena iznad jednodijelnog, lučno nadsvođena prozora. Lako je moguće da je ugradnjom stele vlasnik srednjovjekovne kuće izrazio vlastit status i moć, a možda i naklonost antičkoj baštini.

Načinjena od vapnenca, stela je osmišljena kao uspravno postavljena ploča. Ta se koncepcija zadržala i pri njezinoj sekundarnoj uporabi. Visoka je 53 cm, široka 40 cm, a debljinu joj nije moguće izmjeriti. Zub za usađivanje u postolje nije se sačuvao. Riječ je, dakle, o razmjerno nevelikoj steli, kakve su uglavnom bile svojstvene kasnom principatu. Izuzmemo li dva okrhnuća, jedno manje na desnom boku, a drugo oveće na dnu, čeoni dio razmjerno je dobro očuvan. Lice uzidanog spomenika prošarano je udubinama ili alveolama škrapastog oblika. Manja ali zamjetna oštećenja protežu se po rubovima. Pored oštećenjâ, površinu donekle nagrđuju onečišćenja u obliku kalcitnih i bioloških nakupina. Slijevanje oborinske vode niza zid kuće u koju je uzidana dovelo je do pojave alaga i lišajeva. Na površini natpisa vidi se pukotina na potezu od šestog retka do dna.

U kompozicijskom smislu prednju stranu stele čine dva dijela. Gornji dio zauzima skulptorski obrađeno dekorativno polje. Umjesto uobičajenijim trokutastim zabatom, stela završava uokvirenim frizom u obliku reljefne trake. Sâm oblik dekorativnog polja pomaže u tipološkom određenju spomenika. Prema tome kriteriju ploču možemo svrstati u profilirane pravokutne stele.

8 Za različite načine uporabe spolija v. Kinney 2006: 246–247.

Friz visok 10 cm pokriva čitavu širinu spomenika i ispunjen je reljefno stiliziranim vegetabilnim ukrasom. Svijene vitice s biljnim čaškama, listovima i tankim izbojcima šire se u spirali. Ispod friza nalazi se natpisno polje u obliku jednostavne, pravokutne ravne plohe. Polje sa svih strana obrubljuje jednostruka žljebasta profilacija izvan koje se pružaju ravne trake. Širina lijeve i desne trake iznosi 3 cm. Kraće oštećenje od nekoliko centimetara vidi se u visini bočne desne obrubne profilacije.

Latinski natpis raspoređen je u osam redaka. Iako biološke nakupine otežavaju čitanje, tekst natpisa u cjelini je čitak. Na gornjoj traci, neposredno ispod friza, opaža se posvetna formula *D(is) M(anibus)*. Slova formule oblikom su prilagođena širini trake u kojoj se nalaze. Visoka su 2.5 cm i za centimetar su niža od slova glavnog teksta natpisa. Slova drugog pokraćenog izraza, *b(ene) m(erenti) p(osuit)*, visoka su 2.5 cm.

Natpis je uklesan kvadratnom kapitalom kvalitetne izradbe. Slova su u posljednjem retku odijeljena rastavnim znakovima. Uredan slovni duktus, uporaba rastavnih znakova i različita visina slova po redovima ostavljaju dojam da je natpis klesao vješt majstor. Tekst natpisa glasi:

D(is) M(anibus)
Num{a}eriae
Nicini
Aurelius
Maximus
coniugi
rarissim(a)e
b(ene) m(erenti) p(osuit)

Prijevod: *Bogovima Manima. Numeriji Niki, zaslužnoj supruzi, kakve su veoma rijetke, dao je postaviti Aurelije Maksim*.

Na natpisu se zamjećuju tri ligature. U drugom retku prva dva slova gentilicija *Numaeria* tvore ligaturu tako što je desna hasta salova *N* blago zakrenuta udesno. Potom slijedi ligatura triju slova (*M*, *A* i *E*). Srednja hasta drugog slova umetnuta je u slovo M, a okomita hasta trećeg slova spojena je s desnom uspravnom hastom prvog slova. U četvrtom retku opaža se spoj *A* i *V*. Premda je na natpisnom polju bilo dovoljno mjesta za klesanje svih slova, majstor je ciljano uklesao slova u ligaturama da izbjegne prelazak dijela riječi u novi redak. Zacijelo je računao da će epigrafski tekst tako dobiti na vizualnoj ujednačenosti.

Sadržaj natpisa jezgrovit je i uobičajen za rimske epitafe. U obrubnoj traci, kako rekosmo, nalazi se posveta bogovima Manima u pokraćenom obliku. Općenito govoreći, zaziv bogova Mana na grobnim spomenicima iz Dalmacije sporadično je zastupljen od kraja 1. stoljeća, a na stelama se susreće od početka 2. stoljeća. Formula se ustalila sredinom 2. stoljeća, posve je uobičajena je u 3. stoljeću, a mjestimice se javlja i kasnije (Kurilić & Serventi 2024: 213-216). Prema tome, njezina pojava može pomoći u okvirnoj dataciji Numerijine stele, čemu ćemo se vratiti u nastavku rada.

Iz teksta doznajemo da je Aurelije Maksim podigao spomenik supruzi Numeriji Niki. U pisanju pokojničina gentilicija zamjećuje se pojava hiperko-

rektizma u vokalizmu (*Numaeriae* umjesto *Numeriae*). Hiperkorektizam se na rimskim natpisima javljao bilo iz nesigurnosti u vezi s pravilnom uporabom dvoglasa *ae*, bilo iz neutemeljenog pribjegavanja učenom stilu, što je rezultiralo njegovim bilježenjem na nepotrebnim mjestima. Ukupno uzevši, ta pojava nije neuobičajena na natpisima iz Dalmacije i pretežno se javlja u kasnom principatu.[9] Pokojničino gentilno ime najzastupljenije je na natpisima u Italiji i zapadnim provincijama, napose u Hispaniji i Narbonskoj Galiji (Alföldy 1969: 103, *s. v. Numerius*; OPEL III, 106, *s. v. Numerius*). U Dalmaciji se susreće svega pet puta: triput ga nose žene, a dvaput muškarci.[10] Od toga je jednom, kao u trogirskom slučaju, popraćen kognomenom grčkog postanka.[11] Posrijedi je natpis uklesan na dužoj strani jednog salonitanskog sarkofaga i posvećen stanovitoj Numeriji Ireni (*Numeriae Irenini*).[12] Činjenica da Irena sa salonitanskog i Nika s trogirskog natpisa dijele isti, inače u Dalmaciji krajnje rijedak gentilicij, te da obje imaju također rijedak dativni nastavak ženskih imena *-ini*, a kako ćemo vidjeti kasnije i datacija, mogle bi ukazivati na to da su dvije pokojnice povezane. Nažalost, to ne možemo potkrijepiti nepobitnim dokazom. U svakom slučaju, upadljivo je da ni u jednoj drugoj latinofonoj provinciji nije zabilježena kombinacija necarskog gentilicija *Numerius* i kognomena grčkog postanka u ženskom imenskom obrascu.

U jezičnom smislu zanimljiv je oblik *Nicini* u kojem se javlja pokojničin kognomen. Pored ovog natpisa, oblik *Nicini* potvrđen je još dvaput na teritoriju Salone.[13] Jednom se – također u Saloni – susreće oblik *Niceni*.[14] Osim spomenuta četiri slučaja iz Dalmacije, ovakav dativni nastavak javlja se još jedino u Italiji, gdje je dokumentiran triput.[15] Jezično gledano, oblik *Nicini* zapravo je nepravilnost u deklinaciji (heteroklizija) grčkog ženskog imena *Nice*. Naime, analogijom prema latinskim oblicima na *-o, -onis* (npr. *Otho, Othonis* ili *Naso*, *Nasonis*), javljaju se oblici na *-a, -anis* ili na *-e, -enis* u slučaju grčkih ženskih

9 Obično se javlja u osobnim imenima (npr. *Saecundinus* umjesto *Secundinus*, *Paetilius* umj. *Petilius*, *Paetronius* umj. *Petronius*), *Gaemilia* umj. *Gemilia*). Usp. Zović 2015: 172.

10 Natpisi potječu iz Salone (CIL III 9240), s Visa (CIL III 3078), iz Makarske (CIL III 1896), iz Dokleje (ILJug 1835) i iz Splita (Demicheli 2016). Od pobrojane građe najviše je zanimanja pobudio izgubljeni građevinski natpis podignut u čast Kvinta Numerija Rufa, isejskog patrona koji je 55. pr. Kr. o vlastitom trošku dao obnoviti tamošnji trijem (CIL III 3078). Tri se natpisa datiraju do sredine 2. stoljeća (CIL III 1896, ILJug 1835 i Demicheli 2016), a preostali natpis (CIL III 9240) potkraj 3. stoljeća.

11 CIL III 9240.

12 BASD 9, str. 49, br. 24. Taj se natpis samo na osnovi imena *Irene* ranije smatrao kršćanskim. Tako Mommsen (CIL III 9240) taj natpis komentira riječima *Christiana videtur*. Vidi i opasku u Alföldy 1969, 223. Revidirajući građu, urednici zbirke *Salona IV* kronološki su ga svrstali na izmak 3. stoljeća (v. Salona IV, 123–124). Datacija se zasniva na formulaciji natpisa (*Numeri(a)e Irenini / matri dulcissim(a)e / Coelius Euhippius / posuit*) i na vrsti kamene podloge (ulomak ploče sarkofaga).

13 CIL III 13013 i ILJug 2175.

14 CIL III 2503. Usto se u Saloni susreće i oblik *Stratoniceni* (CIL III 2376).

15 Potvrđeni su po jednom u Akvileji (InscrAqu. I 785), Mutini (CIL XI 871) i u unutrašnjosti Kampanije (CIL IX 2416).

imena. Tako su recimo u Italiji potvrđeni oblici u kosim padežima *Cypareni* (od *Cypare*) ili *Barbani* i *Barbanem* (od *Barba*).[16] Sva je prilika da analogno toj pojavi valja tumačiti i pojavu oblika *Niceni*, tj. *Nicini* na trogirskoj steli.

Kognomen *Nice* latinizirana je inačica grčkog imena Νίκη u značenju *pobjeda*. Poput također raširenih imena Ἐλπίς, Τύχη ili Εἰρήνη, i ovo se vlastito ime tvori od apstraktne imenice u značenju nekog pozitivnog svojstva. Νίκη je panhelensko ime, široko rasprostranjeno tijekom helenističkog i carskog razdoblja. Ime je potvrđeno nekoliko stotina puta na grčkim natpisima. Čini se da je osobito bilo popularno u Makedoniji i u zapadnom priobalju Male Azije.[17] Na latinskim natpisima kognomen *Nice* (zajedno s različitim izvedenicama) javlja se najmanje sto šezdeset i četiri puta.[18] U Dalmaciji je izdvojen na devet natpisa, od kojih osam potječe iz Salone, a jedan iz Narone.[19] Na tim natpisima uglavnom se čitaju nepravilni oblici *Nicini* ili *Niceni*, dok se oblik *Nice* javlja samo jednom.[20] Usto što potvrđuje da je – za razliku od drugih provincija – u Dalmaciji prevladavao oblik *Nicini* umjesto *Nicae*, trogirski natpis govori ponešto o jeziku lokalnih žitelja. Varijanta *Nicini* (umjesto *Niceni*) pokazuje da je u govoru došlo do itacizma, tj. do promjene izgovora grafema η iz dugog otvorenog *e* u kvantitativno neutralno *i*. Ta je promjena obilno evidentirana širom grekofonog svijeta od helenističkog doba, a sudeći po epigrafskim i literarnim svjedočanstvima, uobičajila se tijekom carskog doba. Povrh trogirskog spolija, varijanta *Nicini*, kako vidjesmo, javlja se na dvama salonitanskim natpisima iz 2. ili 3. stoljeća (v. bilj. 13). Također smo vidjeli da je u Dalmaciji zabilježena i inačica istog ženskog imena, na kojoj barem prividno nije proveden itacizam (*Niceni*). Pokušavajući obrazložiti tu pojavu, možemo reći kako je moguće da je samo dio žitelja Dalmacije tijekom carskoga doba dosljedno provodio itacizam, dok se drugi dio stanovništva još uvijek vodio klasičnim izgovorom. Kombiniramo li, dakle, trogirski natpis i svu netom spomenutu salonitansku građu, nameće se zaključak da grafija odražava promjene u vokalskom sustavu grčkog jezika carskoga doba.

Dodatna je zanimljivost to što se u Dalmaciji nastavak *-ini* (u kojem je, kako vidimo, također proveden itacizam) javlja i kod drugih imena nastalih od ap-

16 CIL X 5797; 5859; 6402; VIII 383. Pojava je potvrđena i u literarnim vrelima, npr. *nomine Marthane* (od nom. *Martha*; *Peregr. Eger*. 23, 3). Detaljnije v. u Väänänen 2006: 109.

17 Mrežni pretraživač grčkih osobnih imena donosi 247 natpisa s imenom Νίκη, od čega 132 potječu iz carskoga doba (prema: https://www.lgpn.ox.ac.uk/; pristup ostvaren 5. veljače 2023). Za tiskanu zbirku v. LGPN I-Vb.

18 Podatak preuzet s EDH (pristup ostvaren 5. veljače 2023). Za tvorbene izvedenice imena Νίκη v. Bechtel 1917: 331–335.

19 Za Salonu v. CIL III 2503; 2620; 9001; 9095 i 13013; ILJug 692; 2175 i 2738. Za Naronu v. CIL III 1839.

20 CIL III 9095 (Salona). Posrijedi je posveta *Fl(aviae) Nice*. Prema pravilima latinske deklinacije, grčko žensko ime *Nice* u dativu glasi *Nicae*. Pa ipak, na natpisima ga gotovo nikad ne nalazimo u takvom obliku u kosim padežima. Jedini poznati slučaj dativa *Nicae* zabilježen je na natpisu iz Norika (CIL III 4927). Moguće je da je dativni oblik *Nice* u salonitanskom slučaju klesarska greška nastala pod utjecajem govornog jezika na pisani izraz. U govoru je, naime, provedena monoftongizacija (*Nicae* → *Nice*) i to se lako moglo odraziti na tekstu natpisa.

straktnih imenica. Tako, recimo, susrećemo već spomenuto žensko ime *Irene*, u Saloni zabilježeno kao *Irenini* (CIL III 9240), ali i žensko ime *Tyche*, na natpisu iz Žrnovnice zabilježeno kao *Thycini* (AE 2006, 1016).

Dedikantov gentilicij *Aurelius* najučestalije je gentilno ime na rimskim natpisima. Premda je i uoči Karakalina edikta (*constitutio Antoniniana*, 212. g.) bio razmjerno čest carski gentilicij, nema sumnje da svoju raširenost na natpisima duguje učincima te odredbe. Shodno tome, postavljač natpisa Aurelije Maksim mogao je biti dionik tog procesa. Gledajući općenitu zastupljenost cjelovitih i pokraćenih inačica imena *Aurelius* na natpisima, donekle je neuobičajeno da se taj gentilicij na trogirskoj steli javlja u cjelovitom, a ne u skraćenom obliku. Nije isključeno da je klesar zabilježio puni oblik imena radi estetske ujednačenosti natpisnog polja. Na taj način svaka nepokraćena riječ zauzima po jedan redak, što je u skladu s prethodnim opažanjima o uporabi ligatura radi vizualne ujednačenosti teksta.

Kognomen *Maximus* epigrafski je najrasprostranjenije rimsko doime uopće, čak i ako mu ne pribrojimo varijante *Maxumus* ili *Maxsimus* (!) i izvedenice *Maximinus* i sl. Na tlu provincije Dalmacije taj se kognomen javlja barem 174 puta i zastupljen je na 160 rimskih natpisa (Alföldy 1969: 242–245; OPEL III, 70–72, *s. v. Maximus*). Poznato je da su ga razmjerno često nosili žitelji domaćeg podrijetla. Kako je svojedobno uočio Duje Rendić-Miočević (1965 [1989]: 777–784), u tom imenu ogleda se domaća antroponimija koju je obuhvatila *interpretatio Romana*. Naime, kognomen *Maximus* (kao uostalom i *Valens*, *Firmus*, *Rufus* ili *Proculus*) na dalmatinskoj natpisnoj građi iz 1. stoljeća obično se javlja u kombinaciji s imenom lokalnog postanka. Lokalno ime u takvim je slučajevima u pravilu stajalo u filijaciji, iz čega proizlazi da je njegov nositelj bio peregrin, slobodan od rođenja. Tako je, prema Rendićevu uvjerenju, rimsko doime Maksim u stvari predstavljalo kalk ilirskog imena istog značenja (Rendić-Miočević (1965 [1989]: 781). Iako nema sumnje da je nakon donošenja Karakalina edikta već daleko uznapredovala razgradnja domaće onomastike, pojava ovako učestalog doimena među domaćim žiteljima daje naslutiti da je i ovaj Aurelije Maksim bio čovjek lokalnog podrijetla. Drugim riječima, kombinacija dedikantova gentilnog imena i kognomena upućuje na masovno stjecanje civiteta među domaćim stanovništvom.

Poput dobrog dijela rimskih epitafa i Numerijin je natpis formulaičan. Sadrži uobičajene kratice i epitete koji opisuju pokojničin odnos s dedikantom. Takvi izrazi zauzimaju početak i kraj teksta, i po tome trogirski natpis ne odudara od velikog dijela rimske funerarne građe. Pokraćeni su uvodni zaziv bogova Mana i zaglavni izraz *b(ene) m(erenti) p(osuit)*. Od epiteta su zastupljeni *rarissima* i *bene merens*. Superlativ *rarissimus* upućuje na to da je pokojnica u očima svoga supruga utjelovljavala izvanredne osobine. Taj se epitet javlja srednjom učestalošću na natpisima i skromnije je zastupljen nego *carissimus*, *piissimus* (*pientissimus*) ili *dulcissimus*. U Dalmaciji je potvrđen na dvadeset šest natpisa.[21] Obično se susreće na spomenicima koje podižu uzajamno supruž-

21 EDH (pristup ostvaren 7. veljače 2023).

nici, pri čemu češće opisuje žene nego muškarce.[22] U jezičnom smislu riječ *rarissim(a)e* pokazuje odstupanje od književne inačice klasičnog latiniteta. Ta pogreška u pisanju može se pripisati monoftongizaciji dvoglasa *ae* u *e*. Monoftongizacija je inače široko rasprostranjena pojava u pučkom latinskom (*sermo vulgaris*) i upućuje na izgovor latinskog jezika među lokalnim žiteljima. Govornici su se vjerojatno u početku kolebali u pisanju dvoglasa, da bi s vremenom potpuno zamijenili *ae* s *e*. Već spomenuti oblik *Numaeriae* umjesto *Numeriae* i *rarissime* umjesto *rarissimae* rezultat su iste nesigurnosti klesara ili naručitelja u pisanju klasičnog latinskog izraza.

Epitetom pak *bene merens* opisuju se zasluge pokojnika u očima dedikanta (primjerice patronove zasluge prema oslobođeniku ili prijateljski odnos uzajamnog poštovanja).[23] Prema istraživanju Hanne S. Nielsen (1997: 179) taj epitet prvi je po učestalosti u zbirci CIL VI. Gledamo li vrstu pokojnikova odnosa s komemoratorom, *bene merens* najčešće se rabio u obilježavanju patronsko-oslobođeničkih odnosa. Unutar obitelji najuobičajeniji je bio među supružnicima. Štoviše, kad je na supružničkim natpisima zabilježen samo jedan epitet, to je u 42% slučajeva upravo *bene merens* (Nielsen (1997: 182–184).[24] To pokazuje da su dedikanti posezali za epitetima prema tipu svojeg odnosa s pokojnikom. Aurelije Maksim u ovom slučaju vjerojatno je odao priznanje supruzi (*coniugi*) za zasluge u obdržavanju bračnih dužnosti. Općenito govoreći, službena je rimska država tradicionalno gajila senzibilitet prema ženama koje su ispunile očekivane uloge u braku i rađanju djece.[25] Dedikant je očito procijenio da je u tom smislu njegova supruga zaslužila spomenik. Uostalom, svrha epitafa Numerije Nike bila je obilježiti njezin odnos i status spram muža, izostavljajući pritom podatke o njezinoj osobnosti i postignućima. Uloga supruge bila je zapravo jedina odrednica vrijedna komemoriranja, a sve ostalo na natpisu je svedeno do nepostojanja. Dakako, otvoreno je pitanje u kojoj mjeri ovaj i slični epiteti ilustriraju stvarne, a u kojoj poželjne ili društveno prihvatljive ljudske osobine. Štoviše, izraz *bene merens* (znatno rjeđe kao inačica *bene meritus*) toliko je široko rasprostranjen na natpisima da služi manje kao epitet, a više kao uobičajena zaglavna formula lišena dubljeg značenja. Usto što se najvećim dijelom nalazi na kraju natpisa, na to upućuje činjenica da se u Dalmaciji gotovo

22 Osam epiteta *rarissimus* namijenjeno je muškarcima, a osamnaest ženama. Prema EDH (pristup ostvaren 7. veljače 2023).

23 Autor temeljne studije na tom području (Harrod 1909: 1) ustvrdio je da se *bene merens* spominje na natpisima s tolikom učestalošću da pojedinačne primjere nije ni potrebno zbrajati. Za razliku od natpisa, na kojima se epitetom *bene merens* opisuje odnos u obitelji i izvan nje (osobito odnos oslobođenika i patrona), u literarnim vrelima taj se epitet prvenstveno odnosi na odnose izvan obitelji. Tako Ciceron (*De prov. cons*. 24, 2) piše: „*Nemini ego possum esse bene merenti de re publica non amicus*" (Onome tko je zaslužan za Republiku ja samo mogu biti prijatelj).

24 Za slučaj Galije i Germanije v. Mathieu 2011: 195–215.

25 Primjerice, Augustove odredbe *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (18. pr. Kr.) i *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* (17. pr. Kr.) predviđale su ženama dodatna prava prema broju djece. Slobodno rođene žene koje su rodile troje zakonite djece više nisu trebale skrbnika. Neudane pak žene i mlade udovice koje se nisu ponovno udale bile su lišene prava na nasljedstvo i bilo im je zabranjeno pribivati javnim igrama.

šest puta češće rabio u pokraćenom (kao *b. m. p.* ili *b. m. f.*, tj. *bene merenti posuit* ili *bene merenti fecit*) nego u punom obliku.[26] Temeljem tako formulaične uporabe čini se da epiteti malo govore o stvarnoj međuljudskoj bliskosti pojedinaca koji su zabilježeni na natpisima. Primijenimo li taj zaključak na trogirsku stelu, možemo razložno pretpostaviti da izrazi *D(is) M(anibus)* i *B(ene) m(erenti) p(osuit)* služe kao puki pokazatelji početka i kraja teksta natpisa, pogotovo stoga što su to jedini pokraćeni dijelovi natpisa. Samo manjim dijelom ti izrazi predstavljaju odraz dedikantovih dubljih uvjerenja.

Suprug je uz ženino ime dao uklesati apoziciju *coniunx*. Uz termine *uxor*, *marita* i rjeđe *amica*, to je uobičajen način imenovanja supruge u zakonitom braku rimskih građana.[27] Iako pojava ovih termina na natpisima nije nepobitan dokaz da su supružnici imali pravo sklapanja punopravnog braka (*conubium*), imenski obrasci supružnikâ ipak upućuju na to. U svakom slučaju, *coniunx* je na natpisima – za razliku od literarnih vrela – značajno češće zastupljen nego *uxor* ili *marita*.[28] Sudeći po digitalnom pretraživaču rimskih natpisa, na jedan natpis s terminom *uxor* u Dalmaciji dolaze otprilike dva i pol natpisa s terminom *maritus* ili *marita* te četiri natpisa s terminom *coniunx* (za oba spola!).[29] Odatle slijedi da trogirski natpis ni u tom pogledu na odudara od većine dalmatinske građe. Pokojničin imenski obrazac (*Numeria Nice*) pokazuje da je bila slobodna, ali nije sigurno je li rođena kao slobodna (*ingenua*) ili je slobodu stekla za života.

Dedikant nije izrijekom naveo da je spomenik podignut za njegova i supruzina života. Međutim, činjenica da je propustio navesti ženine godine života te da nije posegnuo ni za pridjevom *defunctae*, kojim bi nedvosmisleno pokazao da je preminula, ide u prilog tumačenju da je spomenik izrađen dok su supružnici bili na životu.

Prema dimenzijama stele i na temelju provedene epigrafsko-onomastičke raščlambe spomenik možemo datirati najranije u kasni principat. Paleografske karakteristike ne dopuštaju preciznije kronološko određenje spomenika. Uzevši u obzir to da je dedikant oslovljen u sustavu *duo nomina* s izostankom filijacije, stelu bismo mogli datirati u drugu polovinu 3. ili eventualno u početak 4. stoljeća.

Na koncu se postavlja pitanje provenijencije spomenika. Budući da je izrađen od vapnenca, gotovo je sigurno bio isklesan u domaćoj radionici. Tragurij je raspolagao vlastitim klesarskim radionicama.[30] Razumno je pretpostaviti da se stela Numerije Nike izvorno nalazila *in loco*, tj. na rimskoj nekropoli Tragu-

26 Prema EDH, odnos je 622:107 natpisa (pristup ostvaren 6. veljače 2023).

27 Postojale su i druge zakonski priznate zajednice u čija obilježja ovdje na ulazimo. U tim se zajednicama žena obično oslovljava kao *contubernalis, concubina, compar* ili *mulier*.

28 Za razlike u učestalosti termina na natpisima i u literarnim vrelima v. Treggiari 1991: 7.

29 Prema EDH (pristup ostvaren 6. veljače 2023). Termin *coniunx* pobrojan je 632, *maritus* ili *marita* 248, a *uxor* 148 puta.

30 Potvrdu za to nalazimo na sarkofagu datiranom po konzulima u 438. godinu. Na sarkofagu stoji da je stanoviti Arpacijan svojoj supruzi Maksimili kupio kameni sanduk od klesara Projekta (*a Proiecto lapidario*; CIL III 14929 = AE 1900, 140).

rija, ili možda na jednoj od nekropola obližnje Salone. Antičke su se nekropole prostirale nadomak naseljenih mjesta, obično duž prometnica (*Gräberstrasse*) ili uz križanja na gradskim agerima (Toynbee 1971; Von Hesberg & Zanker, 1987). Nekropola Tragurija nalazila se u Malom polju (tj. na kopnu sjeverno od grada), uz putove koji su vodili prema Jaderu, Saloni ili zaleđu. Funerarni nalazi uglavnom potječu s predjelâ Travarica-Ošljak i Dobrić, i datiraju iz širokog razdoblja od 1. do 6. stoljeća (Bulić 1901; 1904; Slade Šilović 1952; Bilić 2012). Mahom su pronađeni u sklopu zaštitnih istraživanja koja se periodično provode od sredine 20. stoljeća. Uz dječje grobove u amforama, zastupljene su grobne rake obložene crjepovima i kamene urne. Sukladno rimskim običajima u netom spomenute urne polagane su staklene ili keramičke posude (*olla cineraria*) s pepeonim i koštanim ostacima. Među pokretnim materijalom izašle su na vidjelo keramičke svjetiljke, manje staklene posude (balzamariji), toaletni pribor, predmeti za igru i nakit. Imućniji građani pokapali su se u sarkofazima, koji ipak najvećim dijelom potječu iz sekundarne uporabe (Babić 2016: 70). Nedavna istraživanja na predjelu Travarica – Dobrić iznjedrila su dio zida grobne arhitekture. Taj nalaz potvrđuje postojanje pojedinačnih ili skupnih grobnih parcela, svojstvenih rimskim gradovima carskoga doba. Parcele su obično bile ograđene zidom i zasađene vegetacijom (*sepulcrum in horto*). Iako, kako rekosmo, za to nema sigurnog dokaza, stela Numerije Nike najvjerojatnije se izvorno nalazila u takvom kontekstu. Valja ipak ostaviti mogućnost da je stela dopremljena iz Salone. Dobro je poznato da su pod utjecajem humanističkih strujanja dobrostojeće trogirske obitelji od prve polovice 15. stoljeća počele pokazivati zanimanje za antičke starine (Neralić 2012: 295–303). U kasnijem razdoblju, na prijelomu 18. i 19. stoljeća, potvrđen je otkup i dopremanje većeg broja salonitanskih grobnih spomenika s natpisima, no nije jasno koliki je i kakav pokretni materijal iz Salone prije toga dospio u Trogir.[31] Budući da kuća u koju je stela ugrađena pokazuje predromanička i romanička obilježja, ugradnju stele ne bi trebalo smjestiti nakon sredine 14. stoljeća. Drugim riječima, uporaba ovog spolija potaknuta je razlozima koji nisu izravno povezani s humanističkim kretanjima u kasnosrednjovjekovnom Trogiru.

31 Riječ je o spomenicima ugrađenima u zid perivoja Garagnin-Fanfogna. V. Sedlar 2013.

KRATICE

AE
L'année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine. Paris, 1888–.

BASD
Bullettino di archelogia e storia dalmata, Split, 1978–.

CIL
Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, 1863–.

EDH
Epigraphische Datenbank Heidelberg

ILJug
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Ljubljana, 1963–.

InscrAqu
Inscriptiones Aquileiae, I–III, Udine, 1991–1993.

LGPN
A Lexicon of Greek Personal Names, Oxford, 1987–.

OPEL
Onomasticon provinciarum Europae latinarum, Budapest, 1994–2005.

Salona IV
Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV, Natpisi starokršćanske Salone, IV.-VII. st., Rome / Split, 2010.

LITERATURA

Alföldy 1969
G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969.

Babić 2002
I. Babić, "Sjeveroistočni bedemi antičkog Trogira", u: N. Cambi, S. Čače i B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Split, 2002, 397–414.

Babić 2006
I. Babić, "Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske", *Starohrvatska prosvjeta* 33, Split, 2006, 91–125.

Babić 2016
I. Babić, *Trogir. Grad i spomenici*, Split, 2016.

Babić 2021
I. Babić, "Šest primjera različitog korištenja srednjovjekovnih trogirskih spolija", *Starohrvatska prosvjeta* 48, 2021, 385–398.

Babić 2023
I. Babić, *Dalmatinski spoliji: prošlost u ulomcima*, Split, 2023.

Bechtel 1917
F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917.

Bilić 2012
M. Bilić, "Lokalitet: Trogir – Put Dragulina," *Hrvatski arheološki godišnjak* 8, Zagreb, 2012, 698–700.

Bulić 1897
F. Bulić, "Ritrovamenti di mura antiche greco-illiriche a Traù", *BASD* 20, Split, 1897, 136–137.

Bulić 1901
F. Bulić, "Ritrovamenti antichi a Traù", *BASD* 24, Split, 1901, 69–70.

Bulić 1904
F. Bulić, "Ritrovamenti di un' antica chiesa a Traù nell' a. 1903", *BASD* 27, Split, 1904, 20–26.

Cambi 2010
N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010.

Demicheli 2016
D. Demicheli, "Inscriptiones Spalatenses ineditae 2: Nadgrobna ara Numerije Viktorine iz Velog varoša", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 109, Split, 2016, 177–191.

Demicheli 2017
D. Demicheli, "Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području", u: I. Miloglav, A. Kudelić, J. Balen (ur.). *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb, 2017, 181–207.

Faber 1976
A. Faber, "Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku", u: M. Suić (ur.), *Jadranska obala u protohistoriji*: kulturni i etnički problemi, Zagreb, 1976, 227–244.

Harrod 1909
S. G. Harrod, *Latin Terms of Endearment and of Family Relationship: A Lexicographical Study Based on Volume VI of the Corpus Inscriptorum Latinarum*, Princeton, 1909.

Jović Gazić 2023
V. Jović Gazić, "The Spolia phenomenon in the architecture of Dalmatian towns", in: I. Borzić *et al*., *Trade - Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th Centuries AD)*, Oxford, 2023, 34–43.

Kinney 2006
D. Kinney, "The concept of Spolia", in: C. Rudolph (ed.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Malden, 2005, 233–252.

Kovačić 1994
V. Kovačić, "Porta Dominica i crkva sv. Dujma u Trogiru" *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34/1, Split, 1994, 51–67.

Kurilić & Serventi 2024
A. Kurilić & Z. Serventi, "*Dii Manes* in Roman Dalmatia", in: A. Guzmán Almagro & S. Tantimonaco (eds.), *Between fearing and worshipping. Household spirits in the Greco Roman World*, Sevilla, 2024, 195–224.

Mathieu 2011
N. Mathieu, *L'épitaphe et la mémoire. Parenté et identité sociale dans les Gaules et Germanies romaines*, Rennes, 2011.

Neralić 2012
J. Neralić, "Povijesni izvori za antički epigrafiju u Dalmaciji", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24, Split, 2012, 295–332.

Rendić-Miočević 1965 [1989]
D. Rendić-Miočević, "Ilirske onomastičke studije. II. Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastikona", *Živa antika* 13–14, Skopje 1964, 101–110. = *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 777–784.

Sedlar 2013
A. Sedlar, "Salonitanske stele iz Garagninove zbirke u Trogiru", Solin, *Tusculum* 6, 2013, 57–77.

Sigismund Nielsen 1997
H. Sigismund Nielsen, "Interpreting epithets in Roman epitaphs", u: B. Rawson, P. Weaver (eds.), *Roman family in Italy: status, sentiment, space*, Oxford, 1997, 169–204.

Slade Šilović 1952
M. Slade-Šilović, "Nalazi u Trogiru i okolici", *VAHD* 53, Split, 1950–1951, 268.

Suić 2003
M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, ²2003.

Toynbee 1971
I. M. C. Toynbee, *Death and burial in the Roman world*, London, 1971.

Treggiari 1991
S. Treggiari, *Roman Marriage:* Iusti coniuges *from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford, 1991.

Väänänen 2006
V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 2006.

Von Hesberg, Zanker 1987
H. von Hesberg, P. Zanker (eds.), *Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung, Status, Standard*, München, 1987.

Zović 2015
V. Zović, "Vulgarni latinitet na natpisima rimske provincije Dalmacije", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 108, Split, 2015, 157–222.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.35

MARINI MILIĆEVIĆ O NJEZINU OCU

Mirjana Polić Bobić

professor emerita Sveučilišta u Zagrebu

mpolicbobic@gmail.com

Dragu i cijenjenu kolegicu Marinu Milićević Bradač poznajem niz godina. Znam za njezina istraživanja i za njezine knjige, nemali broj puta smo koincidirale u Fakultetskom vijeću i na drugim poslovima, u usputnom razgovoru u fakultetskom kafiću, kako to obično biva s ljudima koji provedu radni vijek u istoj instituciji, pa bila ona tako velika kao naš Filozofski fakultet. Otkako moju romanistiku i Odsjek za arheologiju dijeli cijela ulica, a ne više udaljenost od jednog do drugog "trakta" naše stare i nekad jedine zgrade Fakulteta, kolege arheologe viđam rjeđe. To je šteta jer fizička udaljenost prijeći češće i produktivnije neformalne kontakte. Svečani zbornici poput ovoga, kojim odajemo priznanje Marini za njezin znanstveni i nastavnički rad, kolegijalnost i sve ono što smo desetljećima dijelili, makar zbog veličine našeg kolektiva toga ponekad i nismo bili svjesni, prilika su da se sjetimo prošlih vremena i da izbljedjela sjećanja na susrete i razgovore iskrsnu kao da su se odvili jučer, te da promislimo kako je Fakultet kroz desetljeća koja smo proveli radeći na njemu rastao, mijenjao se i stasavao do sadašnjeg oblika.

Prisjećam se kad sam prvi put vidjela Marinu. Bila je tek počela raditi na Fakultetu kao tadašnji asistent-pripravnik. U tom trenutku ja sam ju upisala u širi kontekst mog tad još nedavnog početka, to jest ulaska u svijet zagrebačkih romanista, navlastito hispanista, kao kćer profesora Nikole Milićevića. Nevjerojatna fizička sličnost! Njezin otac bio je za moju i njoj bliske generacije onih koji su se odlučili za studij hispanistike jedan od najvažnijih posredovatelja znanja o hispanskim književnostima putem prepjeva koje ovdje želim spomenuti. Naime, nitko od nas koji smo početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća počimali studirati hispanistiku, a bili smo prve generacije na tom tek otvorenom studiju u punom opsegu (tada tek takozvanog B predmeta) nije upisao taj studij a da prije nije čitao jednoga od tadašnjih pjesničkih idola: Federico García Lorca, Pablo Neruda i Gabriela Mistral, Rubén Darío ili Vicente Huidobro za one malo upućenije. Kako smo ih čitali? Naravno, ne u izvorniku jer španjolski još nismo znali tako da bismo mogli čitati književno djelo, a nismo ni imali knjiga, nego u prijevodima, najčešće u Milićevićevim prijevodima, koje se tada moglo naći u monografskim izdanjima, u antologijama i razasute po časopisima, u prvom redu u "Republici" Društva hrvatskih književnika. Čitati te pjesnike u to je vrijeme, vrijeme velikih anglofonskih, španjolskih i hispanskoameričkih, talijanskih, francuskih i inih "baladista", uključujući hrvatske, koji su osim vlastitih stihova često uglazbljivali stihove velikih pjesnika, pa i Garcije Lorce i Pabla Nerude, znati te stihove napamet, značilo je biti u tijeku suvremenih tendencija, a nama je najveći dio tog književnog blaga svojim izborom i prijevodima tada otvorio Milićević. Zato ću si dopustiti slobodu i iskoristiti poziv na sudjelovanje u zborniku Marini u čast da nju častim tako što častim njezina gospodina oca, hrvatskog kroatista i književnika te vrsnog prevoditelja s romanskih jezika koji je rođen prije ravno stotinu godina, i da u

nekoliko crtica podsjetim na onaj javnosti i struci poznati dio njegova rada koji je ona mogla odrastajući pratiti iznutra, iz obiteljskog kruga.

Nekoliko riječi o povijesti moje struke, hispanistike, na našem Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Redoviti studij hispanistike postoji od 1967. godine, a sama Katedra za španjolski jezik od 1961. Međutim, sve od 1921. godine na Odsjeku za romanistiku povremeno se odvijala nastava toga jezika, a jedan broj romanista i ujedno komparatista ili kroatista, koji su uz svoju užu neofilološku struku kao studenti ili mladi asistenti pohađali tu nastavu španjolskog jezika, počeo se baviti i književnošću, španjolskom i hispanskoameričkima i prevoditi djela tih književnosti na hrvatski jezik, baviti se komparativnim jezikoslovnim analizama itd. Riječ je o pedesetim i šezdesetim godinama prošloga stoljeća.

Hispanski svijet tada je našoj kulturnoj i inoj sredini bio razmjerno dalek i stran, a svijest i istraživanja o staroj povezanosti naših sredozemnih strana, ili veza pod habsburškom Krunom, bile su rijetkost. Naši u Amerikama španjolskog govornog područja bili su nam još manje poznati i spominjalo bi ih se kao kuriozitet, uvijek s rezervom zbog mogućih političkih neslaganja tog dijela hrvatske dijaspore s tadašnjim režimom. Tako su politički razlozi u vezi s europskim i američkim dijelom hispanskog svijeta pretegli u otezanju s uspostavom hispanistike u Hrvatskoj, ali i u cijeloj bivšoj državi, sve do hrabrog i profesionalno odgovornog pothvata profesora Vojmira Vinje čijim je marom došlo do uspostavljanja studija hispanistike.

Kad je po srijedi poznavanje književnosti španjolskog jezičnog izričaja u nas, u ranijim je razdobljima (do Velikog rata) njezino poznavanje teklo više preko prijevoda na druge europske jezike nego iz izvornika i iz hrvatskih prijevoda premda prijevodi na hrvatski postoje još od kraja 19. stoljeća. U međuratnoj periodici prijevoda je bilo veoma malo, prikazi književnih djela ili opusa bili su rijetki i, uz rijetke iznimke, najčešće nisu sezali dalje od crtice ili nekrologa (Polić Bobić & Blažević: 2013). Prijevodi pripovjedne proze XIX. i ranog XX. stoljeća, te ponekog djela Zlatnoga vijeka (XVI. i XVII. stoljeće) pojavljivali su se, ali bili su rijetkost u odnosu na prijevode iz drugih velikih književnosti. Znanstveni podmladak Filozofskoga fakulteta poratnih desetljeća, koji je iskoristio mogućnost dodavanja španjolskoga svojoj općoj romanističkoj formaciji, u dobroj je mjeri promijenio to stanje. Među tim, tada mladim nastavnicima, bio je i Nikola Milićević. Njemu je, osim toga, izvanrednu mogućnost za upoznavanje knjževnosti na španjolskom jeziku i usavršavanje jezika pružio boravak na Sveučilištu u Bordeauxu u Francuskoj gdje je radio kao lektor hrvatskoga od 1959. do 1961. Prevoditeljski rad profesora Milićevića je, uz rad komparatista profesora Mirka Tomasovića, ključan kad je posrijedi prepjev stiha. Ono što je za španjolsku pripovjednu prozu u nas napravio Josip Tabak, a uz njega i Jakša Sedmak, za pjesništvo i za dramske tekstove u stihu napravio je Milićević, a poslije njega Tomasović.

Pretražujući hrvatsku književnu periodiku od početka pedesetih naovamo, pronašla sam preko dvadeset priloga s Milićevićevim prepjevima španjolske i hispanskoameričke poezije. Popis je jamačno nepotpun, a treba imati na umu da je Milićević objavljivao i u periodici drugih kulturnih središta tadašnje dr-

žave. Zanimljiv je izbor dvaju prijevoda koji su po mojim sadašnjim spoznajama najraniji, iz 1956. godine: u splitskim *Mogućnostima* objavio je prijevod soneta *Ciganka* (*La gitanilla*) Rubéna Darío, prvog imena hispanske moderne kojemu je do tada na hrvatski prevođena samo proza (Jakša Sedmak 1935.), a iste je godine u zagrebačkoj *Republici* objavio prijevod pučke poezije na jeziku kečua, za pretpostaviti preko španjolskoga. U kasnijem izboru pjesama za prijevod u časopisima on će se, nakon tog inicijalnog široko postavljena raspona, kretati u krugu samih prvih imena prijelaza stoljeća i svojih slavnih suvremenika, i to i Amerikanaca i Španjolaca: od pionira i zrelih pjesnika hispanskoameričke moderne tu su profinjeni Kolumbijac José Asunción Silva, Meksikanac Manuel Gutiérrez Nájera, Argentinac Leopoldo Lugones; pa najznačajniji, Rubén Darío iz Nikaragve i Kubanac José Martí, pa Peruanac José Santos Chocano, tada planetarno percipiran kao "Pjesnik Amerike"; od samosvojnih gajitelja nacionalnih stilova Meksikanac Ramón López Velarde, od avangardista doista prvi među njima, Čileanac Vicente Huidobro, Jorge Luis Borges s jednom pjesmom (zanimanje za tog autora u nas će se pojaviti nešto kasnije, i to praktički isključivo za njegovu pripovjednu prozu), te tada najprevođeniji, najčitaniji i najbliži prevladavajućim senzibilitetima: Gabriela Mistral, Pablo Neruda i začudni Miguel Angel Asturias, koji je tada sa svojim magijskim realizmom, osokoljen pariškim iskustvima nadrealizma i vlastitim povezivanjem poznavanja indoameričkog svijeta i novih antropoloških spoznaja otvarao pogled u svijet Indijanaca skriven oku potomaka osvajača. Tu moćnu gomilicu zatvara Peruanac César Vallejo, "Indijanac", kako su ga spomenuti suvremenici zvali, pjesnik najveće raznolikosti izraza i jamačno najaktivniji i najutjecajniji od hispanskih Amerikanaca u Francuskoj i Španjolskoj, gdje je proživio godine stvaralačke zrelosti.

Sam izbor pjesnika i djela, kao i komentari, pokazuju da je Milićević bio dobro upoznat s onim glavnim strujanjima u hispanskoameričkom pjesništvu prijelaza i prve polovice 20. stoljeća. Poneki prijevod pokazuje da je uz taj "prvi red" pjesnika on poznavao i njihov širi nacionalni kontekst: primjerice, preveo je i Luisa (Lucha) Luksica, Bolivijca hrvatskih korijena koji je i u Santiagu de Chile i u Parizu pripadao Nerudinu umjetničkom i političkom krugu. Premda je u navedenom slučaju zanimanje moglo biti dodatno pojačano hrvatskim podrijetlom autora, iz kasnijih antologija i monografskih izdanja uočava se da je Milićević temeljito poznavao taj bogati hispanskoamerički pjesnički svijet u kojem je sasvim sigurno njegov vlastiti kreativni genij u spoju s poznavanjem materije, ali i cjelokupne poezije (romanskog) zapadnog kruga presuđivao pri izboru.

Objavljivanje pojedinačnih prijevoda ili fragmenata u časopisima uz odgovarajuće komentare ili uvodne bilješke najčešće prethodi opsežnijim i sveobuhvatnijim izdavačkim zahvatima, obično u obliku knjiga, monografija ili antologija. Uspoređujemo li vrijeme objave prepjeva pojedinačnih pjesama u časopisima, uviđamo da je Milićević radio upravo tako, ali i da su vremenski razmaci između jednoga i drugoga zaista nepravilne dužine. Jer, kako je naveo u predgovoru *Zlatnoj knjizi* španjolske *poezije*, "… neke pjesme ili neke strofe [su ga] godinama mučile" (Milićević 1972: 17). Sve u svemu, Milićević

je, koliko sam uspjela ustanoviti, objavio čak 15 knjiga prijevoda poezije, što poezije na španjolskom jeziku, što izbora i antologija koje uključuju i prijevode s drugih jezika te jedan jedini prozni prijevod sa španjolskog jezika. Od toga je 9 knjiga prijevoda jednoga autora, to jest, ili određene zbirke/zbirki pjesama toga autora, objavljene u jednom izdanju, ili pak Milićevićev izbor iz poezije toga autora. Posrijedi su prva imena španjolske i hispanskoameričke poezije: još 1957. objedinio je u knjizi *Dim i zlato* izbor iz poezije Juana Ramóna Jiméneza. "Juan Ramón", kako su ga svi zvali, pjesnik moderne i učitelj Lorcinog pjesničkog naraštaja koji je u zrelijoj dobi stalno iznova ispisivao već objavljene stihove u potrazi za savršenim izrazom ("Inteligencijo, reci mi točno ime stvari") samo tri godine prije ovog Milićevićevog izbora i prijevoda je primio Nobelovu nagradu za književnost. To, u to vrijeme zaista najprestižnije priznanje za umjetnost riječi u svijetu, Jiménezu je dodijeljeno pri kraju života u cijelosti i punini posvećena pjesničkom stvaralaštvu i pjesničkim, odnosno književnim sredinama u kojima je živio: naime, pored središnje uloge u pjesničkim krugovima predratne Španjolske, posebice u formiranju španjolskih generacija koje će kasnije steći širu recepciju od njega (usud elitista!), on je i na "drugu obalu" hispanske književnosti, onu američku, na kojoj je živio od 1936. do svoje smrti prenio taj status i *modus operandi*, pretvorivši se u stalnog putnika između Havane, Montevidea, Buenos Airesa, Portorika i raznih sveučilišnih središta na istočnoj obali SAD. Milićević je, dakle, u tom ranom izdanju predstavio sa sedamdeset pjesama jedan od najjačih opusa i jednu od vodećih pjesničkih pojava 20. stoljeća, što govori o njegovoj upućenosti u genezu i postignuća pjesništva prvaka "drugog Zlatnog vijeka španjolske književnosti" i u nastavak tog "Zlatnog vijeka" u raspršenom obliku na raznim stranama svijeta od početka španjolskog rata pa sve do biološke smrti svih izbjeglih pjesnika.

Dvije godine kasnije, 1959., objavio je *Antologiju novije* španjolske *poezije* u kojoj je na 182 stranice u vlastitom izboru i prijevodu predstavio 21 pjesnika. Bio je to dotad najobuhvatniji prikaz suvremene španjolske poezije u nas. Prva imena, koja je Milićević već pedesetih godina identificirao kao takva, zastupljena su s čak dvadesetak pjesama (Juan Ramón Jiménez, Antonio Machado, Federico García Lorca, Rafael Alberti), a ostali (Miguel de Unamuno, Manuel Machado, León Felipe, Jorge Guillén, Pedro Salinas, Dámaso Alonso i dr.) s manjim brojem. Antologija započinje kratkim "Uvodom u modernu španjolsku poeziju" koji je pretežito književno-povijesnog i biografskog značaja. Uzme li se u obzir danas nezamisliva popularnost u svijetu pjesništva tog drugog Zlatnog vijeka španjolskog pjesništva u godinama kad ga je Milićević čitao i prevodio, pohvali za očito poznavanje cjeline i za vrsne prepjeve treba dodati i to što je antologija objavljena u vrijeme tog velikog zanimanja te je hrvatsko čitateljstvo tako dobilo uvid u suvremene tendencije u recepciji te poezije. Same prepjeve Milićević je i po objavi antologije dorađivao, a očito je stavljao pod lupu i sam izbor iz cjeline pjesničkih opusa, jer je u narednoj, mnogo opsežnijoj antologiji koju je objavio 1972., izbor neznatno, ali znakovito izmijenio, a prepjeve doradio. Tako je Milićevićevu *Antologiju novije* španjolske *poezije* nakon desetak godina, 1972., nadmašio jedino sâm Milićević u svom remek-djelu, *Zlatnoj knjizi* španjolske *poezije*.

Naslov *Zlatna knjiga* španjolske *poezije*, izdanje Nakladnog zavoda Matice hrvatske, pojavila se četiri godine nakon *Zlatne knjige hrvatskog pjesništva,* od istoga izdavača. Nakon tih dviju, pojavila se još samo jedna "zlatna", *Zlatna knjiga svjetske ljubavne poezije* (1975.), također Milićevićevo djelo, pa je tako *Zlatna knjiga* španjolske *poezije* jedinstven primjer takvog izdanja prepjeva djela iz jedne nacionalne poezije u hrvatskom izdavaštvu. Na 340 stranica objavljeni su prepjevi stihova 46 pjesnika od XII. do druge polovice XX. stoljeća: tu je fragment *Pjesme o Cidu,* pa izbor iz glasovitih kasnosrednjevjekovnih i renesansnih pjesmarica, najveći pjesnici tzv. Zlatnoga vijeka, te, najzastupljeniji, pjesnici XX. stoljeća: glasovite "generacije": '98. i '27, koji su španjolskoj poeziji XX. stoljeća priskrbili jednak status kao i Cervantes ili Calderón de la Barca u svoje vrijeme i do danas, i koji su Milićeviću, sudeći po njegovu ukupnom prevoditeljskom opusu, a i po njegovoj privatnoj biblioteci dio koje sam imala čast primiti na dar i podijeliti s knjižnicom romanskog seminara Filozofskoga fakulteta, njemu najdraži. Upotpunjena predgovorom i bilješkama o prevedenim pjesnicima i/ili djelima, ta antologija, uz izuzetak *Hrvatske enciklopedije*, i danas predstavlja najpotpuniji kratki prikaz – u klasičnim natuknicama enciklopedijskog tipa – španjolskog pjesništva u jednom izdanju na hrvatskom jeziku. Predgovor je zanimljivi svjedok stanja poznavanja španjolske književnosti u nas, što je zanimljivo hispanistima. Međutim, veći dio, koji predstavlja neku vrstu opisa nastanka prijevoda u dugom razdoblju od petnaestak godina, prava je ispovijed o dvojbama, ne samo glede rješenja, nego glede samoga prevoditeljskog posla:

"Sve u sve, prevodioca ove knjige, nad njom, završenom, ovakvom kakva jest, obuzima i osjećaj zadovoljstva i osjećaj neke duboke tuge i potištenosti. Osjećaj zadovoljstva što mu se čini da je ipak nešto napravio, a osjećaj tuge zbog toga što zna da je mnogo vremena u ovaj posao utrošio, da je mnogu svoju snagu, mnogu svoju mogućnost dao drugim pjesnicima, mjesto da je uloži u vlastito stvaranje. Blagodario je mnogu svoju snagu i mnogu iskru iz svoje vlastite skromne riznice, a to mu nikada nitko neće priznati niti će u tim stihovima vidjeti dio njegova života. Ali kad bi se o priznanju i nagradi radilo, bojim se da dobrih prijevoda poezije ne bi ni bilo. Jer poeziju može prevoditi samo neodoljiva potreba i želja i strast prevodiočeva. I njemu je zapravo jedina utjeha da je svoj posao radio s ljubavlju i zadovoljstvom, da je radio jer je m o r a o raditi, jer je to predstavljalo dio njegovog stremljenja i htijenja." (Milićević 1972: 16).

Zlatna knjiga svakako je središnje izdanje u nizu prepjeva španjolske poezije. Međutim, izdanja pojedinih autora u prepjevu prije i poslije *Zlatne knjige* svjedoče o Milićevićevu dugogodišnjem "drugovanju" s cjelinom španjolske pjesničke ostavštine i (njegove) suvremenosti, od kojega su izdanja pojedinih pjesama ili kraćih izbora jamačno tek prigode za usputno propitivanje prepjevnih rješenja. Samostalne knjige izbora, praktički Milićevićeve antologije pojedinih pjesnika, ujedno odaju i koje su ga tradicije i škole u tom stvaralačkom bogatstvu posebno privlačile i kao prevoditelja zaokupljale, a najvjerojatnije mu i kao pjesniku bile najbliže. Usuđujem se tvrditi da je u najgrubljoj podjeli španjolske poezije na "južnu" i "sjevernu", andalušku i

(okvirno) kastiljsku, on ipak privolio andaluškoj. Naime, unatoč sjajnim prepjevima "sjevernjaka" u rasponu od Jorgea Manriquea (XV. st.), preko Francisca Queveda y Villegasa i Calderóna de la Barca (XVII. st.) do Leóna Felipea ili Pedra Salinasa (XX. st.), pa Galježana poput Gila Vicentea (XV.-XVI. st), zaslužnih za posebnu profinjenost kasnosrednjevjekovne i renesansne, a gdjegdje i kasnije pjesničke scene u kraljevstvima koja će se s vremenom i političkim mijenama pretvoriti u njihovog iberskog "velikog brata", činjenica je da njima nije posvetio posebna izdanja. Treba li to značiti da se njima kao prevoditelj manje bavio? Odgovor, ili novo pitanje, bismo možda našli u Milićevićevim sačuvanim ili rasutim rukopisima i papirima. Očito je da se u prepjevu odlučio na jače predstavljanje andaluške tradicije. Poslije već spomenutog izbora iz Jiméneza, *Dim i zlato,* pojavljuje se prepjev jedne zbirke, *Ciganskog romancera* (*Romancero gitano*) Federica Garcíje Lorce u Razlogovoj biblioteci, 1970. godine. Devet godina kasnije, 1979. objavio je u Banjaluci prepjev izbora iz opusa Luisa Góngore i Argotea naslovljen *Zvjezdani sat*; isti prepjev objavljen je ponovno u biblioteci Vrhovi svjetske književnosti s pogovorom Mirka Tomasovića. Između 1971. i 1984. pojavljuju se četiri izdanja izbora iz poezije Garcíje Lorce u prepjevu Jure Kaštelana, Drage Ivaniševića, Zvonimira Goloba i Nikole Milićevića pod naslovom *Umro od ljubavi*. Tri su prva izdanja istovjetna jedno drugome, opremljena fotografijama pjesnikovih portreta i izvedbi njegova lika u plastici španjolskih umjetnika te na fotografijama, najčešće s poznatim umjetnicima s kojima je pjesnik drugovao i surađivao. Četvrto je izdanje bogatije opremom te donosi više Milićevićevih prijevoda, bibliografiju prijevoda Lorcine poezije u tadašnjoj državi, reprodukcije Lorcinih crteža koje se vrlo rijetko nalazi i u španjolskim izdanjima, poznatim navodima iz Lorcine korespondencije, intervjua i predavanja, te znatno opširnijim pogovorom iz Milićevićeva pera iz kojeg je očito dugačko drugovanje ne samo s poezijom tog barda nego poznavanje cijeloga njegova umjetničkog habitusa.

Prepjevi Garcíje Lorce u Hrvatskoj su stara datuma: još 1939. u *Hrvatskoj reviji* nailazimo na raspravu Drage Ivaniševića I "Viga" (pseudonim) o Ivaniševićevu prijevodu pjesme *Romance sonámbulo* (tada prevedeno kao *Mjesečarska romanca)*. Antologija *Umro od ljubavi* plod je tog dugačkog slijeda i truda. Milićević počinje svoj pogovor izdanju konstatacijom: "Ne znam je li ijedan pjesnik našega stoljeća pobudio toliko zanimanje širom svijeta kao Federico García Lorca" (Milićević u García Lorca 1984: 245) Vrijedi reći nešto o tom Milićevićevu pogovoru. Za razliku od ranijih kratkih komentara (posebice za *Dim i zlato* i *Ciganski romancero*) on je veoma iscrpan, iscrpniji od predgovora *Antologiji novije španjolske poezije* i *Zlatnoj knjizi* i, za razliku od ovih, gdje nalazimo opaske o općem kontekstu, usredotočen je na pisca i njegov stih: izvan i iznad akribičnog bio-bibliografskog prikaza koji obiluje podatcima koje se najčešće ne "reciklira" u takvim prilikama, nalazimo gotovo zanatski opis stvaranja stiha i građenja poetskih slika, te niz primjera analize opetovanih, odnosno nadograđivanih pjesničkih slika, aluzija i izraza u Lorcinu pjesništvu. Osim toga, ukazuje na parafraze autora od kojih je García Lorca učio (u prvom redu na Juana Ramóna Jiméneza), na aluzije na mjesta iz klasika (Cer-

vantesa i Góngore), na crpljenje iz potencijala romance, jedne od temeljnih formi španjolskog pjesništva.

Prepjev izbora iz Góngorina pjesništva predstavlja krunu u tom Milićevićevu uranjanju u andaluški pjesnički svijet jer Góngora je bio velemajstor zvučnosti, elegancije, blještavih pjesničkih slika i veza među njima. *Zvjezdani sat* je nevelika zbirka od 49 pjesama (triju u fragmentu); uključuje i deset pjesama objavljenih u *Zlatnoj knjizi*, ali dotjeranih, dakle, djelomično ponovno prepjevanih. Góngorin se stih smatra jednim od najtežih prevoditeljskih zadataka pa se u XX. stoljeću, kad ga je baš Lorcina generacija u domovini vratila u središte interesa, uobičajilo prevoditi u prozu obično popraćenu opširnim objašnjenjima. Mirko Tomasović u pogovoru *Zvjezdanom satu* u Konzorovu izdanju ističe Milićevića kao jednoga od rijetkih prevoditelja Góngore u stih:

"I inače Góngorina se poezija drži među najtežim prijevodnim predlošcima te su sve rjeđe njene inojezične verzije u stihu. Hrvatski se prepjevatelj, međutim, ne samo držao stiha, već i u cjelini vezane forme, smanjivši uvelike čuveni koeficijent neprevodivosti pjesama "andaluškog Pindara". Čini se da je takvo suglasje s izvornim Góngorom mogao ostvariti u nas tek pokojni Nikola Milićević, koliko zbog prepjevne spreme i stečenih iskustava u prijenosu mnogobrojnih romanskih pjesnika toliko i zbog svoje upućenosti i proživljenosti španjolske drevne i modern poezije. Time je obogatio hrvatsku književnu komunikaciju, a posebno ispunio njezin dug prema velikom pjesniku čija je recepcija u nas sve do Milićevića gotovo izostala. (Tomasović u Góngora, 2002: 111).

Život je san, stožernu dramu Pedra Calderóna de la Barca i teatra na španjolskom jeziku, Milićević je preveo za izvođenje na sceni u zagrebačkom kazalištu Gavella 1970. godine, a prijevod je objavljen u Beogradu kod "Rada", te još nekoliko puta do posljednjega, kod Školske knjige 2005. godine. U međuvremenu je ponovno postavljen na scenu, također u kazalištu Gavella, 2013. godine. Filozofska u biti, ta drama se gotovo u potpunosti oslanja na govor, na dijaloge izvedene u baroknom stihu bogatu stilskim figurama u tradiciji gongorizma i quevedovske polisemičnosti, što čini Calderónovu dramu gotovo jednako velikim prepjevnim zalogajem kakav je i Góngora, a da ne spominjemo Queveda čije je mnoge stihove Milićević preveo u antologijama. Milićevićev prijevod Calderónova djela, uz Tomasovićev prijevod *Seviljskog zavodnika i kamenog gosta* Tirsa de Molina, također postavljena na scenu 1990., praktički su jedina dramska djela španjolskog Zlatnog vijeka prevedena i postavljena na scenu u nas. Nešto raniju dramu, *Celestina,* prethodnicu niza velikih dramskih tekstova španjolskog Zlatnog vijeka, preveo je i objavio Vojmir Vinja.

Hispanskoamerička književnost bila je do sredine XX. stoljeća, bolje rečeno do iskoraka njezine pripovjedne proze s margine u fokus zanimanja čitateljstva i književne kritike, slabo zastupljena u studijskim programima hispanistike i u prijevodima na druge jezike i u nas i (uglavnom) u svijetu. Mnogo je razloga za to koje ne možemo ovdje ni sažeto iznijeti. Međutim, Francuska i francuska hispanistika su u tom okviru bile iznimka jer se u francuskoj hispanistici profiliralo nekoliko jakih znanstvenih ličnosti koje su već tada interdisciplinarno i integralno, bez impliciranja hijerarhijskog odnosa u kojem je

Hispanska Amerika tradicionalno bila podređena, istraživale hispanski svijet. Premda nikad nisam razgovarala s pokojnim profesorom Milićevićem o tome, gledajući danas njegov izbor za prepjev iz hispanskoameričke poezije usuđujem se pripisati upućenost koja se vidi i iz izbora i iz popratnih ili uvodnih komentara, (i) njegovom boravku na sveučilištu u Bordeauxu. U izboru pretežu monografska izdanja prepjeva Pabla Nerude i Gabriele Mistral: izbor iz Nerudinog pjesništva pod naslovom *Pjesme* objavio je kod zagrebačke Mladosti 1975., a izbor iz pjesama Mistralove kod istog izdavača 1977.

Prije tih dvaju izdanja, koja su doživjela veliku čitanost i citiranost, objavio je 1962. kod sarajevskog nakladnika Veselin Masleša prepjeve svog izbora iz cijele hispanskoameričke poezije novijega vremena, *Novija hispanskoamerička poezija.* Dok je za španjolsku poeziju središnja zrela *Zlatna knjiga, Novija hispanskoamerička poezija* je, rekli bismo, tadašnji, razmjerno rani pregled hispanskoameričkog pjesništva od kraja XIX. do sredine XX. stoljeća u kojem je najveći broj prepjeva objavljen po prvi put. Ivan Slamnig je u prikazu knjige u *Telegramu* napisao da je "...antologija uspjelo i važno djelo, koje nam pored štiva za užitak predstavlja s obiljem bilježaka i pogovorom i odličan priručnik za poznavanje hispanoameričke poezije, o kojoj smo malo ili ništa znali." (Slamnig 1963, br. 145). Mnoštvo (i ovdje) veoma različitih stilova, od moderne i njezinih prvaka (José Martí, Rubén Darío, José Asunción Silva i drugi) preko osobite liričnosti Gabriele Mistral i raznolikosti Nerudinih stilova do pravih velikana hispanskoameričkog pjesništva XX. stoljeća poput Césara Valleja i onih koji su se netom tek bili ukotvili u sigurnosti toga statusa: Nicolás Guillén, Octavio Paz i drugi. Tri godine kasnije, 1966., Zvonimir Golob je objavio izbor iz dotadašnjih i za to izdanje napravljenih prepjeva Pabla Nerude, *Tijelo* žene, u prijevodu Nikole Milićevića, Nikole Viskovića i samoga Goloba. Milićevićeva dionica u tom izdanju opremljenom izvornim likovnim uradcima na temu dijela uvrštenih pjesama sastoji se od 22 pjesme iz raznih Nerudinih knjiga. Među njima su poznate Nerudine ode španjolskim i hispanskoameričkim pjesnicima koje spadaju u Nerudin *credo,* a koje Milićević nije objavljivao prije tog izdanja: ode Jorgeu Manriqueu, Joséu Martíju, Federicu Garcíji Lorci. Promatramo li cjelinu prijevoda iz hispanskoameričke poezije, uviđamo da je sam Milićevićev izbor iz nje znalački, da prijevodi ne zaostaju za prijevodima španjolske poezije, ali da je se on sam kao prevoditelj očito mnogo bolje osjećao pred zadatcima poput prijevoda *arte mayor,* Garcilasova petrarkističkog soneta, Góngorinih neologizama, Quevedovih kalambura i drugih smrtniku nerješivih problema, da im je posvećivao znatno više truda i snage, dočim je na američkoj strani duboko istinski i prvenstveno zadro u dva opusa: Nerudin i opus Mistralove.

Milićevićeve opće antologije, kao što su *Antologija svjetske ljubavne poezije* iz 1968. ili *Izabrani prepjevi* iz 1997., uključivat će prepjeve viđene u ranijim izdanjima, uvijek dorađivane u detaljima. U *Antologiju svjetske ljubavne poezije* uvrstio je svoje prepjeve 32 španjolska pjesnika, 25 kastilskog i 7 katalonskog izričaja. U *Izabranim prepjevima,* gdje je zastupljeno preko stotinu pjesnika iz svih razdoblja koji su stvarali na latinskom i romanskim jezicima koje je taj poliglot poznavao (provansalski, talijanski, francuski, španjolski, katalonski) te

na ruskom jeziku, izbor iz hispanskih književnosti preteže nad svima ostalima i brojem, i raznovrsnošću (zastupljeni su i najstariji i najrecentniji pjesnici). U *Antologiju svjetske ljubavne poezije* 1968. uvrstio je prepjeve 16 hispanskoameričkih i španjolskih pjesnika. Za izdanje sabranih djela Jorgea Luisa Borgesa (1985.) prepjevao je, u zbirci *Drugi, isti,* svega četiri zgusnuta, misaona Borgesova konstrukta o vremenu i ponovljenim oblicima, temama kojima je taj Argentinac i stekao svjetsku slavu.

Zanimljivo je koje je pripovjedno djelo Milićević izabrao prevesti 1985., u nekoj vrsti stanke u sastavljanju sjajnih antoloških izdanja: *Sto godina samoće,* Gabriela Garcíje Márqueza, roman koji se od prvog izdanja 1967. u Buenos Airesu do potkraj XX. stoljeća pretvorio u jedan od najčitanijih romana svih vremena. Prije toga prijevoda u Hrvatskoj se čitalo prijevod(e) na druge jezike naroda tadašnje države, prijevode na velike europske jezike ili izvornik. Čitateljska publika dijelila se na poklonike i protivnike te začudne priče o Hispanskoj Americi koju se u tom procesu promaknulo u privilegiranog tumača svijeta iz kojega je potekla. Ne znam je li Milićevića možda potakao na taj iskorak u prijevod pripovjedne proze jezični izričaj, koji se kreće između blago arhaiziranog standarda i poetizacije koja kadšto podsjeća na usmene romance koje je Milićević prevodio i uvrstio u svoje antologije, je li to možda ipak bila intrigiranost tom prevladavajućom opijenošću romanom ili je u njemu prepoznao vješto aktiviranje jezičnog potencijala kojega je on dobro poznavao iz španjolske poezije, je li mu, kao poštovatelju klasičnih obrazaca, najprivlačniji bio taj jedinstveni primjer specifične revitalizacije klasičnog pričanja priče usred pripovjednih eksperimenata modernizma. Svakako, Milićević nas je zadužio i za prijevod tog klasika XX. stoljeća.

Sagledavajući u cjelini Milićevićev prevoditeljski opus sa španjolskoga jezika, možemo ustvrditi da je on doista najmarniji hrvatski čitatelj pjesništva na tom jeziku, a jamačno spada i u skupinu probranih čitatelja te velike pjesničke tradicije na svjetskoj razini. To se njegovo iščitavanje odvijalo u širem okviru poezije na svim velikim romanskim jezicima, ali i na jezicima koji su usljed povijesnih tijekova doživljavali ozbiljne prekide u kontinuitetu svog pjesničkog i inog književnog izričaja (katalonski) ili su iščezli (provansalski). To je vidljivo i iz mnogih Milićevićevih komentara vlastitog prevoditeljskog postupka, u kojima spominje odnose, utjecaje, mladalačke pokušaje prevođenja velikana, primjere intertekstualnosti koje je prepoznavao a koje danas povijesti književnosti i analitički tekstovi tek rijetko spominju. Tomasović ga u Predgovoru njegovim *Izabranim prepjevima* određuje čak kao "pozornog čitatelja i ocjenitelja pjesničke riječi čovječanstva". Hrvatska je kultura silno obogaćena njegovim prepjevima sa svih tih jezika, ali posebice sa španjolskoga. Milićevićevu uraslost u romanski kulturni svijet putem njegove poezije isticali su mnogi njegovi suvremenici i prikazivači njegova pjesničkog i prevoditeljskog djela. U prepjevima poezije iz hispanskih književnosti ta je sljubljenost s kulturama iz kojih su ponikle zadivljujuća. Od prijevoda *Pjesme o Cidu,* preko sjajnih kasnosrednjevjekovnih pjesnika poput Jorgea Manriquea (Manriqueove *Kople* držim njegovim najuvjerljivijim prijevodom), renesansnih i baroknih majstora do autora sredine XX. stoljeća, Milićević je tražio i nalazio takva hrvatska rje-

šenja za sve ritmičke, metričke, strofičke i ine osobitosti izvornika da onaj tko može čitati na oba jezika doista može svjedočiti o vjerodostojnosti tih prepjeva na svim razinama.

Već smo spomenuli Milićevićevu dvojbu: biti pjesnik ili biti prevoditelj? Dobiva se dojam da su u toj kohabitaciji pjesnika i prevoditelja Nikole Milićevića, koja je sasvim sigurno bila opterećena unutarnjim srazovima, silno profitirali i jedan i drugi Milićević. "U njegovoj izražajnoj strukturi ogledaju se mnogi književnim ukusom provjereni stilski slojevi i estetičkim mjerilima utvrđene i profilirane umjetničke vrijednosti" zapisao je Mihanović u Predgovoru izdanju Milićevićevih I Pupačićevih pjesama 1982. (Mihanović 1982: 16).

Pišući ove retke, koji nisu iscrpna komentirana bibliografija (ona će uslijediti), razmišljam kako je odlaskom ljudi poput Milićevića, pa Tomasovića, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu izgubio onu svoju dimenziju koje se danas, u okolnostima u kojima se odvija život akademije, sve manje nas sjeća. Pitam se bi li se oni imali vremena i smjelosti prepuštati dugotrajnim uranjanjima u mukotrpni trud prevođenja djela koja su stekla svjetsku slavu, koja tvore kanon, a koja mi ne bismo poznavali bez njihovih prijevoda, da su i oni svoj profesorski život proživjeli po diktatu bibliometrijskih kriterija kojima se mi danas povinjujemo. U svakom slučaju, sreća je i velika korist da se Milićevićev prevoditeljski genij nije morao obijati o takve okolnosti. Recimo da je tako mogao biti nesputaniji od administrativnih spona i da se, tjeran unutarnjim pozivom, mogao dragovoljno vezati uz stih i prenijeti ga svim naraštajima jedne cijele kulture koju je tako zauvijek zadužio.

Neka ovih nekoliko redaka bude prigodni podsjetnik na prevoditeljski opus sa španjolskog jezika, nenadmašen u nas, koji je meni omogućio prve korake u golemom svijetu književnosti na španjolskom jeziku koja je obilježila i moj profesionalni život.

LITERATURA

Borges, J.L. (1985.) *Sabrana djela. Tvorac. Drugi, isti. Za* šest žica. *Pohvala sjene* Zagreb: GZH

Calderón de la Barca, P. (1998.) Život *je san* Zagreb: HENA COM

García Lorca, F. (1984.) *Umro od ljubavi* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske

(1970.) *Ciganski romancero* Zagreb: Studetntski centar Sveučilišta u Zagrebu

Góngora, L. de (2002.) *Zvjezdani sat* Zagreb: Konzor

Jiménez, J. R. (1957.) *Dim i zlato* Zagreb: Lykos

Machado, A. (1967.) *Poezija* Zagreb: Mladost

Mihanović, N. (1982.) "Predgovor", u: Milićević, N, I Pupačić, J. *Izabrana djela* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske

Milićević, N. (1959.) *Antologija novije španjolske poezije* Zagreb: Lykos

(1962.) *Novija hispanoamerička poezija* Sarajevo: Veselin Masleša

(1968.) *Antologija svjetske ljubavne poezije* Nakladni zavod Matice hrvatske

(1972.) *Zlatna knjiga španjolske poezije* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvaske

(1997.) *Izabrani prepjevi* Zagreb: Naklada croata d.o.o.

Mistral, G. (1977.) *Poezija* Zagreb: Mladost

Neruda, P. (1966.) *Tijelo* žene Rijeka: Otokar Keršovani

(1975.) *Pjesme* Zagreb: Mladost

Polić Bobić, M, Blažević, A.G. (2013) *Bibliografija* članaka *o španjolskim i hispanskoamerič kim piscima i njihovim djelima u hrvatskim međuratnim serijskim publikacijama,* Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Slamnig. I. (1963.) *Zelena tinta stvara vrtove; Novija hispanoamerička poezija: Uredio i preveo: Nikola Milićević; Sarajevo, 1962. Telegram* br. 145. Zagreb 1. veljače 1963.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.36

ARHEOLOGIJA ANHIJALINIH JAMA U HRVATSKOJ

Irena Radić Rossi
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV/2, HR–23000 Zadar
irradic@unizd.hr

Neven Cukrov
Institut Ruđer Bošković
Zavod za istraživanje mora i okoliša
Bijenička 54, HR–10000 Zagreb
ncukrov@irb.hr

Branko Jalžić
Hrvatsko biospeleološko društvo
Rooseveltov trg 6, HR–10000 Zagreb
jalzicbranko@gmail.com

Anhijaline jame česta su pojava u sredozemnom kršu. Ulazi su im najčešće iznad razine mora, a podzemne nakupine slatke vode u njihovoj unutrašnjosti plutaju ili protječu nad morskom vodom koja s morem komunicira kroz porozne karbonatne stijene. Slatkovodni sloj takvih jama bio je značajan izvor pitke vode za stanovnike istočne jadranske obale. Zahvaljujući sustavnom radu skupine hrvatskih speleologa, duž hrvatske obale i otoka registrirano je više od 100 anhijalinih jama. Potopljeni speleotemi iz dviju jama na otocima Krku i Lošinju doprinijeli su rekonstrukciji kasnopleistocenskih i holocenskih promjena morske razine u sjevernom dijelu istočnog Jadrana. Arheološki nalazi uočeni su u najmanje sedam jama, ali su arheološki istražene samo jama Vodeni rat na Paklenim otocima kod otoka Hvara i jama Voda, na otoku Kurbi Veloj u Kornatima. Na stjenovitim površinama jame Vodeni rat očuvani su tragovi ljudskih intervencija, a s njenog dna izvađeno je nekoliko rimskih amfora. Jama Živa Voda, smještena na suprotnom kraju otoka Hvara, također se odlikuje velikom količinom podvodnih nalaza, koji pripadaju prapovijesnom i antičkom dobu. Oni svjedoče o intenzivnom korištenju slatke vode iz njezine unutrašnjosti, a možda i o nekoj drugoj drevnoj funkciji. S obzirom na rasprostranjenost, dostupnost, dubinu i položaj u odnosu na poznata prapovijesna i antička naselja, može se pretpostaviti da se anhijaline jame u Hrvatskoj odlikuju visokim arheološkim potencijalom koji je potrebno zaštititi i istražiti.

Ključne riječi: anhijaline jame, istočna jadranska obala, Vodeni rat, Živa Voda, Voda.

Dragoj Marini, uz pregršt divnih uspomena iz naše zajedničke mladosti!
Irena

Uvod[1]

Anhijaline jame, smještene u blizini obale u tropskim i umjereno toplim klimatskim zonama (sl. 1), specifičan su speleološki fenomen u svijetu. Sadrže leću slatke vode, kao i povremeni i stalan vodeni tok, na vrhu vodenog stupca u njihovoj unutrašnjosti, što ih čini iznimno važnim izvorima pitke vode u suhim krškim područjima. Hrvatski dio jadranske obale odlikuje se izrazito okršenom karbonatnom obalom s velikim brojem otoka i otočića. Kopno i neki veći otoci osim anhijalinih jama posjeduje i slatkovodne izvore, ali na većini otoka anhijaline jame pružaju jedinu mogućnost opskrbe slatkom vodom. Tijekom prošlosti kišnica se skupljala u izgrađenim cisternama, a anhijaline jame služile su kao prirodni objekti takve namjene.

1 Ovaj članak prilagođena je i dopunjena verzija članka Radić Rossi & Cukrov 2017.

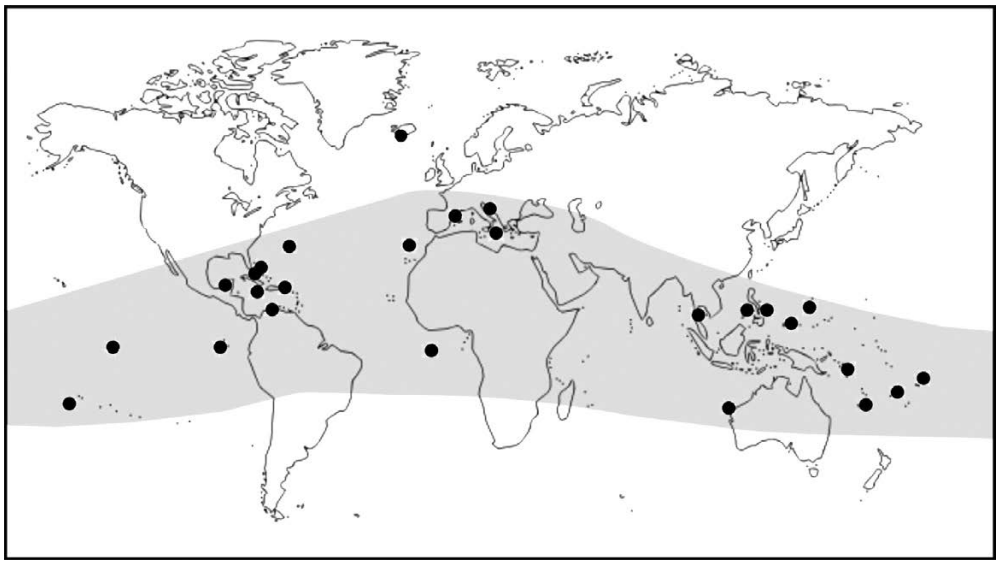

Slika 1. Rasprostranjenost anhijalinih špilja i jama u svijetu (prema Iliffe 2000)

Plovidba duž istočne jadranske obale zahtijevala je sigurna sidrišta te opskrbu hranom i vodom, bilo za lokalne potrebe ili za dalja pomorska putovanja rutama koje povezuju južni i sjeverni Jadran. U tom kontekstu možemo pretpostaviti da su anhijaline jame imale važnu ulogu u obnavljanju zaliha, posebno u slučajevima kad su se nalazile daleko od uređenih luka. U nekima od njih speleolozi su zabilježili tragove korištenja slatke vode još od prapovijesnog doba. Oskudica dobro dokumentiranih arheoloških nalaza posljedica je nedovoljne svijesti o arheološkom potencijalu takvih mjesta, što je već rezultiralo narušavanjem i uništavanjem arheološkog konteksta u češće posjećivanim jamama.

Definicija i rasprostranjenost anhijalinih jama

Anhijalini okoliš (grč. ἀγχίαλος = blizu mora) izvorno je definiran kao stanište u obliku 'jezerca bez površinske veze s morem, koje sadrži slanu ili bočatu vodu i oscilira s morskim mijenama' (Holthuis 1973: 3). Naknadna dokumentacija opsežnih potopljenih špiljskih sustava koju su izradili špiljski ronioci i znanstvenici potaknula je J. H. T. Stocka i suradnike na ažuriranje definicije: „Anhijalina staništa sastoje se od stupaca slanih voda, obično s ograničenom izloženošću otvorenom zraku, s jačim ili slabijim podzemnim vezama s morem i s primjetnim morskim i kopnenim utjecajima" (Stock *et al*. 1996: 91).

Tijekom posljednja tri desetljeća, istraživanje anhijalinog okoliša naglo se razvilo (Sket 1996; Iliffe 2000: 2005), ali su anhijalini ekosustavi i dalje nedovoljno poznati. Po definiciji, anhijaline jame mogu postojati bilo gdje u obalnom pojasu, ali rijetko je koja uočena i istražena izvan tropskih ili toplih umjerenih klimatskih zona (sl. 1). Geološki gledano, nalaze se u dva vrlo različita tipa obalnih okoliša, u krškim krajevima i poljima lave (Sket 2012).

U studenom 2009. godine u Palma de Mallorci održan je Prvi svjetski simpozij o anhijalinim sustavima (Anchialine ecosystems: Reflection and prospects), a 2012. godine u organizaciji Instituta Ruđer Bošković i Hrvatskog

biospeleološkog društva, u Cavtatu je održan Drugi međunarodni simpozij o anhijalinim ekosustavima (2nd International Symposium on "Anchialine Ecosystems"). Prošireni sažeci radova predstavljenih na kongresu tiskani su u posebnom broju časopisa Natura Croatica (Vol. 21, Suppl. 1) i danas su dostupni na web-u.[2] Jedan od bitnih zaključaka simpozija bio je zaključak o potrebi redefiniranja dosadašnjeg pojma „anhijalini ekosustavi" pa je na okruglom stolu prihvaćena nova radna definicija, koja je kasnije objavljena (Bishop *et al.* 2015). Tako su danas anhijalini ekosustavi definirani kao: „Podzemni estuarij pod utjecajem plime i oseke, smješten unutar pukotinskog i kavernoznog krša i vulkanskih terena, koji se proteže u unutrašnjost do granice prodiranja morske vode. Ovaj podzemni estuarij, koji se spaja s morskim sustavom na obali i sustavom slatkovodnih podzemnih voda u unutrašnjosti, karakterizira oštra fizikalna i kemijska stratifikacija. Anhijalini ekosustav podržava relativno raznoliku biotičku skupinu stigobiotskih vrsta morskog podrijetla kojima dominiraju pripadnici Crustacea, kako brojčano tako i bogatstvom vrsta."

Anhijaline jame u Hrvatskoj

Krško područje pokriva više od 50% cjelokupnog teritorija Hrvatske, a zabilježeno je preko 9000 špilja i jama. Koliko nam je danas poznato, više od stotinu djelomično istraženih i/ili opisanih jama uz obalu i na brojnim otocima pripada kategoriji anhijalinih (Surić *et al.* 2010) (sl. 2). Sve hrvatske anhijaline jame u unutrašnjosti sadrže jezera ili stalan aktivni tok vode koji su, barem sezonski, stratificirani po salinitetu. Sloj slatke vode nalazi se na površini, bočati sloj u sredini, a morska voda na dnu. Temperatura vode je uglavnom stalna, s vrlo ograničenim utjecajem vanjskih uvjeta. Zbog nedostatka svjetla nema fotosinteze, ali se pod utjecajem bakterija događa kemosinteza pa se anhijaline jame odlikuju mnogim endemičnim organizmima.

Anhijalini ekosustavi (špilje, jame, jezera) prepoznati su u Republici Hrvatskoj kao jedinstveni tip staništa. Prema Pravilniku o vrstama stanišnih tipova, karti staništa, ugroženim i rijetkim stanišnim tipovima te o mjerama za očuvanje stanišnih tipova (NN 119/2009) kategorizirani su oznakom H.1.4. Tim Pravilnikom zahtijeva se provođenje mjera njihova očuvanja, jer je riječ o ugroženom i rijetkom stanišnom tipu u kraškom području.

Jame su uglavnom male i time neatraktivne za speleološka istraživanja. Najdulja je Medvjeđa špilja na otoku Lošinju (sl. 2/7), čija duljina iznosi 245 m, a najdublja Jama u Podstražišću na otoku Braču (sl. 2/15), s 45 m dubokim suhim dijelom i vodenim stupcem dubokim preko 50 m. Iako većina jama nema jasno izraženu vezu s morem, morske mijene u određenoj mjeri utječu na njih. Samo nekoliko jama, poput Medove buže na otoku Rabu (sl. 2/5), odlikuje se otvorenim putem do mora.[3] Ono što privlači znanstvenike uglavnom su njihovi ekosustavi, uvjeti koji nalikuju uvjetima u dubokim morima i sastavi akumuliranih sedimenata, a relativno nedavno privukle su i pozornost ar-

2 http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=6997

3 U tu skupinu spadaju i Modrića vrulja te izvori Golubinka i Litno.

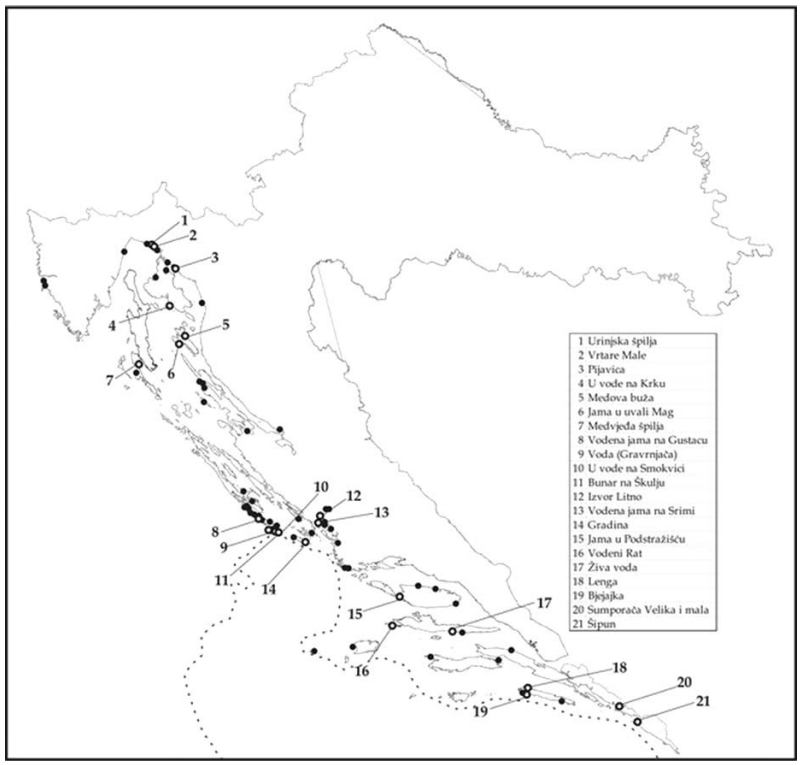

Slika 2. Položaj jama spomenutih u tekstu, na karti poznatih anhijalinih jama u Hrvatskoj (karta: B. Jalžić, M. Cukrov, P. Kutleša, N. Cukrov)

heologa. Nakon posljednjeg glacijalnog maksimuma, promjena morske razine od oko 130 m (Surić 2009) pretvorila je mnoge anhijaline jame tog vremena u morske (Iliffe 2012). Istodobno, neke su slatkovodne jame postale anhijaline.

Povijest istraživanja

Godine 1909. Stjepan Vuksan opisao je špilju Pijavicu u blizini Senja (sl. 2/3). Njegovo je izvješće najraniji zapis o nekoj anhijalinoj jami u Hrvatskoj. Godine 1920. hrvatski geolog Josip Poljak napisao je izvješće o Urinjskoj špilji (sl. 2/1) kod Rijeke, nacrtao topografsku kartu i izvijestio o njezinoj bočatoj vodi. Osim toga, Bruno Puharić 1963. je godine na istome mjestu ostvario prvo opisano ronjenje na dah u anhijalinom objektu (Cukrov i dr. 2009).

Razdoblje modernih istraživanja započelo je u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, kad je 1958. godine Boris Sket posjetio anhijalinu jamu Šipun u Cavtatu, južno od Dubrovnika (sl. 2/21). Nakon toga Sket je istražio faunu i ekologiju više od 30 anhijalinih jama duž istočne jadranske obale, uglavnom u Nacionalnom parku Kornati. Njegov je rad rezultirao ekološkom shemom za anhijaline ambijente koja se temelji na stratifikaciji saliniteta, lokalnom hipoksijom i anoksijom, te stratifikacijom faune u odnosu na salinitet i koncentraciju kisika (Sket 1986, 1996). Tijekom tog razdoblja mnogi drugi speleolozi i istraživači posjećivali su anhijaline jame, opisivali ih i skicirali.

Sustavna bispeleološka i speleološka istraživanja anhijalinih objekata u Hrvatskoj započeta su 80 godina prošlog stoljeća na inicijativu zoologa Nikole Tvrtkovića, tada direktora Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu. Branko Jalžić iz Hrvatskog biospeleološkog društva u Zagrebu, u dogovoru

s akademikom Franom Kršinićem iz Instituta za oceanografiju i ribarstvo u Splitu, poduzeo je i organizirao niz speleoronilačkih istraživanja sa svrhom prikupljanja planktonskih rakova, koji je rezultirao opisom nekoliko novih rodova i vrsta. Kasnije se istraživanjima priključila i skupina znanstvenika iz Zavoda za istraživanje mora i okoliša Instituta Ruđer Bošković u Zagrebu kao glavni promicatelj suvremenih sustavnih multidisciplinarna istraživanja anhijalinih jama u Hrvatskoj. Osim speleološkog prepoznavanja i kartiranja, njihovi projekti usmjereni su na proučavanje uvjeta okoliša, opise staništa i biogeokemiju metala u tragovima (Žic *et al.* 2008; 2011; Cuculić *et al.* 2011; Kwokal *et al.* 2014; Kajan *et al.* 2021). S obzirom da je sustavan rad započeo tek relativno nedavno, anhijaline jame duž hrvatske obale Jadrana još su uglavnom neistražene.

Datiranje potopljenih speleotema

M. Surić i suradnici (2010.) spominju 235 djelomično ili potpuno potopljenih špilja i jama na hrvatskoj obali i otocima, od kojih 126 jasno pokazuju morske uvjete. Ostatak skupine obuhvaća anhijaline jame, izvore i neodređene špilje. Za sve istražene formacije pokazalo se da su kontinentalnog porijekla, a njihovo potapanje posljedica je morske transgresije. U njima su prisutni speleotemi, a zbog boljih uvjeta očuvanja prevladavaju stalaktiti koji sadrže zapise o promjenama morske razine te procesima formiranja i promjenama paleookoliša. Do sada je prisutnost speleotema potvrđena u 140 špilja, a najdublja zabilježena nalazi se na −71 m (Garašić 2006).

Uzorkovanje i analiza potopljenih speleotema u Hrvatskoj, koju su promovirali M. Surić i suradnici (2005a; 2005b; 2009), provedeni su i u dvije anhijaline jame. Prva od njih je jama U vode na otoku Krku (sl. 2/4), a druga Medvjeđa špilja na otoku Lošinju (sl. 2/7), (Surić et. al. 2009; Surić & Juračić 2010). U prvom slučaju uzorci su uzeti iz dvaju stalagmita na dubini od 14,5 m i 18,8 m, a u drugom iz odvaljenog stalaktita na dubini od 1,5 m te stalagmita na dubini od 10 m. Kronološka determinacija ovih i dvanaest drugih speleotema iz pet različitih jama (uzimanih do dubine od 41,5 m) ostvarena je primjenom triju različitih metoda. Rezultati su autorima omogućili rekonstrukciju djelomične krivulje promjene morske razine za hrvatski dio istočne jadranske obale tijekom posljednjih 220 000 godina i dinamike vezane uz promjene paleookoliša (Surić & Juračić 2010).

Paleontološki i arheološki nalazi

Kao što je rečeno, u Hrvatskoj postoji više od stotinu anhijalinih jama, ali su one slabo dokumentirane i istražene, posebice kad je riječ o arheološkom istraživanju. Postojeći nalazi, međutim, važan su pokazatelj njihovog arheološkog i paleontološkog potencijala. Prema sadašnjem stanju istraženosti predmeti arheološkog značenja zasigurno su prisutni u najmanje deset anhijalinih jama, a dvije sadrže paleontološke nalaze. Najznačajnije arheološki zanimljive jame su Vodeni rat (sl. 2/16) u Paklenim otocima i Živa voda (sl. 2/17) na Hvaru

te jama Voda (Gravrnjača)[4] na Kurbi Veloj u Kornatima (sl. 2/9). Jama Vrtare Male (sl. 2/2) u Sjevernom Hrvatskom Primorju privukla je značajnu paleontološku pozornost.

Ostale jame u kojima su speleolozi i geolozi zabilježili prisutnost arheoloških nalaza su mala jama u uvali Mag na Rabu (sl. 2/6), Vodena jama na Gustacu, jama U vode na Smokvici i jama Bunar na Škulju, sve tri u Kornatima (sl. 2/8, 10, 11), Vodena jama u Srimi kod Šibenika (sl. 2/13), jama Gradina na Žirju (sl. 2/14) (Barišić 1994; Jalžić 1994) i jama Šipun u Cavtatu (sl. 2/21) (Falcon-Barker 1960). Dok se prva i posljednja jama odlikuju samo tragovima ljudskog djelovanja na kamenim stjenkama, u Vodenoj jami na Gustacu pronađeni su ulomci kasnoantičkih amfora. U jami U vode na Smokvici uz ulomke amfora pronađeni su ulomci glaziranog keramičkog posuđa, a zamijećene su i urezane oznake na okomitim kamenim površinama. U jami Bunar na Škulju na samom je dnu uočen suhozid iz nepoznatog vremena. Ulomci kuglaste posude, pronađene u Vodenoj jami u Srimi, za sada su pripisani prapovijesnom dobu ali je taj podatak još potrebno provjeriti, a u jami Gradini na Žirju zamijećene su drvene grede i ostatci drvenog posuđa (Jalžić 1991, 1994). Što se tiče paleontoloških nalaza, osim u niže opisanoj jami Vrtare male, ostaci špiljskog medvjeda (Ursus spelaeus), koji je izumro tijekom posljednjeg glacijalnog maksimuma, pronađeni su u već spomenutoj Medvjeđoj špilji na otoku Lošinju (Malez *et al.* 1979).

Jama Vrtare Male kraj Crikvenice

Jama Vrtare Male (Sl. 2/2) udaljena je oko 100 m od morske obale; dubina suhog dijela iznosi 29 m, a poznata dubina vodenog tijela oko 10,5 m (sl. 3a, c). Oko 14 m ispod današnjeg ulaza nalazi se jugoistočni kanal koji završava u tzv. Velikom jezeru. Jugozapadni kanal vodi do tzv. Malog jezera, čija dubina ne prelazi 1,5 m. Cjelokupni podzemni prostor jame mnogo je složeniji i još uvijek nije do kraja istražen. (Jalžić *et al.* 2005)

Od 1966. godine nekoliko je ekspedicija u jamu rezultiralo detaljnim opisom njezine geneze, geologije, morfologije i biologije. Osim toga, otkriven je i preliminarno determiniran bogat paleontološki materijal pronađen u suhom sedimentu (sl. 3b), uglavnom nataloženom u jugoistočnom kanalu i u neposrednoj blizini Velikog jezera, a dio materijala prikupljen je i u podvodnom prostoru jame.

Prema mišljenju speleologa, raznolikost speleotema i njihov izgled upućuju na zaključak da je jama vrlo stara. Preliminarna analiza životinjskih ostataka ukazala je na prisutnost sljedećih porodica: Felidae (mačke), Ursidae (medvjedi), Canidae (psi i sisavci slični psima), Lagomorpha (zečevi, kunići i zvižđari), Cervidae (jeleni), Proboscidae (sisavci sa surlama) i Rhinoceratidae (noso-

4 U speleološkim izvješćima jama se pogrešno naziva Gravrnjača, prema obližnjem vrhu koji je tako zabilježen na geografskoj karti. Na otoku Kurbi Veloj postoji jama Gavrnjača (prema istoimenom vrhu), ali u njoj borave gavrani i udaljena je oko 130 m od obale. Jamu o kojoj je riječ stanovnici i korisnici Kornata nazivaju Voda, a rt u neposrednoj blizini Pod Vodu. (Magaš 2013: 33, 44; Jurić & Skračić 2013: 257)

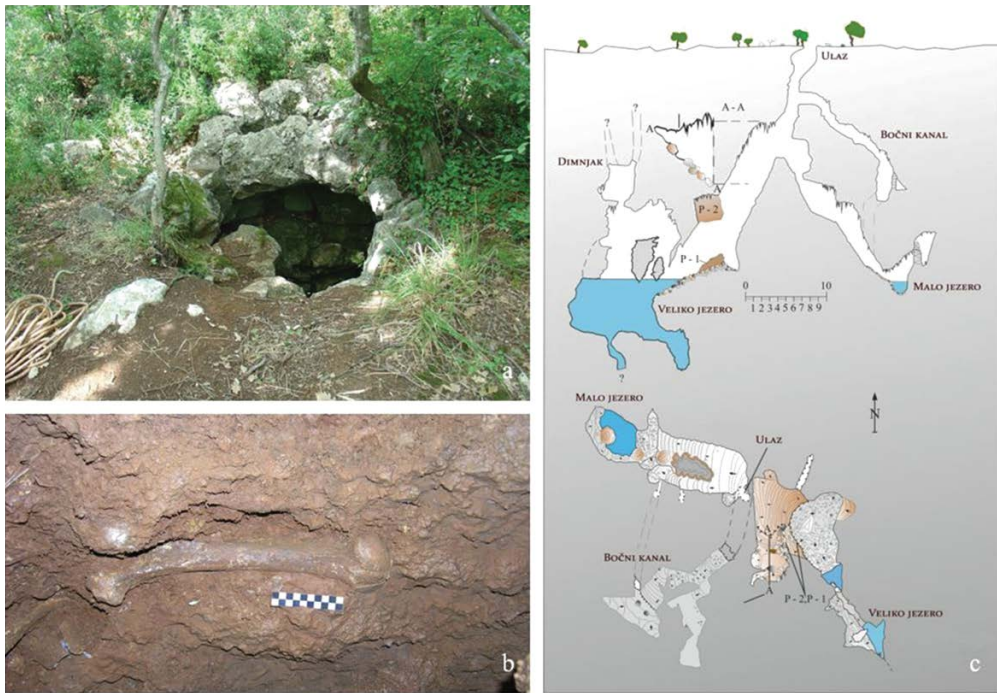

Slika 3. Jama Vrtare Male kod Crikvenice: a) Ulaz (foto: K. Miculinić); b) Paleontološki nalaz (foto: K. Miculinić); c) Tlocrt i presjek jame (crtež: V. Jalžić)

rozi). Nedostatak kronoloških podataka otežava određivanje starosti nalaza, iako se općenito pretpostavlja da svi životinjski ostaci pripadaju pleistocenu.

U jadranskom bazenu rijetko se pronalaze ostaci iz porodica Proboscidae i Rhinoceratidae. Najbliža analogija pronađena je nedaleko otoka Raba, gdje su gornji desni kutnjak i lijeva bedrena kost izvučeni kočom s dubine od 80 m. Iako je za nalaze, datirane u donji dio srednjeg pleistocena, pretpostavljeno da pripadaju vrsti Mammuthus meridionalis adriacus n. ssp. (Malez i Lenardić-Fabić 1988), u posljednjoj publikaciji naglašena je potreba detaljnije analize (Mauch-Lenardić 2012).

Jama Vodeni Rat na otoku Sv. Klimentu u Paklenim otocima nedaleko od Hvara

Vodeni Rat (Sl. 2/16) je mali rt na južnoj obali otoka Sv. Klimenta, najvećeg otoka u Paklenim otocima pred Hvarom (sl. 4a). Toponim Vodeni Rat već na prvi pogled sugerira prisutnost slatke vode. Ulaz u jamu nalazi se oko 30 m od morske obale, na nadmorskoj visini od 13 m (sl. 4b). Na stijeni u neposrednoj blizini ulaza vidljivi su tragovi konopa koji su očigledno često korišteni za podizanje posuda ispunjenih vodom. Ukupna dubina okomitog kanala jame iznosi oko 41 m, a najveća širina oko 6-8 m. Dubina vodenog tijela iznosi 29 m. Do dubine od 23 m prisutni su spelotemi na zidovima i u malim kavernama, a na dubini od 24 m nalazi se mala platforma, dimenzija 1,5 × 2,0 m. Ona se mogla koristiti za dohvaćanje vode u vrijeme kad je vodostaj bio znatno niži, ali za sada još uvijek ne postoje dokazi koji bi potvrdili tu pretpostavku. U dnu špilje nalazi se muljeviti sediment. (Mesić 2006)

Prva speleološka misija obavljena je 1999. godine, kad su splitski speleolozi uočili prisutnost arheoloških nalaza i o njima obavijestili Muzej hvarske

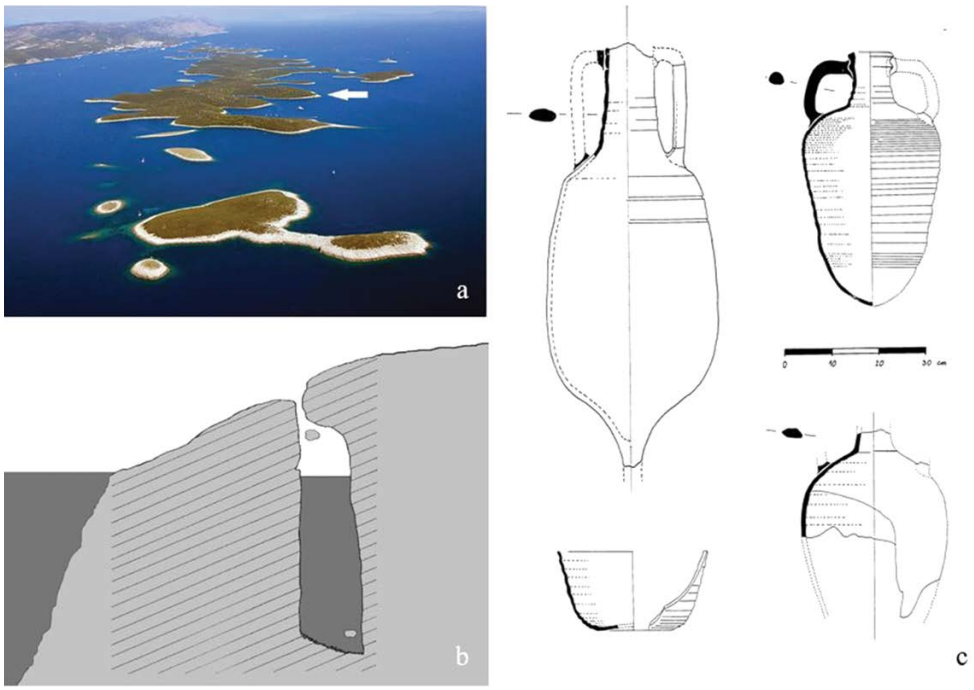

Slika 4. Jama Vodeni Rat na otoku Sv. Klimentu u Paklenim otocima nedaleko Hvala: a) Položaj rta Vodeni Rat; b) Presjek jame (prema Mesić 2006); c) Arheološki nalazi (prema Mesić 2006)

baštine u Hvaru. Iste godine provedena je zaštitna arheološka kampanja koja je rezultirala preliminarnim dokumentiranjem i opisom jame. Istraživački tim je s platforme na njenom dnu izvukao ostatke pet amfora datiranih u rimsko kasnorepublikansko i kasnoantičko doba (Mesić 2006) (sl. 4c). Budući da je zahvat bio zaštitne prirode i imao za cilj samo vađenje amfora, dno jame nije detaljno istraženo te taj posao tek predstoji. Tijekom arheoloških istraživanja otkriveni su tragovi drvenih konstrukcija duž stjenovitih zidova, na dubinama od 6 i 9 m. Riječ je, najvjerojatnije, o ostacima struktura izgrađenih radi lakšeg pristupa slatkoj vodi. Kako uzorci za datiranje nisu uzeti, trenutno ne postoje kronološki podaci o vremenu njihovoga nastanka.

Jama Živa Voda u uvali Kozja na otoku Hvaru

Jama Živa Voda (Sl. 2/17) smještena je 55 m od morske obale, u uvali Kozja (sl. 5a) na južnoj obali otoka Hvara, u blizini sela Bogomolje. Ulaz se danas nalazi 31 m iznad razine mora, a nakon tridesetak metara glavni kanal račva se u dva smjera (sl. 5b). Zapadni kanal dugačak je više od 60 m, a dubina vode iznosi oko 26 m. Istočni kanal dug je oko 80 m, a dubina vode iznosi oko 38 m. Na dnu jame nalazi se muljeviti sediment (Ozimec & Jalžić 2003; Novosel *et al.* 2007; Cukrov *et al.* 2008).

Iako jama nikada nije arheološki istražena, postoje podatci o stepenicama uklesanim u stijenu (Vujnović 1990) i izolirani nalazi koji se sastoje od ulomka neolitičke keramičke posude, posude iz ranog brončanog doba i ulomka helenističke Gnathia keramike južnoitalskog porijekla (Vujnović 2013). Ronioci speleolozi primijetili su veliku količinu keramičkih nalaza raspoređenih u dva kanala. Čini se da istočni kanal sadrži više dokaza o eksploataciji jame u doba antike, dok zapadni svjedoči o njezinoj važnosti tijekom brončanog, a možda

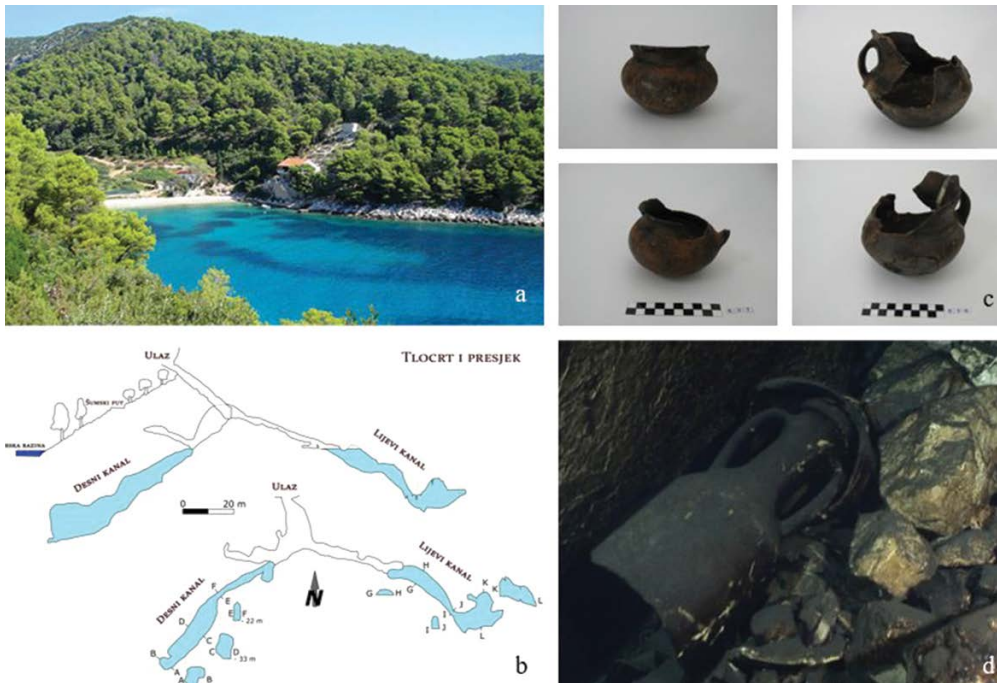

Slika 5. Jama Živa Voda u uvali Kozja na otoku Hvaru: a) Uvala Kozja; b) Tlocrt i presjek jame (crtež i istraživanje: B. Jalžić, A. Novosel, G. Polić, V. Jalžić); Izbor nalaza iz Lijevog kanala (foto: M. Petrić); d) Amfora tipa Lamboglia 2 in situ u Desnom kanalu (foto: V. Jalžić)

i željeznog doba. Nedavno izrađena video dokumentacija u istočnom kanalu svjedoči o prisutnosti ulomaka amfora tipa Lamboglia 2 iz 1. st. pr. Kr. (sl. 5d).

Određene količine prapovijesnih keramičkih ulomaka i dobro očuvanih posuda izvađenih iz jame tijekom speleoloških misija pohranjene su u Muzeju hvarske baštine (sl. 5c), dok se druge mogu vidjeti u privatnim zbirkama (Radić Rossi 2011). Geografski najbliže analogije pojedinim obilježjima keramike potječu iz tumula Glava Maslinova kod Bogomolja (Marović 1985). Keramika s ovog nalazišta pripisuje se regionalnim kulturama ranog brončanog doba, poput cetinske i posuške (usp. Marijanović 1981; Govedarica 1982; Marović 1999), no čini se da slična obilježja traju kroz čitavo brončano doba (Forenbaher & Kaiser 2006). Prema speleološkim izvješćima, u zapadnom kanalu nalazila se znatna količina keramičkih ulomaka i cijelih posuda. Učestalost nekontroliranog obilaska špilje vjerojatno je rezultirala nestankom dijela arheološke građe te smanjila mogućnost točnog kronološkog određenja nalaza. Bez dodatnih arheoloških istraživanja teško je utvrditi je li nalazište potopljeni dokaz iskorištavanja vode s obzirom da je jama zadobila anhijalini oblik nakon postglacijalnog podizanja morske razine ili sadrži potopljene dokaze neke različite aktivnosti tijekom prošlosti. U svakom slučaju, Živa Voda najistaknutiji je primjer arheološki značajne jame među do danas otkrivenim anhijalinim jamama na Jadranu.

Jama Voda na otoku Kurbi Veloj u Kornatima

Jama Voda (Sl. 2/9) dvadesetak je metara udaljena od obale (sl. 6a, b) i odlikuje se dvama ulazima. Dubina jame do površine vode iznosi 8,5 m, a dubina vodenog dijela 30,5 m (sl. 6c). Jama je uglavnom vertikalna, s jednom jače i nekoliko slabije izraženih polica, a na dubini od 23 m započinje sipar koji se proteže do samog dna.

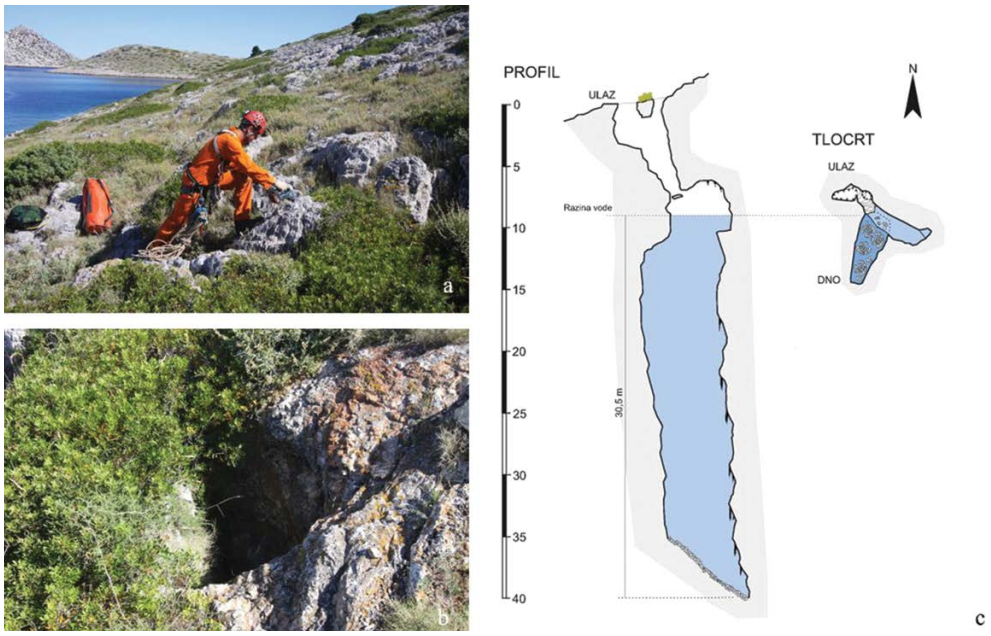

Slika 6. JamaVoda na otoku Kurbi Veloj u Kornatima: a) Priprema za ulaz u jamu (foto: I. Radić Rossi); b) Ulaz u jamu (foto: I. Radić Rossi); c) Presjek i tlocrt jame (crtež: A. Kovačević; istraživanje: B. Jalžić, Z. Ružanović, V. Jalžić, A. Kovačević)

Prvo speleološko istraživanje obavljeno je 2003. godine (Gottstein Matočec & Jalžić 2003). Iako je tom prilikom nekoliko metara pod vodenom površinom primijećeno postojanje četiri velike amfore kojima su nedostajale ručke, taj podatak ostao je nezabilježen u stručnom izvješću u kojem je naglasak stavljen na biospeleologiju. Nalazi nisu snimljeni jer se istraživanje odvijalo samo u kopnenom dijelu jame pa ekipa nije bila opremljena podvodnim fotoaparatom. Godine 2014., prilikom ponovnog speleološkog istraživanja, amfora više nije bilo, a u jami su preostali samo ulomci od kojih su izvađena dva grla.

Godine 2015. organizirano je vađenje preostalih nalaza pod nadzorom arheologa s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru (Jalžić *et al.* 2015). Na izbočenoj kamenoj polici, na dubini od oko 4 m, ležala je skupina ulomaka amfora, među kojima se isticao veći dio tijela i ravnog dna amfore tipa Forlimpopoli iz 1.–3. st. po Kr. i jedna ručka. Na dubini od oko 21 m ležao je uglavljen veći dio trbuha amfore tipa Lamboglia 2 te nekoliko manjih ulomaka iz 1. st. pr. Kr (sl. 7–9), a nekoliko metara niže dijelovi amfora iz istog vremena. S kamenog sipara u dnu jame izvađeno je još ulomaka amfora, među kojima i cjelovito očuvano ravno dno amfore koje bi moglo pripadati amfori tipa Dressel 28 iz 1. i 2. st. po Kr. ili nekom drugom tipološki sličnom primjerku. Osim toga, pronađen je i cjelovito očuvan ali lagano deformiran bakreni kotao, preliminarno datiran u srednjovjekovno doba. Godine 2017., istražena je i bočna jama nakon što je proširen ulaz na 23 m dubine. U dnu toga dijela također su pronađeni ulomci antičkih keramičkih posuda.

Godine 2018., sukladno informacijama speleologa, provedeno je rekognosciranje morskog prostora pred rtom Pod vodu, sjeverozapadno od jame, do dubine od 24 m. Tom prilikom izvađena je veća količina tipološki i kronološki različitih grla i trbuha amfora (sl. 10), koji pripadaju vremenu od 1. st. pr. Kr. do kasne antike. Kako pregledani prostor nije prikladan za sidrenje i duži boravak brodova, on se očigledno koristio kao privremeno sidrište tijekom snabdijevanja slatkom vodom.

Slika 7. Dokumentiranje nalaza u jami Vodi na Kurbi Veloj (foto: P. Kovač-Konrad)

Slika 8. Jama Voda na Kurbi Veloj, dio amfore tipa Lamboglia 2 (foto: Z. Ružanović)

Analiza vodenog stupca i sedimenata

U nekim anhijalinim jamama poput Bjejajke (sl. 2/19) i Lenge (sl. 2/18) na otoku Mljetu prirodno je povišena koncentracija metala u tragovima u vodi i sedimentu (Cuculić *et al.* 2011; Kwokal *et al.* 2014). Unatoč nezabilježenom antropogenom utjecaju, utvrđene su prilično visoke koncentracije ekotoksičnih metala: Hg do 3,7 µg/L, Cd do 0,3 µg/L, Cu do 28 µg/L i Zn do 9,6 µg/L (Cuculić *et al.* 2011; Kwokal *et al.* 2014). Istovremeno, vodeni stupac u Urinjskoj špilji (sl. 2/1), koja se nalazi u intenzivno korištenom industrijskom području, sadrži izrazito niske koncentracije tih metala (Cuculić *et al.* 2012).

Prirodno povišene koncentracije nekih vrlo toksičnih metala, poput žive, ukazuju na važnost istraživanja u priobalnoj zoni, kako bi se identificirali glavni biogeokemijski procesi koji kontroliraju transport i utječu na prisutnost metala u tragovima i povezanih elemenata i spojeva. Dva spomenuta slučaja prirodne kontaminacije vodnih resursa upućuju na mogućnost slične situacije u prošlosti, kada su prirodno povišene koncentracije ekotoksičnih metala mogle imati negativan utjecaj na drevne stanovnike koji su eksploatirali jamske vode. Ovo je zanimljivo pitanje koje bi trebalo imati na umu pri analizi i tumačenju kulturnog konteksta drevnih zajednica u kojima su primijećeni neki poremećaji.

Arheološki potencijal

Anhijaline jame dragocjeni su vodni resursi duž hrvatske obale, koje je lokalno stanovništvo koristilo tijekom proteklih stoljeća. Tipičan obalni krš okarakteriziran je ograničenom količinom površinskih voda, što navodi lokalno stanovništvo na iznalaženje alternativnih rješenja. Količina raspoložive slatke ili bočate vode ovisi o morfologiji jame, količini prispjele slatke vode i intenzitetu njezine eksploatacije. Od prapovijesti, anhijaline jame korištene su kao prirodni izvori koji su služili kao dopunska rezerva vode cisternama, jezercima i drugim nakupinama slatke vode.

Osim toga, anhijaline jame mogle su poslužiti i pomorcima kao značajni izvori slatke vode, udaljeni od dobro organiziranih luka. Prema dostupnosti pitke vode dijelom su se planirale pomorske rute i zastanci. U dosadašnjoj

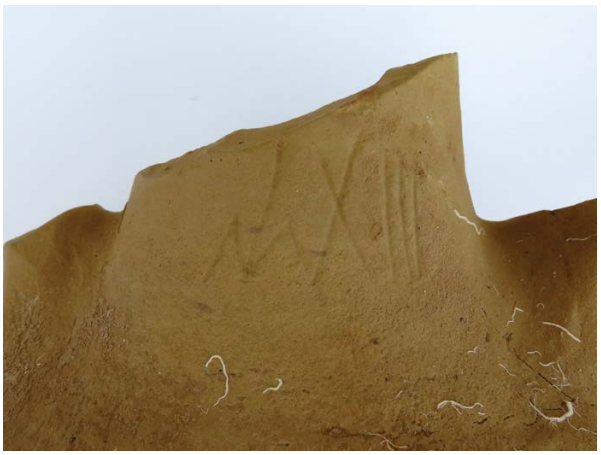

Slika 9. Jama Voda na Kurbi Veloj, grafit na grlu amfore tipa Lamboglia 2 (foto: Z. Ružanović)

Slika 10. Tipološki i kronološki različita grla amfora, izvađena iz mora pred jamom Vodom na Kurbi Veloj (foto: M. Martinčak)

literaturi već se raspravljalo o potrebi za pitkom vodom tijekom pomorskih putovanja u prošlosti (usp. npr. Pryor 2001). Neupitno je da je ona postojala kako u lokalnoj tako i u dugoj obalnoj plovidbi.

Prisutnost amfora u Vodenom ratu, Živoj vodi i jami Vodi na Kurbi Veloj i u nekim drugim jamama jasan je dokaz eksploatacije slatke vode tijekom antičkog doba. Prisutnost prapovijesne keramike u Živoj vodi mogla bi upućivati na korištenje vodnih resursa tijekom brončanog doba, a možda i ranije. Osim toga, raznolikost i količina prapovijesne keramike upućuju na eventualnu sakralnu funkciju takvih prirodnih objekata (usp. npr. Whitehouse 1992; Kleibrink 1998; Håland 2009). Nažalost, sadašnje stanje istraživanja ne dopušta nam potvrditi pretpostavke o ritualima povezanim s prisutnošću slatke vode u anhijalinim jamama, ali to zanimljivo pitanje ne bi nipošto trebalo zanemariti u budućnosti.

Anhijaline jame u nekim slučajevima sadrže 'posebnu' vodu, poput vode bogate sumporom koja se mogla koristiti u terapeutske svrhe. Speleološki objekti Sumporača velika i Sumporača mala kod Mokošice (sl. 2/20) na rijeci Ombli, sjeverno od Dubrovnika (Jalžić *et al.* 2007; Cukrov *et al.* 2012), dvije su hrvatske lokacije koje sadrže sumporne izvore. Obje špilje pripadaju skupini hidrotermalnih sumpornih špilja (prema Gottstein 2010), a poznate su od davnina (Cukrov *et al.* 2012).

Jedno od rijetkih sustavno istraženih područja po pitanju anhijalinih jama u Hrvatskoj jest Nacionalni park Kornati (Gottstein Matošec & Jalžić 2003; Gottstein & Jalžić 2007; Ružanović 2018). Prisutnost rimske keramike u jami Vodi na otoku Kurbi Veloj već je spomenuta, dok je u ostalim jamama potrebno provesti sustavna istraživanja kako bi se locirali i kategorizirali potencijalni arheološki nalazi. U svakom slučaju, usporedba karte rasprostranjenosti anhijalinih jama s kartom rasprostranjenosti arheoloških nalazišta na kopnu i pod morem, upućuje na podudarnosti, što upućuje na zaključak da su ljudska naselja u izrazito suhom okruženju otoka ovisila i o rasporedu špiljskih vodnih resursa.

Zaključak

Oskudni ali značajni dokazi potvrđuju dosadašnju eksploataciju anhijalinih jama duž istočne jadranske obale. Korištene kao jednostavni izvori slatke vode, špiljska svetišta ili mjesta s ljekovitim potencijalom, one su u svakom slučaju igrale važnu ulogu u svakodnevnom životu stanovnika jadranskog prostora. Danas dostupni arheološki nalazi upućuju na njihov arheološki potencijal i potrebu daljnjeg proučavanja.

Nedostatak početnog arheološkog angažmana u ranim speleološkim misijama rezultirao je slabim dokumentiranjem dokaza o dugom ljudskom odnosu s anhijalinim okolišem. Tijekom vremena, sa svojih su izvornih lokacija bez dokumentacije nestali neki od ranije poznati arheoloških nalaza. Takva situacija negativno utječe na našu percepciju prošlosti pa ju je u budućnosti potrebno izmijeniti. Promicanje arheološkog potencijala i važnosti tih posebnih prirodnih fenomena te posljedično poticanje multidisciplinarnih istraživanja dovode do boljeg razumijevanja uloge anhijalinih jama u jadranskoj prošlosti. Podmorskim istraživanjima, osim toga, moglo bi se identificirati one jame koje su tijekom posljednjeg ledenog doba bile anhijaline, a tijekom postglacijalnih promjena morske razine postale morske. U suvremenoj eri mjerljivih klimatskih promjena, koju karakterizira kontinuirano globalno zagrijavanje i promjene u obrascima padalina, sloj slatke vode u anhijalinim jamama mogao bi ponovno postati važan prirodni resurs.

LITERATURA

Barišić 1994

T. Barišić, "Speleološka istraživanja otoka Žirja i Kornatskih otoka", u: J. Kale Mrvica & Ž. Krnčević (ur.), *Žirajski libar, zbornik radova o otoku Žirju*, Šibenik, 1994, 183–193.

Bishop *et al.* 2015

R. E. Bishop, William, F. Humphreys, N. Cukrov, V. Žic, G. A. Boxshall, M. Cukrov, T. M. Iliffe, F. Kršinić, W. S. Moore, J. W. Pohlman & B. Sket, "'Anchialine' Redefined as a Subterranean Estuary in a Crevicular or Cavernous Geological Setting", *Journal of Crustacean Biology* 35/4, Oxford, 2015, 511–514.

Cuculić *et al.* 2011

V. Cuculić, N. Cukrov, Ž. Kwokal & M. Mlakar, "Distribution of trace metals in anchialine caves of Adriatic Sea, Croatia", *Estuarine, Coastal and Shelf Science* 95/1, 2011, 253–263.

Cuculić *et al.* 2012

V. Cuculić, N. Cukrov, D. Omanović & B. Jalžić, "Preliminary study of trace metals distribution in the water column of Urinjska Špilja anchialine cave (Croatian Adriatic coast)", *Natura Croatica* 21, 2012, 28–31.

Cukrov *et al.* 2012

M. Cukrov, R. Ozimec, N. Cukrov, J. Bedek & B. Jalžić, "Sumporače – Preliminary results from research into unique anchialine sulphur caves in Croatia", *Natura Croatica* 21, 36–42.

Cukrov *et al.* 2008

N. Cukrov, M. Cukrov, B. Jalžić B & D. Omanović D, "Koncentracije ekotoksičnih metala (Cd, Pb, Cu I Zn) u vodenom stupcu špilje Živa voda na otoku Hvaru", *Subterranea Croatica* 10, 28–32.

Cukrov *et al.* 2009

N. Cukrov, B. Jalžić, H. Bilaetndžija & M. Cukrov, "Research history and anchialine caves characteristic in Croatia", in: *Anchialine ecosystems: reflection and prospects. Symposium Abstracts*, Palma de Mallorca, 2009, 19–20.

Falcon-Barker 1960

T. Falcon-Barker, *1600 Years under the Sea*, New York, 1960.

Forenbaher & Kaiser 2006

S. Forenbaher & T. Kaiser, "The pottery of Pupićina Cave", in: P. Miracle & S. Forenbaher (eds), *Prehistoric herders of Northern Istria: the archaeology of Pupićina Cave*, Pula, 163–224.

Garašić 2006

M. Garašić, "Pronađeni i snimljeni najdublji speleothemi u moru", *Spelaeologia Croatica* 7, 2006, 58.

Gottstein 2010

S. Gottstein, *Priručnik za određivanje podzemnih staništa u Hrvatskoj prema Direktivi o staništima EU*, Zagreb, 2010.

Gottstein & Jalžić 2007

S. Gottstein & B. Jalžić, "Biospeleološka istraživanja vodene faune anhihalinih špilja i jama na području NP Kornati", *Subterranea Croatica* 9, 2007, 20–30.

Gottstein Matočec & Jalžić 2003
S. Gottstein Matočec & B. Jalžić, *Biospeleološka istraživanja vodene faune anhihalinih špilja i jama na području NP "Kornati"*, stručno izvješće, Hrvatski prirodoslovni muzej – PMF Zoologijski zavod, Zagreb, 2003.

Govedarica 1982
B. Govedarica, "Prilozi kulturnoj stratigrafiji paristorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni", *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 18, 1982, 111–188.

Håland 2009
E. J. Håland, "Water Sources and the Sacred in Modern and Ancient Greece and Beyond", *Water History* 1, 2009, 83–108.

Holthuis 1973
L. B. Holthuis, "Caridean shrimps found in land-locked saltwater pools at four Indo-West Pacific localities (Sinai Peninsula, Funafuti Atoll, Maui and Hawaii Islands), with the description of one new genus and four new species", *Zoologische Verhandelingen* 128, 1973, 1–48.

Iliffe 2000
T. M. Iliffe, "Anchialine cave ecology", in: H. Wilkens, D. C. Culver & W. F. Humphreys (eds), *Ecosystems of the world* 30, Subterranean ecosystems, 2000, 59–76.

Illife 2005
T. M. Iliffe, "Biodiversity in anchialine caves", in: D. C. Culver & W. B. White (eds), *Encyclopedia of caves*, 2005, 24–30.

Iliffe 2012
T. M. Iliffe, "Diving investigations of Bermuda's deep water caves", *Natura Croatica* 21, 2012, 64–67.

Jalžić 1991
B. Jalžić, "Jama Gradina na otoku Žirju", *Hrvatski planinar* 5–6, 1991, 133–134.

Jalžić 1994
B. Jalžić, "Jama Gradina na otoku Žirju", u: J. Kale Mrvica & Ž. Krnčević (ur.), *Žirajski libar; Zbornik radova o otoku Žirju*, Šibenik, 1994, 44–47.

Jalžić *et al.* 2005
B. Jalžić, J. Bedek, V. Jalžić, M. Lukić, K. Miculinić & R. Ozimec, *Prirodoslovna istraživanja jame Vrtare Male,* stručno izvješće, Hrvatsko biospeleološko društvo, Zagreb, 2005.

Jalžić *et al.* 2007
B. Jalžić, M. Cukrov, V. Jalžić & H. Bilandžija, "Špilje Sumporače kod Dubrovnika", *Speleolog*, 2007, 60–67.

Jalžić *et al.* 2015
B. Jalžić, P. Kutleša, P. Kovač-Konrad, N. Cukrov, *Speleoronilačka i biospeleološka istraživanja anhijalinih jama „Nacionalnog parka Kornati" u 2015. godini*, stručno izvješće, Hrvatsko biospeleološko društvo, Zagreb, 2015.

Jurić & Skračić 2013
A. Jurić & V. Skračić, "Korpus suvremenih toponima", u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar, 2013, 191-271.

Kajan *et al.* 2021
K. Kajan, N. Cukrov, N. Cukrov, R. Bishop-Pierce & S. Orlić, "Microeukaryotic and Prokaryotic Diversity of Anchialine Caves from Eastern Adriatic Sea Islands", *Microbial Ecology* 83, 257–270.

Kleibrink 1998
M. Kleibrink, "The miniature votive pottery dedicated at the 'Laghetto del Monsignore', Campoverde", *Palaeohistoria* 39/40, 1998, 441–512.

Kwokal *et al.* 2014
Ž. Kwokal, N. Cukrov & V. Cuculić, "Natural causes of changes in marine environment: mercury speciation and distribution in anchialine caves", *Estuarine, Coastal and Shelf Science* 151, 2014, 10–20.

Magaš 2013
D. Magaš, "Zemljopisna obilježja kornatskih otoka u funkciji upoznavanja njihove toponimije", u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar, 2013, 19–65.

Malez *et al.* 1979
M. Malez, A. Sliepčević & D. Srdoč, "Određivanje starosti metodom radioaktivnog ugljika kvartarnim naslagama na nekim lokalitetima u Dinarskom kršu", *Rad JAZU* 383, *Razred za prirodne znanosti* 18, 1979, 227–271.

Malez & Lenardić-Fabić 1988
M. Malez & J. Lenardić-Fabić, "New subspecies of the southern elephant (*Mammuthus meridionalis adriacus* n. ssp.) from the bottom of the Adriatic Sea (Croatia, Yugoslavia)"; *Palaeontologia Jugoslavica* 37, 1988, 1–36.

Marijanović 1981
B. Marijanović, "Ravlića pećina (Peć Mlini)", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 35/36, Sarajevo, 1981, 1–55.

Marović 1985
I. Marović, "Iskopavanje kamenih gomila u Bogomolju na otoku Hvaru", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 78, Split, 1985, 5–35.

Marović 1999
I. Marović, "Jama u Podumcima", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90–91, Split, 1999, 9–41.

Mauch-Lenardić 2012
J. Mauch-Lenardić, "Miocene to Late Pleistocene proboscideans of Croatia", *Quaternary International* 276–277, 2012, 120–128.

Mesić 2006
J. Mesić, "L'esplorazone archeologica a scopo protettivo della grotto di Vodeni Rat", in: I. Radić Rossi (ed.). *Archeologia subacquea in Croazia; Studi e ricerche*, Venezia, 2006, 91–100.

Novosel *et al.* 2007
M. Novosel, B. Jalžić, M. Pasarić, A. Požar-Domac & I. Radić, "Ecology of an anchialine cave in the Adriatic Sea with special reference to its thermal regime", *Marine Ecology* 28 Suppl. 1, 2007, 3–9.

Ozimec & Jalžić 2003
R. Ozimec & B. Jalžić, "Hvarska Živa voda", *Meridijani* 77, 2003, 22–25

Pryor 2001
J. H. Pryor, " 'Water, water everywhere, Nor any drop to drink': water supplies for the fleet of the first crusade", in: M. Balard, B. Z. Kedar & J. Riley-Smith (eds), *Dei gesta per Francos: études sur les croisades dédiés à Jean Richard*, Aldershot, 2001, 21–28.

Radić Rossi 2011
I. Radić Rossi, *Problematika prapovijesnih i antičkih nalazišta u hrvatskom podmorju*, neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.

Radić Rossi & Cukrov 2017
I. Radić Rossi & N. Cukrov, "Archaeological Potential of the Anchialine Caves in Croatia", in: G. Bailey, J. Harff & D. Sakellariou (eds), *Under the Sea: Archaeology and Palaeolandscapes of the Continental Shelf*, Cham, 2017, 255-266.

Ružanović 2018
L. Ružanović, *Pregled speleoloških objekata i podzemne faune na području NP Kornati, završni rad, Sveučilište u Zagrebu*, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb, 2018.

Sket 1986
B. Sket, "Ecology of the mixohaline hypogean fauna along the Yugoslav coast", *Stygologia* 2, 1986, 317–338.

Sket 1996
B. Sket, "The ecology of anchihaline caves", *Trends in Ecology and Evolution* 11, 1996, 221–225.

Sket 2012
B. Sket, "Anchihaline (anchialine) caves and fauna" in: W. B. White & D. C. Culver (eds), *Encyclopedia of caves*, 17–24.

Stock *et al.* 1986
J. H. T. Stock, T. M. Iliffe & D. Williams, "The concept "anchialine" reconsidered", *Stygologia* 2.1/2, 1986, 90–92.

Surić 2009
M. Surić, "Rekonstruiranje promjena morske razine na istočnoj obali Jadrana (Hrvatska) - pregled / Reconstructing sea-level changes on the Eastern Adriatic Sea (Croatia) - an overview", *Geoadria* 14/2, 2009, 181–199.

Surić & Juračić 2010
M. Surić & M. Juračić, "Late Pleistocene-Holocene environmental changes – records from submerged speleothems along the Eastern Adriatic coast (Croatia)", *Geologia Croatica* 63 (2), 2010, 155–169.

Surić *et al.* 2005a
M. Surić, M. Juračić, N. Horvatinčić, I. Krajcar Bronić, "Late Pleistocene-Holocene sea-level rise and the pattern of coastal karst inundation – records from submerged speleothems along the Eastern Adriatic Coast (Croatia)", *Marine Geology* 214, 2005, 163–175.

Surić *et al.* 2005b
M. Surić, N. Horvatinčić, A. Suckow, M. Juračić & J. Barešić, "Isotope records in submarine speleothems from the Adriatic coast, Croatia", *Bulletin de la Société Géologique de France* 176 (4), 2005, 363–373.

Surić *et al.* 2009
M. Surić, D. A. Richards, D. L. Hoffmann, D. Tibljaš & M. Juračić, "Sea-level change during MIS 5a based on submerged speleothems from the eastern Adriatic Sea (Croatia)", *Marine Geology* 262, 2009, 62–67.

Surić *et al.* 2010
M. Surić, R. Lončarić & N. Lončar, "Submerged caves of Croatia: distribution, classification and origin", *Environmental Earth Sciences* 62, 2010, 1473–1480.

Vujnović 1990
N. Vujnović, "Prilozi arheološkoj karti otoka Hvara", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, Split, 1990, 47–64.

Vujnović 2013
N. Vujnović, *Kratki vodič kroz povijest općine Sućuraj*, Split, 2013.

Whitehouse 1992
R. D. Whitehouse, *Underground religion: cult and culture in prehistoric Italy*, London, 1992.

Žic *et al.* 2008
V. Žic, V. W. Truesdale & N. Cukrov, "The distribution of iodide and iodate in anchialine cave waters – Evidence for sustained localised oxidation of iodide to iodate in marine water", *Marine Chemistry* 112.3–4, 2008, 168–178.

Žic *et al.* 2011
V. Žic, V. W. Truesdale, V. Cuculić & N. Cukrov, "Nutrient speciation and hydrography in two anchialine caves in Croatia: tools to understand iodine speciation", *Hydrobiologia* 677, 129–148.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.37

Daniel Rafaelić

Ministarstvo vanjskih i europskih poslova

Veleposlanstvo Republike Hrvatske u Arapskoj Republici Egipat

daniel.rafaelic@mvep.hr

DREVNOEGIPATSKI HORIZONT *ČASOSLOVA FARNESE* JULIJA KLOVIĆA

Rad analizira drevnoegipatske motive Časoslova Farnese *Julija Klovića, remekdjela renesansne minijature. Analizirajući vinjete* Časoslova*, posebice onu na fol. 104v, analiziraju se likovna ali i književna Klovićeva inspiracija, čime se oslikava bogati intelektualno-umjetnički horizont ovog velikana kasne renesanse. Posebna se pažnja poklanja izravnom utjecaju antičkih autora, posebice Heliodorovog grčkog romana* Aethiopiká / Teagen *i* Herakleja*, na ovu Klovićevu vinjetu. Autor pronalazi i Klovićeve umjetničke reference na brojne staroegipatske motive i ličnosti, izravno oslikane prema antičkim uzorima.*

Ključne riječi: Julije Klović, *Časoslov Farnese*, renesansa, minijatura, drevni Egipat, Heliodor, grčki roman, Kleopatra.

Onoj koja me naučila analizirati sliku.
Autor

Osobni uvod

U našim višedesetljetnim dugim razgovorima, prof. Marina Milićević Bradač sustavno mi je otkrivala nove (vizualne) svjetove, koji su kodirano čuvali ključna znanja. Od prvih doticaja s kolosalnim opusom Williama Matthewsa Flindersa Petriea, topografije Naukratisa i one nezaboravne glave Neronovog kolosa u *The Age of Treason*, preko zajedničkog ronjenja kroz Colonninu *Hypnerotomachia de Poliphili* i *Priču o brodolomcu*, zatim višegodišnje rasprave o tajnama hetitskog željeza, mikenske keramike iz Amarne i hagiografije Luja IX., analize crteža Jean-Claude Golvina i poezije Konstantina Kavafisa te napokon zajedničkog pisanja koje je potakla Augustova i von Sternbergova *Ara pacis*, završili smo kao pioniri uvođenja filma u fakultetsku nastavu arheologije i povijesti. Sav taj korpus humanističkih međaša bio bi nepotpun da me prof. Milićević nije, onako usput, ležerno, inicirala i u svijet grčkih romana. Upravo će mi taj, često zaobilaženi antički književni korpus pomoći da pokušam otključati jednu kasnorenesansnu minijaturu u kojoj je stoljećima spavalo sjećanje na antički roman. Povezala nas je tako arhetipska estetika koja suvremenike sve manje uzbuđuje. Zato je najbolje uvodno zaključiti profesoričinom ključnom rečenicom: „Kako je tužno živjeti u svijetu u kojem staroegipatski *Roman o Sinuheu* - više ništa ne znači."

Staroegipatski okvir Julija Klovića

Časoslov Farnese jedan je od najvažnijih, najpoznatijih i svakako najljepših primjera minijaturnog slikarstva uopće.[1] Oslikao ga je u Rimu, za kardinala Alessandra Farnesea, između 1539. i 1546. Julije Klović.[2] Koliko je upravo taj Klovićev rad bio iznimno cijenjen u svoje vrijeme, pokazuju El Grecov portret Julija Klovića na kojem drži upravo *Časoslov Farnese*,[3] ali i poznati Klovićev biografski oris iz pera Giorgija Vasarija.[4] Nastao na vrhuncu renesansno-manirističkog promišljanja antičko-kršćanskog *chiaro scura*, časoslov u svojim minijaturama, namijenjenim tek kontemplacijskoj intimi rimskog kardinala, predstavlja apogej živog, antičkim prizorima i motivima obogaćenog humanističkog svijeta, koji će tek koje desetljeće kasnije, nakon Tridentskog koncila i zamaha protureformacije, započeti svoje nestajanje.[5]

Tumačenja pojedinih cjelostraničnih minijatura, obruba te detalja *Časoslova Farnese*, traju od njegova nastanka. Po uzoru na svoje uzore, Michelangela i Leonarda, ali i duh vremena, Klović je svoj *magnum opus* oplemenio brojnim likovnim rebusima čije dešifriranje traži od znatiželjnika poznavanje skrovitih zakutaka Biblije, antičke književnosti, ali i arheoloških ostataka davnih civilizacija. Tako su ključevi razumijevanja pojedinih vinjeta prvenstveno traženi u kulturnom horizontu stare Grčke i Rima. Drevni Egipat, iako tako prominentan u umjetničkom životu talijanskih gradova XVI. stoljeća, nije do sad bio uziman u obzir.

Odmah po svom dolasku u Italiju Julije Klović bio je okružen brojnim prežicima staroegipatske civilizacije. Tako 1516., u svojoj osamnaestoj godini, Klović već umjetnički djeluje u Veneciji, na dvoru Domenica Grimanija.[6] Tamo će ostati sve do 1523. i prelaska na dvor u Budim. Upravo će tih sedam mletačkih godina Kloviću zasigurno dostajati da prouči mozaike crkve sv. Marka iz XIII. st., koji uz prikaze otmice svečeva tijela iz Aleksandrije, prikazuju, tik uz prizore iz Mojsijevog života, i priču o Josipu, braći i egipatskom dvoru. Mletački je umjetnik tu prikazao egipatske piramide kao Josipove žitnice. Posebnost piramida/žitnica je u tome što su neke od njih na mletačkom mozaiku prikazane kao „prave" piramide s otvorima, dok su druge prikazane kao stepenaste.[7] Sličnu

1 Za faksimil *Časoslova* vidi Klović 2001. Detaljno o Časoslovu, s popratnom literaturom, u spomenutom izdanju piše William M. Voekle. Posebno zahvaljujem Tamari Runjak (HAZU) i Hrvoju Gržini (HDA), što su mi svojom agilnošću omogućili proučavanje izvornih fotografskih pozitiva samog *Časoslova*.

2 Literatura o *Časoslovu Farnese*, baš kao i ona o Juliju Kloviću golema je. Polazišne točke su Kukuljević-Sakcinski 1878; Bradley 1891; Cionini-Visani 1993; Pelc 1999; Prijatelj Pavičić 1999 i Poklečki-Stošić 2012.

3 El Grecov se portret redovito objavljuje u svim izdanjima o Kloviću – usp. npr. dvostraničnu reprodukciju u boji u Poklečki-Stošić 2012: 12–13 s onom crno-bijelom u Golub 2001.

4 Cjeloviti hrvatski prijevod donosi Pelc 1999: 19–34.

5 Gutschera i Thierfelder 1998: 214–271.

6 Prijatelj Pavičić 1999: 15. O umjetničkom kontekstu i radu Julija Klovića u Veneciji vidi Pelc 2012: 23–26.

7 Corteggiani 2007: 19.

tradiciju prenosi i Kloviću nedostupna, ali tek nešto kasnija, *Sarajevska hagada* iz XIV. stoljeća, koja na fol. 15v također prikazuje Josipove žitnice kao piramide.[8]

S druge strane tijekom svog života u Rimu, Klović je okružen brojnim obeliscima, kipovima i sfingama donesenim u Rim u doba ranog carstva, ruševinama originalno rimskim no izravno povezanim s Egiptom (*Iseum campense*, *Domus Aurea*), pa sve do onih inspiriranih Egiptom poput piramide Gaja Cestija.[9]

Kao učeni čovjek svoga vremena, Klović je u izravnom kontaktu i s popularnim knjigama koje se bave drevnim Egiptom. Život na dvorovima svojih mecena Kloviću je izravno otvarao i njihove bogate knjižnice koje su bile, u to uzbudljivo vrijeme suživota posljednjih iluminiranih i prvih tiskanih knjiga, prave riznice inače nedostupnog znanja. Tako su povijesno-religijski aspekt Kloviću, uz Bibliju, pružala broja oslikana ali i tiskana izdanja antičkih autora, čiji su rukopisi ili pronađeni u posljednjih stotinu godina ili po prvi put prevedeni. Između 1469. i 1509. tiskane su knjige koje su i danas nezaobilazni izvori o zemlji faraona, a koju su njihovi autori, svaki u svoje vrijeme, gledali i doživjeli iz prve ruke. Tako je Julije Klović sasvim sigurno morao imati pristup primjercima 1. knjige Diodorove *Biblioteke* (tiskane o. 1440.), Plinijevog *Prirodoslovlja*, Apulejevog *Zlatnog magarca,* 12. knjige Strabonove *Geografije* (sve tri tiskane 1469.), Herodotove *Povijesti* i *Povijesti* Amijana Marcelina (obje tiskane 1474.), Manetonove *Egipatske kronike* u fragmentima Josipa Flavija (1498.) i naposljetku Plutarhove *Izide i Ozirisa* (1509).[10] Ovom popisu se pridružuju i iznimno utjecajni Plutarhovi *Usporedni životopisi*,[11] ali i *Hieroglyphica*, koju je u V. stoljeću napisao egipatski svećenik iz Menothisa (blizu Aleksandrije), Horapolon.[12] U njoj on objašnjava hijeroglifsko pismo, tumačeći ga prvenstveno simbolički.[13] Ova je knjiga u doba renesanse stekla iznimnu popularnost još 1419. kada je firentinski franjevac Cristoforo Buondelmonti pronašao njen grčki rukopis na otoku Androsu.[14] Od tada je knjiga objavljivana u više desetaka izdanja, a posebno je postala popularna 1505., nakon prvog tiskanog izdanja. Iako brojna izdanja nisu sadržavala ilustracije, ono iz 1512. nama je posebno zanimljivo. Oslikao ga je Albrecht Dürer, Klovićev najraniji uzor, prema čijim je predlošcima i sam izrađivao svoja.[15] Svakako najvažnija knjiga koja je Juliju Kloviću pružala staroegipatsku likovnu inspiraciju bila je slavna knjiga Francesca Colonne *Hypnerotomachia de Poliphili*, tiskana u Veneciji 1499. godine.[16]

---

8 Hvala Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine što mi je omogućio detaljni pregled spomenute vinjete.

9 Curran 2007: 51–64.

10 Dannenfeldt 1959: 8–11.

11 Pade 2007.

12 Giehlow 1905.

13 Siliotti 1998: 32–34.

14 Thompson 2015: 58–59.

15 Hornung 2001: 87; Pelc 2012: 24–26.

16 Colonna 2005.

Slika 1. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 108v i 109, The Morgan Library&Museum, New York

Knjiga je to kojom je naš sitnoslikar, kako piše Ivana Prijatelj Pavičić, bio „zadojen".[17] Prepuna alegorijskih, simboličkih, te sinkretističkih kršćansko-antičkih motiva (s naglaskom na potonjima), knjiga je doslovce potresla humanističku Europu toga doba.

Ovom popisu, jasno, nužno je dodati i ključno otkriće skupine tekstova pripisanih staroegipatskom mudracu Hermesu Trismegistosu poznatih kao *Corpus Hermeticum*. Tiskani 1471. u latinskom prijevodu Marsilija Ficina, oni su izravno utjecali na religijsku i općenito duhovnu klimu renesanse.[18]

Ovakav drevnoegipatski imaginarij morao se, kao i kod brojnih drugih umjetnika toga vremena, odraziti i na minijature Julija Klovića. Colonnina *Hypnerotomachia* svakako je bila predložak za brojne obeliske kojima je Klović oslikao *Časoslov*. Najčešće se pojavljuje motiv obeliska s kuglom na vrhu. Izrađen je, jasno, prema rimskom obelisku koji danas stoji ispred, a u Klovićevo doba još uvijek sa stražnje strane sakristije stare bazilike sv. Petra.[19] Sredinom 1. stoljeća Kaligula je dao prenijeti spomenuti obelisk iz Heliopola u Rim. Taj

17 Prijatelj Pavičić 1999: 11.

18 Banić-Pajnić 1989: 12. Vidi i *Corpus Hermeticum* 2004 ali kritički osvrt na ovo krnje izdanje u Banić-Pajnić 2005.

19 Premještanje obeliska na današnje mjesto, pred novosagrađenu baziliku Sv. Petra 1586., predstavljao je golem građevinsko-arhitektonski pothvat. Događa se to osam godina nakon Klovićeve smrti, a Šibenčanin Natale Bonifacio će izraditi seriju bakropisa, koji detaljno pokazuju sve faze spuštanja, premještanja i podizanja 326 tona teškog obeliska, kojima je rukovodio glavni arhitekt pape Siksta V., Domenico Fontana - usp. Fontana 1590. O Nataleu Bonifaciju vidi Pelc 1997: 16; 29–36 te ilustracije 64–73, 84–85, 92–93.

će obelisk, bez ijednog hijeroglifskog natpisa, kasnije postati dijelom Neronovog cirka i upravo će u njegovom podnožju prema predaji biti ubijen sv. Petar. Jasna je stoga simbolika i važnost tog staroegipatskog objekta, u renesansi nazivanog *aguila* (igla), za koji se vjerovalo da je u kasnije uklonjenoj brončanoj kugli na vrhu čuvao pepeo Julija Cezara.[20] Klović slika taj vatikanski obelisk čak devet puta u *Časoslovu Farnese*: fol. 5r, 17v, 42v, 48v, 51r, 80r, 104v, 108v i 109r. Upravo će ova posljednja minijatura biti najizravniji likovni citat Colonne i njegove utjecajne knjige.[21]

S druge strane, Kloviću najdostupnija staroegipatska inspiracija u Rimu svakako je piramida Gaja Cestija, rimskog magistrata iz Augustovog vremena. Grobnica piramidalnog oblika s 37 m visine i bazom od 29,6 m^2 s vremenom se pretvorila u rimsku turističku atrakciju jer se od srednjeg vijeka smatrala Removom grobnicom (*Meta Remi*). Druga pak rimska piramida, danas nestala, smatrana je Romulovom grobnicom (*Meta Romuli*).[22] Pietro Santi Bartoli sačuvao nam je izgled njezine unutrašnjosti kao i danas nesačuvane zidne freske.[23] Važnost same piramide je očita – egipatska građevina usred Rima koja nije donesena iz Egipta nego je pod njegovim utjecajem niknula u srcu njegovog neprijatelja, Rima, izazivala je jednako oduševljenje kod posjetitelja, baš kao i njezina daleka, tisućama kilometara južnija, arhitekturalna praslika. Baš kao i vatikanski obelisk Klović u *Časoslovu Farnese* čak devet puta slika Cestijevu piramidu, stavljajući je u krajolike koji oslikavaju Rim i antičko-kršćanske prizore. Tako piramidu možemo vidjeti na fol. 5r, 6v, 17v, 40v, 42v, 48v i 80r.

Minijatura fol. 104v

Već i letimičnim pregledom minijatura u *Časoslovu* uočavamo da nisu sve Klovićeve minijature kriptirane. Budući da Klović kroz časoslov izravno, stranicu uz stranicu, likovno a time i simbolički komparira događaje opisane u Starom i Novom zavjetu, mnoge od njih nije teško već na prvu prepoznati. Slijedeći tako biblijsku tradiciju, Klović uspješno komparira staroegipatske motive Novog (bijeg u Egipat, fol. 42v) i Starog Zavjeta (Mojsije i potop faraonove vojske, fol. 43), bez očite želje da u njih uključi išta nejasno. Postoje, međutim, one minijature koje izmiču preciznom tumačenju i unatoč brojnim pokušajima do danas nisu definitivno razjašnjene. Jedna od njih, numerirana kao fol. 104v., posebno je zanimljiva i zapravo predstavlja paradigmatsko Klovićevo likovno kriptiranje nebiblijskog, poganskog Egipta unutar zadanog kršćanskog okvira.

Ivana Prijatelj Pavičić opisuje tu minijaturu kao minijaturu na kojoj se vide „Mojsije s pločom zakona u ruci, krilata alegorija Fame na globusu koji okružuju lavovi, te pejsaž s Tornjem babilonskim".[24] Na susjednoj minijaturi,

20 Curran 2007: 36–39.

21 Usp. Klovićevu minijaturu 109 s Colonnom – drvorez p3, *Colonna* 2005: 238.

22 Curran 2007: 36.

23 Santi Bartoli 1697: 60–70.

24 Prijatelj Pavičić 1999: 86.

Slika 2. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v i 105, The Morgan Library&Museum, New York

fol. 105., ona vidi sv. Pavla i krajolik s bregovima, dolinom s „nekakvim naseljem" te likove koji s konjem putuju sred tih bregova.[25] William M. Voelkle, pak, u spomenutoj sceni ispod Mojsija vidi „toranj sličan kuli babilonskoj", a tu sličnost povezuje sa susjednim krajolikom ispod sv. Pavla, kojem je u prvom planu panj iz poznatog opisa sna biblijskog Nabukodonozora (a koji također simbolizira Babilon), te sljedećom cjelostraničnom minijaturom, fol. 107., koja predstavlja izgradnju, opet, babilonske kule.[26]

Čak, dakle, tri sukcesivne minijature bave se Babilonom. Iako je evidentno iz Klovićeva slikarskog opusa da ponavljanje identičnih motiva u jednom djelu nije njegov način izražavanja, čudi ovaj babilonski grozd u *Časoslovu Farnese.* Pogledamo li smještaj naše minijature (104v.), uviđamo da se ona nalazi između para cjelostraničnih minijatura – između Kristove smrti na križu i Mojsijeve mjedene zmije (102v i 103) te silaska Duha Svetoga i izgradnje kule babilonske (106v i 107). Ostavimo li po strani novozavjetne prikaze, oni starozavjetni se motivski dotiču Mojsija (103 i 104v) i Babilona (105 i 107). Kao što postoji izravna veza krajolika s panjem i Nabukodonozorovog Babilona, fol. 104v bi tom analogijom trebao prikazivati scenu izravno vezanu uz Egipat.

Pogledajmo najprije obrub minijature. U njemu zaista stoji Mojsije s pločama Zakona u ruci. Ispod se nalazi hram u kojem se, prema zapisu *The Morgan Library*, vidi oltar „na kojem stoji kip anđela(?)".[27] Ipak, ne radi se o kipu

25 Prijatelj Pavičić, 1999: 86–87

26 Voelkle 2001: 64–65.

27 http://ica.themorgan.org/manuscript/page/57/77250

Slika 3. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v (detalj vinjete), The Morgan Library&Museum, New York

anđela – već o sfingi, stilski sličnoj onoj pronađenoj na freski Neronove *Domus aurea*, koja se danas čuva u British Museumu.[28] Ispod sfinge u hramu vidimo krilatu božicu s trubljama, Famu, koja pak stoji na kugli koju pridržavaju dva lava. Ta dva lava, koja se pojavljuju i na fol. 105, iznimno su važna za ubikaciju mjesta radnje donje minijature. Lavovi koji na svojim leđima pridržavaju kuglu/disk/Sunce izravno su preuzeti iz staroegipatskog pisma. Hijeroglifski znak za sunce koje počiva na horizontu, oslonjeno na leđa dva lava koji gledaju u dvije strane svijeta (istok i zapad), staroegipatska je riječ *akhet* i označava horizont.[29] Ovdje postaje jasno da Klović inspiraciju pronalazi kod Horapolona, najvjerojatnije u francuskom ilustriranom i tiskanom izdanju iz godine 1545. Ta ilustrirana *Hieroglyphica* riječ „hrabrost" (XVII) ilustrira crtežom dva lava koja drže horizont na leđima te navodi kako Egipćani: „kad označavaju hrabrost, prikazuju lava, budući da ima veliku glavu, vatrene oči i okruglo lice, te obiluje dlakama koje nalikuju sunčanima. Zato smještaju lava pod Horusov tron, naznačujući povezanost te životinje s bogom. Sunce također zovu Horusom, jer vlada satima".[30] Ako je Klović oslikavao Farneseov časoslov sukcesivno, spomenuti je fol. 104v morao biti izrađen na samom kraju rada pa se time izvrsno vremenski podudara s objavom ilustriranog Horapolona. Mjesto radnje fol. 104v je, dakle, nedvojbeno Egipat.

Proučimo li detaljnije cijeli prizor, uočavamo da sredinom prizora dominira obelisk, spomenuti česti Klovićev motiv. Na donjem dijelu lijevo, vidimo četiri figure – dva konjanika i dva pješaka koji djeluju kao da ih konjanici okovane vuku. Desno od njih vidimo drugu dvojicu kako se uspinju. Desno od obeliska vidimo antički hram, pred kojim se propinje konj s konjanikom, očito spreman krenuti u potjeru za čovjekom ispred sebe, koji se već dao u bijeg.

28 https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0417-13

29 Usp. hijeroglifske znakove za horizont (N27) i horizont-bog (E128), kojeg simboliziraju dva lava spojena zadnjicama u: Allen 2014: 476–487.

30 Za francusko izdanje Horapolona vidi Horapollon 1545: 38–39. Usp i englesko izdanje: Pickering 1840: 38.

Slika 4. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 104v (detalj lijevog obruba), The Morgan Library&Museum, New York

Ispred njega stoji drugi čovjek koji rukama kao da naš pogled usmjerava prema središnjem prizoru slike – ili izravno komunicira s konjanikom. No, pogledajmo prije toga scene lijevo od obeliska. Vidimo more s četiri galije, dok je peta nasukana na obalu, okružena ljudima i podbočena kolcima. Pred njom je lomača uz koju stoje dva lika, dok iza nje naziremo nova tri lika oko manje buktinje koja bi mogla predstavljati ražanj/gozbu. Napokon, pratimo li smjer ranije spomenutog pokazivača, tik do grčkog hrama vidimo ruševna antička dvojna vrata (poput *Porta gemina* rimske Pule).[31] Ispod njih je četvero ljudi iza kojih kreće rampa ovijena oko stepenaste piramidalne strukture, na svakom od dvanaest katova izbušene boltama. Na samom vrhu prizora, u daljini, vidimo brdoviti krajolik te neobičnu čistinu desno od piramidalne strukture omeđenu, kako se čini, zidovima. Koje bi, dakle, moglo biti značenje ove Klovićeve minijature?

Uz obelisk, minijaturom dominira piramidalna struktura. Iako Prijatelj Pavičić i Voelkle pretpostavljaju da se radi o babilonskoj kuli, moja je pretpostavka da je posrijedi staroegipatska piramida. Više je razloga za to. Najprije, nije logično da bi na stranici posvećenoj starozavjetnom Egiptu, uz očite egiptijanizirajuće motive poput obeliska, Mojsija i horizonta s lavovima, a tek jednu minijaturu prije cjelostranične minijature s gradnjom babilonskog tornja (fol. 107), Klović ponovno slikao taj isti Babilon. Klovićeva piramidalna struktura ima oko sebe izgrađenu pješčanu rampu kojom se dolazi do gornjih etaža i koja se povija oko njene lijeve strane. Ovakvu rampu, koja je služila izgradnji Keopsove piramide u Gizi, detaljno opisuje Diodor Sicilski. U prvoj knjizi svoje *Biblioteke* on piše: „Priča se da je kamen donesen iz velike daljine, iz Arabije, a da je gradnja uspjela zahvaljujući nasipima, budući da dizalice tada još nisu bile izmišljene. Najzanimljivije u toj priči je to što se oko tih građevina, iako su tako velike, nalazi tek pijesak. Nema traga ni nasipu niti kamenim ukrasima, tako da ne djeluju kao da su ih polako radile ljudske ruke, već kao iznenadne tvorevine nekog boga koji ih je odvažno položio u okolni pijesak. Neki Egipćani u njima vide čudo, govoreći kako ih je, unatoč tome što su nasipi bili izgrađeni od soli i salitre, otopila pripuštena rijeka i u potpunosti zbrisala bez pomoći ljudskih ruku“.[32]

31 Šegvić & Marković 2014: 62–65.

32 Diod. I, 63, 6.

Pristupnu rampu, četiristo godina prije Strabona, s mnogo više detalja, i mnogo sličnije Klovićevom prikazu, opisuje i Herodot u svojoj *Povijesti*: „Deset je godina trebalo iznurenu narodu samo za izgradnju ceste kojom su vukli kamenove, i ta je izgradnja bila gotovo jednako težak posao, kako mi se čini, kao i podizanje piramida (jer je njezina dužina bila pet stadija, širina deset hvati, a visina, ondje gdje je bila najviša, osam hvati, i bila je izgrađena od izglačana kamena u koji su bili uklesani likovi životinja);[33] trebalo je, dakle, deset godina za nju i za podzemne prostorije ispod brežuljaka na kojima stoje piramide, a te je prostorije gradio sebi za grobnicu na otoku i proveo je kanal iz Nila".[34] Herodot opisuje i strukturu same Keopsove piramide: „Sama je piramida bila izgrađena poput stepeništa koje neki nazivaju stubama, drugi stepenicama…".[35]

Oba, dakle, opisa svoje odjeke nalaze i u minijaturi Julija Klovića – od stepenastog izgleda (poput onih u venecijanskoj bazilici), do pristupne rampe i podzemnih prostorija – ulazak u koje Klović također naznačuje s lijeve strane razrušenih dvojnih vrata.

Budući da Julije Klović za svog života nije posjetio Egipat, valja vidjeti što ga je još moglo nadahnuti sredinom XVI. stoljeća. Brojni suvremeni crteži kao i brojne druge umjetnine prikazivale su u to vrijeme i egipatske piramide. Jedna on njih ilustrirana je zbirka crteža što se pod imenom *The North Italian Album* čuva u *Sir John Soane's Museum* u Londonu.[36] U toj zbirci od šezdeset i osam prvenstveno arhitektonskih crteža, naslikanih oko 1500. godine, nepoznati autor čak tri puta prikazuje piramidalne strukture. Jedna je kružnog oblika (str. 58), dvije imaju otvore njih (str. 3. i 58), dok sve tri imaju stepenastu strukturu. Dovoljno je pogledati cijelu zbirku crteža pa odmah postaje jasno koliko je utjecala na završni izgled samog *Časoslova Farnese*, dok crtež na trećoj stranici neodoljivo podsjeća na Klovićevu piramidu na fol. 104v.[37]

Ovdje svakako treba dodati i brojne opise hodočasnika i putnika koji su užívo vidjeli staroegipatske ostatke, a čije je izvještaje Klović mogao čitati. Jedan od njih, Ciriaco de' Pizzicolli iz Ancone, svakako nam je najzanimljiviji, već i činjenicom da je povezan s istočnom obalom Jadrana, koju obilazi na putu za Egipat. U potrazi za antičkim spomenicima i rukopisima Ciriaco je posjetio Zadar, Korčulu, Dubrovnik, Kotor, Ulcinj i dalmatinsko zaleđe.[38] Egipat je pak posjetio više puta. U svojoj knjizi *Itinerarium* (1444.), sastavljenoj od svojih pisama papi Eugeniju IV., ovaj humanist, putopisac i antikvar iz prve ruke opisuje egipatske starine, s posebnim naglaskom na one u Aleksandriji i Memfisu.[39] Ciriaco je – što je zanimljivo za našu temu – posjetio i Kairo, naz-

33 Dužina nasipa, prema Herodotu, bila je 1 km, širina 18 m a visina 14 m – usp. bilj. 82. u: Herodot 2007: 213.

34 Hdt. II, 124.

35 Hdt. II, 125.

36 Fairbairn 1998.

37 *The North Italian Album* dostupan je za pregled na: http://collections.soane.org/THES84198.

38 Novak 2009: 114–116.

39 Williams Lehman 1978.

vavši ga „memfitskim Babilonom“.[40] Ime je preuzeto od rimske utvrde iz Augustovog vremena, koju se u koptskom dijelu Kaira, gdje se ostaci zidina i danas vide, tradicionalno naziva Babilonom.[41]

Slika 5. Piramida u The North Italian Album, 1500., Sir John Soane's Museum, London

Uz sve navedeno, zaključujem kako Klovićeva minijatura fol. 104v. uz obelisk, piramidu, sfingu i Mojsija nedvosmisleno prikazuje scenu smještenu u (staro)egipatski horizont. Klović tu idejno na fol. 104v (s Mojsijem) i fol. 105 (s Nabukodonozorom) zapravo govori o dva židovska sužanjstva – egipatskom Mojsijeva vremena te babilonskom iz vremena Nabukodonozora, koje povezuju dva Babilona.

No, Klović tu ne posustaje u konjunkturi. „Babilon“ je na fol. 104v tek simbol – budući da se radnja minijature odvija na morskoj obali a ne u Rimu (u kojem bi slučaju onda zasigurno Klović slikao i Cestijevu piramidu). Gledamo, dakle, Egipat na moru. Jasno, prvo na pamet pada Aleksandrija s Farosom. No, da je htio smjestiti radnju svoje minijature u Kleopatrin grad, Klović bi ga svakako naslikao. Ovdje, međutim, grada nema. Tek (egipatska) rijeka koja utječe u more. Dakle, radnja se odvija uz jedan od nilskih rukavaca što utječe u Mediteran. U antici je delta Nila na sedam mjesta utjecala u more.[42] Nama je za tumačenje Klovićeva rukavca ključan mali grčki hram, smješten uz samu desnu stranu minijature fol. 104v. Ovaj pomalo neobičan hram tek nas simbolički podsjeća da ga moramo uzeti u obzir prilikom ubikacije radnje same minijature. Dakle, piramida + grčki hram + ušće Nila + more. Jedini od rukavaca koji u antici odgovora ovoj jednadžbi je *Thonis* (grč. *Herakleion*), grad smješten tridesetak kilometara sjeveroistočno od Aleksandrije. Spominju ga Strabon[43] i Diodor (koji piše o gradu što je nekad tu stajao),[44] no najopsežniji je Herodot.[45] On spominje i Heraklov hram (odatle grčko ime grada), ali ga pričom izravno povezuje s Heleninim boravkom u Egiptu. Nakon što ju je oteo Paris (Herodot ga zove Aleksandom), oluja ga je bacila iz Egejskog u egipatsko more. Odatle je stigao „u onaj dio Egipta koji se danas naziva Kanopskim ušćem Nila i u Tarihiju. Na žalu se nalazilo, kao što

40 Curran 2007 60.

41 Kaegi 2006: 50.

42 Strab. XVII, 1, 33, 5.

43 Strab. XVII, 1, 16.

44 Diod. I, 19, 4.

45 Hdt. II, 113–116.

je to i danas, Heraklovo svetište u kojem se rob bilo kojeg čovjeka, ako bi onamo pribjegao i dao sebi udariti sveti žig, posvećujući se tako bogu, ne bi više smio progoniti. Taj običaj, u sličnom obliku, traje od davnina sve do današnjih dana. Stoga su sluge, koji su bježali od Aleksandra a čuli su da u tom svetištu vlada takav običaj, sjeli pod okrilje boga kao pribjegari i počeli su optuživati Aleksandra, u namjeri da mu nanesu štetu, i pričali su cijelu priču o tome što se zbilo s Helenom i o nepravdi nanijetoj Menelaju: optužbe su iznosili pred svećenicima i pred čuvarem onoga ušća koji se zvao Tonis".[46]

Usporedimo sad ovaj opis s Klovićevom minijaturom. Herodot najprije spominje Tarihiju. Dubravko Škiljan navodi kako je *Tarihija* sušionica ribe, kojih je delta Nila imala dvije – jednu na istočnom, peluzijskom ušću, a drugu na spomenutom heraklijskom.[47] Možemo li u ranije spomenutom „ražnju", koji se nalazi tik uz veliki oganj, zapravo vidjeti rudimentarnu sušaru?

Nadalje, Herodot opisuje kako je Tonis pohvatao Parisa i njegovu svitu te ih odveo u Memfis, do faraona Proteja.[48] Je li onda moguće da scena na minijaturi fol. 104v. prikazuje ovaj Herodotov odlomak?

Postoji, međutim, još jedno uzbudljivo djelo koje je svojom erotiziranom snagom i pustolovnom imaginacijom moglo izravno utjecati na Klovića i nastanak spomenute minijature, a čija radnja započinje baš na Heraklijskom ušću Nila. Bila je to *Aethiopiká; Etiopske pripovijesti*, poznate i kao *Teagen i Harikleja*, roman koji je krajem 3. stoljeća stvorio Grk Heliodor iz Emese.[49] Ova se jedinstvena knjiga, uvezena u zlatne korice, čuvala u Konstantinopolu sve do 1453., kada ga je osvojio turski sultan Mehmed II. Osvajač. Spašena iz paleža opsade, dospjela je u slavnu *Corvinianu*, veličanstvenu biblioteka nastalu kao rezultat izravnog utjecaja ostrogonskog nadbiskupa Ivana Viteza od Sredne i njegovog nećaka Jana Panonca na mladog kralja Matiju Korvina.[50] Međutim, Heliodorova će knjiga doživjeti novu opsadu 1526., kada je, nakon bitke kod Mohača, sultan Sulejman Veličanstveni slomio Ugarsko Kraljevstvo i osvojio Budim. Ozbiljno tada stradava i *Corviniana*, no kršćanske se snage već 1527. vraćaju u Budim i protjeruju one muslimanske. Tom prilikom iz više puta spaljene i opljačkane knjižnice[51] *Etiopske pripovijesti* će se i ovaj put spasiti i prebaciti u Nürnberg, da bi se 1534. napokon tiskale u Baselu.[52]

Radnja *Etiopskih pripovijesti* prati dvoje mladih ljubavnika Teagena i Harikleju tijekom niza pustolovina i opasnosti. Ono što je *Etiopske priče* izdiglo iznad konkurencije svakako je Heliodorov stil. On, naime, ne izlaže svo-

46 Hdt. II, 113.

47 Herodot 2007: 880.

48 Hdt. II, 114–115.

49 Heliodor 1953.

50 Tanner 2009.

51 Dio zbirke je odnesen u Istanbul kao ratni plijen – usp. Novak 2009: 105.

52 Izvorni se rukopis čuva se u Bavarskoj nacionalnoj biblioteci u Münchenu - https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV035279207

ju priču pravocrtno, nego je dopunjava stalnim *flashbackovima*. Svakako najvažnija karakteristika kojom se resi *Aethiopiká* svakako jest njezin početak u kojem se čitatelja izravno baca u sam krešendo radnje, *in medias res*: „Tek što je svanulo i sunce obasjalo vrhove planina, pojaviše se razbojnici na brijegu, koji nadvisuje takozvano heraklijsko ušće Nila. Stadoše malo i promatrahu more, a kad na pučini nisu mogli opaziti nijedne lađe, razgledavali su bližnju morsku obalu. Ondje bijaše lađa privezana uz obalu užetom, ali lađa bez ljudi, a krcata robom. To se moglo naslutiti i iz daljine, jer je voda pritisnuta teretom dopirala gotovo do palube. Obala bijaše posve pokrita nedavno ubijenim ljudima, koje posve mrtvima, koje polumrtvima, kojima su dijelovi tijela još trzali, što je odavalo, da je boj upravo prestao".[53]

Uvod u roman sadrži, dakle, elemente koje možemo očitati i na Klovićevoj minijaturi fol. 104v. Baš kao i u slučaju *memfitskog Babilona* i ovdje se Klović inspirira elementima glavnog narativa kojima dopunjuje svoju minijaturu. No, gdje i kada je Klović mogao pred sobom imati Heliodora? Baselski, tiskani primjerak svakako mu je bio dostupan, no posve je vjerojatno da je naš minijaturist imao izravni doticaj i s originalom Heliodorove *zlatne knjige*. Pišući Klovićevu biografiju, Giorgio Vasari navodi: „…posredovanjem gospodina Alberta da Carpija, tada na službi u Ugarskoj, prijeđe i on u službu ugarskog kralja Ljudevita i kraljice Marije, sestre kralja Karla V. Za kralja Ljudevita izradi u chiaro-scuro tehnici prikaz Parisova suda, koji se svima jako dopao; za kraljicu Mariju načini prikaz Rimljanke Lukrecije kako diže ruku na sebe, te mnoga druga djela, koja svi držahu prekrasnima. No, kralj je uskoro stradao, a Ugarsko je Kraljevstvo propalo, pa je Julije bio prisiljen na povratak u Italiju".[54]

Tri je godine Klović, tada u srednjim dvadesetima, boravio na dvoru u Budimu i tri je godine svojim umjetninama s antičkim prikazima uveseljavao svoje vladare.[55] Tri je godine također imao za proučavanje *Corviniane*, uz onu papinsku i firentinsku, vjerojatno najvažnije europske biblioteke toga vremena. Previdjeti u takvoj biblioteci zlatni trofej iz Konstantinopola, s tekstom grčkog erotskog romana koji europske oči nisu vidjele 1200 godina, bilo je nemoguće. Klović je sigurno na budimskom dvoru ronio grčkim i rimskim dijelom biblioteke, crpeći izravno inspiraciju za svoja djela. Kada je desetak godina kasnije do njega stigla i tiskana verzija *Teagena i Harikleje*, morao ju je na neki način i ovjekovječiti. Minijatura na fol. 104v. predstavlja upravo mjesto gdje je Klović kriptirao i Heliodora, Kloviću važnog jer je njegova knjiga preživjela ono što i sam Klović – bitku na Mohačkom polju, pad Ugarskog Kraljevstva i smrt kralja.[56]

---

53 Heliodor 1953: 5.

54 Životopis don Julija Klovića u „Životopisima znamenitih slikara i arhitekata" Giorgija Vasarija u: Begović 2001: 115.

55 Cionini.Visani 1993: 28–29 kao i bilješka br. 26 na str. 80.

56 Klović 1526. osobno svjedoči ugarskom porazu i kraljevoj smrti na Mohačkom polju – usp. Barbarić 1983: 103.

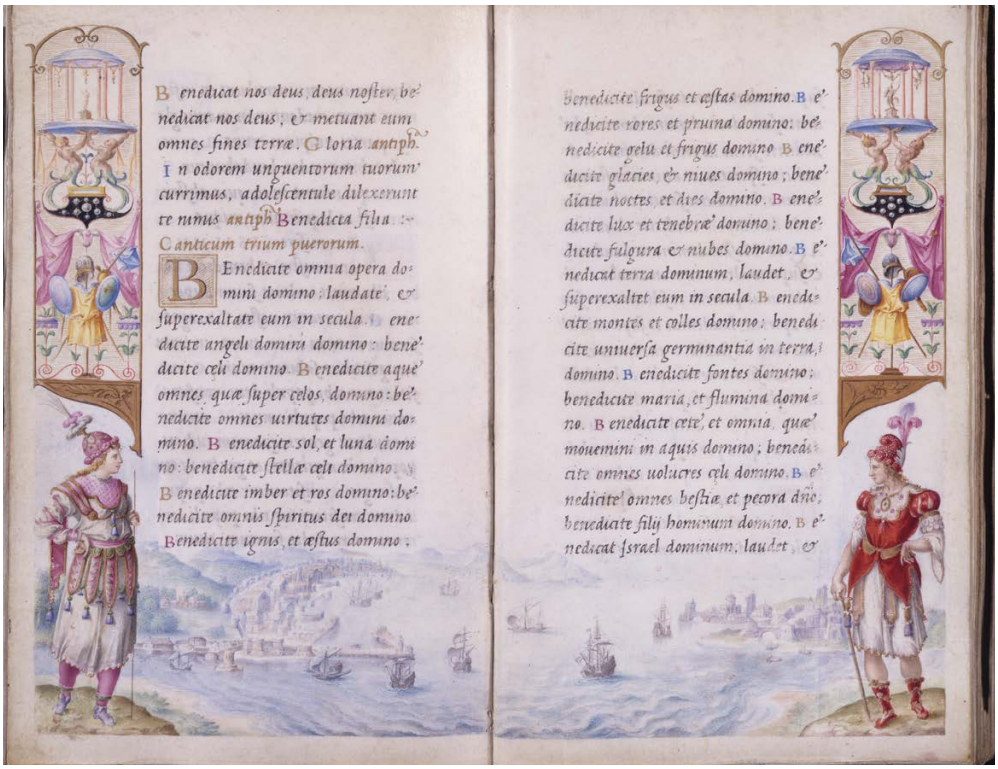

Slika 6. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 20v i 21, The Morgan Library&Museum, New York

Klović i Egipat

Nekoliko je još prikaza u samom *Časoslovu* koji bi mogli sugerirati daljnje egipatsko kriptiranje. Pogledamo li detaljnije minijature na fol. 20v i 21, odmah uočavamo dvije suprotstavljene muške figure. Obje stoje ispod rimskog tropeja, lijevi odjeven u purpur, desni u grimiz. Između njih prostire se morski krajolik s utvrđenim gradom i okolnim mjestima. Tropeji naznačuju da se radi o dva Rimljanina, od koji desni ima kapu frigijskog tipa, čime Klović insinuira njegovu vezu s Istokom. Prijatelj Pavičić u ovoj minijaturi vidi „zoru koja rudi nad mirnom uvalom Napuljskoga zaljeva“,[57] Voelkle „zaljev koji nalikuje Napuljskom zaljevu“,[58] a Cionini-Visani „Napuljski zaljev“.[59] Figure nisu analizirane.

Dva, dakle, suprotstavljena Rimljanina, stoje svaki sa svoje strane zaljeva ispunjenog galijama. Previše je podudarnosti koje nas vode k Vergilijevom poetskom i Plutarhovom historiografskom opisu bitke kod Akcija. Prvi u *Eneidi*, u VIII. pjevanju, opisujući Enejin štit opisuje i tu bitku.[60]

U životopisu Marka Antonija i Plutarh se detaljno bavi ovom presudnom bitkom.[61] Njegova topografija Ambracijskog zaljeva (zajedno s opisom zidina) izvrsno odgovara Klovićevoj vizualizaciji. Pretpostavimo li, dakle, da je

57 Prijatelj Pavičić 1999: 56.

58 Vielkle 2001: 100.

59 Cionini-Visani 1993: 59.

60 Verg. *Aen*. VIII, 675–723.

61 Plut. *Ant*. 60–69.

Slika 7. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 50v i 51, The Morgan Library&Museum, New York

ovdje Klović oslikao početak bitke kod Akcija, zanimljivo je ovoj minijaturi potražiti i njen par (jer u *Časoslovu* je sve u paru) – finalni susret Oktavijana i Kleopatre u Aleksandriji. Minijature na fol. 50v i 51 moguće da upravo to i prikazuju. Ovog puta na suprotnim stranama stoje muška i ženska figura, dok se između njih nedvosmisleno nalazi Tiberski otok u samom srcu Rima. Ispod njih nalaze se božanska bića a iznad njih biste rimskih vladara.

Do sad najuvjerljivije tumačenje minijatura dala je Ivana Prijatelj Pavičić. Ona na lijevoj margini vidi poprsje Augusta, figuru boga Marsa i Apolona s harfom. Na suprotnoj strani ona iščitava Tiberija, božicu Romu te na dnu Marsiju ili Dioniza. Napominje i kako Cionini-Visani na toj margini vidi poprsje Julija Cezara, božicu Atenu i Pana te navodi i mišljenje W. Smitha, koji lijevu grupu čita kao poprsje Augusta, Ahileja i Apolona, dok su na desnoj strani Pentesileja i Marsija.[62]

Da je lijeva strana posvećena Augustu, jasno je iz mnogo aspekata. Apolon s lirom njegov je zaštitnik[63], pa je nedvojbeno da je on stoji na dnu same margine. Na vrhu je svakako poprsje cara Augusta – carski dijadem u obliku pobjedničkog lovora u kosi, facijalne karakteristike ali i fibula s motivom hipokampa, tako čestog pratitelja Augustovih prikaza povezanih s pobjedom kod Akcija[64], upućuju na nedvosmislenu identifikaciju. U sredini lijeve margine vidim, međutim, Oktavijana odmah nakon pobjede kod Akcija.

62 Prijatelj Pavičić 1999: 69–72.

63 Miller 2011.

64 Cambi 2011: 145.

Slika 8. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 51 (detalj desnog obruba), The Morgan Library&Museum, New York

Njemu s desne strane parira Kleopatra, ogoljene dojke, koja desnom rukom dodiruje svoje rame evocirajući tada toliko omiljeni kip belvederske Kleopatre, kasnije prozvane Arijadna, koju je pribavio i u fontanu prepravio papa Julije II., a posebno naklonjenu (i iznimno popularnu) pjesmu spjevao Baldasare Castiglione.[65] Njezin bi, onda, božanski predak na dnu same desne minijature bio Dioniz, izravno povezan i s Markom Antonijem.[66] Posebno je zanimljivo zašto je Klović Dioniza naslikao baš sa sviralom. Podsjetnik je to i na podatak da, u kontekstu Kleopatrinih predaka, njezin otac Ptolemej XII. ima nadimak *auletes* / *frulaš*.[67]

Na samom vrhu ima smisla smjestiti ili Marka Antonija ili Cezara. Budući da Tiber u podnožju minijature razdvaja dvije margine, kao i dvije obale Rima, pretpostavljam da se ipak radi o Juliju Cezaru. Time smo dobili slijedeće uparivanje:

August – Julije Cezar (carevi)

Oktavijan – Kleopatra (borci)

Apolon – Dioniz (bogovi)

Lijeva obala Tibera (carski, Julijevski Rim) – desna obala Tibera (Rim za strance)

U kontekstu posljednjeg spomenimo i podatak da je Julije Cezar, nakon njenog dolaska u Rim, Kleopatru smjestio u vilu na Trastevereu, dakle, s druge strane Tibera, ne onu gdje je bio centar starog Rima,[68] pa je i logično njeno smještanje na minijaturi na suprotnu obalu od one augustovske.

Časoslov Farnese nije bio jedina prilika da je Julije Klović prikazao Kleopatru. Njegov crtež, nastao prema Michelangelovom crtežu Kleopatre iz zbirke *teste divine*. Ova je Klovićeva *Kleopatra* najvjerojatnije nastala 1562. kad se njen tadašnji vlasnik, Tommaso Cavalieri, morao odreći Buonarrotijevog originala u korist vojvode Cosima Medicija, pa je od „majstora prijatelja" naručio kopiju.[69] Klovićeva se Kleopatra danas se čuva u *Départements des art graphiques* pariškog Louvrea.[70]

---

65 Curran 2011: 114–115.

66 Plut. *Ant*. 28.

67 Miles 2011: 1.

68 Tyldesley 2008: 104.

69 Bambach 2017: 140–142. Usp. i popis literature o Michelangelovoj *Kleopatri* na str. 300.

70 http://arts-graphiques.louvre.fr/detail/oeuvres/0/1263-Buste-de-Cleopatre Usp. Michelangelovu i Klovićevu Kleopatru u: Wolfs 2013: 56 i 179.

Svime ovime ne iscrpljuju se Klovićevi egipatski motivi. Fol. 32v-33 prikazuje šumoviti krajolik u kojem s desne strane vidimo nagog starca kako pokazuje prema jednoj od dvije stijene. Iznad njega vidimo dječaka, dok su u obrubima stranica s lijeve strane Aleksandar Veliki a s lijeve kardinal Alessandro Farnese.

Slika 9. Julije Klović, Kleopatra (prema Michelangelu), Musée du Louvre

Lik starca ovdje je ključan. Prijatelj Pavičić u njemu vidi Saturna i to iznimno kvalitetno ikonografski obrazlaže.[71] Voelkle, na istom tragu, vidi „nude man (Vulcan?) in a verdant landscape".[72] Cionini Visani, kako citira Prijatelj Pavičić tu je, pak, detektirala „naga čovjeka koji bježi od erupcije vulkana i starca koji stoji pored pećine i simbolizira riječno božanstvo".[73]

Ovdje ponovno nalazimo već spominjanu Klovićevu višeslojnost i kriptiranost. Zaista, starac neodoljivo podsjeća na riječno božanstvo i to ono Nila i Tibera čiji su kipovi (danas u Rimu i Parizu), u šesnaestoljetnom Rimu podsjećali prolaznike na nekadašnji *Iseum Campense*, staroegipatski centar carskog Rima.[74] Budući da se starac nalazi ispod Aleksandra Velikog, postaje jasnije je da je to personifikacija samog Nila – točnije njegovog legendarnog izvora.

U pomoć za daljnju detekciju ponovno nam priskaču antički autori. Herodot tako piše o dvije stijene oštrih vrhova, Krophi i Mophi, koje se nalaze između grada Sijene (Asuana) i otoka Elefantine. Između tih stijena izvire Nil odnoseći polovinu vode u Egipat a polovinu u Etiopiju.[75]

Strabon piše o istoj lokaciji, sad kao otoku, kojeg okružuju rijeke Astaboras i Astapus, koje se prazne u Nil koji zatim teče kroz Egipat.[76] Plinije, slijedeći istraživanja kralja Jube od Mauritanije, izvor Nila pronalazi u Mauritaniji spominjući (sad u Egiptu) Herodotove dvije stijene ali i Strabonove dvije rijeke, posebno navodeći buku koja snažna rijeka stvara kad izvire.[77]

Pseudo-Plutarh navodi kako se rijeka nekad zvala Melas, po Neptunovom sinu. Ime *Aegyptus* dobila je po istoimenom sinu Vulkana i Leukipe, bivšem

71 Prijatelj Pavičić 1999: 58–63.

72 Voelkle 2001: 100.

73 Prijatelj Pavičić 1999: 58.

74 Heinemann 2019: 213–242.

75 Hdt. II, 28.

76 Strab. XVII, 1.

77 Plin. *Nat.* 5.10.

Slika 10. Julije Klović, Časoslov Farnese, fol. 32v, The Morgan Library&Museum, New York

egipatskom kralju. Kako je zbog građanskog rata čak i rijeka prestala poplavljivati te je uslijedila glad, proročište je savjetovalo kralja da žrtvuje svoju kćer kako bi umirio bogove. Odmah po krvavoj žrtvi kralj se od užasa bacio u rijeku Melas, koja se od tada po njemu zove *Aegyptus*. Potom je, zaključuje Pseudo-Plutarh, nazvana Nilom.[78] Isti kraj opisuju i Plinije i Seneka, pišući o ekspediciji Neronovih pretorijanaca u potrazi za izvorom Nila.[79]

Posebno nam je u ovom kontekstu važan Plutarh i njegov traktat *O Izidi i Ozirisu*: „Neka Grci tvrde da je Kronos alegorijski lik vremena, Hera simbol zraka a Hefestovo rođenje predstavlja pretvorbu zraka u vatru. Među Egipćanima ima onih koji misle da je Oziris Nil koji se sjedinio sa zemljom, odnosno Izidom; Tifon je more u koje se ulijeva Nil nestajući i raspršujući se, ne računajući pritom količinu vode koju zemlja prima i upija te se zahvaljujući rijeci pretvara u plodno sjeme. U svetoj naricaljki posvećenoj Kronosu pjeva se da je Oziris rođen na lijevoj strani, a poginuo na desnoj. To je zato što je Egipćanima Zapad lice svijeta tako da Sjever postaje desna strana, a jug lijeva. Za njih se Nil, koji teče s juga i gubi se u moru na sjeveru, rađa na lijevoj strani, a nestaje na desnoj. Tako svećenici imaju sveti strah od mora, a soli daju ime „Tifonova pjena“… U Saisu su na trijemu Atenina hrama uklesani likovi dječaka, starca, sokola, ribe i nilskog konja. Ovaj slijed slika želi na simboličan način reći: „Prema onima koji se rađaju i umiru bog osjeća prezir zbog besramnog nasilja“. Dječak predstavlja rođenje, starac je slika raspadanja, sokol označava božje ime, mržnja prema moru simbolizirana je ribom a vodeni konj predstavlja nasilje i besramnost“.[80]

Sve ove motive vidimo u Klovićevoj minijaturi. Saturn/Oziris/Nil prstom pokazuje mjesto odakle izvire rijeka. Njena je snaga tolika da izbacuje golemu količinu izvorske vode (simbolizirane dječakom), te omogućuje egipatsku plodonosnost (desna strana vinjete). Dodatnu potvrdu staroegipatskog okruženja pokazuju i dvije krilate sfinge koje sjede na medaljonima s prikazima dvaju Aleksandara.

Egipat Klović oslikava i u *Lekcionaru Townley*, kada uz monogram sa sv. Markom slika tzv. Pompejev (a zapravo Dioklecijanov) stup u aleksandrijskom Serapeumu te drevne ruševina iza Krista i učenika tijekom propovjedi na gori.[81]

78 Ps. Plut. *Fluv*. 16.

79 Plin. *Nat*. 6, XXXV; Sen. *QNat*. 6.8. 3–5.

80 Plut. *De Iside* 32.

81 Poklečki-Stošić 2012: 107–109.

Slika 11. Julije Klović, Propovjed na gori (detalj), Lekcionar Townley, 1550. (The New York Public Library)

Do danas se također vodi žustra debata je li i stranica *Misala Collona*, inače obilata drevnoegipatskim rebusima i simbolima, a koja je nastala nekoliko godina prije *Časoslova Farnese* (1532–1539), djelo (i) Klovićevih ruku.[82] Bez obzira na debate, djelo je pod njegovim imenom izloženo 2012. u Klovićevim dvorima na izložbi *Julije Klović: najveći minijaturist renesanse*.[83]

Uzevši sve u obzir, jasno je da jednostranog čitanja Klovićevih minijatura nema. Tko je u njima trebao vidjeti biblijske likove i lokalni topos, to mu je bilo omogućeno. Tko je u njima vidio poganske bogove i drevne vladare također nije bio u krivu. Ljepota minijatura Julija Klovića upravo je u njihovoj višeznačnosti, od kojih su neki slojevi (ipak) kriptirani, dok su neki drugi barem naočigled jasni. U toj vizualno-intelektualnoj igri Klović je morao uživati kako tijekom stvaranja, tako i tijekom njihove recepcije, budući da su svi oni u sebi čuvaju onaj eros susreta s novopronađenim antičkim rukopisima kao i novo tumačenje onih klasičnih, poznatih. Njegovo poznavanje antičkih autora posebno je istaknuto u slavnoj *De pintura antigua* Francisca Hollande iz 1548. koja, uz ostalo, sadrži i dijalog s Klovićem.[84] U njemu se Klovića prikazuje kao iznimno učena čovjeka koji se napaja s izvora antičke tradicije – posebice Plinija Starijeg.[85] Renesansa je ipak bila vrijeme u kojem je umjetnički uspješno, uz kršćansku religiju, suvereno obitavala i ona drevna, poganska.[86]

Sve ove višeslojne minijature Julija Klovića kriju i dalje brojne tajne. Jedva preživjevši Mohačku tragediju 1526., Klović je ponovno izbjegao sigurnu

82 Usp. Macan Lukavečki 2012: 115–116, s poglavljem br 11. "The Sceptre of Osiris: Egyptian Mysteries in the Missal of Cardinal Pompeo Colonna", u: Curran 2007: 245–277.

83 https://www.jutarnji.hr/kultura/otvorena-izlozba-julije-klovic-najveci-minijaturist-renesanse/1361460/ Vidi i Poklečki-Stošić 2012.

84 Dijalog je samo djelomično na hrvatski preveden u Pelc 1998 42–52.

85 Hollanda 2013.

86 Seznec 1953.

smrt 1527. u tragediji poznatoj kao *Sacco di Roma*.[87] Možda je i to bio razlog da umjetnički plovi u minula tisućljeća – dok je humanistička suvremenost renesanse postajala sve – nehumanija.

87 Macan Lukavečki, 2018: 227–228.

IZVORI

Colonna 2005
F.Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili. The Strife of Love in a Dream* (transl. Joscelyn Godwyn), New York, 2005.

Diodorus 1946
Diodorus of Sicily (transl. C. H. Oldfather), London, 1946.

Fontana 1590
D. Fontana, *Della Transportatione dell'obelisco Vaticano et delle fabriche di nostro Signore Papa Sisto V. fate dal cavalier Domenico Fontana architetto di sua Santita. Libro primo (...) Intagliato da Natal Bonifatio da Sibenicco*, Roma, 1590.

Heliodor 1953
Heliodor, *Teagen i Harikleja* (prev. M. Stahuljak), Zagreb, 1953.

Hermes Trismegistos 2004
Hermes Trismegistos, *Corpus Hermeticum* (prev. J. Medved), Zagreb, 2004.

Herodot 2007
Herodot, *Povijest*, (prev. D. Škiljan), Zagreb, 2007.

Hollanda 2013
F. Hollanda, *On Antique Painting* (transl. A. Sedgwick Wohl), University Park, 2013.

Klović 2001
J. Klović, *Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića*, (ur. M. Begović), Zagreb, 2001.

Kukuljević-Sakcinski 1878
I. Kukuljević-Sakcinski, *Jure Glović prozvan Giulio Clovio, hrvatski sitnoslikar*, Zagreb, 1878.

Horapollon 1545
Horapollon, *Orus Apollo de Ægypte de la signification des notes Hieroglyphiques des Aegyptiens, cest a dire des figures par les quelles ilz escripvoient leurs mysteres secretz, & les choses sainctes & divines* (trad. J. Martin), Paris, 1545.

Horapollo 1840
Horapollo, *The Hieroglyphics of Horapollo Nilous* (transl. A. Turner Cory), London, 1840.

Pliny 1949–1954
Pliny's Natural History (transl. D. E. Eicholz), Harvard, London, 1959–1954.

Plutar 1993
Plutarh, *O Izidi i Ozirisu* (prev. Ljiljana Živković), Zagreb, 1993.

Plutarh 2009
Plutarh, *Usporedni životopisi* (prev. Zdeslav Dukat), Zagreb, 2009.

Santi Bartoli 1697
P. Santi Bartoli, *Gli antichi sepolcri, overo mausolei romani et etruschi trovati in Roma e in altri luoghi celebri*, Roma, 1697.

Strabo 1903
The Geography of Strabo (transl. H. C. Hamilton & W. Falconer), London, 1903.

Vergilije 1970
Vergilije, *Eneida* (prev. B. Klaić), Zagreb, 1970.

LITERATURA

Allen 2014
J. P. Allen, *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge, 2014.

Banić-Pajnić 1989
E. Banić-Pajnić, *Smisao i značenje Hermesove objave. Uloga elemenata hermetičke filozofije u djelima hrvatskih renesansnih filozofa*, Zagreb, 1989.

Banić-Pajnić 2005
E. Banić-Pajnić, "Prikaz knjige Hermes Tristmegistos, *Corpus Hermeticum* (prev. J. Medved), *Prolegomena* 1, Zagreb, 2005, 113–116.

Barbarić 1983
I. Barbarić, "Život i stvaralački opus Jurja Julija Klovića", *Peristil* 26, Zagreb,1983, 101–106.

Begović 2001
M. Begović, *Životopis don Julija Klovića u „Životopisima znamenitih slikara i arhitekata" Giorgija Vasarija* (prev. M. Pelc), u: Klović 2001, 114–125.

Birnstein *et al*. 1998
U. Birnstein *et al*., *Kronika kršćanstva*, Zagreb, 1998.

Bradley 1891
J. W. Bradley, *The Life and Works of Giorgio Clovio, Miniaturist*, London, 1891.

Cambi 2010
N. Cambi, "Rimski vojni tropeji u Dalmaciji", *Adrias* 17, Split, 2010, 142–145.

Cionini-Visani 1993
M. Cionini-Visani, *Giorgio Clovio*, Zagreb, 1993.

Corteggiani 2007
J. Corteggiani, *The Pyramids of Giza. Facts, Legends and Mysteries*, London, 2007.

Curran 2007
B. Curran, *The Egyptian Renaissance. The Afterlife of Ancient Egypt in Early Modern Italy*, Chicago & London, 2007.

Curran 2011
B. Curran, "Love, Triumph, Tragedy: Cleopatra and Egypt in High Renaissance Rome", in: N. M. Miles (ed.), *Cleopatra. A Sphynx Revisited*, Berkley, Los Angeles, 2011, 96–131.

Dannenfeldt 1959
K. Dannenfeldt, "Egypt and Egyptian Antiquities in the Renaissance", *Studies in the Renaissance* 6, Cambridge, 1959, 7–27.

Fairbairn 1998
L. Fairbairn, *The North Italian Album*, London, 1998.

Giehlow 1905
K. Giehlow, *Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance besonders der Ehrenpforte Kaisers Maximilian I.*, Wien & Leipzig, 1905.

Gizschera & Thierfelder 1998
H. Gutschera, J. Thierfelder, "Doba vjerskih borbi. Reformacija i protureformacija", u: U. Birnstein et. al. 1998, 214–271.

Golub 2001
Golub, "Julije Klović – Gioulio Clovio Croata", u: Klović 2001, 129–220.

Heinemann 2019
Heinemann, A. Blessings of Empire. The Nile and Tiber River statues from the Iseum Campense, in: Versluys, M.J., Bülow-Clausen, C., Capriotti Vittozzi, G.(eds.), *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple - monument - lieu de mémoire*, Rim, Edizioni Quasar, 2019, 213–242.

Hornung 2001
E. Hornung, *The Secret Lore of Egypt: Its Impact on the West*, Ithaca & London, 2001.

Kaegi 2006
W. E. Kaegi, "Egypt on the Eve of the Muslim Conquest", in: Petry 2006, 34–61.

Kečkemet 1969
D. Kečkemet, "Antički spomenici Pule na slikama i u opisima stranih autora od XVI. do XIX. Stoljeća", *Jadranski zbornik* 7, Rijeka, Pula, 1969, 549–590.

Liberati & Bournon 2000
A. M. Liberati & F. Bourbon, *Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, Zagreb, 2000.

Macan Lukavečki 2012
V. Macan Lukavečki, "Misal Colonna", u: Poklečki-Stošić 2012, 115–116.

Macan Lukavečki 2018
V. Macan Lukavečki, "Julije Klović, umjetnik iz Vinodola u europskom humanizmu", *Riječki teološki časopis* 52/ 2, Rijeka, 2018, 223–242.

Matijašić & Buršić-Matijašić 1996
R. Matijašić, K. Buršić-Matijašić, *Antička Pula s okolicom*, Pula, 1996.

Miller 2011
J. F. Miller, *Apollo, Augustus and the Poets*, Cambridge, 2011.

Novak 2009
S. P. Novak, *Slaveni u renesansi*, Zagreb, 2009.

Pade 2007
M. Pade, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth Century Italy*, Chicago, 2007.

Pelc 1997
M. Pelc, *Natale Bonifacio*, Zagreb, 1997.

Pelc 1999
M. Pelc, *Fontes Clovianae. Julije Klović u dokumentima svoga doba*, Zagreb, 1999.

Pelc 2012
M. Pelc, "Svijet Julija Klovića", u: Poklečki-Stošić 2012, 23–38.

Petry 2006
C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1, Islamic Egypt. 640-1517*, Cambridge, 2006².

Poklečki-Stošić 2012
J. Poklečki-Stošić (ur.), *Julije Klović: najveći minijaturist renesanse*, Zagreb, 2012.

Prijatelj Pavičić 1999
I. Prijatelj Pavičić, *Julije Klović. Ikonografske studije*, Zagreb, 1999.

Seznec 1953
J. Seznec, *The Survival of the Pagam Gods. The Mythological Tradition and Its Place in the Renaissance Humanism and Art*, New York, 1953.

Sillioti 1998
Siliotti, *The Discovery of Ancient Egypt*, Cairo, New York, 1998.

Tanner 2009
Tanner, M. 2009, *The Raven King : Matthias Corvinus and the Fate of His Lost Library*. New Haven: Yale University Press

Thompson 2015
J. Thompson, *Wonderful Things: A History of Egyptology from Antiquity to 1881*, Cairo, New York, 2015.

Tyldesley 2008
J. Tyldesley, *Cleopatra Last Queen of Egypt*, New York, 2008.

Voekle 2001
W. M. Voelkle, "Časoslov Farnese: Maraviglia di Roma", u: Klović 2001, 9–98.

Williams Lehman 1978
Williams Lehman, Ph., 1978, *Cyriacus of Ancona's Egyptian Visit and its Reflections in Gentile Bellini and Hieronymus Bosch*, New York: J.J. Augustin

ELEKTRONIČKI IZVORI

http://arts-graphiques.louvre.fr/detail/oeuvres/0/1263-Buste-de-Cleopatre

http://collections.soane.org/THES84198

https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV035279207

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3Dnotice

https://www.jutarnji.hr/kultura/otvorena-izlozba-julije-klovic-najveci-minijaturist-renesanse/1361460/

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0417-13

https://doi.org/10.17234/9789533791128.38

Damir Salopek
damir.salopek4@zg.t-com.hr

LJUTI NEPRIJATELJI: MURINA, HOBOTNICA I JASTOG

U svom didaktičkom epu *O ribolovu* grčki pjesnik Opijan (2. st.) iz Anazarbe u Kilikiji kroz velik dio od oko 3500 heksametara ne prikazuje samo način ribolova, već raznolik život mnogobrojnih ribljih vrsta i ostalih morskih bića: gdje obitavaju, kako se hrane, kako se razmnožavaju..., ali i pojedine osobine njihova ponašanja, za koje s divljenjem (ili čuđenjem?) možemo ustanoviti koliko su antičkom čovjeku bile poznate i bez današnjih suvremenih tehnoloških pomagala.

I dok u pravilu veća riba pojede manju, a katkad se dogodi da i slabija nekim svojim lukavstvom svlada jačeg protivnika, najljuće i vječno neprijateljstvo gaje između sebe murina, hobotnica i jastog. Njih je troje u stalnoj borbi među sobom po pravilu svaki sa svakim, ali konačnog pobjednika nema jer, kao u dječjoj igri „kamen, škare i papir", svatko je u jednoj kombinaciji pobjednik a u drugoj gubitnik.

OPIJAN, *O RIBOLOVU*, 2.253–421.

Najviše između sebe u dušmanskoj omrazi žive
murina, hobotnica i silno nasrtljivi jastog:
jedno drugo umorstvom na izmjenu zatiru oni.
Stalno među njima bukti kod riba primjeren sukob,
bojni metež, i jedno sad drugome želudac pune.
Izašavši iz stijene u koju zapljuskuje more,
mahnita murina hita kroz vale nabujale morske
tražeći hranu i odmah, čim ugleda hobu gdje rubom
strme se obale vuče, na lovinu tu dobrodošlu
jurne, no hobotnicu, kad osjeti njenu blizinu,
najprije obuzme strah pa izmiče amo i tamo,
ali baš načina nema da umakne murini bijesnoj
gmižući, njoj koja pliva i stalno navaljuje na nju.
Ova[1] je zgrabi i u nju krvoločne ralje zabode.
Hobotnica se ipak na silu bori iz nužde
i oko murine krake obavija amo i tamo,
uvija udove duge i krivulje svakakve snuje
ne bi li murinu kako zapriječila stegnutim uzlom,
ali joj pomoći nema i nevolje izbjeći neće.

1 Murina.

Naime, klizavim tijelom kroz zagrljaj isklizne njezin
lako murina hitra i istekne baš poput vode.
Hobotnica joj čas oko njezinih šarenih leđa,
čas oko njezina vrata obavija krakove svoje,
prodire njima u usta i do dna ih čeljusti gura.
Kao kad muževi vješti u hrvanju, udova snažnih,
dugo međusobno svoju u borbi pokazuju snagu;
već im iz udova topli i obilni, jednom i drugom,
cijedi se znoj, ali varke svakovrsne toga umijeća
ne uspijevaju njima dok bacaju ruke po tijelu.
Kracima svojima isto i hobotnica mlatara
tako u prazno bez reda i uzalud hrva se ona.
Murina napadne opet i oštrim je zubima svojim
kida, a udove jedne već njezine želudac prima,
drugi u ustima još se na oštre nabadaju zube,
treći se trzaju dalje pojedeni napol i viju
bacajući se amo i tamo u želji za bijegom.
Kao kad rogati jelen, u guštari tražeći zmiju,
nanjuši njezinu stazu i tragove otkrije zmijske,
rupu joj pronađe zatim i gmizavu guju izvuče,
čvrsto je odmah zagrize, a ona obavije nogu,
vrat mu i grudi, ali pojedena napola leži
posvuda, veći dok dio u ustima trgaju zubi,
tako se hobotnici uvijaju okretni kraci
nesretenoj, ali je varka od kamena spasila nije.
Ako se katkad i skriva pripijena posve uz stijenu,
ako i navlači boju na sebe što kamenu sliči,
razboru murine neće tad utećи, naime ona
jedina spazit je može, pa uzalud služi se varkom.
Žaliti mogao nju bi što nemila smrt ju je snašla;
njoj, koja sjedi na stijeni, ta murina prišla je blizu
kao da ruga se jadnoj, i reći bi mogao tada
gotovo kao da zbori i grdi je murina drska:
„Što si se zgurila? Koga sad varati, mudrice, misliš?
Doista, odmah na stijenu navalit ću ako te ova
hridina unutra primi i srušena pokrije tebe.“
Odmah razjapi usta i tijelo joj grize i trga,
i dok od straha dršće, sa stijene je vuče, no ona
čak niti sada svoj kamen ne ostavlja niti ga pušta,
nego se drži za stijenu pripijena dok joj ijedna
ostala još je na kraku prianjalka prirasla cijela.
Kao što čovjek neki, - iz razorenog kad grada
dušmani odvlače djecu i žene stečene kopljem -,
dijete po zakonu ratnom, što svojoj se majci za ruku
čvrsto drži i za vrat, sad odvući kani, a ono
skrštene ne skida ruke sa vrata niti ga majka

plačući od sebe pušta, pa odvlače skupa je sa njim,
tako za mokru se stijenu i jadno pripija tijelo
hobotnice i drži kad murina sa nje ga vuče.
Murinu proždire jastog i, premda je okrutna silno,
hrabro od samoubojstva ne zazire on da je svlada.
Naime, on blizu stana stjenovitog murine hitre
stane i, obadva uvis ispruživši ticala svoja,
prijeteći puše i zove da izađe sa njim u borbu,
sličan smionu borcu iz prvih redova, koji
uzda u svoje se ruke, u snagu i ratnu vještinu.
Oklopom snažno tijelo opremivši, mašući kopljem
oštrim na megdan zove junaka koga je volja
stati nasuprot njemu, i uskoro potiče drugog.
Tako i murinu jastog na borbu huška, a ona
bez oklijevanja, strašna, iz skrovitog izjuri loga,
svinuvši šiju i gnjevna navaljajući odasvud
nasrće, ali jastog bodljikavi nikakvu štetu,
premda ga napada silno, ne trpi i uzalud tako
čeljusti zabada ona i oštrim se zubima bori.
Ali u ustima njenim baš kao od tvrde se stijene
oni odbijaju trudni, od navale klonuli posve.
Srce joj njezino divlje strahovito plamti i skače,
sve dok, štipaljke svoje ispruživši dugačke, jastog
nasrće na nju i posred na vratu je tetive hvata.
Kao da kliještima stišće od mjedi, drži je čvrsto
i ne popušta, premda baš silno bi pobjeći htjela.
Ona pak, svladana silom i trpeći muke i boli,
svukuda svijenim tijelom koluta i jastogu začas,
oko bodljikavih leđa omotavši čvrstim se stiskom,
zapne za šiljke i tijelo na trnove oštre nabode
koji na oklopu strše, pa posuta ranama gustim
sebe umorivši samu zbog ludosti umire svoje.
Kao kad neki čovjek s iskustvom u lovu na divljač,
pošto se skupio narod na trgu sa kućama ukrug,
leoparda razdraženog fijukom biča
dugačkim dočeka kopljem i put mu prepriječi smjelo.
I dok upire[2] pogled u šiljak željeza oštrog,
plamteći divljim bijesom i uzbuđen, u grlo svoje
kao u spremnicu[3] prima od mjedi skovano koplje.
Tako i murina smrću zbog ludosti, nesretna, skonča,
podlegavši od rana što sama sebi ih zada.
Takav gdjekada sukob na tvrdoj zametne zemlji

2 Leopard.

3 Neka vrst utora u koji se odlagalo koplje, obično uz stup ili zid prostorije. Spominje ga Homer u *Odiseji*.

zmija s bodljikavim ježom, u dubokoj kada se šumi
sretnu, jer dušmani oni od sudbine stvoreni jesu.
Jež se, čim pred sobom spazi smrtonosnog gmizavca ovog,
nakostriješivši guste i oštre u zaštitu bodlje,
sklupča smjesta u kuglu i noge pod oklopom skrije
iznutra gmižući njima, a zmija se primakne odmah,
ustima otrova punim navalivši najprije na njeg,
ali se uzalud muči jer doprijeti ne može tako
opasnim zubima svojim do mesa, premda bi htjela:
ježeve bodlje su takve i posvuda strše po tijelu.
On pak nogama vrti i okruglom kamenu sličan,
koji se gladak kotrlja i okrete prevrće brojne,
zmiji na kolute pada i oštrim na oklopu svome
bodljama ranjava svu je, a iz nje na sve se strane
izlijeva krv dok ona u mnogim se ranama muči.
Onda se gibljiva zmija u klupko smota i ježa,
sa svih obujmivši strana i stežući okovom čvrstim,
drži i zubima grize i gnjevom pothranjuje snagu.
I dok u njezino tijelo sve dublje prodiru bodlje
stršeći oštre, ona, na šiljke nabodena posve,
ipak ne popušta makar i nevoljko sputana bila,
već kao čavlima tvrdim pribijena ostaje tako
dve dok ne umre, ali i lovinu ubije stiskom
često, pa oboje propast i usud sustigne smrtni.
Često pak opasni jež i umaknuti uspije bijegom
kad se izvuče iz uza smrtonosnih gmizave zmije
s mesom mrtvoga stvora još uvijek na bodljama svojim.
Takvim je nedjelom ludim i murina svladana bila,
jastogu zamamno jako i lako dostupno jelo.
Jastoga hrapavog, opet, i jednako tako i hitrog,
iako slabija od njeg i troma u kretnjama svojim,
izjeda hobotnica kad opazi njega gdje mirno
sjedi pod kamenom nekim, pa kradom mu prišavši blizu
skoči na leđa i njega obujmivši uzama gipkim
sputa i kracima jakim i dugačkim stegne ga čvrsto.
Vrhovima prianjalki pritisne baš po sredini
topli usni otvor, i tako ne dopušta njemu
nikakav udisaj zraka i nikakav izdisaj opet
(naime, morska stvorenja također disati mogu),
nego ga stegnuvši drži, a on, dok plivati smjera,
zastane, il' se koprca il' udari katkad u stijene,
ali se hobotnica i dalje nadmeće snagom
sve dok jastoga mrtvog ne napuste duša i jakost.
Tada u pijesak legne i njime se pred sobom palim
gosti. I kao što dijete iz grudi dojilje slatko
mlijeko ustima siše, na isti je način i ona

sišući izvukla meso iz oklopa s bodljama oštrim,
slatku srčući hranu da napuni želudac gladni.
Kao kad lupež neki, što obično spava po danu
snujući potajne varke bez straha od pravedne kazne,
skriven, u satima noćnim u tijesnoj ulici nekoj
uvreba čovjeka koji na pijanku upravo ide:
on već otprije pripit tetura pjevušeći glasno
ne baš suvislu pjesmu, a lupež, navalivši krišom,
rukama ubojitim odostrag ga pograbi za vrat,
svom ga pritisne snagom i u san ga nemio sruši
gotovo blizu smrti, pa svukavši odjeću s njega
odjuri, lopovski plijen na nepošten stekavši način.
Lukave hobotnice zlonamjerne isto su tako.
Među stvorenjima morskim raznorodnim jedino oni[4]
najljući dušmani jesu i tako u zavadi oštroj
jedno drugome stalno i osvetu snuju i zator.

4 Murina, hobotnica i jastog.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.39

STEREOTIPI O I U ANTIČKOM DRUŠTVU[1]

Mirjana Sanader
msanader@ffzg.hr

Iva Kaić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
ikaic@ffzg.hr

Rad analizira i predstavlja neke od stereotipa o i u antičkom društvu, prvenstveno stereotipe koje su Rimljani imali o Ilirima, ali i stereotipe koje naše današnje moderno doba ima o samim Rimljanima. Također se analizira na koji se način stereotipi grade i postaju čimbenicima općeg diskursa pokazujući da se stereotipi pojedinca ne moraju temeljiti niti se temelje na osobnim iskustvima.

Ključne riječi: stereotipi, Rimljani, Iliri, Rimsko Carstvo, Štajerska tablica naroda, Pompeji, dekadencija Rimljana

Ovaj rad ima dva cilja. Prvi je napisati prilog u čast uglednoj profesorici Marini Milićević Bradač i podsjetiti na jednu od njenih mnogih uspješnih profesionalnih aktivnosti. Za ovu priliku izabrali smo temu inspiriranu izbornim kolegijem *Stereotipi, predrasude i tabui u i o antičkom društvu* koji je za studente Filozofskog fakulteta u Zagrebu osmislila profesorica Mirjana Sanader, a na čiji se poziv, od samog početka, s velikim entuzijazmom odazvala i profesorica Marina Milićević Bradač. Ona je znalačkim izborom tema kao i svojim atraktivnim načinom pripovijedanja znala itekako zainteresirati slušatelje. Tako je taj kolegij među studentima različitijih usmjerenja, ne samo na početku 2014. g. postao veoma popularan, nego je njegova popularnost, i nakon što ga je od 2019. g. počela izvoditi izvanredna profesorica I. Kaić, i dalje rasla.

Drugi cilj ovoga rada je predstavljanje nekih od stereotipa o i u antičkom društvu, pri čemu nas, prije svega, zanimaju stereotipi o starim Rimljanima, o tome kako ih doživljava današnje moderno društvo, odnosno koje su to mane, a koje vrline koje im se pripisuju. Isto tako nas zanima koje su stereotipe ti isti Rimljani imali o svojim susjedima, stanovnicima istočne Jadranske obale, stanovnicima koje su, slijedeći grčki naziv, zvali zajedničkim imenom – Iliri.

Podsjetimo se na početku da su stereotipi pretjerano generalizirana uvjerenja o određenoj skupini ljudi bez uvažavanja njihovih različitosti. Iako na prvi pogled slični, stereotipe bi trebalo razlikovati od predrasuda *što* su stavovi koje donosimo unaprijed na temelju prevladavajućih klišeiziranih mišljenja, a ne poznajući dovoljno objekt o kojem sudimo. Da bismo dali jedan slikoviti primjer predrasude poslužit ćemo se primjerom iz upravnog sustava Rimskog Carstva. Rimljani su, naime, sva osvojena područja, koja su se nalazila izvan Italskog poluotoka, nazivali provincijama. Iz te administrativne oznake

1 Ovaj rad je prošireno i revidirano izlaganje koje su autorice održale u Puli na konferenciji Prošlost, sadašnjost, budućnost: drugi: stereotipi i predrasude u povijesti, nastao je u sklopu istraživanja na projektu Razumijevanje rimskih granica. Slučaj istočnog Jadrana (IP-2018-01-4934) Hrvatske zaklade za znanost.

Slika 1. Štajerska tablica naroda (Opis naroda u Europi i njihovih obilježja), Etnografski muzej u Beču, foto: Wikimedia Public Domain

s vremenom se razvila predrasuda s negativnom konotacijom o provinciji, o provincijalcima i o provincijalizmu kao intelektualno podložnom te politički i kulturno konzervativnom. Osim toga su smatrali da provincijalci imaju i druge nedostatke pa im tako, među ostalim, nedostaje ljubaznosti i dobrih manira, discipline, poznavanja poljoprivrede, ne znaju uživati u udobnostima koje može pružiti dobar život i konačno ništa nisu vidjeli od svijeta. Još više predrasuda gajili su Rimljani o onim dijelovima svijeta koje nisu pokorili i koji su ostali izvan dosega njihove vlasti. Taj su svijet nazivali barbarikom, a njihove stanovnike barbarima.[2]

Rimljani su pri razvijanju svojih predrasuda, začudo, zaboravljali da su Grci bili ti koji su rabili dotični pojam spominjući one koji nisu bili Grci, pa su barbarima smatrali i Rimljane.[3]

Stereotipi o nekome ili nekima postoje oduvijek te su i danas duboko ukorijenjeni u svim društvima. Koliko je taj fenomen razgranat svjedoče i tri toma bibliografije koja se isključivo bavi problematikom stereotipa prema različi-

2 Ratni teoretičar Vegecije (*Epitoma rei militaris* 2) napisao je da su svi narodi vrućih, suhih područja doista inteligentni, ali i lukavi i uglavnom ne osobito hrabri. Budući da imaju manje krvi od drugih, više se boje rana. S druge strane, narode na sjeveru, poput Kelta i Germana, smatrao je ne baš pametnima, ali zahvaljujući višku krvi vrlo sposobnima za rat. Budući da je hladnoća zdrava i pospješuje razmnožavanje, također ih je smatrao izuzetno plodnima. http://www.latein-imperium.de/include.php?path=content&contentid=247#2_Herkunft_des_Rekruten

3 Grci su tako mislili o Rimljanima sve dok ih ovi nisu osvojili. Pretpostavljamo da ni tad nisu prestali misliti da su Rimljani barbari, samo što to nisu smjeli glasno izgovoriti.

tim narodima.[4] Izvanredan primjer za stereotipe o nacijama je tzv. Štajerska tablica naroda, odnosno slika na kojoj je opisano (i likovno prikazano) deset različitih europskih nacija (Stanzel 1998: 15).

Nepoznati autor, porijeklom iz Štajerske naslovio je sliku, formata 104 × 126 cm: *Kurze Beschreibung der in Europa befindlichen Völker und ihrer Eigenschaften*. Djelo koje je nastalo u 18. stoljeću reproducirano je više puta pa je danas sačuvano šest primjeraka od kojih se tri se čuvaju u Etnografskom muzeju u Beču.

Na samom vrhu vodoravno su upisana imena naroda koja se opisuju: Španjolci, Francuzi, Talijani, Nijemci, Englezi, Šveđani, Poljaci, Mađari, Rusi i na kraju Turci koje autor izjednačuje s Grcima. Na desnoj strani je vertikalno navedeno sedamnaest različitih osobina, kao što su: držanje, priroda i karakter, um, osobine, sposobnosti, odjeća, poroci, sklonosti, bolesti, karakteristike njihove domovine, ratne vrline, religioznost, koga priznaju za gospodara, šta imaju u izobilju, što rade u dokolici, koja je životinja za njih tipična i kako umiru. Tako su Španjolci u pojavi oholi, Francuzi po naravi i karakteru prijateljski i brbljavi, Talijani po razumu pronicljivi, osobina Nijemaca je da su sveprisutni, Englezi poznaju zemljopis, Šveđani nose uglavnom kožu, Poljaci su skloni prežderavanju, Mađari vole pobune, Rusi često boluju od hripavca, dok je domovina Turaka/Grka lijepa.

Pažljivim iščitavanjem ovog opisa osobina naroda može se primijetiti kako se negativni stereotipi gomilaju što narod živi istočnije. Tako Poljaci imaju od sedamnaest ponuđenih tek dvije dobre osobine. Rusi nemaju niti jedu pozitivnu osobinu, a Turci/Grci devet negativnih osobina.

Podsjetimo da je pojam stereotip u današnjem, socijalno-psihološkom smislu, po prvi put upotrijebio Walter Lippmann u djelu *Javno mnijenje*, objavljenom 1922.[5] No rasprava o najboljoj definiciji traje i dalje, o čemu zorno svjedoči rad M. Thiele koja 2019. predlaže dopunjenu definiciju pojma stereotip (Thiele 2019: 290–318).

Upotreba stereotipa je uobičajena pogotovo kad pojedinci žele pojednostavniti ili ubrzati određenu govornu radnju.[6] Tako većina današnjih ljudi ima određenu predodžbu o starim narodima kao što su npr. Egipćani, Grci i Rimljani. Inspirirani davnom princentonskom anketom Katzija i Bralyia

4 Hoffmann 1986–2006. Ova trotomna bibligrafija je obuhvatila stereotipe i predrasude prema različitim narodima. Bibliografija svih prošlih i današnjih stereotipa imala bi vjerojatno desetke tomova. Ona inače ne citira članak V. Žmegača u zborniku Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima, D. Oraić Tolić & E. Kulcsár Szabó (ur.) Zagreb, 2006, 47–58. U tom je, vrlo zanimljivom radu, autor opisao kako je knjiga *O Njemačkoj* koju je 1813. godine napisala Madame de Staël, preoblikovala dotadašnji stereotip o Nijemcima, barbarima i neotesanim ljudima, u narod pjesnika i mislilaca, čime je V. Žmegač pokazao da su stereotipi podložni transformaciji.

5 W. Lippmanna, koji naziva stereotipe i „slikama u našim glavama" zanimale su i pozitivne i negativne političke i socijalne posljedice uporabe stereotipa u javnom životu. Njegova knjiga Javno mnijenje objavljena je 1995. g. i na hrvatskom jeziku, u prijevodu Miroslava Hauptfelda.

6 Takvi, uglavnom ne misle na posljedice koje mogu izazvati zbog čega smo i danas svjedoci čestih verbalnih ispada u javnom prostoru

Tabla 1. Opis naroda u Europi i njihovih obilježja, (prijevod teksta Štajerske tablice naroda napravila M. Sanader)

Narodi	**Španjolac**	**Francuz**	**Talijan**	**Nijemac**	**Englez**	**Šveđanin**	**Poljak**	**Mađar**	**Rus**	**Turčin ili Grk**
Držanje	Ohol	Neoprezan	Podmukao	Otvorenog srca	Ugodan	Jak i krupan	Seljačko	Nevjeran	Opak	Kao vrijeme u travnju
Priroda i karakter	Predivan	Prijateljski i pričljiv	Ljubomoran	Prilično dobar	Ljubazan	Okrutan	Još divljiji	Najokrutniji	Stvarno madžarski	Lažljivi vrag
Um	Pametan i mudar	Oprezan	Pronicljiv	Duhovit	Graciozan	Tvrdoglav	Omalovažavajući	Omalovažava	Nema ga	Sam vrh
Osobine	Muževan	Djetinjast	Oportunist	Sveprisutan	Ženskast	Nedokučiv	Osrednji	Krvoločan	Beskrajno grub	Privržen
Sposobnosti	Pisanje	Umijeće ratovanja	Kanonsko pravo	Pravo	Geografija	Umjetnost	Lingvistika	Latinski	Grčki	Varljiva politika
Odjeća	Dostojanstvena	Nestalno	Časna	Kopira	Prema francuskoj modi	Koža	Duge suknje	Raznobojno	Krzno	Ženskasto
Poroci	Tašt	Prevarant	Pohotljiv	Rasipan	Nemiran	Praznovjeran	Proždrljiv	Izdajnik	Veliki izdajnik	Najveći izdajnik
Sklonosti	Čast i slava	Rat	Zlato	Opijanje	Zabava	Ukusna hrana	Plemstvo	Pobuna	Premlaćivanje	Zaljubljenost u samog sebe
Bolesti	Zatvor	Sifilis	Kuga	Giht	Tuberkuloza	Skupljanje tekućine	Dijareja	Epilepsija	Hripavac	Iscrpljenost
Njihove zemlje	Plodne	Dobro obrađene	Privlačne i ugodne	Dobre	Plodne	Planinske	Bogate šumom	Pune zlata i voća	Ledene	Lijepe
Ratne vrline	Velikodušni	zlonamjerni	Oprezni	Nepobjedivi	Morski junaci	Hrabri	Nasilni	Buntovni	Vrijedni	Lijeni
Religioznost	Izuzetna	Dobra	Malo bolja	Vrlo pobožni	Mijenja se kao mjesec	Vrijedni u vjeri	Vjeruje u sve i svašta	Energični	Nevjernik	Također nevjernik
Tko im je vladar	Monarh	Kralj	Patrijarh	Car	Jedan put jedan drugi put drugi	Slobodna vladavina	Biraju	Bilo koji	Onaj koji želi	Tiranin
Čime obiluju	Voćem	Robom	vinom	Žitom	Pašnjacima	Rudnicima	Krznom	U svemu	Pčelama	Mekim i nježnim stvarima
Razonoda	Kockanje	Varanje	Tračanje	Opijanje	Rad	Hrana	Svađe	Neaktivnost	Spavanje	Obolijevanje
Životinjski dvojnici	Slon	Lisica	ris	Lav	Konj	Vol	Medvjed	Vuk	Magarac	Mačka
Kako umiru	U krevetu	U ratu	U samostanu	U vinu	U vodi	Na zemlji	U štali	Od sablje	U snijegu	U prijevari

i potaknuti znatiželjom da saznamo koje stereotipe o ta tri drevna naroda imaju mladi, proveli smo među studentima Filozofskog fakulteta u Zagrebu kratku anketu s pitanjem koje su, po njima, tipične odlike ovih triju naroda.[7] Dobili smo različite ali i neke odgovore koji su slični. Slični odgovori uglavnom su stereotipi, jer obuhvaćaju zajedničke slike koje odlikuje uopćeni prikaz. [8]

Stereotipi o Rimljanima

Započnimo na ovom mjestu s osvješćivanjem tri stereotipa o Rimljanima s početka, sredine i kraja Carstva.

1. Rimljani nisu ništa pridonijeli kulturi nego su bili nemaštoviti imitatori Grka. Grci su, dakle, narod stvaralaca, filozofa i pjesnika, a Rimljani tek narod inženjera i ratnika.

Rimljani su izumili *opus caementicium,* smjesu usitnjenog kamena, pečenog vapna, vulkanskog pjeskovitog pepela i vode koja im je omogućila da mogu sagraditi gotovo svaku građevinu koju bi zamislili (Lambrecht 1984). Neke od tih građevina koje su se, makar i djelomično, sačuvale, iznenađuju nas i danas svojom monumentalnošću i raskoši arhitektonskih oblika. Upravo zbog njih Rimljani su i došli na glas kao vrsni inženjeri. No i Egipćani su kao i Grci bili izuzetni inženjeri i graditelji. Sjetimo se inženjera i matematičara Hermiunu (2570. g. pr. Kr.) za kojeg se vjeruje da je sagradio veliku piramidu u Gizi. Za Imhotepa, inženjera, astronoma, liječnika i svećenika, vjeruje se da je sagradio Džoserovu piramidu. Na postignućima velikih grčkih matematičara i inženjera kao što su bili Arhimed, Sostrat, Filo ili Meton iz Atene, da spomenemo ovom prilikom samo nekolicinu, temeljila su se i kasnija rimska tehnička ostvarenja. I Vitruvije i Frontin koji su napisali slavne knjige *De architectura* odnosno *De Aqueductu* svoja su znanja crpili iz grčkih izvora. Tako se npr. Vitruvije koristio teorijskim djelima grčkog arhitekta Hermogeneza.

Stereotipu o Rimljaninu ratniku svakako je pridonijela i zgodna priča o Suli koju nam je prenio Plutarh (*Sulla 13*). On pripovijeda o događaju za vrijeme opsade Atene 86. g. pr. Kr. kad je grčko izaslanstvo došlo u Sulin šator te počelo nadugo i naširoko raspredati o slavnoj atenskoj povijesti. Te je priče Sula nakon nekog vremena prekinuo riječima, da u Atenu nije došao studirati nego je pokoriti.

---

7 Katz & Braly 1933: 280–290. Neki od rezultata njihove ankete i nakon skoro sedamdeset godina su se propitivali. Pokazalo se da, iako umanjeni, rasni stereotipi nisu nestali v. Philogène 2001: 411–432.

8 Anketa s pitanjem o tipičnim odlikama Rimljana, Grka i Egipćana provodila se na Filozofskom fakultetu među studentima arheologije u sklopu kolegija Stereotipi, predrasude i tabui u i o antičkom društvu u ljetnim semestrima 2014. i 2015.

Slika 2. Kripta papa, Kalistova katakomba, Rim, foto: Wikimedia Public Domain

2. Katakombe su bile utočište za progonjene kršćane

Katakombe su veća podzemna groblja na jednoj ili više razina u koje su se polagala tijela umrlih. Njihov naziv dolazi od imena jednog od hodnika podzemne nekropole ispod crkve sv. Sebastijana, a koji se nazivao *ad catacumbas.* Za razliku od drugih hipogeja, odnosno podzemne grobne arhitekture općenito, koje su služile uglavnom u privatne svrhe, namijenjene tek jednom ili pak manjem broju pokojnika, katakombe su zajednička groblja za velik broj pokojnika.

Najstarije su katakombe, one kakve danas poznajemo, čini se, nastale krajem 2. ili na samom početku 3. st. Naime, Hipolit *(Philosoph., IX, 12, 14)* navodi da je za pontifikata pape Zefirina (198–217.) rimska zajednica vjernika kupila zemljište za groblje na cesti *Via Appia.* Na tom je zemljištu nastala katakomba, kasnije poznata pod imenom sv. Kalista. Početkom 3. st. kršćani se počinju pokapati pod zemljom i na drugim podzemnim lokacijama u Rimu, u katakombama, koje su kasnije dobile i svoja imena, pa se danas nazivaju npr. Kalepodijeva, Priscilina, Domicilina, Pretestatova ili svetih Marcelina i Petra itd. (Sanader 2016: 133–138; Tolić 2016: 138–158).

Da su se u katakombama od netolerantnih Rimljana skrivali kršćani, stereotip je kojem je najviše pridonio kultni film *Quo vadis*. Film je snimljen 1951. po istoimenoj knjizi H. Sienkiewicza, a režirao ga je Mervyn LeRoy. Sama knjiga nikad ne bi postigla takav status i recepciju da nije bila uspješno ekranizirana, zbog čega se i danas, sedamdeset godina nakon prvog prikazivanja, film rado gleda.[9]

Ako se je neki kršćanin tijekom progona i znao sakriti u katakombama, to im nije bila izvorna namjena jer katakombe nisu bila skrovišta nego samo podzemna groblja.

9 H. Sienkiewicz, Quo vadis, preveo A. Šimčik, Zagreb, 1995.

Slika 3. Rimska freska iz spavaće sobe (Cubiculum 43) u *Casa del Centenario* (IX 8,3) u Pompejima, 1. st., foto: Wikipedia Public Domain

3. Rimsko je Carstvo propalo zbog sveopće dekadencije

Podsjetimo da je pojam *décadence* u 17. st. osmislio Nicolas Boileau.[10] Po njemu svaka socijalna struktura ima prirodan, neizbježan proces formiranja i propadanja. Ovaj je pojam upotrijebio baron Montesquieu u svojim razmišljanjima o razlozima urušavanja Rimskog Carstva.[11] Baronovu ideju je iskoristio E. Gibbon koji je, navodeći svoja viđenja o razlozima propasti Carstva, povezao dva pojma - kasni Rim i - *décadence* - koja su ostala neraskidivo vezana do danas.[12]

U ovom slučaju poslužit ćemo se dvama primjerima, i to onima o razuzdanim seksualnim praksama i prejedanju. Erotski su stihovi Katula, Vergilija, Ovidija kao i Marcijalovi ljubavni epigrami ili Sulpicijine elegije izazivali veliko zanimanje čitatelja ali su istovremeno bili i predmetom negodovanja moralista ne samo u antici nego i u kasnijim društvima. Pogotovo u srednjem vijeku u kojem izrasta i hrani se korijenje najrazličitijih stereotipa pa tako i

10 Boileau Despréaux 1796: 317–409. v. https://archive.org/stream/oeuvresdemboilea02boil#page/n0/mode/2up

11 Montesquieu 1734. v.:

12http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/considerations/Considerations_romains.pdf
Gibbon 1836, poglavlje 38. v.: https://www.gutenberg.org/files/25717/25717-h/25717-h.htm#chap38.1

Slika 4. Poslije gozbe, mozaik, Musée de la vigne et du vin, Château de Boudry, 5. st., foto: Wikipedia Public Domain

onaj o rimskoj razuzdanosti (Foucault 1978: 58–65). Stereotip o rimskoj nemoralnosti za koju se, među ostalim, smatralo da je dovela do dekadencije društva, osobito se učvrstio nakon što su na svjetlo dana izašle rimske erotske freske iz Pompeja i Herkulaneja. Jasno je i zašto je tako, ako vjerujemo u onaj slavni idiom, skovan na temelju rečenice norveškog dramatičara H. Ibsena, da *slika govori više od tisuću riječi*. Podsjetimo da su arheološka istraživanja, kako u Pompejima tako i Herkulaneju, pružila uvid u mnoge aspekte rimskog života, pa tako i onaj seksualni. Na tim su izvanredno sačuvanim lokalitetima pronađene brojne zidne freske s prizorima ljubavnih akata koje su izazvale javnu sablazan. Zbog toga su te opscene, ili kako bismo mi to danas nazvali pornografske, freske bile od 1821. god. izdvojene i izložene zajedno s nekim drugim predmetima istog sadržaja u posebnoj prostoriji Arheološkog muzeja u Napulju. Toj prostoriji koja se nazvala *Gabinetto segreto* pristup je bio ograničen sve do 2000. godine (Dierichs 1997; de Caro 2003).

Iako je najveća većina stanovništva Rimskog Carstva jela jednom dnevno i to vrlo skromno, pa se i moderna povijest distancirala od razmišljanja da je dekadencija rimskih plemenitaša uništila Carstvo, ovaj se stereotip tvrdokorno sačuvao sve do današnjih dana (Markschies 2014: 285–297).

No, povijest ne bilježi svakodnevicu nego izuzetne događaje i pamti izuzetne ljude. Pa je tako iz oblasti gastronomije zapamtila konzula i vojskovođu Lukula (*Lucius Licinius Lucullus)* koji je živio između 117. g. pr. Kr. i 56. g. pr. Kr. Postao je slavan po svojim raskošnim domjencima na kojima je prezentirao i jestvine iz zemalja u kojima je bio i koje su do tada bile nepoznate rimskoj gospodi. Iako Lukul nije bio lakomi svežder i proždrljivac, nego ono što danas nazivamo gurman, narativ o njemu ne govori o tome da je bio obrazovan ili da je posjedovao veliku knjižnicu, nego se njegovo ime rabi kako bi se opisalo pretjerivanje, pa se govori o *lukulovskim užicima* ili *lukulovskim gozbama*.

Slika 5. Najstariji rukopis *De re coquinaria* oko 900.g, pronađen u samostanu Fulda, od 1929. u vlasništvu Medicinske akademije, New York, foto: Wikipedia Public Domain

Antički izvori spominju i osobu imenom Marko Gavije Apicije (*Marcus Gavius Apicius*). Bio je poznat po raskošnim, skupocjenim domjencima na kojima se posluživala najneobičnija hrana. Njemu, koji je u stvarnosti ostao nepoznata osoba, pripisuje se i slavna rimska kuharica (Sanader 1985: 53–62).

Stereotipu o Rimljanima kao o proždrljivom narodu sigurno je pridonijela i kršćanska tradicija, prema kojoj su oholost, pohlepa, požuda, ljutnja, zavist, lijenost i proždrljivost sedam smrtnih grijeha, što čini razumljivijima sljedeće riječi iz Pavlove poslanice Filipljanima (3,17–21): „*Jer često sam Vam govorio, a sad i plačući govorim: mnogi žive kao neprijatelji križa Kristova. Svršetak im je propast, bog im je trbuh, slava u sramoti – jer misle na zemaljsko*.“ (Rebić, Fućak & Duda (eds.) 2003: 1676).

Na temelju naših istraživanja o ovim trima, u ovom radu prikazanim, stereotipima o drevnim Rimljanima, pokazali smo da se stereotipi pojedinca ne moraju temeljiti niti se temelje na osobnim iskustvima. Pojedinci preuzimaju stereotipe na različite načine, u prošlosti uz pomoć usmenih i pismenih izvora pa i zahvaljujući religijskom učenju. U modernim vremenima sliku o Rimljanima su jako oblikovali mediji, prije svega onaj filmski.[13] Po našem mišljenju, u slučaju oblikovanja stereotipa o starim narodima, koje nismo poznavali niti mogli poznavati, valja reći da se slike o njima, osim putem medija, oblikuju i na podlozi određenog kulturnog stupnja na kojem se pojedinac nalazi.

13 U vrlo uspješnom mjuziklu A Funny Thing Happened on the Way to the Forum, koji je po prvi put izveden u Alvin teatru na Broadwayu 1962., a po kojemu je već 1966. snimljen i istoimeni film u režiji R. Lestera, mogu se vidjeti i drugi stereotipi koje moderno društvo ima o Rimskom Carstvu. v: https://web.archive.org/web/20071023093217/http://libretto.musicals.ru/text.php?textid=6&language=1

Rimski stereotipi o Ilirima

Rimljani su i sami bili pod utjecajem stereotipa. Toliko da se ponekad čini da se ona Horacijeva (*De arte poetica, 333*) znamenita rečenica koja kaže da se literatura, osim što treba biti korisna, treba i svidjeti, uglavnom odnosi na ovo drugo, na to naime, da se piše tako da se čitaocu sviđa, pa ako je potrebno i uz pomoć stereotipa.[14] To nam najbolje svjedoče riječi i rečenice kojima su antički pisci opisivali svoje susjede Ilire.

Iliri su bili veoma jaki i visoki, u boj i pogibelj uvijek spremni srnuti, ali su bili troma duha. (Herodiani, *Historiarum Libri VIII, II, 9.)*

Iliri su divlja plemena zloglasna po svojem gusarenju *(*Tit Livije, *Ab urbe condita X, 2, 4)*

Imaju divlje ratne urlike (Aristofan, *Ornith*es 1521)

Ubijaju vlastite vojnike (Nikolaj iz Damaska, *Morum mirab. fg. 115)*

Svirepi su prema zarobljenicima (Flor, *Bellum Thracicum XXXIX*)

Prinose ljudske žrtve (Flavije Arijan, *Alexandri Anabasis I, 5*)

Tetoviraju se (Strabon, *Geographica VII, 54*)

Peru se samo tri puta u životu: nakon rođenja, prije ženidbe i nakon smrti. (Nikolaj iz Damaska, *Morum mirab. fg. 107;* Elijan, *Varia historia IV, 1)*

Stanuju u zemunicama koje ukopavaju ispod gnojnica (Strabon, *Geographica* VII, 5, 7)

Mogu vas ubiti urokljivim pogledom (Plinije Stariji, *Historia Naturalis VII, 16*)

Iliri se neobično odijevaju (Aristofan, *Ornith*es 1567–1568; Plinije Stariji, *Historia Naturalis* VIII, 191; Marcijal, *Epigr*. XIV, 140)

Nose čudna pokrivala za glavu (Plaut, *Trinummus 851–3)*

Odaju se piću, osobito njihovi vladari (Polibije. II, 4, 6 i XXIX, 13; Polibije. *apud Athen*. X, 54; Hermipp. *apud Athen*. X, 60; Elijan, *Varia historia* II, 41 i III, 15; Stjepan Bizantinac. s. v. *Taulentioi*)

Dok piju sve više otpuštaju pojaseve dok ih potpuno pijane kućama vode njihove žene, također pijane (Teopomp prema Ateneju, *Deipnosophistae VI, 271e.)*

Osobito je čudno slobodno ponašanje njihovih žena (*Ps. Scyl*. 21; Nicolaus Damascenus, *Morum mirab. fg. 111 i 119*; *Hermipp. apud Athen.* 10, 60; Elijan, *Varia historia* III, 15; Terencije Varon, *De re rustica II, 10*).

Kad bi došlo vrijeme porođaja udaljile bi se s posla u polju, rodile bez ičije pomoći i odmah se vratile poslu držeći novorođene bebe u svome naručju kao da su ih našle a ne tek rodile (Terencije Varon, *De re rustica, I, 10).*

Neke od ovih opisa antičkih pisaca pokušao je objasniti A. Stipčević, pa tako, na primjer, pokušava opravdati ilirsku svirepost prema zarobljenicima,

14 Aut prodesse *volunt aut* delectare *poetae… http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Horatius/hor_arsp.html*

15 Stereotipi su posebno opširna tema i u današnjoj, unutrašnjoj i vanjskoj politici, koji mogu voditi prema populizmu pa i radikalizmu, ali to je područje izvan okvira našeg istraživanja.

kanibalsku konzumaciju njihova mesa i njihove krvi, tako što te prakse svrstava u ritualne procese poznate i kod drugih naroda (Stipčević 1991: 71). Iako se, zbog tih objašnjenja čini da Stipčević vjeruje navodima iz literature zbog čega ih se onda ne bi moglo smatrati stereotipima, držimo da se itekako radi o pretjerivanju pa i o stereotipu, u konkretnom slučaju o stereotipu o nepotrebnoj brutalnoj, zastrašujućoj vojničkoj svireposti, koji su antički pisci često rabili u ocrnjivanju neprijatelja.[15] Neki su se antički autori (Amijan *XIX,1,6; XVIII, 4, 1; XXVII, 12, 11; XXIX, 1;* Prokopije*, Bell. II, 9,; anec XVIII, 28*) tako naročito istakli u ocrnjivanju Perzijanaca za koje su tvrdili da su neciviliziranі, divlji, brutalni, prijetvorni, nepouzdani i nelojalni.

Zbog sličnosti opisa neobičnog ponašanja ilirskih žena i ljubavi prema ispijanju velike količine alkohola ilirskih vladara, podsjetimo i na Posidonijeve rečenice o Etruščanima koje su do nas doprle zahvaljujući zapisima Diodora Sikulskoga (*V, 40, 2),* a koje su slikovit primjer stereotipa prema stranom i nepoznatom: *„…Zbog toga što je zemlja na kojoj su živjeli bila vrlo plodna imali su gomilu plodova koji ne samo da su bili za njih dovoljni nego su ih naveli na rasipno uživanje i razvrat. Oni su naime dva puta dnevno mnogo jeli što vodi u razvrat. Pravili su ležaje od cvijeća, pili su iz srebrenog posuđa i bili okruženi mnoštvom slugu. Sluge su se odlikovale izuzetnom ljepotom i bili su odjeveni u prekrasnu odjeću koja nije odgovarala njihovom društvenom položaju. Zbog toga su izgubili snagu koju su naslijedili od svojih prethodnika, pijančevali su i živjeli u nemuževnoj površnosti te su tako, ne bez razloga, izgubili ratnu slavu svojih otaca.“* (Prayon 1996: 7–8).

Na kraju zaključimo da postoji još bezbroj primjera stereotipa koji su, kako se čini, sastavni dio života ljudi, kako onih antičkih tako i suvremenih. Koliko god da nam se rimski stereotipi o Ilirima danas činili pretjeranima pa čak i smiješnima, Rimljanima bi isto tako mogla biti pretjerana i smiješna ona tri stereotipa o njima koje smo naveli na početku našega teksta. *Sapienti sat!*

LITERATURA

Boileau Despréaux 1796
N. Boileau Despréaux , *Réflections critiques sur quelques passages du Rhéteur Longin,* Oeuvres de N. Boileau II, Paris, 1796, 317–409.

de Caro 2003
S. de Caro (ed.), *Il gabinetto segreto del Museo archeologico nazionale di Napoli,* Roma, 2003.

Dierichs 1997
A. Dierichs, *Erotik in der römischen Kunst,* Mainz am Rhein, 1997.

Foucault 1978
M. Foucault, *The History of Sexuality: An Introduction,* New York, 1978.

Gibbon 1836
E. Gibbon, *The decline and fall of the Roman Empire*, New York, 1836.

Hoffmann 1986–2006
J. Hoffmann, *Stereotypen, Vorurteile, Völkerbilder in Ost und West in Wissenschaft und Unterricht 1–3,* Wiesbaden 1986–2006.

Katz & Braly 1933
D. Katz & K. Braly, "Racial stereotypes of one hundred college students", *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28/3, Lancaster, 1933, 280–290.

Lambrecht 1984
H. O. Lambrecht, *Opus Caementitium. Bautechnik der Römer*, Düsseldorf, 1984.

Lippmann 1995
W. Lippmann *Javno mnijenje*, preveo M. Hauptfeld, Zagreb, 1995.

Markschies 2014
Ch. Markschies, "Décadence? Christliche Theologen der Spätantike über den Verfall von Moral und Glauben seit Kaiser Konstantin", in: M. Formisano; Th. Fuhrer (eds.), *Décadance. „Decline and Fall" or „Other Antiquity"?*, Heidelberg, 2014, 285–297.

Montesquieu 1734
Montesquieu, *Considération sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence,* Paris, 1734.

Philogène 2001
G. Philogène, "Stereotype fissure: Katz and Braly revisited", *Social Science Information* 40/3, Paris, 2001, 411–432.

Prayon 1996
F. Prayon, *Die Etrusker*, München, 1996.

Rebić, Fućak & Duda (eds.) 2003
A. Rebić & J. Fućak & B. Duda (eds.), *Jeruzalemska Biblija,* Zagreb, 2003.

Sanader 1985
M. Sanader, "Prilog istraživanjima antičkog umijeća kuhanja", *Latina et Graeca* 26, Zagreb, 1985, 53–62.

Sanader 2016
M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija*, Zagreb, 2016.

Sienkiewicz 1995
H. Sienkiewicz, *Quo vadis,* preveo A. Šimčik, Zagreb, 1995.

Stanzel 1998
F. K. Stanzel, *Europäer–Ein imagologischer Essay,* Heidelberg, 1998.

Stipčević 1991
A. Stipčević, *Iliri,* Zagreb, 1991.

Thiele 2019
M. Thiele, "Stereotyp und Ideologie. Marginalisierung kritischer Forschung in der Kommunikationswissenschaft", in: U. Krüger; S. Sevignani (eds.), *Ideologie, Kritik, Öffentlichkeit. Verhandlungen des Netzwerks Kritische Kommunikationswissenschaft*, Frankfurt am Main, 2019, 290–318.

Tolić 2016
Ž. Tolić, "Starokršćanska rimska groblja – katakombe", *Služba Božja* 56/1–4, Split, 2016, 138–158.

Žmegač 2006
V. Žmegač, "Predodžbe o Njemačkoj od romantizma do danas", in: *D. Oraić Tolić*; *E. Kulcsár-Szabó* (eds.), *Kulturni stereotipi*: *koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima, Zagreb, 2006, 47–58.*

https://doi.org/10.17234/9789533791128.40

Zrinka Šimić-Kanaet

Ratarska 58, 10 000 Zagreb

zsimic@ffzg.hr

ULOMCI GLAZIRANE KERAMIKE IZ SISKA

Tijekom arheoloških istraživanja 2012. i 2013. godine na lokalitetu sv. Kvirin u Sisku izdvojena su tri ulomka glazirane keramike. Dva ulomka pripadaju keramičkim posudama s reljefno ukrašenom drškom, a treći je dio reljefnog ukrasa kultne posude. Posude s drškom su dio posuđa za ritualno pranje ruku prije raznih obreda, a ulomak dijela reljefnog ukrasa pripada posudi koja se koristila tijekom obreda. Nakon provedene tipološke i stilske analize, prema analognom materijalu iz Murse, Akvinka, Sirmija, Singiduna, Celeje i Siscije izdvojene keramičke ulomke možemo uvrstiti u grupu panonske glazirane keramike. Prema reljefnom ukrasu predstavljaju „jedinstvenu stilsku skupinu" koju vežemo s božanstvima Silvanom, Liberom, Lunom, Dionizom, Mitrom u širem vremenskom razdoblju od 2. do 4. st. po. Kr.

Ključne riječi: antika, posuda s drškom, kultna posuda, Silvan, Liber, Luna, *Siscia,* glazirana keramika

Na lokalitetu Sv. Kvirin u Sisku 2003. godine započela su arheološka istraživanja u sklopu projekta realizacije Arheološkog parka Sv. Kvirin. Zaštitna istraživanja provodili su Gradski muzej Sisak i suradnici tijekom niza godina. Od 2010. godine arheološka i geofizička istraživanja provodio je Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Miloglav 2013: 273–275).[1] Istraživanja su potvrdila stratigrafiju lokaliteta kroz šest građevinskih faza, od najstarije iz 1. stoljeća do zadnje kada je izgrađena kapela sv. Kvirina u 18. stoljeću.[2]

U životu rimskih građana bila je prisutna religioznost, a očitovala se u štovanju određenog božanstva u hramovima, kućama i u posvećenom prostoru. Potvrde su, osim pisanih izvora, materijalni ostaci svetišta, žrtvenici, reljefni prikazi na raznim spomenicima (Hoti 1992; Glavičić 2002. 6; Sanader 2008: 168), kao i metalno, stakleno te keramičko posuđe. Keramičko se posuđe osim svakodnevne uporabe u domaćinstvu, skladištenju i trgovini prehrambenih namirnica, upotrebljavalo i pri održavanju obrednih rituala kao i kod raznih svečanosti. Neke vrste skupog metalnog posuđa (patera, kantar, krater) nadomjestilo je keramičko posude čija je izrada i proizvodnja bila jeftinija, a time i dostupnija za širu upotrebu. Keramički ulomci iz istraživanja sv. Kvirina u Sisku 2012–2013. godine (Miloglav 2013: 273–275) pripadaju grupi glazirane rimske keramike koja se proizvodila na području Panonije u gradovima Mursi, Akvinku i Sirmiju (Gassner 1991: 20; Popović 2008: 132).

1 Zahvaljujem izv. prof. Ini Miloglav na ustupljenom materijalu s istraživanja lokaliteta sv. Kvirin 2012–2013. godine.

2 Vidi Burmaz & Lolić 2004; Tomaš 2007; Tomaš 2008; Burmaz & Antolić 2010; Miloglav 2013; Miloglav 2015.

Na području antičkog Siska dokumentirano je štovanje brojnih kultova, između ostalog i štovanje italskoga Libera, što je potvrđeno materijalnim nalazima žrtvenika, posvetnih natpisa (Zaninović 1981: 202; Šegvić 1983: 96; Buzov 2009: 58; Cvetko 2022: 32–33) i keramičkim posudama s istraživanja sv. Kvirina u Sisku 2012–2013. godine (T.1).[3]

Kroz cijelo rimsko razdoblje izrađivale su se posude od srebra, bronce, stakla ili keramike, cilindričnog oblika – patere (Hilgers 1969: 71–72), i posude s horizontalnim drškom (Nuber 1972: 102–105) koje su se koristile u kultne svrhe i u svakodnevnim aktivnostima (Man 2003: 59–60; 2010: 95–114). Izdvojeni ulomci horizontalnih drški posuda (T.1) prema reljefnom ukrasu upotrebljavale su se u pripremi obreda, za razliku od patera koje su korištene isključivo u činu kultnog obreda od strane svećenika. Posude s horizontalnom drškom koristili su pomoćnici *camillus* ili *camilla* za pranje ruku prije obreda (Nuber 1972: 102).

Ulomak Sisak sv. Kvirin (PN 951, T.1. lijevo) dio je glazirane posude s reljefno ukrašenom horizontalnom drškom, koja je izrađena u kalupu i naknadno spojena s posudom izrađenom na kolu (Vertet 1972: 12). Reljefni ukras se nalazi na sredini proširenja drške i prikazuje početak poprsja ženskog božanstva. Vidljiv je dio vrata i dio tunike preko koje prema struku prelazi „pojas". Rub se sastoji od vodoravno urezanih linija i *perl* motiva koji prati unutrašnji rub. Glazura je loše kvalitete, žuto-smeđe boje.

Reljefne drške keramičkih posuda s prikazom poprsja ženskog božanstva lokalna su prilagodba reljefnih prikaza božanstava s metalnih posuda iz Galije (Tassinari 1970: 128; Vertet 1972: 38) koji su se u doba procvata kulta Silvana, Silene i Lune razvile u panonskim radionicama Murse, Akvinka i Sirmija (Popović 2008: 132; Gassner 1992: 26; Topál 1993: 250). Reljefni motivi božica Silene i Lune na području Panonije predstavljaju „jedinstvenu stilsku skupinu" koja se izrađivala u jednoj radionici kao gotov proizvod ili su se kalupi s istim motivom koristili u različitim radioničkim središtima (Popović 2008; sl. 12). Ulomak drške PN 951 prema motivu pripada "panonskoj grupi"(Gassner 1990: 23). Za sada, možemo reći da je izrađena u još neutvrđenoj radionici – možda sisačkoj? Prema reljefnom motivu Lune može se povezati s nalazom iz Hrasnika potkraj Celja (Krajšek & Stergar 2008; sl. 5.) i nalazom iz zaštitnih istraživanja 2008. iz Siska (Sisak 2011, kat. br. 170).

Drugi ulomak sa lokaliteta Sisak sv. Kvirin PN 219 (T.1. u sredini) pripada glaziranoj posudi s horizontalnom drškom. Reljefna dekoracija motiva grančice bršljana prekriva čitavu površinu, a uz rub je traka s *perl* ukrasom. Ulomak ručke posude s motivom bršljana pripada posuđu koje se koristilo za posluživanje u raznim ritualima. Bršljan se veže uz spomenike posvećene Bakhu i gotovo je uvijek prisutan kao simbol Dionizijevih rituala, odnosno simbol Libera, koji je na temelju svojega vegetacijskog karaktera u 1. st. identificiran s Dionizom te su njihovi atributi gotovo istovjetni (Glavičić 2002: 5–6). Glazura je loše kvalitete.

3 Crteže je izradila M. Rončević.

Treći keramički ulomak lokaliteta Sisak sv. Kvirin PN 951 s motivom "zmije" (T.1. desno), modeliran rukom, pripada dijelu reljefnog ukrasa koji je apliciran na stjenku posude ili je dio kultnog predmeta. Površina je glazirana, a s obje strane glave nalazi se "kapljica" u drugoj boji glazure koje imitiraju oči. Reljefne zmije čest su prikaz na kultnim posudama kao dekoracija, vežu se uz kult istočnih božanstava, a prema Gassner, i za štovanje Libera i Libere (Gassner 1990: 251–256; Cvjetićanin 2001; Cvjetićanin 2008; Giacobbi 2016). Zmija se veže i uz Dioniza, boga vina i raslinja, snage koja oplođuje zemlju, pri čemu mu je pandan italsko božanstvo Liber (Glavičić 2002: 7).

Prema zadnjoj analizi G. Delbo, iz Murse, Akvinka, Brigecione, Sirmija, Singiduna, Viminacija i Celeje (Delbó 2021: 151–153) utvrđeno je 49 posuda s reljefno ukrašenom drškom (v. i Cvjetićanin 2001a). Izdvojenoj „panonskoj" grupi glazirane keramike od 49 nalaza možemo pribrojati i ova 3 ulomka glazirane keramike iz Siska. Dva ulomka iz istraživanja Odsjeka za arheologiju 2010–2013. godine (Miloglav) i jedan iz zaštitnih istraživanja Gradskog muzeja Siska 2008 god (Sisak 2011, 145, 170; inv. br. 24442). Ulomci iz Siska međusobno se razlikuju prema fakturi i motivu. Ulomak s lokaliteta sv. Kvirin i ulomak s istraživanja iz ulice A. Starčevića koji je sačuvan sa zaobljenim završetkom drške (Sisak 2011, kat. 170) prema motivu i načinu izrade mogu se, prema Gassner (Gassner 1992: 147), uvrstiti u grupu s motivom Lune, dok ulomak s motivom bršljana (T.1. u sredini) za sada nema paralelu. Tri ulomka velik su broj za „panonsku skupinu" u odnosu na druge keramičke nalaze na ovom lokalitetu. Specifična upotreba i raznolikost motiva govore o komunikaciji Siscije uvozom keramike s drugim središtima Rimskog Carstva, a i o konzumentima koji su živjeli u Sisku.

Prema reljefnom ukrasu predstavljaju „jedinstvenu stilsku skupinu" koju vežemo s božanstvima Silvanom, Liberom, Lunom, Dionizom i Mitrom u širem vremenskom razdoblju od 2. do 4. st. po. Kr. Izdvojeni ulomci PN 219, PN 951 (T.1. lijevo, u sredini) pripadaju posudama s drškom korištenima u pripremi za obred (Hilgers 1969: 71; Nuber 1972: 102–105), a ulomak reljefne dekoracije (T.1. desno) pripada kultnoj posudi s motivom zmije koja je također korištena u obredu.

Arheološka istraživanja na području grada Siska utvrdila su niz novih materijalnih podataka o prošlosti grada. Analiza izdvojenih ulomaka glazirane keramike iz istraživanja lokaliteta Sisak sv. Kvirin 2012. i 2013. godine malen su prilog i poticaj za buduću analizu keramičkog materijala koja će upotpuniti rekonstrukciju načina života stanovnika antičke Siscije.

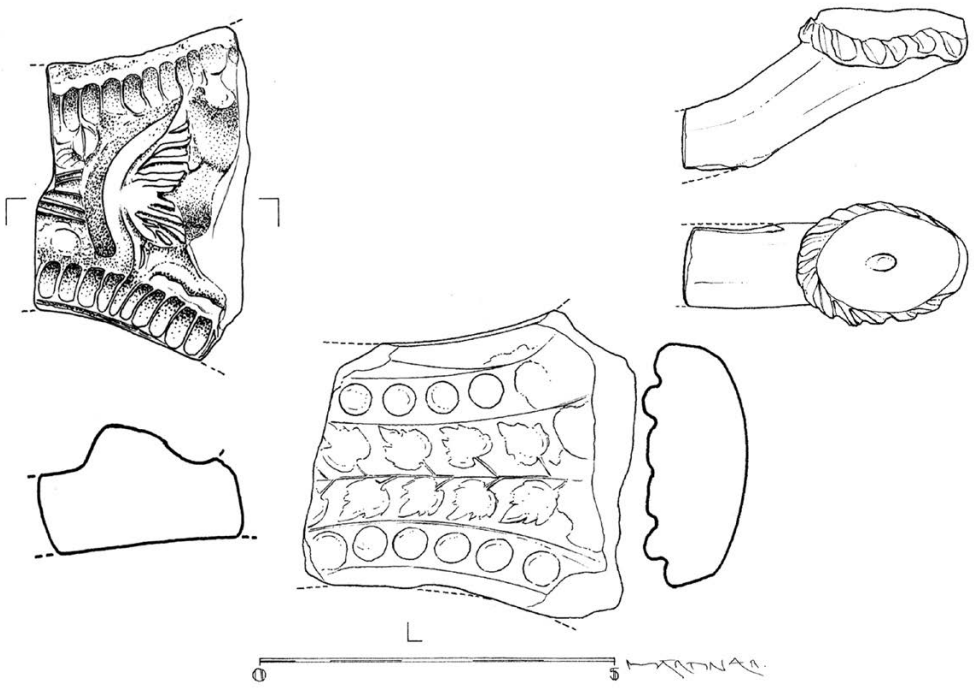

Katalog

1. Sisak, sv. Kvirin 2010, SJ 184, Blok 28, ulomak ručke posude s reljefnim ukrasom (patera).
   Vanjska površina – glazura: 10YR 5/4 yellowish brown; presjek: 10R 6/6 light red, tvrda, dužina: 2,8 cm, širina: 4,8 cm.
2. Sisak, sv. Kvirin 2013, PN 219, SJ 618, Blok 28, ulomak ručke posude s reljefnim ukrasom (patera).
   Vanjska površina: 2.5Y 5/4 light olive brown, presjek: 5Y 6/1 gray, tvrda, dužina: 4,6 cm, širina: 4,3 cm
3. Sisak, sv. Kvirin 2012, PN 951, SJ 618, Blok 28, ulomak reljefne dekoracije – motiv zmija?
   Vanjska površina: 10YR 5/4 yellowish brown, presjek 7.5YR 7.3 pink, tvrda, dužina: 4,2 cm, širina: 2 cm.
   (boje prema: *Munsell Soil Color Charts*, Baltimore, Maryland 1975).

LITERATURA

Burmaz & Lolić 2004
J. Burmaz & T. Lolić, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, Zagreb, 2004 [2005], 125–127.

Burmaz & Lolić 2005
J. Burmaz & T. Lolić, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb, 2005 [2006], 175–177.

Burmaz & Antolić 2010
J. Burmaz & N. Antolić, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Zagreb, 2010 [2011], 295–298.

Buzov 2009
M. Buzov, "The Topography of early Christian Siscia", Classica et Christiana, *Periodico annuale del Centro di Studi Classici e Cristiani* 4/2, Iasi, 2009, 43–77.

Cvetko 2022
M. Cvetko, *Rimski zavjetni* žrtvenici *s područja Hrvatske*, Dissertationes et Monographiae 13, Zagreb, 2022.

Cvjetićanin 2001
T. Cvjetićanin, "Snake Vessels from Diana", *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 N*. Chr., Bucureşti, 2001, 93–104.

Cvjetićanin 2001a
T. Cvjetićanin, *Glazed Pottery from Upper Moesia* /Глеђосана керамика Горње Мезије, Beograd, 2001.

Cvjetićanin 2008
T. Cvjetićanin, "Gods from the Danube area: a case study of an exceptional snake vessel", *Rei Cretariae Romanae Fautores* Acta 40, Leiden, 2008, 159–162.

Delbó 2021
G. G. Delbó, "New data on the Pannonian glazed casserole handles", *Dissertationes Archaeologicae* 3.9, Budapest, 2021, 143–154.

Gassner 1990
V. Gassner, "Schlangen gefässe aus Carnuntum", *Akten des 14. Internationalen Limeskongres 1986 in Carnuntum*, Wien, 1990, 651–656.

Gassner 1991
V. Gassner, "Mittelkaiserzeitliche glasierte Keramik aus Pannonien", *Carnuntum Jahrbuch* 1991, Wien, 1991, 9–55.

Giacobbi 2016
A. Giacobbi, "I vasi conappliques serpenti formi da campo della fiera di Orvieto", *Archeologia Classica* 67, Rome, 2016, 679–720.

Glavičić 2002
M. Glavičić, "Kult Libera u antičkoj Seniji", *Senjski zbornik*, 29/1, Senj, 2002, 5–27.

Hilgers 1969
W. Hilgers, *Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefässe, nach den antiken Schriftquellen*, Dusseldörf: Rheinland-Verlag, 1969.

Hoti 1992
M. Hoti, "Sisak u antičkim izvorima", *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, 133–163.

Krajšek & Stergar 2008
J. Krajšek & P. Stergar, "Keramika z rimskega svetščenega območja v Podkraju pri Hrastniku", *Arheološki vestnik* 59, Ljubljana, 2008, 245–277.

Man 2003
N. Man, „Vase cu destinație specială din așezarea romană de la Cristești", *Marisia* 27, Târgu-Mureş, 2003, 55–72.

Man 2010
N. Man, "Art and religions on the eastern part of Dacia (with special regard on the Upper Mureş Area)", *Marisia* 30, Târgu-Mureş, 2010, 95–114.

Miloglav 2013
I. Miloglav, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb, 2013 [2014], 273–275.

Miloglav 2015
I. Miloglav, "Arheološka istraživanja na lokalitetu sv. Kvirin – sjeverni ulaz u Sisciju", *Sisak u svjetlu novih arheoloških istraživanja – Zbornik sažetaka*, Sisak, 2015, 15–16.

Nuber 1972
H. Nuber, *Kanne und Griffschale. IhrGebrauchimtäglichenLeben und die Beigabe in Gräbern der römischenKaiserzeit*, Bericht Der Römisch-Germanischen Kommission 53, 1972, 1–132.

Popović 2008
I. Popović, "Relief decorated handles of ceramic paterae from Sirmium, Singidunum and Viminacium", *Starinar* 58, Beograd, 2008, 119–134

Rendić-Miočević 1986

Sanader 2008
M. Sanader, "O antičkim kultovima u Hrvatskoj", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101 (1), Split, 2008, 157–186.

Šegvić 1983
M. Šegvić, "Antički kultovi u Sisku i Topuskom", *Arheološka istraživanja na Karlovačkom i sisačkom području: znanstveni skup, Karlovac*, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1983, 95–103.

Tassinari 1970
S. Tassinari, "Patères à manche orné", *Gallia* 28/1, Paris, 1970, 127–163.

Tomaš 2007
T. Tomaš, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 4, Zagreb, 2007 [2008], 228–229.

Tomaš 2008
T. Tomaš, "Lokalitet: Siscija – sv. Kvirin, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 5, Zagreb, 2008 [2009], 289–291.

Topál 1993
J. Topál, "A pannoniai mázas serpenyőfogókhoz / A contribution to glazed casserole handles from Pannonia", *Budapest Régiségei* XXX, Budapest, 1993, 245–261.

Touchette 1995

Vertet 1972
H. Vertet, Manches de patères ornés en céramique de Lezoux, *Gallia* 30, Paris, 1972, 5–40.

Zaninović 1981
M. Zaninović, "Siscija u svojim natpisima", in: Ž. Rapanić (ed), *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici: znanstveni skup o 100. obljetnici društva : Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, Zagreb, 1981, 201–208.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.41

Pia Šmalcelj Novaković
piasmalcelj@gmail.com

IKONOGRAFIJA ANTIKE – „KLASIKA“ VEĆ U RANOM SREDNJEM VIJEKU[1]

Povezanost avarskog kulturnog kruga i bizantsko-mediteranske ekumene odavno je poznata: utjecaj bizantske ekumene na avarsku materijalnu kulturu toliko je značajan da se avarska materijalna kultura često definira kao rubna kultura bizantske ekumene. Slučaj Avara i njihovog izbora antičkih prikaza i simbola za posrednike integracije u europsku ekumenu odlično ilustrira kontinuitet shvaćanja antike kao izvorišne simbolizacije pripadnosti europskom kulturnom krugu u ranom srednjem vijeku. Jedan od najatraktivnijih takvih nalaza u Hrvatskoj pomogla je otkriti upravo profesorica Milićević Bradač.

Ključne riječi: Avari, antika, Bizant, rani srednji vijek, integracija, etnicitet, pojasne garniture

Uvod

Kada sam počela studirati arheologiju, moja teta Marija Šmalcelj, predavačica srednjovjekovne arheologije koja se umirovila nekoliko godina ranije, dala mi je jedan jedini savjet: „Pazi da nikada ne propustiš predavanja profesorice Milićević i osobito pazi da njene kolegije dobro naučiš. Ona je tip profesora koji bi svakom odsjeku dobro došao.“ Kao svježoj brucošici, naravno da mi ta uputa i nije bila baš potpuno jasna jer i vrapci na grani su već znali kako sam apsolutni zaljubljenik u srednji vijek, a antika je u to vrijeme za mene više predstavljala krasno književno razdoblje no ne i arheološki period.

Međutim, kad sam prvi put slušala predavanje profesorice Milićević Bradač, taj savjet mi više i nije bio toliko bitan, jer profesorica je neopisivo vješto prenosila svoje znanje tako precizno oblikovanim predavanjima, sa pravom dozom zanimljivih anegdota i osnovnih pravila, prvo ustroja i funkcioniranja antičkih civilizacija, a zatim i antičke ikonografije, da su njena predavanja bila ona koja se nestrpljivo očekuju.

Danas mi je, naravno, potpuno jasno kako bi svaki budući arheolog trebao težiti sreći da uči od profesorice Milićević-ne samo njeno znanje, već i govornička vještina zaista teško nalaze premca u današnjoj arheološkoj znanosti; no, jasno mi je i koliko je znanje koje nam je prenosila krucijalno u mom današnjem području interesa, a to je ranosrednjovjekovna arheologija. Zanimljivo je, i meni za vrijeme mog studentskog staža potpuno nepoznato, da se profesorica Milićević Bradač i sama „susrela“ s čvrstim dokazom tvrdnje iz naslova ovog rada, o čemu više nešto kasnije.

1 Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Život na rimskoj cesti – komunikacije, trgovina i identiteti na rimskim cestama u Hrvatskoj od 1. do 8. st. LRR“ (UIP-05-2017-9768) Hrvatske zaklade za znanost, voditeljice dr. sc. Ivane Ožanić Roguljić koji se izvodi na Institutu za arheologiju.

(Kasno)antički utjecaj u avarskom kulturnom izričaju

Jednu od fascinantnih epizoda europske povijesti predstavlja vladavina Avara u Karpatskoj kotlini. Prema povijesnim izvorima, Avari iz prostora crnomorskih stepa, gdje su kao izbjeglice pred turkijskim plemenima (koja su polovicom 6. stoljeća osvojila vlast u središnjim azijskim stepama) bili smješteni u dogovoru s Bizantom, 567. godine, sada kao saveznici Langobarda u generacijskom sukobu s Gepidima, ulaze u Karpatsku kotlinu (Pohl 2018: 47–50, 54, 60–2). Već 568. godine nameću se, nakon brze pobjede nad Gepidima i nakon langobardskog napuštanja Panonije, kao gospodari Panonije i prostora istočno od Tise, uključujući i Transilvaniju (Pohl 2018: 62–8). Njihov status vladara Karpatske kotline zacementiran je osvajanjem Sirmijuma 582. godine, posljednjeg bizantskog uporišta na panonskom prostoru. Avari će obilježiti povijest regije tijekom iduća 2 stoljeća, sve do kraja 8. i početka 9. stoljeća, kada njihova državna organizacija prestaje postojati uslijed pobjede Karla Velikoga u franačko-avarskim sukobima koji počinju 788. godine (Pohl 2018: 83–9, 100, 376–89).

Tradicionalno se smatra kako je ta zajednica ljudi, čiju jezgru su, čini se, predstavljale nomadske zajednice iz unutarnjoazijskih stepa (Gnecchi-Ruscone *et al.* 2022) koje su tokom migracija od azijskih do crnomorskih stepa, Zakarpaća i konačno Karpatske kotline, oko sebe okupila pripadnike različitih zajednica i identiteta, odigrala veliku ulogu u oblikovanju (istočne) srednje Europe. Čini se kako Avari sa sobom donose novitete u tehnici ratovanja-prije svega se to odnosi na željezno stremenje koje omogućuje preciznije streljaštvo, čak i tokom galopa, ali i teške trobridne strelice, dvostruki refleksni luk i čini se, lamelarni oklop/pancir kako za jahača, tako i konja (Hofer 1996: 351–2; Csiky 2015; Pohl 2018: 38–47, 209–215).

Srećom po arheologe, Avari se nikad nisu kristijanizirali[2] (Bóna 1985: 20) pa njihova arheološka ostavština, koju čini preko 100 000 istraženih grobova i minimalno 6000 lokaliteta (zasigurno jedna od najbolje dokumentiranih ranosrednjovjekovnih kultura u Europi), kao i njihova tendencija signaliziranja statusa pokojnika ne samo bogatstvom nošnje, već i priloga, omogućuje uvid u način života u Karpatskoj kotlini od 6. do kraja 8./početka 9. stoljeća (Gnecchi-Ruscone *et al.* 2022: 1403).

Doba avarske vlasti u Karpatskoj kotlini dijeli se na tri perioda: rano, srednje i kasno. Rano je doba etabliranja vlasti i opetovanih napada na teritorij Istočnog Rimskog Carstva što rezultira redovitom godišnjom isplatom tributa koji predstavlja okosnicu ekonomskog opstanka državne organizacije te u tom periodu primjećujemo heterogenost kulturnog izričaja koji reflektira i heterogenost identiteta stanovnika Kaganata (567/8–630.). Tijekom srednjeg doba (630–680.) čini se kako dolazi do interne krize nakon neuspješne opsade Konstantinopola i prestanka tributa gdje u arheološkom materijalu prepoznajemo jasne refleksije prethodnog doba, ali i osiromašenje grobnih nalaza (zlatni nalazi postaju sve rjeđi, srebro se nameće kao najluksuzniji materijal,

2 Time predstavljaju jednu od najdugotrajnijih nomadskih državnih organizacija na tlu Europe u srednjem vijeku!

sve češća upotreba bronce). U kasnom periodu (680–800/822.) avarodobno je društvo konsolidirano, kulturni izričaj homogeniziran i, čini se, uspostavljen drugačiji socio-ekonomski sustav koji se više ne temelji na nomadsko-ratničkoj aktivnosti, već sjedilačkom načinu života (Stadler 2008: 48–59, 59, Tab. 1).

Povijesni izvori prenose svjedočanstva o Avarima u ranoavarsko doba, sve do opsade Konstantinopola. Prije svega se radi o bizantskim izvorima, kao što su na primjer Maurikijev *Strategikon*, koji nam detaljno opisuju avarsku tehniku ratovanja. No, neuspješna opsada Konstantinopola i relativno nedugo zatim, arapska ugroza na istočnim i jugoistočnim granicama Carstva, rezultirali su odustajanjem Carstva od značajnije obrane sjevernih, balkanskih pokrajina i time sami Avari nestaju iz bizantskog fokusa, a s time nam prestaju i pisana svjedočanstva o Kaganatu. Ponovno će se pojaviti tek pred kraj funkcioniranja Kaganata i neposredno nakon franačke pobjede; zadnja avarska enklava i poslanstvo na franački dvor u franačkim izvorima spominju se 822. godine (Pohl 2018: 209, 294–305, 344, 391).

Avari oduvijek predstavljaju izvor fascinacije, kako javnosti, tako i struke. Za razliku od Huna, s kojima dijele mnoge sličnosti nomadskog načina života i organizacije zajednice,[3] postaju dugoročni stanovnici Karpatske kotline; za razliku od kasnijih Mađara, ne kristijaniziraju se (Bóna 1985: 20); donose nove, detaljno opisane tehnike ratovanja i nameću se kao iznimno dobro podmazan ratni stroj; značajni su i za nacionalne narative niza srednjoeuropskih i jugoistočnoeuropskih naroda jer se tradicionalno smatra kako ulaskom u Karpatsku kotlinu svakako olakšavaju seobu južnih Slavena (Pohl 1996; Daim & Szameit 1996; Szameit 1996), dok se velikomoravska materijalna kultura djelomično izravno nastavlja na kasnoavarski kulturni izričaj (morfološke odrednice nakita, na primjer v. Čilinská 1975). U svakom slučaju, činjenica je da nakon nestanka avarskog Kaganata, na većini njegovog nekadašnjeg teritorija prepoznajemo slavenske zajednice (Filipec 2003). Povijest Kaganata nam omogućuje arheološko praćenje prelaska cijele jedne društvene zajednice iz jednog načina života, nomadsko-ratničkog, i jedne sfere s heterogenim kulturološkim utjecajima, tzv. melting pot sustava-Kolked Feketapu (Kiss 2001) ili Keszthely Fenekpuszta (Müller 2014) u drugi, sjedilački način života, obilježen čak i trgovinom (?), s većom kulturološkom homogenošću[4] (Garam 1996: 258; Kardaros 2018: 103–4). Na kraju i za nas najzanimljivije – iako su, čini se,

3 Istraživači su oduvijek bili skloni usporedbi ovih dvaju zajednica: zbog nomadsko-ratničkog karaktera, izbora Panonije za naseljavanje, azijskog porijekla i odbijanja kristijanizacije; jedan od najboljih primjera je popratna monografija izložbe *Reitervölker aus dem Osten.Hunen+Awaren* (ur. F. Daim).

4 Zanimljivo je kako čak i u akviziciji oružja za blisku borbu i u običaju polaganja istoga u grobove možemo pratiti promjene u funkcioniranju Kaganata i ratničkog statusa. U drugoj polovici 6. i prvoj trećini 7. stoljeća susrećemo se s merovinškim reprezentacijskim modelom; zatim sa bizantskim u međuriječju Tise i Dunava, vjerojatno upravo uslijed potrebe za dodatnom reprezentacijom moći i bogatstva kompleksnije civilizacije (*imitatio Imperii*) uslijed gubitka tributa; a od polovice 7. stoljeća pojavljuje se drugačije naoružana elita, da bi se u 8. i eventualno početkom 9. stoljeća nametnula ratnička kultura periferije Kaganata (Csiky 2015: 406–7).

zadržali osnove svog nomadskog identiteta tijekom cijele europske epizode, Avari su svoj kulturni izričaj čvrsto vezali uz antičku kulturu.

Od pojave Avara u Karpatskoj kotlini primijećeno je kako se, u višim društvenim slojevima, ukrasi pojasa nameću kao pravilo i tvore, s vremenom sve bogatije, pojasne garniture (Breuer 2005: 31, sl. 15). To nije iznenađujuće: pojas je važan dio nošnje još od brončanog doba u raznim kulturama, a jednako je često simbol socijalnog statusa, službenog ranga i/ili bogatstva. Čini se da je tako bilo i na području ranosrednjovjekovne središnje Azije i u Bizantu 6. do 8. st., gdje je ukrašen pojas razvijen na konceptu ranijih kasnorimskih pojaseva, ali i uslijed sasanidskog utjecaja (Daim 2010: 61). U ranoavarsko doba susrećemo se prvo s garniturama sastavljenim od samo nekoliko okova i eventualno kopče ili predice, no čini se da, kako kontakt s bizantskom ekumenom biva sve češći, pojasne garniture postaju sve bogatije (što, naravno, treba pripisati i uspostavljanju, a zatim i porastu tributa koji se Avarima isplaćuje). Najpopularniji dekorativni motivi zapravo u potpunosti slijede bizantsku modu (Vida & Pásztor 1996: 344). Istodobno, žene u Kaganatu iskorištavaju veliki upliv zlata i srebra od tributa i kite se masivnim piramidalnim i kuglastim naušnicama ukrašenim filigranima i granulacijom, tipičnim tehnikama kasnorimskih radionica u nekadašnjim rimskim provincijama (Kardaros 2018: 105–6)[5]. Zanimljivo, iako je jasno kako germanski stanovnici održavaju veze sa merovinškim kulturnim krugom i iako je potvrđeno postojanje pravih enklava kasnoantičke zajednice (Keszthely-Fenekpuszta, donekle i kasniji *Sermesiaoni* u Srijemu (Müller 2014; Pohl 2018: 331–2)), novopridošli stanovnici ne priklanjaju se izričito niti jednom niti drugom izričaju, već se čini kako izbirljivo biraju elemente antičkog kulturnog kruga koji su njima atraktivni.

Nakon poraza kod Konstantinopola započinje srednjeavarsko ili prijelazno razdoblje: doba interne krize Kaganata koja je vjerojatno izazvana neuspjehom kod Konstantinopola i prestankom plaćanja tributa od strane Bizanta, suočavanjem s činjenicom kako Avarima do sada uspješni *modus operandi* više nije efikasan te jedini izbor postaje prilagoditi se ili nestati. Međutim, iako (kasno)antička ekumena više ne predstavlja glavni ekonomski izvor, čini se kako komunikacija najviših društvenih slojeva ne izostaje. O tom svjedoči diplomatski posjet povodom pobjede nad Arapima 678. godine (Pohl 2018: xvii). Simboli moći ili, bolje rečeno, najviši društveni slojevi svoju pripadnost eliti i dalje signaliziraju luksuznom opremom čije korijene lako prepoznajemo u bizantskoj ekumeni: Kunbábony grob (Tóth 1985), [6] dok u slučaju rijetkih ženskih grobova kao što su oni na lokalitetu Ozora-Tótipuszta, nakit upućuje na izričito bizantsku modu (naušnice s poludragim kamenjem, ogrlica sa privjeskom zlatnog križa, zlatni torkves sa bulom) među višim slojevima društva (Garam

5 Baš kao i pojasne garniture, i bizantski je nakit bio vrlo tražena roba među susjednim narodima (Daim 1996: 341, Daim 2000: 61)

6 U novije vrijeme, dio istraživača smatra kako takozvani „kaganski grobovi", poznati po iznimnom luksuzu, predstavljaju upravo prezentaciju moći uslijed borbe različitih frakcija za vlast baš u ovo doba. I izvan samog materijala koji signalizira luksuz, većina simbolike tih pokopa može se povezati sa (kasno)antičkim običajima.

Slika 1. Pojasna garnitura sa cirkuskom scenom, G216, Privlaka-Gole njive (Šmalcelj Novaković 2020, Fig. 4)

1992: 145–7, 152, T. 58–73, Garam 2002: 29–31, 49–51, 57–65). Treba naglasiti kako, očekivano, u ovom razdoblju susrećemo i pojavu gotovo anti-bizantske mode na pojasnim garniturama, to jest izbjegavanje bizantskih dekorativnih elemenata (Daim 2010: 62).

Kasnoavarsko doba, čini se, nastupa sa konsolidacijom društva u Kaganatu i poklapa se sa transformacijom europsko-mediteranske ekumene iz kasnoantičke u ranosrednjovjekovnu (Szenthe 2021: 417). Nastupa krajem 7. i traje kroz čitavo 8. stoljeće, sve do propasti avarske državne organizacije. Razlika u arheološkom materijalu reflektira značajne socioekonomske promjene u samom Kaganatu, ali istodobno potvrđuje određeni identitetski kontinuitet: osnovna odrednica prepoznatljivosti avarskog kulturnog kruga ostaje pojasna garnitura.[7] Garnitura nije samo najprepoznatljiviji element (kasno)avarskog doba, nego i odličan primjer promjena. U 8. st. okovi više nisu od plemenitih metala, već od bronce (eventualno od kositra) te nastaju isključivo lijevanjem i pokazuju veliku uniformnost motiva i samih prikaza.[8] Gergely Szenthe odredio je 4 dekorativna stila, svaki za otprilike jednu generaciju, koji inspiraciju

7 Sve tipološko-kronološke klasifikacije avarskog materijala i doba temelje se prvenstveno na promjenama ukrasa i funkcionalnih elemenata pojasnih garnitura, od prve i danas aktualne podjele velike Ilone Kovrig (Kovrig 1963) pa nadalje (Daim 1987, Zabojnik 1991, Stadler 2005, Brauer 2005).

8 Naravno, poznati su i vrlo rijetki primjerci od plemenitih metala (Szenthe 2021), kao i pozlaćeni brončani primjerci koji se u konjaničkim grobovima s oružjem, često sa primjerkom nakita ili nekog drugog objekta od plemenitog metala, smatraju donekle elitnim primjercima (Kiss 1995: 106). Međutim bronca toliko dominira produkcijom kasnoavarskih pojasnih garnitura (pa i nakita) da se kasnoavarsko doba i/ili njegovi najprepoznatljiviji nalazi (garniture) često nazivaju i "brončanom industrijom 8. st." ("…gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts", v. Dekan 1972) i "avarska umjetnost lijevane bronce" ("awarischen Bronzegußkunst", v. Kiss 1995: 106).

nalaze u antičkim motivima i prikazima (Szenthe 2013a). U drugoj četvrtini 8. st. pojavljuju se okovi sa figuralnim prikazima izravno preuzetim iz antičke ikonografije. Nailazimo na okove s carskim portretima u profilu, takozvane „cirkuske scene", nimfe, Heraklove pustolovine i slične prikaze (Dekan 1972; Daim, Prohaszka 2019). Szenthe taj horizont naziva „horizont kasne antike" (Szenthe 2013a: 314). Dapače, u novije vrijeme otkriven je i određen broj izravno bizantskih proizvoda unutar avarskog područja. Na prvom mjestu dolazi jezičac iz Hohenberga (Daim 2000a), a treba spomenuti i primjerke nastale u lokalnoj produkciji: originalni bizantski okov garniture sa groblja Szeged-Kiskundorozsma i imitacije na agrafama iz Tinnye-a i Sorpea. Ovaj posljednji primjer pronađen je u Španjolskoj gdje se smatra da je dospio kao ratni plijen iz franačko-avarskog rata (Daim & Prohaszka 2019), Zanimljivo, pojasna garnitura unikatnog sastava sa prikazom „cirkuske scene" (borba zvijeri i čovjeka, sl. 1), [9] u Hrvatskoj jedini objavljeni potpuni predstavnik „horizonta kasne antike", pronađena je na lokalitetu Privlaka-Gole njive (G216 (Šmalcelj Novaković 2020, Šmalcelj Novaković 2022: 143–154), lokaliteta koji je istraživala upravo prof. Milićević Bradač. Očekivano, to je jedan od najbolje dokumentiranih grobova na lokalitetu (sl. 3). Čini se da profesorica Milićević Bradač nije mogla pobjeći od antike čak ni na srednjovjekovnom groblju (sl. 2).

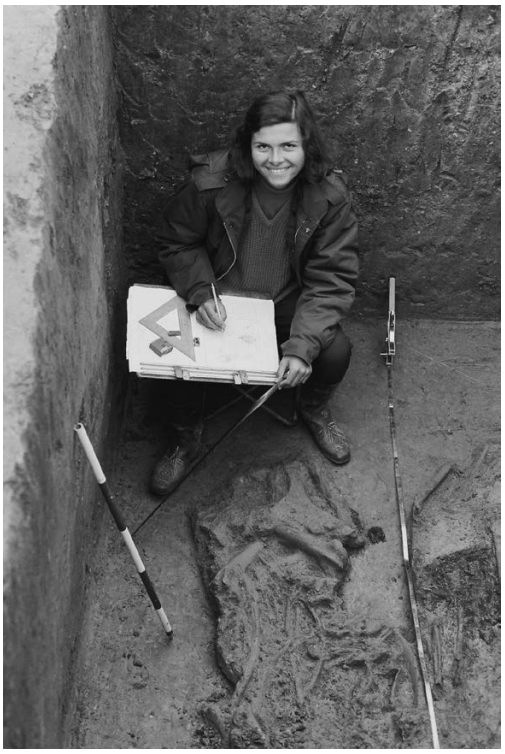

Slika 2. Profesorica Milićević Bradač dokumentira konjanički grob 215, Privlaka-Gole njive, 1980. g. (autor: Marija Šmalcelj)

Treba napomenuti kako estetski, dekorativni i zlatarsko-tehnološki elementi, iako su najrašireniji i najlakši za primjetiti, nisu jedini koje Avari prisvajaju. U bogatim, a pogotovo luksuznim i takozvanim „kaganskim" grobovima susrećemo se i sa amforama, vrčevima za vino, bocama, kao i sa svečanim priborom za piće: amfora volumena 53 litre; luksuzna garnitura za piće, Kunbabony grob, (Tóth 1985: 21); srebrni vrč i pehar, Kunágota; stakleni rog za piće, Csólyospálos (Kürti, Menghin 1985: kat. IV, 5, 6, 34, sl. 22; kat. VI, 5, 40, sl. 31), ali i preklopnim stolcima (5 primjeraka na groblju Zamárdi (Kardaras 2018: 108). Upravo takvi nalazi otkrivaju i kako pripadnici zajednice višeg socijalnog statusa ne samo da poznaju običaje i signale socijalnog statusa kasnoantičke elite (banketi, gostoprimstvo, ispijanje vina), već i sami

9 Prema mojem znanju, jedina objavljena garnitura koja ima prikaze scene borbe čovjeka i zvijeri na velikim i malim jezičcima te ukrasnim štitolikim okovima pojasa, dok ostali primjerci imaju takve prikaze na samo jednom od tih elemenata (Šmalcelj Novaković 2020).

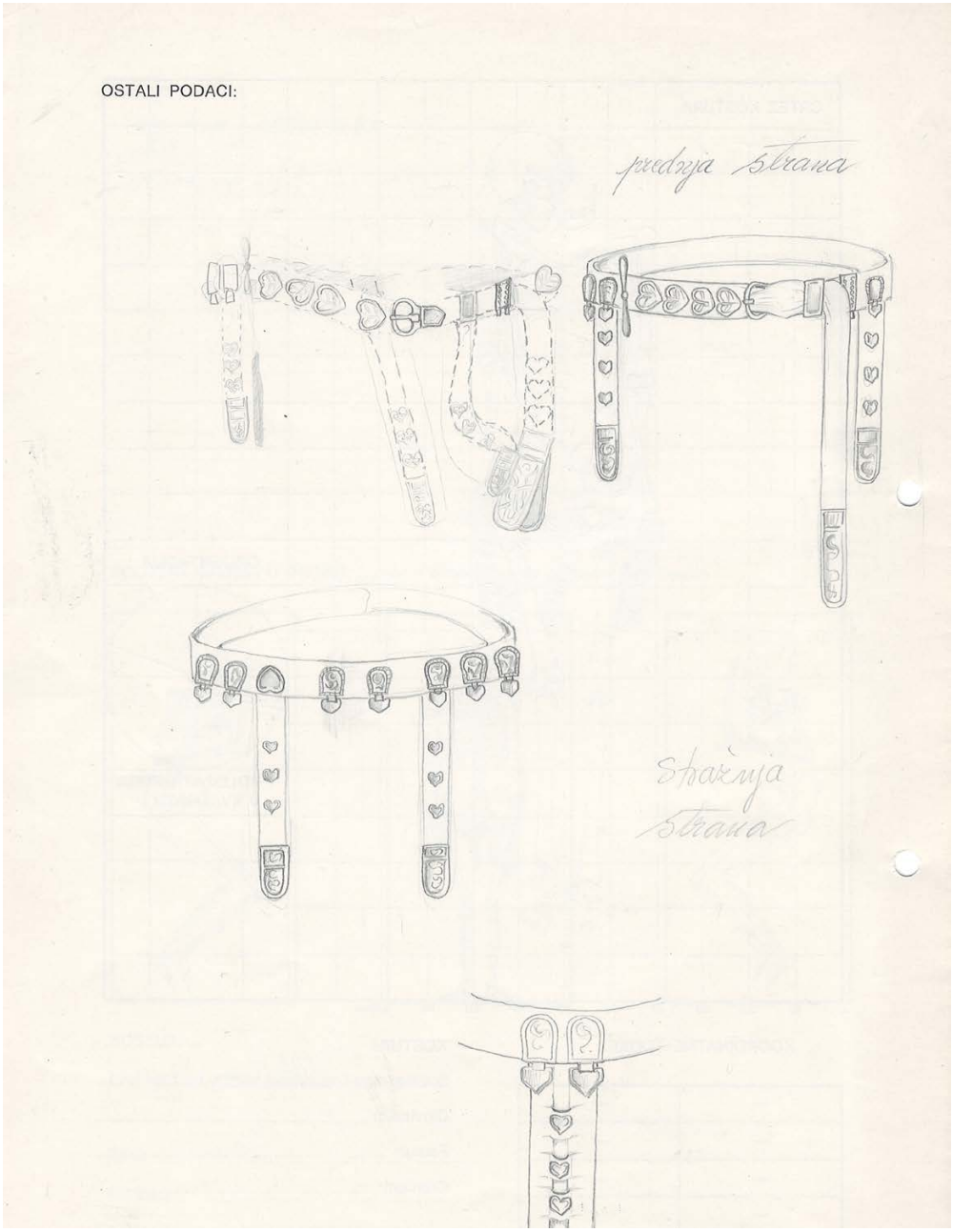

Slika 3. Terenski crtež rekonstrukcije pojasne garniture G216 (autor: Marina Milićević Bradač, 1980. g)

sudjeluju u takvoj simboličkoj signalizaciji.[10] U 6. i 7. stoljeću rimska i avarska sfera ne ostvaruju doticaj samo ratnim sukobima i napadima, već i diplomatskim odnosima, a izvješća o darovima koje kagan prima, pa čak i o njegovom diplomatskom povjereniku poznatom po razumijevanju Rimljana i njihovih običaja (Pohl 2018: 93, 95–6) , potvrđuju kako se u ovom razdoblju ostvaruje intenzivna komunikacija i posljedično, izravan utjecaj kasnoantičke sfere na više slojeve društva. No, izvješća o dovođenju zarobljenika iz balkanskih

10 Rijetka roba rimskog podrijetla (samim time luksuzna) koja signalizira prestiž i moć (Curta 2010: 308) te nalazi amfora 6. i 7. st. dokazuju kako su maslinovo ulje, garum i vino bili jednako snažni simboli prestiža kao i konji, oružje i zlato (Curta 2010: 308).

provincija u Panoniju, osvajanje Sirmija (u kojem se nalazi rimski zapovjednik i posada pod kontrolom samog Cara (Pohl 2018: 69), pa i činjenica kako ih velikim dijelom, uz germansko, u Panoniji dočekuje i romanizirano stanovništvo (Szenthe 2018: 291–2), svjedoče kako (kasno)antička sfera izravno utječe i na niže slojeve stanovništva. Ne treba zaboraviti ni na potomke bizantskih zarobljenika koji se i u drugoj polovici 7. stoljeća identificiraju kao Bizantinci (*Sermesianoi* epizoda i primanje istih natrag u Bizant; Pohl 2018: 331–2). U kasnoavarskom dobu, grobovi pojedinaca iznimnog, visokog socijalnog statusa koji bi se mogli usporediti sa ranijim, takozvanim kaganskim grobovima, nisu nam poznati, no legendarna ostava luksuznog posuđa iz Nagyszentmiklosa, zasigurno avarske provenijencije, potvrđuje nam kako najviši slojevi i dalje za signaliziranje statusa koriste (kasno)antičku, bizantsku sferu (Pohl 2018: 234). Uz to, u novije se vrijeme pojavljuju prilično snažne indikacije moguće (trgovačke) komunikacije južne periferije Kaganata s Bizantom u 8. stoljeću upravo preko Balkana. Prije svega riječ je o nalazu ostave nakita i abasidskih dinara iz druge polovice 8. stoljeća kod Petrijevaca (Somogy 2014, Kardaras 2018: 139–150).

Umjesto zaključka–formiranje europskog identiteta simbolima antike

Značenje pojma „etnicitet" u današnjem se kontekstu referira na odluku koju ljudi donose kako bi sebe ili druge simbolima prikazali kao nositelje određenog kulturnog identiteta: tzv. „kolektivna aktivacija socijalno diferencijacijskih signala" (Eriksen 1991: 141). Prema toj definiciji, čini se kako je etnicitet u srednjovjekovnoj prošlosti bio jednako prepleten u i sa socijalnim odnosima/relacijama/ulogama kao što je i danas. Kod Avara, Franaka, Slavena i drugih, etnicitet je zapravo socijalno i kulturalno konstruirana forma socijalne mobilizacije koja se koristi za ostvarenje određenih političkih ciljeva. Potvrđivao se svakodnevno i uključivao je objekte materijalne kulture (Curta 2010: 307).

Avari su krasan primjer ovakvog poimanja etniciteta. U gotovo 250 godina provedenih u Karpatskoj kotlini, Avari razvijaju svoj grupni, zajednički identitet jedinstven upravo za to razdoblje njihove povijesti, s kulminacijom u 8. stoljeću, kada najjasnije „izvire" iz ostataka njihove materijalne kulture i kada mi, pažljivom studijom arheološkog materijala i pažljivim istraživanjima lokaliteta, a zatim i pažljivim teorijskim studijama na temelju istih, možemo pratiti formiranje tog etniciteta kroz njihovu arheološku ostavštinu. Zanimljivo je kako su pritom Avari, svjesno ili nesvjesno, čitavo vrijeme za simbole svog identiteta koristili elemente (kasno)antičke kulture. Od samih početaka Kaganata i svojevrsne „simbioze" sa Bizantom, od preuzimanja dekoracijskih tehnika, luksuznih sirovina i (djelomično) estetskih trendova sve do perioda intenzivne komunikacije. Ne prestaje niti transformacijom bizantske ekumene u europsku, kada diplomatska komunikacija i dalje postoji, ali više nije intenzivna kao ranije, dok se ekonomija Kaganata, i dalje u značajnijoj mjeri uvjetovana Bizantom, sve više oslanja na trgovačke veze, a manje na prilike za vojnom ugrozom. Čitavo to vrijeme avarodobno društvo uvijek iznova

odabire antičke simbole i dekoracijske elemente (izvorne uzorke, tehnologiju) kao simbole (posrednike?) svojih identitetskih odrednica koje prepoznajemo u svakodnevnom habitusu (nošnja – pojasna garnitura; nakit – tipovi inspirirani ili naslijeđeni iz mediteransko-bizantske ekumene). Preuzimanje antičkih oblika i uzoraka bilo je toliko raširenо da se prije stotinjak godina avarodobne nalaze klasificiralo kao kasnorimske (Daim 2010: 62). Čini se kako su sami Avari u odabranim figuralnim motivima iščitavali vlastiti sadržaj/značenje (Szenthe 2013b: 166–7). Vegetabilnu i geometrijsku dekoraciju razvijaju dalje i ona postaje specifična za njihov kulturni krug. Mediteranska ekumena će je plošno razviti tek nešto kasnije (Szenthe 2013a: 316). Gergely Szenthe ustanovio je kako su pojasni okovi garnitura u kasnoavarsko doba zapravo simboli pripadnosti. U horizontalnoj hijerarhiji europskih elita oni potvrđuju pripadnost nositelja europskoj ekumeni, a u vlastitoj zajednici oni su faktori vertikalne hijerarhije –potvrđuju izdvojeni status samog nositelja (Szenthe 2018: 306).

Dakle, „novopridošlice" svoj identitet usklađuju s europskom ekumenom upotrebom antičke ikonografije, to jest njenih simbola, što nas navodi na zaključak kako antička sfera, unatoč činjenici kako je njeno vrijeme formalno prestalo, u ranom srednjem vijeku ostaje glavna odrednica pripadnosti europskoj zajednici. Djelomično, osobito u ranoavarskom razdoblju, uzrok tome treba tražiti u činjenici kako Kaganat nastaje i funkcionira u odnosu na samo Carstvo. Pa se danas tako često navodi kako je avarska materijalna kultura zapravo samo rubna kultura istočnorimske/bizantske kulturne sfere (Daim 2000b, Szenthe 2013a: 303). Međutim, to ne može biti jedini razlog. Pogotovo ako uzmemo u obzir da se pripadnost europskoj eliti te „novopridošle" zajednice potvrđuje kroz antičke simbole. Bez obzira radi li se o prehrambenim proizvodima, luksuznoj bizantskoj robi ili „posudbi" tj. preuzimanju antičkih dekoracijskih motiva. Razlog je jednostavan: i sam se Bizant neprekidno „vraća" antičkoj ikonografiji, tj. antička sfera za Bizant predstavlja jednu od ključnih identitetskih odrednica, što je vrlo logično. Element kontinuiteta rimske države, u vrijeme neprestanih dinamičkih mijena na kartama državnih zajednica „barbarskih" naroda, zasigurno predstavlja vrlo moćni element vanjske prezentacije Bizanta (Buschhausen 1996). Posljedično, današnje europske države proizlaze iz europskog srednjovjekovlja (Takács 2015: 365), koje ne samo da se gradi na antičkim temeljima, već se opetovano razvija uz pomoć i s obzirom na (kasno)antičku sferu.

Zaključno, u ova teška i izazovna vremena, kako na svjetskoj razini, a tako i na Katedri za klasičnu arheologiju našeg fakulteta (jer je teško slijediti profesoričine korake), treba se podsjetiti kako je antika utkana u sve niti koje čine europsku civilizaciju. Predavanja Marine Milićević Bradač ne bi trebali slušati samo studenti antike, srednjeg vijeka ili povijesti umjetnosti, već apsolutno svi koji se smatraju dijelom europske civilizacije.

LITERATURA

Bona 1985

I. Bona, „Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der Mittleren Donau“, in: *Awaren in Europa: Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh.*(katalog izložbe / exhibition catalogue), Frankfurt am Main und Nürnberg, 1985, 5–20.

Breuer 2005

E. Breuer, *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, Archaeological Introductions, vol. 2., Tettnang, 2005.

Buschhausen 1996

H. Buschhausen, Byzantinische Repräsentationskultur: Gold, Silber, Seide, Elfenbein, in: F. Daim (ed.) *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 237–247.

Csiky 2015

G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume: 32, Leiden and Boston, 2015.

Curta 2010

F. Curta, “The Early Slavs in the northern and eastern Adriatic region A critical approach“, *Archeologia Medievale* XXXVII, Firenze, 2010, 307–329.

Čilinská 1975

Z. Čilinská, “Fraunschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken“, *Slovenská Archeológia* 23–1, Nitra, 1975, 63–96.

Daim 1987

F. Daim, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ*, Studien zur Archäologie der Awaren 3/1, Wien, 1987.

Daim 1996

F. Daim, “Repräsentationsmittel im Symbolsystem der awarischen Gesellschaft. Grenzen der Aussage ärchaologischer Funde“, in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 339–341.

Daim 2000a

F. Daim, „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts“, in: F. Daim (ed.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*, Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck, 2000, 77–204.

Daim 2000b

F. Daim (ed.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*, Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck, 2000, 77–204.

Daim 2010

F. Daim, “Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts“, in: C. Entwistle & N. Adams (eds.), *‘Intelligible Beauty’. Recent Research on Byzantine Jewellery* , British Museum Research Publication 178, Oxford, 2010, 61–71.

Daim & Szameit 1996
F. Daim & E. Szameit, "Frühe Slawen im oberen Donau-und Ostalpenraum", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 317–320

Daim & Prohászka 2019
F. Daim & P. Prohászka, "Császár a mellbogláron–Észrevételek a sorpei kora középkori dobozka fedeléhez/The emperor on the clasp–The lid of an early medieval box from Sorpe", in: C. Balogh, J. Szentpéteri & E. Wicker (eds.), *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban/Power Centres of the Avar Khaganate*, Keckemet, 2019, 249–262.

Dekán 1972
J. Dekán, "Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts", *Slovenská Archeológia* 20–2, Bratislava, 1972, 317–452.

Eriksen 1991
Th. H. Eriksen, "The cultural contexts of ethnic differences", *Man* 26, 1991, 127–144.

Filipec 2003
K. Filipec, "Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 3, Sisak, 2003, 117–146.

Garam 1996
É. Garam, "Der byzantinische Anteil an der awarischen Kultur", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 258–260.

Gnecchi-Ruscone *et al*. 2022
Gnecchi-Ruscone, G. A., Szécsényi-Nagy, A., Koncz, I., Csiky, G., Rácz, Z., Rohrlach, A. B., Brandt, G., Rohland, N., Csáky, V., Cheronet, O., Szeifert, B., Rácz, T. Á., Benedek, A., Bernert, Z., Berta, N., Czifra, S., Dani, J., Farkas, Z., Hága, T., Hajdu, T., Jászberényi, M., Kisjuhász, V., Kolozsi, B., Major, P., Marcsik, A., Kovacsóczy, B. N., Balogh, C., Lezsák, G. M., Ódor, J. G., Szelekovszky, M., Szeniczey, T., Tárnoki, J., Tóth, Z., Tutkovics, E. K., Mende, B. G., Geary, P., Pohl, W., Vida, T., Pinhasi, R., Reich, D., Hofmanová, Z., Jeong, C., & Krause, J., "Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites", *Cell* 185–8, 2022, 1402–1413.

Hofer 1996
N. Hofer, "Bewaffnung und Kriegstechnologie der Awaren", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 351–354.

Kardaras 2018
G. Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD. Political, Diplomatic and Cultural Relations*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume 51, Leiden and Boston, 2018.

Kiss 1995
G. Kiss, "A Késői Avar Aranyozott Övdíszek/Die Spätawarenzeitlichen Vergoldeten Gürtelbeschläge", *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11, Somogy, 1995, 99–126.

Kiss 2001
A. Kiss, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*, 1–2, Monumenta Avarorum Archaeologica 6, Budapest, 2001.

Kovrig 1963
I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, Archaeologica Hungarica 40, Budapest, 1963.

Kürti & Menghin 1985
B. Kürti & W. Menghin, "Katalog", in: *Awaren in Europa: Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh.* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Frankfurt am Main und Nürnberg, 1985, 5–20.

Müller 2014
R. Müller, *Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur*, Castellum pannonicum pelsonense 5, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden, 2014.

Pohl 1996
W. Pohl, "Historische Daten, viele Fragen und einige Lösungsmodelle", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 316–317.

Pohl 2018
W. Pohl, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca and London, 2018.

Prohászka & Daim 2015
P. Prohászka & F. Daim, "Der Kaiser auf der Mantelschließe: Zum Deckel der frühmittelalterlichen Dose von Sorpe (prov. Lérida / E)", *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45, Mainz, 2015, 563–578.

Somogyi 2014
P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*, Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae Budapestinensis provenientes 2, Budapest, 2014.

Stadler 2008
P. Stadler, "Avar Chronology Revisited, And The Question Of Ethnicity In The Avar Qaganate", in: F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450,* Volume: 2, Leiden and Boston, 2008, 47–82.

Szameit 1996
E. Szameit: "Die Karantanen und Donauslawen im 8. Jahrhundert", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 320–325.

Szenthe 2013a
G. Szenthe, "Vegetal ornaments in the Late Avar decorative art", in: D. Bartus (ed.), *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, 1, ser. 3, Budapest, 2013, 303–321.

Szenthe 2013b
G. Szenthe, "Antique meaning-Avar significance. Complex iconographic schemes on early medieval small objects", *Acta Archaeologica Hungarica* 64, Budapest, 2013, 139–172.

Szenthe 2018
G. Szenthe, *Material culture patterning as the source of the Avar power network, 8th century AD,* Dissertationes Archaeologicae Ex Instituto Archaeologico Universitatis De Rolando Eötvös Nominatae Ser 3, 2018, 291–314.

Szenthe 2021
G. Szenthe, "Edelmetallgegenstände als Quellen zu sozialen Prozessen der Spätawarenzeit (8.–9. Jahrhundert n. Chr.) ", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 72, 2021, 417–452.

Šmalcelj Novaković 2020
P. Šmalcelj Novaković, "In the North and South of the Khaganate – from Komarno to Croatia: A Scene from Late Antiquity on a Belt Set from Privlaka", u objavi, 1–18.

Šmalcelj Novaković 2022
P. Šmalcelj Novaković, *Tri avarodobne mikrozajednice u Srijemu*, neobjavljena doktorska disertacija, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2022.

Takács 2015
M. Takács, "How long indeed was the ninth century AD in the Carpathian Basin and the adjacent territories? Conclusions of a conference", *Antaeus* 35–6, 2015, Budapest, 363–73.

Tóth 1985
E. H. Tóth, "Das Grab eines Awarenkhagans von Kunbábony", in: *Awaren in Europa: Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh.* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Frankfurt am Main und Nürnberg, 1985, 20–24.

Vida & Pásztor 1996
T. Vida & A. Pásztor, "Der beschlagverzierte Gürtel der Awaren am Beispiel des Inventars von Budakalász-Dunapart, Ungarn, Grab 696", in: F. Daim (ed.), *Hunnen und Awaren. Reitervölker aus dem Osten* (popratna monografija i katalog izložbe), Eisenstadt, 1996, 341–348.

Zábojník 1991
J. Zábojník, "Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats) ", in: Z. Čilinská (ed), *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku*, *Archeologický ústav SAV*, Nitra, 1991, 219–321.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.42

U POTRAZI ZA TROJOM I IZGUBLJENIM TROJANSKIM BLAGOM[1]

Helena Tomas
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb
htomas@ffzg.unizg.hr

Ana Pavlović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb
apavlovi3@ffzg.unizg.hr

U radu se obrađuje otkriće Troje s posebnim osvrtom na slavni pronalazak tzv. Prijamovog blaga. Rad donosi i osvrt na sudbinu blaga nakon što ga je Schliemann iznio iz Troje i njegovo ponovno otkriće nakon propasti Sovjetskog saveza. U radu se osvrćemo i na Scliemannov doprinos povijesti arheologije i ulogu koju je njegov arheološki rad ostavio u razvoju arheoloških stereotipa.

Ključne riječi: Troja, Heinrich Schliemann, Prijamovo blago.

„Koliko god imade gradova pod zvjezdanim nebom
Pod suncem, te pozemljari usred njih stanuju ljudi,
Najdraži srcu mojem od sviju sveti je Ilij
I kralj kopljometnik Prijam i narod Prijama kralja.
(Hom. *Il.* II, 44–47; preveo T. Maretić)

Priču o otkriću Troje započinjemo upečatljivim citatom američkog klasičara Thomasa Palaime: "Love is a powerful emotion. It can unleash feelings of such intensity that a whole civilization of men end up fighting ten long years on foreign soil besieging a heavily armed citadel guarded by a super-army of its own soldiers and allies drawn from a wide, wide area." (Palaima 2012: 190).

Troja je oduvijek privlačila ogromno zanimanje, vjerojatno zato što su zbivanja vezana uz rat, osvajanje i pad grada postala dijelom kolektivnog sjećanja Zapada. Homerova *Ilijada* jedno je od onih književnih djela koja su imala velik utjecaj u svjetskoj povijesti i naišla na snažan odraz u daljnjoj književnosti i umjetnosti. Ili, kako zbori prof. Evgenii Sidorov, nekadašnji ruski ministar kulture, u uvodu kataloga „*The Gold of Troy: searching for Homer's fabled city*" (Tolstikov & Treister 1996) objavljenom povodom izložbe „Priam's Treasure" održane u travnju 1996. g. u Puškinovom muzeju u Moskvi: „For innumerable generations of Europeans, this ancient tale, reflecting every aspect of human nature – worship of beauty, love, friendship, devotion, perfidy, treachery, cunning, naiveté, cruelty and nobility – has been a source of inspiration and an inexhaustible fount of images, symbols and metaphors."

1 Ovaj članak prilagođena je i dopunjena verzija dvaju poglavlja u knjizi *Otkrića homerskih gradova* (Pavlović & Tomas 2024: 171–189; 214–231).

Opis lokaliteta i njegova otkrića

Troja je brončanodobni i klasični lokalitet smješten 5 km južno od Dardanela. Stoljećima je bila vodeći trgovački centar koji je kontrolirao pomorske putove između Egejskoga i Crnoga Mora, te kopnene putove između Europe i Azije. Trojanska luka vjerojatno je bila u uvali Bešik, 5 km jugozapadno od same Troje. Homerov naziv za Troju je Ilion.

Heinrich Schliemann na brdu Hisarlik (toponim sa značenjem „onaj koji ima citadelu") iskopavanja je započeo 1870. g. uvjeren da se tu nalazila Homerova Troja. Svoja je istraživanja detaljno opisao u nizu publikacija koje su kasnije objedinjene u jednom zajedničkom izdanju 1884. g. „*Troja: results of the latest researches and discoveries on the site of Homer's Troy and in the heroic tumuli and other sites, made in the year 1882: and a narrative of a journey in the Troad in 1881*" (ponovna objava 1972. g. v. bilješku u bibliografiji s.v. Schliemann 1884). Ipak, Schliemann nije bio prvi koji je tvrdio da je spomenuta lokacija krila ostatke Homerove Troje. Već 1768. g. Johann Hermann (Winckelmannov student) predložio je da Troju treba tražiti na brdu Hisarlik, a isto je pretpostavio i Frank Calvert koji je na Hisarliku 1865. g. prvi postavio četiri probne sonde. Osim njih lokalitet su, kao Homerovu Troju, prepoznali i neki raniji putopisci koji su tuda putovali i crtali mape, no povijest je Schliemanna upamtila kao otkrivača Troje (Fagan 2003: 64–66).

Usprkos spektakularnim nalazima i slavi koja je Schliemannu pripala, mnogi su kasnije kritizirali njegove metode istraživanja i interpretacije. Tako primjerice A. H. Sayce u uvodu u ponovnu objavu njegova gore citiranog kapitalnog djela (Schliemann 1972: xxix) kaže: „The English public is apt to think that a man who is reputed to be a great scholar is qualified to pronounce an opinion upon every subject under the sun. As a matter of fact, he knows as little as the public itself about those subjects in which he has not undergone the necessary preliminary training, and his writing about them is but a new form of charlatanry."

Schliemann je detaljno opisao tijek svojih istraživanja u Troji, čak i dnevnu rutinu. Piše da je područje Troade bilo podložno učestalim pljačkanjima, pa je tijekom istraživanja imao čak 11 zaštitara, no nije im potpuno vjerovao jer ti su zaštitari bili uglavnom izbjeglice iz Bugarske i Albanije. Zbog toga se obratio lokalnim vlastima koje su mu omogućile pouzdanije i dobro naoružane zaštitare (Schliemann 1972: 7–8). Po pitanju radnika navodi da su marljiviji i pošteniji bili turski i židovski radnici, nego maloazijski Grci. Imao je i vladinog nadglednika koji se zvao Moharrem Effend i koji je navodno bio veoma sumnjičav spram Schliemanna (*ibid:* 11–12). Usprkos svoj svojoj slavi Schliemanna je često pratio glas svojevrsnog šarlatana (kao što je u gore citiranom navodu aludirao i Sayce) i lažova. Navodno je, u svrhu pojačane dramatičnosti svojih istraživanja, namjerno mijenjao neke činjenice, a dobar je primjer upravo trenutak otkrića trojanskoga blaga. Taj je trenutak Schliemann opisao ovako: „In excavating this wall further and directly by the side of the palace of King Priam, I came upon a large copper article of the most remarkable form, which attracted my attention all the more as I thought I saw gold behind it… In order to withdraw the treasure from the greed of my workmen, and to save

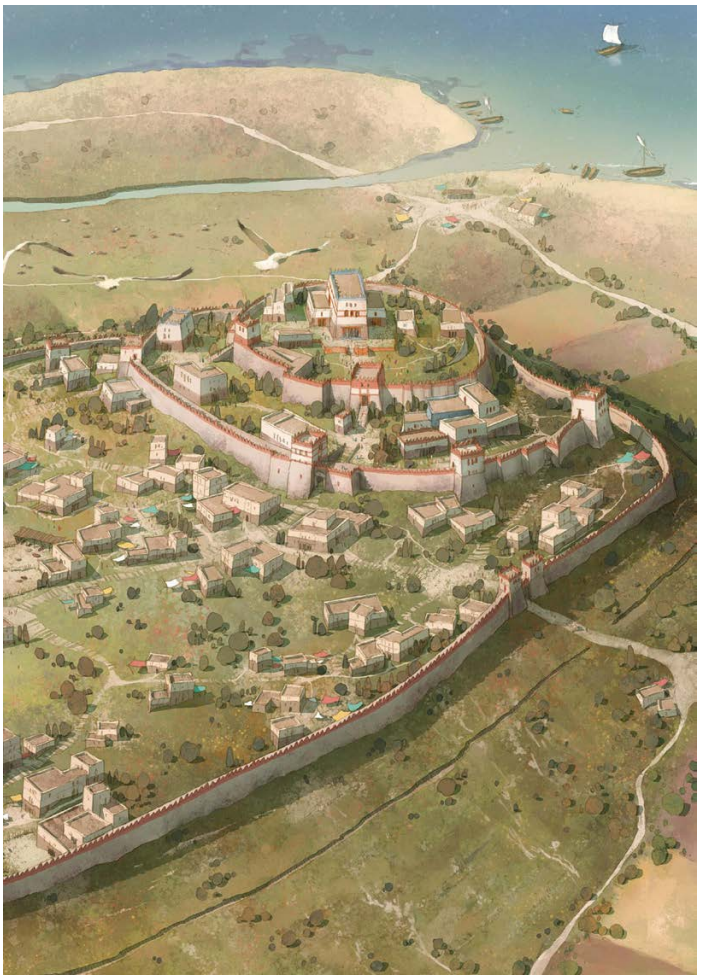

Slika 1. Život u kasnobrončanodobnoj Troji, 13. st. pr. Kr. (Kelder 2017: 43).

it for archaeology… I immediately had "paidos" (lunch break) called… While the men were eating and resting, I cut out the Treasure with a large knife... It would, however, have been impossible for me to have removed the Treasure without the help of my dear wife, who stood by me ready to pack the things which I cut out in her shawl and to carry them away". Pokazalo se da je cijeli opis tog trenutka laž jer na dan otkrića blaga Sofia Schliemann nije bila u Troji sa suprugom, već u Ateni na pogrebu svoga oca (v. Calder & Traill 1986; Traill 1995).

Nakon sedam sezona iskopavanja Schliemann je sa svojim asistentom Wilhelmom Dörpfeldom, koji je ranije kao arhitekt sudjelovao u iskopavanjima u Olimpiji koje je Njemački arheološki institut započeo 1875. g., Troju podijelio u devet slojeva: I–VII – brončano doba; VIII – grčka Troja; IX – rimska Troja.

Kako je, dakle, izgledalo otkriće Prijamova blaga? Nadzornika turske vlasti, Amina Efendiju, radnici obavještavaju da je to jutro pronađeno nešto veoma dragocjeno, no Schliemann mu odbija pokazati te nalaze pronađene u sloju II. Blago se sastojalo od skoro 9.000 predmeta, uključujući 3 zlatne i 9 srebrnih posuda. Schliemann je pogriješio u kronološkoj atribuciji blaga jer ono pripada ranobrončanodobnom sloju, tj. razdoblju oko 2500. g. pr. Kr., a Trojanski se rat opisan kod Homera, prema najrelevatnijim arheološkim dokazi-

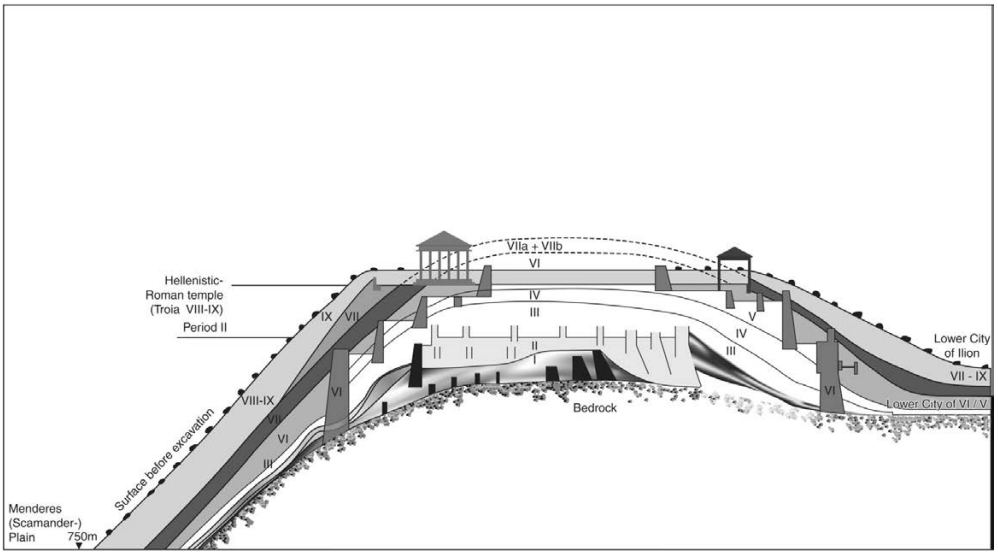

Slika 2. Presjek stratigrafije Troje (https://www.cambridge.org/core/books/abs/from-hittite-to-homer/continuity-of-memory-at-troy-and-in-anatolia/6D35E73B0F8F3F458075E03E17406922).

Slika 3. Schliemannova iskopavanja u Troji 1890. g. (https://www.smithsonianmag.com/smart-news/the-many-myths-of-the-man-who-discoveredand-nearly-destroyedtroy-180980102/).

ma, odigrao sredinom 13. st. pr. Kr. Nadalje, 1890. g., nakon što je Schliemann izvršio daljnja iskopavanja u Mikeni, Tirintu i Orhomenu, Dörpfeld je u sloju Troja VI prepoznao mikensku keramiku i shvatio da je to sloj koji pripada tzv. Homerovoj Troji. Schliemann se složio da je Troja VI, a ne Troja II, bila homerski grad Trojanskoga rata. Zbog pogreške u kronološkoj klasifikaciji i raznih Schlimemannovih malverzacija vezanih uz otkriće tzv. Prijamova blaga neki vodeći europski muzeji navodno su ga odbili udomiti i trajno izložiti (npr. Louvre u Parisu i Hermitage u Sankt Peterburgu). Blago je Schliemann odnio u Berlin, a nakon pada Berlina u Drugom svjetskom ratu preneseno je u Rusiju od strane ruskih osloboditelja/osvajača. Autori kataloga blaga (Antonova 1996: 7) navode da je ravnatelj Berlinskog muzeja antičke povijesti blago namjerno predao ruskim osvajačima, ali opisane okolnosti zauzimanja Flakturma u kojem je blago dotad bilo pohranjeno sugeriraju da ga je ruska

Slika 4. Veliki pitosi iskopani tijekom Schlimemannova istraživanja Troje II, 1872. g. (https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/the-lost-city-of-troy).

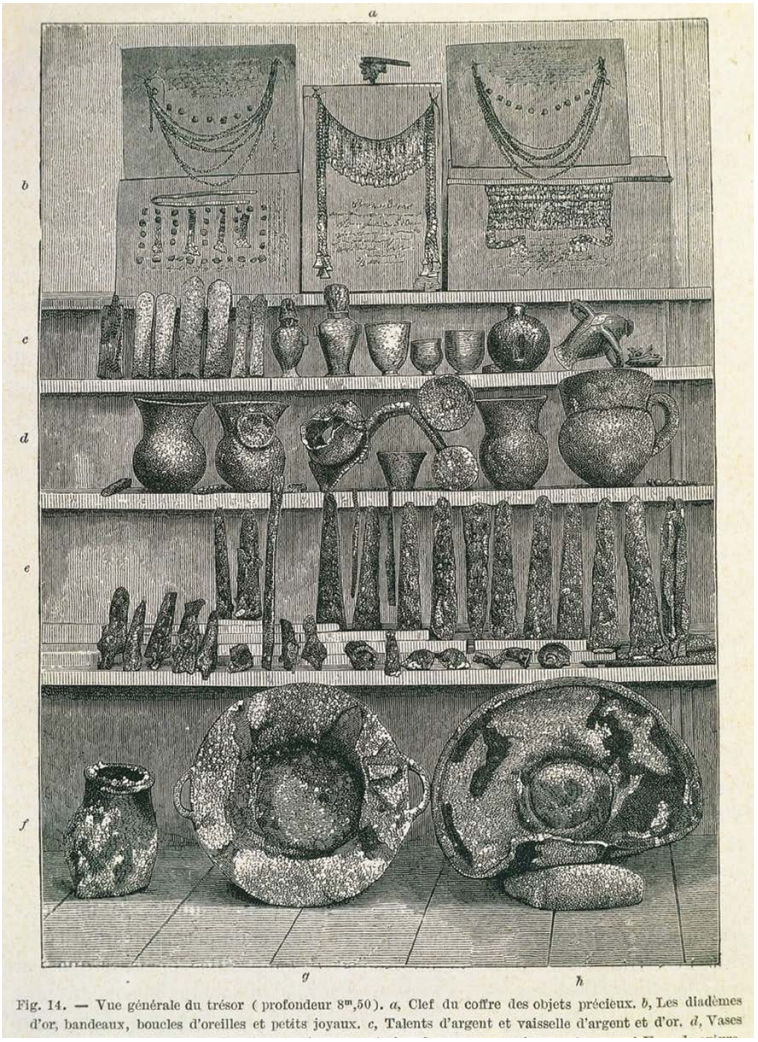

Fig. 14. — Vue générale du trésor (profondeur 8m,50). *a*, Clef du coffre des objets précieux. *b*, Les diadèmes d'or, bandeaux, boucles d'oreilles et petits joyaux. *c*, Talents d'argent et vaisselle d'argent et d'or. *d*, Vases

Slika 5. Tzv. Prijamovo blago koje je Schliemann otkrio 31. svibnja 1873. g. (https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/Heinrich-Schliemann/1463212/The-so-called-Priam%27s-Treasure-discovered-by-archaeologist-Heinrich-Schliemann,-print.html).

Slika 6. Sofia Schliemann okićena zlatnim nakitom iz Prijamova blaga. (https://www.smithsonianmag.com/smart-news/the-many-myths-of-the-man-who-discoveredand-nearly-destroyed troy-180980102/).

Slika 7. Dio zlatnog nakita: ogrlice, naušnice i kopče (https://arkeonews.net/gold-from-the-ancient-cities-of-troy-poliochni-and-ur-had-the-same-origin/).

vojska odnijela bez ikakva prethodnog dogovora s berlinskim muzejima. Autori spomenutog kataloga (*ibid*: 9) to donekle opravdavaju činjenicom da je Schlimemann čak 18 godina živio u Rusiji i ondje zaradio bogatstvo kojim je otkopao Troju (koncizna Schliemannova biografija može se naći u Tolstikov & Treister 1996: 13–15). Ističu da je dobio i titulu počasnog građanina Sankt Peterburga gdje je naučio ruski i oženio se Ruskinjom, Ekaterinom Petrovnom Lyshinom s kojom je imao troje djece. Najstariji mu je sin Sergej poginuo prilikom opsade Lenjingrada, ali sačuvana su pisma koja mu je otac pisao iz Troje (Antonova 1996: 7). Schliemann je, naime, Rusiju napustio 1864. g. i nekoliko godina kasnije započeo istraživanja u Troji. Puškinova galerija u Moskvi otvorena je 1912. g., a replike Schlimemannovih trojanskih nalaza bile su među prvim izlošcima. Navodno su on i ravnatelj Puškinove galerije bili bliski dugogodišnji prijatelji (*ibid.*).

Nakon istraživanja u Troji 1876. g. Schliemann je započeo iskopavanja u Mikeni, a zahvaljujući njegovim otkrićima u mikenskom grobnom krugu A dodijeljena mu je titula počasnoga člana u Društvu ljubitelja starina u Londonu. Godine 1878. i 1879., uz pomoć Rudolfa Virchowa, Schliemann je proveo manja iskopavanja u Troji te otkrio niz manjih blagâ. Godine 1880. vratio se u Grčku i istražio brončanodobni lokalitet Orhomen nedaleko od Tebe, a iduće godine Prijamovo je blago poklonio gradu Berlinu čime je dobio titulu počasnoga građanina Berlina. Godine 1882. nastavlja istraživanja u Troji, a u tome mu pomaže Wilhelm Dörpfeld. U tom razdoblju života odlučio je oživjeti svoje veze s Rusijom, pa je 1882/83. g. započeo istraživanja Kolhide u želji da nađe povijesne potvrde grčkoga mita o Jazonu i Argonautima, no dozvola za daljnja iskopavanja nije mu odobrena 1884/85. g. Schliemann i Dörpfeld našli su se tako opet u Grčkoj i krenuli u istraživanja mikenske citadele Tirint (Poole & Poole 1966: 24; Fagan 2003: 66).

Od 1932. do 1938. g. iskopavanja u Troji vodio je Carl Blegen sa Sveučilišta u Cincinnatiju (to je isti Blegen koji je 1939. otkrio Nestorovu palaču u Pilu). On je zadržao Schliemannovu podjelu na devet slojeva grada, ali je izvršio daljnju podjelu na dodatnih 46 podslojeva. Prema njemu, Homerova je Troja bila Troja sloj VIIa (Blegen *et al.* 1950). Od 1988. g. iskopavanja u Troji vode profesori Sveučilišta u Tübingenu (M. Korfmann do smrti 2005. g, zatim Ernst Pernicka) i Sveučilišta u Cincinnatiju (profesor Rose Charles Brian).

Ranoheladsko brončano doba (3000–2000. g. pr. Kr.); Ranobrončanodobna Troja (slojevi I–III)

Najstariji ostaci naselja su ranobrončanodobni i leže tik na živoj stijeni. Bedem faze Troja I (oko 3000–2500. g. pr. Kr.) okruživao je prostor promjera oko 100 m. Tijekom faze Troja II (oko 2500–2300. g. pr. Kr.) na kameni dio bedema dodan je sloj zida od čerpića te omanji tornjevi. Oba sloja karakteriziraju male kuće s jednom do dvije prostorije s portikom, a u Troji II javlja se tzv. megaron. U Troji faza III–V kuće su bile gušće raspoređene, a oko ranobrončanodobne citadele površine 11.000 m^2 ležao je tzv. Donji grad površine oko 90.000 m^2. Troja I–III (oko 3000–2000. g. pr. Kr.) naziva se i Pomorska trojanska kultura (*Maritime Troia Culture*) (Jablonka 2012: 850)

Troja II je oko 2300. g. pr. Kr. uništena vatrom. Upravo je među naslagama sloja Troja II Shliemannn 1873. g. otkrio depozit luksuznih predmeta koji je nazvao „Prijamovo blago". Stanovnici Troje koji su ga tu bili sklonili očito su ili stradali, ili zaboravili na njega, iako se o pravim razlozima formiranja ove ostave blaga (i je li uopće riječ o ostavi u arheološkom smislu te riječi) može samo spekulirati. U svakom slučaju, to blago nije moglo pripadati kralju Prijamu jer kronološki je Prijam živio (ako je uopće bio stvarna osoba, a ne samo mitološka) oko 1.000 do 1.500 godina kasnije od doba tijekom kojega je blago pohranjeno u sloj grada nazvan Troja II. (Turner 1990: 42)

Srednjeheladsko brončano doba (2000–1750. g. pr. Kr.); Srednjebrončanodobna Troja (Troja IV–VI)

Oko 2000. g. pr. Kr. Troja doživljava dramatične promjene. Mijenja se oblik naselja i njihova arhitektura, a javljaju se i novi tipovi artefakata. Bedem citadele faze Troja VI debeo je 4 m i visok 4 m (ne računajući nadgradnje od čerpića). Grad je u ovoj fazi imao tri glavna ulaza i jedan sporedni s bastionom. Keramika je siva, slična tzv. minijskoj keramici srednjobrončanodobne Grčke, a ime nosi prema mitološkom kralju Orhomena, Miniji, čiju je prijestolnicu također istražio Schliemann. Izvan zidina Troje ove faze otkriveni su ostaci kamenih ekstramuralnih kuća. Troja VI (datirana oko 1800–1200. g. pr. Kr.) uzima se kao doba vrhunca razvoja grada. Navodno je tada Troju nastavalo oko 10.000 stanovnika. Jedino je u toj fazi nađen dokaz kasnobrončanodobne pismenosti – otkriven je, naime, pečat s hijeroglifskim znakovima luvijskoga jezika (Brown 2017: 9). Luvijski je tada bio jedan od dominantnih jezika Male Azije. Troja VI upravo je Troja opisana u Homerovim epovima, a kronološki se podudara s razdobljem Miken-

Slika 8. Tipična trojanska posuda tipa 'depas amfikypellon'. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Depata_Amphikypellon_from_Troy_01.JPG).

ske civilizacije u Grčkoj. Oko 1250. g. pr. Kr. Troja VI doživjela je katastrofalan kraj, dijelovi bedema i kuće bili su uništeni, vjerojatno u potresu. Nepoznato je jesu li mikenske snage imale udjela u ovome razaranju Troje.

Kasnoheladsko brončano doba (1750–1200. g. pr. Kr.); Kasnobrončanodobna Troja (Troja VII)

Nakon uništenja Troje VI grad se odmah obnavlja i prelazimo u sloj VIIa bez primjetnog kulturnog diskontinuiteta. Bedemi su obnovljeni, a oko citadele opet leži oveći Donji grad također okružen bedemima opsega 2,5 km, visine oko 8 m (na što treba dodati još par metara nadogradnje od čerpića), debljine oko 5 m i s masivnim bastionima. Ukupna je površina grada u ovoj fazi iznosila oko 350.000 m^2 (Jablonka 2012: 855). Troja VIIa uništena je katastrofalnim požarom oko 1200. godine pr. Kr. Događaj je to koji neki povezuju s napadom tzv. „naroda s mora" na Egipat (v. Covey 1987; Sandars 1978), ali i napadom na hetitski glavni grad Hatušu nakon čega se hetitsko carstvo počelo raspadati. Zbog pronalaska mnoštva skeleta predloženo je da je ovo bila Troja iz vremena Trojanskoga rata. Troja VIIb obnovljen je grad koji traje sve do kraja brončanoga doba oko 1000. g. pr. Kr.

U 13. st. pr. Kr. Troja je bila važan grad, ali u određenom vazalnom položaju prema Hetitima koji ju nazivaju Wilusa (Kelder 2017). Ovo je i razdoblje najvećega razvoja grada, ali on očito predosjeća neku opasnost što se vidi ne samo po masivnim bedemima i pripremljenim katapultima, već i po ogromnoj količini pitosa unutar grada namijenjenih za skladištenje velike količine hrane u slučaju opsade. Iz razdoblja grada datiranog od oko 1190. do 1180. g. pr. Kr. imamo jasne tragove rata, i to rata koji je bio izgubljen (Jablonka 2012: 858–859). Nađeni su tragovi velikoga požara, strelica i velik broj skeleta, ali to ne mora biti rat koji nam opisuje Homer, nego možda samo jedan od vjerojatno brojnih ratova koji su se u turbulentnom 12. st. pr. Kr. vodili za obranu

grada smještenog na tako važnom geografskom položaju. Najnovije revizije kronologije kažu da Homerova Troja nije sloj VIIa već VIi (detaljno je problem raspravljen u članku Olivera Dickinsona u ovom zborniku). Neki autori tvrde kako Mikenjani nisu mogli sudjelovati u upravo opisanom uništenju Troje zato što je već prije toga i njihova država bila uništena (raspad Mikenske civilizacije smješta se u oko 1200. g. pr. Kr; v. diskusiju u Brown 2017: 11).

Grčka i rimska Troja

Oko 1000. g. pr. Kr. započinje grčka migracija ka otocima i priobalju Male Azije. Grčka faza grada Troje nazvana je *Ilion* (to bi bila Troja faze VIII). Naime, Troju su oko 700. g. pr. Kr. naselili Grci s otoka Lemna, a oko 480. g. pr. Kr. u potresu je uništen dobar dio grčkoga Ilija. Navodno je grad te godine posjetio perzijski kralj Kserkso, ali mogao je vidjeti samo ruševine. Godine 334. pr. Kr. onamo je stigao Aleksandar Veliki i obnovio dio grada, a 188. g. pr. Kr. osvojili su ga Rimljani. Rimski grad nazvan je *Ilium Novum* (to je Troja faze IX). Car August posjetio ga je 20. g. pr. Kr. Tu je kasnije bilo skromno bizantsko naselje napušteno u 6. st. po. Kr (Brian 2013).

S dolaskom Grka i Rimljana Troja se pojavljuje i u pisanim izvorima. Spominje ju tragičar Euripid (tragedija *Trojanke* iz 415. g. pr. Kr.), povjesničari Herodot (I, 3–4; II, 112–120; v. Neville 1977) i Tukidid (I, 3–12), Teofrast (*Hist. pl.* passim) te Strabon (*Geog*. 8) koji opisuje i brojne lokacije oko same Troje, no nije sigurno da je Strabon uistinu i posjetio Troju, već se čini da se oslonio na opise Demetrija iz Skepsisa, eolskog naselja na području gornjega toka rijeke Skamandra (Brown 2017: 13).

Sredinom 16. st. na područje Troade stižu i prvi putopisci, npr. Pierre Belon (1518–1564) koji je ilustrirao ruševine Troje. Putopisci područje oko Troje nastavljaju obilaziti u 17. i 18. st., ali u skromnijem obimu, navodno iz straha od lokalnih razbojnika (Brown 2017: 19).

Godine 1785. u okolicu Troje stiže i prvi arheolog – Jean-Baptiste Lechevalier. On je, nažalost, pogrešno locirao položaj antičke Troje smjestivši je na lokaciju nazvanu Pınarbaşı. Ta je greška dovela do dugogodišnjih uzaludnih iskopavanja (Brown 2017: 20). Prvu kartu na kojoj je prikazana lokacija Hisarlık izradio je 1793. g. njemački inženjer Franz Kauffer, a 1812. g. Edward Clarke prvi je predložio da je ondje ležao *Iium Novum*. Godine 1820. Škot Charles Maclaren predložio je Hisarlık kao lokaciju Homerove Troje (*ibid*.). Previranja i sukobi za vrijeme grčke pobune protiv osmanske vlasti i Prvog i Drugog svjetskog rata doveli su do oštećenja nekih ostataka na području Troade (Brown 2017: 24, 27). Godine 1922. dolazi do masovnog odlaska grčkoga stanovništva iz područja Male Azije, te zauzvrat do povlačenja turskog stanovništva iz sjeverne Grčke. Ti su događaju narušili i ritam života na području Troade, gdje također dolazi do zemljopisnih i etničkih transformacija, npr. na rijeci Skamandar grade se brane, isušuju močvare i pretvaraju u poljoprivredna područja. Sve je to imalo odraza i na narušavanje arheoloških ostataka, a mijenjaju se i neki toponimi (Brown 2017: 27). Godine 1998. lokalitet Troja dodan je na popis svjetske kulturne baštine (World Heritage List).

Slika 9. Crtež lokaliteta Hisarlik 1870. g. sa tzv. „Schliemannovim kraterom“ (https://en.wikipedia.org/wiki/Troy#).

Vratimo se malo unatrag na Schliemannovo doba u Troji. Njegov prvi zabilježen posjet bio je 20. svibnja 1881. g. kad se uspeo na brdo Ida iznad Troje. Zapisao je da je taj dan bio vedar, pa je jasno vidio brdo Hisarlik, rijeku Skamandar i tumule poginulih heroja (Brown 2017: 36). Hisarlik mu se s Ide učinio malenim, pa je zapisao da je Zeus odatle teško mogao pratiti borbene aktivnosti oko grada (v. Schliemann 1884: 333). Schliemann je pri svojim obilascima bio veoma maštovit. Jedna ga je stijena svojim oblikom asocirala na prijestolje, pa je predložio da je možda upravo to bilo prijestolje s kojega je Zeus promatrao bitke pod Trojom (Brown 2017: 37). Za detaljan opis lokacije rijeke Skamandar i uloge koju je ona igrala u trojanskim bitkama v. Brown 2017: 49–81.

Troja je bila smještena na ulazu u prolaz Dardaneli koji povezuje Egejsko i Mramorno more, pa tako i Crno more. Najveća je važnost Troje bila upravo u njezinom položaju na raskrsnici trgovačkih putova sa sve četiri strane svijeta. Kroz nju je vjerojatno prolazila razna trgovačka roba poput metala, poludragog kamenja, tekstila, konja, pa i robova, a i Troja je svoju robu distribuirala po cijelom Mediteranu. Lokalitet leži 4,5 km od današnje morske obale, u dolini rijeka Menderes i Dümrek. Bio je prekriven brdašcem (Hisarlik) visokim svega 40 m. Kao što smo iznijeli tijekom stoljeća tu se formiralo 9 faza grada, koje su nadalje podijeljene u 43 strukturalna perioda (vidi pregled gore), a trajali su od ranog brončanog do rimskog perioda. Troja je dakle tipičan *tell* (na turskom *tepe*).

O trgovačkoj snazi Troje svjedoče i brodolomi iz kasnog brončanog doba. Nešto se trojanskoga materijala našlo na trgovačkom brodu koji je 1300. g. pr. Kr. potonuo kod rta Ulu Burun nedaleko od južne obale Turske (Bass 1986; Cemal 1988; Cemal 1998). Manfred Korfmann svojevremeno je predložio da su u luci Troje bili sidreni brodovi koji su čekali povoljan vjetar za prolaz kroz Dardanele (Korfmann 1998: 369–385). Njega je jedan povjesničar iz Tübingena

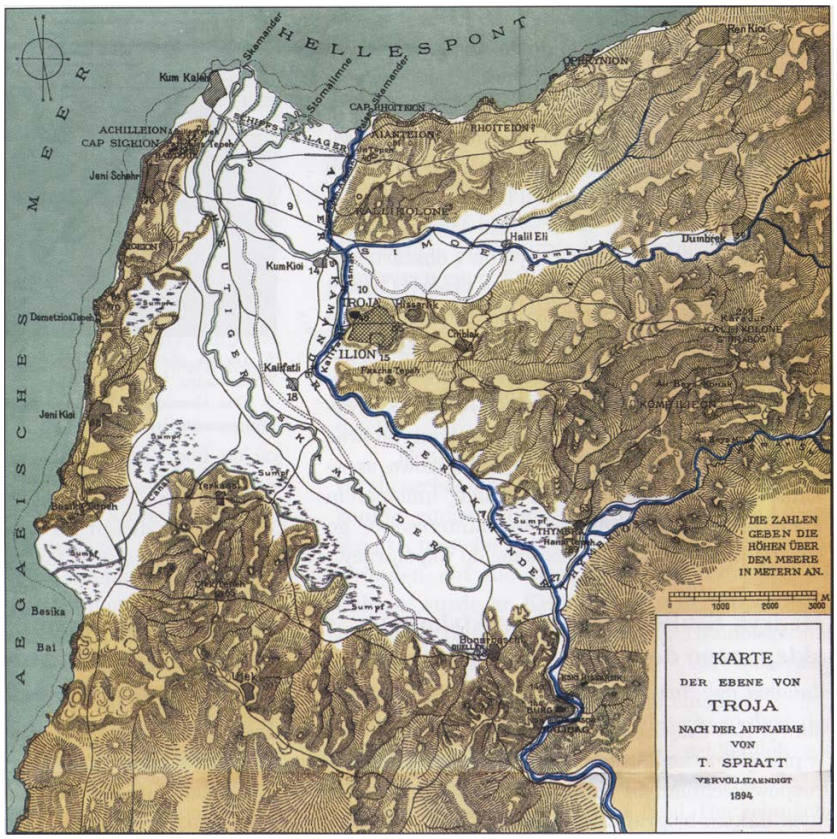

Slika 10. Karta s položajem Troje i okolice (Hänsel 2006: 29, fig. 4).

optužio da svoje nalaze u Troji preuveličava kako bi lokalitet prikazao važnijim te da Donjega grada Troje nikad nije ni bilo (Easton *et al.* 2002). Takva prepiranja nisu nikakav izuzetak jer se Homerova Troja ubicirala po cijelom Mediteranu, pa i dalje (tako i kod nas, v. *Troja i kako je steći*, Škiljan et al. 1985). Također, i pseudoarheologija je u identifikaciji Troje vidjela raznovrsna objašnjenja, pa je tako jedan geoarheolog iz Zuricha u ranim 90-ima tvrdio da je Troja bila Platonova Atlantida (Zangger 1992).

Troja je bila važan metalurški centar o čemu nam svjedoče brojni otkriveni kalupi za oruđe i oružje. Također, u Troji se proizvodila i fina keramika na lončarskom kolu. Najranija mikenska keramika u Troji ona je iz kasnoheladskog I razdoblja (oko 1600. g. pr. Kr.) i skromnoga je broja, no već u idućoj kronološkoj fazi (kasnoheladsko II) broj se keramičkih nalaza povećava, a najviše je posuda za gozbe i pijenje. Iako je mikenska keramika iznimno brojna, štoviše ima je više nego bilo gdje drugdje u Maloj Aziji, ipak ne možemo pouzdano govoriti o trajnom prisustvu mikenskih stanovnika u Troji, s obzirom da je više od 90% keramike lokalne tradicije. P. Mountjoy (Mountjoy 2017) misli da većina mikenske keramike u Troji nije bila uvezena, nego je ili bila lokalne izrade, ili je došla s drugih lokaliteta maloazijske obale i otoka. Sve to upućuje da mikenski brodovi nisu imali zadatak ploviti kroz Dardanele. Troja je bila njihov cilj, a ne tek mjesto gdje bi čekali povoljne vjetrove i struje za prolaz kroz Dardanele.

Šest dana nakon otkrića tzv. Prijamova blaga Schliemannovi su ga suradnici sakrili na farmi Fredericka Calverta koja je od Hisarlika bila udaljena

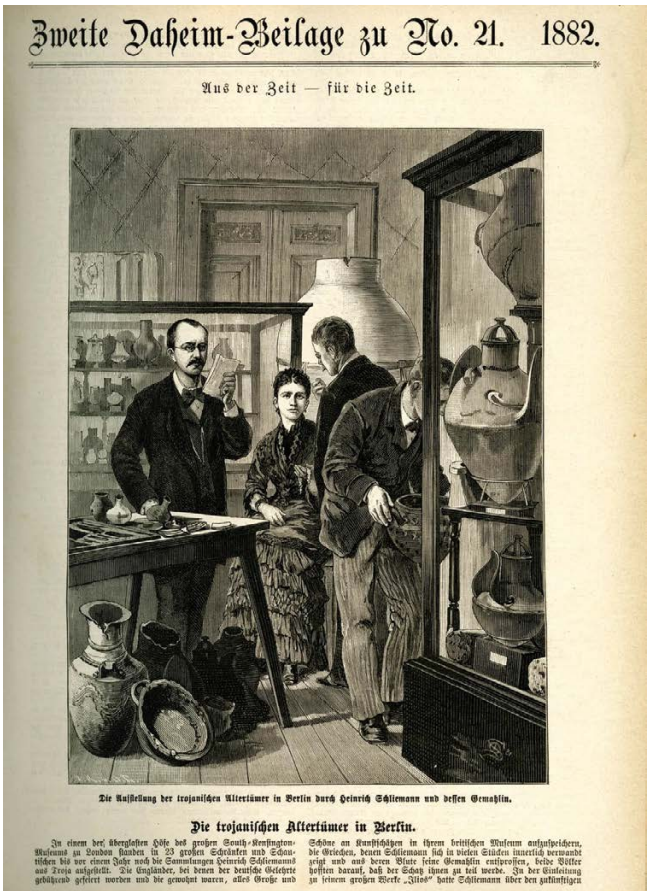

Zweite Daheim-Beilage zu No. 21. 1882.

Aus der Zeit — für die Zeit.

Die Ausstellung der trojanischen Altertümer in Berlin durch Heinrich Schliemann und dessen Gemahlin.

Die trojanischen Altertümer in Berlin.

In einem der überglasten Höfe des großen South-Kensington-Museums zu London hatten in 23 großen Schränken und Schautischen bis vor einem Jahr noch die Sammlungen Heinrich Schliemanns aus Troja aufgestellt. Die Engländer, bei denen der deutsche Gelehrte gebührend gefeiert worden und die gewohnt waren, alles Große und Schöne an Kunstschätzen in ihrem britischen Museum aufzuspeichern, die Griechen, denen Schliemann sich in vielen Stücken innerlich verwandt zeigt und aus deren Blute seine Gemahlin entsprossen, beide Völker hofften darauf, daß der Schatz ihnen zu teil werde. In der Einleitung zu seinem großen Werk „Ilios" hatte Schliemann über den gastlichsten

Slika 11. Heinrich Schliemann i njegova supruga Sofija postavljaju izložbu o Troji u Berlinu 1882. g. (https://www.smithsonianmag.com/smart-news/the-many-myths-of-the-man-who-discoveredand-nearly-destroyedtroy-180980102/).

svega nekoliko kilometara. Schliemannova poruka Fredericu Calvertu, koju je poslao zajedno s blagom, glasila je ovako: „I am sorry to inform you that I am closely watched and expect that the Turkish watchman is angry at me, I do not know for what reason, He will search my house tomorrow. I therefore take the liberty to deposit with you 6 baskets and a bag begging you will kindly lock them up and not allow by any means the Turks to touch them." (Treister 1995).

Donosimo rani provizorni Schliemannov popis blaga: šest zlatnih narukvica, dva zlatna pehara, bakrena vaza, zlatna boca, dvije zlatne šalice, skupina keramičkih pehara, šalica od elekrona, tj. mješavine zlata, srebra i bakra, šest srebrnih noževa, tri srebrne vaze s pokojim dodatkom bakra, 13 bakrenih glava kopalja, 14 bakrenih sjekira, sedam bakrenih bodeža te brojni komadi zlatnoga nakita uključujući naušnice i dijademu kojima se za fotografiranje okitila i sama Sofia Schliemann (Treister 1995).

Nakon privremenog skrivanja na farmi Schliemannovi su suradnici blago natovarili na tri Calvertova konja i po mraku ga odnijeli u luku sjeverno od Troje (Karanlik limani) te ga ukrcali na grčki brod Taxiarhis koji ga je onda

2 Njegova luksuzna rezidencija – nazvana *Iliou Melathron* – tada još nije bila sagrađena. Dovršena je 1879.g., a u njoj se danas nalazi Numizmatički muzej Atene (Easton 1984; Easton 1994: 221–226; Traill 2000).

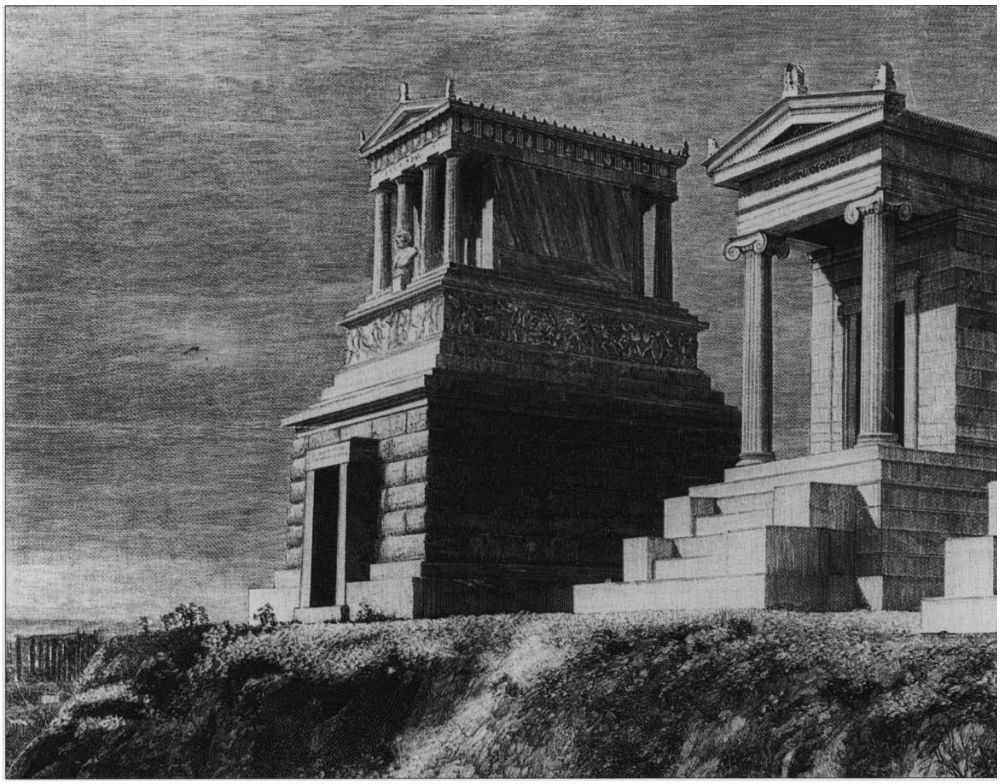

Slika 12. Schliemannov mauzolej u Ateni (lijevo) (Hänsel 2006: 40, fig. 11).

odveo na grčki otok Siros. Datum te plovidbe bio je 5. lipnja 1973. g., a ondje je blago, podmićivanjem zaobilazeći grčku carinu, prekrcano na brod za Atenu da bi na kraju našlo svoje privremeno sjedište u Grčkoj, u privremenoj Schliemannovoj kući u ulici Mouson.[2] Tada je Schliemann sastavio detaljan popis blaga: dvije zlatne posude, 9 srebrnih, jedna od elektrona, 6 srebrnih ingota, 6 zlatnih narukvica, jedna zlatna dijadema, zlatni ukrasi za kosu, zlatne naušnice, skoro 9.000 zlatnih perlica… te razni bakreni predmeti. U to su ga vrijeme neki optužili da je cijela zbirka sastavljena od falsifikata, no s današnjim znanjem o ostavama kasnog brončanog doba vidimo da se blago svojom tipologijom u potpunosti uklapa u anatolijski svijet polovice 3. tisućljeća pr. Kr. Sukladno dozvoli za istraživanje Troje polovicu otkrivenih nalaza Schliemann je morao predati turskoj vladi, dok bi samo polovica ostala njemu, no ni tu svoju polovicu nije smio iznijeti van turske države. Tako je 1874. g. turska vlada pokrenula parnicu protiv Schliemanna. Donesena je odluka da mu se blago zaplijeni, ali kad mu je policija banula na vrata kuće u Ateni vidjela je da je blago nestalo. Odlučeno je da Schliemann plati odštetu turskoj vladi, navodno u iznosu od 400 funti, a kasnije je cifra povišena na 2.000 funti. Sačuvane su razne verzije tih pregovora koje nam svjedoče o cjenkanjima i pokušajima utjerivanja (ne)pravde (Easton 1984: 149–161; Traill 1988; Easton 1994: 229–230). U svakom slučaju, zbog nepoštivanja ugovora Schliemann je izgubio dozvolu za daljnja iskopavanja u Troji. Nakon što je ovaj sudski slučaj riješen, Schliemann je blago pohranio u trezoru jedne banke u Ateni, a 1877. prenio ga je u London gdje je 20. prosinca iste godine blago izloženo u tadašnjem muzeju u South Kensingtonu (današnji Victoria & Albert Museum).

Slika 13. Flakturm, Zoološki vrt, Berlin, 1941. (https://pbs.twimg.com/media/DyYvECjXgAA2nGW.jpg:large).

Izloženo je 4.000 predmeta, a izložba je zatvorena 1880. godine (Easton 1994: 226–228; Urice 2007: 63; Greenfield 2007: 197).

U međuvremenu je Schliemann sastavio oporuku kojom trojansko blago nakon svoje smrti ostavlja Njemačkoj. Umro je 26. prosinca 1890. g., a Sofia Schliemann je dvije godine nakon muževe smrti svoju „privatnu" zbirku trojanskih artefakata donirala Nacionalnom arheološkom muzeju u Ateni gdje su i danas izloženi kao sastavni dio Prapovijesne zbirke Muzeja (Easton 1994: 232; Meyer 1993: 26; Moorehead 2016).

Sudbina Prijamova blaga

Nakon izložbe 31. prosinca 1880. g. blago je iz Londona odaslano u Berlin gdje je pohranjeno u trezor banke Reichbank. Od 1882. do 1885. g. izloženo je u muzeju Kunstgewerbemu, a zatim je preseljeno u novi Etnološki muzej, pa je 1921. g. vraćeno u Kunstgewerb (koji se u međuvremenu preselio u Berliner Schloss) (Easton 1994: 233; Meyer 1993: 26). Do Drugog svjetskog rata blago je ostalo u sastavu muzeja *Museum für Vor– und Frühgeschichte*. Tjedan dana prije njemačke invazije na Poljsku 1939. g. kustosi tog muzeja spakirali su najvrjednije eksponate u tri sanduka označena kraticama MVF 1–3. Sanduk MVF 1 sadržavao je zlato i srebro Prijamova blaga. Sastavljen je popis spakiranih predmeta te je original popisa pohranjen među muzejske dokumente, a indigo kopija stavljena je u sanduk. Sanduci su zatim spremljeni u trezor jedne banke, čekajući da bude sagrađen tzv. Flakturm u Zoološkom vrtu Berlina.

Slika 14. Puškinova galerija i izloženi komadi trojanskog blaga (https://pushkinmuseum.art/museum/buildings/main/floor1/3_troy/index.php?lang=en).

Slika 15. Blago na izložbi „Schliemanns Welten: Ein Mythos führt nach Troja“, koja se održala od 13. svibnja 2022. do 08. siječnja 2023. u Staatliche Museen u Berlinu (snimio David von Becker; https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/the-worlds-of-schliemann/).

To je bilo zdanje nalik utvrdi, visoko oko 45 m sa zidovima debljine oko 2,5 m i protuavionskim topovnjačama na krovu. U njemu se nalazilo sklonište u slučaju napada na Berlin iz zraka, ratna bolnica te depo najvrjednijih eksponata raznih berlinskih muzeja, uključujući i spomenuta tri sanduka. Sanduci su onamo stigli 1941. g. Te su utvrde bile sagrađene kao reakcija na napade na Berlin. To su zapravo bili visoki nadzemni bunkeri/utvrde s protuzrakoplovnim topovnjačama za zaštitu od britanskih bombardera. Hitler je naredio gradnju opisanih utvrda nakon prvog avionskog napada Britanaca 25. kolovoza 1940. g. Flakturm kraj Zoološkog vrta pripadao je prvoj seriji gradnje tih zdanja i upravo je on bio taj u koji se sklonilo trojansko blago te drugi najvrjedniji eksponati iz 14 berlinskih muzeja, uključujući bistu Nefertiti i dijelove pergamonskog oltara. Navodno je ovaj toranj bio visine zgrade od 23 katova, a uz to je imao i podzemne trezore. Na trećem katu zdanja bila je bolnica s 85 kreveta. Flakturm kraj Zoološkog vrta, bio je prvi sagrađen toranj tog tipa, a i najslavniji, jer je trebao štititi i neke vladine zgrade u blizini (Easton 1994: 233–234; Meyer 1993: 27–28; Moorehead 2016).

Slika 16. Ostaci Troje snimljeni na lokalitetu Hisarlik 2006. g. (snimio David Holt; https://www.laphamsquarterly.org/roundtable/digging_troy).

Adolf Hitler, a i Hermann Göring, tvrdili su da Berlin nikad neće biti napadnut iz zraka, no povijest je pokazala da nisu bili u pravu. Ne samo da je Berlin doživio strahovito bombardiranje nego i prodor kopnene vojske u sam grad. Po ulasku poljskih i ruskih trupa u Berlin 1945. g. u taj se toranj u Zoološkom vrtu sklonilo na stotine civila. Uvjeti su za njihovo preživljavanje bili teški, jer su prostorije bile prekrcane, vode je bilo malo i općenito nije bilo namijenjeno sklanjanju tolikog broja civila na duže vrijeme. 30. travnja 1945. g. sovjetske su trupe pokušale osvojiti toranj, ali u tom nisu uspjele. No nešto kasnije branitelji tornja kapitulirali su i sami ga predali Sovjetima. Po završetku rata i nakon pada Berlina sovjetski su osvajači blaga pohranjena u tornju počeli slati u Moskvu. Tijekom 1947. i 1948. g. britanska je vojska potpuno razorila toranj, za što im je navodno bilo potrebno 35 tona dinamita. Na njegovom je mjestu kasnije proširen kompleks zoološkog vrta (Easton 1994: 234; Moorehead 2016). Branitelji opisanoga tornja predali su se 1. svibnja 1945. g i tu se gubi trag sanducima s trojanskim blagom. U Berlinu je ostalo nešto trojanskog blaga koje je pri pakiranju sanduka smatrano manje vrijednim i taj je materijal danas izložen u Neues Museumu.

Manji dio blaga Schliemann je bio vratio u Tursku, u zamjenu za dozvolu za nastavak iskopavanja u jednom dijelu Troje. Kopao je ponovo 1878., 1879., 1882. i 1890. g. Vraćeni dio blaga izložen je u Arheološkom muzeju u Istanbulu, no oni najslavniji komadi i dalje su u Rusiji, izloženi u Puškinovoj galeriji u Moskvi. Dugo se vremena blago smatralo izgubljenim jer su Rusi za vrijeme tzv. hladnoga rata odbacivali bilo kakvu mogućnost da bi se blago nalazilo kod njih. Trebalo je pričekati neko novo doba. Yervgeni Sidorov, ruski ministar kulture, dao je ovu izjavu u novinama *Gazeta Literaturnaya*: „I have seen

Priam's Treasure... I have held these vessels in my own hands." (Gazeta Literaturnaya 25. 8. 1993; Easton 1994: 240). Bilo je to prvo službeno priznanje da je trojansko blago u Rusiji. Za javnost je blago u Puškinovoj galeriji prvi put izloženo 1995. g., a objavljen je i raskošni katalog s pedantnom analizom arheološkog materijala, citiran na početku ovoga poglavlja.

Gdje se onda sve nalazi Prijamovo blago i gdje je izloženo? Schliemann je otkopao ukupno 19 depoa blaga, a u Moskvi je završilo njih 13. Većina Prijamova blaga danas je u Puškinovom muzeju u Moskvi: zlatni i srebrni predmeti, ceremonijalne sjekire i drugi najdragocjeniji predmeti. Oko 400 predmeta čuva se u muzeju Ermitaž u Sankt Peterburgu: uglavnom brončani predmeti i šest srebrnih ingota. U Berlinu su ostale tri srebrne posude i manja količina brončanih posuda, oruđa i oružja (današnja Schliemannova zbirka u Neues Museumu). U Ateni je ostala donirana privatna zbirka Sofije Schliemann, a u Istanbulu su komadi blaga koje je policija konfiscirala od radnika koji su ih ukrali tijekom iskopavanja.

„Schliemannov efekt"

Osim društvenog i kulturnog utjecaja koji su Schliemannova otkrića ostavila u temeljima modernoga svijeta njihov je utjecaj vidljiv i u formiranju arheološke struke i percepcije arheologije u očima prosječnoga čovjeka. Otkriće homerskih Troje, ali i Mikene i drugih mikenskih lokaliteta zauvijek su arheologiju povezala s pustolovinom. Christiane Zintzen još je 1998. g. pokazala da su život i karijera Heinricha Schliemanna pogodni za prepoznavanje i analizu ovakvih pustolovnih arheoloških narativa (Zintzen 1998, preuzeto iz Holtorf 2007: 68). Kao što kaže Michael Wood: „He defined the search, fired the generations who came after him with his romantic faith in the truth of Homer's "Iliad"" (Wood 1998: 24). Zato ćemo i mi ovdje analizirati arheologiju Heinricha Schliemanna i njezin utjecaj na formiranje dominantnoga stereotipa arheologa u modernim medijima. Kao nitko prije, upravo je Schliemann i samom sebi i drugima personificirao prototip arhetipskog usamljenog junaka na dugom putovanju do senzacionalnih otkrića i slave, arheološkog Cervantesa koji se bori s akademskom nevjericom svojih suvremenika da Troja postoji. Gotovo da možemo govoriti o tzv. Schliemannovom efektu koji je njegova naracija otkrića ostavila u nasljeđe drugim istraživačima, a koju su vrlo brzo prigrlili i mediji koji su izvještavali o tim događajima (Membury 2002: 18; Holtorf 2007: 68). Otkrića su grandiozna, spektakularna i jedan od razloga zašto vas i danas, ako ste arheolog, usputni prolaznici pored lokaliteta koji trenutno istražujete propitkuju: jeste li našli blago?

Heinrich Scliemann bio je majstor režiranja vlastite arheološke predstave. Kako je uočio Wood: „Schliemann has sold us all his fairy tale" (*In Search of the Trojan War, Episode 1*, 10.05-10.8). Njegova je arheološka karijera dobro osmišljena publicistička kreacija, kao i njegova vlastita životna priča. Životni mu put tako uključuje službu i obuku kod bogatog poslovnog čovjeka, samouko svladavanje grčkog i latinskog jezika, nevjerojatno bogaćenje u Rusiji, sredovječnu opsesiju otkrivanjem Homerove Troje, osnutak filhelenske bračne za-

Slika 17. Naslovnica knjige o Heinrichu Schliemnnu Laure Amy Schlitz iz 2006. g., ilustracija Roberta Byrda (https://www.amazon.com/Hero-Schliemann-Dreamer-Who-Troy/dp/0763622834).

jednice s drugom suprugom Sofijom i djecom Andromahom i Agamemnonom itd. Schliemann je živio sto života i za života se pretvorio u arheološku legendu, utjelovivši istovremeno i pustolova, i arheologa, i pionira, i poduzetnika. Njegova su istraživanja arheologiju u očima javnosti trajno spojila sa spektaklom (Fagan 2003: 64-66; Maurer 2009: 303).

Arheologija je postala sinonim za podvig – za potragu koja uključuje putovanja na (gotovo uvijek) egzotične i opasne lokacije, u zabačenim ili egzotičnim krajevima svijeta; koja uključuje i jednostavan način života i neudobne uvjete rada na otvorenom, pod raznovrsnim atmosferskim prilikama; zatim i neočekivane testove i opasnosti nakon kojih uvijek slijede spektakularna otkrića nevjerojatnih blaga te, na kraju avanture, uspješan povratak kući pobjedonosnoga junaka. Kad promotrimo ove nabrojane etape jednog arheološkog puta, brzo uviđamo kako su sve to sastavnice svake pustolovne priče i/ili romana ikad napisanog (Zarmati 1995; Holtorf 2007: 64). Zato nam i naslovnica Schliemannove biografije, koju je 2006. g. objavila Laura Amy Schlitz s ilustracijom Roberta Byrda, donosi lik Schliemanna kao sredovječnog postari-

jeg gospodina, profesora odjevenog u fino trodijelno odijelo s leptir mašnom svezanom oko vrata, kako pobjedonosno stoji na zidinama pored Troje, s lopatom u jednoj, gomilom zlata i nakita u drugoj ruci, dok ga supruga Sofija ponosno promatra iz drugog plana, a u pozadini se nazire Troja i trojanski konj pred njezinim vratima.

Helena Tomas: osobno o Marini Milićević Bradač

Profesoricu Marinu Milićević Bradač upoznala sam kao studentica prve godine dvopredmetnog studija arheologije i grčkog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na mojoj prvoj godini (1990/1991) profesorica je predavala kolegij o brončanodobnoj Kreti ne znajući da je time odredila moju znanstvenu orijentaciju i akademsku karijeru. Njezina predavanja srijedom poslijepodne bila su mi toliko zanimljiva i privlačna da sam uvijek žurila u predavaonicu kako bih zauzela mjesto u prvom redu. Nisam stizala zapisati sve bogatstvo podataka koje je iznosila, pa sam na predavanja počela nositi diktafon. Skrivala sam ga ispod torbe ili jakne iz bojazni da bi mi profesorica to mogla zamjeriti. No ona je nekako prozrela moj pothvat i nije ga osuđivala, nego je tijekom izlaganja čak stajala blizu diktafona da bi snimke bile kvalitetnije i razgovjetnije. Poslije bi mi trebalo i nekoliko dana da transkribiram snimke za potrebe budućega ispita. Jesam li bila štreberica? Jesam. Čak sam u nekoliko navrata profesoricu zamolila da mi posudi neke grčke tekstove za moju drugu studijsku grupu, što je ona uvijek rado činila.

Došao je ispit u obliku tristo pitanja, što je zorno opisano u prilogu Božidara Domagoja Burića u ovome zborniku. Imala sam veliku tremu, no sam je ispit – a tada su ispiti bili usmeni – prošao vrlo ugodno jer ga je profesorica pretvorila u inspirativan razgovor. Po završetku ispita u tramvaju sam razmišljala ovako: ako mi se ikad dogodi ta sreća da mi se ponudi mjesto asistenta na fakultetu, voljela bih da bude vezano za klasičnu arheologiju i da mi ga ponudi upravo profesorica Milićević. Ta mi se sreća nekim čudom i dogodila. Već sam istaknula da je profesorica svojim predavanjima o Kreti odredila moju znanstvenu budućnost. Naime na jednom je predavanju govorila o mikenskom pismu linear B kojem je prethodilo još nedešifrirano pismo linear A. Podatak mi je bio previše intrigantan da bih ga smetnula s uma. Za temu diplomskog rada odabrala sam upravo pismo linear A, a mentorica mi je bila profesorica Milićević Bradač . Igrom slučaja imala sam priliku da 1996. g. provedem mjesec dana na Sveučilištu u Oxfordu gdje sam u bogatim bibliotekama s velikim žarom napisala diplomski rad i obranila ga 1997. g. Tijekom boravka u Oxfordu tema me je posve zaokupila, a kad sam saznala da je Oxford vodeće europsko sveučilište za proučavanje lineara A i B te da imaju izvrstan doktorski studij, u glavi su mi se počele rojiti nove zamisli. Povjerila sam ih profesorici i ona je zdušno podržala moju namjeru da se prijavim na doktorski studij u Oxfordu te mi napisala potrebne preporuke. Obavijest o tome da sam primljena na doktorat (na temu prijelaza s pisma linear A na pismo linear B) dobila sam u proljeće 1997. Bio je to jedan od najuzbudljivijih dana u mojem životu. Pohrlila sam o tome obavijestiti profesoricu Milićević

koja me dočekala s rečenicom da mora nešto ozbiljno raspraviti sa mnom. Već sam iz njezinih dviju uvodnih rečenica razabrala da bi se moglo dogoditi ono čudo o kojem sam razmišljala u tramvaju nakon položenog ispita iz klasične arheologije. I uistinu: pozvala me je da joj budem asistentica na katedri (u početku u okviru projekta profesora Petra Selema). Bila sam toliko uzbuđena da sam skoro pala sa stolice. Nisam mogla vjerovati da se to čudo događa. Zahvalila sam profesorici rekavši da sam iznimno počašćena njezinom ponudom i priznala joj da sam primljena na doktorat u Oxfordu gdje bih se nastavila baviti temom prema kojoj sam razvila veliku strast. Bojala sam se da ću je time uvrijediti, no njezina je reakcija bila velikodušna i plemenita. Rekla mi je da odem u Oxford, da doktoriram na temu egejske arheologije i da će mi preporukama pomoći da dobijem sve potrebne stipendije. Budući da se u to vrijeme egejska arheologija nije izvodila kao zaseban kolegij na Odsjeku za arheologiju u Zagrebu, istaknula je da bih nakon doktorata mogla osmisliti kolegije iz tog područja i uvesti ih u nastavu na našem odsjeku. Tako se i odigralo. Doktorirala sam 2004. g., vratila se u Zagreb i počela izvoditi sljedeće relevantne kolegije: *Osnove egejske arheologije* i *Mikensku epigrafiju* na preddiplomskom studiju te *Egejsku arheologiju* i *Mikensko društvo kroz linear B* na diplomskom studiju. Kao predstojnica Katedre za klasičnu arheologiju profesorica Milićević Bradač velikodušno mi je dopuštala odlaske na međunarodne simpozije i usavršavanja u inozemstvu. Time mi je omogućila stjecanje uvjeta za napredovanje u zvanje docentice, potom izvanredne profesorice i naposljetku redovite profesorice u trajnom izboru.

Njezin odlazak u mirovinu ostavio je osjetnu prazninu na Katedri i Odsjeku. Naslijedivši je na mjestu predstojnice Katedre za klasičnu arheologiju, uvidjela sam da je presudno utjecala na moj znanstveni i akademski razvitak. Naša zajednička strast prema svijetu prapovijesne Krete očita je i u temi njezina doktorata u kojem se nadovezuje na nasljeđa minojske Krete (Hoti 1993) te u jednom od najcitiranijih članaka na temu konsekrativnih rogova (Milićević Bradač 2005). Profesorica je uvijek bila velika inspiracija svojim studentima. Meni je bila i mnogo više od toga. Svojim znanjem i motivirajućim pristupom usmjerila je i oblikovala moj znanstveni put. Stoga je smatram svojom akademskom majkom. Rado se sjetim brojnih zajedničkih putovanja i stručnih ekskurzija na kojima smo se družile i razgovarale u manje formalnim okolnostima. Posebnu uspomenu vežem za ljeto 2003. g. kad sam s profesorom Andrewom Wilsonom s Oxforda, koji također ima prilog u ovom zborniku, u arheološkim istraživanjima na forumu u Rimu kamo smo profesoricu Milićević pozvali u posjet. Mnoge smo sate provele sjedeći uz rub sonde u kojoj sam kopala s nekolicinom studenata. Jednom prilikom profesorica mi je rekla: „Helena, vrijeme je da me prestanete oslovljavati s profesorice. Od danas me slobodno zovite Marina."

Draga Marina, hvala Vam za sve što ste učinili za mene u skoro tri desetljeća našega poznanstva.

LITERATURA

Antonova 1996
I. Antonova, "Introduction", in: V. Tolstikov & M. Treister (eds.), *The Gold of Troy. Searching for Homer's Fabled City*, London: Thames and Hudson, 1976.

Bass 1986
George F. Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign", *American Journal of Archaeology 90 (3)*, Boston, 1986, 269–296.

Blegen *et al.* 1950
C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson & J. Sperling, *Troy. General Introduction. The First and Second Settlements*, Princeton: University Press (for University of Cincinnati), 1950.

Brian 2013
R. C. Brian, *The Archaeology of Greek and Roman Troy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Brown 2017
J. Brown, *Homeric Sites around Troy*, Canberra: Parrot Press, 2017.

Calder & Traill 1986
W. M. Calder III & D. A. Traill, *Myth, Scandal and History. The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary*, Detroit: Wayne University Press, 1986.

Cemal 1988
P. Cemal, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", *American Journal of Archaeology 92 (1)*, Boston, 1988, 1–37.

Cemal 1998
P. Cemal, "The Uluburun Shipwreck: An Overview", *The International Journal of Nautical Archaeology. 27 (3)*, Oxford, 1998, 188–224.

Covey 1987
C. Covey, *Homeric Troy and the Sea Peoples*, Lakemont, Georgia: Copple house Books Inc., 1987.

Easton 1984
D. F. Easton, "Priam's Treasure", *Anatolian Studies 34*, Cambridge, 1984, 141–169.

Easton 1994
D. F. Easton, "Priam's Gold: The Full Story", *Anatolian Studies 44*, Cambridge, 1994, 221–243.

Easton 1995
D. F. Easton, "The Troy treasures in Russia", *Antiquity 69*, Cambridge, 1995, 11–14.

Easton *et al.* 2002
D. F. Easton, J. D. Hawkins, A. G. Sherratt & E. S. Sherratt, "Troy in Recent Perspective", *Anatolian Studies 52*, Cambridge, 2002, 75–109.

Fagan 2003
B. Fagan, *Archaeologists: Explorers of the Human Past*, New York: Oxford University Press, 2003.

Greenfield 2007
J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Hänsel 2006
A. Hänsel, Troja, *Sen Henryka Schliemanna: Katalog wystawy ze zbiorów Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie / Troja, Heinrich Schliemanns Traum: Katalog der Ausstellung aus den Sammlungen des Museums für Vor- und Frühgeschichte in Berlin*, Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 2006.

Holtorf 2007
C. Holtorf, *Archaeology Is a Brand!: The Meaning of Archaeology in Contemporary Popular Culture*, Oxford: Archaeopress, 2007.

Jablonka 2012
P. Jablonka, "Troy", in: E. Cline (ed.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 849–861.

Kelder 2017
J. Kelder, "Well-walled Wilusa. Troy during the Late Bronze Age", *Ancient History 44*, Netherland, 2017, 28–35.

Korfmann 1998
M. Korfmann, "Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII", *The Classical World, Vol. 91, No. 5*, Baltimore, 1998, 369–385.

Maurer 2009
K. Mauerer, "Archeology as Spectacle: Heinrich Schliemann's Media of Excavation", *German Studies Review , Vol. 32, No. 2*, Baltimore, 2009, 303–317.

Membury 2002
S. Membury, "The Celluloid Archaeologist – an X-rated exposé", in: M. Russell (ed.), *Digging Holes in Popular Culture. Archaeology and Science Fiction*, Oxford and Oakville: Oxbow/The David Brown Book Company, 2002, 8–18.

Meyer 1993
Karl E. Meyer, "The Hunt for Priam's Treasure", *Archaeology, Vol. 46, No. 6,* Boston, 1993, 26–32.

Moorhead 2016
C. Moorehead, *Priam's Gold: Schliemann and the Lost Treasures of Troy,* I. B. Tauris: New edition, 2016.

Mountjoy 2017
P. Mountjoy, *Troy VI Middle, VI Late and VII. The Mycenean Pottery. Studia Troica Monographien, Vol. 9*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2017.

Palaima 2012
Th. Palaima, "Songs of the 'Hard Traveler' from Odysseus to the Never-Ending Tourist," *Modern Greek Studies Yearbook 26–27* (2010/2011) [2012], 189–207. http://blogs.utexas.edu/pasp/songs-of-hard-travelers-from-homer-to-bob-dylan-and-dionysis-savvopoulos/

Pavlović & Tomas 2024
A. Pavlović & H. Tomas, *Otkrića homerskih gradova*, Zagreb: Latina et Graeca, 2024.

Poole & Poole 1966
L. Poole & G. Poole, *One Passion, Two Loves: Schliemanns of Troy*, New York: Random House, 1966.

Sandars 1978
N. K. Sanders, *The Sea Peoples*, London: Thames and Hudson, 1978.

Schliemann 1884
H. Schliemann, *Troja: results of the latest researches and discoveries on the site of Homer's Troy and in the heroic tumuli and other sites, made in the year 1882: and a narrative of a journey in the Troad in 1881*, London: John Murray. (Reprinted Chicheley: Paul P. B. Minet, 1972. v. dolje pod Scliemann 1972.).

Schliemann 1972
H. Schliemann, *Troja: results of the latest researches and discoveries on the site of Homer's Troy and in the heroic tumuli and other sites, made in the year 1882: and a narrative of a journey in the Troad in 1881*, Chicheley: Paul P. B. Minet, 1972.

Škiljan *et al.* 1985.
D. Škiljan, Z. Šešelj, M. Milićević, M. Kozličić, D. Salopek, B. Kuntić-Makvić & D. Novaković, *Troja i kako je steći. A gdje je onda Troja?*, Zagreb: Latina et Graeca, 1985.

Tolstikov & Treister 1996
Vladimir P. Tolstikov & Michail Yu Treister, *The Gold of Troy: Searching for Homer's fabled city*, New York: Ministry of Culture of the Russian Federation, A.S. Pushkin State Museum of Fine Arts, in association with H. N. Abrams, 1996.

Traill 1988
D. A. Traill, "How Schliemann Smuggled "Priam's Treasure" from the Troad to Athens", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens Vol. 57, No. 3 (Jul. - Sep., 1988)*, Athens, 1988, 273–277.

Traill 1995
D. A. Traill, *Schliemann of Troy. Treasure and Deceit*, London: St. Martin's Griffin, 1995.

Traill 1999
D. A. Traill, "Insistent questions. A simple test could resolve the matter", *Archaeology, July/August 1999*, Boston, 1999, 55–56.

Traill 2000
D. A. Traill, "'Priam's Treasure': Clearly a Composite", *Anatolian Studies 50*, Cambridge, 2000, 17–35.

Treister 1995
M. Treister, "First Report on Priam's Treasure", *Archaeology, Vol. 48, No. 5 (September/October 1995)*, Boston, 1995, 64–66.

Turner 1990
D. Turner, "Heinrich Schliemann: the man behind the masks", *Archaeology, Vol. 43, No. 6*, Boston, 1990, 36–42.

Urice 2007
S. K. Urice (ed), *Law, Ethics and the Visual Arts*, Kluwer Law International, 2007.

Wood 1998
M. Wood, *In Search of the Trojan War. Updated edition*, University of California Press, 1998.

Zangger 1992
E. Zangger, *The Flood from Heaven: Deciphering the Atlantis Legend*, New York: William Morrow & Co., 1992.

Zarmati 1995
L. Zarmati, "Popular archaeology and the archaeologist as hero", in: J. Balme & W. Beck (eds), *Gendered Archaeology. The Second Australian Women in Archaeology Conference*, Canberra: ANH Publications, 1995, 43–47.

Zintzen 1998
C. Zintzen, *Von Pompeji nach Troja: Archäologie, Literatur und Öffentlichkeit im 19. Jahrhundert*, Wien: WUV Universitätsverlag, 1998.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.43

Asja Tonc
Institut za arheologiju
Jurjevska 15, HR–10000 Zagreb
asja.tonc@iarh.hr

Slavica Filipović
Arheološki muzej Osijek
Trg Sv. Trojstva 2, HR–31000 Osijek
slavica.filipovic@amo.hr

TOILETRY AND OTHER ITEMS FOR PERSONAL USE FROM OSIJEK (MURSA) – BARRACKS SITE

Rescue archaeological excavations conducted on the position of the Faculty of Education (Učiteljski fakultet) in the former Barracks (Vojarna) area in the Lower town of Osijek offered a unique opportunity to research large areas of the ancient town hidden underneath modern and contemporary structures. The excavated area yielded numerous structures and finds from the Late Iron Age and Antiquity, the latter dating mostly to the 1st and first half of the 2nd century AD, with especially rich material of the Flavian era. Among numerous finds of various pottery categories and various metal objects are bronze implements that reflect personal hygiene or a possible medical use.

Keywords: Mursa, Antiquity, toiletry, medical instruments, tweezers, ear scoops, grooming.

Introduction

Rescue archaeological excavations conducted in the former Barracks (Vojarna) area in the Lower town of Osijek offered a unique opportunity to research large areas of the ancient town hidden underneath Modern and contemporary structures. The area of 2.700 m^2 excavated on the position of the Faculty of Education (Učiteljski fakultet) yielded numerous structures and finds from the Late Iron Age and Antiquity, with particularly striking finds of weaponry, horse gear and animal bones that are interpreted as traces of cult activities, more precisely the existence of a Late La Tène sanctuary (Dizdar & Filipović 2020). Roman finds date mostly to the 1st and first half of the 2nd century AD, with especially rich material of the Flavian era. Studies of selected pottery categories (terra sigillata, thin-walled wares and amphorae) conducted so far revealed a special flourishing around the Flavian era with strong connections with northern Italian production centres (Filipović & Crnković 2014; Crnković & Filipović 2016; Crnković 2017; Tonc & Filipović 2020). The possibility of the presence of Roman legionary units in this pre-colonial phase has also been suggested (Filipović 2010). Finds of Roman military equipment dated to the late 1st and 2nd century AD support this hypothesis, although the nature of the military presence remains unclear (Tonc *et al.* 2021). As a small contribution to our knowledge of everyday life in ancient Mursa in this, to be considered as pre-colonial phase, a selection of metal finds will be presented as a small note dedicated to Marina Milićević Bradač as a colleague and professor.

Toiletry and similar items from the site of Osijek – Barracks, Faculty of Education

Cosmetic utensils and medical instruments are curious objects that can offer us a glimps into everyday life. Even today, toiletry sets and associated make-up, lotions, parfumes etc. are considered as a private, intimate sphere. Strictly medical instruments, on the other hand, tend to be used by professionals, although certain basic items may still be part of one's medical cabinet. Categories sometimes mix and a particular item that could have been used for personal grooming can be regarded as a medical instrument according to context and associated finds. Although several types of instruments, such as scalpels, forceps or *specula*, are restricted to medical care for surgical and other treatments (see Künzl 1983; Jackson 1986), various instruments are multifunctional objects (see table in Gostenčnik 2013: 96). The latter can be distinguished among the bronze finds from the Barracks – Faculty of Education site, while strictly medical instruments have not been identified among the finds. Bronze objects that can be classified as toiletry will be presented here according to their type and function, defined using selected studies that widely discussed such items, with regard to analogies from other areas of southern Pannonia when available.

1. Ear scoops

Ear scoops (or ear spoons; Latin *auriscalpium*) are a rather common find in Roman assemblages and were a multifunctional item. They were used for cleaning the ear or as cuticle pushers, or for taking out essences from recipients before mixing or grinding them. Depending on the context, they can be also listed as medical instruments, for treating wounds etc. (Gregl 1982: 179–180; Riha 1986: 56; Latinović *et al*. 2017: 170).

Two examples represent the variant with undecorated neck (cat. nos. 1–2). This is the simplest and thus most common form that maintained its shape from the 1st to 4th century AD, serving both as toiletry and medical instruments (Riha 1986: variant E, 58, 60–63; Müller-Dürr 2015: 248–249). Several examples have been found in the Kupa riverbed in Sisak (Gregl 1982: Pl. 1: 3; Pl. 2: 2, 4; Pl. 3: 2–6; Latinović *et al*. 2017: 171, Fig. 89).

The other two pieces (cat. nos. 3–4) belong to the variant with simple decorated neck (Riha 1986: variant A, 58–59). Both have a twisted part of the handle, with undecorated section between the spoon-shaped upper part and the decoration. This decoration corresponds to variant A 2 according to M. Müller-Dürr (2015: 248). Similar examples come from Sisak (Gregl 1982: Pl. 1: 4, 6, 7; Latinović *et al*. 2017: 133, 173, Figs. 67, 91: 1–3).

2. Tweezers

The shape of tweezers changed little from ancient Roman times up to the present, as has their function of removing hairs, splinters or their use in medical treatments.

One pair (cat. no. 5) has equal width from the loop to the tip of the arms (blades) with straight, slightly inwards turned tips. It is a simple form made by a single, folded piece of bronze band. This shape corresponds to tweezers of variant G according to E. Riha, used throughout Antiquity primarily for personal grooming, but also for medical purposes (Riha 1986: 34, 36–37).

Another pair (cat. no. 6) has arms closely set next to each other beneath the loop, originally probably expanding after a knee-like transition like examples from Sisak (Gregl 1982: Pl. 7: 8, 10). Since there is no decoration the piece should also be regarded as an example of Riha's variant G.

3. Miscellaneous

A needle-like bronze item with thickened, spindle-shaped head and very thin middle section of the grip (cat. no. 7) could belong to a spatula probe (*Löffelsonde*). Such spindle-shaped tips are described as olivary (*Olivekernende*). They can sometimes break before the spatula and frequently bend on the thinnest part of the neck (see Riha 1986: 72, Pl. 49; also similar examples shown in Müller-Dürr 2015: Fig. 6: BW 14; Fig. 14: KÖ 12; Fig. 19: RO 11, RO 12; Fig. 23: RW 49, RW 52; Fig. 30 adn 40: WA 23). Similarly to the previoulsy mentioned instruments, spatula probes had a number of uses in medicine and cosmetics. The olivary terminals in particular were used in cosmetics for mixing, applying on the face or removing make-up; in medicine, for probing wounds, applying ointments or medicine, cauterizing, or wrapped in wool for treating teeth or nostrils (Riha 1986: 64; Jackson 1986: 158; Hibbs 1991: 117). Different variants of spatula probes with olivary terminals have been found in Sisak (Gregl 1982: Pl. 4: 2, 4, 5, 7; Pl. 5: 1–3, 5–7; Latinović *et al*. 2017: 97, 97, 99, Figs. 40, 46, 47). Perhaps less likely but nevertheless to be mentioned, the piece from Osijek could also be part a simpler, rather long probe used in cauterization, similarly to the double-headed probes from Sisak (Gregl 1982: 182, Pl. 8: 6; Latinović *et al*. 2017: 123, 170, Fig. 63, 92), Asia Minor (Künzl 1983: Fig. 16: 36) or Italy (Jackson 1986: 128, 157, Fig. 4: 27; Bliquez 1994: 161–162, cat. nos. 209–213). In that case, the fragment would actually represent just one half of the entire probe.

A possible other spatula probe would be a fragmented piece with spoon-like spatula, partially preserved (cat. no. 8). Usually spatula probes have a round or polygonal cross-section of the grip, while this piece has a flat, rectangular cross-section. Also, the grip is usually separated from the spatula by moulded thickenings which are not seen on the Mursa example, hence little evidence for defining the piece as a spatula probe. A somewhat similar implement with no decoration and rectangular cross-section of the grip is listed among the medical instruments of Porolissum, however the spatula is flat and not spoon-shaped (Varga 2015: Pl. V: 5). The identification of the item as a spatula is therefore insecure.

A particulary interesting piece is a rather small item with suspension loop and pointed tip (cat. no. 9). It could be defined as a toothpick or single pick. Toothpicks (*Zahnstocher*) could have been made from organic materials be-

fore being produced in metal, lasting to Medieval times when more elaborate shapes appear (Martin 1976; Riha 1986: 28). Such objects were paired with tweezers and/or ear probes and nail cleaners, in toiletry sets (necessaires) for personal hygiene (Riha 1986: 28; Miron 1989: 58 (type E sets with more than three elements), Figs. 6–7, 10, 14; Eckardt, Crummy 2008: 161; Müller-Dürr 2015: 241–242). In general it seems that single picks are not often found in Roman toiletry sets. A silver piece from the musem in Mannheim is a bit longer, with 4.5 cm (Müller-Dürr 2015: 325, Fig. 34: MM 10). Also made of silver and comparable in size to the Mannheim example is the one from Augst, decorated with a stylized animal head (Riha 1986: 28, Pl. 9: 79). Bronze examples from Roman Britain can be decorated with transversal grooves/incisions or have a moulded neck (Eckardt & Crummy 2008: 161, Fig. 104).

Finally, as part of toiletry implements two fragments of a polished bronze object should be mentioned (cat. no. 10). Given the highly polished surface they can be attributed to a mirror, most probably of rectangular form. The damages of the surface and fragmented state do not allow a more precise reconstruction. No traces of decoration are visible on the edges. Small rectangular mirrors without handle are classified as type A according to E. Lloyd-Morgan. They were produced from the 1st century AD with increase of production after the reign of Claudius, and widely distributed, including in Pannonia, with listed examples from Siscia (Lloyd-Morgan 1977: 185–190; Treister 1994: 417). It seems that rectangular mirrors appear in the Hungarian part of Pannonia mainly until the end of the 2nd century AD (Bózsa 2017: 425). Although fragmented, it seems that the Mursa example could fall into the category of small mirrors under 10.5 cm of lenght that typically appear in northern Italy and in the basins of the Sava river and lower Rhine (Treister 1994: 417).

Some remarks on toiletry and medical instruments from Mursa

Different toiletry or medical implements from ancient Mursa have been previously published. Among the bronze finds from Pristanište position in Osijek Lower town area M. Bulat listed tweezers with length of 13.4 cm, made of folded narrow bronze sheet (Bulat 1977: 45, nr. 4); a spatula probe (*Spatelsonde*) with spear-shaped tip, broken (Bulat 1977: 45, nr. 7, T. XIX: 8) that seems to correspond to Riha variant A (Riha 1986: 73, Pl. 50); a round spoon with just a small part of grip preserved (Bulat 1977, 45, nr. 10, T. XIX: 9), of the type used for measuring, heating or administring medications (Jackson 1996: 158; Hibbs 1991: 120). Interestingly, judging by the published finds from necropolises in ancient Mursa, it seems that cosmetic or medical utensils were not part of the standard burial assemblage. Mirrors and mirror handles have been documented and fragmented bronze and iron spoons and a comb (Göricke-Lukić 2000: 60–63; 2011: 118–119), with another possible bronze instrument found in a 2nd-century grave (Göricke-Lukić 2000: 62 (nr. 8), Pl. XVI: 4; 2011: 209, without illustration).

As mentioned, the Roman finds from the site of Barrack – Faculty of Education mostly belong to the 1st and first half of the 2nd century AD. Considering

that simple forms such as ear spoons or tweezers generally appear throughout Antiquity, their typology does not offer more precise chronological assessments. Some stratigraphic units yielded however other datable finds, especially thin-walled pottery that is more susceptible to changes and thus better for more precise dating. However, several layers at the Faculty of Education site encompassed rather large surfaces and show mixed material, so cannot be regarded as fully closed contexts. Some units can be nevertheless mentioned. The mirror fragments come from a large pit SU 132 that yielded Dressel 6B amphorae, thin-walled pottery of northern Italian, probably also of Pannonian production and a rather rare piece of so-called egg-shell pottery ascribed to Hispanic (Baetican) production, as well as terra sigillata forms, plate Consp. 39.1.1. (a typical form of the Flavian period and one of the most frequent terra sigillata forms on site) and Consp. 43 all allowing a dating from Claudius up to the Flavian era (Conspectus 2002: 120; Crnković & Filipović 2016: 550; Crnković 2017: 53–63, 72–74, 185, 242, T. 8: 2 (Hispanic production); Tonc & Filipović 2020: 277). One ear scoop comes from the well SU 428, that also included thin-walled pottery of northern Italian production dated to the second half of the 1st century AD (Crnković 2017: 60–63). Ear scoops and the possible fragment of a spatula probe were found in another well, SU 465, together with Northern Italian pottery produced in the second half of the 1st and beginning of 2nd c. AD (Crnković 2017: 53–59, 63–64) and Pannonian thin-walled pottery whose production extended into the 2nd century AD (Crnković 2017: 89–94).

Conclusively, the associated finds from stratigraphic units that contained the listed bronze implements allow us to date them into the second half of the 1st century or beginning of the 2nd century AD. As discussed on another occasion, namely when analysing olive oil amphorae or military equipment from the same site, this is an interesting period for studying the pre-colonial phase of the Roman settlement (Tonc & Filipović 2020, Tonc *et al*. 2021). Moreover, stamped olive oil amphorae could indicate the existence of individuals of higher status from the civilian and/or military population (Tonc & Filipović 2020: 282). Imports of northern Italian wares (Crnković 2017 with details on provenance for various fabrics) further support an influx of items of high quality intended for a lively market that served the needs of both newcomers of (presumably) Italian origin and members of the autochthonous community that embraced the new customs. Alhtough of course personal grooming should not be seen as a strictly Roman habit, given that cosmetic sets appear already in Prehistory (see Miron 1989; Eckardt & Crummy 2008: 17–24), the use of typically Roman implements indicates that among the newly adopted habits we should also include the preparation and use of cosmetics, such as oils, perfumes or essences for hair and skin. Of course, a possible medical use of specific objects should also be considered. As mentioned, no items usually considered as strictly medical instruments have been recovered, so given there is no real evidence for medical sets at the site the presented utensils could be regarded indeed as personal, possibly multifunctional objects. The mirror is certainly an item associated only to grooming, and more precisely to female grooming (Eckardt & Crummy 2008: 30). They seem to appear in

the Hungarian part of Pannonia around the Flavian era (Bósza 2017: 425), so roughly contemporary to the finds from the site of Faculty of Education in the Osijek Barracks area.

Conclusion

As a small but nevertheless interesting group of items that reflect ancient everyday practices, the presented toiletry (and/or medical) implements from the Barracks – Faculty of Education site in Osijek fall into a category that is somewhat poorly represented in the bibliography of southern Pannonia. There is for example not much evidence for the existence of toiletry sets that the single pick could have belonged to. It seems that more emphasis has been put on medicine, although in fact there are only few publications dealing with medical instruments in more detail, partially inspired by the capital work on Roman medicine by E. Künzl (Künzl 1983; Gregl 1982; 1984; Latinović *et al*. 2017[1]). A more elaborate analysis of body care and cosmetics in southern Pannonia, which of course is not the intention of this work, should also include other finds not mentioned here, such as combs, razors or stone palettes. Furthermore, wooden boxes for holding toiletries and other personal items, such as the one whose elements were found in Mursa (Göricke-Lukić 2011: 118–120, Fig. 14), could also be regarded as belonging to the intimate sphere. It should be noted that toiletry implements are not exclusively linked to the female domain and together with medical implements, toiletry appears not only in domestic, household contexts but also in Roman forts (Gui 2011 for Dacia). In this context, the presence of toiletry does not undermine the proposed military presence on the Faculy of Education position (Tonc *et al*. 2021). Although we cannot ascertain to whom the listed implements belonged, both sexes are an option, as well as civilian or military contexts. Whatever the case, at a certain point of the 1st century AD, Roman toiletry and medical instruments became part of the everyday life of the inhabitants of the ancient settlement known as Mursa.

1 For the province of Dalmatia, see for ex. Ivčević 1998 with cited bibliography; also Busuladžić 2015.

Catalogue

1. PPN[2] 6, SU 20, quad. D 8, el. 90.09; 01.10.2008; Inv. AMO 230699 (Table 1, 1)
Ear probe. Handle with round cross-section and pointed tip with oval recipient.
Copper alloy
Length: 8,3 cm; thickness: 0,2 cm; diameter of recipient: 0,5 cm.

2. PPN 356, SU 428, quad. N 7, el. 88.48; 27.05.2009; Inv. AMO 230724 (Table 1, 2)
Ear probe. Handle with round cross-section and rounded oval recipient – spoon.
Copper alloy
Length: 9,5 cm; spoon recipient: 0,4 cm; handle thickness: 0,2 cm.

3. PPN 564, SU 465, quad. 0 6, el. 87.90; 07.07.2009; Inv. AMO 230728 (Table 1, 3)
Ear probe. Handle with twisted body and rounded oval recipient – spoon.
Copper alloy
Length: 12 cm; thickness: 0,3 cm; recipient dimensions: 0,4 x 0,3 cm.

4. PPN 331, SU 465, quad. O 5, el. 89.4; 18.05.2009; Inv. AMO 230732 (Table 1, 4)
Fragment of a ear probe. Handle of rectangular cross-section and twisted body, with oval rounded recipient – spoon.
Copper alloy
Preserved length: 3,3 cm; thickness: 0,2 cm; recipient dimensions: 0,5 x 0,4 cm.

5. PPN 48, SU 122, quad. C 4, el. 89.66; 14.10.2008; Inv. AMO 230751 (Table 1, 5)
Tweezers. Straight arms, of even width, slightly inverted tips.
Copper alloy
Length: 7,4 cm; width: 0,7 cm; thickness: 0,1 cm; loop width: 0,5 cm.

6. PPN 74, SU 152, quad. K 10, el. 89.92; 22.10.2008; Inv. AMO 230703 (Table 1, 6)
Tweezers. Round loop and two arms of flat cross-section, bent.
Copper alloy
Preserved length of arms: around 4 cm; width: 0,3 cm; thickness: 0,1 cm; head diameter: 1,2 cm; loop diameter: 0,7 cm.

7. PPN 508, SU 465, quad. 0 6, el. 88.80; 18.06.2009; Inv. AMO 230727 (Table 1, 7)

---

2 PPN- find number (posebni nalaz); SU – stratigraphic unit; quad. – quadrant on the excavation plan; el. – elevation (above sea level); date; Inv. - inventory number.

Bronze object, needle-like with spindle-shaped head. Round cross-section, very thin in the middle section.
Copper alloy
Length: around 8,5 cm; thickness: 0,2-0,3 cm, in the middle section: 0,1 cm.

8. PPN 73, SU 130, quad. E 8, el. 90.26; 22.10.2008; Inv. AMO 230694 (Table 1, 8)

Spatula? Flat handle that expands on one end, in a square shaped extension with raised edges (like a spoon). The other end is deformed, possibly also widens originally, but not certain.
Copper alloy
Preserved length: 6,8 cm; width of handle: 0,3 cm; thickness: 0,2 cm; width of widened part: 0,8 cm.

9. PPN 127, SU 22, quad. C 8, el. 88.41; 29.10.2008; Inv. AMO 230702 (Table 1, 9)

Tooth picker? Pointed object with polygonal loop and body with D-shaped cross-section. On one side, under the loop, there are parallel transversal incisions.
Copper alloy
Length: 3,8 cm; width of head: 0,5 cm; loop diameter: 0,2 cm; body thickness: 0,3 cm.

10. PPN 97, SU 132, quad. D 9, el. 88.70; 24.10.2008; Inv. AMO 230753 (Table 1, 10)

Two fragments of thin, very polished bronze sheet – probably of a mirror.
Copper alloy
Preserved dimensions: 3,2 x 2,5 cm and 3 x 1,3 cm; thickness: 0,2 cm.

Table 1. Toiletry and/or medical implements from Mursa – Barracks, Faculty of Education (drawings by: S. Čule).

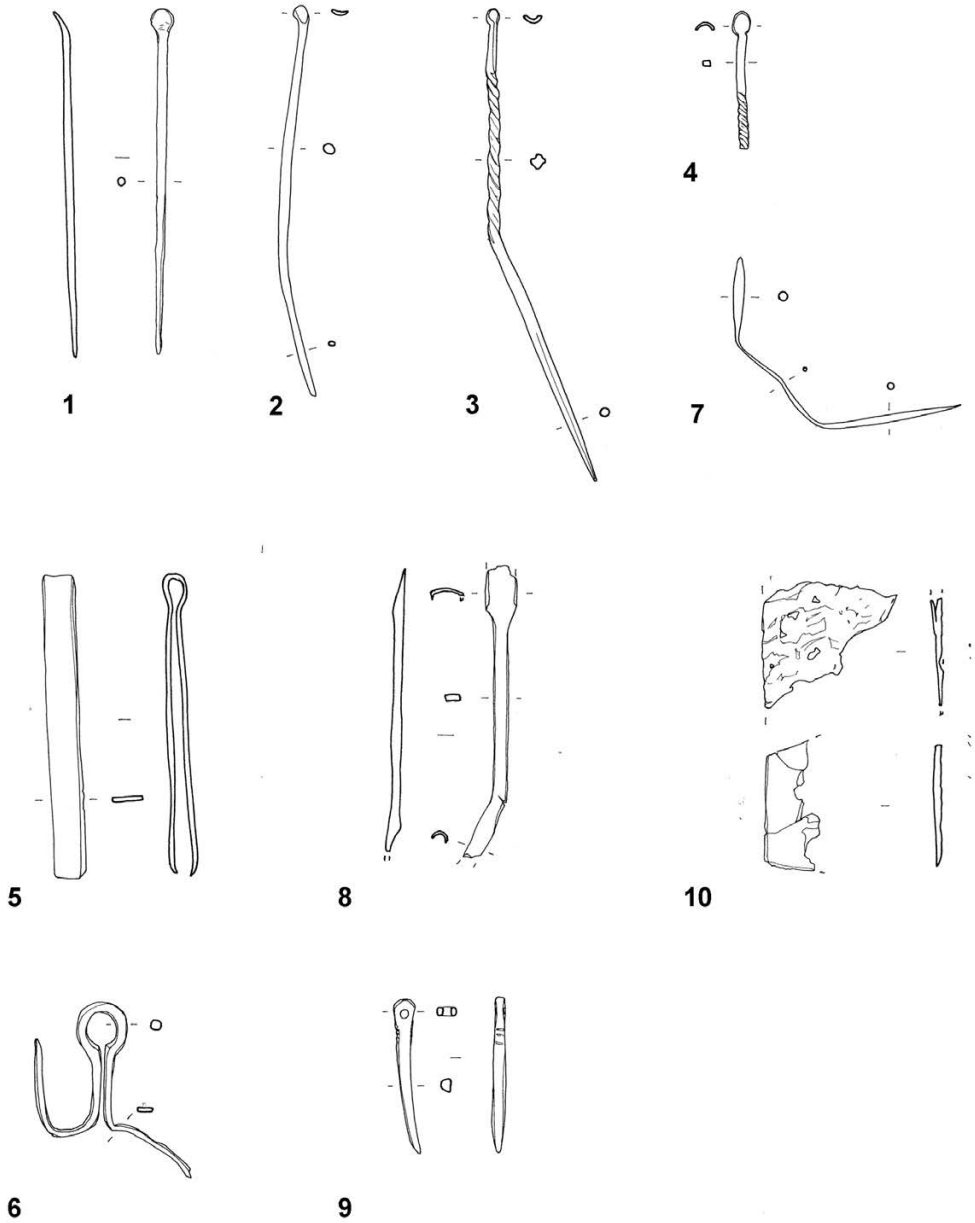

BIBLIOGRAPHY

Bliquez 1994
L. Bliquez, *Roman surgical instruments and other minor objects in the National Archaeological Museum of Naples*, Mainz am Rhein, 1994.

Bósza 2017
A. Bósza, "Instruments of beauty care from the Hungarian part of Pannonia", *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 5/3, Budapest, 2017, 423–438.

Bulat 1977
M. Bulat, "Nalazi s donjogradskog Pristaništa u Osijeku", *Osječki zbornik* 16, Osijek, 1977, 11–77.

Busuladžić 2015
A. Busuladžić, "Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 44, Sarajevo, 2015, 169–231.

Crnković 2017
M.Crnković, *Keramika tankih stijenki s područja rimske Murse* (neobjavljena doktoska disertacija, Sveučilište u Zadru / Unpublished PhD Thesis, University of Zadar), Zadar, 2017.

Crnković & Filipović 2016
M. Crnković & S. Filipović, "Terra sigillata Tardo-Padana from Mursa (Osijek, Croatia)", *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 44, Bonn, 2016, 547–552.

Dizdar & Filipović 2020
M. Dizdar & S. Filipović, "A Late La Tene Scordiscan Sanctuary from Osijek (Eastern Slavonia, Croatia)?", in: V. Sîrbu, A. Peţan (eds.), *Temples and Cult Places from the Second Iron Age in Europe, Proceedings of the 2nd International Colloquium "Iron Age Sanctuaries and Cult Places at the Thracians and their Neighbours" Alun (Romania), 7th–9th May 2019*, Alun, 2020, 87–110.

Eckardt & Crummy 2008
H. Eckardt & N. Crummy, *Styling the body in Late Iron Age and Roman Britain: a contextual approach to toilet instruments* (Monographiae instrumentum 36), Montagnac, 2008.

Filipović 2010
S. Filipović, Osijek (Mursa) – Vojarna (Učiteljski fakultet), *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Zagreb, 2010, 37–42.

Filipović & Crnković 2014
S. Filipović & M. Crnković, "Barbotinska dekoracija na keramici tankih stijenki s istraživanja u Mursi (Vojarna 2008. – 2013.)/Barbotine decoration on thin-walled pottery from investigations in Mursa (Vojarna 2008 – 2013)", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 31, Zagreb, 2014, 101–122.

Gostenčnik 2013
K. Gostenčnik, "Medizinische instrumente aus Lauriacum in den Sammlungen der Oberösterreichischen Landesmuseen", *Römisches Österreich* 36, Graz, 2013, 95–107.

Göricke-Lukić 2000
H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb – Osijek 2000.

Göricke-Lukić 2011
H. Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse*, Osijek, 2011.

Gregl 1982
Z. Gregl, "Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske I", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 15/3, Zagreb, 1982, 175–193.

Gregl 1984
Z. Gregl, "Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske II", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 16/17, Zagreb, 1983/1984, 175–181.

Gui 2011
M. Gui, "Evidence for medical and personal care in the case of the Roman army in Dacia", *Ephemeris Napocensis* 21, Cluj-Napoca, 2011, 115–130.

Hibbs 1991
V. Hibbs, "Roman surgical and medical instruments from La Cañada Honda (Gandul)", *Archivo Español de Arqueología* 64, Madrid, 1991, 111–134.

Ivčević 1998
S. Ivčević, "Antički medicinsko-farmaceutski instrumenti iz Arheološkog muzeja u Splitu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90–91, Split, 1998, 101–160.

Jackson 1986
R. Jackson, "A set of Roman medical instruments from Italy", *Britannia* 17, Cambridge, 1986, 119–160.

Künzl 1983
E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit* (Sonderdruck aus den Bonner Jahrbucher 182), 1982, Bonn, 1983.

Latinović *et al*. 2017
S. Latinović, S. Nagradić Habus & D. Lončar, *Anamneza – povijest bolesti u antičkom svijet / Anamnesis – medical history in the ancient world*, Zagreb, 2017.

Lloyd-Morgan 1977
G. Lloyd-Morgan, *The typology and chronology of Roman mirrors in Italy and the north-western provinces with special reference to the collections in the Netherlands* (unpublished PhD thesis, Universtiy of Birmingham), Birmingham, 1977.

Martin 1976
M. Martin, "Römische und frühmittelalterliche Zahnstocher", *Germania* 54, Frankfurt am Main, 1976, 456–460.

Miron 1989
A. Miron, "Toilettebestecke mit Scharnierkonstruktion", *Archaeologia Mosellana* 1, Luxembourg, 1989, 41–65.

Müller-Dürr, M. 2015
M. Müller-Dürr, "‚Medizinische` Instrumente der Römerzeit in Baden-Württemberg", *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 35, Stuttgart, 2015, 221–369.

Riha 1986
E. Riha, *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 6), Augst, 1986.

Tonc & Filipović 2020
A. Tonc & S. Filipović, "Only the Best Olive Oil, Please: On New Amphorae Finds From Mursa", *Ephemeris Napocensis* XXX, Cluj-Napoca, 2020, 273–294.

Tonc *et al*. 2021
A. Tonc, M. Dizdar & S. Filipović, "Metalni nalazi s nalazišta Osijek – Vojarna, Učiteljski fakultet kao tragovi vojne prisutnosti", *Annales Instituti Archaeologici* XVII, Zagreb, 2021, 204–211.

Treister 1994
M. Treister, "Italic and Provincial-Roman Mirrors in Eastern Europe", in: J. Ronke (ed.), *Akten der 10. Tagung über antike Bronzen, Freiburg, 18. –22.Juli 1988*. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 45), Stuttgart, 1994, 417–427.

Varga 2015
T. Varga, "Medical instruments from Roman Dacia: a survey beyond typology and functionality", *Acta Musei Napocensis* 52/I, 2015, 183–204.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.44

Tin Turković
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
tturkovi@ffzg.hr

Nikolina Maraković
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
nmarakov@ffzg.hr

KULT BOŽICE DIJANE KAO MANIFESTNI OBLIK „RIMSKOSTI“ NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

Rad se problemski nadovezuje na zaključke profesorice Marine Milićević o manifestnim oblicima Dijaninog kulta u Dalmaciji. Ujedno, rad predstavlja nastojanje da se dodatno proširi način sagledavanja proliferacije Dijaninog kulta u Dalmaciji kroz analizu kanala kroz koje se ona događala. Kako bi se pristupilo takvom razmatranju, autori se vraćaju na suštinski značaj Dijaninog kulta za rimsko društvo i ideju romanitas*, pa tako i za stanovništvo rimske provincije Dalmacije. Naposljetku rad pruža uvid kako su proliferacijski kanali bili strukturirani i u kojim se sve oblicima Dijanin kult manifestirao u provinciji Dalmaciji. Konačni je zaključak rada da je prostor provincije Dalmacije uistinu bio značajan, ako ne i jedan od najznačajnijih, poligona za afirmaciju boginjinog kulta koji je prožimao sve slojeve društva.*

Ključne riječi: Boginja Dijana, *romanitas*, „romanizacija”, kultni pejzaž Dalmacije

Uvod

Profesorica dr. sc. Marina Milićević je 2009. godine objavila jedan od radova koji su nam ostali u pamćenju kao paradigmatski po svojoj širini i ozbiljnosti pristupa u bavljenju strukom (Milićević 2009), iako je, dakako, s istom širinom i ozbiljnošću, koja erudicijom i temeljitošću nadmašuje i većinu studija međunarodnih istraživača, pristupila i brojnim drugim temama koje su joj privukle pozornost. Njezinoj je sposobnosti širokog sagledavanja antičkih spomenika unutar antičke stvarnosti zasigurno doprinijelo i pohađanje *Gymnasium classicum Zagrebiense,* čiji su nastavnici poput Dionizija Sabadoša ili Zvonimira Zmajlovića bili uistinu jedinstveni u svojim sposobnostima uvođenja mladih ljudi u svijet klasične antičke kulture. U izučavanju kulta boginje Dijane na području Dalmacije, ili uže, Sinjske krajine, profesorica Milićević je zaista stvorila pretpostavke za znanstvenike s naših prostora da podrobnije i cjelovitije zahvate u značaj afirmacije Dijanina kulta u priobalnom dijelu istočnog Jadrana. Posvećujući svoje razmatranje prvenstveno boginji Dijani, a ne samo Dijani praćenoj Silvanom (znanstvenoj javnosti očito mnogo interesantnijim božanstvom), skrenula je pozornost na boginju Dijanu kao značajan faktor u proliferaciji ideje „rimskosti” u priobalnoj Dalmaciji. Njena je studija iz 2009. godine bila prvenstveno vezana za prikaze Dijane s područja kolonije *Claudia Aequum* i vojnog logora Tilurij, ali su zaključci problematizirali samu prirodu određenih aspekata rimske boginje, te ulogu pojedinih aspekata u strukturiranju i načinu shvaćanja određenih dijelova pejzaža u koji je *romanitas* zašla. Posebno je važno i zanimljivo njeno skretanje pozornosti na dva

naizgled suprotstavljena fizička okruženja u kojima se pojavljuju materijalni ostaci Dijaninog kulta – gradski i vangradski, koji je sažela u antitetički odnos *domus – agrios.* Kako je sama napisala: „*To je opozicija između domaćeg, poznatoga, ograđenoga i omeđenoga te divljega, vanjskoga, stranoga, onoga izvan granica.*" (Milićević 2009: 64). Pa iako je takvo antitetičko gledanje proizašlo iz teorijskih modela razrađivanih od strane kulturnih antropologa okupljenih oko Susan M. Pearce (Pearce 1994), činjenica jest da je boginja Dijana snažno obuhvaćala i određivala oba segmenta ljudskog postojanja u fizičkome svijetu. Na tragu rečenoga, valja zapaziti još jedan bitan aspekt rada profesorice Milićević – njezin rad odiše suštinskim razumijevanjem antičke stvarnosti, pa tako i njena studija predstavlja Dijanu i njeno štovanje na konkretan i, rekli bismo, organičan način unutar stvarnosti u kojoj je ostvarivala svoj značaj. Po tomu se njen rad bitno razlikuje od mnogih studija posvećenih grčkim i rimskim božanstvima, koje su (iako nedvojbeno temeljite i pretemeljite) ipak mehanicistički i analitički prerazrađene, a time i udaljene od antičke stvarnosti i opterećene snažnom znanstvenom distancom (Kerényi 1959; Kerényi 1975; Kerényi 1976; Graf 2009; Burkert 1987; Vermaseren 1963; Dorcey 1992).

U ovome bismo radu ipak predložili da se odnos između ta dva aspekta Dijanina kulta ne sagledava antitetički, makar bi on mogao tako izgledati, već komplementarno – kao manifestni oblik iste „ideje rimskosti" koja je prožimala i gradsko i vangradsko, usađujući isti smisao u ono što je naizgled „domaće", ili naizgled „vanjsko". Napomenimo odmah da je ta dihotomija, posebice vezana za štovanje boginje Dijane, daleko starija od uspostave „rimskosti" na području Ilirika, odnosno kasnije provincije Dalmacije. Kao što će biti ukazano u ovome radu, komplementarnost različitih manifestacija razvila se iz niza razloga i kroz niz komunikacijskih kanala, kojima se pronosila ideja *romanitas* – ideja univerzalnog reda – podjednako u urbane i u ruralne sredine. Pri tomu, ne smije se smetnuti s uma da vangradske sredine nisu bile samo „divljine", nego i predmet intenzivne ruralne kultivacije, kako u Italiji, tako i u provincijama. Pa i proliferacija kulta Dijane u vangradskom pejzažu, pa tako i dalmatinskome, ne bi trebala biti shvaćena isključivo kao ugibanje pred divljinom prirode već, kao što usotalom profesorica Milićević i navodi, kao štovanje prirodne *potestas valendi,* ali i moći „univerzalnog reda" u kultiviranju te snage (Milićević 2009: 52). U tom smislu, ideja *romanitas* afirmira se u rastućoj rimskoj državi korištenjem svih dostupnih kanala i podvrgavajući toj ideji sve potencijale. Na tragu razmišljanja i zaključaka profesorice Milićević, ovaj rad predstavlja nastojanje da se nastavi putem koji je ona otvorila, te da se dodatno razjasne razine proliferacije Dijaninog kulta u provincijama, odnosno, u ovome slučaju, u provinciji Dalmaciji. Međutim, kao što se može zaključiti iz prethodno rečenoga, naglasak u ovome radu nije na aspektima Dijane kao boginje, već na komunikacijskim razinama kroz koje su kult širio i promovirao. Naravno, ovisno o komunikacijskim razinama, i pojedini aspekti božanstva su bili snažnije ili slabije naglašeni, ovisno o naravi ciljane publike.

Naoko bi se moglo zaključiti da su najsnažniji promotori Dijaninog kulta bili upravo carevi, carske ili državne institucije. Međutim, to je najsofisticiranija razina, ali ne i prvenstvena. Jednako tako, i bogato italsko zemljoposjed-

ničko doseljeništvo ili indigeni zemljoposjednici, koji su izravno prosperirali pod patronatom carske ili državne administracije, prisvajali su i promovirali Dijanin kult u skladu sa svojim predodžbama. U pogledu ovih dvaju razina ni Dalmacija nije bila izuzetak. Štoviše, što će biti demonstrirano u radu, bila je ogledni uzorak. Većina zabilježenih mjesta štovanja Dijane – od Dokleje, preko Mljeta, Salone i Splitskog poluotoka s okolicom, Ridera, sve do Raba i vile na Kaštelini, imaju sve veze s obrascem po kojem se promovirao Dijanin kult, bilo u gradu, bilo na posjedima.

Uvođenje Silvana kao Dijanog pratitelja u rustične prikaze božanstava na području Dalmacije svjedoči pak o trećoj komunikacijskoj razini – onoj pučkoj, uglavnom seoskoj. Potencijal ove komunikacijske razine, kao što će biti pokazano, bio je izniman i od golemog značaja za afirmaciju jedinstvene ideje univerzalnog reda u svim dijelovima rimske države. Na žalost, poradi nijansi lokalnog ikonografskog izričaja, uvođenje pitanja Silvanove autohtonosti u priču o Dijani uvelike je zamagljivalo cjelokupno razmatranje Dijanina kulta i skretalo ga u krivome smjeru, koji sam po sebi nije mogao voditi stvaranju jasne slike o njenom kultu, koji je znatno više obilježio rimski kultni pejzaž. Može se reći da je inzistiranje na autohtonosti Silvana uistinu bilo snažno i još uvijek jest u znanstvenoj literaturi, a shodno tome i autohtonosti Dijanina kulta (Schneider 1885; Rendić-Miočević 1979; Rendić-Miočević 1989; Medini 1984a; Medini 1984b; Rendić 1982; Rendić 2003; Rendić 2007a; Rendić 2007b; Maršić 1997, itd.)

Ipak, unatoč velikom broju radova u kojima je prigrljena i razrađivana ideja o autohtonosti Silvanovog i Dijaninog kulta u Dalmaciji, skloniji smo prihvatiti kao daleko utemeljenija razmišljanja i zaključke Danijela Džina, koji štovanje Silvanova kulta vidi kao „*an interface for communication and display of identity of different provincial sub-cultural groups in the early imperial times. It was a new, inventive and multifaceted religious practice, which incorporated existing local traditions and visual aesthetics with global symbolics of Silvanus, bringing together distinct societies and including Dalmatian communities into the „global" world of Roman Empire*" (Džino 2012: 261). Pa iako Džino poseže za određenim teorijskim modelima otvorenim za diskusiju, njegovo promišljanje ove teme držimo najzrelijim među dosad objavljenima u hrvatskim znanstvenim publikacijama.

U konačnici, s obzirom na utjecaj mnogih istraživača, i danas prevladava stav da Dijana pripada „Silvanovoj kultnoj zajednici", a ne obratno. Zapravo je začuđujuće da se takvo viđenje uopće održalo, s obzirom na suštinsku nelogičnost same teze. Pa kada bi se reklo, primjerice, da Silvan pripada „Dijaninoj kultnoj zajednici", ni takva teza ne bi imala smisla. Kako će biti objašnjeno u radu, pravi termin za njihovu vezu je „božanska sizigija", ili jednostavnije *Götterpaar*. Utoliko nijedno ne pripada kultnoj zajednici drugoga, jer su oni u paru već u središtu vjerovanja, barem na onoj posljednjoj, pučkoj ravni. Na ravnima iznad one pučke, Dijana će se naći u sizigiji s drugim božanstvima, poput Apolona, Jupitera ili magijskog Nemejskoga kralja. No, o tome će biti riječi u daljnjem tekstu.

Suvremeni teorijski modeli nasuprot povijesne stvarnosti

Posve je izvjesno da je nemoguće razjasniti značaj, ali i proliferaciju Dijaninog kulta širom Carstva, bez da se uzme u obzir pitanje po kojim se osnovama i linijama ta proliferacija događala. Time se dolazi do uvijek aktualnog pitanja "romanizacije", te do pitanja po kojim se osnovama takav proces događao, i kolika je bila intervencionistička uloga rimske države u tome procesu. Posljednja tri desetljeća svjedočila su iznimnom broju publikacija u kojima je problematizirano pitanje „romanizacije", a u istima su iznesena mišljenja i teorijski modeli koje su pojedini istraživači „iskrojili" kako bi pokušali podrobnije razjasniti taj proces. Gotovo svi ti teorijski modeli potječu iz anglosaksonskog istraživačkog područja. Većina ih se koristi socio-psihološkim teorijama, pa i ekonomskim teorijama. Tako se rabe fraze i teze „rimske imperijalne kulture" (Woolf 1997), „sekularne ideologije i religijske ideologije" (Wittaker 1997) „rimskog imperijalizma" (Webster 1996; Mattingly 1997; Mattingly 2010) „rimskog postkolonijalnog sentimenta" ili „postkolonijalnih teorija" (Freeman 1996; Webster 1996; Mattingly 1997), „fragmentiranih identiteta" (Hingley 2005), „kulture dijaloga", „diskursa i pregovaranja među kulturnim identitetima" (Woolf 1997; Mattingly 1997; Grahame 1998; Hingley 2005; Mattingly 2004; Mattingly 2010), „jedinstva i kulturnih različitosti" (Woolf, 1992; Woolf 1997; Hingley 2005), „globalizacije kroz romanizaciju" (Versluys 2014), itd. No, postoji nekoliko problema vezanih za sva teoretiziranja ove vrste. Prvi je problem u tome što gotovo sva ona proizlaze iz okrilja anglo-saksonske provincijalne arheologije, čiji „teoretičari" posežu za pristupima i terminologijom preuzetom iz društvenih znanosti, te ih na očigled primjenjuju bez suštinskog poznavanja takvih pristupa svojstvenih drugome znanstvenom području. Utoliko je, na žalost, i rezultat primjene takvih pristupa, mora se priznati, manjkav i površan. Čak bismo dodali da je takvo „teoretiziranje" postalo samo sebi svrhom u okrilju britanske arheologije, pa su se pisali i gotovo manirističkи teorijski radovi o teorijskim radovima (Grahame 1998). Zamjećuje se i još jedan problem, koji počiva u činjenici da se kroz isticanje kulturnog dijaloga, diskursa među kulturama, kulturnoj različitosti, pa i u usporedbama s globalizacijskim procesima, gotovo pa zrcali stanje u kojem se nalazi današnje zapadno društvo. Ideje multikulturalnosti, jedinstva u različitostima, sloboda pojedinih kultura da se ostvaruju u mjeri u kojoj ne ugrožavaju kulturno jedinstvo šire zajednice, identitetska opstojnost unutar šireg konteksta, itd. neobično podsjećaju na ono što europski svijet danas zove „europskim vrijednostima". Stoga, ni ovi teorijski pristupi „romanizaciji", kao niti oni koji su im davno prethodili, pa i odredili besciljnost „teorijskih rasprava" (Haverfield 1905; Haverfield 1923), nisu ništa drugo negoli preslikavanje teorija primjenjivih na suvremeno zapadno društvu u antički kontekst. Čini se da su kroz čitavo 20. stoljeće i prva desetljeća 21. stoljeća anglo-saksonski „teoretičari" producirali radove ograničeni iskustvom vlastite suvremenosti, a ne iz pozicije suštinske stvarnosti rimskoga svijeta. Uostalom, takvu je ovisnost „teorija" o „romanizaciji", u okolnostima u kojima se zapadna Europa nalazila tijekom proteklog stoljeća te gotovo generacijskim promjenama u percepciji „romanizacije", već uočio i Nicola Terrenato (Terrenato 1998). Čini se da bi

se u slučaju gore navedenih „teoretičara“ moglo citirati pokojnog profesora Radovana Ivančevića, koji je na prvoj godini studentima povijesti umjetnosti obavezno govorio: „Čovjek vidi samo ono što poznaje.” Međutim, najveći i najozbiljniji problem sa svim tim „teorijama” i „pristupima” počiva u važnoj činjenici da nitko od navedenih autora nije uspio definirati pojam „romanizacije”. Iako su se trudili ponuditi objašnjenja manifestacija rimske materijalne kulture u zapadnim provincijama, mehanizama proliferacije rimske ideološko-političke agende, zapravo nikada nisu ni pokušali prodrijeti u suštinu pojma „romanizacija”. Da jesu, možda bi došli i do nekog drugog pojma koji bi prikladnije opisivao procese koji su događali u rimskoj državi. Samo to pitanje postaje bitno i za ovaj rad, kojemu je za cilj pobliže objasniti razloge i načine proliferacije Dijaninog kulta širom „rimskoga svijeta”.

Ostavljajući navedene „teorijske pristupe” po strani, valja se zapitati što se suštinski podrazumijeva pod pojmom „romanizacije“. Akulturacijski procesi, emulacijski procesi, kulturno-hegemonijski procesi, ili štogod drugo? Još važnije, što je to što se navodno, manje ili više intervencionistički, nametalo kulturama naroda koji su ušli u sastav rimske države? Što je to što se promicalo i proliferiralo širom te iste države? Termin „romanizacija” podrazumijevao bi da se promicala rimska kultura i rimsko državno uređenje. Međutim, pravo je pitanje na čemu je počivala ta „rimska kultura”? Iako se pitanje čini jednostavnim, objašnjenje nije tako jednostavno, pa stoga „teoretičari” ni nisu za njime pažljivije tragali. Po našem mišljenju, „romanizacija” bi se trebala shvatiti kao proliferacija ideje *romanitas.* Drugim riječima, u srži procesa leži ideja. Postavlja se, dakako, pitanje kakva je to ideja i što ona podrazumijeva. Je li ona imperijalistička, kulturno-hegemostička, ekskluzivna ili inkluzivna? Upravo je to suštinsko pitanje zaokupilo niz ozbiljnih istraživača koji su pokušali ponuditi vlastite definicije ideje *romanitas*. Primjerice, Dorothy H. Donnelly ju je definirala kao: „*….the bouquet, the ideology of Greco-Roman culture and civilization… Its assumptions about Rome, its greatness, its eternity, and its destiny lived on in the educational tradition in civic life and these assumptions, though weakened, were still active forces in men's attitudes and behavior.*” (Donnelly 1973: 183). Ipak, ovakva se definicija čini suviše pojednostavljenom. Louise Revell je pak ponudila svoje objašnjenje: „*I propose to use 'Roman' in its very broadest sense of a person or the material culture of a person who lived within the confines of the Roman empire following the annexation of that area. I shall attempt to reject the concept of 'native', as this term is too value laden in modern studies; instead I prefer 'pre-Roman' or 'non-Roman'. Like-wise, the concept of Romanitas has a problematic meaning: the use of a Latin term brings with it the aura of authenticity, as though it had meaning in the Roman period (in the same way as pietas, virtus or honor). In fact, it was little used in the Roman period, and absent from works in which Roman authors explored what it was to be a Roman. In spite of this, the term has become pervasive as a term to define Roman culture, suggesting that it has more meaning in the present than the past. For this reason, I shall avoid it and use 'Romanness' in its place*” (Revell 2009: XI). No, ni ovakvo viđenje zapravo nema čvrste temelje, posebno u očima svih onih koji poznaju pisanje Cicerona, Tita Livija, Vergilija, Ovidija, Plutarha, Tertulijana, Apuleja ili sv. Augustina. Preskačući slične definicije, dolazimo

do uistinu najpronicljivije definicije i najsveobuhvatnijeg opisa što se podrazumijevalo pod idejom *romanitas*, koju je ponudila Emma Dench. Vračajući se na same početke Rima i povezujući ih s velikom religijskom i kulturnom reformom kako ju je zamislio Novi Romul, odnosno August, Dench je definirala osnovne vrijednosti koje je Rim uistinu baštinio iz svoje davnine i na kojima se temeljila ideja romaniteta. Tako Dench piše: „*Roman cultural identity is … heavily moral in its focus: that is to say that our own categories of culture and morality blur nicely within the Roman formula of 'the ways of our ancestors', the* mores maiorum. *Social and cultural change on a massive scale, coming to a head in the civil wars at the end of the Republic, was conceptualized in terms of a cosmic breakdown, the effects of which were felt through every dimension of life: neglect of the gods blurred into sexual misdemeanour, generalized sleaze, and feebleness in the military field. The age of Augustus in particular sees a heavy emphasis on the reordering of society that involves relations between gods and men, classes of men, men and women, and Romans and other peoples*." (Dench 2005: 139). Dench također apostrofira nekoliko značajnih tvorbenih karakteristika rimskog identiteta koji će potom prerasti u ideju romaniteta, pa piše: „*that Roman identity is a particular kind of plurality, based on both the incorporation and transformation of other peoples and cultures; that local and Roman identities may be asserted simultaneously, but the tension between them may be made very obvious; that the plural nature of Roman identity is itself traditional and based on blood descent; that Roman identity, especially in a progressively far-flung world of Roman citizens who rarely if ever participated in the political institutions of the Roman state, was rooted in the topography of Rome and, importantly, her neighbours, her inherited institutions, and her political past; and not least that the ethnic, social, and political nature of Rome were sites of intense debate*" (Dench 2005; 4).

Studija Emme Dench uistinu je najdublja od svih studija rimskog identiteta, kojeg se naravno ne može izjednačiti s *romanitas*, ali se *romanitas* u tome identitetu zrcali. Identitetu kojeg obilježavaju karakteristike kao što su otvorenost, pluralnost, inkluzivnost, sklonost univerzalnome redu. Kada se njenu studiju nadopuni Bettinijevim zaključcima o „rimskoj urbanogoniji" kao temelju uspostave kozmičkog reda na zemlji (Bettini 2011), dobivaju se obrisi onoga što je *romanitas* stvarno bila – utopijski i univerzalni koncept savršenog društva, sazdanog, baš kao što je to primjerom Romul učinio davno, na otvorenosti, inkluzivnosti, pluralnosti, ekumenizmu, kozmičkom i prirodnom poretku stvari. Istina jest da je rimska „urbanogonija" i cjelokupan skup s njome povezanih vrijednosti postavljala Rim u središte kozmosa i svijeta, ali Romulov *mundus* je nekoć i zauvijek bio otvoren za sve i svi su bili dobrodošli, utoliko ukoliko se poštovala univerzalna ideja savršenog poretka (Bettini 2011: 81). Da se pod pojmom *romanitas* doista mislilo na ideju savršenog poretka i savršenog društva svjedoče i razmišljanja Marka Aurelija. Evo kako Marko Aurelije vidi svoju društvenu ulogu i društvenu ulogu svakoga tko se prikloni ideji *romanitas*: *„Πόλις καὶ πατρὶς ὡς μὲν Ἀντωνίνῳ μοι ἡ Ῥώμη, ὡς δὲ ἀνθρώπῳ ὁ κόσμος. τὰ ταῖς πόλεσιν οὖν ταύταις ὠφέλιμα μόνα ἐστί μοι ἀγαθά."*. Pa nastavlja razjašnjavajući samome sebi i svoju ulogu u tome svijetu općeg dobra i općeg reda: *„Δύο ταύτας ἑτοιμότητας ἔχειν ἀεὶ δεῖ· τὴν μὲν πρὸς τὸ πρᾶξαι μόνον*

ὅπερ ἂν ὁ τῆς βᾶσιλικῆς καὶ νομοθετικῆς λόγος ὑποβάλλῃ ἐπ᾽ ὠφελείᾳ ἀνθρώπων· τὴν δὲ πρὸς τὸ μεταθέσθαι, ἐὰν ἄρα τις παρῇ διορθῶν καὶ μετάγων ἀπό τινος οἰήσεως. τὴν μέντοι μεταγωγὴν ἀεὶ ἀπὸ τινος πιθανότητος, ὡς δικαίου ἢ κοινωφελοῦς, γίνεσθαι καὶ τὰ προηγμένα τοιαῦτα μόνον εἶναι δεῖ, οὐχ ὅτι ἡδὺ ἢ ἔνδοξον ἔφάνη ″. Vjerujemo da je iz carevih riječi razvidno na kakvo društvo misli i kojoj je ideji točno posvećeno. U znanstvenom razmatranju ideje *romanitas* često se zaboravlja da i sv. Augustin zapravo inzistira na istoj ideji idealnog društva, s razlikom što u njega uvodi kršćanskoga Boga. Univerzalna vrijednost *humanitas i romanitas* kod Augustina i dalje ostaje ista, a plemenitost građanskosti ogleda se u iskanju „prave slave" kroz traženje općeg dobra Rima. Naizgled paradoksalno, ali Augustin kao protivnik surovo individulaističkog pelagijanizma, zapravo u osnovnim crtama ustrajava na Ciceronovom političkom projektu društveno odgovornog romaniteta, iako ga svojom paradigmom građanskosti i daleko nadilazi. Stoga, Veronica Roberts u svojoj analizi Augustinovih razmišljanja s pravom govori o revidiranoj *romanitas* (Roberts 2014).

Čitavoj problematika definicije romaniteta i njegovih finesa zasluživala bi opsežnu studiju, ali ovdje smo samo željeli ukazati na to koju se ideju promicalo, te da se iza termina „romanizacije" krije promocija jedinstvenog i univerzalnog principa kozmičkog poretka i njegove skladne preslike na zemaljski poredak, a ne rigidna rimska eksploatatorsko-imperijalistička politika (ili ideologija). Naravno, u stvarnosti se ta plemenita i inkluzivna ideja zaticala u nizu različitih situacija. Kao proizvod visoke kulturne razine do koje je August doveo rimsku državu, ideja je svojom sofisticiranošću u mnogim svojim pogledima nadmašivala kulturne horizonte određenih naroda, posebno onih zapadno i sjeverno od Italije, ali je isto tako i zaostajala za tada već vremešnim kulturama, kao što su to grčka, helenistička, hebrejska ili egipatska. U slučaju prvih, naravno da su se našli u podređenoj poziciji spram *romanitas*, ali to ne znači da se sa svojim proto-religijskim sustavima napućenima vjerovanjima u proto-božanska bića koja upravljaju prirodnim silama nisu mogli, ili željeli, uklopiti u okvir univerzalnog reda kakav je promovirala *romanitas*. Bilo bi pogrešno suditi da je netko prisiljavao Gale, Bretonce ili Ilire da se preobrate. Puno je izvjesnije da im je Rim ponudio širi okvir u koji su se mogli uklopiti. O tome će biti više riječi dalje u daljnjem tekstu. S druge strane, prema onima drugima, onima koji su već tisućama godina razvijali svoje religijske sustave, *romanitas* se morala odnositi dvojako. Naime, neki su od tih religijskih sustava u svojoj biti bili otvoreni i inkluzivni, dok su drugi bili ekskluzivni i zatvoreni. Oni prvi, kao što je grčki religijski sustav ili mnogi bliskoistočni sustavi, brzo su pronašli svoje mjesto unutar univerzalne ideje *romanitas*. Drugi pak, poput judaizma, nikada nisu mogli pronaći svoje mjesto unutar te ideje, jer je odnos Židova i Boga bio posve osoban i ekskluzivan, stoga ne treba ni čuditi što je Judeja bila tako otvoreno poprište ratova i pobuna.

Naposljetku, kada uvažimo što je podrazumijevala *romanitas* te što bi se moglo podvesti pod pojam „romanizacija", koja je očekivanja mogla imati rimska država od novostečenih ili novoosvojenih područja i što je *romanitas* mogla ponuditi drugim kulturama, možemo početi raspravljati o tome kako je takav rimski svjetonazor, praćen razvijenim religijskim sustavom, mogao

utjecati na mediteranski i europski svijet. U samom središtu ideje, bez obzira na način i koji sloj društva se ona širila, nalazila se boginja Dijana; u prikladnim sizigijama s obzirom na ciljanu publiku, odnosno društveni sloj.

Ideja *Romanitas* i kult boginje Dijane

Ostavljajući po strani duboku prošlost, posebice onu ranorepublikansku koja je tek djelomično utjecala na kasnije utemeljenje Dijane u predodžbu rimskosti, držimo da bi priču o Dijani trebalo započeti u 1. st. pr. n. e. Pitanje statusa Dijaninog kulta za ugledne i utjecajne italske, posebno senatorske obitelji krajem republikanskog doba i u prvim stoljećima Carstva je složeno, a stanje je dobro opisao Jasper Carlsen (Carlsen 2009). Što se pak tiče konotacija kulta Dijane Nemorejske sa središtem na jezeru Nemi i odnosa Gaja Julija Cezara i Oktavijana prema središnjem mjestu štovanja i načinu štovanja božice divljine, odnosno nesputane divljine kao takve, ponajbolje je objašnjenje ponudila Carin M. C. Green (Green 2007). Green ponajbolje sažima kako se središnje Dijanino svetište na Apeninskom poluotoku zateklo u centru političkog i religijskog života kasne rimske Republike, a za ovaj su rad njena razjašnjenja od presudne važnosti.

Svetište helenističkog obličja na jezeru Nemi zateklo se s kasnorepublikanskim vremenima u okruženju rezidencija najbogatijih i najuglednijih obitelji, pa je tako postalo središnje mjesto na kojemu su one prinosile svoje žrtve i za koje su izrađene brojne dedikativne skulpture koje slave značajne i utjecajne Rimljane (Green 2007: 26) (Sl. 1). Naravno, i prosječni prolaznici i putnici po Apijskoj cesti zastajali su u obližnjem mjestu Araciji (između jezera Nemi i Albana), a oni bogatiji počeli su također kupovati imanja oko Aracije, pa je čitav kraj oko jezera i Aracije postao bogat, a istodobno je područje postalo popularno kao ladanjsko odredište mnogih bogatih rimskih obitelji. Evidentno je ljepotom mjesta bio privučen i sam Gaj Julije Cezar, čija se sestra udala za Aračaninina M. Atija Balba, još jednog člana bogate obitelji koja se djelomično obogatila proizvodnjom opeka za novoobnovljeno svetište. Pa i sam je Cezar naručio gradnju svoje rezidencije na jezeru dok je bio u kampanji u Galiji, te se zbog nje i poprilično zadužio, kako nas izvještava Svetonije (Svetonije 2019: *Cezarov život*. cap. 46). Nadalje se može raspravljati zašto ju je posljedično, kako Svetonije piše, sam dao sravniti sa zemljom. Green nudi jasno i uvjerljivo objašnjenje, da je Cezar ustuknuo pred mogućim asociranjem njegove persone sa zastrašujućom predodžbom koju je predstavljao *rex nemorensis*, po definiciji „divlji" ubojica svojega prethodnika na toj kultnoj funkciji. U strahu da se njegov konačni obračun s Gnejem Pompejem ne bi slučajno poistovjetio s ovim kultnim i „divljim" ubojstvom, objašnjava Green, Cezar je uklonio svoju poveznicu s jezerom Nemi i Dijaninim svetištem. Kako Green naglašava, Oktavijan nije propustio naučiti lekciju iz Cezarovog slučaja (Green 2007: 28). No, u Oktavijanovom slučaju, njegove poveznice s Aracijom i susjednim mu svetištem na jezeru bile su stvarne i neizbježne, s obzirom da mu je majka bila Aračanka. I kako se saznaje iz Ciceronovih *Filipika*, Marko Antonije se nije libio upotrebljavati Oktavijanovo podrijetlo za devaluaciju Oktavijanove persone

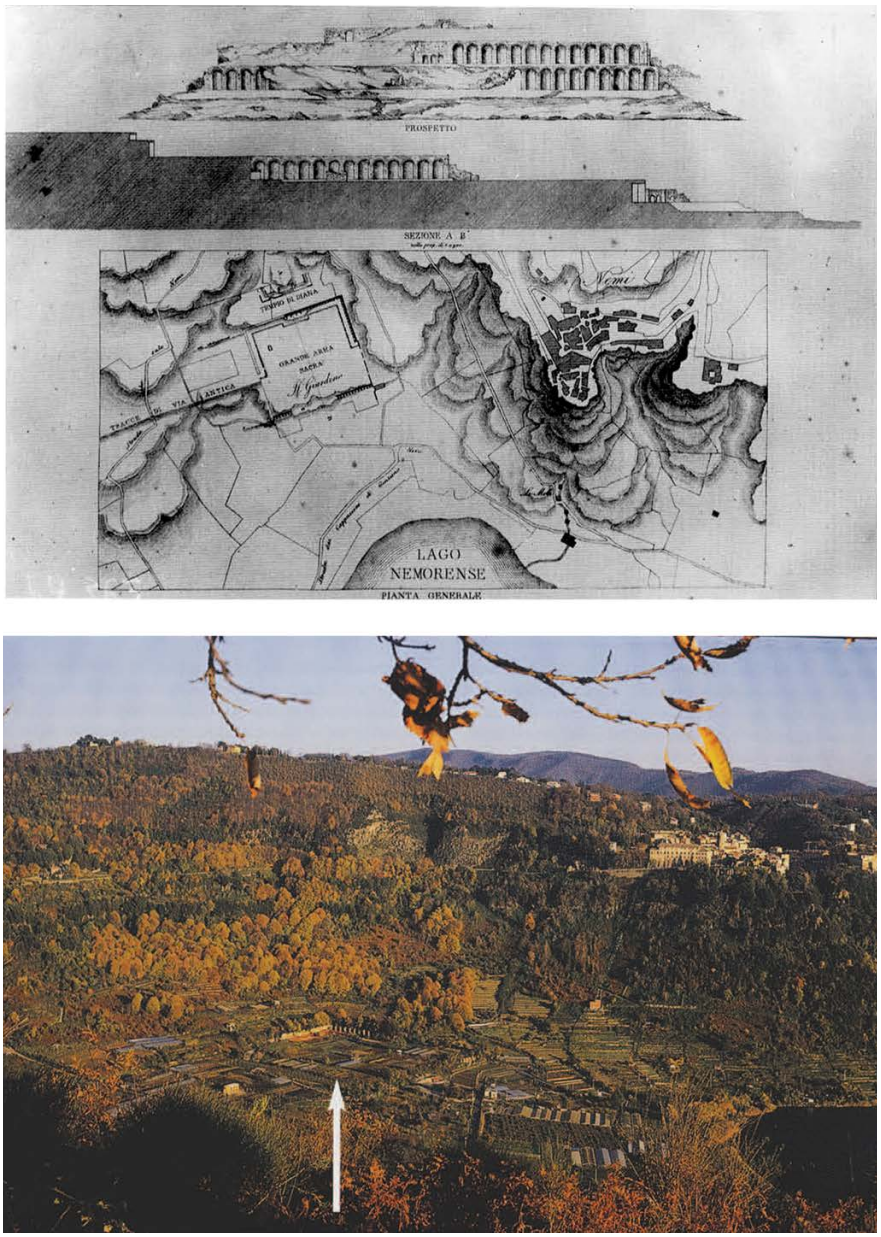

Slika 1. Dijanino svetište na jezeru Nemi, rekonstrukcija (gore) i pogled na ostatke svetišta (dolje) (Guldager Bilde 1998: 37, 39, sl. 1, sl. 4)

(Ciceron 2007: 184–186). No, kao što je to već zamijećeno, konfabulacija Marka Antonija bila je sama po sebi nelogična jer Oktavijanova obitelj nije bila niskog roda, već upravo suprotno (Manuwald 2007: 447–453). Naposljetku, njegova je majka kći Aračanina M. Atija Balba, uglednog čovjeka kojeg Ciceron hvali, osobu koja je obavljala pretorsku dužnost i vjerojatno bi došao i do konzulske časti da nije bio Cezarov nećak. No, unatoč svome podrijetlu, po pitanju poveznica s Aracijom i Dijaninim svetištem, kod kojega se inicijalno i bio zadužio, Oktavijan je posve u skladu s njegovim mudrim karakterom, okrenuo u svoju korist ono što su mu mnogi isticali kao manu. Posljedično, i kako Paul Zanker i Paul Rehak izvrsno objašnjavaju, Oktavijanova aproprijacija Apolonovog kulta i identifikacija sa svjetlonosnim bogom rezultirat će i uvođenjem Dijane u Augustovu božansku obitelj, kao drugo najznačajnije božanstvo, smješteno

simbolički i fizički u samo središte njegove kulturno-religijske reforme rimske države (Zanker 1988; Rehak 2007). Kako Zanker upozorava, ratni poklič „Apolon!" čuo se s obaju strana u bitci kod Filipa 42. g. pr. n. e. Bitka je jasno pokazala tko je u milosti Apolona i koga bog smatra pravim Cezarovim nasljednikom (Zanker 1988: 50). Ne treba zaboraviti i kada i kako se dogodila aproprijacija Dijane i uključenje u Oktavijanov religijski program. Green opravdano skreće pozornost na jedan, kako ga naziva, sjajan i inovativan Oktavijanov potez koji je učinio nakon bitke kod Akcija, a koji je promijenio ukupni odnos između Aracije i Rima, te Nemorejskog kralja i Cezara. Naime, navodne Orestove kosti, dugo čuvane u Araciji, prenesene su u Rim i izložene su znakovito pred Saturnovim hramom u urni, dakle pored hrama Konkrodije (na frizu hrama iz Klaudijevog doba Apolon i Dijana su prikazani po stranama urne). Iako se ne može sa sto postotnom sigurnošću tvrditi, vrlo je vjerojatno da je ovakav čin Oktavijanovo djelo. S obzirom na poveznice između priče o Orestu i Ifigeniji s onom o Apolonu i Dijani, te s obzirom na Oktavijanovo podrijetlo, ovim su se činom vrlo efikasno premostile moguće negativne konotacije koje je Aracija, Nemi, Dijana ili *rex nemorensis* mogao imati za građane Rima, a Dijana je uspješno integrirana u samo središte „religijsko-ideoloških temelja" rimske države, odnosno u središte *romanitas* (Green 2007: 41–43). No, o pitanju stvaranja „božanskih modela" u Oktavijanova doba instruktivne su i izvrsne studije Andrea Cucchiarellija i Katarzyne Balbuze (Cucchiarelli 2011; Balbuza 2017)

Što se Augusta i njegovog religijskog sustava tiče, on se posve jasno nije zasnivao samo na hipostatičkom jedinstvu Apolona i Augusta, kao „božanskog čovjeka", već na hipostatičkom odnosu Augusta i njegove božanske obitelji. Valja također napomenuti koga je August uvrstio u svoju „božansku obitelj" tijekom *ludi saeculares* 17. g. pr. n. e. Kako objašnjava Paul Rehak: „*The Secular Games marked a significant and deliberate redirection of the Augustan principate, for whereas earlier occasions for the games had emphasized the propitiation of chthonic divinities and repeating cycles of years, the new performance focused on growth, renewal, fertility (particularly involving children and childbirth), and the greatness of Rome as it entered a new and Golden Age. In place of Dis and Proserpina as the main recipients of the sacrifices, the rites were now shared by other gods: the Moerae (Fates), the Ilithyiae (birth goddesses), Terra Mater, Jupiter, and Apollo and Diana, the divine siblings especially honored by Augustus*" (Rehak 2007: 27).

Štoviše, iz svih povijesnih izvora i modernih studija jasno je da je hipostatičko jedinstvo s Apolonom i Dijanom bila samo jedna smišljena predstava Augustove (ne samo političke) persone. Međutim, sasvim jasno joj u značaju pariraju i ekvacije Augusta sa Saturnom (Brent 1999: 54–59), njegovim „povratkom" i donošenjem *saeculum aureum* i *pax romana,* te s Romulom, čija je zasnivačka i graditeljska uloga translatirana na Augustovu personu. U kojoj su mjeri August i njegova religijska politika kreirali dugovječnu sliku o rimskoj urbanogoniji kao odrazu kozmičkog reda preslikanog na zemlju, i ulozi Romula-Augusta kao središnjeg stupa na kojem počiva koncept *romanitas,* utopijski i univerzalni koncept savršenog društva u čijem su stvaranju učestvovali i Vergilije i Ciceron, ponajbolje je razjasnila E. Dench (Dench 2005; Bettini

2011; Rehak 2007: 10–11). Interesantno je, kako je Jesse Rufus Fears opravdano istaknuo, da August u tom pogledu nije tako snažno posegnuo za Jupiterovim likom (Fears 1981: 736–826).

Iako bi se, naravno, iznimno mnogo moglo reći o ovakvom višestranom sustavu hipostatičkih jedinstava, sizigija, ekvacija i translacija, jedno ostaje nedorečeno u znanstvenoj literaturi. Štoviše, ponekad je i cjelokupno pitanje rastrgano na manje fragmente prema vladavinama pojedinih rimskih careva u vremenima koja će doći. Tako će iz studija vladavina pojedinih careva manje ili više jasno provirivati kao neizostavni temelj „carskog teološkog sustava" upravo Augustov religijski program, odnosno njegova „religijska ideologija". Pa čak i kada su carevi pokušavali, pa donekle i uspijevali, proširiti teološke postavke „carskog teološkog sustava", razvidno je da su jednostavno „morali" poštovati augustovske temelje jer je na njima suštinski počivala ideja *romanitas*; što niti jedan car, pa ni Konstantin, nije mogao dopustiti da se ugrozi. To se sasvim lijepo vidi na religijskim programima Klaudija, Domicijana, Trajana i Hadrijana. Svi oni dograđuju „carski teološki sustav", ponajprije ugrađujući snažnije u njega „jupiterovsku teologiju", no s ograničenim uspjehom. Trajan je nesumnjivo radio na jačoj uspostavi „jupiterovske teologije", ali i „herkulijske", na tragu nastojanja koja su već započeli Klaudije i Domicijan, a Hadrijan je jasno podržao to ideološko proširenje, ali u kontekstu općeg proširenja (Schowalter 1993: 16–22, 106). No, kao što je rečeno, referentna točka je za sve njih ostala ista, jer se od nje i nije moglo odustati ako se željelo održati kontinuitet carskog autoriteta, kontinuitet cara kao toga potpornja nebesa, posrednika između božanskog zakona i ljudskog poretka.

Kada se već govori o razini „carske religijske ideologije" i o proširenjima „carskog teološkog imaginarija", nije se na odmet osvrnuti na, nama za ovu priču zanimljiv, Trajanov slavoluk u Beneventu i na panel s prikazom Dijane i Silvana u kojem su Merill i Richmond prepoznavali simboličke predstave prekojadranskih krajeva (sl. 2). Tako je Elmer Truesdell Merrill u panelu prepoznao simbolički prikaz podunavskih krajeva, a Ian Richmond prikaze Mezije (Dijana) i Silvana (Ilirik) (Merrill 1901: 50; Richmond 1969: 231). Međutim, postoji niz razloga zašto takvo njihovo prepoznavanje simboličkog značenja prikaza nema stvarnog uporišta. Ponajprije, tu je činjenica da je Silvan, uz Dijanu, jednako zastupljen i u Meziji, kao i u Dalmaciji, kao što to pokazuju votivni spomenici s područja Srbije (Zotović & Plemić 2012). Nadalje, ni Dijana ni Silvan nisu specifikum Ilirika, kao što je to u svojoj studiji Silvanovog kulta sasvim jasno ukazao Peter. F. Dorcey (Dorcey 1992). Iz studije je vidljivo da je, baš kao i Dijanin kult, Silvanov kult sveprisutan u Italiji i provincijama, od Britanije, preko Beglike, do Mezije, itd. (Dorcey 1992: 49–83). Naposljetku, i Trajanovo proširenje „carske božanske postave" nije baš tako jednostavno. Kako Daniel N. Schowalter upozorava, na Trajanovom novcu se pojavljuje niz božanstava. Najčešće se pojavljuju Jupiter, Herkul, te Neptun, Venera, Saturn, Apolon, Nemeza, Merkur i Janus, u inačicama preuzetima s republikanskih denara. No, tu su još i Dijana, Sol, Mireva, Silvan, Vesta. Pa njima treba još pridodati učestalost prikazivanja ratničkih božanstava Marsa i Rome (Schowalter 1993: 118–119). Upravo zbog takvog proširenja „postava" nije posve

Slika 2. Trajanov slavoluk u Beneventu, panel s prikazom Bakha, Cererom, Dijanom i Silvanom

zahvalno izvlačiti definitivne zaključke o „provincijskoj strani" slavoluka u Beneventu i prikazanim božanstvima kao personifikacijama konkretnih provincija ili regija, kao što su to radili Elmer Truesdell Merrill, Harold Mattingly i Ian Richmond (Mattingly 1936: 213; Richmond 1969).

Možda smo se malo dulje zadržali na primjeru Trajana i njegovog proširenja „carskog postava" i „carskog teološkog imaginarija", no to smo učinili samo kako bismo ukazali na činjenicu da su se i „postavi" pod pojedinim carevima, i prema smjernicama njihovih specifičnih agendi, znali širiti, ali su osnovni konstitutivni elementi uvijek ostajali isti; ponajprije zbog toga što su na njima počivali idejni temelji *romanitas* od Augustovog doba nadalje. Dakle, radilo se uvijek o fiksnom dijelu religijskog programa i njegovom varijabilnom dijelu, koji je ovisio o pojedinom caru ili situacijama u kojima se zatekao, kao na primjer u Neronovom slučaju (Shotter 1997: pog. 2, 4). Kako ne bismo duljili, završimo s primjerom vladara koji je redefinirao samu ideju *romanitas* i izmjestio Romulov *mundus* – carem Konstantinom. Unatoč redefiniciji, ili bolje rečeno resetiranju izvorne „romulovske" i „augustovske" ideje *romanitas*, s afirmacijom politike potpune inkluzivnosti i tolerancije, ipak je u samom središtu njegovog novog *mundus*-a (pojam se posuđuje od Plutarha, sa značenjem Romulove kružne jame u koju su pridošli položili predmete iz svojih rodnih krajeva, Plutarh 1959: 118), Konstantin dao najprominentnija mjesta Apolonu i Dijani – Apolonu/Solu na središnjem stupu, a Dijani na ulazu u zgradu bu-

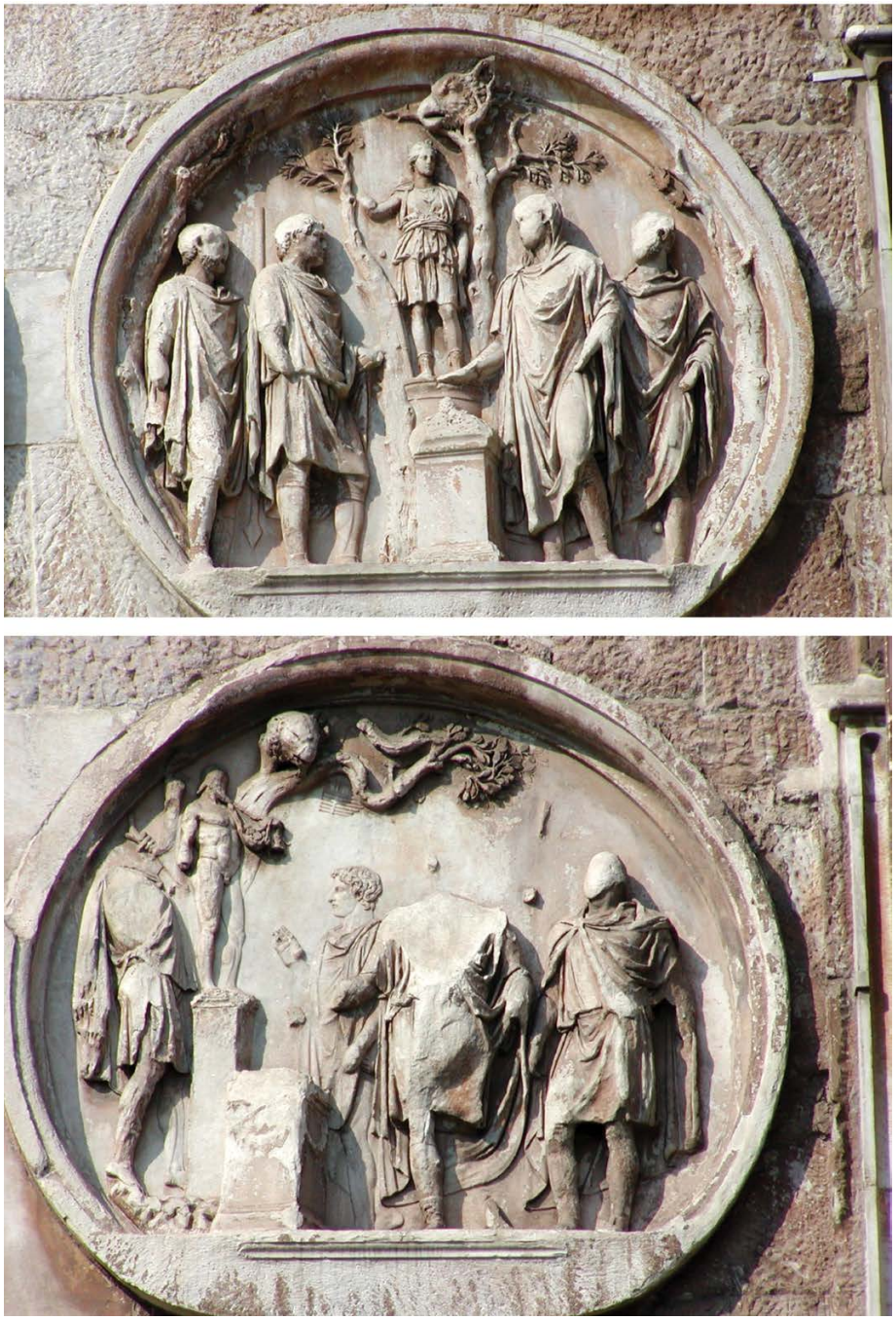

Slika 3. Tondi s Konstantinovog slavoluka u Rimu s prikazima žrtvovanja Dijani (gore) i Silvanu (dolje)

dućeg Senata, u obliku efeških vratnica s Artemidina hrama. Zapravo se ne radi samo o vratnicama s efeškoga hrama, već je Dijana/Artemida bila predstavljena još jednom skulpturom na izrazito istaknutom i svima vidljivom mjestu. Naime, *Parastaseis Syntomoi Chronikai* (cap. 8) navodi da su skulpture Artemide i Afrodite stajale unutar same zgrade Senata. Štoviše, iz svih opisa zgrade Senata može se zaključiti da je građevina bila urešena elaboriranim dekorativnim ciklusom koji upućuje da je golema dvorana bila koncepcijski nešto između panteona i *Kaisersaal*, s obzirom da su se očito po stranama nizale skulpture bogova nasuprot kojima su stajale skulpture odgovarajućih čla-

nova Konstantinove obitelji. Tako se čini da se Dijanina/Artemidina skulptura uravnoteživala simbolički nasuprotnom skulpturom Konstantinove majke Helene. Reklo bi se, prilično logičan par. U svakom slučaju, sve bi moglo upućivati na zaključak da Konstantin prirodu svoje majke nije shvaćao bitno drugačije nego što je August shvaćao prirodu svoje. I opet se time vraćamo na činjenicu da Konstantin ne radi ništa drugo nego resetira *romanitas* na onu poziciju za koju je on smatrao da je izvorna „augustovska" (Cameron & Herrin 1984: 68; Turković & Maraković 2021) Ukratko, ni Konstantin nije odstupio od religijskog programa koji je zacrtao August, kao pravi otac *romanitas*, a ne bi to mogao čak ni da je htio, jer bi to urušilo cjelokupan svjetonazor koji je do tada postajao već stoljećima. Mogao ga je proširiti za nova božanstva, kao što je to kršćanski Bog, ali nije mogao izmaknuti ideološke temelje carskog autoriteta, jer bi se time kaskadno urušio čitav društveni poredak. Naposljetku, kako bismo potcrtali ovo zadnje, podsjetimo da je i Konstantinov slavoluk u Rimu ukrašen hadrijanovskim tondima s prikazima žrtvovanja Dijani i Silvanu, pa ni u toj instanci nema odstupanja od augustovskih temelja (sl. 3).

Ovim osvrtom na „religijsku podlogu" na kojoj je počivala i ideja *romanitas,* ali i univerzalni red „univerzalne države", željeli smo razjasniti poziciju Dijane kao središnjeg elementa u tome idealnom sustavu. Naravno, u prethodnim odlomcima smo se osvrnuli samo na njeno značenje unutar toga sustava iz perspektive „carsko religijskog sustava". No, ne želimo se zadržati samo na toj perspektivi, jer bismo time sliku o značenju boginje ostavili krnjom i ponovili grešku „teorijski orijentiranih" prethodnika. U stvarnosti, kako će biti pokazano, Dijana i njen kult bili su prisutni u vjerovanjima svih slojeva društva i širom Carstva, kao konstitutivni element. Ako se promicao univerzalni poredak i univerzalna ideja, onda se on morao promicati i na univerzalan način. Uz ovu misao treba podsjetiti na vrijednosti na kojem je počivala ta ideja – otvorenost, pluralizam, inkluzivnost. Kao što je Marko Aurelije rekao, ljudima je trebalo objasniti ideju, uvjeriti ih, a ne prisiliti. Ovo posljednje – uvjeravanje – nipošto ne treba miješati s „pregovaranjem oko identiteta" ili „dvosmjernim diskursom". Konačni rezultat uvjeravanja i objašnjavanja nije kompromis, nego ili prihvaćanje ideje, ili njeno odbijanje. Pa kako svima objasniti univerzalnost i društvene blagodati *romanitas*?

Komunikacijske razine i proliferacija Dijaninog kulta

„*Štogod zaželiš da tvoji podanici misle ili učine, to bi uvijek trebao reći ili učiniti i sam. Na taj način ćeš ih podučiti, umjesto da ih zastrašuješ kaznama propisanima zakonima. Ovaj prvi pristup potiče zanos, a potonji strah… Budi sam savjestan u svim svojim djelima, ne pokazujući milosti za sebe samoga, u punom uvjerenju da će svi ljudi ubuduće saznati o svemu o čemu što rekneš ili učiniš. Stoga ćeš živjeti kao da si u teatru u kojem je gledateljstvo čitav svijet.*" (Dion Kasije 1955: 52.34.2). Od svih savjeta koje je Mecena dao Oktavijanu 29. g. pr. n. e. ovaj se čini ponajbitnijim za priču o promicanju ideje *romanitas* i Dijaninog kulta kao njene središnje sastavnice. Izgleda da je Richard Beacham posve u pravu kada zaključuje da je August, možda baš na temelju ovoga savjeta, postao „veliki impresario" koji je

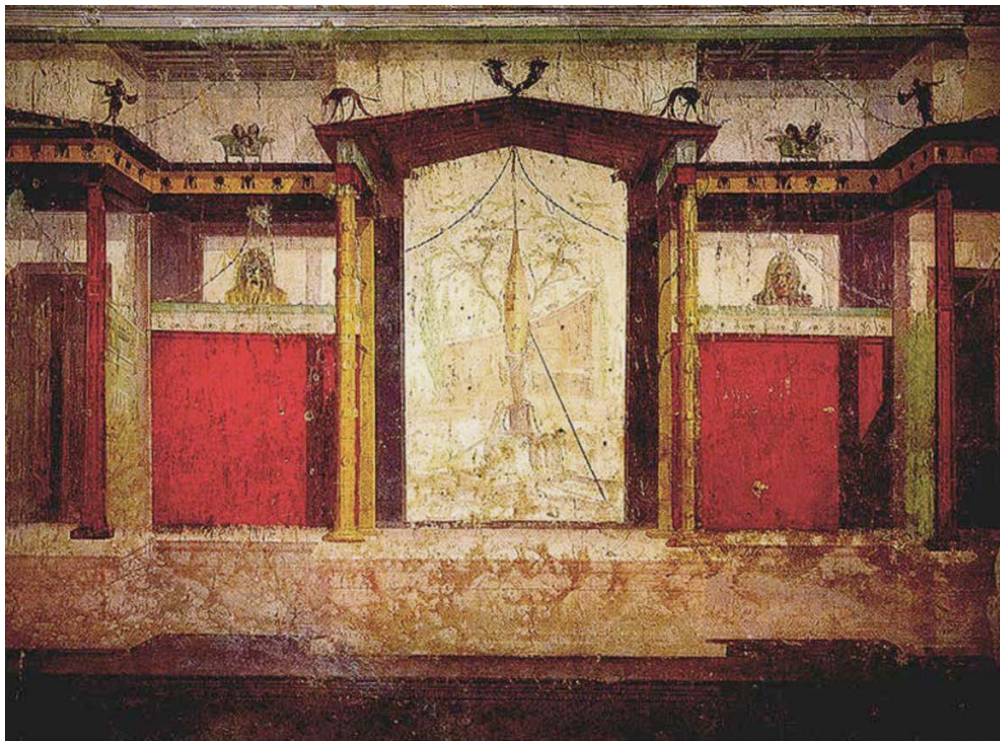

Slika 4.“Soba s maskama”, Augustova kuća, Palatin

postavljao pozornicu moći za sve građane rimske države (Beacham 2005). Uostalom, i sam se okušao u pisanju tragedije „Ajant” koju je svojeručno poslije uništio. I kao što je Beacham u više navrata istaknuo, upravo je u Augustovo doba teatar dobio novu, i daleko značajniju ulogu, i preobrazio se u glavnog prijenosnika poruke o moći princepsa. Mramor je zamijenio improvizirane teatre, a teatarske građevine počele su samo u Augustovo doba nicati po svim dijelovima države (sl. 4); od Meride, preko Arlesa, Fiesola, Milana, Torina, Aoste, Herkulanuma, Ostije do Leptis Magne (Beacham 1991: 166–169). Stara privatna *luxuria* pretvorena se u javnu, gradnjom parkova, kupelji, knjižnica i teatara. Ukratko, Oktavijan je uistinu iskoristio sve potencijale teatra kao komunikacijskog posrednika između naroda i vladara. Isto će se nastaviti tijekom narednih stoljeća. Kao što Beacham piše: „*This theatricalization of perception and experience was a major defining element of the language, style, ceremony, and metaphors through which the Augustan principate imagined and presented itself at every level and on every occasion*.” (Beacham 2005: 151–152). I tako je August, uz *pater patriae* i *defensor plebis*, postao i globalno najveći impresario. Augustova je pozornica, međutim, bila je daleko šira od teatarskih građevina. Svi rituali, stari i novi, postali su predstave dotad neviđenih razmjera. *Pompae circensis*, *pompae triumphalis*, *ludi saeculares*, *ludi Victoriae Caesaris*, *Augustalia, ludi Martiales,* godišnje proslave dodijele imperija, adventi, epifanije, itd. postale su grandiozne predstave s prvenstvenom svrhom promocije, ne toliko vladara, koliko šire ideje *romanitas*, čija se funkcionalnost ogledala u društvenome redu (Latham 2016). Princeps je, kao što smo već istaknuli, bio samo jedan od sastavnih elemenata te ideje. Što se samoga Augusta tiče i njegovih sposobnosti u postavljanju predstava, najbolje je posuditi riječi Ronalda Symea:

„As a showman, none could compete with Augustus in material resources, skill of organization and sense of the dramatic... Each and every festival was an occasion for sharpening the loyalty of the people and inculcating a suitable lesson." (Syme 1939: 468–469). Dakle, August je doista pretvorio čitavu državu, Rim i sve njegove gradove, u golemu pozornicu na kojoj se igrala predstava na istu temu – *romanitas*, ali u drugačijim oblicima.

S ovom zadnjom konstatacijom priča o proliferaciji Dijaninog kulta, kao i drugih carskih i državnih kultova, postaje vrlo zanimljiva. Naime, kako je već zamijećeno, August je imao vrlo raznolik ukus po pitanju predstava koje su se igrale pred različitom publikom. Istodobno je favorizirao visoke umjetničke forme kao što je tragedija ili grčka komedija, ali je pokazivao i snažnu sklonost prema pučkim mimetičkim, pa i opscenim farsama. Međutim, već zarana u njegovoj vladavini (22. g. pr. n. e.) pojavila se i hibridna teatarska forma mimetičkog karaktera, ali s istim temama koje su obrađivane u ozbiljnim tragičkim komadima. Ime joj je bila pantomima. Kako Beacham objašnjava: „*Pantomime had its roots in the venerable tradition of mimetic dance from which the earliest dramatic forms of tragedy and comedy had probably evolved, and which continued to hold a central place in Greek education, religion, and modes of artistic expression. It sought to present characterization, emotion, and narrative entirely through the movements and gestures of the body, or parts of the body, of an individual performer who neither sang nor spoke. Thus it could draw on, shape, and interpret well-loved and suggestive myths, which the audience could appreciate on a purely sensual level, while also directly responding intellectually and emotionally to the content of the story or situation, without having to follow a complicated verbal 'text'.*" (Beacham 2005: 167).

Iz ovog posljednjeg se može zaključiti da je August vrlo vješto formulirao nekoliko komunikacijskih razina prilagođenih publici, a publika je bila, kao što je razvidno, svo stanovništvo rimske države, rimskog podrijetla ili inih drugih. Sukladno tomu i pozornica je bila prilagođena publici. Na najvišoj razini, proliferacija *romanitas,* te konzekventno i središnje religijske sizigije, one Apolona i Dijane, odvijala se na grandioznoj pozornici. Naravno da je ta predstava bila najveličanstvenija u samome Rimu sa hramovima Dijane na Aventinu i Apolona na Palatinu, koji bratski nadgledaju *Circus maximus* i klimakse pompi koji su se ondje odvijali, od Augusta nadalje po zadanom „kozmičkom redu" (Rehak 2007: 27–28). Grandiozne carske produkcije bile su i *ludi saeculares* s himnama Apolonu i Dijani, a dio te iste produkcije bilo je štovanje Dijane na jezeru Nemi. Kako u Augustovo doba, pa sve do Konstantinovog doba prepunog istih grandioznih produkcija vezanih za Apolona i Dijanu u Konstantinopolu, rimska je povijest prepuna takvih produkcija vezanih za istu božansku sizigiju. Ciljana publika takvih predstava bila je ona koja je razumjela i uživala u najvišim umjetničkim formama, ili jednostavnije rečeno, publika sastavljena od rimskih, italskih i provincijskih elita.

Nikako ne treba smetnuti s uma ni koliko je Oktavijanov „religijski program" i njegove manifestacije unutar grada Rima utjecao na predodžbu o „savršenom poretku", o *romanitas* samoj. Zapanjujuće slike ne blijede preko noći i posve je jasno da su, sada, Augustovi *ludi saeculares* i sama proslava ostali u kolektivnoj (pod)svijesti Rima. Od prinošenja tronoćnih žrtava, prvo

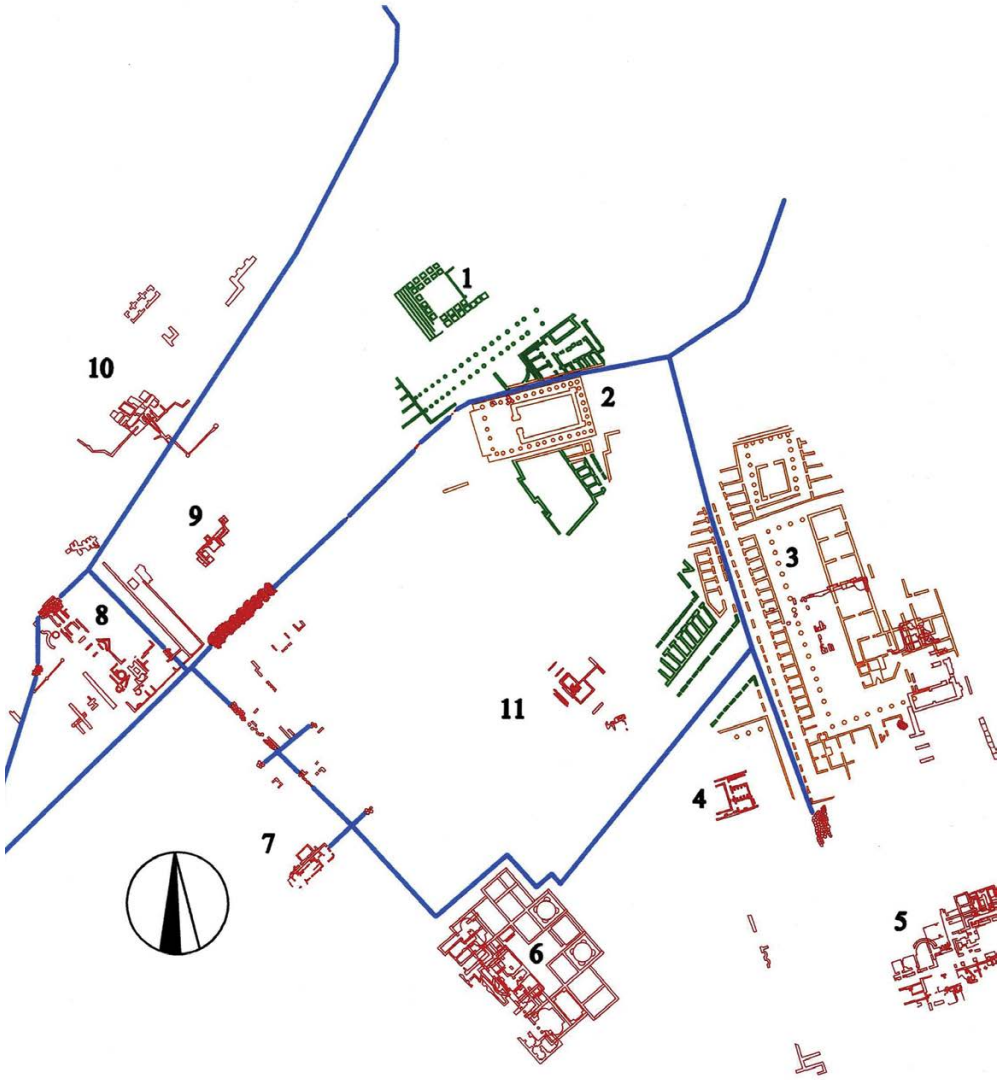

Slika 5. Hipotetska rekonstrukcija Aventina krajem 3. stoljeća (1. Dijanin hram; 2. Minervin hram; 3. terme Surane, itd.) (Armellin & Quaranta 2004: 291, sl. 11)

Moirama na Tarentu, gozbe matrona i himni u čast Junone i Dijane, preko prinošenja žrtava Jupiteru Najvišem i Najvećem na Kapitolu, do prinošenja žrtava Junoni Regini i Majci Zemlji, do vrhunca – slavljenja Apolona i Dijane na Palatinu, na stepenicama hrama Apolona Palatinskog, s neprestanim i nesmetanim pogledom na Dijanin novoobnovljeni hram na Aventinu, koji se doduše u tome trenutku službeno nalazio „izvan grada", ali je semantički bio povezan s Palatinom (Ando 2009: 99–113; Rehak 2007: 56–57). Ne treba zaboraviti da je Dijana, a ne Apolon, bila zapravo prvenstveno slavljena kao donositeljica Oktavijanove pobjede kod Nauloha nad Sekstom Pompejem 36. g. pr. n. e., očigledno poradi blizine jednog od sicilijanskih svetišta, konkretno svetište Artemide Facelitis blizu Mylae. U konačnici, stari hram na Aventinu je evidentno obnovljen na Oktavijanovu inicijativu, koju je proveo njegov general i budući konzul (35. g. pr. n. e.) Lucije Kornificije, nakon i u čast pobjede (Hekster & Rich 2006: 154–155; Balbuza 2107) (sl. 5). Vjerujemo da je takve javne događaje teško zaboraviti, jer to nije sitna svakodnevna distrakcija na kakvu smo navikli u suvremeno doba, nego ceremonija milenijskih razmje-

ra sa širokim reperkusijama. Upravo zato i ne bi trebalo čuditi da je ta slika oblikovala predodžbu idealne sakralne topografije gradova koji su naknadno preoblikovani i koji su i u fizičkom smislu trebali oblikovati predodžbu *romanitas* u provincijama.

Tako su zanimljivi i mnogi slučajevi Artemidinih/Dijaninih hramova na Bliskom Istoku, odnosno Siriji. Zanimljiviji je čak od slučajeva Balbeka, Damaska, Palmire ili Petre, pa i paradigmatičan u određenom pogledu, slučaj Gerase gdje je Artemidin kult prisutan i prije doba Antonina, ali s Antoninima i uvećanjem važnosti Gerase dolazi i do rasta i pomicanja pomerija grada kako bi bio uključeno i elaborirano Dijanino svetište, koje je imalo sve veze ne samo s rastom utjecaja i uzvišenjem administrativnog položaja grada, već i s izravnom intervencijom careva (Raja 2009: 383–400). Čak i u fizičkom smislu, grad sa svoje dvije uzvisine, s jukstaponiranim svetištima Jupitera i Dijane, počinje nalikovati malenome Rimu s Kapitolom i Aventinom. Jednako tako bismo mogli govoriti o sličnom fenomenu koji se javlja u mnogim drugim gradovima, ne samo Sirije, već i u provincijama, poput Dalmacije, Male Azije, Epira itd.

Međutim, bilo bi pogrešno zamišljati da je ciljana publika za predstavu *romanitas* bila samo urbana elita. I urbana elita i srednji sloj stanovništva, uglavnom onaj zemljoposjednički, mogao je doći u doticaj s tom idejom preko Dijane u najvažnijim regionalnim Dijaninim svetištima, većinom koncipiranih poput svetišta na jezeru Nemi. I određen broj njih bio je koncipiran upravo na temelju odnosa gradsko-vangradsko, kao što je to bio slučaj s odnosom Palatin-Aventin, ili Rim-Nemi. Ne smije se zaboraviti da je svetište na jezeru Nemi bilo tek jedno od značajnih kultnih mjesta boginje, od najvećeg značenja upravo na rimsku gradsku elitu te više i srednje građanske slojeve samoga Rima i okolice. No, tu su i druga značajna regionalna središta štovanja boginje koja su bila otvoreni komunikacijski kanali sa stanovništvom širom Carstva. S obzirom da kod većine njih zatičemo Dijanu uparenu s nekim od državnih i carskih božanstava – Jupiterom ili Apolonom, jasno je da su ta svetišta bila pozornice s koji se komuniciralo s upućenijim i obrazovanijim slojem društva. Za uvid u proliferaciju Dijaninog kulta širom Carstva i raspored njenih najznačajnijih regionalnih svetišta poprilično je instruktivan jedan od najsadržajnijih kartografskih izvora kasnoantičkog doba – tzv. Peutingerova karta, odnosno *Codex Vindobonensis 324.* Istraživači sadržaja karte, ali i istraživači pojedinih lokaliteta zabilježenih na karti, došli su većinom do istih zaključaka, posebice kada se radi o kartografskim zabilješkama koje upućuju da je označeno značajno svetište određenog božanstva; bilo Jupitera, Venere ili Dijane. U slučaju Dijaninih svetišta, na karti ih je zabilježeno ukupno šest, a iz određenih slučajeva možemo razaznati da se radi o šest najznačajnijih regionalnih svetišta (*Addianam* /segment VI, 3/, *Addiana* /segment V, 3/, *Addianam* /segment VI, 4/, *addianam* /segment VIII, 5/, Diana /segment III, 4/, *Ad Dianam* /segment II, 1/, *Ad diana* /segment V, 3/) (Levi & Levi 1967: 221–222). Tako se, primjerice, na segmentu karte V, 3 nalazi i mjesto označeno kao *Addiana*. Radi se, jasno, o oznaci za svetište Dijane Tifatinske, uz Jupitera, drugog najštovanijeg božanstvu u Kampaniji. Središte štovanja nalazilo se nedaleko Kapue na

obroncima planine Tifata, u relativnoj blizini Jupiterovog hrama. Kako smo već eksplicirali pišući o Peutingerovoj karti i Dijani, svetište Dijane Tifatinske najstarije je i najpoznatije kampanijsko religijsko središte koje je prosperiralo od vremena Drugog punskoga rata (Turković 2010). Svetište proširivano u više navrata, 195. p. n. e., 98. p. n. e., 83. g. p. n. e. kada je Sula je svetištu donirao veće okolno zemljište (Peterson 1919: 324), a 77. g. n. e. je Vespazijan potvrdio granice zemljišnog posjeda svetišta (Carlsen 1994: 10–11). Značaj svetišta mogao se mjeriti samo s onime što ga je imalo svetište Dijane nemorejske. Svetište Dijane Tifatinske bilo je mjesto okupljanja svih plemena tzv. *Kampanijske lige* i jedino je potvrđeno mjesto kulta ove božice u Kampaniji. Pa nadalje, na segmentu VIII, 5 istim je znakom označeno mjesto *addianam* smješteno sjeverno od Aile (Akabe), odnosno sjeverno od Sinaja i južno od današnjeg Jordana. I u ovom slučaju arheološki je dokazano da se radi o stvarnom Dijaninom svetištu koje se nalazilo kraj izvora Yotvate, nedaleko strateški pozicioniranog karavansaraja, danas na području južnog Izraela. Nekada na nabatejskom prostoru, ova je oaza izgleda uistinu bila najvažnije regionalno središte Dijanina kulta, štovanom oko Sinaja, glavnog izvora s Dijanom asociranog malahita, kao i važnog vojnog uporišta na arapskoj granici s utvrdom građenom za Dioklecijana, oko 300. godine (Avner 2018). Ostali simboli u obliku hrama i označeni imenom božice Dijane uključuju mjesta *Diana Veteranorum* u antičkoj Numidiji, odnosno današnjem Alžiru, koje je na Peutingerovoj karti označeno kao *Ad dianam* (Southern 2006: 9–10), te postaju *Ad Diana* u Epiru (Gerojannis 1899: 785–788). Nadalje, neposredno ispod ušća rijeke Umbro nalazi se i mali otok (danas Giannaturi) koji je ukrašen simbolom u obliku hrama koji nije popraćen nazivom. Sudeći po arheološkim nalazima i Plinijevim navodima, na malenom se otočiću, doista, nalazilo Dijanino svetište (Quilici & Gigli 1999: 130–140). Sva ova mjesta potvrđena su kao mjesta od regionalnog značaja za Dijanin kult. Za nas je, naravno, posebno interesantno da se u ovome povlaštenom društvu Dijaninih najznačajnijih kultnih središta našlo i Dijanino svetište na Marjanu, ravno u značenju prethodno navedenima (Turković 2010).

Ostajući na istoj komunikacijskoj razini, onoj na kojoj se *romanitas* predstavljala srednjem sloju u provincijama, u skladu s njihovim sposobnostima razumijevanja širine te ideje, zatiču se i zanimljive pojave predstavljanja Dijaninog kulta, bilo da se radilo samo o kultu Dijane ili kultu Dijane smještene u okrilje neke od s njome povezanih sizigija. U gradskom kontekstu se tako štovanje Dijane zatiče u kombinaciji uz štovanje Apolona i Silvana istodobno, kao na primjer u Viminaciju, gdje joj je zavjetni spomenik podigao Aelius Valentinus, *duumvir* kolonije Viminacium, ili samostalno kao na primjer u Timacum Minus gdje joj je hram dao podići određeni T. Aelius Mucianus i supruga mu Tullia (Zotović 2018). Na natpisima s područja provincije Dalmacije Dijanino se ime javlja najmanje 37 puta. Kao *Diana Augusta* četrnaest puta (ILJug 1820 /Podgorica/, ILJug 1523 /Municipium Malvesiatium/Skelani/, ILJug 0736 /Aequum/, ILJug 0928 /Sali/, CIL 03, 06320/ILJug 1484 /Municipium Malvesiatium/Lučani/, CIL 03, 08483 /Čitluk/, CIL 03, 14320, 4 /Delminium/Karaula/, CIL 03, 12723 /Domavia/, CIL 03, 01937 /Dioklecijanova palača/, CIL 03, 08509 /Proložac/, CIL 03, 13199 /Čitluk/, CIL 03,

09828 /Promona/Drniš/, CIL 03, 08298 /Prijepolje/, CIL 03, 08660 /Salona/, AE 2009, 1024 /Dicmo/Kokani); u paru s Neptunom jedan put (CIL 03, 02970 /Aenona/Nin/); uz Merkura i Silvana jedan put (ILJug 0261); u paru samo sa Silvanom samo dva puta (ILJug 0760 /Municipium Salvium/Glamoč/, CIL 03, 08483 /Čitluk); te kao Dijana nemorejska dva puta (CIL 03, 01773 /Narona/ i na mljetskom natpisu). Dedikanti koji su dali sačiniti ove natpise redom su očito pismeni ljudi srednjega sloja ili višeg srednjeg sloja, od rimskog viteza iz Prijepolja, zapovjednika kohorte Tiberija Klaudija Klaudijana koji zna tko je Diana Nemorensis, konjanika iz okolice Malvezijatskog municipija, nekoć pripadnika II dalmatinske konjaničke kohorte koji je kao bivši vojnik logično podigao oltar Dijani Augusti, beneficijara iz Panonije Inferior, običnog vojnika Aurelija Tita s područja Vrlike koji je podigao oltar, zamljoposjednika ili zemljozakupaca poput onoga s Mljeta koji je natpis podigao Dijani Nemorejskoj, do očeva i majki koji su oplakivali svoju djecu. I kada bi sada taj broj natpisa i karakter naručitelja usporedili s okolnim provincijama kao što su Pannonia Inferior ili Moesia Superior, ponovno bismo zatekli sličnu sliku. Primjerice, u Donjoj Panononiji svega 20 natpisa spominje Dijanu, i to najčešće na oltarnim natpisima koje su dali izraditi bivši vojnici i oficiri (AE 1968, 0429, AE 1947, 0027, AE 1937, 0183, CIL 03, 10304, CIL 03, 03331, CIL 03, 15157, CIL 03, 03455, itd.). Ono što je zanimljivo u ovoj prvoj usporedbi jest da se Dijana i u ovoj provinciji pojavljuje samo jedan put u kombinaciji sa Silvanom (CIL 03, 13368), jedan put u kombinaciji s Jupiterom, a u većini slučajeva kao *Bona Dea* ili *Diana Augusta*. U Gornjoj Meziji se Dijana spominje na svega sedamnaest natpisa i opet su to većinom natpisi koje su dali izraditi bivši vojnici, te osim jednoga natpisa (onoga iz Viminacija), na svim ostalima Dijana je štovana samostalno.

Ovaj pregled upućuje na nekoliko činjenica. Prva je ta da su svi natpisi, na oltarima, sarkofazima ili drugdje naručili pismeni ljudi, dobro upoznati s vremenom i društvom u kojem žive. Većina ih je, uostalom, i služila vojnom službom istoj toj državi i većina je osjećala dužnost da postavi oltar upravo Dijani kao čuvarici, zaštitnici, dobroj i svetoj boginji. S druge strane, valja zamijetiti da taj pismeni sloj zapravo iznimno rijetko spominje Silvana, ali ponekad spominje Dijanu Nemorejsku, pa čak i Dijanu Tifatinsku (AE 1968, 0429 iz Intercise) što govori da neki od naručitelja vrlo dobro poznaju središnja mjesta štovanja Dijanina kulta. Izgleda stoga da su augustovski, i posljedično carski, komunikacijski kanali prema srednjem sloju bili izvrsno razvijeni i dobro održavani. Kada bismo povukli ponovno paralelu s teatrom, mogli bismo zaključiti da je pozornica bila kvalitetno postavljena, a predstava profesionalno izvedena. Možda to i nisu bili ljudi koji su poznavali najdublje temelje *romanitas*, ali svakako su bili uvjereni da su dio nje, te da duguju život boginji koja se nalazila u središtu te ideje.

I naposlijetku, ne treba zaboraviti na onu najnižu razinu predstave *romanitas*, do koje je August tako mudro držao – onu pučku. Unatoč svim raspravama koje su dosad proizašle iz pera istraživača tzv. „rimske kulture", relativno je malo uvjerljivih zaključaka izvedeno o fenomenu proliferacije pučke mitologije carskoga doba i udjelu ideje romaniteta u oblikovanju pučkog religijskog

pejzaža, napose onoga vangradskoga. Naime, rasprava o podrijetlu određenih vjerovanja i s njima povezanih rituala, u smislu jesu li one rimskog ili indigenog podrijetla, zapravo su potpuno izlišne. Izlišne su upravo zbog toga što su gotovo sve društvene zajednice širom onoga što će postati Rimskim carstvom, bez obzira na podneblje, stupanj razvoja, relativni stupanj slobode ili uključenosti u rimsko društvo na pučkoj razini u osnovi dijelile ista univerzalna vjerovanja. Kako je to lijepo sročio James George Frazer u klasičnome djelu *The Golden Bough*: "*We have found that at an early stage of society men, ignorant of the secret processes of nature and of the narrow limits within which it is in our power to control and direct them, have commonly arrogated to themselves functions which in the present state of knowledge we should deem superhuman or divine. The illusion has been fostered and maintained by the same causes which begot it, namely, the marvellous order and uniformity with which nature conducts her operations, the wheels of her great machine revolving with a smoothness and precision which enable the patient observer to anticipate in general the season, if not the very hour, when they will bring round the fulfilment of his hopes or the accomplishment of his fears.*" (Frazer 2009: 387). Naoko se čini da su svi prethodno spominjani „teorijski modeli", težnjom za znanstvenom obradom i svojom pretjeranom elaboriranošću, ovu jednostavnu činjenicu koju je Frazer tako lijepo sročio, bacili u zaborav. No, unatoč tomu što Frazerovi zaključci današnjim „teoretičarima" možda izgledaju previše pojednostavljeni, gledano iz jungovske perspektive, ali i iz perspektive općeg razvoja kultne umjetnosti, ne može se reći da je Frazer bio u krivu. Po našem je sudu Frazer bio u pravu u još mnogo svojih zaključaka, koji su nažalost ostali zaboravljeni poput neke stare prašnjave knjige na polici. Svijet religijskog je spontano i iz nužde izrastao iz svijeta magijskog (Frazer 2009: 121–147). O tome je Carl Gustav Jung iznio mnoga razmišljanja koja su zabilježena u *Crvenoj knjizi – Liber Novus,* elementarnom štivu za razumijevanje nastanka religija (Jung 2009). Između ta dva svijeta, a radi egzistencijalnih pitanja pojedinca i zajednice unutar "velikog ciklusa" prirode, nastao je svijet mnogoboštva, ali i inkarniranih ljudskih božanstava. Moći ovih potonjih, u pučkoj predodžbi, nalikuju, piše Frazer, onima koje su prije njih imali vračevi (Frazer 2009: 31–35; Jung 2009: 218, 312–330). Poput vračeva, i od njih je puk očekivao zaštitu od bolesti, zlih uroka i sudbina, blagoslove potomstva i, što je i najbitnije, pomoć u stvaranju povoljnih vremenskih prilika za plodan urod žita ili ispašu stoke. Sve ovo puk je zazivao kroz rituale i ceremonije čiji je cilj bio osigurati plodnost zemlje i rasplod stoke. Ukratko, ovakva su pučka vjerovanja i rituali zajednički gotovo svim kulturama na Mediteranu ili nešto podalje od njegovih obala.

Svjedočanstvo da je tomu doista tako jasno ponovno dolazi iz svijeta pučkih ceremonija. Valja se samo prisjetiti što Horacije kaže o *Fescennina carmina,* proto-taeatarskim ceremonijama i ritualima: "*agricolae prisci, fortes parvoque beati, / condita post frumenta levantes tempore festo / corpus et ipsum animum spe finis dura ferentem / cum sociis operum et pueris et ooniuge fida / Tellurem porco, Silvanum lacte piabant, / floribus et vino Genium memorem brevis aevi. / Fescennina per huno inventa licentia morem / versibus alternis opprobria rustica fudit, / libertasque recurrentis accepta per annos / lusit amabiliter, donec iam saevos apertam /*

Slika 6. Zvonasti krater iz Barija s prikazom phylax proto-teatarske predstave s temom rođenja Helene, oko 380-370. g. pr. n. e., Museo Nazionale, Bari (Corrente 2017: 56, sl. 2)

in rabiem ooepit verti iocus et per honestas / ire domos inpune minax. doluere cruento / dente lacessiti; fuit intactis quoque cura / condicione super communi; quin etiam lex / poenaque lata, malo quae nollet carmine quemquam / describi: vertere modum, formidine fustis / ad bene dicendum delectandumque redacti. / Graecia capta ferum victorem cepit et artis /intulit agreeti Latio. sic horridus ille / defluxit numerus Saturnius et grave virus /munditiae pepulere; sed in longum tarnen aevum / manserunt hodieque manent vestigia ruris."(Horatius 2008: *Epistl*, II 1). I, naravno nisu to bile samo *Fescennina carmina,* nego i oskanske *Atellanae*, u svojem festivnom raspoloženju, satiričkom sadržaju i mimetičkom izričaju, vrlo nalik grčkim proto-teatarskim oblicima (sl. 6). I kao što je vidljivo iz Horacijevih riječi, radilo se o ritualima napučenima arhetipskim slikama vezanima za ljudska zamišljanja prirodnih i natprirodnih sila koje ravnaju ljudskim sudbinama. Bio je to svijet pučke mitologije, svojstvene svim društvima u nastajanju, a pučkom sloju društva i unutar razvijene države. Uostalom, posljednje Horacijeve riječi govore o tome da do njegovih dana preostaju tragovi iste te prošlosti, a time vjerojatno i vjerovanja i običaja. Naposljetku, nije samo Horacije taj koji o tome svjedoči. Tako su tu i poznate riječi Vergilija koji u drugoj Georgici hvali Lukrecija i zavidi mu što poznaje uzrok svih stvari, pa kaže: "*Felix qui potuit rerum cognoscere causas / atque metus omnis et inexorabile fatum / subiecit pedibus strepitumque Acherontis auari; / fortunatus et ille deos qui nouit agrestis, / Panaque Siluanumque senem Nymphasque sorores: / illum non populi fasces, non purpura regum / flexit et infidos agitans discordia fratres, / aut coniurato descendens Dacus ab Histro, / non res Romanae perituraque regna, neque ille / aut doluit miserans inopem aut inuidit habenti*." (Vergilius 2013: *Georgica* II, 490–499).

Kako bi pojasnili univerzalnost pučkih i seoskih predaja o natprirodnim duhovima žetvi i bogovima vegetacije, ipak se moramo, za razliku od mnogih modernih znanstvenika okrenuti Frazeru i njegovom širokom rasponu usporedbi. Frazer koristi oba termina, „žitni-duhovi" i „božanstva vegetacije" jedan uz drugoga (iako, Jung se suštinski ne bi složio s takvim izjednačavanjem). Nema sumnje da su oboje proizvodi ljudskog nesvjesnog, što je Jung u više svoja dijela opširno razložio. No, što se samog pojma „duha" tiče, Jung je naglasio višestranost pojma iz lingvističke perspektive, čije je tek jedno arhetipsko značenje *spiritus vegetativus* (duh života kao takvoga). U konačnici, Jung dolazi do zaključka da univerzalno „duh" valja interpretirati kao dah, vjetar, a o univerzalnoj ljudskoj predodžbi o duhovima napisao je: *„Diese spezielle Entwicklung der Anschauung vom Geiste beruht auf der Erkenntnis, daß die unsichtbare Präsenz des Geistes ein psychisches Phänomen, d.h. der eigene Geist sei, und daß dieser nicht nur aus Lebensauf- wallungen, sondern auch aus inhaltlichen Gebilden be- stehe. Unter ersteren treten besonders hervor jene Abbilder und Vorbilder, welche das innere Gesichtsfeld erfüllen, und unter letzteren ist es Denken und*

Vernunft, welche die Bilderwelt ordnen. So hat sich ein Uebergeist dem ursprünglichen, natürlichen Lebensgeist superpaniert und sich zu letzterem sogar als zu etwas bloß Natürlichem in Gegensatz gestellt. Der Uebergei.st wurde zum übernatürlichen und überweltlichen, kosmischen Ordnungsprinzip, und als solchem wurde ihm die Bezeichnung "Gott" gegeben, oder er wurde wenigstens zu einem Attribut der Einen Substanz (wie bei Spinoza) oder zu einer Person der Gottheit (wie im Christentum)" (Jung 1948: 8–9).

Pa nisu samo stanovnici italskog poluotoka od davnašnjih vremena, pa duboko do kasnoantičkog doba, vjerovali u takove zaštitničke predodžbe. Isto se, i u istovjetnim manifestacijama, zatiče gotovo u svakom kutku današnje Europe i mediteranskog svijeta. Razlog počiva u jednostavnoj antropološkoj činjenici da sva ljudska bića dijele ne samo suštinski ista temeljna fizička svojstva, već i temeljna psihološka svojstva koja ih navode na jedinstveni put duhovnog razvoja, koji u svojim počecima izvire iz kolektivnog nesvjesnog, ali i intuicije da njihovom sudbinom i blagostanjem ravnaju sile koje nadilaze njihove trenutne kognitivne sposobnosti. Radi se univerzalnom naslućivanju da se kozmički red preslikava na zemaljski svijet kroz prirodne sile koje ravnaju svime što jest. U konačnici, upravo zbog toga Vergilije i kaže da je sretan onaj tko poznaje skrivene razloge po kojima se priroda ravna i tko poznaje seoske bogove. I, naravno, nisu to samo Silvan, Pan, Nimfe, Tiber, Neptun, itd., već i sva ona utjelovljenja čistih prirodnih sila koje inherentno obitavaju u čovjeku ili oko njega. U slučaju Vergilijevih stihova, za oko prvo zapada Silvanovo ime, a ono i ponajbolje oslikava što se dogodilo s magijskim i arhetipskim predodžbama između 4. stoljeća pr. n. e. i doba Principata.

Peter F. Dorcey je uložio mnogo truda u razjašnjavanje Silvana i njegovog kulta (Dorcey 2009). Izradio je izvrstan i sveobuhvatan pregled povijesti i rasprostranjenosti štovanja ovog nadljudskog entiteta, no jednoznačan i jednostavan zaključak mu je ipak izmakao, makar se u svome radu više puta zatekao na njegovu pragu. Ključna je Doreceyeva greška počivala u tome što je ovaj nadljudski entitet naposljetku odlučio razmatrati iz perspektive religijskog, a ne u kontekstu proto-religijskog, onoga na razmeđi između magijskog i religijskog. Šteta je što nije uzeo u obzir Frazerove zaključke, Spenglerove poglede na razvoj kulturnih povijesti, ili Jungove zaključke o kolektivnom nesvjesnom i uobličenju vjerovanja poniklih iz kolektivnog nesvjesnog. Valjalo bi imati na umu i klasično djelo Oswalda Spenglera *Der Untergang des Abendlandes* u kojem Spengler majstorski sumira put ljudskog sazrijevanja prema religijskoj ideji. U kontekstu ove priče već je instruktivan i samo jedan prekrasan odlomak Spenglerova djelu u kojemu piše: „*In the soul of all primitive mankind, just as in that of earliest childhood, there is something which impels it to find means of dealing with the alien powers of the extension-world that assert themselves, inexorable, in and through space. To bind, to bridle, to placate, to "know" are all, in the last analysis, the same thing. In the mysticism of all primitive periods, to know God means to conjure him, to make him favourable, to appropriate him inwardly. This is achieved, principally, by means of a word, the Name – the" nomen" which designates and calls up the "numen " – and also by ritual practices of secret potency; and the subtlest, as well as the most powerful, form of this defence is causal and systematic knowledge, de-*

limitation by label and number. In this respect man only becomes wholly man when he has acquired language. When cognition has ripened to the point of words, the original chaos of impressions necessarily transforms itself into a "Nature" that has laws and must obey them, and the world-in-itself becomes a world-for-us." U biti, Spengler je naglasio isto što i Frazer i Jung, ali iz perspektive filozofije povijesti (Spengler 1927: 80). Da je pristupio ovome sveprisutnom, višeznačnom, mnogolikom proto-božanstvu iz perspektive njegova stvarnog konteksta, tada bi za Dorceya i Vergilijeve riječi dobile potpuni smisao.

Pučka vjerovanja predreligijskog karaktera, okarakterizirana od strane Dorceya, Williamsa i drugih terminom „pučke" ili „ruralne mitologije", nisu samo svijet Silvana, Nimfi, već i niza drugih univerzalnih i čitavom ljudskom rodu svojstvenih magijskih vjerovanja i predodžbi koje su igrale presudnu ulogu u pučkom pouzdanju u zaštitu ovih bića obdarenih natprirodnim moćima kojima upravljaju prirodom (Dorcey 2009: 3, 6; Williams 1965: 15). Da je Dorcey otišao korak dalje od ovoga, došao bi do zaključka da u pogledu pučkih vjerovanja širom Carstva vjerojatno nije bilo tacitovski lingvističke „*interpretio romana*", već suštinski „*interpratio romanitatis*" – proces koji je, kako je zamijetio i Ando, bio daleko dublji od pukog lingvističkog zahvata, ali je po našem sudu bio i daleko jednostavniji od kakvog procesa sinkretizacije. Naime, ako se bolje razmotri slučaj Silvana i sličnih mu generečkih proto-božanstava, bila ona iz Germanije, Galije, Ilirika, Italije ili s koje druge strane svijeta, sva ona su se nalazila na istoj generičkoj ravni. Sva ona su, bijući generička, proizašla iz istih elementarnih ljudskih vjerovanja pa stoga i nije moglo biti previše razlike u njihovu štovanju. Jednostavnije rečeno, sva ona su bila rezultat temeljnih ljudskih nastojanja da se sistematizira ljudski odnos s prirodnim redom, kozmičkim redom i silama koje utječu na ljudski život. Utoliko, na najdubljoj ljudskoj razini „*interpretio romana*" postaje sredstvom, čak i kod Tacita, koji služi Rimu za lakše poimanje pučkih vjerovanja drugih naroda, te nije odraz kulturnog podvrgavanja drugih (Tacitus 1915: 324). Uostalom, na ovoj pučkoj razini je teško zamišljati pokušaj rimskog religijsko-kulturnog hegemonizma, pa čak i „pregovaranja" ili dijaloga, dvama procesima na kojima se prečesto inzistira u suvremenoj literaturi, jer se oko ovakvih i sličnih generičkih vjerovanja i nije imalo što nadvladati ili o čemu pregovarati. Germanski seljak, ilirski pastir, keltski vinogradar ili trački vojnik dijelili su iste nade i iste strahove, te posljedično i ista vjerovanja. Pa iako Dorcey, Ando i gotovo svi ostali istraživači vide razlike između regionalnih i lokalnih vjerovanja, te stoga pretpostavljaju da je moralo doći do grublje ili blaže interakcije s ciljem premošćivanja „kulturnih" razlika, zapravo sve upućuje na posve logično i spontano teonimijsko ujednačavanje tih generičkih proto-božanstava. Dakle, naglasak bi, po našem mišljenju, trebao biti na „kulturnim" sličnostima, a ne na „kulturnim" različitostima. Trebao bi biti na ujedinjavajućim točkama, a ne premošćivanju različitosti. Dakle, upravo suprotno od onoga kako Clifford Ando vidi problematiku kada piše: "*In its enigmatic status, interpretatio Romana resembles many of the other mechanisms with which Romans and their subjects negotiated cultural difference, translation among them; it is likewise emblematic of the myriad problems besetting the study of cross-cultural contact in the ancient world.*"

(Ando 2006: 50). Međutim, s druge strane, Sorin Nemeti, *interpretatio romana* ipak vidi ponešto drugačije, kao nastojanje za ujedinjenjem kroz integraciju lokalnih božanstava i kultova, teonimije i specifične ikonografije s ciljem povezivanja, izjednačavanja i iznalaženja zajedničkih nazivnika (Nemeti 2012: 180–181). U tome je puno bliža onome što u ovome radu zovemo *interpretatio romanitatis*.

Poanta svega jest činjenica da su sva pučka vjerovanja idejno, pa čak i ritualno, bila ista. Rim se stoga i nije morao truditi asimilirati, sinkretizirati ili „pregovarati" s drugim narodima, pa ni nametati ideju *romanitas,* jer je njena suštinska ideja kozmičkog reda preslikanoga na zemaljski red već bila prisutna kod svih naroda s kojima je Rim dolazio s vremenom u kontakt. Univerzalnost ideje *romanitas* i njen povezujući potencijal lijepo se zrcali u riječima Marka Aurelija koji u *Meditationes* 4.4 kaže: „*πολῖταί ἐσμεν; πολιτεύματός τινος μετέχομεν; ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστί; τὸ τῶν ἀνθρώπων πᾶν γένος κοινοῦ πολιτεύματος μετέχειν; ἐκεῖθεν δέ, ἐκ τῆς κοινῆς ταύτης πόλεως, καὶ αὐτὸ τὸ νοερὸν καὶ λογικὸν καὶ νομικὸν ἡμῖν"* (Marcus Aurelius 1908: 4.4). Dakle, kada kaže "*ὁ κόσμος ὡσανεὶ πόλις ἐστί*" i kada govori o zajedničkom ljudskom rodu, on govori o univerzalnom kozmičkom redu preslikanom na svekoliki ljudski rod. To uistinu zvuči kao parafraza sentencije "kako je na Nebu, tako i na Zemlji". I ne samo u ovome odlomku, već na drugim mjestima u *Meditationes* jasno je da Car promiče ideju jedinstvenog i univerzalnog principa kozmičkog reda i prirodnog reda. Sve suprotno od toga bilo bi neprirodno i bezbožno. Kako je Bogdan Burliga, razmatrajući misli Marka Aurelija, naglasio: "*…the one who does not understand what happens in the universe is an alien (*xenos*), in the same mode a man who does not participate in social machinery is* '*an exile*' *(*phygas*), because he* '*exiles himself from civic reason*' *(*ho pheugon ton politikon logon*). A little further the emperor uses even more radical language: the first type of man is called* ἀπόστημα κόσμου *('an imposthume on the Universe'), as he is* ὁ ἀφιστάμενος καὶ χωρίζων ἑαυτὸν τοῦ τῆς κοινῆς φύσεως *('who renounces, and severs himself from, the reason of our common Nature'); the second type of man is like* '*a limb cut off from the community*' (aposchisma poleos)" (Burliga 2012: 83). Careve riječi pak samo lijepo verbaliziraju ono što je ideja *romanitas* ionako bila i prije njegovoga doba. Ideja o kojoj car govori podrazumijeva kozmički red i prirodni red, a upravo se taj red i ogledao u pučkim vjerovanjima, bez obzira o kojem se narodu radilo. Zašto bi poštovanje toga reda od strane inih naroda, pa makar utjelovljenja svojih vjerovanja nazivali drugim imenima, smetala Rimu? Upravo suprotno, Rim je mogao biti sretan da je na pučkoj razini širom rastuće države imao zajedničku osnovu na kojoj je mogao početi graditi religijski sustav. U praktičnom smislu, bilo je potrebno samo objasniti „drugima" da i rimski puk drži do istih vjerovanja, iako svoja proto-božanstva naziva drugim imenima. I, naravno, isto vrijedi u suprotnom smjeru, bilo je potrebno samo objasniti rimskome puku da i „drugi" drže do istih vjerovanja. Ovakav sklad zasnovan je i na još jednom bitnom temelju, a to je *consensus*. Preduvjet ispravnog poretka je suglasje svih, a ne pokoravanje svih. Posljedično, cjelokupan proces zaslužuje naziv *interpretatio romanitatis*, odnosno interpretacija ideje, a ne *interpretatio romana*, odnosno rimsko prevođenje. Kroz taj proces svi posta-

ju poklonici iste ideje univerzalnog reda, pripadnici iste duhovne zajednice i podanici iste države koja bi trebala biti slika i prilika toga reda. Naravno, to je idealna zamisao, dok nas na stvarnost ipak podsjećaju Apulejev *Asinus aureus* i Tertulijanov *De Pallio.*

Dijelom toga zajedničkog svijeta pučkih vjerovanja, pa i praznovjerja, svijeta na razmeđi magijskog i religijskog, bile su i predstave koje su ga napućile putem već razvijenog religijskog sustava, koji se i sam razvio na području Apeninskog polutotoka iz iste osnove. Tako se među Panovima, Silvanima, Nimfama, Aherontima i Tiberima, zateklo i božanstvo svima njima blisko u svojoj osnovnoj biti – boginja Dijana. I opet, kao utjelovljenje čovjeku bliskih prirodnih sila brzo je pronašlo mjesto u umu i puka izvan Italije, bez obzira radilo se o pastirima, vojnicima, lovcima, poljodjeljcima, majkama, rodiljama, itd. Kao partnerica magičnog Kralja šuma s jezera Nemi, zatekla se u ulozi ženskoga principa koji ravnopravno ravna prirodnim silama. Iako nam nije namjera iscrpsti Jungove misli, ipak se u razjašnjenju odnosa Dijane s proto-božanstvima ili bogovima ponovno moramo poslužiti njegovim zaključcima o tvorbenim elementima ljudske psihe. Tako je jasno da je Dijana za puk nesumnjivo imala, na nesvjesnoj razini, ulogu *anime* – ženskog principa koji je inherentno tvorbeni dio svake ličnosti, kako ljudske jedinke, tako i društva općenito; dok je u slučaju svetišta na jezeru Nemi, *animus*, muški princip predstavljao magijski nemejski kralj. Kako bi se razjasnilo što se misli pod ovim muško-ženskim dvojstvom valja ipak opet podsjetiti na Jungovo djelo *Von den wurzeln des beswusstseins. Studien über den Archetypus* (Jung 1954: 67–68). No, s obzirom na sustav slobodnih asocijacija, posve je logično da se drugdje Dijana kao *anima* vezala, baš kao što Frazer upozorava, i na druga virilna i životodavna božanstva, poput Jupitera u svetištu pod obroncima Tifate, Apolona u Apoloniji u Epiru, ili često Silvana, gospodara sadržajno i formalo vrlo nalik nemejskome kralju.

Proliferacija kroz tri razine na području provincije Dalmacije

Rad smo započeli s isticanjem komplementarnosti razina kroz koje se promicala ideja *romanitas*, a sukladno tome i Dijana, kao njen središnji i tvorbeni element. Nastojali smo pokazati da se štovanje Dijane nalazi u srži *romanitas* kao univerzalne ideje „savršenog poretka", kakvog ga je počeo oblikovati August i kakvim će ga nastojati održavati vladari nakon njega. I doista, kada se sagledaju Augustove metode komunikacije sa svekolikim stanovništvom rastuće države, zamijećuje se da je poslušao Mecenin savjet i preobrazio Mediteran u jedan veliki teatar. Jedan od glavnih likova na pozornici, u Rimu, i u provincijama, bila je upravo Dijana. Zamijećujemo također koliko je August bio domišljat i vješt u prezentaciji ideje i promociji glavnih božanskih protagonista. Oblikovane su barem tri prezentacijske razine, svaka oblikovana prema vrsti publike, ali je svaka od tih razina konvergirala prema istom cilju – ostvarenju „savršenog poretka", odnosno svekolikoj proliferaciji *romanitas*. U tom pogledu ni provincija Dalmacija nije bila iznimkom. Štoviše, bila je oglednim uzorkom, a i danas bi mogla poslužiti istraživačima kao primjer uspješne i

sveobuhvatne proliferacije te ideje. U Dalmaciji su profunkcionirale sve tri komunikacijske razine, i sve su urodile plodom.

Na najvišoj, carskoj i državnoj razini imamo sjajne primjere etabliranja Dijaninog kulta u Dalmaciji. Možda je najbolje započeti govoriti o ovoj razini isticanjem tzv. „Salonitanske are" (Giunio 2013), postavljene i posvećene Jupiteru 9. oktobra 137. godine. Nas ovdje prvenstveno zanima onaj dio koji se odnosi na provođenje *Lex arae Dianae in Aventino* u Dalmaciji, zakona koji su bili zapisani i izloženi na hramu Dijane na Aventinu, a koji su regulirali žrtvovanja, svečanosti i obrede, te u pravom romulovskom duhu regulirali prava azila za odbjegle (Giunio 2013: 106). Kako je istaknula Kornelija Giunio, samo pozivanje na *Lex arae Dianae in Aventino* povlačilo je za sobom niz pravno-religijskih reperkusija (Giunio 2013: 106), od kojih je za ovu priču najvažnija ona da se potvrđuje zakonski akt koji tješnje povezuje središnju rimsku imperijalnu vlast sa Salonom i Dalmacijom (Bekavac 2020: 38), ali i uspostavlja logičnu vezu regionalnog Dijaninog svetišta na Marjanu s dvama najvažnijim Dijaninim svetištima – onima na Aventinu i jezeru Nemi. Ipak, ne možemo se složiti sa Silvijom Bekavac da *Lex arae Dianae in Aventino* nema izravne veze s karakteristikama boginje, već da je zakon dobio ime tek zbog toga što je bio izložen na Dijaninom hramu (Bekavac 2020: 38). Utoliko bismo se prije priklonili tezi da je posvećenje are na niz različitih razina bila poruka o jedinstvu, pa i jedinstvu u različitosti, makar stvarnih konflikata u Saloni toga doba nije bilo. U tom smislu, „Salonitanska ara" bi se valjala smatrati potentnim simbolom sveopćeg jedinstva u jednoj ideji provedenoj kroz jedinstvene zakone, odnosno jedinstva i univerzalnosti *romanitas*. U tome, držimo, počiva smisao njezina podizanja.

Nadalje, ne treba smetnuti s uma da je svetište na Marjanu, ako je suditi po zabilješkama na Peutingerovoj karti, uistinu bilo jedno od prominentnih mjesta štovanja Dijane. Isto tako, ne treba zaboraviti da ista ta karta ne bilježi svetište približne važnosti sve do Epira, a zapadno od Marjana nijedno uopće. Ne znamo ni kada je ovo svetište oformljeno, ni kako je točno izgledalo, ali svakako znamo da je postojalo, jer mu naznaku zatičemo i kod Anonimnog Ravenjanina (Turković 2010). Jednako tako možemo zaključiti da je ovo svetište bilo ključnom točkom u religijskom pejzažu Dalmacije, poznato većini, ako ne svim stanovnicima provincije.

Međutim, kad smo kod carske intervencije u etabliranju Dijaninog kulta na području Dalmacije, valja se prisjetiti i Dijaninog hrama u Dokleji (iako je u doba gradnje hrama taj dio provincije bio pretvoren u zasebnu provinciju Prevalitanu). Po svemu sudeći, sam car Dioklecijan je, među ostalim, u Dokleji dao izgraditi hram Dijane i Apolona, evidentno prateći „religijsku politiku" Carstva, zasnovanu na augostovskoj *romanitas* (Turković & Maraković 2021). Dakle, Dokleja je svjedočila izravnoj carskoj intervenciji u etabliranju Dijaninog kulta (sl. 7).

S obzirom na postavljanje are, postojanje regionalnog svetišta te činjenice da i sam car intervenira u promociji Dijaninog kulta u (nekadašnjem) području Dalmacije, treba li čuditi da i provincijske elite vrlo brzo primaju poruku i iskazuju svoje štovanje boginji i ideji koju ona pronosi? Odgovor je, naravno,

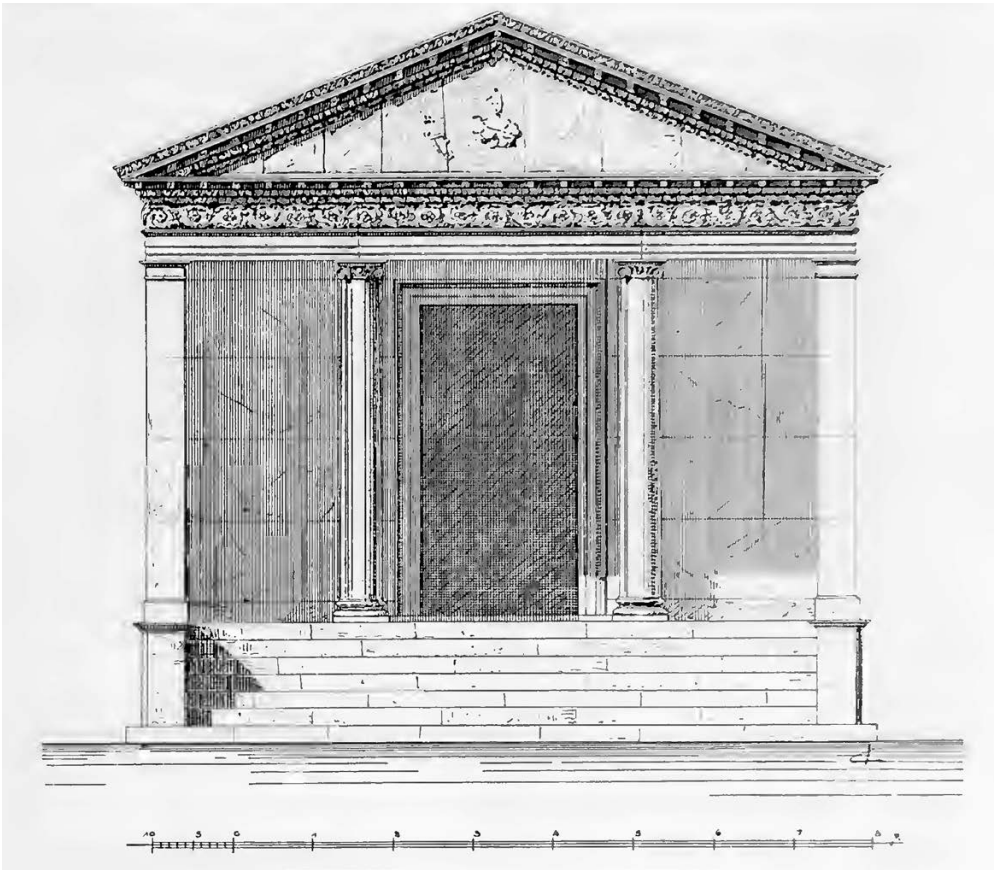

Slika 7. Sticottijeva rekonstrukcija pročelja hrama Dijane i Apolona u Dokleji (Sticotti 1913: 97-98, sl. 51)

ne. U prioblanom području, posebice središnje Dalmacije, ne manjka kapitalnih, pa čak i jedinstvenih javnih skulptura na kojima se očito nije štedilo. Kako predmet ovoga rada nije napraviti pregled svih skulpturalnih prikaza Dijane u Dalmaciji, skrenut ćemo pozornost samo na reprezentativne primjere. Svi su oni vezani za urbane sredine. Mjesta gdje se zatiče skulptura izvrsne produkcije su *Salona*, *Issa*, *Aequum*, *Tilurium*, *Tragurium* i *Senia*. U kvaliteti prednjači mramorna skulptura u natprirodnoj veličini Dijane Lucifere iz Ekva (Abramić 1952: 318). Visine od 172 cm, fino uglačane površine, afrodizijske provenijencije, ova je skulptura nesumnjivo bila ponos grada (sl. 8). Po našemu mišljenju, radi se zasigurno o skulpturi Dijane najbolje produkcije u okvirima Dalmacije, iako je evidentno rađena prema ponešto zastarjeloj republikanskoj ikonografskoj shemi, držeći po jednu dugu baklju u svakoj ruci. S Carstvom će se i uobičajeni način prikazivanja Lucifere promijeniti kao što je vidljivo s njenih prikaza na novcu (sl. 9). Nadalje, Dijana Lucifera će biti prikazivana s dugom bakljom koju drži objema rukama. Zasad nam ostaje nepoznat razlog povratka na staru ikonografsku shemu, no to ne umanje vrijednost ove skulpture. No, ne nedostaje monumentalnih skulptura Dijane po Sinjskome polju, čiju je antičku povijest izvrsno prikazala i zaokružila Mirjana Sanader (Sanader 2016). Među njima je i kamena skulptura Dijane koja vuče lane, iz Garduna (sl. 10). Zanimljivo, ali skulptura je bila nešto veća od prirodne veličine, s obzirom da je visina glave iznosila 29 cm, a noge 71 cm. Stoga se vrlo izvjesnim čini da se i ovdje radilo o monumentalnoj javnoj skulpturi. S obzirom

Slika 8. Mramorna skulptura Dijane Lucifere, Aequum, Muzej Franjevačkog samostana u Sinju (Cambi 2002: 109, sl. 151)

na visinu glave, čini se da je skulptura ipak bila veća nego što je to profesorica Milićević pretpostavila (Milićević Bradač 2005: 259). Uzimajući prosječne proporcijske odnose ljudskog tijela, skulptura je morala biti visoka barem 1,8 metara. Dodajmo k tomu da se radi o jedinstvenom ikonografskom rješenju koje ne podliježe usporedbama. Ova skulptura ne pripada niti jednom poznatom tipu Dijanina prikaza (sl. 11). Dakle, u Sinjskom polju ne samo da se zatiču skulpture Dijane iznimne produkcije, već i posve originalna umjetnička djela. Pa i to govori o predanosti elita, ali i lokalne zajednice, štovanju Dijane. Ostajući u Sinjskom polju, tu su također ulomci kamene skulpture Dijane sa psom, također iz Garduna (Milićević Bradač 2005: 259–268; Milićević 2009: 53–56). S obzirom na visinu potkoljenice (39 cm) skulptura nije bila znatno manja od Dijane s lanetom iz Tilurija. Valja uočiti da su ovakve dvije monumentalne skulpture gotovo istodobno izrađene za Tilurij, odnosno tijekom prve polovice 2. stoljeća, otprilike u doba kada je i posvećena „Ara Salonitana".

Istoj razini pripada i mramorna glava Dijane s Visa, visoka 13 cm. Ona možda ne spada u najvišu razinu umjetničke produkcije, no moraju se uvažiti činjenice da je, prema prosječnim ljudskim proporcijama, visina ove skulpture iznosila oko 1,1 m, te da je skulptura bila izvedena u mramoru (Gabričević 1968: 53–54). Mramorna glava Dijane iz Senja, iako u drugačijem položaju od one na Visu, pokazuje istu kvalitetu produkcije kao i i viška (Cambi 1993: 34–42 ; Medini 1993: 4; Glavičić 2005: 225–226). Veličina skulpture je, s obzirom na visinu glave (18 cm), morala iznosti oko 1,5 m. U svakom slučaju, i odabir materijala govori da ovo nije skulptura rađena za siromašnog naručitelja. Mramorna glava iz Trogira, također afrodizijske provenijencije, nastala u skopadičkoj tradiciji, mogla bi prikazivati Dijanu, ali se to ne može jednoznačno ustanoviti (Cambi 1999). Tu je i mramorni ulomak reljefa s prikazom Dijane iz Salone (sl. 12), koji se, iako se ne radi o punoj skulpturi, po kvaliteti izrade svrstava među ponajbolje prikaze Dijane u Dalmaciji (Cambi 2002: 98; Cambi 2005: 109–111). Glatko obrađeno lice, vješto klesan *krobylos*, gipkost tijela i realističnost draperije pripijene uz tijelo, svjedoče o visokoj razini umješnosti majstora. Ne začu-

Slika 9. Prikazi Dijane Lucifere na republikanskom novcu (gore, srebrni denar iz 42 g. pr. n. e., na aversu prikaz Apolona, Bertolami Fine Arts-ACR Auctions, Lot 431), carski aureus iz 196. n. e. (dolje, na avesu prikaz Julije Domne, Roma Numismatics Ltd.-Auction XXIII, Lot 1025)

Slika 10. Fragmenti skulpture Dijane s lanetom iz Tilurija (Milićević Bradač 2005: 260-261)

đuje da se ovakva fino klesana skulptura zatiče u provincijskom središtu koje je ne samo imalo sredstava za ovakvu narudžbu, nego i razloga za nju.

Ovdje svakako treba spomenuti i prikaz Dijane s timpana Dijaninog i Apolonovog hrama u Dokleji, iako je u trenutku izrade reljefa područje Prevalitane postalo zasebnom provincijom. Pronađen je fragmentarno očuvan, a nestao je 1943. godine s talijanskom kapitulacijom. Iako je prema starim i relativno lošim fotografijama teško suditi o kvaliteti izrade, i ovdje je Dijana bile prikazana kao lovkinja koja svojom desnom rukom poseže za strijelom, upravo poput poznate Vatikanske Dijane (Turković & Maraković 2021: 13).

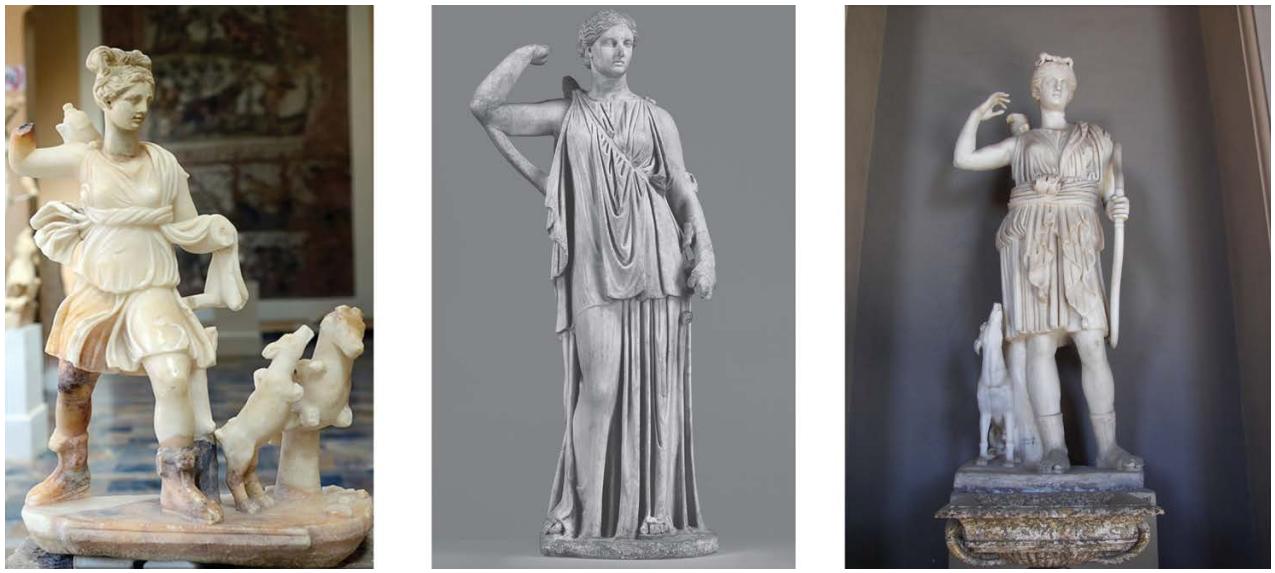

Slika 11. Podtipovi prikaza Dijane lovkinje: statueta iz Cherchella u Alžiru (lijevo), Dresdenska Dijana (sredina), Vatikanska Dijana (desno) (National Public Museum of Cherchell; Dresden, Albertinum / Anguisolla 2018: sl. 41a/; Musei Capitolini, Rim

Sve dosad navedeno spada u okrilje visoke kulture i visoke umjetnosti, odnosno najviše razine na kojoj se promovirao kult Dijane, i time ideja *romanitas*. Od početka 2. stoljeća, a vjerojatno i ranije, elite su ne samo prihvatile, nego i objeručke prigrlile Dijanu „ujediniteljicu", bilo kroz uspostavu svetišta, postavljanje are, ili kroz narudžbe majstorskih djela s prikazom Dijane radi javnog predstavljanja njenog lika i ideje koje je bila dijelom. No, to ne znači da augustovski komunikacijski kanali nisu djelovali i prema srednjem društvenom sloju, sloju bivših oficira i vojnika, krupnijih zemljoposjednika ili zakupaca imanja. Uostalom, već smo u ranijim poglavljima skrenuli pozornost o kakvom se karakteru ljudi radilo i kolika je bila njihova razina upoznatosti s time što Dijana predstavlja. U određenim slučajevima, ona je bila čak i razmjerno visoka, što je i za očekivati od pismenih ljudi koji su se iz prve ruke upoznali s načinom strukturiranja i funkcioniranja rimske države. Ovdje bismo mogli dodati još par oglednih primjera. Riječ je o malenim skulpturama, očito rađenima za potrebe kućnog kulta, a nalazimo ih uglavnom na mjestima gdje možemo pretpostaviti oveća imanja. Tako poznajemo malenu brončanu skulpturu Dijane iz Podstrane kod Splita (5,9 cm), iz Taleža kod Trebinja (12,9 cm), (Imamović 1977: 404) iz Mravinaca sjeveroistočno od Splita, i, nama najzanmljiviju, malenu mramornu skulpturu Dijane iz Kampora na otoku Rabu (28,5 cm) (Glavičić 1997) (sl. 13). Zašto nam je posljednja najzanimljivija? Zbog toga što je bez ikakve sumnje možemo povezati s raskošnom priobalnom vilom na rtu Kaštelina kraj Kampora, za koju znamo tko su joj bili izvorni vlasnici i čime su se bavili, te što ih je dovelo do priličnog bogatstva upravo u 3. stoljeću, vremenu pretpostavljenog nastanka ove ne baš malene skulpture (Jurković & Turković 2019). Izvorno se na Kaštelini nalazio prostrani, terasasti sklop priobalne vile, građene od strane obitelji Bebija, koja je, sudeći po numizmatičkim nalazima, akumilirala prilično bogatsvo upravo u prvoj polovini 3. stoljeća, doba kada je Arba *felix*. To što je *felix*, ima zahvaliti upravo poziciji unutar rimske države i njenog ekonomskog sustava koji je, također, dio „savršenog poretka". Svime time, kroz natpise i skulpture, pruža se pogled na način na

Slika 12. Reljef s prikazom Dijane iz Salone, Arheološki muzej u Splitu (Cambi 2002: 98, sl. 134)

koji je i srednji sloj u Dalmaciji prigrlio "poredak" i zapravo mu se obraćao sa štovanjem na razini svojih kućanstava, odnosno posjeda.

Naposljetku, preostaje samo ona treća, najniža komunikacijska razina. Razina na kojoj su se *romanitas* i Dijana nastojali prikazati puku, u većini slučajeva ruralnom stanovništvu bez dubljeg poznavanja mitologije i složenosti društvene problematike, preokupiranog golom egzistencijom na selu. To je ona treća razina stanovništva koje se oslanja na proto-religijska vjerovanja, koja duboko vjeruje u sile prirode i koja u mnogočemu nije imala prilike shvatiti kompleksnu i univerzalnu ideju *romanitas*. U Dalmaciji, kao i u Italiji, to je svijet pučkih festivala, rituala prizivanja dobre sudbine i plodonosne godine. Međutim, ni na toj razini augustovska komunikacija nije zakazala, o čemu svjedoči količina rustičnih i najčešće anepigrafskih prikaza Dijane, ili Dijane u društvu sa svojm muškim principom, Silvanom. I ponovno, predstava je bila prilagođena sposobnostima razumijevanja publike, baš kao što je slučaj s pantomimom u teatru.

Tako rustične, pučke prikaze s likom Dijane, kao što je to već puno puta istaknuto, nalazimo najčešće u dalmatinskom zaleđu i njegovim poljima. Jedno od njih je i Glamočko polje koje lijepo ilustrira kako je seoski svijet sebi dočaravao Dijanu i njene nadnaravne zaštitničke sposobnosti, te kako je vizualizirao njen lik. O tome svjedoči, primjerice, reljef s prikazom Dijane lovkinje iz Dragnića u Glamočkom polju (sl. 14). Visina reljefa je 41 cm, a izvedba je granično rustična, iako je Imamović izradu nazvao veoma dobrom (Imamović 1977: 332). Ipak, ona je proporcijski nezgrapna, pokretom neuvjerljiva, a draperija je stilizirana i uvelike nerealistična. U okvirima rustičnih prikaza Dijane ovaj se prikaz možda i donekle ističe kvalitetom, ali i dalje ne može biti ništa drugo doli rad nevještog klesara. Uz to, dodajmo, radi se o jednom u seriji anepigrafskih reljefa, pa se time opet svrstava na najnižu razinu proliferacije

Slika 13. Omanja mramorna skulptura Dijane iz Kampora na otoku Rabu, Muzejska zbirka Franjevačkog samostana u Kamporu (Glavičić 1997: tab. I)

Dijanina kulta u Dalmaciji. Tu je i reljef s prikazom Dijane i Silvana iz Gradca kod Halapića u Glamočkom polju, otprilike slične veličine (36 cm), koji još i bolje oslikava horizont pučke umjetnosti i pučkog štovanja Dijane (Imamović 1977: 324) (sl. 15). Ovaj put tome ne svjedoči samo izvedba reljefa koja je rustična do granice astilskoga, već i pojava Silvana za kojeg smo već u prethodnim poglavljima ustanovili da je pučki sizigijski par s Dijanom.

Svi ti glamočki reljefi zapravo nalikuju pučkim pozornicama postavljenima za prigodničarske svrhe. Gotovo da ih možemo shvatiti kao rustična uprizorenja slavljeničkog duha koji je uslijedio nakon žetve, uspješne ispaše, vjenčanja ili neke slične pučke proslave koju je priprosti i, s obzirom na anepigrafičnost reljefa, polupismeni puk organizirao. Da ne znamo bolje, ovi bi nas prikazi uistinu podsjetili na likove iz *Atellanae* ili nečega nalik *Fescennina carmina,* ali i na sugestivne teatarske pantomimičare. Svi ti prikazi dolaze is svijeta koji svojevoljno prihvaća Dijanu i pridodaje joj pratnju Silvana, ali ne iska da prodre dublje u suštinu njene naravi. Svijetu koji ju ovako zamišlja i vizualizira dovoljno je znati da ima zaštitu moćnog božanstva.

Što se Glamočkog polja tiče, tu je i reljef s prikazom Silvana i Dijane iz Busije. Nešto veći prikaz (visina 64 cm) ovdje je popraćen napisom klesanim nesigurnom rukom, koji kaže: *„S(ilvano) S(ilvestri) et Dian(a)e Aidrelius) Platius Varronii(s) l(ibens) p(osuit)*" (Imamović 1977: 324). Čitav je prikaz jednako stiliziran i jednako rustičan kao i prethodni. Reljef s prikazom Silvana i Dijane iz Opačića kod Glamoča (Imamović 1977: 334) ne može jasnije svjedočiti tko su bili naručitelji ovog reljefa, njegovi izvođači, i tko su bili štovatelji Dijane u kombinaciji sa Silvanom. Sasvim je razvidno da se radi o najnižoj razini umjetničke produkcije, ali su i na toj rustičnoj razini štovani Dijana i Silvan. To pak znači da je pučki komunikacijski kanal prema *romanitas* uistinu izvrsno funkcionirao sve do u 3. stoljeće kada se ovaj reljef datira. Naručitelj je, dakle, bio sasvim svjestan opće važnosti Dijaninog kulta, ali je i dalje živio u svijetu ruralnih predodžbi o prirodnim silama. Reljef je izvrstan primjer onoga što smo pokušali objasniti kroz Jungove elaboracije *animusa* i *anime*, kao izraza ljudskog nesvjesnog i njegove urođene intuicije.

Zanimljiv slučaj predstavlja tzv. "reljef s prikazom Dijane i dviju adorantica" iz Opačića kod Glamoča (sl. 16), koji ponajbolje demonstrira Jungove zaključke. Posve je nejasno kako je u središnjem, posve generičkom liku prepoznata bo-

Slika 14. Reljef s prikazom Dijane iz Draganića u Glamočkom polju (Rendić-Miočević 1989: 550, tab. LXXVI)

Slika 15. Reljef s prikazom Dijane i Silvama iz Gradca kraj Halapića u Glamočkom polju (Imamović 1977: 324)

ginja Dijana (Imamović 1977: 336). Središnji lik stoji na postamentu i u rukama drži crnogoričnu i bijelogoričnu granu. Na prikazu nema niti jednog atributa koji bi ga povezao s likom Dijane. Držimo da je ovaj prikaz iz ruralne sredine najbolji primjer da se radi o generičkom proto-božanstvu, utjelovljenju gospodarice prirodnih sila, obožavanoj kao donositeljice plodne žetve i sretne ispaše, skrbnice nad plodnošću imanja. To je nesumnivo upravo prikaz *anime*, a ne Dijane. S ovim reljefom se spuštamo na najdublju razinu pučkih vjerovanja.

Mogli bismo se okrenuti i k drugim sličnim poljima i zatekli bismo isto. Uzmimo, primjerice, Tomislavgradsko polje, gdje se zatiče reljef s prikazom Dijane iz Delminija (Tomislavgrad), visok 44 cm, s ostatkom natpisa "*…LIA L(ibens)P(osuit)*" (Imamović 1977: 334). Proprocijski i oblikovno i ovo je djelo rustičnog izričaja i posve je u skladu s rustičnosti prikaza iz Glamočkog polja. Mogao bi se doista izvući zaključak da se rustičnost prikaza povećava prema unutrašnjosti provincije, no takav bi zaključak mogao biti ishitren s obzirom da i u Splitskom polju nalazimo gotovo jednako nevješto izvedene i rustične prikaze boginje.

Stoga se vraćamo u Splitsko polje, na ulomak reljefa s prikazom Dijane iz Tršćenica u Splitu (Rendić 2007) koji je uistinu, kao i ostali ulomci s prikazima Silvana i ulomci s prikazom Nimfi, podjednako rustičan kao i oni u Tomislavgradskom ili Glamočkom polju. Dakle, pitanje rustičnosti prikaza nije bilo samo vezano za udaljenost od mora, već i za narav naručitelja prikaza. Posve je jasno da se radi o nižem društvenom sloju, bez obzira radilo se o Tomislavgradskom polju, Glamočkom ili Splitskom polju. To što se u tom kontekstu pojavljuje i Silvan ne bi trebalo čuditi, jer su svi ovi prikazi proizašli iz pučkih vjerovanja i pučkog imaginarija. Sukladno tome, i način oblikovanja prikaza je bio rustičan i naivan.

Slika 16. Tzv. Reljef s prikazom Dijane i dviju adorantica iz Opačića kod Glamoča, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu (Imamović 1977: 336)

Naposljetku, donekle je paradoksalan i primjer reljefa s prikazom Dijane iz Bitelića Gornjeg iz Sinjskog polja, koji nije ništa bolje izrade od navedenih reljefa, a nađen je usred polja koje obiluje monumentalnim skulpturama Dijane. Tu se dodatno nalazi potvrda da je presudan bio imovinski i društveni status naručitelja, te da mogućnost naručitelja nije presudan faktor u shvaćanju i prihvaćanju Dijanina kulta.

Kada naposljetku pokušamo iz svega rečenoga izvući neki konačni zaključak, on se samo može svesti na već izrečenu konstataciju, a ta je da je ideja *romanitas* kroz Dijanin lik prožela Dalmaciju na sve tri osnovne razine, baš kao što ih je August uspostavio. Tri različite vrste publike, tri različita stupnja poimanja božanstava, a opet tri posve komplementarne predstave, sve tri pričajući istu priču. Naravno da nije nebitno o kakvom okruženju se radi, kao što je profesorica Milićević istaknula, gradskom ili vangradskom, ali to nije presudan faktor za sagledavanje Dijaninog kultnog pejzaža u Dalmaciji. Presudna je publika, gradska ili vangradska, koja je gledala predstavu zvanu *romanitas* i upijala, u skladu sa svojim sposobnostima, osnovne crte cjelokupne priče o romanitetu.

LITERATURA

Abramić 1952
M. Abramić, "Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien", in: G. Moro (ed.), *Beiträge Zur Älteren Europäischen Kulturgeschichte, Festschrift flir Rudolf Egger*, Klagenfurt, 1952, 303–326.

Ando 2006
C. Ando, "Interpretatio Romana", in: L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire, Proceedings from the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. – A.D. 476) Münster, June 30 – July 4, 2004*, Brill, 2006.

Ando 2009
C. Ando, "Diana on the Aventine", in: H. Cancik, J. Rupke (eds.), *Die Religion des Imperium Romanum. Koine und Konfrontationen*, Mohr Siebeck, 2009, 99–113.

Anguisolla 2018
A. Anguisolla, *Supports in Roman Marble Sculpture Workshop Practice and Modes of Viewing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Armellin & Quaranta 2004
P. Armellin & P. Quaranta, "Il Tempio di Diana sull'Aventino. Nuove acquisizioni", *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* CV, Roma, 2004, 279–298.

Avner 2018
U. Avner, "Nabateans in the Eilat Region, the hinterland of Aila", *ARAM* 30, 1&2, 2018, 597–644.

Balbuza 2017
K. Balbuza, "IMP XV/SICIL – The debate over the Augustus golden quaternio of Pompeii", in: G. Bąkowska-Czerner, J. Bodzek (eds.), *Augustus. From Republic to Empire*, Archaeopress Roman Archaeology 36, Archaeopress Publishing, 2017, 1–11.

Beacham 1991
R. C. Beacham, *The Roman Theatre and its Audience*, Harvard University Press, 1991.

Beacham 2005
R. C. Beacham, "The Emperor as Impresario: Producing the Pageantry of Power", in: K. Galinsky (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, Cambridge University Press, 2005, 151–174.

Bekavac 2020
S. Bekavac, "Lex arae Dianae in Aventino na natpisu iz Salone", *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 13, Solin, 2020, 33–40.

Bettini 2011
M. Bettini, "Missing Cosmogonies. The Roman Case?", *Archiv für Religiongeschichte* 13, 2011, 69–92.

Brent 1999
A. Brent, *Paganism and Early Christianity Before the Age of Cyprian*, Supplements to Vigiliae Christianae, V. 45, Brill, 1999.

Burkert 1987
W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Harvard University Press, 1987.

Burliga 2012
B. Burliga, "The "Romanitas" of Marcus Aurelius' Meditations", *Studia Elbląskie* 13, 2012, 77–103.

Cambi 1980
N. Cambi: „Skulptura Ekvuma i Tilurija", *Obavijesti HAD-a*, sv 12, br. 2, Zagreb, 1980, 22–24.

Cambi 1985
N. Cambi: „Atička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju", *"Kačić"* XVII, Split, 1985, 415–433.

Cambi 1993
N. Cambi, "Bilješke uz kipove Kibele (Magne Mater) iz Senja", *Senjski zbornik* 20, Senj, 1993, 33–44.

Cambi 2000
N. Cambi, "Fragment ženske glave u Trogiru i njezino mjesto u rimskoj skulpturi", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, God. 38 (1999/2000), Split, 2000, 5–18.

Cambi 2002
N. Cambi, *Antika*, Ljevak, Zagreb, 2002.

Cambi 2008
N. Cambi: "Bilješke o skulpturalnoj baštini", in: M. Topić (ed.), *Pax et bonum. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008, 73–111.

Cameron & Herrin 1984
A. Cameron & J. Herrin (intro., transl., comm.), *Constantinople in the Early Eight Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai,* E. J. Brill, Leiden, 1984.

Carlsen 1994
J. Carlsen, "CIL X 8217 and the Question of Temple Land in Roman Italy", in: J. Carlsen, P. Ørsted i J. E.Skydsgaard (eds.), *Land use in the Roman Empire*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1994, 9–16.

Carlsen 2009
J. Carlsen, "Sanctuaries of Artemis and the Domitii Ahenobarbi", in: T. Fischer-Hansen, B. Poulsen (eds.), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, Danish Studies in Classical Archaeology, Acta Hyperborea 12, Museum Tusculanum Press University of Copenhagen, 2009, 369–381.

Ciceron 2007
Cicero, *Philippics 3–9*, Gesine Manuwald (ed., introd., trans., comm.), Walter de Gruyter, Berlin · New York, 2007.

Corrente 2017
G. Corrente, "The Phlyax Plays: Performative and 'Political' Dimensions of an Original form of Mediterranean Theatricality", in: H. L. Reid, D. Tanasi, S. Kimbell (eds.), *Politics and Performance in Western Greece*, Parnassos Press, 2017, 55–70.

Cucchiarelli 2011
A. Cucchiarelli, "Ivy and Laurel; Divine Models in Virgil's "Eclogues", *Harvard Studies in Classical Philology,* Vol. 106, 2011, 155–178.

Dench 2005
E. Dench, *Romulus' Asylum. Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford University Press, 2005.

Dion Kasije 1955
Dio Cassius, *Roman History (Books 51–55)*, Earnest Cary (ed.), Loeb Classical Library 83, Harvard University Press, 1955.

Donnelly 1973
D. H. Donnelly, *Augustine and Romanitas*, Ann Arbor, University of Michigan, 1973.

Dorcey 1992
P. F. Dorcey, *The cult of Silvanus: a study in Roman folk religion*, E. J. Brill, 1992.

Džino 2012
D. Džino, "The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia", *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLV, Zagreb, 2012, 261–279.

Fears 1981
J. R. Fears, "The Theology of Victory at Rome: Approaches and Problems", in: W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW). Rise and Decline of the Roman World*, Band 17/2, De Gruyter, 1981, 736–826.

Frazer 2009
J. G. Frazer, *The Golden Bough*, The Floating Press, 2009. (First published in 1890)

Freeman 1996
Ph. W. M. Freeman, "British imperialism and the Roman Empire", in: J. Webster, N. Cooper (eds.), *Roman imperialism: post-colonial perspectives,* Leicester, 1996, 19–34.

Gabričević 1968
B. Gabričević, "Antički spomenici otoka Visa", *Prilozi povijesti umjetnosti* 17, Split, 1968, 5–60.

Gerojannis 1899
K. Gerojannis, "Postaja "ad Dianam" u Epirusu", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1, Sarajevo, 1899, 785–788.

Giunio 2013
K. A. Giunio, "*Ara Salonitana* – Salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske", *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 6 No. 1, Solin, 2013, 103–116.

Glavičić 1997
M. Glavičić, "Kipić božice Dijane iz Kampora na Rabu", *RFfZd* 36 (23), Zadar, 1997, 33–43.

Glavičić 2005
M. Glavičić, "Kultskulpturen aus der antiken stadt Senia", in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević (eds.), *Akti VIII. meñunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Zagreb, 5. – 8. svibnja 2003.*, Zagreb, 2005, 223–228.

Graf 2009
F. Graf, *Apollo*, Routledge, 2009.

Grahame 1997
M. Grahame, "Redefining Romanization: Material Culture and the Question of Social Continuity in Roman Britain", in: Forcey, C., Hawthorne, J., and Witcher, R. (eds.), *TRAC 97: Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Nottingham 1997*, Oxford: Oxbow Books, 1998, 1–10.

Green 2007
C. M. C. Green, *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, Cambridge University Press, 2007.

Guldager Bilde 1998
P. Guldager Bilde, "Those Nemi Sculptures… Marbles from a Roman Sanctuary in the University of Pennsylvania Museum", *Expedition Magazine* 40, 1998, 36–47.

Haverfield 1905
F. Haverfield, *The Romanization of Roman Britain*. ProcBritAc., 1905.

Haverfield, 1923
F. Haverfield. *The Romanisation of Roman Britain 4th edition*. Oxford: Clarendon Press,1923.

Hingley 2005
R. Hingley, *Globalising Roman Culture. Unity, diversity and empire*, Routledge, 2005.

Horatius 2008
Horatius, *Opera*, F. Klingener (ed.), Walter de Gruyter, 2008.

Imamović 1977
E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1977.

Jung 1948
C. G. Jung, *Symbolik des Geistes*, Rascher Verlag, Zurich, 1948.

Jung 1954
C. G. Jung, V*on den wurzeln des beswusstseins. Studien über den Archetypus*, Rascher Verlag, Zurich, 1954.

Jung 2009
C. G. Jung, *The Red Book – Liber Novus*, Sonu Shamdasani (ed.), W. W. Norton & Company, New York – London, 2009.

Jurković & Turković 2019
M. Jurković & T. Turković, "Kaštelina-vila obitelji Bebija", *Ars Adriatica* 9, Zadar, 2019, 229–242.

Kerenyi 1959
C. Kerényi, *Asklepios: Archetypal Image of the Physician's Existence*, Pantheon Books, 1959.

Kerenyi 1975
C. Kerényi, *Archetypal Images in Greek Religion. Zeus and Hera: Archetypal Image of Father, Husband, and Wife*, Princeton University Press, 1975.

Kerenyi 1976
C. Kerényi, *Dionysos; Archetypal Image of the Indestructible Life*, Princeton University Press, 1976.

Latham 2016
J. A. Latham, *Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome: The Pompa Circensis from the Late Republic to Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2016.

Levi & Levi 1967
A. Levi & M. Levi, *Itineraria Picta: Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, L'Erma di Bretchneider, Roma, 1967.

Marcus Aurelius 1908
Marcus Aurelius. *M. Antonius Imperator Ad Se Ipsum,* (ed.) Jan Hendrik Leopold. B. G. Teubneri. Leipzig. 1908.

Maršić 1997
D. Maršić, "Tri Silvanova žrtvenika iz Salone", *Radovi. Razdio povijesnih znanosti,* FFZd, 36, Zadar, 1997, 45–67.

Mattingly 1997
D. J. Mattingly, "Dialogues of power and experience in the Roman Empire", in: D. J. Mattingly (ed.), *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experiences in the Roman Empire*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series no. 23., 1997, 7–27.

Mattingly 2004
D. J. Mattingly, "Being Roman. Expressing identity in a provincial setting", *Journal of Roman archaeology* 17, Cambridge, 2004, 5–25.

Mattingly 2010
D. J. Mattingly, *Imperialism, power and identity. Experiencing the Roman Empire*, Princeton, 2010.

Mattingly 1936
H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum,* vol. 3: *Nerva to Hadrian,* London, 1936. (reprint Trustees of the British Museum, London, 1976.)

Merill 1901
E. Truesdell Merrill, "Some Observations on the Arch of Trajan at Beneventum", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* Vol. 32, 1901, 46–63.

Medini 1984
J. Medini, "Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku", *Radovi. Razdio društvenih znanosti*, Svezak 23, Br. 10, Zadar, 1984, 17–26.

Medini 1993
J. Medini, "Kult Kibele u antičkoj Liburniji", *Senjski zbornik* 20, Senj, 1993, 1–32.

Milićević Bradač 2005
M. Milićević Bradač, "Diana and the fawn", in: A*kti VIII. meñunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Zagreb, 5. – 8. svibnja 2003.*, Zagreb, 2005, 259–268.

Milićević Bradač 2009
M. Milićević Bradač, "Spomenici božice Dijane iz kolonije *Claudia Aequum* i logora Tilurium / Monuments to the Goddess Diana from the *Claudia Aequum* Colony And The *Tilurium* Camp ", *Opuscula Archaeologica* vol. 33, Zagreb, 2009, 51–78.

Nemeti 2012
S. Nemeti, "Pagan Dialogues. Religious Messages and Social Representation in the Votive Inscriptions from Dacia", *Ephemeris dacoromana: annuario della scuola romena di Roma*: XIV, Accademia di Romania, 2012, 177–197.

Perace 1994
S. M. Pearce (ur.), *Interpreting Objects and Collections*, Routledge, London-New York, 1994.

Peterson 1919
R. M. Peterson, *The cults of Campania*, American Academy in Rome, 1919.

Plutarh 1959
B. Perrin (ed., transl.), *Plutarsch's Lives in Eleven Volumes, I, Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola,* Harvard University Press, 1959.

Quilici & Gigli 1999
L. Quilici & S. Q. Gigli, *Città e monumenti nell'Italia antica*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1999.

Raja 2009
R. Raja, "The Sanctuary of Artemis at Gerasa", in: T. Fischer-Hansen, B. Poulsen (eds.), *From Artemis to Diana The Goddess of Man and Beast,* Danish Studies in Classical Archaeology, Acta Hyperborea 12, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2009, 383–400.

Rehak 2007
P. Rehak, *Imperium and Cosmos. Augustus and the Northern Campus Martius*, The University of Wisconsin Press, 2007.

Revell 2009
L. Revell, *Roman Imperialism and Local identities*, Cambridge University Press, 2009.

Rendić 2007
A. Rendić-Miočevic, "Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Tršćenica u splitskom polju", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, Split, 2007, 13–30.

Rendić Miočević 1979
D. Rendić-Miočević, "Novi ikonografski i onomastički aspekti Silvanove "panonsko-iliričke" kultne zajednice", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* , Vol. 12–13 No. 1, 1979, 105–123.

Rendić Miočević 1989
D. Rendić-Miočević, "Silvan i njegova kultna zajednica u mitologiji Ilira (Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata)", in: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Književni krug, Split, 1989, 461–506.

Richmond 1969
I. Richmond, "The Arch of Beneventum", in: P. Salway (ed.), *Roman Archaeology and Art. Essays and Studies by Sir Ian Richmond,* Faber, London, 1969, 229–238.

Roberts 2014
V. Roberts, *Romanitas Recast: Augustine's Reeducation of Rome against Idolatry and towards Good Citizenship*, dissertation, Notre Dame, Indiana, 2014.

Sanader 2016
M. Sanader, "O veteranskoj koloniji Ekvo, legijskom logoru Tiluriju i Sinjskom polju između njih - preispitivanje starog problema/The Veteran's Colony Aequum, The legionary fortress Tilurium and the Sinj field in between - re-examining an old problem", *Nova antička Duklja* VII, 2016, 39–54.

Schneider 1885
R. Schneider, "Bericht üeber eine Reise in Dalmatien, II. Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens", *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen* IX, Wien, 1885, 31–84.

Schonwalter 1993
D. N. Schowalter, *The Emperor and the Gods. Images from the Time of Trajan,* Harvard Dissertations in Religion, Fortress Press, 1993.

Schotter 1997
D. Shotter, *Nero*, Routledge, 1997.

Southern 2006
P. Southern, *The Roman army: a social and institutional history*, ABC–CLIO, 2006.

Sprengler 1927
O. Spengler, *The Decline of the West. Form and Actuality*, (transl.) Charles Francis Atkinson, Alfred. A. Knopf, New York, 1927.

Sticotti 1913
P. Sticotti, *Die Römische stadt Doclea in Montenegro*, Wien, 1913.

Svetonije 2019
Gaj Svetonije Trankvil, *Životi i naravi dvanaest rimskih careva*, Dereta, 2019.

Syme 1939
R. Syme, *The Roman Revolution,* Oxford at the Clarendon Press, 1939.

Tacitus 1915
Tacitus, *Dialogus, Agricola, Germania*, (eds.) T. E. Page, D. Litt, W. H. D. Rouse, The Loeb Classical Library, London-New York, 1915.

Terrenato 1998
N. Terrenato, "The Romanization of Italy: Global Acculturation or Cultural Bricolage?", in: C. Forcey, J. Hawthorne, and R. Witcher (eds.), *TRAC 97: Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Nottingham 1997*, Oxford: Oxbow Books, 1998, 20–27.

Turković 2010
T. Turković, "Prikaz hrvatskog povijesnog prostora na Peutingerovoj karti – Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja", in: T. Šeparović (ed.), *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1 : zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština": u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.– 6. studenog 2009.*, 2010, 127–145.

Turković & Maraković 2021
T. Turković & N. Maraković, "Ponovno promišljanje ikonografije Konstantinova foruma u Konstantinopolu", *6. Kongres hrvatskih povjesničara, Rijeka, 29. rujna – 2. listopada 2021*, 2021, 228.

Turković & Maraković 2021
T. Turković & N. Maraković, "Reconsideration of the So-Called "Diana's Temple" in Ancient Doclea", *Peristil* 64, Split, 2021, 9–21.

Vergilius 2013
Publius Vergilius Maro, *Bucolica et Georgica*, Silvia Ottaviano, Gian B. Conte (eds.), Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Walter de Gruyter, 2013.

Vermaseren 1963
M. J. Vermaseren, *Mithras, the Secret God*, Chatto & Windus, 1963.

Versluys 2014
M. J. Versluys, "Understanding objects in motion. An *archaeological* dialogue on Romanization", *Archaeological Dialogues*, 21(1), Cambridge, 2014, 1–20.

Webster 1996
J. Webster, "Roman imperialism and the 'post-colonial age'," in: J. Webster, N. J. Cooper (eds.), *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives: Proceedings of a Symposium Held at Leicester University in November 1994*, University of Leicester, 1996, 1–17.

Williams 1965
R. D. Williams, "The mythology of the "Aeneid", *Vergilius (1959–)* No. 11, 1965, 11–15.

Wittaker 1997
Ch. R. Wittaker, "Imperialism and culture: the Roman initiative", in: D. J. Mattingly (ed.), *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experiences in the Roman Empire*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series no. 23., 1997, 143–163.

Woolf 1992
G. Woolf, "The unity and diversity of romanisation", Journal of Roman Archaeology 5, 1992, 349–352.

Woolf 1997
G. Woolf, "Beyond Romans and Natives", *World Archaeology,* Vol. 28, No. 3, Culture Contact and Colonialism, 1997, 339–350.

Zanker 1988
P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, The University of Michigan, 1988.

Zotović & Plemić 2012
R. Zotović & Bojana B. Plemić, "Interprettio romana of the forest dieties in the central Balkan area", *Glasnik srpskog arheološkog društva* 28, Beograd, 2012, 47–61.

Zotović 2018
R. Zotović, "Temple of Diana in Timacum Minus and Some Aspects of Cult of Diana in Territory of Serbia", *Chinese Business Review*, Vol. 17, 2018, 351–356.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.45

ΤΙΣ ΕΣΤΙΝ Ο ΟΡΘΩΝ; NOVI GRČKI GRAFIT NA ULOMKU KERAMIKE IZ FARA[1]

Marina Ugarković
Institut za arheologiju
Jurjevska 15, HR–10 000 Zagreb
mugarkovic@iarh.hr

Jelena Marohnić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3, HR–10 000 Zagreb
jmarohnic@ffzg.hr

Grčki natpisi na keramičkim posudama ili fragmentima, najčešće grafiti različitog karaktera, nepresušno su vrelo različitih informacija. Mnogobrojni primjerci pronađeni su na srednjem dijelu istočnog Jadrana, u svetištima i naseobinama u Dalmaciji, iako se rijetko pojavljuju unutar jasno definiranog i datiranog (naseobinskog) konteksta, a tek nekolicina zabilježena je u Faru. U ovom radu donosimo primjerak keramičkog ulomka s grafitom, urezanim grčkim imenom Orton / ῎Ορθων, koji je otkriven tijekom nedavnih arheoloških iskopavanja u Starome Gradu na otoku Hvaru te pokušaj njegove interpretacije unutar lokalno-regionalnog društvenog i kulturno-kronološkog konteksta.

Ključne riječi: Stari Grad (otok Hvar, Jadran), Far, keramika/amfora, ostraka, grafit, grčki natpis, grčko osobno ime Orton / ῎Ορθων, kulturni identitet.

Tijekom posljednih godina (2021.-2024.) Stari Grad na otoku Hvaru postao je fokus uzbudljivih arheoloških istraživanja. Uz sve prijašnje aktivnosti rezultat je to velikim dijelom zaštitnih iskopavanja koja su se provodila radi postavljanja nove mreže odvodnje u povijesnoj jezgri, ali i različitih dinamičnih istraživačkih aktivnosti koje se odvijaju u sklopu HRZZ AdriaCos projekta. Far, kao zasigurno jedan od najstarijih jadranskih urbanih sredina, ako ne i najstariji u samoj Dalmaciji, čija je povijesna jezgra danas pod UNSECO-m zaštićeni spomenik kulturne baštine, zaista i zaslužuje takvu istraživačku pažnju. O gradu koji su početkom 4. st. pr. n. e. pri dnu Starogradske uvale osnovali Grci s kikladskog otoka Para, puno je pisano u literaturi (Forenbaher *et al.* 1994; Jeličić Radonić & Rautar Plančić 1995; Kirigin, Hayes, & Leach 2002; Kirigin 2004; Popović 2010; Jeličić Radonić & Katić 2015; Popović & Devlahović 2018; Ugarković *et al.*, Ugarković *et al.* 2023). Usprkos tome, danas su mnogi značajni aspekti razvoja samog naselja i različitih identiteta ove zajednice još uvijek potpuno nepoznati. U ovom radu posvetit ćemo pažnju jednom novom nalazu, grčkom grafitu urezanom na keramičkom ulomku, koji se između ostalog veže i uz prve pojave pismenosti na srednjem Jadranu.

1 Zadovoljstvo nam je i iznimna čast posvetiti ovaj rad prof. dr. sc. Marini Milićević Bradač, uz neizmjernu zahvalnost na njenom nezaobilaznom dugogodišnjem doprinosu hrvatskoj arheologiji i školovanju niza generacija novih arheologa. Rado se uvijek sjećamo njenih poticajnih predavanja i neiscrpnog znanja, koja su služila kao beskrajna motivacija svima nama. S obzirom na istraživački fokus profesorice Milićević Bradač, koji je velikim dijelom usmjeren na antičke Grke, ovom prilikom ponudili bismo skroman doprinos toj temi, u vidu objave jednog novog nalaza iz Fara, grčkog grafita s osobnim imenom. Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom *Transformiranje jadranskog kozmosa: otočnost, povezanost i formiranje glokalnih identiteta pred-rimske Dalmacije* (AdriaCos UIP-2020-02-2419), koji se provodi pri Institutu za arheologiju u Zagrebu.

Slika 1. Keramički ulomak s urezanim imenom ''Orton'' (snimila: Vilma Matulić)

Prvi grčki grafit iz Dalmacije, otkriven u Potirni na otoku Korčuli, objavljen je još davne 1887. godine (Radić & Vuletić-Vukasović 1887). Mnogobrojni primjerci kraćih natpisa različitih karaktera koji su na grčkom alfabetu urezani na keramičkim posudama (ili češće njihovim ulomcima) do danas su pronađeni na srednjem dijelu istočnog Jadrana, prvenstveno u grčkim svetištima, ali i naseljima različitih zajednica u Dalmaciji. Riječ je od otprilike 700 keramičkih ulomaka s natpisom, datacije od kasnog 6. do 1. st. pr. n. e., koji su otkriveni u kontekstu 16 nalazišta te nedavno sakupljeni i detaljno obrađeni u jedinstvenoj publikaciji (Čače *et al.* 2022, i tamo donesena literatura). Usprkos obimu korpusa, izuzev svetišta na otoku Palagruži i rtu Ploča kod Trogira, gdje je zabilježen značajan broj grafita, tek nekolicina poznata je iz grčkih gradova, uključujući Far, dok je većina nalaza lišena detaljnih stratigrafskih podataka.

Prilikom istraživanja sonde 12, koja je 2021. godine postavljena na samom južnom rubu Trga sv. Stjepana u Starome Gradu, dokumentiran je ulomak keramike s grafitom na grčkom alfabetu.[2] Na unutrašnjoj stijenci ulomka, među vidljivim plićim tragovima lončarskog kola, čitkim je slovima urezano osobno ime ˘Ορθων. Ovo je evidentno urađeno nakon što je posuda razbijena, odnosno izgubila svoju primarnu funkciju. Artefakt nije cjelovit, budući da je zadnje slovo polomljeno. Predmetna keramička krhotina pripadala je posudi zatvorenog tipa, izrađenoj na kolu, moguće amfori. Uočava se fino pročišćena keramička struktura, čija je površina i presjek svijetlo smeđe-oker-žućkaste boje, bez vidljivih primjesa, a izgledom podsjeća na strukture kasnih Korint B amfora, čija je regionalna pojavnost datacije sredine 4. do sredine 3. st. pr. n. e. gusto koncentrirana upravo na području samog Fara i njegova akvatorija (Petrić 1999a: 50–56; Katić 2000: 41–46; 2005; Kirigin 2018: 401–404), iako se često nalaze i šire (Katić 2005; Borzić 2017; Paraman, Ugarković 2021, i literatura citirana u bilješci 90). Kada bismo sudili prema vidljivim karakteristikama same strukture, mogli bismo pretpostaviti da je riječ o importu, i to onome iz jonsko-krfskog područja, što bi mogla potvrditi ili opovrgnuti jedino komparativna interpretacija geokemijske analize samog materijala.

2 Istraživanja je vodio Muzej Staroga Grada, a suradnja na obradi materijala uspostavljena je s Institutom za arheologiju. Voditeljica terenskih istraživanja bila je kustosica Andrea Devlahović, te ovom prilikom najljepše zahvaljujemo kolegici Devlahović i Muzeju Staroga Grada na suradnji. Zahvaljujemo Vilmi Matulić, iz Muzeja Staroga Grada, na izradi fotografije i dopuštenju za objavu u ovom radu.

Krhotine keramičkih posuda najjeftiniji su pisaći materijal antičkog vremena, koji je koristio za najmanje bitne ili kratkotrajno potrebne bilješke. Upravo su se u tu svrhu često koristile amfore, prvenstveno radi velike površine od koje se moglo dobiti mnogo ulomaka te kuta zaobljenosti koji ih je činio pogodnim za pisanje na njemu (Maltomini 2014: 34). Iako se pisalo na objema površinama amfora, natpisi se češće nalaze na vanjskoj (Maltomini 2014: 35). Ovo je prvi primjerak grčkog grafita na amfori iz Fara, gdje je do sada poznato tek 15 kraćih natpisa i oznaka ispisanih na keramičkom mediju. Oni su urezani na stolnom posuđu poput skifa, zdjela i vrčeva, ali se javljaju i na utezima za tkalački stan, luteriju, podupiračima u keramičkim pećima i pitosu (Migotti 1989: 27, br. 27, T. 4: 3; Jeličić Radonić & Rautar Plančić 1995: 7, 20, 63, 103, 111; Kirigin, Hayes & Leach 2002: 57–8, sl. 2, 61–2, br. 12; 245; 247, T. 4, C1, C5, D; T. VI B1; Kirigin 2006: 123, fig. 79; Čače *et al.* 2022, Korić, Ugarković 2023). S druge strane, ulomci amfora s grčkim grafitima pronađeni su u istraživanjima svetišta na Palagruži, rtu Ploča i Nakovani (Kirigin 2002: 375–8, fig. 9; Kirigin 2006: 24; Čače *et al.* 2022, Na 4, P79; Pa149, PA 192, PA 217 (?), PA 222, PA 243), no nisu interpretirani u kontekstu votivne prirode, već se pretpostavlja da se barem neki od njih odnose na dijelove imena vlasnika. Osim iz svetišta, oko 150 grafita na grčko-italskim i Lamboglia 2 amforama dolazi iz Ošanjića (Marić 2004; 2006; Marić & Forić 2005), no za njih nije ponuđena detaljnija interpretacija. Većina amfora s natpisom veže se uz grčko-italske i Lamboglia 2 tipove dok se pretpostavka pripadnosti Korint B amfore 4. st. pr. n. e., osim uz naš primjerak, vezuje jedino za još jedan ulomak s Palagruže (Čače *et al.* 2022: Pa 160). U svakom slučaju, valja naglasiti da je riječ o za sada jedinstvenom nalazu iz Dalmacije, odnosno trenutno jedinom primjerku, po svemu sudeći amfore na ovom prostoru, koja ima grčki grafit urezan na unutrašnjoj stijenci tijela.

Primjerci grafita iz naseobinskog konteksta uglavnom su kraći i time im je interpretacija otežana. Osobno ime inače često označava vlasnika predmeta, no činjenica da je natpis ovdje na unutrašnjoj strani posude isključuje tu mogućnost. Riječ ὄστρακον u značenju keramičke krhotine ujedno je i riječ za glasački „listić" u atenskoj instituciji ostrakizma (Siewert 2002; Brenne 2018), iako se u širem značenju koristi za ulomke razbijenih keramičkih posuda s natpisom (Maltomini 2014: 33).

Moguće je da je ovaj ulomak također nekakav glasački listić kojim je neki Orton za nešto izabran. Ako ovo jest glasački listić, nemamo nažalost indicija o kakvom bi se izboru moglo raditi. Jedine sigurno potvrđene institucije u Faru su gramatej i skupština, te poslanici u Par i u još jedan grad, zabilježeni na tzv. Farskoj psefizmi i Parskom reskriptu (Marohnić 2016). Ova zamisao jako je uzbudljiva, no ne možemo naravno naravno u potpunosti isključiti ni natpis votivnog ili bilo kojeg drugog karaktera, posebno imajući u vidu da nedostaje dio , odnosno ostaje nepotvrđeno da li fali samo dio zadnjeg slova osobnog imena, ili eventualno još i neki drugi dio natpisa.

Ime Ὄρθων prethodno je na našim prostorima zabilježeno tri puta na Lumbardskoj psefizmi, u popisu naseljenika (Brunšmid 1898; Rendić-Miočević 1970): dvaput u stupcu Pamfila (r. 26: Ὄρθων Φιλιάρχου, r. 33: Ὄρθων Νίκωνος) te jedanput na fragmentu G/M (Orton Dionizijev r. 7: Ὄρθων Δ[ιο]νυσίου).

Inače je potvrđeno pretežno na Siciliji, jedanaest puta, u rasponu od 4/3. st. pr. n. e. do 1. st. pr. n. e. – 1. st., u Sirakuzi, Tauromeniju, Haluntiju, te u unutrašnjosti u Kamarini i Morgantini. Zabilježeno je također triput u Regiju (2. st. pr. n. e.) te po jedanput u Epizefirskim Lokrima (275. pr. n. e.), zatim jedanput na Peloponezu u Turiji u Meseniji (2-1. st. pr. n. e.), te dvaput na otoku Andru (kraj 2. st. pr. n. e. i 1. st. pr. n. e. – 1. st.) i jedanput na Delu (178. pr. Kr., LGPN).

Etimološki je ime grčko, od iste osnove kao i pridjev ὀρθός *uspravan, prav* (Bechtel 1917: 352). Ni Olivier Masson ni Peter Fraser nisu ga komentirali u svojim onomastičkim studijama o isejskim imenima. Geografska i vremenska rasprostranjenost dopušta da se uvrsti među sicilska imena.

U samome Faru imamo podatke za oko 25 imena (Marohnić 2018). Među njima je najviše jonskih i panhelenskih imena, no i nekolicina dorskih.

Dorska imena Δαμόμαχος i Θεύδαμος zabilježena su zajedno s jonskim imenima na vjerojatno najstarijem farskom nadgrobnom natpisu, iz 4. st. pr. Kr: [Δη]μόδοκος Δαμομά[χου / Θεύδαμος μικ[ρ]ὸ[ς / [Δ]ημοδόκου. (v. Brunšmid 1898: 20, br. 6; Fraser 1991: 260, bilj. 22; Marohnić 2012: 36–39).

Ime Θευγένης pojavljuje se na nadgrobnome natpisu nađenom u gradu Hvaru (Kirigin 2004): [— — —]Σ Θευγένεος / [— — —] / [— — —].

Ovo nije prva onomastička poveznica upravo sa Sicilijom na otoku Hvaru jer se na jednome pak nadgrobnome natpisu pojavljuje etnik Sirakužanin (Kirigin 1990): Ἀριστοφάνης / Ἀριστοφάνους / Συρακόσιος.

Imena su poznata i s dva grafita crnopremazanih zdjela/tanjura iz Fara, vac Αντι | φιλο (Jeličić Radonić, Rautar Plančić 1995: 111; Kirigin 2006: 123, fig. 79; *SEG* 54, 591, 3(a) i]εργιδα vac (Čače *et al.* 2022, HV2a).

Kontekstualno, naš grafit je pronađen u sloju koji se, prema preliminarnom uvidu u ostali pokretni keramički materijal, datira u 4. st. pr. n. e. Osim njega, jedino su primjerci skifa s grafitom iz Fara prema definiranoj stratigrafiji datirani u 4. st. pr. n. e., odnosno u ovom slučaju u njegovu prvu polovicu (Kirigin, Hayes, Leach 2002: 245).

Slijedom dostupnih materijalnih dokaza, teško je precizno govoriti o ulozi koju su sirakuški Grci mogli imati u samoj organizaciji života u Faru, iako nam pisani izvori indiciraju njihovu participaciju u osnutku same kolonije te okončavanju sukoba koji je uslijedio s lokalnom populacijom (*Diod.* XV, 13, 4–5; 14, 1–2). Pojedini artefakti mogli bi se vezati uz posljedice strateške politike koju je sirakuški tiranin Dionizije Stariji za vrijeme svog vladanja prakticirao na srednjem Jadranu (vidi Kirigin, Blečić Kavur, Kavur 2020), a na svojevrsne direktne ili indirektne kontakte upućuju i primjerci sirakuškog novca pronađeni u Starome Gradu (Dukat, Jeličić Radonić 2017: 115–131). U sličnom kontekstu možemo promatrati i naš natpis s imenom Orton, koji, kao rijedak nalaz grafita iz grčkog grada u Dalmaciji pronađen u naseobinskom sloju i materijalna ostavština s početaka pismenosti u ovim krajevima, potvrđuje uključenost sirakuškog elementa u "multikulturalne aspekte" koji su odigrali važnu ulogu u dinamici osnutka i razvitka samoga grada.

KRATICE

LGPN
A Lexicon of Greek Personal Names, Oxford, 1987-.

IZVORI

Diodorus of Sicily, Bibliotheca historica: Books IX – XII, 40, vol. IV (transl. C. H. Oldfather, eds. T. E. Page, E. Capps, L. A. Post, W. H. D. Rouse, E.H. Warmington, Cambridge – London, 1989.

LITERATURA

Bechtel 1917
F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit,* Halle, 1917.

Borzić 2017
I. Borzić, ''Korint B i srodne amfore s istočnojadranskih gradinskih lokaliteta'', in: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra (eds.), *Adriamphorae. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, Zagreb, 2017, 5–12.

Brenne 2018
S. Brenne, ''Die Ostraka vom Kerameikos'', *Kerameikos* 20, Wiesbaden, 2018.

Brunšmid 1898
J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898.

Čače *et al.* 2022
S. Čače, A. Johnston, B. Kirigin, L. Šešelj, *A Corpus of Greek Graffiti from Dalmatia*, Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplements, London, 2022.

Dukat & Jeličić Radonić 2019
Z. Dukat, J. Jeličić Radonić, ''Novac Sirakuze u doba Dionizija Starijeg'', in: J. Jeličić Radonić, H. Göricke Lukić, I. Mirnik (eds.), *Faros, Grčki, grčko-ilirski i rimski novac*, Split, 2020.

Forenbaher *et al.* 1994
S. Forenbaher, V. Gaffney, J. Hayes, T. Kaiser, B. Kirigin, P. Leach, N. Vujnović, ''Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993. A preliminary report of the Adriatic Island project (contact, commerce and colonisation 6000 BC - 600 AD) '', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split, 1994, 13–52.

Fraser 1991
P. M. Fraser, ''The Family Tombstones of Issa'', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 84, Split, 1991, 247–274.

Fraser 1993
P. M. Fraser, ''The Colonial Inscription of Issa'', in: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Paris, 1993, 167–174.

Jeličić Radonić & Rauter Plančić 1995
J. Jeličić Radonić, B. Rauter Plančić (eds.), *Pharos antički stari grad,* katalog izložbe, Zagreb, 1995, 96–115.

Jeličić Radonić & Katić 2015
J. Jeličić Radonić, M. Katić, *Faros – osnivanje antičkog grada*, Split, 2015.

Katić 2000
M. Katić, ''Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa'', *Opuscula archaeologica* 23–24 (1999-2000), Zagreb, 2000, 49–58.

Katić 2005
M. Katić, ''Proizvodnja kasnih Korintskih B amfora u Farosu'', *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, Split, 2005, 51–59.

Kirigin 1990
B. Kirigin, ''The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence'', in: J. P. Descoeudres (ed.) *Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall,* Canberra – Oxford, 1990, 291–321.

Kirigin 2004
B. Kirigin, ''Faros, parska naseobina: prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji'', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split, 2003 [2004], 9–301.

Kirigin 2006
B. Kirigin, *Pharos, the Parian Settlement in Dalmatia. A Study of a Greek Colony in the Adriatic*, British Archaeological Reports, International series 1561, Oxford, 2006.

Kirigin 2018
B. Kirigin, Pharos, ''Greek amphorae and wine production'', in: D. Katsonopoulou (ed.), *Paros IV. Paros and its colonies, Proceedings of the fourth international conference on the archaeology of Paros and the Cyclades Paroikia, Paros, 11-14 June 2015*, Paros, 2018, 397– 419.

Kirigin, Hayes, Leech 2002
B. Kirigin, J. Hayes, P. Leech, ''Local pottery production at Pharos'', in: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 24.-26. rujna 1998. godine u Splitu*, Split, 2002, 241–260.

Kirigin, Blečić Kavur, Kavur 2020
B. Kirigin, M. Blečić Kavur, B. Kavur, ''The Face from the Other Side'', in: I. Kamenjarin, M. Ugarković (eds.), *Exploring the neighborhood: the role of ceramics in the understanding place in the Hellenistic world, Proceedings of the 3rd Conference of IARPotHP*, Kaštela, June 2017, 1st – 4th, Wien, 2020, 353–361.

Korić, Ugarković 2023
M. Korić, M. Ugarković, ''ΚΑΣΙ[…] na otoku Hvaru? Novi nalaz grčkog utega s grafitom iz Fara'', *Annales Instituti Archaeologici* 19, Zagreb, 70-75.

Maltomini 2014
F. Maltomini, ''Greek Ostraka: an Overview'', *Manuscript Cultures* 5, Hamburg, 2014, 33–41.

Marić 2004
Z. Marić, ''Grafiti sa grčkih posuda iz razvaljenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanići u Hercegovini'', *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33/31, Sarajevo, 2004, 185–216.

Marić 2006
Z. Marić, ''Grafiti sa grčkih posuda iz razvaljenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanići u Hercegovini, III dio'', *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35/33, Sarajevo, 2006, 125–143.

Marić, Forić 2005
Z. Marić, M. Forić, ''Grafiti sa grčkih posuda iz razvaljenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanići u Hercegovini, II dio'', *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34/32, Sarajevo, 2005, 181–197.

Marohnić 2012
J. Marohnić, *Stanovnici polisa srednjega Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu), Zagreb, 2012.

Marohnić 2016
J. Marohnić, ''Paleografska obilježja i diplomatička struktura farske psefizme i parskog reskripta'', *Latina et Graeca* 30/2, Zagreb, 2016, 49–69.

Marohnić 2018
J. Marohnić, ''Greek Onomastic Evidence from Pharos'', in: D. Katsonopoulou (ed.), *IV International conference on the archaeology of Paros and the Cyclades: Paros and its colonies, Paros IV: Paros and its Colonies,* Paros, 2018, 421–428.

Masson 1990
O. Masson, ''À propos d'inscriptions grecques de Dalmatie'', *Bulletin de correspondance hellénique* 114/1, Paris, 1990, 499–512.

Migotti 1989
B. Migotti, ''Grčko-helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru (2)'', *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22, Zagreb, 1989, 19–34.

Paraman, Ugarković 2021
L. Paraman, M. Ugarković, ''Gradinsko utvrđenje Sutilija: nove spoznaje temeljene na arheološkim nalazima prikupljenim neinvazivnim istraživanjima'', *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatnsku* 113/2020, Split, 2021, 41–99.

Petrić 1999
M. Petrić, ''Korint B amfore iz hvarskog podmorja'', *Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara* 33 (163), Hvar, 1999, 50–56.

Popović 2010
S. Popović, ''Rezultati novih zaštitnih istraživanja u Starome Gradu na otoku Hvaru'', *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 26, Zagreb-Split, 2010, 137–149.

Popović, Devlahović 2018
S. Popović, A. Devlahović, ''New answers to old problems: Revitalizing questions about the location of Pharos and its city walls'', in: D. Katsonopoulou (ed), *IV International conference on the archaeology of Paros and the Cyclades: Paros and its colonies*, Paros, 2018, 377–398.

Radić, Vuletić-Vukasović 1887
F. Radić and V. Vuletić-Vukasović, ''Arkeologičke bilješke s putovanja po otoku Korčuli u mjesecu svibnju 1887'', *Vjesnik hrvatskog arkeologičkoga društva* 9, Zagreb, 1887, 110–111 and fig. 2.

Rendić-Miočević 1970
D. Rendić-Miočević, ''Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lumbarde'', *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 4, Zagreb, 1970, 31–44.

Siewert 2002
P. Siewert, *Ostrakismos-Testimonien: die Zeugnisse antiker Autoren, der Inschriften und Ostraka über das athenische Scherbengericht aus vorhellenistischer Zeit (487-322 v. Chr.)*, Stuttgart, 2002.

Ugarković *et al.* 2022
M. Ugarković, A. Konestra, M. Korić, A. Barbir, E. Visković, ''Arheološko istraživanje u Ulici Ivana Pavla II (tzv. parcela Lupi) u Starome Gradu na otoku Hvaru (2021.) '', *Annales Instituti Archaeologici* 18, Zagreb, 2022, 35–62.

Ugarković et al. 2024
M. Ugarković, A. Konestra, P. Domines Peter, M. Korić, K. Turkalj, S. Popović, ''Topografija i stratigrafija jugoistočnoga predgrađa antičkoga Fara: prvi podaci iz probnih arheoloških istraživanja'', *Annales Instituti Archaeologici* 19, Zagreb, 2023, 92-123.

https://doi.org/10.17234/9789533791128.46

Andrew Wilson

All Souls College, University of Oxford

High Street, Oxford, UK

andrew.wilson@arch.ox.ac.uk

ROMAN HYDRAULIC GOLD MINING IN CENTRAL EUROPE

This contribution brings together and summarises the evidence for Roman gold mining using the hydraulic techniques of aqueduct-fed ground-sluicing and hushing in central Europe. Roman hydraulic mining in the Iberian peninsula, and in Wales at Dolaucothi, is well known, but the central European evidence has been largely overlooked. In Bosnia, nineteenth-century mining engineers described what are almost certainly Roman hydraulic mines at Bistrica near Gornji-Vakuf/Uskoplje, at Crvena Zemlja, Uložnica, and Zlatno Guvno in the region of Mt Vranica, and probably also at Tješilo in the Fojnička valley, but their descriptions lack detail and there has been no study of these mines since. Hydraulic mining is also known in Romania, at Bucium and Pianul de Sus. Recent work at Bucium, using high-resolution DEMs produced from aerial drone survey, has transformed our understanding of surface mining here, while on the Karth plateau in Austria, LiDAR and ground survey have revealed a mining landscape unknown before 2010.

Keywords: Roman hydraulic mining; gold mines; Dalmatia; Bistrica; Crvena Zemlja; Uložnica; Zlatno Guvno; Bucium; Pianul de Sus; Karth.

Ancient gold mining techniques varied, naturally, with the geology in which gold deposits were found. The primary gold deposits that were exploited in antiquity in Europe occur principally in quartz veins or stockworks, either as natural gold, or as gold compounds which need to be smelted out of the ore. These were dug as opencast mines where veins of ore outcrop on the surface, or exploited by underground mining where the veins run deep. Secondary deposits, or placers, form as weathering processes over millions of years erode particles and nuggets of gold out of the parent rock and deposit them in alluvial soils. Streams that cut through these placer deposits in turn erode the free gold out of the alluvium, and these particles can be recovered by panning for gold in streams or rivers.

Panning for gold was used from prehistoric times onwards. The process consists of swirling stream sediment or gravels in a pan, repeatedly discarding the lighter fraction until all that is left in the pan is the denser stones, with from time to time, one hopes, a few specks of gold gleaming among them. The process can be scaled up by shovelling river sediment onto an inclined board and washing buckets of water over it: the lighter material is washed away and the heavier material, including dense particles of gold, remains on the board. This method was still employed on the river Drava in Croatia in the twentieth century (for photographs and a video taken in 2016 of one of the Croatian gold prospectors, Mate Horvat who was then aged 94 and started working the deposits in 1937, see Bradbury 2016). Traces of large-scale washing operations

Fig. 1. Water channel and stone clearance dumps at the gold mines (second- to first-century BC) at Bessa, Italy (photo by A. Wilson, 2020).

conducted over years, decades, or even centuries, may be found in some river valleys as dumps of sterile gravel that has been washed by such processes.

From the second century BC, if not before, the tribe of the Salassi in the Biella alps in northern Italy realised that alluvial gold-bearing deposits could be exploited by an artificial version of natural stream erosion. They diverted water from the Viona stream through a series of artificial channels dug into the placer deposit at Bessa, which is essentially a reworked glacial moraine now forming a river valley terrace. Earth was shovelled into these channels, and larger pebbles and boulders picked out and piled in dumps besides them (Fig. 1). Within the channels themselves, some form of sluice box must have been used, as described by Strabo and Pliny in their accounts of gold mining in Spain—a wooden trough with riffles or battens at intervals across the base, and heather (*ulex*) or a similar plant wedged in to help trap gold particles (Strabo, *Geography* 3.2.8; Pliny *NH* 33.21.76). As water was run through the trough, heavier, denser particles including gold settled behind the riffles or were trapped in the heather, while most of the soil was washed away. Larger stones were picked out and discarded. In this way an area over 7 km long and varying in width from a few hundred metres to 1.1 km was heavily worked out by ground-sluicing, and is now littered with massive stone piles. The territory of the Salassi was taken over by Rome in 143–141 BC, after which Roman *publicani* rented out the contracts for working the area (Strabo, *Geography* 4.6.7, 5.1.12; Dio Cassius, 22.74.1). The vast amount of labour necessary for digging the channels and shovelling the earth into them is indicated by the fact that Pliny records a law of the censors forbidding the contractors employing more than 5,000 men (*NH* 33.21.78).

The ground-sluicing techniques used by the Salassi seem to have been the model for Roman mining of placer deposits in the Iberian peninsula, in the Ta-

Fig. 2. Map of hydraulic gold mines in Central Europe (by A. Wilson, 2023).

gus valley in the Republican period (Currás and Sánchez-Palencia 2021), and on a massive scale in north-western Spain after Augustus's conquest of the Callaeci and Astures (Domergue & Hérail 1978: 129–40; Domergue 1990; 2008; 2012). Here the techniques of hydraulic mining were refined and extended to include arrangements of initially parallel ditches which then converged into a single outflow channel in which washing sluices could be constructed. Thicker deposits were worked by hushing, involving the storage of water in earth-banked reservoirs above the opencast, from which water could be suddenly released with great erosive force to break up the deposit. At Las Medulas and a handful other sites (As Borreas, La Leitosa and Montefurado in north-west Spain, and El Hoyo de la Campana south-east of Granada: García-Pulido 2011; 2014), networks of tunnels were dug through placer deposits and then flooded with water to collapse them, and then the deposits further worked by hushing and ground-sluicing. The ground-sluicing operations and hushing tanks were fed by leats or aqueducts, sometimes running for several kilometres, and in the case of the longest aqueduct at Las Medulas, up to 143 km (Matías Rodríguez 2008: 58–9). Mostly these were contour-hugging ditches but across mountainous terrain they might be cut into the rock, and Pliny (*NH* 33.21.74–5) talks of wooden troughs being supported on wedges hammered into sheer cliffs. Over 500 sites in north-west Spain are known where hydraulic mining techniques were used for gold extraction in the Roman period, together with a handful in other parts of Spain and the Franco-Spanish border, including La Cerdanya in the Pyrenees (Cauuet 2005: 251–3; Cauuet *et al.* 2014).

The purpose of this contribution is to draw attention to the few hydraulic gold mines known in central Europe, in the Roman provinces of Dalmatia (Bosnia-Hercegovina), Dacia (Romania), and Pannonia Superior (Austria) (Fig. 2).

Dalmatia

The Illyrian peoples of the Balkans seem to have obtained their gold by panning or gold-washing, and large-scale gold-washing certainly continued into Roman times. Dumps of worked-out gravels from gold-washing operations in the Lašva valley downstream of Travnik in Bosnia are associated with both Illyrian and Roman sites and artefacts (Rücker 1896: 47–52). The second-century historian Florus talks of gold-mining in Dalmatia in terms that suggest that it was developed under Roman rule, apparently under compulsion, to provide tribute (*Epitome* II.25.10–12):

> *Delmatae plerumque sub silvis agebant; unde in latrocinia promptissimi. Hos iam pridem Marcius consul incensa urbe Delminio quasi detruncaverat, postea Asinius Pollio gregibus, armis, agris multaverat — hic secundus orator — sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia adquirit, ut illud in usus suos eruere videantur.*
>
> The Dalmatians for the most part lived in the forests, whence they frequently made predatory raids. Marcius the consul had already crippled them by burning Delminium, their capital; afterwards Asinius Pollio—the second greatest of Roman orators—had deprived them of their flocks, arms and territory; Augustus entrusted the task of completely subjugating them to Vibius, who forced this savage people to dig the earth and to melt from its veins the gold, which this otherwise most greedy of peoples acquires with such zeal and diligence that you would think they were extracting it for their own purposes.
>
> (Text and translation adapted from Forster 1984: 330–1, rejecting as unnecessary Graevius' emendation to *stupidissima* of the *cupidissima* of the manuscripts, and Vinetus's emendation to *anquirit* for *adquirit* of the manuscripts.)

Florus does not say anything about the mining techniques used, and nor does Statius, who mentions gold-mining in Dalmatia in general terms in *Silvae* 4.7.14ff. Pliny the Elder mentions the discovery of an extraordinarily rich deposit in Dalmatia in the reign of Nero (*NH* 33.21.67):

> *Aurum qui quaerunt, ante omnia segutilum tollunt; ita vocatur indicium. alveus hic est harenae, quae lavatur, atque ex eo, quod resedit, coniectura capitur. invenitur aliquando in summa tellure protinus rara felicitate, ut nuper in Delmatia principatu Neronis singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens.*
>
> Those who search for gold first of all dig up the *segutilum*; this is what the tell-tale earth is called. This is a bed of sand, which is washed, and from the residue an estimate is made about the content. Sometimes gold is found straight away in the surface earth, a rare success, as happened recently in Dalmatia in the reign of Nero, which yielded up to fifty pounds of gold a day.

Pliny does not say where in Dalmatia this occurred, but the find of gold in surface soil suggests the exploitation of placer deposits. Besides the traces of

gold washing in the Lašva valley already mentioned, ancient gold washing is attested in the central Bosnian mountains by gravel dumps in the upper Vrbas valley and the valley of the Fojinicka and its tributary the Zeležnica, some of which were undoubtedly worked in Roman times, although there were also medieval and more recent workings here (Conrad 1871: 222; Walter 1887; von Foullon 1893; Rücker 1896). In addition to the washing dumps in the river valleys, though, there are also several sites in the upper Vrbas valley and the Fojinicka valley which show traces of developed hydraulic mining, fed by aqueducts of substantial length, that appear characteristic of Roman workings. The fundamental information on these sites comes from studies by mining prospectors and engineers working for the Austro-Hungarian empire in the late nineteenth century (Conrad 1871; Walter 1887; von Foullon 1893; Rücker 1896; and also a travel description, Bordeaux 1904), and later studies have simply repeated and summarised this information (Škegro 2000: 73–8; Hirt 2010: 73–4; Trubelja and Barić 2011: 14; Glicksman 2018: 268–71). If there is any justification for doing so yet again here, it is to call attention to these sites, and to attempt to locate them more accurately using modern satellite imagery. The exercise suggests that the nineteenth-century sketch-maps and plans in the works by von Foullon and Rücker are surprisingly accurate.

Placer workings at Bistrica/Batusa

Just to the north of the modern town of Gornji-Vakuf/Uskoplje, two tributaries, the Krupa or Krušćica, and the Bistrica, flow into the Vrbas river from the Mt Vranica range to the east. Between their confluences the Austro-Hungarian mining engineers described a large area of ancient placer workings. Figure 3 is a plan of these from Anton Rücker's study (1896: 85), which lacks a scale, but which it was possible to georeference tolerably accurately over modern satellite imagery using the the 'Freehand raster georeferencer' plugin for QGIS, with reference to the configuration of the Vrbas and its tributaries (Figure 4). Rücker's description (1896: 86) shows that the features marked within each of his areas A–F, which might be interpreted from the plan either as hollows or pits where alluvium was worked out, or as mounds where sterile tailings were piled up, are to be read as hollows or pits ('Pingen').

In the south of the area, between the Vrbas and the Krupa or Krušćica stream, an area of washing dumps (Fig. 3, area D) was partly covered in the late nineteenth century by the village of Batusa, which has now expanded across nearly all the rest of the remains here (Fig. 4). Baron H. B. von Foullon describes these dumps as extending for over 1,100 metres by over 400 metres, dimensions which tally well with the georeferenced plan, and says that the stone-clearance piles lay in rows, both in the village and around it, merging into large masses of sterile dumps to the west and north up to the confluence of the Krupa/ Krušćica and the Vrbas. The channels that had led water to them were already hardly recognisable in the late nineteenth century (von Foullon 1893: 14).

Between the Krušćica and the Bistrica stream to the north, however, a system of water leats is clearly shown on Rücker's plan, marked *alte Wasser-*

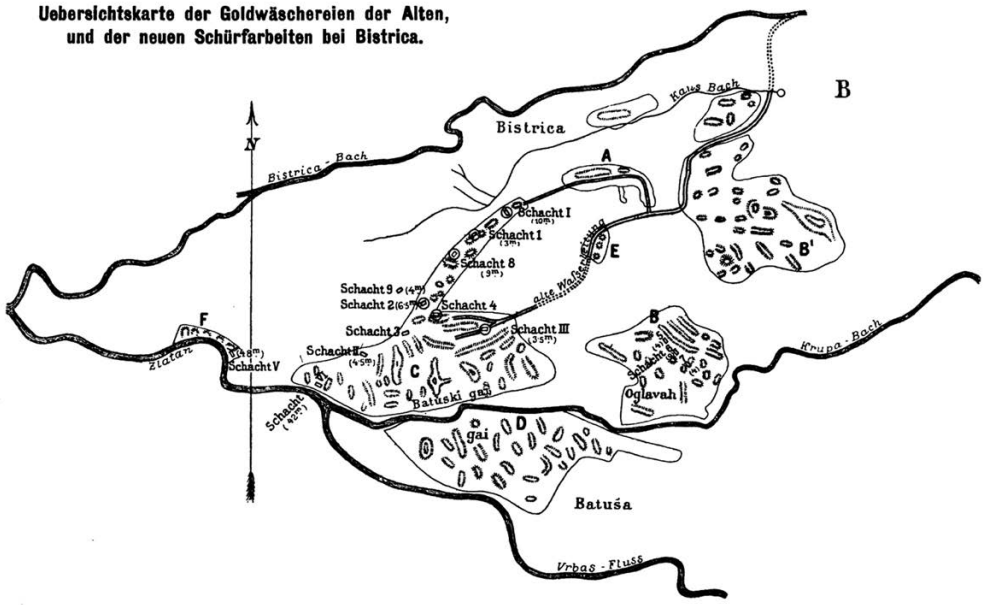

Fig. 3. Sketch map of the workings at Bistrica/Batusa in Bosnia (Rücker 1896, 85).

leitung; von Foullon in 1893 described the channel ditches as well preserved (von Foullon 1893: 16). This originated either from the Bistrica stream, or from the spring of the small Kalus stream, and flowed south and westward past the workings marked as area B′ to area E, and appears to have continued beyond E westwards to feed the large zone of placer workings known as the Batuski gai on the north side of the Krušćica stream (area C); here its trace was picked up again and it bifurcated within these workings. This constitutes a total length of 1.7 km from the Kalus spring; more if it came in fact from the Bistrica to the north. To this should be added another 630 m of channel which branches off it about halfway along, running north and west through area A into a linear depression running north-east to south-west into the northern part of area C. This is still visible on the modern satellite imagery as a narrow strip of trees and bushes, probably growing in this hollow. The eastern half of area C has today disappeared under a modern industrial estate, whose refuse dumps are fast covering the western half, although satellite imagery shows some parallel linear alignments of bushes or trees (just south-west of Rücker's Schacht II) which look like lines of stone dumps or of worked-out trenches. Further to the east, the workings in the region marked Oglavah (area B) have also been partly destroyed by the industrial estate, although the northern and southern margins remain. Von Foullon's description and Rücker's plan agree that the placer deposits extend for *c.* 2 km east-west × 1.75 km north-south, and were worked in antiquity as far up the slope towards the east as the elevations to which it was possible to lead water would allow (von Foullon 1893: 16). Looking at the satellite photos today one would have little or no inkling of these remains, as much is under vegetation, and cultivated fields or modern buildings obscure the rest. But Rücker's plan agrees well with a variety of features in the landscape, and this is an area where LiDAR survey could well reveal detail of surviving channels, pits, and stone dumps.

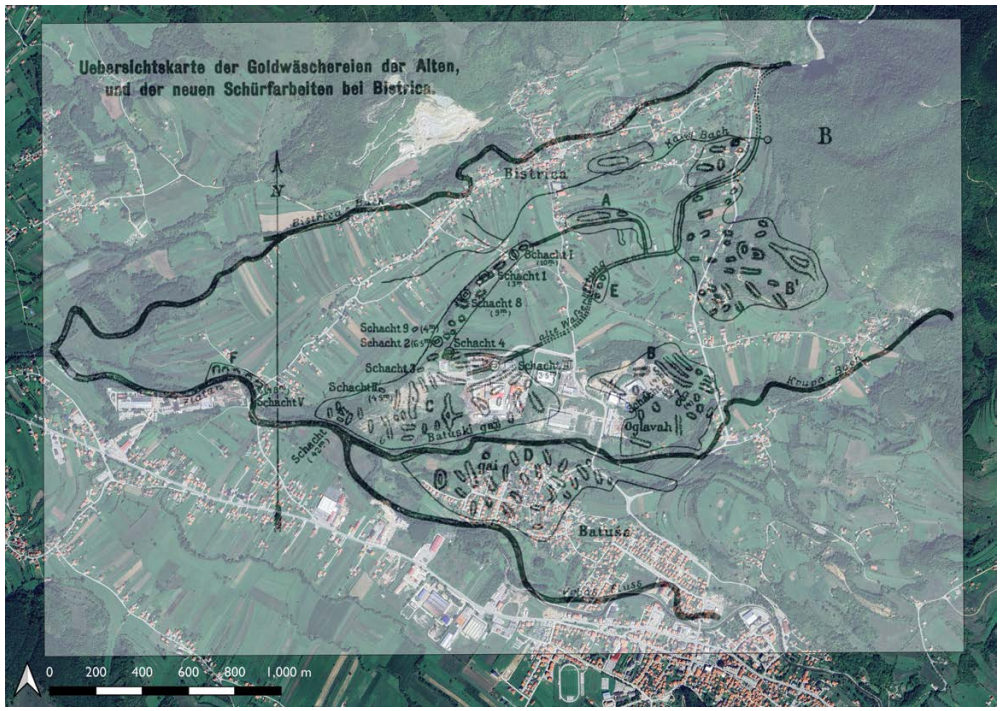

Fig. 4. Anton Rücker's plan of the Bistrica/Batusa workings georeferenced over modern satellite imagery, with scale added (by A. Wilson, 2023, after Rücker 1896, 85; satellite image: Google Satellite).

Direct evidence for the date of these workings is lacking. Roman activity in the region generally is confirmed by finds of Roman coins around the village of Wrse, 2.8 km SE of the Oglavah placer workings; and by the Stražice ruin on a limestone bluff on the left bank of the Voljica stream in the gorge between Podgradje and Volijce, 2.3 km SW of the Batuski gai workings, whose mortar and bricks show a clearly Roman date, and the find of a Roman gold signet ring in the field below it (Rücker 1896: 25–6). All that, of course, proves nothing about the date of the workings at Batusa and Bistrica. It is the artificial water leats, characteristic of Roman hydraulic gold mining, but not known for medieval or early modern placer workings in the region, that strongly suggest a Roman date. Both Jireček (1879: 42) and Rücker (1896: 19) asserted that Pliny, in referring to the find of a deposit yielding fifty Roman pounds of gold a day (*NH* 33.21.67, quoted above), meant the Bistrica region in the Vrbas valley; there is no direct evidence of this, and the nearby sites of Crvena Zemla and Uložnica are alternative possibilities.

Crvena Zemlja

To the east of Gornji-Vakuf/Uskoplje rises Mt Vranica, where traces of hydraulic mining are found in three locations—Crvena Zemlja, Uložnica, and Zlatno Guvno—two at least of which were fed from the spring at the head of the Suhodol stream, a tributary of the Bistrica stream just described (Fig. 5). Again, it is the aqueducts feeding the mines that show their Roman date (Rücker 1896: 19–20).

The workings at Crvena Zemlja consist of two large opencasts ('Pinge') on the western flank of the ridge running from the summit of Bijela Grom-

lica to the Gradski Kamen, fed from the Suhodol spring below the peaks of Bijela Gromlica and Nadkrstac. Bruno Walter describes the larger of these as a trough-like excavation oriented east–west, and von Foullon gives its dimensions as *c.* 250–300 m long by 50–60 m wide at the eastern end, widening towards the west (Walter 1887: 158; von Foullon 1893: 20). The base of the opencast slopes downwards to the west, but it is deeper at the eastern end—up to *c.* 30 m deep—as the terrain at the natural surface rises more steeply here (von Foullon 1893: 20). Towards the lower, western, end of the opencast is a large mound of reddish earth, which gives the place its name: Crvena Zemlja, meaning 'the bloody plot' (Conrad 1871: 220; Evans 1885: 13; von Foullon 1893: 21). Walter (1887: 158–9) gives its dimensions as equivalent to *c.* 135 m × 15–38 × 16 m high.[1] This is a dump from washing operations within the opencast, the lower part now covered by trees, but the upper part still bare. In the north-eastern and eastern faces of the opencast there emerge two ferruginous springs, which Walter thought perhaps came from ancient underground mine galleries; von Foullon does not exclude this possibility but considers that they are probably natural springs emerging where the opencast has intersected the water table (Walter 1887; von Foullon 1893: 20–1).

The second opencast lies to the north of the first and is described by von Foullon as arcing from the western end of the first opencast first to the north-east and then to the south-east, for a total of length of about 0.75 km, by up to 50 m wide and 8 m deep. Within it von Foullon mentions stone clearance piles arranged in long rows, remains of water supply channels, and basins, indicative of ground-sluicing within the developed opencast (von Foullon 1893: 21).

The water for these workings was supplied by two parallel aqueducts 8 m apart (both horizontally and vertically) running for some 2.5 km from the Suhodol spring. In places these were cut through hard quartz porphyry outcrops and parts must have been bridged by wooden gutters or pipes (Walter 1887: 150; von Foullon 1893: 21; Rücker 1896: 20; Bordeaux 1904: 118). Both Walter and Bordeaux mention the outline of what they interpreted as a washing basin estimated variously at 18 paces or 15–20 m across, and traces of ancient buildings, possibly Roman, along the edge of the northern opencast (Walter 1887: 158; Rücker 1896: 22; Bordeaux 1904: 118). The 'basin' is more likely however to be a hushing tank, suggesting that the opencasts were excavated by means of hushing and then the debris processed at the lower end of the opencast by ground-sluicing.

Both von Foullon and Rücker puzzled over why two parallel aqueducts were constructed over a distance of 2.5 km with a mere 8 m of elevation difference between them, and considered that it was only possible because the use of slaves meant that labour was cheap in the Roman period (von Foullon 1893: 21–2; Rücker 1896: 20). Presumably however the lower aqueduct was built first and the upper one later when it became apparent that there were deposits

1 180 Schritt long by 20–50 Schritt wide, and 16 metres high; a Schritt (or 'step') is equivalent to about 0.75 m. Cf. von Foullon 1893: 21. (Škegro 2000: 74, confuses heaps and opencast pits, given dimensions for both opencasts and the mound of Crvena Zemlja indiscriminately as though they are all heaps.)

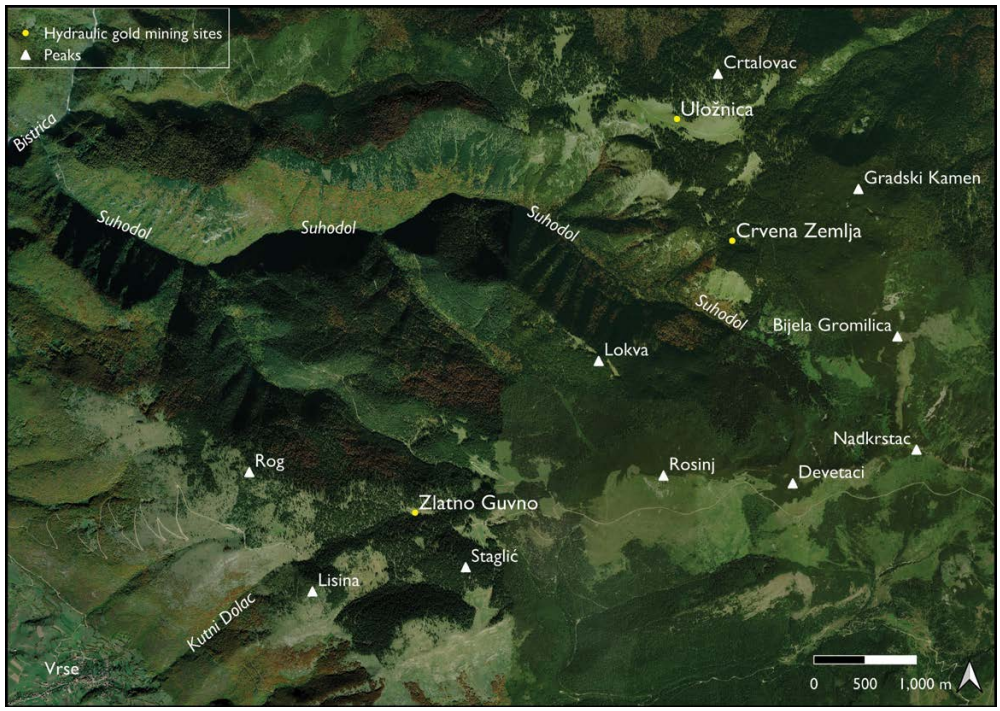

Fig. 5. The hydraulic mine workings in the Mt Vranica region to the east of Gornji-Vakuf/Uskoplje, Bosnia. (by A. Wilson, 2023; satellite image: Google Satellite).

to be worked at a higher level; perhaps the aqueducts each fed one of the two opencasts, or possibly the higher one was needed at this elevation because it actually ran past Crvena Zemlja to supply the workings at Uložnica (below), as Bordeaux (1904: 117) seems to suggest.

Uložnica

The site of Uložnica lies about a kilometre north of Crvena Zemlja (Fig. 5). Both Walter and von Foullon describe opencast mining here—a large opencast originating near the watershed between the Suhodol valley and the valley of the Zlatan porok to the east, running westward for almost a kilometre as a trench 10–150 m wide and up to 10 m deep, with some side branches (Walter 1887: 154–5; von Foullon 1893: 22–3). Sunk into the floor of the opencast were 31 shafts, 3–5 m across; it is unclear whether they represent underground mining or unsuccessful prospecting (Walter 1887: 154; Glicksman 2018: 269). Walter describes a water channel 850 m long, and on the lip of the opencast, a small water tank and the remains of a ditch for water (Walter 1887: 155); this is a clear indication of hushing (as Glicksman 2018: 269 tentatively pointed out). Bordeaux gives similar details and adds that water was supplied by an aqueduct coming from the springs of the Suhodol, almost a kilometre in length, which passed near Crvena Zemlja (Bordeaux 1904: 117). This cannot however be accurate since the Uložnica workings are over 3.5 km from the Suhodol spring. Either the Uložnica aqueduct originated to the north of Crvena Zemlja, or, if it did come from the Suhodol spring, it may have been one of the two parallel aqueducts heading for Crvena Zemlja, and Bordeaux's figure for its length would refer only to the section beyond Crvena Zemlja.

Zlatno Guvno

To the south of the Suhodol valley rises the hill of Rosinj, at the western end of which is another ancient mining site, at Zlatno Guvno, 'the golden threshing floor' (Fig. 5). Here von Foullon describes a stepped ditch-like opencast running down the upper part of the valley between the peaks of Rog and Lisina, before it falls away to the Kutni Dolac valley which leads down to the village of Vrse. The opencast is 700–800 m long and 4–5 m (occasionally up to 10 m) wide, and a maximum of 6–8 m deep (von Foullon 1893: 18–20). It was fed by a contour-hugging leat, 9.3 km long, from the spring of the Sudohol that ran initially north-west along the southern side of the Suhodol valley, before doubling around the two ridges projecting to the north-west of Rosinj, to head back towards Zlatno Guvno (Walter 1887: 161; von Foullon 1893: 19–20). Von Foullon (1893: 19–20) saw what Walter did not, that the opencast was worked by water from the leat—Walter had assumed (improbably) that material mined in shallow pits on the southern slope of Rosinj was carried to Zlatno Guvno, pounded in mortars, and washed there. There are two further opencasts, less obvious, one about 500 m north-west of Zlatno Guvno running from the south-east slope of Rog into the Kotni Dolac, and the other on the east slope of Lisina (von Foullon 1893: 19).

The Austro-Hungarian mining engineers also recorded numerous (at least 60–70) small pits on the southern slopes of Rosinj and Devetaci, and around the spur leading northward from Biela Gromlica. Conrad and Walter thought these were mining pits (Conrad 1871: 221; Walter 1887), but both von Foullon and Rücker observed no ore veins within them, and concluded that they were largely unsuccessful prospecting operations (von Foullon 1893: 28; Rücker 1896: 23–4). Their date is unclear but given their number, the persistence that this prospection seems to imply in the face of negative yields would only seem to make sense if it was carried out during the Roman period when the placer deposits were worked by hydraulic means, and was a fruitless attempt to locate veins in the parent rock.

Tješilo in the Fojnička valley

The Fojnička valley runs from the eastern side of the Vranica range eastwards towards the Bosna. Between the town of Fojnica and Gromiljak/Gomionica, and also along the Fojnička's southern tributary, the Zeležnica, large areas of gravel and sand dumps attest ancient gold washing activity along the rivers (Fig. 6). Some of this is almost certainly Roman, but these areas were worked in medieval and early modern times as well. However, von Foullon also notes a number of areas, especially on the southern bank of the Fojnica, where the placer deposits lie at some distance above the river. He mentions large opencasts at Ostružnica, but gives no indication as to whether they were worked by hushing or excavated by hand; there were underground mines here too. However, in one case there certainly were hydraulic workings: an aqueduct from the northern slope of the Matorac hill served the deposits below the village of Tješilo, on the slope 200 m above the town of

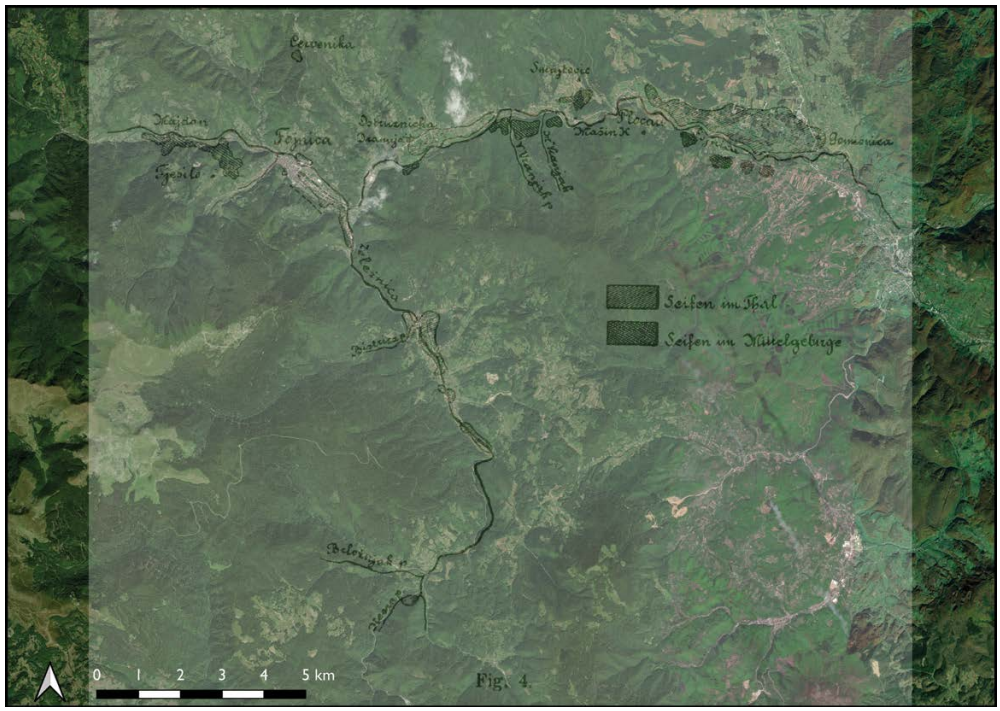

Fig. 6. Rücker's plan of the placer deposits in the Fojnička and Zeležnica valleys, Bosnia, georeferenced over modern satellite imagery. The diagonal hatching, labelled 'Seifen in Thal', marks the placer deposits in the valleys, while the dark cross-hatching, labelled 'Seifen im Mittelgebirge', marks placer depsits on the hillside flanks (by A. Wilson, 2023, after Rücker 1896, 85, georeferenced in QGIS using the 'Freehand raster georeferencer' plugin; satellite image: Google Satellite).

Fojnica (von Foullon 1893: 44). This too was probably therefore Roman, but no details are known.

Dacia

The main gold mines of Dacia are in hard rock deposits in the so-called 'Golden Quadrilateral' of the Apuseni Mountains, and were mined by underground tunnelling or, in the case of the Cetate area at Roşia Montană, by large manually excavated opencasts. The best known of these complexes is the mining region of Roşia Montană, the ancient Alburnus Maior, famous among other reasons for the finds of wax writing tablets hidden in several mine galleries when Dacia was invaded in AD 167 during the Marcomannic Wars (Wilson *et al.* 2011). But there are also two sites where hydraulic working is evident, at Bucium and Pianul de Sus.

Bucium

The Roman gold mines of Bucium lie about 10 km south-east of Roşia Montană, on the Vâlcoi-Corabia massif in the Apuseni mountains. The Petru şi Pavel mine is a Roman adit driven into the north side of the hill, whose date is evident from its characteristic trapezoidal cross-section, lamp niches, and Roman tools found within it (Ciugudean 2012: 224, fig. 10; 225; Ciugudean and Thomas 2020: 117). Much larger scale surface mining works were located on the southern flank of the massif: two linear trench opencasts, Ieruga and Gaura Perii, and a series of channels and tanks on the plateau known as Poduri. The area has been studied since 2018 by a German-Romanian project, whose work has included drone survey mapping to create an extremely high-resolu-

Fig. 7. Bucium, Romania: rectangular hushing tank with the lower part of the Ieruga opencast in the background (photo by A. Wilson, 2022).

tion digital elevation model (DEM), test excavations, and ground-penetrating radar (GPR) surveys (Ciugudean and Thomas 2020).

Both the opencasts are dug in hard rock to exploit quartz veins. The Ieruga opencast, 600 m long and up to 40 m deep, has however a series of channels approaching its eastern side, ending in long tanks, and although the excavation of the upper part must have been done by hand, it seems that water was used either for ore sorting (as suggested by Ciugudean 2012: 225) or for prospection hushing or ground-sluicing within the opencast. Lower down, and certainly below the modern track that runs along the contour here, it appears to have been worked as a hushed opencast, fed by a rectangular tank (*c.* 46 × 13 m) on the western side (Fig. 7). The interpretation of this tank as a hushing tank is further supported by the fact that a test trench here showed an absence of sediments formed by standing water at its base (Ciugudean and Thomas 2020: 124–5, 128); these would have been scoured out as the tank was emptied in hushing operations. Further west, channels and ponds for concentrating crushed ore are visible at the Poduri site, shown in remarkable detail on the high-resolution DEM (Ciugudean and Thomas 2020: 121). Among the dumps here, pottery confirms a Roman date of the workings (thus between AD 106 and 271 at the outside), and pounders for crushing ore have been found (Ciugudean 2012: 232, Pl. VIII–XI; Ciugudean and Thomas 2020: 123). Further south on the Poduri plateau is a Roman cemetery.

Study of the site is incomplete and the function of the various channels and tanks is not yet fully understood, but already the investigators, Horia Ciugudean and Peter Thomas, make a distinction between the features on the Poduri plateau, most of which appear to be for ore concentration or processing, and the channels and tanks running up to either side of the Ieruga opencast (Ciugudean and Thomas 2020: 128). Given the elevation here, the water for

Fig. 8. Satellite view of the workings at Pianul de Sus, Romania. 1: Area of small pits to the east of the modern golf course. 2: Plateau incised by channels which develop into deeper hush-gullies at the eastern edge. 3: Hushing tank with channel discharging into 4, a now wooded hush-gully. 5, 6, 7, 8: Ridges whose flanks are dissected by ground-sluicing channels. The village of Pianul de Sus extends along the road to the right of the centre of the image (satellite image: Bing Virtual Earth, with annotations by A. Wilson, 2023).

at least some of these systems may have come from meltwater as the winter snows thawed in the spring. LiDAR survey is necessary to understand the topography of the wooded parts of the site, including the Ieruga opencast itself, and geological investigation here might also have a bearing on whether some of that opencast was worked by hushing, as the morphology and arrangement of the channels and tanks associated with it would appear to suggest.

Pianul de Sus

To the south of the Apuseni mountains, a large area of alluvial deposits was worked in antiquity on the left bank of the Pianul stream, one of the tributaries of the river Arieş, to the west of the village of Pianul de Sus. Pianul de Sus has been recognised since the nineteenth century as a Roman gold mining site; it is described briefly in the *Repertoriul arheologic al județului Alba* (Moga and Ciugudean 1995: 145–6) and in Volker Wollmann's study of mining in Dacia (Wollmann 1996: 149–50), and an aerial photograph was published by Ioana Oltean (2007: 183, fig. 5.40). It was apparently studied by a Franco-Romanian team in 1999, but, apart from an analysis of gold samples collected by panning (Bedelean and Bedelean 2001), no report was published as the focus of the mission was then diverted entirely to Roşia Montană (Cauuet 2005: 265–6). The description given here is based on study of publicly available satellite imagery (Google Earth and Bing Virtual Earth), and a visit in August 2022.

The ancient workings here extend across an area of *c.* 4.6 km N–S by up to 1.8 km E–W. In the north, to the north, east, and south of the modern golf course, are numerous small sub-circular pits (Fig. 8, 1). These and the other pits on the site may be post-Roman; some are certainly from nineteenth-century workings. A small stream valley running south-west to north-east into an

Fig. 9. Oblique aerial photograph of the Pianul de Sus workings, facing south across areas 5–8 on Figure 8 (photo by Horia Ciugudean, 1998).

artificial lake separates these from more groups of pits on a terrace which is criss-crossed by artificial channels which feed into gullies—exploitation workings—at the north-east edge of the terrace (Fig. 8, 2). Further pits lie on a lower terrace to the east of area 2. To the south-west is another group of pits, and an L-shaped tank at the head of a gully that becomes steeper and widens to the east (Fig. 8, 3); the lower part of the gully lies within a heavily wooded depression (Fig. 8, 4). To the south-east, four ridges each running from south-west to north-east, are heavily dissected by deep channels and gullies resulting from intensive ground-sluicing operations fed by channels along the spine of each ridge (Fig. 8, 5–8; Fig. 9). These are characteristic of Roman hydraulic mining with a combination of hushing and ground-sluicing (Fig. 10). The probably post-Roman pits for artisanal gold-washing are found only where the Roman workings were less intensive. Much could be clarified by a drone survey to create a high-resolution DEM, as was done at Bucium, and LiDAR survey to determine the detailed topography of mining systems in the wooded areas of the site.

Pannonia Superior

Karth

The Karth plateau, in the foothills of the Eastern Alps, some 80 km south of Vienna, is part of the Loipersbacher Rolehmserie, an accumulation of scree composed of loam and layers of weathered quartz and quartzite eroded out of the mountains and containing placer deposits of free gold (Cech 2012 [2014]: 67–8). Various earthworks, linear features, and artificial opencasts in the woodland here were first recognised as the remains of Roman hydraulic mining works in 2010, and an initial field survey with the aid of LiDAR scans

Fig. 10. Pianul de Sus, Romania: view of the hush gulleys and parallel ground-sluicing works on the south side of area 6 shown in Figure 8. (Photo: A. Wilson, 2022).

was carried out, with a follow-up project from 2018–2022 under the direction of Brigitte Cech that involved detailed landscape survey with GPS and total stations (Cech 2012 [2014]; Cech *et al.* 2013; Cech 2018; 2019; Cech *et al.* 2019; Cech 2020; 2021; Cech and Urban 2021; Cech 2022). Eleven distinct mining areas were identified (Fig. 11), with a total of 17 reservoirs and nine smaller tanks, fed by five long-distance water leats (Cech 2019; 2021; 2022).

The mining areas each have one or more larger collection basins from which water was distributed to hushing tanks above the steeply sloping opencasts (Cech, *et al.* 2019: 98–101, 104–7). At the lower ends of the opencasts alluvial fans represent the tailings from mining and washing activities. The reservoirs were supplied from the west and south by five leats collecting water from perennial streams. In recent centuries many have been used as paths and their true function had already been long forgotten by the 12th century, when a monastic document of AD 1134–1144 refers to one of them as a *gygantea via* and as *Aentiskenwek*, 'giant's road' (Cech, *et al.* 2013: 8). The longest, to the south, ran for 64.3 km (Fig. 11, WL2); another, the Schwartztaler Entweg, ran (in the first of its two phases) for 35.5 km from the west (Fig. 11, WL1). The total length of all five aqueducts was about 123 km (Cech, pers. comm. 8 April 2023, updating previously published information).

Two levelled terraces some 500 m apart either side of the largest mining area (Fig. 11, A1) were probably platforms for living or working; Roman tools for woodworking, smithing, and mining have been found here (Lang *et al.* 2010; Cech 2012 [2014]: 71–6; Cech, *et al.* 2013: 32–45). The mining tools include picks and hoes for digging channels and tanks, and for breaking up and loosening the soil prior to hydraulic mining. Crucible tongs and a variety of lead weights suggest that the gold recovered was cast into ingots on the site (Cech, *et al.* 2019: 91).

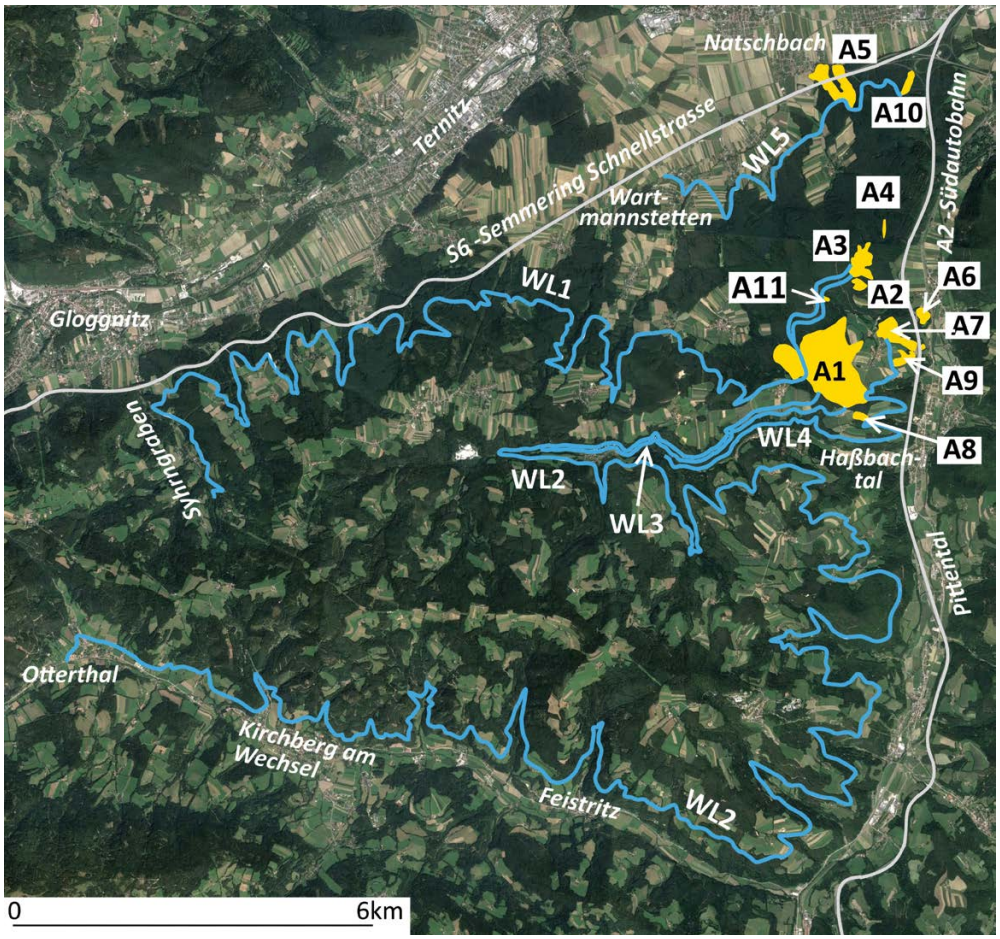

Fig. 11. The Karth, Austria: plan of the eleven mining areas (A1–A11), and the five aqueducts (WL1–WL5) supplying them (Cech *et al.* 2023, 17, Abb. 4).

Three coin hoards were found during the survey of the mining landscape (Schindel, in Cech, *et al.* 2013: 48–71). One was a small group of six legionary *denarii* of Mark Antony, which is of little chronological help as these coins remained in circulation for a long time. The second was a hoard of 129 *denarii* closing in AD 168; Schindel (in Cech, *et al.* 2013: 51) suggests that it may have been buried when the Marcomanni and Quadi invaded in 168 and 169. This is certainly very plausible although non-recovery of the hoard as a result of the Antonine Plague is also a possibility. Since this hoard was found actually within the opencast of mining area 1 (Cech, *et al.* 2013: 20, fig. 12), it shows that the opencast here was already being worked by the late 160s. The third hoard was a small group of nine Severan *denarii*, closing in AD 201–206; it was found immediately north of mining area 3 (Cech, *et al.* 2013: 20, fig. 12). This suggests that whatever the disruption to mining in the 160s, whether invasion or plague, mining had resumed again by the Severan period. These hoards, and the dates of other finds including fibulae and a military belt buckle suggest that the main mining operations date from the second and third centuries AD. But the coins from the two working areas (214 coins from one terrace, and 104 from the other) are nearly all of the later fourth century and the early fifth century (Fitz in Lang, *et al.* 2010: 102–4), suggesting that some of the mining on the Karth may have persisted (or resumed) much later than the other mining works discussed here.

Discussion

Not only were the hydraulic mining techniques pioneered by the Salassi in northern Italy transferred to Spain, and there developed and refined, but they were also spread to the Balkans and Eastern Alps in the Roman period. We can assume that the mines of the Central Bosnian mountains were in use perhaps as early as the Augustan period, and certainly by the later first century AD, under Nero and the Flavians, though in the absence of archaeological investigation we cannot say for how long after that their exploitation continued. The area of the Bosnian mines was connected via a road past the Roman fort at Tilurium to the port of Salona, where the provincial procurator had on his staff an official whose title was *a commentariis aurariarum Delmatarum* ('account keeper of the Dalmatian gold mines'), suggesting that the mining administration was headquartered there (Hirt 2010: 162). While the operations at Bistrica and Batusa seem to be ground-sluicing works of a broadly similar nature to those at Bessa in Italy, the descriptions of the mines on Mt Vranica, at Crvena Zemlja, Uložnica, and Zlatno Guvno, suggest that hushing, a technique that had already been developed in Spain by the mid first century AD, was used here. There may therefore have been some transfer of hydraulic mining technology from Spain to Dalmatia, by mining prospectors or engineers, perhaps attached to the army.

It is possible, even likely, that the hydraulic mining in Dacia came not directly from Spain but from Dalmatia; the migration of Dalmatian miners to Dacia in the early second century is well attested (Daicoviciu 1961: 72; Mrozek 1968; Tudor and Vladescu 1972; Sântimbreanu and Wollmann 1974: 241–7; Russu 1975: 183–5; Noeske 1977; Russu 1984; Wilson, *et al.* 2011: 72). They surely brought with them not only their expertise in underground hard-rock mining, but also their familiarity with hydraulic techniques as used at Bistrica and in the Mt Vranica region. The hydraulic mines at Bucium were in operation when Dacia was under Roman control, between AD 106 and 271 at the outside. On the analogy of Roşia Montană we might expect that they were already well developed before work was interrupted in the invasions by the Iazyges and Vandals in AD 167 during the Marcomannic Wars; work perhaps resumed again later in the second century or the third, but this is yet to be demonstrated archaeologically. Similarly the mines at Karth in Pannonia Superior seem to have been worked before 168, and the burial of a hoard then may indicate some interruption around that time, but there was also activity in the Severan period, and later apparently up until the late fourth or early fifth century AD.

Hydraulic mining of alluvial deposits on the scale attested at all these sites is a fantastically labour-intensive business, requiring a large amount of manpower in aqueduct construction, shovelling earth into washing sluices, discarding larger stones onto clearance dumps, etc. In north-west Spain this seems to have been done largely under some form of compulsion, in order to meet tributary requirements (Florus, *Epitome* II.33.59–60). State control, or at least oversight, is implied both by the scale of the workings, and the presence of the army in mining regions. This may also have been the case for the Dal-

matian mines, at least at first. But the implications of the scale of hydraulic mining for the organisation of labour and the overall economic profitability of the enterprises in Dacia and at Karth are still to be worked out—at Roşia Montană in Dacia underground mining was done by free workers, many of them with Dalmatian names, hired for wages by mine operators who may have leased mining contracts from the state. If labour under compulsion was used at the hydraulic mines in Dacia, it may may have been done by slaves or by criminals *damnati ad metalla*, unless any of the Dacian population who may have survived Trajan's wars of conquest were put to work in these mines.

Our understanding of Roman hydraulic mining has advanced substantially in recent decades and continues to develop apace. It is remarkable that the extensive mining areas on the Karth plateau, with their long aqueduct networks, went unrecognised for what they really were until 2010. Likewise the hydraulic mining systems at Bucium have only been the subject of intensive research since 2018. In both cases the use of modern mapping techniques using the creation of digital elevation models, in one case by LiDAR and in the other by drone survey, has been crucial to understanding the complexity and extent of the systems by revealing topographic details that cannot be seen on the ground. LiDAR is especially useful for mapping ground surfaces in wooded areas as it can penetrate trees and vegetation; and it has been used to great effect for mapping mining areas and water supply channels in north-west Spain, and in Portugal (Fernández-Lozano *et al.* 2015; Fernández-Lozano and Gutiérrez-Alonso 2016; Matías and Llamas 2018; Currás and Sánchez-Palencia 2021).

By contrast, some of the areas that have been known as hydraulic mines since the late nineteenth century remain virtually unstudied, such as those in central Bosnia. Here, and also at Pianul de Sus in Romania, there is great potential for LiDAR survey and high-resolution drone survey to clarify the nature of the workings, and the extent of the opencasts and the aqueducts supplying them; the work at Bucium and at Karth shows what can be done. Béatrice Cauuet has suggested that there are traces of hydraulic workings of placer deposits in the Ardennes in Belgium that may be Roman (Cauuet 2005: 256). More Roman hydraulic mining systems may await discovery.

Acknowledgements

It is a pleasure to be able to offer this contribution to Marina Milićević Bradač in token of our acquaintance that began when she visited the Post Aedem Castoris excavations in Rome 2003, and in gratitude for her kindly showing me many of Croatia's Roman sites in May 2008. I thank Brigitte Cech (Vienna), project manager of the project "The Karth – A Roman gold-mining district in the Eastern Alps (Austria)" (www.karthgold.com) for generously sharing the latest data on the project with me in advance of the final monograph publication, and for permission to use her map of the Karth region as Fig. 11. I am very grateful to Horia Ciugudean for showing me around the mining landscape of Bucium in the summer of 2022, and for aerial photos of the Pianul de Sus mines and permission to reproduce one of them here as Fig. 9.

BIBLIOGRAPHY

Bedelean & Bedelean 2001

H. Bedelean & A. Bedelean, "Contributions to the study of the alluvial gold from Valea Pianului Area (Alba District)", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Geologia* 46/1, Cluj-Napoca, 2001, 161–9.

Bordeaux 1904

A. F. J. Bordeaux. *La Bosnie populaire. Paysages. Moeurs et coutumes. Légendes. Chants populaires. Mines*, Paris, 1904.

Bradbury 2016

P. Bradbury, "Aged 94, Meet Croatia's Last Surviving Gold Prospector on the River Drava", *Total Croatia News*, 18 October 2016. https://www.total-croatia-news.com/item/14509-aged-94-meet-croatia-s-last-surviving-gold-prospector-on-the-river-drava (posjet / accessed: 7 April 2023).

Cauuet 2005

B. Cauuet, "Les mines d'or antiques d'Europe hors péninsule Ibérique. État des connaissances et travaux récents", *Pallas. Revue d'études antiques* 67, Toulouse, 2005, 241–91.

Cauuet *et al.* 2014

B. Cauuet, O. O. Vila, M. Viladevall, C. G. Tămaş, M. Boussicault, F. Christophoul, & J. G.-P. Luis, "New research approach for identifying the mining landscapes. The exploitation of Au alluvial deposits in Cerdagne and tin in Morvan", in: L. Contreras Moreno (ed.), *Presente y futuro de los paisajes mineros del pasado: estudios sobre minería, metalurgia y poblamiento. Octavo congreso internacional sobre minería y metalurgia antiguas en el sudoeste europeo, 11–15 Junio 2014. Libro de preactas*, Grenada, 2014, 152–7.

Cech 2012 [2014]

B. Cech, "A Roman gold mining district in eastern Austria", *Historical Metallurgy* 46/2, Tunbridge Wells, 2012 [2014], 66–77.

Cech 2018

B. Cech, "Die erten Feldforschungen zum römischen Goldbergbau im „Karth"", *Gemeindezeitung Natschbach-Loipersbach* 2018/Dezember, Natschbach-Loipersbach, 2018, 50–1.

Cech 2019

B. Cech, "Neues zum Römischen Goldbergbau im „Karth"", *Gemeindezeitung Natschbach-Loipersbach* 2019/Dezember, Natschbach-Loipersbach, 2019, 64–5.

Cech 2020

B. Cech, "Neues zum Römischen Goldbergbau im „Karth"", *Gemeindezeitung Natschbach-Loipersbach* 2020/Dezember, Natschbach-Loipersbach, 2020, 46–7.

Cech 2021

B. Cech, "Neues zum Römischen Goldbergbau im „Karth"", *Gemeindezeitung Natschbach-Loipersbach* 2021/Dezember, Natschbach-Loipersbach, 2021, 40–1.

Cech 2022

B. Cech, "Römischer Goldbergbau im Karth", in: A. Nöhrer & R. Weiser (eds), *Gemeindechronik Natschbach-Loipersbach-Lindgrub 1970-2022*, Natschbach-Loipersbach, 2022, 11–9.

Cech *et al.* 2013

B. Cech, T. Kühtreiber, N. Schindel, R. Lang, H. Emmerig, & F. Beyer, "Ein römisches Goldbergbaurevier im „Karth", einer Landschaft südöstlich von Neunkirch-

en, Niederösterreich", *Römisches Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 36, Wien, 2013, 1–94.

Cech *et al*. 2019

B. Cech, R. Scholger, F. Stremke, & G. Weixelberger, "Die Anwendung der Hydraulik im römischen Goldbergbau am Beispiel des römischen Goldbergbaus im „Karth", einer Landschaft im südlichen Niederösterreich", in: M. Frass, J. Klopf, & M. Gabriel (eds), *Erfinder – Erforscher – Erneuerer* (Salzburger Kulturwissenschaftliche Dialoge 5), Salzburg, 2019, 83–114.

Cech *et al*. 2023

B. Cech, S. Elmer, M. Fuchs, F. Melcher, R. Scholger, F. Stremke, H. Urban, & G. Weixelberger, "Neues vom römischen Goldbergbau im Karth — Gold waschen nach Plinius dem Älteren", *Römisches Österreich. Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 45 (2022), Graz, 2023, 13–28.

Cech & Urban 2021

B. Cech & H. Urban, "Roman gold washing as described by Pliny the Elder", *EXARC Journal* 2021/3. https://exarc.net/ark:/88735/10588 (posjet / accessed 14 May 2025).

Ciugudean 2012

H. Ciugudean, "Ancient gold mining in Transylvania: the Rosia Montana - Bucium Area", *Caiete ARA* 3, București, 2012, 219–32.

Ciugudean & Thomas 2020

H. Ciugudean & P. Thomas, "Mining archaeology in Transylvania: the Buciu-Zlatna Project", *Apulum. Acta Musei Apulensis* 57, Alba Iulia, 2020, 113–47.

Conrad 1871

A. Conrad, "Bosnien mit Bezug auf seine Mineralschätze", *Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien* 13 (1870), Wien, 1871, 219–28.

Currás & Sánchez-Palencia 2021

B. X. Currás & F. J. Sánchez-Palencia, "Landscape archaeology of Roman gold mining in Lusitania: the '*Aurifer Tagus*' project", *Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology* 95/382, Cambridge, 2021, e20, 1–10.

Daicoviciu 1961

C. Daicoviciu, "'Castella' Dalmatarum in Dacia", *Apulum. Acta Musei Apulensis* 4, Alba Iulia, 1961, 51–8.

Domergue 1990

C. Domergue. *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'antiquité romaine* (Collection de l'École française de Rome 127), Rome, 1990.

Domergue 2008

C. Domergue. *Les mines antiques. La production des métaux aux époques grecque et romaine*, Paris, 2008.

Domergue 2012

C. Domergue, "Les exploitations hydrauliques romaines dans les dépôts alluviaux aurifères du Nord-Ouest de l'Espagne: Las Medulas et le Teleno (Province de León). A propos de publications récentes", in : J.-P. Bost (ed.), *L'eau: usages, risques et représentations: dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule Ibérique, de la fin de l'âge du Fer à l'Antiquité tardive (IIe s. a.C. – VIe s. p.C.)* (Aquitania Supplément 21), Bordeaux, 2012, 111–40.

Domergue & Hérail 1978
C. Domergue & G. Hérail. *Mines d'or romaines d'Espagne: le district de la Valduerna (León). Étude géomorphologique et archéologique* (Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail. Série B 4), Toulouse, 1978.

Evans 1885
A. J. Evans, "Antiquarian researches in Illyricum, III and IV", *Archaeologia* 49/1, London, 1885, 1–167.

Fernández-Lozano & Gutiérrez-Alonso 2016
J. Fernández-Lozano & G. Gutiérrez-Alonso, "Improving archaeological prospection using localized UAVs assisted photogrammetry: An example from the Roman Gold District of the Eria River Valley (NW Spain)", *Journal of Archaeological Science: Reports* 5, 2016, 509–20.

Fernández-Lozano *et al.* 2015
J. Fernández-Lozano, G. Gutiérrez-Alonso, & M. Á. Fernández-Morán, "Using airborne LiDAR sensing technology and aerial orthoimages to unravel Roman water supply systems and gold works in NW Spain (Eria valley, León)", *Journal of Archaeological Science* 53, 2015, 356–73.

Forster 1984
E. S. Forster. *Florus, Epitome of Roman History* (The Loeb Classical Library 231), Cambridge, MA, 1984.

García-Pulido 2011
L. J. García-Pulido, "El Hoyo de la Campana. Un enclave idóneo para la valorización del patrimonio minero aurífero de Granada", in: J. M. Mata-Perelló, L. Torro i Abat, & N. Fuentes Prieto (eds), *Actas del V Congreso Internacional sobre minería y metalurgia históricas en el Suroeste europeo (León, 2008)*, León, 2011, 661–84.

García-Pulido 2014
L. J. García-Pulido. *El oro aluvial de la Provincia de Granada. Desde la minería hidráulica romana hasta las últimas tentativas de explotación en el siglo XX*, Granada, 2014.

Glicksman 2018
K. Glicksman, "Metal mining in Roman Dalmatia", *Opuscula archaeologica* 39–40, Zagreb, 2018, 261–83.

Hirt 2010
A. M. Hirt. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235* (Oxford Classical Monographs), Oxford, 2010.

Jireček 1879
C. J. Jireček. *Die Handelsstrassen und Bergwerke in Bosnien und Serbien*, Prague, 1879.

Lang *et al.* 2010
R. Lang, A. Drack, G. Fitz, R. Ployer, & A. Steiner, "Depot-und Siedlungsfunde der späten römischen Kaiserzeit aus dem Karth im südlichen Niederösterreich", *Römisches Österreich* 33, Wien, 2010, 43–111.

Matías & Llamas 2018
R. Matías & B. Llamas, "Use of LIDAR and photointerpretation to map the water supply at the Las Murias–Los Tallares Roman gold mine (Castrocontrigo, León, Spain)", *Archaeological Prospection* 25/1, 2018, 59–69.

Matías Rodríguez 2008
R. Matías Rodríguez, "El agua en la ingeniería de la explotación minera de Las Médulas (León-España)", *Lancia* 7, 2008, 17–112.

Moga & Ciugudean 1995
V. Moga & H. Ciugudean (eds) (1995). *Repertoriul arheologic al județului Alba*, vol. 2, Alba Iulia, 1995.

Mrozek 1968
S. Mrozek, "Aspects sociaux et administratifs des mines d'or en Dacie", *Apulum. Acta Musei Apulensis* 7/1, Alba Iulia, 1968, 307–26.

Noeske 1977
H.-C. Noeske, "Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit", *Bonner Jahrbücher* 177, 1977, 271–416.

Oltean 2007
I. A. Oltean. *Dacia: Landscape, Colonization and Romanization*, London, 2007.

Rücker 1896
A. Rücker. *Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien*, Wien, 1896.

Russu 1975
I. I. Russu. *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. 1, Bucureşti, 1975.

Russu 1984
I. I. Russu. *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. 3.3, Bucureşti, 1984.

Sântimbreanu & Wollmann 1974
A. Sântimbreanu & V. Wollmann, "Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roşia Montană)", *Apulum. Acta Musei Apulensis* 12, Alba Iulia, 1974, 240–79.

Škegro 2000
A. Škegro, "Bergbau der römischen Provinz Dalmatien", *Godišnjak* 31, Sarajevo, 2000, 53–176.

Trubelja & Barić 2011
F. Trubelja & L. Barić. *Minerals of Bosnia and Herzegovina: Part 1 - Silicates*, Sarajevo, 2011.

Tudor & Vladescu 1972
D. Tudor & C. Vladescu, "Dardanii la Romula-Malva", *Apulum. Acta Musei Apulensis* 10, Alba Iulia, 1972, 183–90.

von Foullon 1893
H. B. von Foullon, "Über Goldgewinnungsstätten der Alten in Bosnien", *Jahrbuch der Kaiserlich-Königkichen Geologischen Reichsanstalt* 42 (1892), Wien, 1893, 1–52.

Walter 1887
B. Walter. *Beitrag zur Kenntnis der Erzlagerstätten Bosniens*, Sarajevo, 1887.

Wilson, Mattingly, & Dawson 2011
A. I. Wilson, D. Mattingly, & M. Dawson. *Statement of Significance: Cărnic Massif, Roşia Montană, jud Alba Romania*, 2011.

Wollmann 1996
V. Wollmann. *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană = Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien* (Bibliotheca Musei Napocensis 13), Cluj-Napoca, 1996.

cijena: 70,00 €
ISBN 978-953-379-267-5